

ણમોત્થુ ણં સમણસ્સ ભગવઓ મહાવીરસ્સ

શ્રી વિશ્વનાથ પંચાનન ભટ્ટાચાર્યવિરચિતા

ન્યાયસિદ્ધાન્તમુક્તાવલી

(ભાગ - ૧)

(સંક્ષિપ્ત ન્યાયભૂમિકા - ગુજરાતી વિવેચન સહિત)

વિવેચન

ન્યાયવિશારદ સ્વ. પૂ. આ. શ્રી વિજય ભુવનભાનુસૂરીશ્વરજી મ.સા.

સહજાનંદી સ્વ. પૂ. આ. શ્રી વિજય ધર્મજિત્સૂરીશ્વરજી મ.સા.

શ્રી સૂરિમંત્રઆરાધક પૂ. આ. શ્રી વિજય જયશેખરસૂરીશ્વરજી મ.સા.નો

શિષ્યાણુ

પંન્યાસ અભયશેખર વિજય ગણિવર

પ્રકાશક

શ્રી અંધેરી ગુજરાતી જૈન સંઘ

૧૦૬, એસ.વી. રોડ, ઈર્લા બ્રીજ,

મુંબઈ - ૪૦૦ ૦૫૬

શ્રામોત્થુ શ્રાં સમણસ ભગવઓ મહાવીરસસ

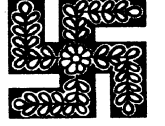
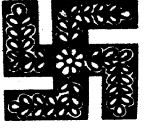
શ્રી વિશ્વનાથ પંચાનન ભટ્ટાચાર્યવિરચિતા

ન્યાયસિદ્ધાન્તમુક્તાવલી

(ભાગ - ૧ - પ્રત્યક્ષખંડ સુધી)

સરળ ગુજરાતી વિવેચન સહિત

(સંક્ષિપ્ત ન્યાયભૂમિકા સહિત)

વિવેચન

ન્યાયવિશારદ સ્વ. પૂ. આ. શ્રી વિજય ભુવનભાનુસૂરીશ્વરજી મ.સા.

સહજાનંદી સ્વ. પૂ. આ. શ્રી વિજય ધર્મજિત્સૂરીશ્વરજી મ.સા.

શ્રી સૂરિમંત્રઆરાધક પૂ. આ. શ્રી વિજય જયશેખરસૂરીશ્વરજી મ.સા.નો

શિષ્યાણુ

પંન્યાસ અભયશેખર વિજય ગણિવર

પ્રકાશક

શ્રી અંધેરી ગુજરાતી જૈન સંઘ

૧૦૬, એસ.વી. રોડ, ઈર્લા બ્રીજ,

મુંબઈ - ૪૦૦ ૦૫૬

પ્રથમ પ્રકાશન : વિ.સં. ૨૦૫૧ ચૈત્ર વદ ૧૩

દ્વિતીય પ્રકાશન : વિ.સં. ૨૦૫૬ શ્રી વીરનિર્વાણકલ્યાણક

મુદ્રક : લ્હીંકાર પ્રિન્ટર્સ, વિજયવાડા. ફોન : ૦૮૬૬-૫૬૭૮૨૭

મૂલ્ય : રૂ. ૧૦૦/-

નોંધ : આ પુસ્તક જ્ઞાનનિધિમાંથી પ્રકાશિત થયેલ છે.

તેથી ગૃહસ્થોએ રાખવું હોય તો એનું મૂલ્ય જ્ઞાનખાતે ચૂકવવું.

પ્રકાશકીય

કેવી સુંદર વાત છે-

એક જૈન સાધુ એક અજૈન ગ્રંથ પર વિવેચન લખે ને....

એક જૈન સંઘ એનું પ્રકાશન કરે....

પરમાત્માએ ભાખેલા અનેકાન્તવાદનો કેવો સુંદર સમન્વય.....

બાલાદપિ હિતં ગાઢમ્... ને સહિય ન બનાવતા હોય એમ આજે પૂજનીય સાધુ-સાધ્વીજી ભગવંતો આદિ ચતુર્વિધ સંઘ તર્કશક્તિ કેળવવા અને શાસ્ત્રવચનોના ચર્ચાર્થ રહસ્યોને પામવાની હથોટી કેળવવા ન્યાયવૈશોષિત્વદર્શનના ખૂબ પ્રચલિત થયેલા શ્રી ન્યાયાસિક્ષાન્તમુક્તાવલી ગ્રંથનું અધ્યયન કરે છે. એકલે, ઘારણા-બુદ્ધિ વગેરેમાં નોંધપાત્ર હાસ અનુભવી રહેલા આ ઠાળમાં એના ગુજરાતી-સરળ વિવેચનની ઘણી આવશ્યકતા હતી, જેને ન્યાયાવિશારદ-સકલસંઘહિતેષી-વર્ધમાન તપોનિધિ સ્વ. પૂજ્યપાદ આચાર્યદેવેશ શ્રીમદ્વિજય ભુવનભાનુ સૂરીશ્વરજી મ.સા.ના વરદ હસ્તે દીક્ષા-શિક્ષા પામેલા વિદ્વાન્ પૂજ્યપાદ પંન્યાસપ્રવર શ્રી અભયશેખર વિજયજી ગણિવરે ધ્યાનમાં લઈ, એ ગ્રંથના પ્રત્યક્ષખંડ સુધીનું આ વિવેચન તૈયાર કરી આપ્યું છે. જેનું અમારા જ્ઞાનનિધિમાંથી પ્રકાશન કરતાં સંઘ ગૌરવ અનુભવે છે.

હીઠાર પ્રિંટર્સના શ્રી હેમલભાઈ માડુ વગેરેને ગ્રંથનું સુંદર મુદ્રણ કરી આપવા બદલ ધન્યવાદ પાઠવીએ છીએ.

પ્રથમ આવૃત્તિની નકલો ખલાસ થઈ જવા છતાં જિજ્ઞાસુઓની માગ આવતી રહેતી હોવાથી આ બીજી આવૃત્તિનું પ્રકાશન કરતાં શ્રી સંઘ આનંદ અનુભવે છે.

સહુ કોઈ મુમુક્ષુ સ્વર્ગીય બુદ્ધિની પરિકર્મણા દ્વારા આત્માહિત સાધી લેવા માટે આ પ્રકાશનનો ઉપયોગ કરી અમારા પરિશ્રમને સફળતા બક્ષે એવી વિનંતી સાથે,

અંધેરી ગુજરાતી જૈન સંઘ વતી
હર્ષદ સંઘવી

પ્રાપ્તિ સ્થાન

૧. પ્રકાશક.

૨. દિવ્યદર્શન ટ્રસ્ટ, ૩૬ કલિકુંડ સોસાયટી, ઘોળકા - ૩૮૭ ૮૧૦.

૩. દિવ્યદર્શન ટ્રસ્ટ, કાળુશીની પોળ, કાળુપુર, અમદાવાદ - ૩૮૦ ૦૦૧.

પ્રથમ આવૃત્તિમાંથી...

પ્રસ્તાવના

કષ, છેદ અને તાપ... શાસ્ત્રોની આ ત્રણ પરીક્ષામાંથી સાંગોપાંગ પાર ઉતરી જનારા સર્વજ્ઞપ્રણીત શાસ્ત્રોનો અદ્ભુત બજાનો પ્રાપ્ત થઈ ગયા પછી બીજું જોઈએ પણ શું ? તેમ છતાં, એ શાસ્ત્રોનાં અર્થગંભીર વચનોનો યથાર્થ રહસ્યાર્થ પામવા માટે બુદ્ધિની યોગ્ય ખીલવટ જોઈએ છે. એ ખીલવણી માટે અન્યદર્શનોના ગ્રંથોનું અધ્યયન પણ સારું સહાયક બનતું હોય છે. વળી, છેવટે તો એ બધા ગ્રંથોનું મૂળ પણ પ્રભુના મુખકમળમાંથી વહેલી વાણી જ છે. તેથી, આજે પણ શ્રી જૈન સંઘમાં જેનું અધ્યયન-અધ્યાપન સારા પ્રમાણમાં પ્રચલિત છે એ ન્યાયવૈશેષિકદર્શનના એક પાયાના ગ્રંથ શ્રી ન્યાયસિદ્ધાન્તમુક્તાવલીના બહુ સંક્ષિપ્ત નહીં-બહુ વિસ્તૃત નહીં એવા વિવેચનની ઘણી આવશ્યકતાને નજરમાં લઈ એ ગ્રંથના પ્રત્યક્ષખંડ સુધીના આ વિવેચનનું પ્રકાશન થઈ રહ્યું છે. બેશક, એની પાછળનો ઉદ્દેશ, સાધકો સ્વબુદ્ધિને પરિકર્મિત કરે, ને શાસ્ત્રવચનોનાં યથાર્થ રહસ્ય પામી, એ મુજબનું જીવન બનાવી, આત્મહિત સાથે એ જ છે.

મુક્તાવલી ગ્રંથમાં સરળતાથી પ્રવેશ થઈ શકે એ માટે સંક્ષેપમાં ન્યાયભૂમિકાનો પણ આ પુસ્તકમાં સમાવેશ કરી દીધો છે. જો કે ભૂમિકામાં આ સિવાય પણ શક્તિવાદ વગેરે કેટલાક વિષયો આવરી લેવાતા હોય છે, પણ એ વિષયો મુક્તાવલીમાં પ્રારંભે જ આવી જતા હોવાથી ભૂમિકામાં ઉમેર્યા નથી.

ગ્રંથગત પંક્તિઓનો અર્થ કઈ રીતે થાય છે ? એનો કંઈક ખ્યાલ આવે એ માટે કારિકાવલી અને મુક્તાવલીનો પહેલાં પંક્તિને અનુસરીને સીધો અર્થ આપ્યો છે. ને પછી આવશ્યક વિવેચન કર્યું છે. જ્યાં વિશેષવિવેચન આવશ્યક નથી લાગ્યું ત્યાં એ કર્યું નથી. મુક્તાવલીનો અર્થ જ ત્યાં જોઈ લેવો. વિવેચનમાં પણ કેટલાક વિષયો અંગે જેઓએ વધારે ઉંડાણથી કરવું હોય તેઓ તે કરી શકે એ માટે દિનકરી વગેરે ટીકાના આધારે વિશેષવાતોનું વિવેચન જુદા પ્રકારના ટાઈપમાં આપ્યું છે. તેજસ્વી ક્ષયોપશમવાળાએ એ વિવેચન પણ અવગાહવાથી વિશેષ લાભ થઈ શકે. અથવા, એ વિશેષતઃ ગોને પહેલાં છોડી દઈ આખો ગ્રંથ કરી લેવો. એટલે બુદ્ધિની વિશેષ પરિકર્મણ થઈ જવાથી પછી એ વિશેષભાગો પણ લાભકર્તા પુરવાર થાય. જ્યાં આવશ્યકતા લાગી છે ત્યાં મુક્તાવલીગ્રંથની પંક્તિઓને તથા એના સીધા ગુજરાતી અર્થમાં રહેલી પંક્તિઓને સમાન અંક આપી, એ જ અંક સાથે વિવેચન કર્યું છે. જેથી અભ્યેતાને એનું સંકલન કરવું સરળ બની જાય.

આ પુસ્તકમાં આપેલ ન્યાયભૂમિકાનું નિરૂપણ તેમજ મુક્તાવલીનું વિવેચન, આ બધું જ, સ્વર્ગસ્થ ભવોદયિતારક ન્યાયવિશારદ પૂજ્યપાદ ગુરુદેવ આચાર્યભગવંત શ્રીમદ્વિજય ભુવનલાનુસૂરીશ્વરજી મ.સા. પાસેથી જે કાંઈ સાંભળ્યું, વાંચ્યું, જાણ્યું છે એ જ છે. ફક્ત મારી રીતે (મારા શબ્દોમાં) મેં એની રજુઆત કરી છે... બાકી બધું તેઓ શ્રીમદ્નું જ છે. એટલે આ આખું વિવેચન તેઓ શ્રીમદ્નું જ છે એમ કહેવામાં જરાય અતિશયોક્તિ નથી. તેથી આ પુસ્તકમાં જે કાંઈ સારું છે ને એનાથી જેઓને જે કાંઈ બોધ-લાભ થાય એ બધાનો યશ તેઓશ્રીને જ દેવો ઘટે.

સિદ્ધાન્તમહોદયિ સુવિશુદ્ધબ્રહ્મમૂર્તિ સુવિશાળગરચ્છનિર્માતા સ્વ. પૂ. આ. ભગવંત શ્રીમદ્ વિજય પ્રેમસૂરીશ્વરજી મ.સા., વર્ધમાનતપોનિધિ-ન્યાયનિપુણમતિ-સર્વજ્ઞવચનમર્મજ્ઞ સ્વ. પૂ. આ. ભગવંત

શ્રીમદ્ વિજય ભુવનભાનુસૂરીશ્વરજી મ.સા., સહજાનંદી-અધ્યાત્મ રસિક સ્વ. પૂ. આ. ભગવંત શ્રીમદ્ વિજય ધર્મજિતસૂરીશ્વરજી મ.સા., ની દિવ્યકૃપા એ આ સર્જન પાછળનું ઘબકતું પીઠબળ છે.

વર્તમાન ગરછાધિપતિ સિદ્ધાન્તદિવાકર પૂ. આ. ભગવંત શ્રીમદ્ વિજય જયદીપસૂરીશ્વરજી મ.સા. તથા શ્રી સૂરિમન્ત્રપંચપ્રસ્થાનની પાંચ વાર આરાધના કરી ચૂકેલા પૂજ્યપાદ ગુરુદેવ આચાર્ય ભગવંત શ્રીમદ્ વિજય જયશોભર સૂરીશ્વરજી મ.સા.ની સતત અમીદષ્ટિ એ મારું પરમ સૌભાગ્ય છે.

મને ન્યાયગ્રન્થોનું અધ્યયન કરાવનાર સ્વ. પૂજ્યપાદ ગુરુદેવ આ. ભગવંત શ્રીમદ્ વિજય ભુવનભાનુસૂરીશ્વરજી મ.સા., તર્કસમ્રાટ પૂજ્યપાદ પં. પ્રવરશ્રી જયસુંદર વિજયજી ગણિવર, સ્વ. પંડિત શ્રી દુર્ગાનાથજી ઝા વગેરેનું કૃતજ્ઞભાવે સ્મરણ કરું છું.

સહવર્તી અનેક મહાત્માઓનો તેમજ મારી પાસે અધ્યયન કરનાર અને આવા વિવેચનની પુનઃ પુનઃ માગણી કરનાર અદ્યેતાવર્ગનો ફાળો પણ આ પ્રકાશનમાં નાનો-સૂનો નથી.

શીઘ્રપ્રકાશિત થઈ રહેલા આ પ્રકાશનના પ્રૂફરીડિંગમાં અનેક મહાત્માઓએ સહાય કરી છે. એ બધાનું પણ કૃતજ્ઞતાપૂર્વક સ્મરણ કરું છું.

આ વિવેચનમાં તેમજ પ્રકાશનમાં તારક તીર્થકરદેવોની પરમપાવન આજ્ઞા વિરુદ્ધ જે કંઈ થયું હોય તેનું હાર્દિક મિરછામિદુક્કઠમ્ દેવાપૂર્વક સહુ કોઈ જિજ્ઞાસુ વર્ગ મારા પરિશ્રમને સદ્ગતતા બક્ષે એવી વિનંતી સાથે વિરમું છું.

-પં. અભયશોભરવિજય ગણિ

ન્યાય-વૈશેષિકદર્શનના પ્રકાંડ વિદ્વાન પંડિતોએ પણ
જેની મુક્તકંઠે પ્રશંસા કરી છે એવી સ્વ. પૂજ્યપાદ ગુરુદેવ
આ. ભગવંત શ્રીમદ્ વિજય ભુવનભાનુ સૂરીશ્વરજી
મ.સા. ની એક અણમોલ કૃતિ એટલે ન્યાયભૂમિકા...
ન્યાયદર્શનની યાયાની ઝટિલ વાતોનું સરળ-પ્રવાહી
નિરૂપણ ન્યાયગ્રન્થોમાં પ્રવેશ કરવો સુગમ બનાવી દે
છે. ન્યાયભૂમિકા કરીને સીધો મુક્તાવલીગ્રન્થ કરવામાં
કોઈ જ કઠિનાઈ અનુભવાતી નથી એવો મારો અને
અનેકોનો અનુભવ છે. ન્યાયદર્શનના અનેક કઠિન
ગ્રન્થોનો નિરોડ તારવીને આવા સુંદર ગ્રન્થસ્તનનું સર્જન
કરનારા પૂજ્યપાદ ગુરુદેવશ્રીના ચરણોમાં કોટિશઃ
વંદના....

સિદ્ધાન્તમહોદધિ સચ્ચારિત્રયૂઠામણિ સુવિશાળ ગચ્છનિર્માતા સ્વ. આ. દેવ શ્રીમદ્વિજય પ્રેમસૂરીશ્વરજી મ.સા. ના પટ્ટધર તથા આ વિવેચન-પ્રકાશનના યશના અધિકારી....

સર્વાંગીણ સાધનાનો તેજપુંજ.....

સ્વ. પૂજ્યપાદ આ. દેવ શ્રીમદ્વિજય ભુવનભાનુ સૂરીશ્વરજી મ.સા.....

જુદા જુદા વિદ્વાનોની કલમે...

- ★ જીવનભર પ્રચંડ સાધનાનો મહાયજ્ઞ માંડીને લખલૂટ ગુણસમૃદ્ધિના સ્વામી બનેલા એક મહાનુ ગુણશ્રીમંત એટલે પૂજ્યપાદ આચાર્ય ભગવંત શ્રીમદ્ વિજય ભુવનભાનુ સૂરીશ્વરજી મહારાજ. તેઓશ્રી પાસે ગુણનું પાકીટ નહોતું, પાઉચ નહોતું, પેટી નહોતી, પટારો નહોતો.... પણ મોટો ભંડાર હતો. જીવનના ૮૨ વર્ષ તેઓશ્રીએ મુક્તિ ભણી દોટ જ લગાવી છે. અથાગપણે દોડ્યે જ ગયા છે અને કલ્પનાતીત વિરાટ અંતર આ નાનકડી જિંદગીમાં કાપી નાખ્યું હશે.
- ★ પ્રમાર્જનાના નાનકડા લાગતા યોગથી લઈને સંઘકૌશલ્યના વિરાટ ફલક સુધી વિસ્તરેલું વિરાટ વ્યક્તિત્વ એટલે પૂજ્યપાદશ્રી....
- ★ પૂજ્યપાદશ્રીના જીવનની એક એક પળ પ્રેરણાનો અમૃતકુંભ હતી, તેઓશ્રીના જીવનનો એક એક પ્રસંગ પ્રેરણાનો મહાદ્યોધ હતો, તેઓશ્રીનું જીવન સાધક આત્માઓ માટે એક ઉત્કૃષ્ટ આલંબન હતું. તેથી તેઓશ્રી માત્ર સ્મૃતિનો વિષય નહિ પણ આલંબન અને પ્રેરણાનો વિષય હતા. તેઓશ્રીની સ્મૃતિઓ માત્ર સ્મારક નથી પણ પ્રેરક છે.
- ★ પંચમ કાળનો અને છટ્ઠા સંઘયણનો એક માનવી સાધનાના પંથ ઉપર કેવી હરણફાળ ભરી શકે છે, કેવું પ્રચંડ સત્ત્વ ફોરવી શકે છે, કેવી મહાન ગુણસિદ્ધિઓને આંબી શકે છે અને કેવા મહાન વિસ્મયો સર્જી શકે છે... એનું વાસ્તવિક દર્શન એટલે પૂજ્યપાદશ્રીનું જીવન....

એ જીવનદર્શનનાં કેટલાંક મનોહર દશ્યો

- ★ આજીવન ગુરુસાંનિધ્ય અને અપરંપાર ગુરુકૃપાસંપાદન.
- ★ દાર્શનિક ગ્રન્થોના સાંગોપાંગ અધ્યયનથી ખીલેલું અદ્ભુત તર્કકૌશલ્ય.
- ★ સંપ્રાપ્ત ન્યાયવિશારદતા અને વિશદ ષડ્દર્શન બોધ.
- ★ વ્યાકરણ, કાવ્યો, પ્રકરણગ્રન્થો, આગમગ્રન્થો, વૈરાગ્યગ્રન્થો, ચરિત્રગ્રન્થો, અધ્યાત્મગ્રન્થો, યોગગ્રન્થો, છેદસૂત્રો, પ્રાચીન ગુર્જર પદ્યરચનાઓ ઇત્યાદિ સ્વ-પર સમયના થોકબંધ સાહિત્યના સાંગોપાંગ અધ્યયનથી સંપ્રાપ્ત વિપુલ શાસ્ત્રબોધ અને કુશળ જિનવચનમર્મજ્ઞતા.
- ★ અલ્પનિદ્રા અને અપ્રમત્ત સાધના.
- ★ અત્યંત બહુમાનપૂર્વક અને ઉપયોગપૂર્વકની આવશ્યક ક્રિયાઓ.
- ★ પરમોત્તમ પરમાત્મભક્તિ.
- ★ શ્રોતાઓના મોહવિષ ઉતારનાર જાંગુલિમંત્ર તુલ્ય પ્રવચનશક્તિ.

- ★ સન્માર્ગદર્શન અને વૈરાગ્યપોષક સરલશૈલીમાં આલેખાયેલા શતાધિક પુસ્તકો.
- ★ ૪૨-૪૨ વર્ષ 'દિવ્ય-દર્શન' દ્વારા પ્રતિસપ્તાહ અવિરત ચિંતનપ્રવાહ.
- ★ ગ્રીષ્મકાલીન શિક્ષાયતનોના માધ્યમથી યુવાપેઢીનો જીર્ણોદ્ધાર.
- ★ સુવિહિત સુસમર્થ સુસંયમી સેંકડો શ્રમણોનું સુયોગ્ય ઘડતર.
- ★ સૂરિમંત્ર પંચ પ્રસ્થાનની આરાધના.
- ★ અંજનશલાકા આદિ શાસન પ્રભાવક પ્રસંગોની અવિરત હારમાળા.
- ★ સંઘએકતા નિર્માણનો સમ્યક્પુરુષાર્થ.
- ★ સંઘ સમાધિ સંપાદન.
- ★ મુમુક્ષુઓનું સુયોગ્ય ઘડતર.
- ★ વાચના આદિ દ્વારા શ્રમણ ઘડતર.
- ★ શાસ્ત્રપંક્તિઓ અને સ્તવનો પર અદ્ભુત અનુપ્રેક્ષા.
- ★ ચિત્રકલા, સંગીતકલા, શિલ્પકલાનું સુંદર જ્ઞાન.
- ★ અદ્ભુત શાસનરાગ.
- ★ અત્યંત વિષયવિરાગ.
- ★ નિર્યામણાની કુશળતા અને ગ્લાનસેવાની તત્પરતા.
- ★ સુવિશુદ્ધ અખંડ બ્રહ્મચર્ય.
- ★ ઉપબંધુણા અને ગુણાનુરાગ.
- ★ આત્મગવેષણા અને આત્મનિંદા
- ★ પ્રમાર્જનાનો આત્મસાત્ અભ્યાસ.
- ★ પ્રાચીન કથાઓમાંથી જીવન રહસ્યોની ખોજ.
- ★ ક્રિયાઓમાં ધ્યાનયોગની સાધના.

..... આ મહાપ્રતાપી ભાનુના આવા હજારો કિરણોએ સાધનાના કયા પ્રદેશને નહીં અજવાળ્યો હોય ? સાધનાનો એક એક પ્રદેશ ભાનુકિરણોથી દીપ્તિમંત બન્યો છે. અંગ્રેજીમાં કહેવાય છે One can become Jack of all thing, One can become master of one thing, but none can become master of all things. સૂરિદેવે તે અંગ્રેજી કહેવતને ગલત ઠેરવી છે. એક-એક યોગમાં ટોચે પહોંચ્યા હતા, પ્રકર્ષપ્રાપ્ત પ્રજ્ઞા, પ્રકર્ષપ્રાપ્ત સિદ્ધિઓ અને પ્રકર્ષપ્રાપ્ત પરિણતિ એ પૂજ્ય ગુરુદેવશ્રીની આગવી વિશેષતા હતી.

-ભુવનભાનુના અજવાળામાંથી સાભાર

વિષયાનુક્રમ

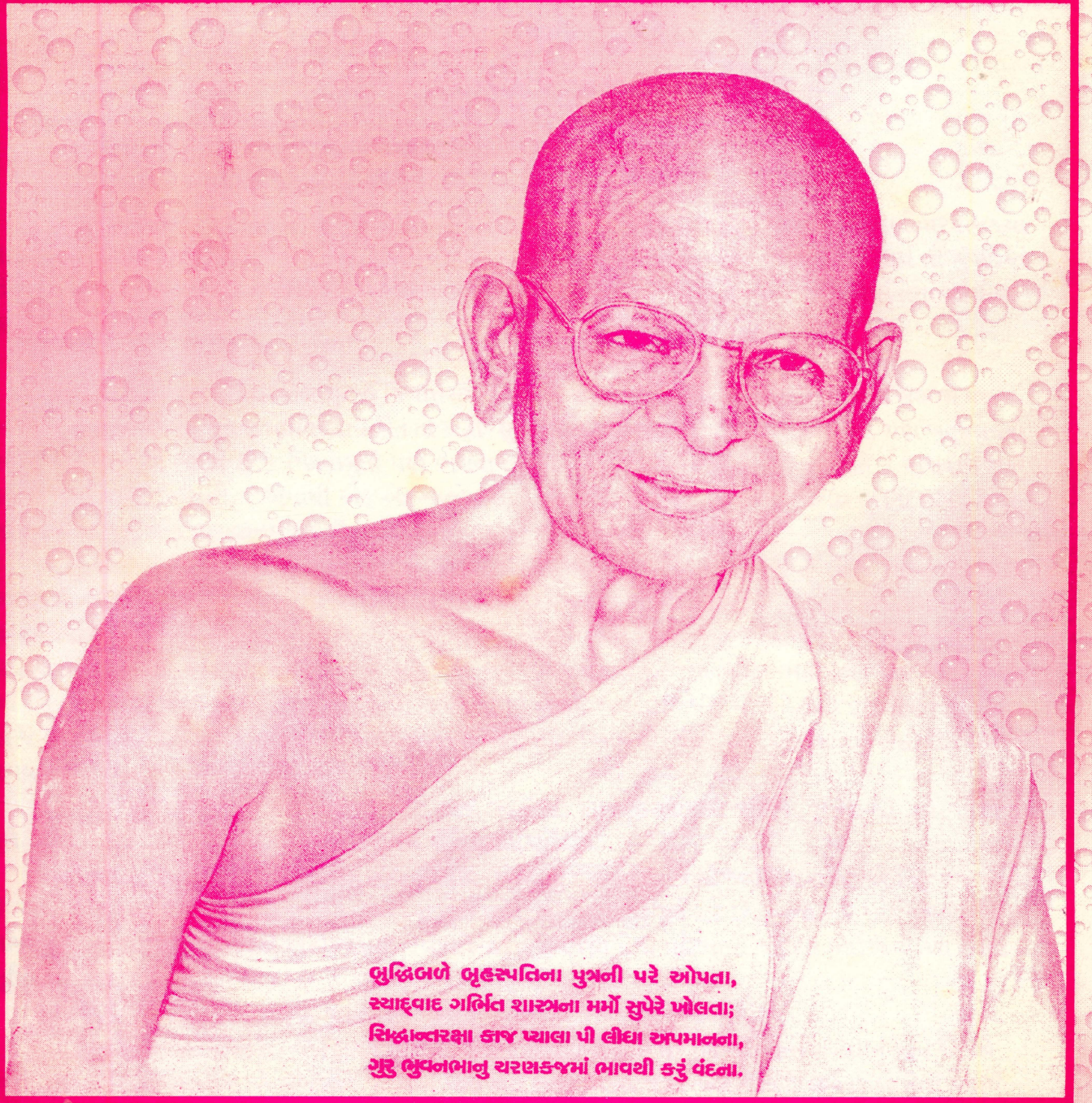
ન્યાયભૂમિકા ૧ થી ૫૨

વિષય	પૃ.	વિષય	પૃ.
દ્વિવિધ પદાર્થો	૧	ઈશ્વરસિદ્ધિ	૨૪
સંબંધ	૩	હેત્વાભાસ	૨૫
ધર્મ એ સંબંધ બને	૭	વિશિષ્ટનો અભાવ	૩૧
અવચ્છેદક ધર્મ	૮	અનુકૂળતર્ક	૩૩
તુણારણિમણિન્યાય	૧૨	શાબ્દબોધની પ્રક્રિયા	૩૪
અવચ્છેદક સંબંધ	૧૪	શાબ્દબોધનાં ૪ સાધનો	૩૬
‘અવચ્છેદક’ના અન્ય અર્થ	૧૫	લક્ષણા	૩૮
કાર્ય-કારણભાવ	૧૬	પ્રત્યક્ષનું લક્ષણ	૩૯
વ્યાપ્ય-વ્યાપકભાવ	૧૮	દ્વિવિધ પ્રત્યક્ષ	૪૧
અનુભવના ૪ પ્રકાર	૨૧	૭ પદાર્થો	૪૩
પંચાવયવ પ્રયોગ	૨૨	અભાવનું લક્ષણ	૪૫
આત્મસિદ્ધિ	૨૩	નિરૂપક-નિરૂપિત	૪૮

ન્યાયસિદ્ધાન્તમુક્તાવલી ૫૩ થી ૨૩૧

વિષય	પૃ.	વિષય	પૃ.
સમાપ્તપુનરાત્તવ	૫૩	સાદૃશ્યવાદ - ઉત્તરપક્ષ	૭૬
મુક્તાવલીની ઉપમા	૫૬	દ્રવ્યત્વજાતિસિદ્ધિ	૭૭
‘વિઘાત’પદની વિશેષતા	૫૬	તમોવાદ-પૂર્વપક્ષ	૮૦
મંગલવાદ - પૂર્વપક્ષ	૫૮	તમોવાદ-ઉત્તરપક્ષ	૮૧
મંગલવાદ - ઉત્તરપક્ષ	૬૧	ગુણનિરૂપણ	૮૨
મંગલમાં વ્યભિચારપરિહાર	૬૩	સામાન્યનિરૂપણ	૮૩
મંગલ - નવ્યમત	૬૫	જાતિબાધકસંગ્રહ	૮૪
દ્વારથી દ્વારી અન્યથાસિદ્ધ ?	૬૬	સાંકર્યદોષ	૮૫
વિઘ્નાભાવ એ સમાપ્તિસાધન	૬૮	વિશેષનું નિરૂપણ	૮૮
ઈશ્વરકર્તૃત્વવાદ	૬૯	સમવાયનિરૂપણ	૯૦
સત્પ્રતિપક્ષ - તત્પરિહાર	૭૦	અભાવના વૈશિષ્ટ્યસંબંધની વિચારણા	૯૧
વિભજન એટલે શું ?	૭૧	અભાવનિરૂપણ	૯૩
શક્તિવાદ - પૂર્વપક્ષ	૭૩	અધિકરણ-અવચ્છેદક	૯૫
સાદૃશ્યવાદ-પૂર્વપક્ષ	૭૪	દ્વંસ-પ્રાગભાવને અત્યન્તાભાવનો વિરોધ ?	૯૬
શક્તિવાદ - ઉત્તરપક્ષ	૭૫	અભાવ અધિકરણાત્મક નથી	૯૭

વિષય	પૃ.	વિષય	પૃ.
સાધર્મ્ય-વૈધર્મ્ય	૯૯	શુકલરૂપવત્ત્વવિચાર	૧૫૯
દ્રવ્યાદિ પાંચનું સાધર્મ્ય	૯૯	જળમાં મધુરસસિદ્ધિ	૧૬૧
અનેકત્વની વિચારણા	૧૦૦	હિમ-કરામાં જલત્વસિદ્ધિ	૧૬૩
ગુણાદિ ૬નું સાધર્મ્ય	૧૦૩	તેજોનિરૂપણ	૧૬૪
પારિભાંડલ્ય	૧૦૬	ચક્ષુમાં તેજસ્ત્વસિદ્ધિ	૧૬૫
અકારણ પદાર્થો	૧૦૭	સુવર્ણમાં તેજસ્ત્વસિદ્ધિ	૧૬૬
આકાશાદે: પદવિચારણા	૧૦૯	વાયુ નિરૂપણ	૧૬૯
કારણતા નિરૂપણ	૧૧૦	વાયુનાં અનુમાનો	૧૭૦
અસમવાયિકારણનિરૂપણ	૧૧૧	આકાશ નિરૂપણ	૧૭૨
અસમવાયિકારણની બે પ્રત્યાસત્તિ	૧૧૪	કાળ નિરૂપણ	૧૭૬
અન્યથા સિદ્ધિ નિરૂપણ	૧૧૫	દિક્દ્રવ્યનિરૂપણ	૧૭૮
ત્રીજી અન્યથાસિદ્ધિ	૧૧૬	આત્મનિરૂપણ	૧૭૯
ચોથી અન્યથાસિદ્ધિ	૧૧૯	ચાર્વાકમત મંડન-ખંડન	૧૮૧
પાંચમી અન્યથાસિદ્ધિ	૧૨૦	ઇન્દ્રિય-આત્મવાદ	૧૮૩
ગુણકર્મનું સાધર્મ્ય - અસમવાયિકારણત્વ	૧૨૩	મન-આત્મવાદ	૧૮૪
નવદ્રવ્યોનું સાધર્મ્ય	૧૨૫	ક્ષણિક વિજ્ઞાનવાદી બૌદ્ધમત	૧૮૪
ભૂતત્વ - સાધર્મ્ય	૧૨૯	નૈયાયિકનો ઉત્તરપક્ષ	૧૮૬
ક્ષિત્યાદિ ૪નું સાધર્મ્ય	૧૩૧	વેદાંતમત	૧૮૧
આકાશ - આત્માનું સાધર્મ્ય	૧૩૨	સાંખ્યમત	૧૮૬
યોગ્યવિભુવિશેષગુણોનો નાશક	૧૩૪	સાંખ્યમતખંડન	૧૮૯
પ્રથમ ત્રણ દ્રવ્યોનું સાધર્મ્ય	૧૩૮	સામાન્યથી આત્મસિદ્ધિ	૨૦૧
પૃથ્વી-જળનું સાધર્મ્ય	૧૪૦	બુદ્ધિનું નિરૂપણ	૨૦૨
વૈધર્મ્ય પ્રકરણ	૧૪૧	પ્રત્યક્ષનું લક્ષણ	૨૦૩
દ્રવ્યના ગુણોનું કથન	૧૪૨	અનુભિતિનું લક્ષણ	૨૦૩
પૃથ્વી નિરૂપણ	૧૪૨	જન્યપ્રત્યક્ષ નિરૂપણ	૨૦૬
યદ્દ્રવ્યં યદ્દ્રવ્ય..... ઇત્યાદિ નિયમ	૧૪૪	સ્પર્શનેન્દ્રિયના વિષયો	૨૦૯
નાના રૂપવત્ત્વ	૧૪૬	વાયુપ્રત્યક્ષ અંગે પ્રાચીન-નવીન ચર્ચા	૨૦૯
પરમાણુપુંજવાદી બૌદ્ધનો પૂર્વપક્ષ	૧૪૯	જ્ઞાનસામાન્યનું કારણ	૨૧૧
નૈયાયિકનો ઉત્તરપક્ષ	૧૫૦	નિર્વિકલ્પક પ્રત્યક્ષ	૨૧૩
પરમાણુ સિદ્ધિ	૧૫૧	ઇન્દ્રિયનું લક્ષણ	૨૧૫
અનિત્ય પૃથ્વીના ૩ પ્રકાર	૧૫૩	સંનિકર્ષ નિરૂપણ	૨૧૮
શરીરત્વનો વિચાર	૧૫૪	યોગ્યા અનુપલબ્ધિ	૨૨૩
દ્રાણેન્દ્રિયમાં પાર્થિવત્ત્વસિદ્ધિ	૧૫૬	સામાન્યલક્ષણા સંનિકર્ષ	૨૨૪
જલનિરૂપણ	૧૫૭	જ્ઞાનલક્ષણા સંનિકર્ષ	૨૩૦
		યોગજ સંનિકર્ષ	૨૩૧

બુદ્ધિબળે ભૂતસ્પતિના પુત્રની પરે ઓપતા,
સ્થાદ્વાદ ગર્ભિત શાસ્ત્રના મર્મો સુપેરે ખોલતા;
સિદ્ધાન્તરક્ષા કાજ ખ્યાલા પી લીધા અપમાનના,
ગુરુ ભુવનભાનુ ચરણકજમાં ભાવથી કરું વંદના.

। શ્રી અર્હં નમઃ ।
શ્રી શંખેશ્વર પાર્શ્વનાથાય નમઃ ।
શ્રી મહાવીરપરમાત્મને નમઃ ।
શ્રી પ્રેમ-ભુવનભાનુ-ધર્મજિત-જયશેખરસૂરીશ્વર સદ્ગુરુભ્યો નમઃ ।
ૐ નમઃ

ન્યાયભૂમિકા

પ્રશ્ન : ન્યાય ભણવાની આવશ્યકતા શી છે ?

ઉત્તર : કોઈ પણ તત્ત્વના રહસ્યને પામવા માટે-સ્પષ્ટ સમજવા માટે ન્યાયની જરૂર પડે છે. કારણ, ઘણીવાર સમજ્યા વગર ખોટું બોલાય છે. જેમ કે ‘જ્યાં જ્યાં આર્ય ત્યાં ત્યાં આર્યત્વ.’ આવું બોલવું યોગ્ય નથી. કેમકે આર્ય તો મુંબઈમાં છે, સુસ્તમાં છે... પણ મુંબઈ વગેરે શહેરમાં આર્યત્વ નથી. માટે એવું બોલવું યોગ્ય છે કે ‘જે જે આર્ય તેમાં તેમાં આર્યત્વ.’ આ બધું ન્યાય સમજાવે છે.

પ્રશ્ન : પણ ન્યાય-વૈશેષિક વગેરે અન્ય દર્શનોના ગ્રન્થોને શા માટે ભણવા જોઈએ ?

ઉત્તર : (૧) અન્ય દર્શનીઓના શ્રુતના ઉત્પત્તિસ્થાન પણ ભગવાન્ છે. નંદીસૂત્રમાં કહ્યું છે કે ‘જયદ્ સુઆણં પમવો’ ભગવાન્ જે માત્ર સમ્યગ્ શ્રુતના પ્રભવસ્થાન હોત તો અહીં ‘સુઅસ્સ’ એમ એક વચનનો પ્રયોગ કર્યો હોત. પણ બહુવચનનો પ્રયોગ કર્યો છે તે એ બતાવે છે કે મિથ્યાશ્રુતો પણ ભગવાન્માંથી ઉત્પન્ન થયા. તે શી રીતે ? આ રીતે - ભગવાને સાતે નયોથી યુક્ત વાણી ઉચ્ચારી... એમાંથી એક એક નયને ગ્રહણ કરી-બીજાને સર્વથા બાદ કરી મિથ્યા શ્રુતનો પ્રભવ થયો. આમ મિથ્યા શ્રુત પણ ભગવાન્માંથી નીકળ્યું હોવાથી ભણવું જોઈએ. વળી,

(૨) સાત નયયુક્ત એવી પ્રભુની વાણીને વધુ ઊંડાણથી સમજવા માટે ન્યાય જરૂરી છે. એમ શાસ્ત્રોમાં ક્યારેક ક્યારેક શિષ્યની બુદ્ધિનો તે તે બાબતમાં વિકાસ થાય એ માટે કોઈ એક નયની વાત પણ ‘જ’કારપૂર્વક કરી હોય છે. આવા શાસ્ત્રવચનો વખતે તે તે વાત કયા નયની અપેક્ષાએ કહેવામાં આવી છે એનો નિર્ણય સૂક્ષ્મબુદ્ધિથી કરવો પડે છે. એ નિર્ણય કરવામાં જો ભૂલ થઈ જાય તો અર્થનો અનર્થ પણ થઈ જાય ! આ સૂક્ષ્મબુદ્ધિ ન્યાયશાસ્ત્ર ભણવાથી થાય છે. આપણે ત્યાં કર્મ વગેરે બીજા ઘણા વિષયો બતાવવાના છે. તેથી ન્યાયને એટલો અવકાશ નથી. બીજાં કેટલાક દર્શનોએ માત્ર ન્યાય પર જ ચર્ચાઓ કરી ઊંડું ખેડાણ કર્યું છે. માટે તે જાણવાથી બુદ્ધિ તીક્ષ્ણ થાય છે, જેથી પછી આગમ વધુ સારી રીતે સમજી શકાય છે.

(૩) પૂર્વપક્ષ ઊઠાવી ઉત્તરપક્ષ કરવાની પણ ઘણી પદ્ધતિઓ આપણા આગમો વગેરેના વૃત્તિગ્રન્થો વગેરેમાં જોવા મળે છે. એની પકડ આ ન્યાયગ્રન્થો પરથી સુગમ રીતે આવી શકે છે.

(૪) વળી બીજાઓનું નિરૂપણ ગલત હોય તો પણ, એમાં શું દોષ રહેલા છે એ જાણીએ તો જ ‘એ નિરૂપણ ગલત છે’ એમ જાણી શકાય છે ને પછી નિર્દોષ નિરૂપણ શું હોઈ શકે ? એનો નિર્ણય થઈ શકે છે. આના માટે પણ ન્યાયદર્શનના અભ્યાસ દ્વારા તર્કશક્તિ ખીલવવી આવશ્યક છે. ન્યાયને-તર્કને સમજવા તેની પરિભાષા જાણવી જોઈએ જે આ ન્યાય-ભૂમિકાથી પ્રાપ્ત થાય છે.

ન્યાયદર્શનના હિસાબે જગત્માં પદાર્થો બે જાતના છે :

(૧) સાપેક્ષ (સંબંધીક) - જેને સમજવા માટે બીજાને જાણવાની જરૂર પડે, એટલે કે તેના સંબંધીનું જ્ઞાન જોઈએ... તેવા... પદાર્થો. અર્થાત્, તેના એ સંબંધીને જાણીએ નહિ ત્યાં સુધી આનો બોધ પણ અધૂરો લાગ્યા કરે તેવો પદાર્થ. દા.ત. કોઈ કહે છે કે મને ‘ઇચ્છા’ થઈ છે.. તો સાંભળનારને તરત મનમાં થાય છે કે શેની ઇચ્છા થઈ છે ? જ્યાં

સુધી એ આ જાણે નહિ કે અમુકની 'ઇચ્છા' થઈ છે ત્યાં સુધી એને પૂરું સમાધાન થતું નથી. માટે 'ઇચ્છા' એ સાપેક્ષ પદાર્થ છે. આ રીતે જ્ઞાન, દ્વેષ, અભાવ વગેરે પણ સાપેક્ષ પદાર્થો છે.

(૨) નિરપેક્ષ : (અસંબંધિક) - જેને જાણવા માટે બીજાને જાણવાની જરૂર નહિં તેવા પદાર્થો.

દા.ત. ઘડો, મકાન... વગેરે...

આમાંથી સાપેક્ષ પદાર્થો જે છે તેના સંબંધીઓના બે ભેદ છે.

(૧) વિષય : જ્ઞાન, ઇચ્છા (રાગ), દ્વેષ, પ્રયત્ન (કૃતિ) અને સંસ્કાર. આ પાંચ સાપેક્ષ પદાર્થો એવા છે કે એના સંબંધીને 'વિષય' કહેવાય છે.

જ્ઞાન થયું...શાનું ? ઘડાનું... માટે ઘડો એ જ્ઞાનનો સંબંધી થયો. એટલે ઘડાને જ્ઞાનનો વિષય કહેવાય છે અને જ્ઞાન 'ઘટવિષયક' કહેવાય છે.

કારણ કે સંબંધી = વિષય, એ જેનો સંબંધી હોય તે વિષયવાળો હોવાથી વિષયી કે વિષયક કહેવાય.

એમ, મોક્ષની ઇચ્છા... મોક્ષ એ ઇચ્છાનો વિષય બને અને મોક્ષવિષયિકા ઇચ્છા ।

માટી પર પ્રયત્ન... મૃદ્ધિવિષયક: પ્રયત્ન:

રાગ પર દ્વેષ રાગવિષયક: દ્વેષ:

દયાના સંસ્કાર. દયાવિષયક: સંસ્કાર:

'ઘટસ્ય જ્ઞાન' વગેરેમાં ષષ્ઠીનો અર્થ સંબંધી..,

તેથી ઘટસંબંધિજ્ઞાન વગેરે અર્થ થાય.. અને ઘટ એ જ્ઞાનવિષય બને.

(૨) પ્રતિયોગી : ઉપરોક્ત પાંચ સિવાયના જે કોઈ સસંબંધી પદાર્થો હોય તે બધાના સંબંધીઓને પ્રતિયોગી કહેવાય છે. અને તે તે સસંબંધી પદાર્થ 'પ્રતિયોગિક' કહેવાય છે.

દા.ત. ભૂતલે સંયોગ:, કસ્ય ? ઘટસ્ય

તેથી ભૂતલે ઘટસંયોગ:, અર્થાત્ તેથી, ઘટ એ સંયોગનો સંબંધી, એટલે કે

ભૂતલે ઘટસંબંધિસંયોગ: ઘટ એ સંયોગનો પ્રતિયોગી.

માટે સંયોગ: ઘટપ્રતિયોગિક: કારણ કે ઘટ છે પ્રતિયોગી જેનો તે ઘટપ્રતિયોગિક કહેવાય.

એમ ભૂતલે અભાવ:, કસ્ય ? ઘટસ્ય...

તેથી ઘટ અભાવનો સંબંધી થયો.

માટે ઘટ અભાવનો પ્રતિયોગી અને અભાવ ઘટપ્રતિયોગિક:....

એમ, રામમાં પુત્રત્વ છે, કોનું ? દશરથનું... તેથી, દશરથસમ્બન્ધિ પુત્રત્વં

માટે, દશરથ એ પુત્રત્વનો પ્રતિયોગી બન્યો અને

પુત્રત્વ એ દશરથ પ્રતિયોગિક થયું.

નિયમ :- યો ય: તસ્મિન્ તત્ત્વમ્ જે જે, હોય તેમાં તેપણું રહે..

દા.ત. ચૈત્ર: આર્ય:

તેથી ચૈત્રે આર્યત્વમ્

કંબુગ્રીવાદિમાન્ પદાર્થ ઘટ છે,

માટે, એમાં ઘટત્વ છે.

રામ, દશરથનો પુત્ર છે, માટે રામમાં દશરથનું પુત્રત્વ છે.

એમ, દશરથ એ રામપિતા છે, તેથી દશરથમાં રામનું પિતૃત્વ છે.

રામપિતૃત્વ એટલે રામસંબંધિક પિતૃત્વ.

એટલે કે સમપ્રતિયોગિક પિતૃત્વ.

‘ઘટ:’ એવું જ્ઞાન થયું... ઘટ, એમાં વિષય છે.

તેથી ઘટે વિષયતા એટલે કે ઘટનિષ્ઠ વિષયતા

જ્ઞાનં કીદૃશમ્ ? ઘટનિષ્ઠવિષયતાનિરૂપકમ્... ।

(જે પદાર્થો પરસ્પર સાપેક્ષ હોય છે તેઓ એક બીજાથી નિરૂપક-નિરૂપિત હોય છે. પણ સામાન્યથી ધર્માને નિરૂપક ને ધર્મને નિરૂપિત કહેવાય છે. બન્ને ધર્મો હોય તો બન્નેને નિરૂપક કે નિરૂપિત કહી શકાય છે.) અહીં, જ્ઞાન અને વિષયતા પરસ્પરસાપેક્ષ છે. જ્ઞાન થયું તો ઘડો વિષય બન્યો અને તેમાં વિષયતા આવી ... ઘડો વિષય બન્યો (એટલે કે એનામાં વિષયતા આવી) તો જ્ઞાન થયું. માટે જ્ઞાન અને વિષયતા પરસ્પર સાપેક્ષ છે.

નિરૂપક : ઓળખાવનાર, નિરૂપિત : ઓળખાયેલ... ઘટમાં રહેલી વિષયતા ‘ઘટ:’ એવા જ્ઞાનથી નિરૂપિત છે, અને જ્ઞાન એનું નિરૂપક છે.

માટે, ઘટનિષ્ઠવિષયતાનિરૂપકં જ્ઞાનમ્

(વળી ‘નિરૂપક’ શબ્દના સ્થાને એ જ અર્થમાં માત્ર ‘ક’ પણ લખાય છે, જેમ કે, ઘટનિષ્ઠવિષયતાકં જ્ઞાનં)

વળી, જ્ઞાન વિષયિ છે, માટે તેમાં વિષયિતા છે. તેથી, ઘટ: કીદૃશ: ? જ્ઞાનનિષ્ઠવિષયિતાનિરૂપક:

એટલે કે જ્ઞાનનિષ્ઠવિષયિતાક: ઘટ:

ન્યાય-વૈશેષિક દર્શનને માન્ય પદાર્થો સાત છે - દ્રવ્ય, ગુણ, કર્મ (ક્રિયા), સામાન્ય (જાતિ), વિશેષ, સમવાય અને અભાવ.

સંબંધ - દ્રવ્યમાં ગુણ-કર્મ વગેરે રહે છે, ગુણ વગેરેમાં ગુણત્વાદિ જાતિ વગેરે ધર્મો રહે છે. પણ એક પદાર્થને બીજા પદાર્થમાં રહેવું હોય તો કોઈને કોઈ સંબંધ જોઈએ જ. સંબંધ વિના કોઈ ક્યાંય રહી શકતું નથી. આવા સંબંધ ૪ પ્રકારના છે -

(૧) સંયોગસંબંધ - દ્રવ્યદ્રવ્યયો: સંયોગ:

અવયવ-અવયવીભાવશૂન્ય બે દ્રવ્યોનો સંયોગ સંબંધ હોય છે. દા.ત. ઘડામાં જળનો, ભોંય પર ઘડાનો... જેનો સંયોગ હોય તે પદાર્થ સંયોગનો નિરૂપક કહેવાય છે. વળી, તે સંયોગનો સંબંધી હોવાથી ‘પ્રતિયોગી’ પણ કહેવાય છે. આ પ્રતિયોગીનો જેમાં સંયોગ હોય તે સંયોગનો આધાર અનુયોગી કહેવાય છે. (સંયોગ)

દા.ત. ઘડાનો ભોંય પર સંયોગ છે.

તેથી ઘડો સંયોગનો પ્રતિયોગી છે (નિરૂપક છે) અને ભૂતલ એ સંયોગનો આધાર છે, માટે એ અનુયોગી છે.

તેથી ઘટપ્રતિયોગિક: ભૂતલાનુયોગિક: સંયોગ: ।

માટે, ઘટનિષ્ઠપ્રતિયોગિતાનિરૂપિતભૂતલનિષ્ઠાનુયોગિતાક: સંયોગ: ।

‘ભૂતલે ઘટ:’માં ભૂતલ આધાર હોવાથી સંયોગનો અનુયોગી જ છે. ઘડો આધેય હોવાથી સંયોગનો પ્રતિયોગી જ છે. માટે ભૂતલે ઘટ: બોલાય, પણ ઘટે ભૂતલમ્ નહીં...આમાં કારણ એ છે કે -

સંયોગ બે જાતના છે - (અ) વૃત્તિનિયામક - જેમાં આધાર-આધેય ભાવ હોય-અર્થાત્ એક રહેનાર - એક રાખનાર હોય તેવી બે ચીજોનો સંયોગ... દા.ત. ભૂતલે ઘટ:, ઘટે જલમ્ ઇત્યાદિ.

(બ) વૃત્તિઅનિયામક - જે બે વસ્તુમાં આધાર-આધેય ભાવ ન હોય તેવી બે વસ્તુઓનો સંયોગ. દા.ત. બે આંગળીઓનો સંયોગ, બાજુ બાજુમાં રહેલા બે ઘડાઓનો સંયોગ...

આ સંયોગ વૃત્તિઅનિયામક હોવાથી, સંયોગ હોવા છતાં સામાન્યથી અંગુલ્યાં અંગુલી કે ઘટે ઘટ: એવી બુદ્ધિ થતી નથી.

(૨) સમવાયસંબંધ - અયુત્તસિદ્ધયોઃ સમવાયઃ

યુત=પૃથક્... જે વસ્તુ પૃથક્ અસ્તિત્વ ન ધરાવી શકે તેવી વસ્તુનો સમવાય સંબંધ હોય છે. દા.ત. ઘટત્વ એ ઘડાથી જુદું પડી શકતું નથી, જ્ઞાન વગેરે ગુણો આત્મા વગેરે ગુણીથી જુદા પડી શકતા નથી... ઇત્યાદિ... વસ્ત્રમાં રહેલી સફેદાશ, વસ્ત્રની સાથે જ જોવા મળે, જુદી નહિ; ફળમાં રહેલી પતનક્રિયા ફળની સાથે જ હોય, ફળ વિના નહિ ઇત્યાદિ...

નૈયાયિકોએ ૫ વસ્તુઓને રહેવાનો સંબંધ સમવાય માન્યો છે.

અવયવીને અવયવોમાં રહેવાનો... દા.ત. પટ તંતુઓમાં...

ગુણને ગુણવાનમાં રહેવાનો... દા.ત. જ્ઞાન આત્મામાં...

ક્રિયાને ક્રિયાવાનમાં રહેવાનો... દા.ત. પતનક્રિયા ફળમાં...

જાતિને જાતિમાનમાં રહેવાનો... દા.ત. ઘટત્વ ઘટમાં...

વિશેષને વિશેષવાનમાં રહેવાનો... દા.ત. વિશેષ પરમાણુમાં...

સામાન્યથી, તે તે સંબંધથી જે રહેનાર હોય અને જે રાખનાર હોય તે બન્ને તે સંબંધના સંબંધી કહેવાય છે. એમાંથી રહેનાર એ સંબંધનો પ્રતિયોગી બને છે અને રાખનાર એ સંબંધનો અનુયોગી બને છે.

સમવાયથી ઉપરોક્ત પાંચ વસ્તુઓ રહે છે. માટે અવયવી (દ્રવ્ય), ગુણ, ક્રિયા (કર્મ), જાતિ (સામાન્ય) અને વિશેષ આ પાંચ સમવાયના પ્રતિયોગી છે અને અવયવ (દ્રવ્ય), ગુણવાન (દ્રવ્ય), ક્રિયાવાન (દ્રવ્ય), જાતિમાન (દ્રવ્ય, ગુણ કે ક્રિયા) અને વિશેષવાન સમવાયના અનુયોગી બને છે. એટલે કે માત્ર દ્રવ્ય, ગુણ અને કર્મ આ ત્રણ પદાર્થો જ સમવાયના અનુયોગી બને છે.

આમ, સમવાય અને અભાવ એ બે પદાર્થો તો સમવાયસંબંધના પ્રતિયોગી કે અનુયોગી બેમાંથી એકે બનતા નથી. (કારણ કે આ બે પદાર્થો પોતે સમવાય સંબંધથી ક્યાંય રહેતા નથી અને પોતાનામાં સમવાય સંબંધથી કોઈને રાખતા નથી.)

નૈયાયિકની બીજી એક માન્યતા આ છે કે, અવયવી અવયવોમાં રહે છે, અવયવો અવયવીમાં નહિ. એટલે કે પટમાં તંતુઓ નહિ, પણ તંતુઓમાં પટ રહે છે. લોકવ્યવહારથી વિરુદ્ધ આવી માન્યતા ધરાવવાનું કારણ એ એવું આપે છે કે,

પટ જ્યારે ઉત્પન્ન થયો હોતો નથી ત્યારે પણ તંતુઓ તો હતા જ, માટે તંતુઓ પટમાં રહ્યા છે એવું શી રીતે કહેવાય? જ્યારે પટ તો સીધો તંતુઓમાં જ ઉત્પન્ન થાય છે. માટે તંતુઓમાં પટ રહ્યો છે. એટલે કે અવયવોમાં અવયવી રહે છે એવું માનવું યોગ્ય છે. જે કોઈ અવયવી દ્રવ્ય હોય તે બધું ઉત્પન્ન થાય છે, કાર્યરૂપ હોય છે, એ ખ્યાલમાં રાખવું. સમવાય સંબંધથી જે રહે છે તેને સમવેત કહેવાય છે, અને જ્યાં રહે છે તેને સમવાયી કહેવાય છે.

(૩) તાદાત્મ્ય સંબંધ : સ્વ નો સ્વની સાથે અભેદ- તાદાત્મ્ય એ તાદાત્મ્ય સંબંધ છે.

દા.ત. ઘટનો ઘટમાં....

(૪) સ્વરૂપ સંબંધ : જ્યાં ઉપરના ત્રણ ન હોય ત્યાં આ સંબંધ હોય છે.

દા.ત. વિષયમાં વિષયતાનો... વગેરે. એમ ઘટાભાવ વગેરે અભાવો ભૂતલ વગેરેમાં સ્વરૂપ સંબંધથી રહે છે.

સંબંધના બે સંબંધીઓ હોય છે એ આગળ કહી ગયા. સંયોગ વગેરે સંબંધો આ બન્ને સંબંધીઓ કરતાં જુદા હોય છે. પણ જ્યારે બે સંબંધીઓમાંથી એક સંબંધીનું સ્વરૂપ જ (સંબંધી પોતે જ) સંબંધનું પણ કામ કરતું હોય ત્યારે એ આ સ્વરૂપ સંબંધ કહેવાય છે. આમાં અનેક પ્રકારના સંબંધો આવે છે... જેમ કે કાર્ય-કારણભાવ, વાર્થ-વાચકભાવ, આધાર-આધેયભાવ વગેરે... ઘટ અને દંડ વચ્ચે કાર્ય-કારણભાવ રૂપ સ્વરૂપસંબંધ છે...

સમવાય સંબંધ પોતે પણ સ્વરૂપ સંબંધથી રહે છે. આનો વિચાર કરતાં પહેલાં એક બીજી વાત વિચારી લઈએ.

એકલો પુરુષ હોય તો ‘દળ્હી પુરુષઃ’ એવી બુદ્ધિ નથી થતી. એકલો દાંડો હોય તો પણ એવી બુદ્ધિ થતી નથી. એમ દાંડાને પુરુષે હાથમાં પકડ્યો ન હોય, પણ એ બાજુમાં પકડ્યો હોય તો દંડ અને પુરુષ એ બન્ને હોવા છતાં ‘દળ્હી પુરુષઃ’

એવી બુદ્ધિ થતી નથી. માત્ર, દંડ પુરુષના હાથમાં રહ્યો હોય તો જ એવી બુદ્ધિ થાય છે.

આના પરથી જણાય છે કે, જેમાં 'વાળો' અર્થ ભાસે છે એવી 'દળ્હી પુરુષ:' વગેરે બુદ્ધિ થવા માટે ત્રણ ચીજો આવશ્યક છે. દંડ, પુરુષ અને તે બે વચ્ચેનો સંસર્ગ (સંબંધ).

એટલે કે, 'દંડી પુરુષ:' વગેરે બુદ્ધિનો વિષય આ ત્રણ ચીજો બને છે. 'વાળો' અર્થવાળી આવી બુદ્ધિઓ વિશિષ્ટ બુદ્ધિ કહેવાય છે.

એમાં જે ૩ વિષયો ભાસે છે તેમાં

(૧) એક રહેનાર હોય છે. એને પ્રકાર, ધર્મ કે વિશેષણ કહે છે. દા.ત. પ્રસ્તુતમાં દંડ

(૨) એક રાખનાર હોય છે. એને વિશેષ્ય કે ધર્મી કહે છે. દા.ત. પુરુષ.

(૩) એક તે બે વચ્ચેનો સંબંધ હોય છે. તેને સંસર્ગ કહે છે. દા.ત. સંયોગ

આમ, સંસર્ગ પ્રકારને વિશેષ્યમાં રાખે છે.

તથા, 'યો યઃ, તસ્મિન્ તત્ત્વં' એ ન્યાયે પ્રકારમાં રહેલી વિષયતાને પ્રકારતા કહે છે. એમ, વિશેષ્યમાં રહેલી વિષયતાને વિશેષ્યતા કહે છે. તથા સંસર્ગમાં રહેલી વિષયતાને સંસર્ગતા કહે છે.

ઘડો ભૂતલમાં રહ્યો છે. એટલે કે ઘટવદ્ ભૂતલમ્... હવે, જ્યાં આવી 'વાળો' અર્થવાળી વિશિષ્ટબુદ્ધિ થાય છે ત્યાં કોઈને કોઈ સંબંધ હોવો જોઈએ. તેથી ઘડા અને ભૂતલ વચ્ચે કોઈ સંબંધ છે. દ્રવ્યદ્રવ્યયોઃ સંયોગઃ એ ન્યાયે એ સંયોગ સંબંધ છે. એટલે કે ઘડો સંયોગ સંબંધથી ભૂતલમાં રહ્યો છે. એટલે કે ઘડાનો સંયોગ ભૂતલમાં રહ્યો છે.

આ સંયોગ એ એક ગુણ છે અને ઘડા અને ભૂતલ કરતાં એ સ્વતંત્ર પદાર્થ છે. તેથી એ જો ભૂતલમાં રહ્યો છે તો એને રહેવાનો પણ કોઈ સંબંધ હોવો જોઈએ. કારણ કે કોઈપણ ચીજ અન્ય ચીજમાં સંબંધ વગર રહેતી નથી.

સંયોગને ભૂતલમાં રહેવાનો સંબંધ સમવાય છે. કારણ કે સંયોગ એ ગુણ છે અને ભૂતલ એનો ગુણવાન છે. ગુણ, ગુણવાનમાં સમવાય સંબંધથી રહે છે. એટલે કે હવે, સંયોગ અને ભૂતલ એ બે જે સંબંધીઓ છે તેઓ વચ્ચે સમવાય નામનો સંબંધ છે એમ સિદ્ધ થયું. એટલે કે સંયોગનો સમવાય ભૂતલમાં છે એમ સિદ્ધ થયું.

હવે, સમવાય પણ એક સ્વતંત્ર (છટ્ટી) પદાર્થ છે. (એની સિદ્ધિ આગળ આવશે.) તેથી એને પણ ભૂતલમાં રહેવા માટે એક સંબંધ જોઈશે. કારણ કે સંબંધ વિના તો કોઈ ચીજ ક્યાંય રહેતી જ નથી.

આ સમવાયને જે રહેવાનો સંબંધ છે તે સ્વરૂપ સંબંધ છે. એટલે કે (અ) ઘટનો સંયોગ ભૂતલમાં છે. (બ) સંયોગનો સમવાય ભૂતલમાં છે (ક) સમવાયનો સ્વરૂપ સંબંધ ભૂતલમાં છે.

એમાં, (અ) ઘટ અને ભૂતલ એ બે સંબંધી છે, સંયોગ એ સંબંધ છે. (બ) સંયોગ અને ભૂતલ એ બે સંબંધી છે, સમવાય એ સંબંધ છે. (ક) સમવાય અને ભૂતલ એ બે સંબંધી છે, સ્વરૂપ એ સંબંધ છે.

પ્રશ્ન : જો સમવાયનો સ્વરૂપ સંબંધ ભૂતલમાં છે તો, સ્વરૂપ સંબંધને ભૂતલમાં રહેવાનો પણ કોઈ સંબંધ જોઈશે. ને ! તો એ કયો સંબંધ છે ?

ઉત્તર : આ રીતે એક એક સંબંધને રહેવા માટે નવો નવો સંબંધ કલ્પ્યા કરીએ તો ક્યારેય પાર જ ન આવે, અને સંબંધોની પરંપરા જ ચાલ્યા કરે. ક્યારેય પાર ન આવે એવી પરંપરા ચાલવી એ અનવસ્થા નામનો દોષ કહેવાય છે.

પ્રસ્તુતમાં આવો દોષ ન લાગે એ માટે અમે એવું માનીએ છીએ કે સમવાયને ભૂતલમાં રહેવાનો જે સ્વરૂપ સંબંધ છે તેને ભૂતલમાં રહેવાનો સંબંધ એ કોઈ ભિન્ન ચીજ નથી કે જેથી એને ભૂતલમાં રહેવાનો વળી પાછો કોઈ નવો સંબંધ શોધવો પડે.

આ સ્વરૂપ સંબંધાત્મક સંબંધી પોતે જ ભૂતલમાં રહેવાના સંબંધનું પણ કામ કરે છે. (માટે તો એનું નામ 'સ્વરૂપ સંબંધ' એવું આપ્યું છે.) માટે સ્વરૂપ સંબંધને ભૂતલમાં રહેવા માટે કોઈ નવા સંબંધની જરૂર ન હોવાથી નવા નવા સંબંધો માનવાની અનવસ્થા ચાલતી નથી.

આની સામે જૈનમત કહે છે કે-

જો છેક છેડે જઈને આ રીતે 'સ્વરૂપ સંબંધ એ સંબંધી હોવા છતાં સંબંધનું પણ કામ કરે છે' એવું માનો છો, તો પ્રારંભમાં જ 'ભૂતલે ઘટઃ' એવી બુદ્ધિ વખતે 'ઘટ' રૂપ સંબંધી જ સંબંધનું કામ કરે છે' એવું જ માની લ્યો ને જેથી પછી સ્વતંત્ર પદાર્થરૂપ સંયોગ-સમવાય માનવાની જરૂર તો ન પડે.

નૈયા. - ઘડો પોતે જ જો સંબંધનું કામ કરે છે, તો શીકે રહેલા ઘડાને નજરમાં રાખીને પણ 'ભૂતલે ઘટઃ' બુદ્ધિ કેમ થતી નથી ? કેમ કે ત્યારે પણ આદ્યેય ઘડો, આધાર ભૂતલ અને સંબંધ તરીકે ઘડો એ ત્રણેય હાજર જ છે !

જૈન - સંબંધી સંબંધનું કામ ત્યારે જ કરે છે જો તેનામાં 'તત્સંબદ્ધત્વ' નામનો પર્યાય પેદા થયો હોય. ભૂતલ 'ઘટ સંયુક્ત' ન હોવાથી તેમાં ઘટ સંયુક્તત્વ નામનો પર્યાય પેદા થયો નથી, જ્યારે શીકું ઘટ સંયુક્ત છે, તેથી તેમાં ઘટ સંયુક્તત્વ નામનો પર્યાય પેદા થયો છે. પર્યાયને લીધે સંબંધી સંબંધનું કાર્ય કરી શકે છે.

પ્રશ્ન :- જૈનમત સંયુક્તત્વ પર્યાયને માને છે, જ્યારે નૈયાઽ સંયોગગુણ માને છે, તો એ બેમાં ફેર શું છે ?

ઉત્તર :- પર્યાયો ઘટ, શીકું વગેરે દ્રવ્યોમાં સંલગ્ન જ હોય છે. પર્યાય (અવસ્થા) વિનાનું દ્રવ્ય હોતું નથી. વળી એ પર્યાયે પર્યાયે જો જુદા જુદા ગુણ માનવાના હોય તો એ દરેકને રહેવાના જુદા જુદા સંબંધો માનવા પડે જે ઘણું મોટું ગૌરવ છે, ભ્રાન્તકલ્પનાઓ ઊભી થાય છે.

પ્રશ્ન :- તો શું પર્યાય માનવામાં, એનો સંબંધ, પાછો એનો સંબંધ... વગેરે કલ્પનાઓનું ગૌરવ નહિ થાય ?

ઉત્તર :- નહિ થાય, કારણ કે પર્યાય દ્રવ્યથી સર્વથા ભિન્ન નથી કે જેથી એને રહેવા માટે નવો સંબંધ માનવો પડે, કિન્તુ દ્રવ્યથી ભિન્નાભિન્ન છે, તેથી નવા સ્વતંત્ર સંબંધની જરૂર નથી.

પ્રશ્ન :- પર્યાયને ભિન્નાભિન્ન શા માટે માનો છો ?

ઉત્તર :- એકાન્તે ભિન્ન માનવામાં કે એકાન્તે અભિન્ન માનવામાં ઘણા દોષો રહ્યા છે, માટે કથંચિત્ (કોઇક અપેક્ષાએ) ભિન્ન અને કથંચિત્ અભિન્ન માનીએ છીએ. જેમ કે આંગણી સીધી હોય તો સરળતા એ પર્યાય છે. એ (સરળતા), અંગુલી દ્રવ્યથી ભિન્નાભિન્ન છે.

પર્યાયને દ્રવ્ય કરતાં કથંચિદ્ ભિન્ન માનવાનાં કારણો - (એકાન્ત અભિન્ન માનવાના દોષો -)

(૧) દ્રવ્ય અને પર્યાય બન્નેના નામ જુદા જુદા છે. (તે ઘટી શકે નહિ.)

(૨) દ્રવ્ય અને પર્યાય બન્નેના કામ જુદા જુદા છે. (તે ઘટી શકે નહિ.)

(૩) 'અંગુલી સરળ' કહેવાય છે, પણ 'અંગુલી સરળતા' નહિ, માટે વ્યવહારભેદ છે.

(૪) એક દ્રવ્યમાં પણ અનેક પર્યાયો રહ્યા હોય છે. માટે સંખ્યાભેદ છે.

કથંચિદ્ અભિન્ન માનવાના કારણો (એકાન્તભિન્ન માનવાના દોષો) -

(૧) પર્યાય દ્રવ્યથી ક્યાંય પૃથક્ મળતું નથી. મધુરતા સાકરને છોડીને ક્યાંય જોવા મળતી નથી.

(૨) દ્રવ્યનાશ થયે છતે પર્યાય તે જ ક્ષણે નષ્ટ થાય છે.

(૩) દ્રવ્ય અને પર્યાયના ભિન્ન સંબંધની કલ્પના અંતે જઈને બાધિત બને છે.

પ્રશ્ન :- આ રીતે પર્યાયોને દ્રવ્યથી ભિન્ન માનવામાં અને અભિન્ન માનવામાં બન્ને રીતે દોષ છે તો ભિન્નાભિન્ન માનવામાં તો એ બન્નેના દોષોનો સરવાળો થશે.

ઉત્તર :- અમે પર્યાયોને જે ભિન્નાભિન્ન કહીએ છીએ તે ભેદ વિશિષ્ટ અભેદ (ભેદ+અભેદ) એવા અર્થમાં નહિ, પણ ભેદાનુવિદ્ધ અભેદ એવા અર્થમાં...

પ્રશ્ન :- આ બેમાં ફેર શું છે ?

ઉત્તર :- સૂંઠ અને ગોળ જુદા જુદા ખાવા અને એની ગોળી ખાવી એ બેમાં જેવો ફેર છે તેવો ફેર પડે છે... એકલો ગોળ કફ કરે છે, એકલી સૂંઠ પિત્ત કરે છે. પણ એ બેની ગોળી બનાવવામાં આવે તો સૂંઠ ગોળના દોષને ખાઈ જાય છે

અને ગોળ સૂંઠના દોષને ખાઈ જાય છે. આમ, બત્રેના દોષો દૂર થઈ જાય છે અને નવો ગુણ પેદા થાય છે. એમ ભેદાનુવિદ્ધ અભેદ (એટલે કે ભેદની સાથે ક્ષીર-નીરની જેમ સંકળાઈ ગયેલો અભેદ) માનવામાં બત્રે પક્ષના દોષો દૂર થઈ નવો ગુણ પ્રગટે છે.

(માટે નૈયાયિકની સંયોગ વગેરેને સર્વથા ભિન્ન પદાર્થ માનવાની કલ્પના અયોગ્ય છે એ જાણવું.)

+ ♦ + ♦ + ♦ + ♦

ધર્મ એ સંબંધ બને - ભૂતલે ઘટસંયોગઃ (ઘડાનું ભૂતલમાં શું છે ? સંયોગ)

અહીં સંયોગ એ ભૂતલનો ધર્મ છે. (અને ઘડો તેનો નિરૂપક છે.) ધર્મ જ્યાં રહ્યો હોય તે ધર્મવાનુ બનવાથી 'વત્' પ્રત્યય વપરાય છે.

તેથી પ્રસ્તુતમાં ઘટસંયોગવદ્ ભૂતલમ્

આ 'સંયોગ' નામનો ધર્મ 'ઘડા'ની અપેક્ષાએ (ઘડાને લીધે) ભૂતલમાં પેદા થયો છે. વળી ઘડો એ રહેનાર છે અને ભૂતલ એ રાખનાર છે. અને સંયોગ એ ઘડાને ભૂતલમાં રહેવાના સંબંધનું કામ કરે છે.

આના પરથી જણાય છે કે, રહેનારની અપેક્ષાએ રાખનારમાં જે ધર્મ ઊભો થાય એ ધર્મ રહેનારને રાખનારમાં રહેવાનો સંબંધ બને છે. આના પરથી એ નિશ્ચિત થાય છે કે-

જ્યારે જ્યારે 'વત્' વગેરેના પ્રયોગયુક્ત વિશિષ્ટબુદ્ધિ થાય છે ત્યારે ત્યારે સંબંધ શોધવો હોય તો નીચેની રીત પ્રમાણે શોધી શકાય -

[વત્ પ્રત્યય પૂર્વે જે શબ્દ હોય (એટલે કે વત્ પ્રત્યય જેને લાગ્યો હોય) તે વિશેષણ હોય - રહેનાર હોય. અને પછી જે શબ્દ વપરાયો હોય તે વિશેષ્ય હોય-રાખનાર હોય...]

પહેલાં પ્રશ્ન એ પૂછવો કે,

(૧) રહેનારની અપેક્ષાએ રાખનાર શું છે ?

આનો જે જવાબ આવે તેને 'તા' કે 'ત્વ' પ્રત્યય લગાડીએ એટલે,

રહેનારની અપેક્ષાએ રાખનારમાં કયો ધર્મ ઊભો થયો ? એ જાણવા મળી જાય. આ ધર્મ જ રહેનારને રાખનારમાં રહેવાનો સંબંધ બનવાનો છે.

હવે કેટલાક દાખલાઓ વિચારીએ -

+ ન્યાયવાણું પુસ્તક. આમાં રહેનાર - ન્યાય, રાખનાર - પુસ્તક.

માટે પ્રશ્ન પૂછવાનો કે,

ન્યાય માટે પુસ્તક શું છે ? (ન્યાયની અપેક્ષાએ પુસ્તક શું છે ?)

જવાબ મળશે કે પ્રતિપાદક છે.

માટે, પ્રતિપાદકતા સંબંધેન ન્યાયવત્પુસ્તકમ્

+ પુસ્તકવાળો ન્યાય. આમાં રહેનાર - પુસ્તક, રાખનાર - ન્યાય.

પ્રશ્ન પૂછવાનો કે - પુસ્તક માટે ન્યાય શું છે ? પ્રતિપાદક છે.

માટે, પ્રતિપાદકતાસંબંધેન પુસ્તકવાન્ન્યાયઃ

+ ધનવાંચૈત્રઃ રહેનાર - ધન

રાખનાર - એનો માલિક ચૈત્ર.

ધન માટે ચૈત્ર શું છે ? સ્વામી છે.

તેથી સ્વામિત્વસંબંધેન ધનવાંચૈત્રઃ

+ ચૈત્રવાણું ધન... રહેનાર - ચૈત્ર, રાખનાર - ધન

ચૈત્ર માટે ધન શું છે ? 'સ્વ'

તેથી સ્વત્વસંબંધેન ચૈત્રવદ્ ધનમ્

+ ધનવાળો મુનિમ... ધન એ રહેનાર, મુનિમ એ રાખનાર.

ધન માટે મુનિમ શું છે ? વ્યવસ્થાપક છે.

તેથી વ્યવસ્થાપકત્વ સંબંધેન ધનવાળો મુનિમ

+ જ્ઞાનવાળો ઘડો. જ્ઞાન - રહેનાર, ઘડો - રાખનાર

જ્ઞાન માટે ઘડો શું છે ? વિષય છે...

પ્રશ્ન :- ઘડાની અપેક્ષાએ અભાવ શું છે ?

ઘડો = સ્વ, એ અભાવનો સંબંધી છે

માટે એ અભાવનો પ્રતિયોગી છે. માટે એનામાં પ્રતિયોગિતા છે, અને અભાવ એનો નિરૂપક છે.

(અભાવની પ્રતિયોગિતા માટે અભાવ એ નિરૂપક. આવા સ્થાનોમાં જ્યારે ષષ્ઠી વિભક્તિ આવે છે ત્યારે નિરૂપક અર્થ જણાય છે. જેમ કે દશરથનો પુત્ર રામ છે.

તેથી દશરથનું પુત્રત્વ રામમાં છે.

તેથી દશરથ એ પુત્રત્વનો નિરૂપક છે, અને પુત્રત્વ એ દશરથથી નિરૂપિત છે.)

તેથી પ્રસ્તુતમાં, અભાવ એ નિરૂપક છે અને પ્રતિયોગિતા એ નિરૂપિત છે. વળી પ્રતિયોગિતા ઘડામાં રહેલી છે એટલે કે ઘટનિષ્ઠ છે.

તેથી, ઘડો = સ્વ...

સ્વનિષ્ઠ પ્રતિયોગિતાનો, અભાવ એ નિરૂપક છે.

તેથી સ્વનિષ્ઠપ્રતિયોગિતાનિરૂપકત્વસંબંધેન ઘટવાન્ અભાવઃ ।

હવે અભાવવાળો ઘડો., અહીં રહેનાર = અભાવ = સ્વ... રાખનાર = ઘડો.

અભાવ માટે ઘડો શું છે ? તો કે,

સ્વનિરૂપિતપ્રતિયોગિતાવાન્ છે.

તેથી દશરથનું પુત્રત્વ રામમાં છે.

તેથી દશરથ એ પુત્રત્વનો નિરૂપક છે, અને પુત્રત્વ એ દશરથથી નિરૂપિત છે.)

તેથી પ્રસ્તુતમાં, અભાવ એ નિરૂપક છે અને પ્રતિયોગિતા એ નિરૂપિત છે. વળી પ્રતિયોગિતા ઘડામાં રહેલી છે એટલે કે ઘટનિષ્ઠ છે.

તેથી, ઘડો = સ્વ...

સ્વનિષ્ઠ પ્રતિયોગિતાનો, અભાવ એ નિરૂપક છે.

તેથી સ્વનિષ્ઠપ્રતિયોગિતાનિરૂપકત્વસંબંધેન ઘટવાન્ અભાવઃ ।

હવે અભાવવાળો ઘડો., અહીં રહેનાર = અભાવ = સ્વ... રાખનાર = ઘડો.

અભાવ માટે ઘડો શું છે ? તો કે,

સ્વનિરૂપિતપ્રતિયોગિતાવાન્ છે.

તેથી સ્વનિરૂપિતપ્રતિયોગિતાવત્ત્વસંબંધેન અભાવવાન્ ઘટઃ ।

‘વત્ત્વ’ કે ‘તાવત્’ (તા અને વત્ એમ બે પ્રત્યયો) જે શબ્દને લાગ્યા હોય તેના અર્થમાં કોઈ ફેર કરતાં નથી, માટે બન્નેને ઊડાડી પણ શકાય.

જેમ કે ઘટત્વવાન્ = ઘટ

ઘટત્વવત્ત્વ = ઘટત્વ.

તેથી પ્રસ્તુતમાં સ્વનિરૂપિત પ્રતિયોગિતા સંબંધેન અભાવવાન્ ઘટઃ

✦ ◆ ✦ ◆ ✦ ◆ ✦ ◆

અવચ્છેદક : સામે ઘડો પડેલો છે.

એના અંગે કોઈ પ્રશ્ન પૂછે છે કે આ શું છે ?

આના જવાબ અનેક આપી શકાય છે.

અયં ઘટઃ, ઇદં દ્રવ્યં, ઇયં પૃથિવી ઇત્યાદિ.

આ બધા જવાબો સાચા પણ છે જ, કારણકે સામે રહેલી ચીજ જેમ ઘડો છે, તેમ પૃથ્વી પણ છે જ, દ્રવ્ય પણ છે જ.

એક જ પ્રશ્નના આ અનેક જવાબોમાં શું ફેર છે એનો વિચાર કરીએ તો જણાય છે કે :

જ્યારે એને દ્રવ્ય કહીએ છીએ ત્યારે ગુણ વગેરેની બાદબાકી થાય છે.

જ્યારે એને પૃથ્વી કહીએ છીએ ત્યારે જળ વગેરેની બાદબાકી થાય છે.

જ્યારે એને ઘડો કહીએ છીએ ત્યારે પટ વગેરે દ્રવ્યોની બાદબાકી થાય છે.

(ન્યાયમતે વનસ્પતિ પણ પૃથ્વીદ્રવ્ય છે, તેથી પટ વગેરે પૃથ્વી દ્રવ્યરૂપ છે.)

પ્રશ્ન :- આવી બાદબાકી શાના આધારે થાય છે ?

ઉત્તર :- સામે રહેલી ચીજ એક જ હોવા છતાં તેના જ્ઞાનનો આકાર જુદો જુદો છે. તેથી તેના આધારે આ બાદબાકી થાય છે.

પ્રશ્ન :- એક જ વિષયના થતાં જ્ઞાનનો આકાર કેમ જુદો જુદો છે ?

ઉત્તર :- સામે રહેલો વિષય એક હોવા છતાં એમાં દ્રવ્યત્વ, પૃથ્વીત્વ, ઘટત્વ વગેરે ઘણા ધર્મો રહેલા છે. જ્યારે કોઈ વસ્તુનું જ્ઞાન થાય છે ત્યારે તે વસ્તુમાં રહેલા અનેક ધર્મોમાંથી કોઈ એક વિશિષ્ટ ધર્મને આગળ કરીને એ જ્ઞાન થાય છે અને એ વખતે અન્ય ધર્મો ગૌણ બની જાય છે. [આમાં કયો ધર્મ આગળ થાય અને અન્ય ધર્મો દબાઈ જાય એ જ્ઞાતા કે વક્તાની જેવી અપેક્ષા હોય એ પ્રમાણે નિશ્ચિત થાય છે. જેમ કે, રામમાં પુત્રત્વ, પતિત્વ, પિતૃત્વ વગેરે ઘણા ધર્મો છે. પણ એમાંથી દશરથને મુખ્યત્વે એનો પુત્રત્વ ધર્મ ઉપયોગી છે. (કારણ કે રામ, દશરથને મુખ્યત્વે પુત્ર તરીકે ઉપયોગી છે) તેથી દશરથ રામના પુત્રત્વ ધર્મને આગળ કરે છે. માટે એનું ‘પુત્ર’ તરીકે જ્ઞાન કરે છે. એમ લવ-કુશને પિતૃત્વ ધર્મ અને સીતાને પતિત્વ ધર્મ ઉપયોગી હોઈ તે તે ધર્મ આગળ થશે.]

પ્રસ્તુતમાં, જ્યારે ‘દ્રવ્યત્વ’ ધર્મ આગળ થશે ત્યારે ‘ઇદં દ્રવ્યમ્’ એવું જ્ઞાન થશે. જ્યારે ‘પૃથ્વીત્વ’ ધર્મ આગળ થશે ત્યારે ‘ઇયં પૃથિવી’ જ્ઞાન થશે. જ્યારે ‘ઘટત્વ’ ધર્મ આગળ થશે ત્યારે ‘અયં ઘટઃ’ જ્ઞાન થશે. આમાં ‘ઘટત્વ’ ધર્મને આગળ કરીને એટલે ઘટત્વ ધર્મને લક્ષમાં લઈને....

આમ, તે તે જ્ઞાનોનો વિષય એક હોવા છતાં, લક્ષમાં લેવાતો-આગળ કરાતો ધર્મ જુદો જુદો હોવાથી જ્ઞાન જુદા જુદા આકારવાળું થાય છે.

અર્થાત્ ઘડો તે તે જ્ઞાનનો વિષય બને છે, પણ ક્યારેક ઘટત્વં પુરસ્કૃત્ય, ક્યારેક પૃથિવીત્વં પુરસ્કૃત્ય, ક્યારેક દ્રવ્યત્વં પુરસ્કૃત્ય એ તે તે જ્ઞાનનો વિષય બને છે.

પ્રશ્ન :- ધર્મો ભલે જુદા જુદા અનેક છે. પણ જ્ઞાનને વિષય સાથે સંબંધ છે. અને વિષય તો બધામાં એક જ છે. તો જ્ઞાન કેમ જુદા જુદા થાય છે ?

ઉત્તર :- તે તે ધર્મોથી પુરસ્કૃત થતો વિષય એક જ હોવા છતાં પુરસ્કૃત ધર્મો જુદા જુદા હોવાથી ઘડામાં વિષયતા જુદી જુદી આવી છે. એટલે કે,

ઘડો જ્યારે ઘટત્વ ધર્મને આગળ કરીને વિષય બન્યો ત્યારે વિષયતા ઘટત્વ ધર્મને આગળ કરીને આવી, જ્યારે પૃથ્વીત્વ ધર્મને આગળ કરીને વિષય બન્યો ત્યારે તેનામાં વિષયતા પૃથ્વીત્વ ધર્મને આગળ કરીને આવી.

આ દરેક જ્ઞાનોનો વિષય ઘડો છે, તેથી તે તે દરેક જ્ઞાનોથી નિરૂપિત વિષયતા ઘડામાં જ આવે છે. તેમ છતાં, તેમાં આવતી

ઘટત્વં પુરસ્કૃત્ય વિષયતા જુદી,
પૃથિવીત્વં પુરસ્કૃત્ય વિષયતા જુદી,
દ્રવ્યત્વં પુરસ્કૃત્ય વિષયતા જુદી.

આ વિષયતા જુદી જુદી હોવાથી તેના નિરૂપક જ્ઞાનોના આકાર પણ જુદા જુદા પડે છે.

હવે ઘટત્વને આગળ કરીને જે વિષયતા આવે છે, તે દુનિયાભરના દરેક ઘડામાં રહી શકે છે, કેમ કે દરેક ઘડામાં ઘટત્વ ધર્મ રહ્યો છે. એટલે કે જે કોઈ ચીજ ‘ઘડો’ છે તે દરેક ચીજમાં ‘ઘટત્વ’ ધર્મ રહ્યો હોઈ તે ધર્મને આગળ કરીને થતું એવું ‘અયં ઘટઃ’ જ્ઞાન થઈ શકે છે.

માટે દુનિયાભરના દરેક ઘડા ‘અયં ઘટઃ’ જ્ઞાનના વિષય બની શકે અને એ દરેક ઘડામાં ઘટત્વ ધર્મને આગળ કરીને આ જ્ઞાનની વિષયતા આવી હોય છે.

પણ, દુનિયામાં રહેલી પટ વગેરે જે અન્ય ચીજો છે તેમાં ‘ઘટત્વ’ ધર્મ નથી. માટે તે ચીજોમાં ઘટત્વ ધર્મ આગળ થઈ શકતો નથી. એટલે કે એ ચીજો ઘટત્વ ધર્મને આગળ કરીને કોઈપણ જ્ઞાનનો વિષય બની શકતી નથી. એટલે કે એ ચીજોને ઉદ્દેશીને અયંઘટઃ એવું જ્ઞાન થઈ શકતું નથી. એટલે કે એ ચીજોમાં ‘અયં ઘટઃ’ જ્ઞાનની વિષયતા આવતી નથી.

આના પરથી એ જણાય છે કે ‘અયં ઘટઃ’ એવું જ્ઞાન કે જે ઘટત્વ ધર્મને આગળ કરીને કરવામાં આવે છે તેની વિષયતા ઘટત્વથી નિયંત્રિત છે, અને ઘટત્વ તેનો નિયંત્રક છે.

એટલે કે ‘ઘટત્વ’ જાણે કે વિષયતાને કહી રહ્યો છે કે, હું જ્યાં જ્યાં જઇશ ત્યાં ત્યાં તું જઈ શકશે. અન્યત્ર નહિ. આમ ઘટત્વ એ વિષયતાનો નિયંત્રક છે.

અથવા, ઘટત્વ એ વિષયતાનો વ્યવચ્છેદ કરનાર છે. એટલે કે એ વ્યવચ્છેદક (અવચ્છેદક) છે અને વિષયતા એનાથી વ્યવચ્છિત (અવચ્છિત=નિયંત્રિત) છે.

એટલે કે ઘટત્વાવચ્છિત વિષયતા કહેવાય અને ઘટત્વ એ વિષયતાનો અવચ્છેદક કહેવાય.

‘ઇદં દ્રવ્ય’ એવા જ્ઞાનની વિષયતા ઘડામાં, જળમાં, વાયુમાં....

‘ઇયં પૃથિવી’ એવા જ્ઞાનની વિષયતા ઘટમાં, પટમાં....

‘અયં ઘટઃ’ એવા જ્ઞાનની વિષયતા ઘડામાં....

ઘટત્વાવચ્છિતવિષયતાકં જ્ઞાનં ‘ઘટઃ’ इत्याकारकम्

પૃથિવીત્વાવચ્છિતવિષયતાકં જ્ઞાનં ‘પૃથિવી’ इत्याकारकम्

દ્રવ્યત્વાવચ્છિતવિષયતાકં જ્ઞાનં ‘દ્રવ્યમ્’ इत्याकारकम्

‘ઘટઃ’ જ્ઞાનની વિષયતા માત્ર ઘડાઓમાં જ છે, કારણ કે એ ઘટત્વથી નિયંત્રિત છે... જ્યાં, ઘટત્વ જાય ત્યાં જ વિષયતા જાય છે. જ્યાં ઘટત્વ નહિ ત્યાં ‘ઘટઃ’ જ્ઞાનની વિષયતા પણ નહિ.

તેથી ઘટત્વ એ વિષયતાનો નિયામક છે. અવચ્છેદક છે.

પ્રશ્ન :- જેમ જ્યાં જ્યાં ઘટત્વ છે ત્યાં જ ‘ઘટઃ’ જ્ઞાનની વિષયતા છે, માટે ઘટત્વ એ વિષયતાનો અવચ્છેદક છે. તો તેમ, જ્યાં જ્યાં ‘ઘટઃ’ જ્ઞાનની વિષયતા છે ત્યાં ત્યાં જ ઘટત્વ છે, માટે એ વિષયતા પણ શા માટે ઘટત્વનો અવચ્છેદક ન બને?

ઉત્તર : અવચ્છેદક તે જ બને જે સિદ્ધ ધર્મ હોય. એટલે કે તે ધર્મને સિદ્ધ ન કરવો પડે. એ તો, તેના ધર્મોમાં રહેલો જ હોય. આ સિદ્ધ ધર્મને આગળ કરીને ‘વિષયતા’ વગેરે રૂપ નવો ધર્મ આવે છે, ‘વિષયતા’ વગેરેને આગળ કરીને ‘ઘટત્વ’ ધર્મ નહિ.

દા.ત. ‘ઘટઃ’ જ્ઞાન થયું... તો ઘટત્વ ધર્મને આગળ કરીને ઘડો વિષય બન્યો. માટે ઘટત્વ ધર્મને આગળ કરીને એનામાં વિષયતા આવી, ‘ઘટત્વ’ તો, જ્યારે ઘડો જ્ઞાનનો વિષય નહોતો બન્યો ત્યારે પણ હતું જ.

સિદ્ધ ધર્મને આગળ કરીને તે તે ચીજો તે તે રૂપ (વિષયરૂપ, કારણરૂપ, આધારરૂપ વગેરે) બને છે (=તે તે રૂપે કાર્ય કરે છે.) અને તે તે ચીજો જ્યારે વિષય-કારણ વગેરે રૂપે બને છે ત્યારે તે તેમાં વિષયતા-કારણતા વગેરે નવા ધર્મો ઊભા થાય છે. આ નવો ધર્મ સિદ્ધ ધર્મને આગળ કરીને આવેલો હોય છે. માટે સિદ્ધ ધર્મ એ જ નવા ધર્મનો અવચ્છેદક બને છે, પણ નવો ધર્મ એ સિદ્ધ ધર્મનો અવચ્છેદક બનતો નથી.

[ટૂંકમાં-જે જૂના ધર્મને આગળ કરીને નવો ધર્મ આવે છે તે જૂનો ધર્મ નવા ધર્મનો અવચ્છેદક બને છે. અને નવો ધર્મ તેનાથી અવચ્છિન્ન બને છે.]

તેથી નવો ધર્મ વિષયતા એ અવચ્છિન્ન જ બને છે પણ અવચ્છેદક બનતી નથી.

ઘટત્વ એ વિષયતાનો અવચ્છેદક (વ્યવચ્છેદક = બાદબાકી કરનાર) છે, એટલે કે એ ઘટત્વશૂન્ય ચીજોમાંથી વિષયતાની બાદબાકી કરે છે.

ઘડો ‘ઘટઃ’ એવા જ્ઞાનનો ઘટત્વેન વિષય બન્યો એમ કહેવાય. તૃતીયાનો અર્થ અવચ્છિન્ન...

ઘટત્વેન વિષય એટલે ઘટત્વાવચ્છિન્ન વિષય.

એટલે કે ઘડામાં ઘટત્વાવચ્છિન્ન વિષયતા છે.

જેમ કે કોઈ માણસ અમુક સભામાં પ્રમુખ છે. કોર્ટમાં જજ છે, ઘરમાં પતિ છે.

તો એ સભામાં પ્રમુખ તરીકે (પ્રમુખ રૂપે) કામ કરશે, કોર્ટમાં ન્યાયાધીશરૂપે અને ઘરમાં પતિ તરીકે.

આને ન્યાયની ભાષામાં એમ કહેવાય કે, સભામાં એ પ્રમુખત્વેન, કોર્ટમાં ન્યાયાધીશત્વેન અને ઘરમાં પતિત્વેન કામ કરશે. એટલે કે ત્રણે ઠેકાણે એ વક્તા બનતો હોય તો તેનામાં જે વક્તૃત્વ આવે છે તે અનુક્રમે પ્રમુખત્વાવચ્છિન્ન, ન્યાયાધીશત્વાવચ્છિન્ન અને પતિત્વાવચ્છિન્ન આવે છે.

કોઈપણ વસ્તુ ભિન્ન ભિન્ન રૂપે ઓળખાય છે કે ભિન્ન ભિન્ન રૂપે કામ કરે છે. આ ભિન્ન ભિન્ન રૂપે એટલે જ તે તે ભિન્નરૂપને આગળ કરીને... માટે તેનું આ ભિન્ન ભિન્નરૂપ તે તે વખતે અવચ્છેદક બને છે.

પ્રશ્ન :- આ અવચ્છેદક કોનો બને ?

ઉત્તર :- તે તે ભિન્ન રૂપને આગળ કરીને એનામાં જે નવો ધર્મ આવ્યો હોય તેનો.

જેમ કે ‘જલવાન ઘટઃ’ જ્ઞાનમાં ઘડો, ઘટત્વ ધર્મને આગળ કરીને વિશેષ્ય બન્યો છે. તો ઘટત્વ એ વિશેષ્યતાનો અવચ્છેદક બનશે.

પણ ઘટવદ્ ભૂતલમ્ જ્ઞાનમાં ઘડો, ઘટત્વધર્મને આગળ કરીને પ્રકાર બન્યો છે. તો ઘટત્વ એ પ્રકારતાનો અવચ્છેદક બનશે.

એક સ્થળે પાણી ભરેલો ઘડો છે. તેને જોઈને જુદી જુદી વ્યક્તિઓ નીચે મુજબ જુદું જુદું જ્ઞાન કરે છે તો એ મુજબ અવચ્છેદક જાણવા...

(૧) જલવાન ઘટઃ : જલત્વાવચ્છિન્નપ્રકારતા, ઘટત્વાવચ્છિન્નવિશેષ્યતા ।

(૨) જલવતી પૃથિવી : જલત્વાવચ્છિન્નપ્રકારતા, પૃથિવીત્વાવચ્છિન્નવિશેષ્યતા ।

- (૩) જલવદ્ દ્રવ્યમ્ : જલત્વાવચ્છિન્નપ્રકારતા, દ્રવ્યત્વાવચ્છિન્નવિશેષ્યતા ।
 (૪) દ્રવ્યવાન્ ઘટઃ દ્રવ્યત્વાવચ્છિન્નપ્રકારતા, ઘટત્વાવચ્છિન્નવિશેષ્યતા ।
 (૫) દ્રવ્યવતી પૃથિવી : દ્રવ્યત્વાવચ્છિન્નપ્રકારતા, પૃથિવીત્વાવચ્છિન્નવિશેષ્યતા ।
 (૬) દ્રવ્યવદ્ દ્રવ્યં : દ્રવ્યત્વાવચ્છિન્નપ્રકારતા, દ્રવ્યત્વાવચ્છિન્નવિશેષ્યતા ઇત્યાદિ...

એક વ્યક્તિ તૃણ (તણખલાં) ફૂતકાર દ્વારા અગ્નિ પેદા કરે છે.

બીજો માણસ અરણિકાષ્ઠનું નિર્મન્યન કરીને (અથવા દિવાસળીને મૈય બોક્સની યોગ્ય સપાટી પર ઘસીને અગ્નિ પેદા કરે છે.)

વળી ત્રીજો આદમી મણિ (સૂર્યકાન્તમણિ) પર સૂર્યકિરણો પાડી અગ્નિ પેદા કરે છે. (કોન્વેક્સલેન્સ-બિલોરી કાચમાંથી સૂર્યકિરણો પસાર કરી રૂના ઢગલા પર કેન્દ્રિત કરી અગ્નિ પેદા કરે છે.)

આ ત્રણેમાં અગ્નિ કાર્ય રૂપે છે. પ્રશ્ન એ છે કે આમાં કાર્યતા અવચ્છેદક કોણ ? ને કારણતાવચ્છેદક કોણ ?

ઉત્તર :- સામાન્યથી તો ‘અગ્નિ’ પેદા થાય છે માટે અગ્નિત્વને કાર્યતાવચ્છેદક કહી શકાય. પણ સર્વત્ર આ રીતે બેધડક કહી શકાતું નથી. કારણ કે કાર્યતા અને કારણતા પરસ્પર સાપેક્ષ પદાર્થો હોવાથી કાર્યતાનિરૂપિત કારણતા બને છે. એટલે, અગ્નિત્વ જો કાર્યતાવચ્છેદક હોય, તો અગ્નિત્વાવચ્છિન્નકાર્યતા નિરૂપિત જે કારણતા આવશે તેનો અવચ્છેદક ધર્મ કોણ બને એ વિચારવું પડે. જો એમ કહીએ કે તૃણત્વ એ કારણતાવચ્છેદક છે, તો એનો અર્થ એ થાય કે જ્યાં તૃણત્વ હોય ત્યાં જ અગ્નિની કારણતા હોય, જ્યાં તૃણત્વ ન હોય ત્યાં અગ્નિની કારણતા પણ ન હોય. પણ તૃણત્વધર્મશૂન્ય એવા અરણિ-મણિમાં પણ એ કારણતા રહી તો છે જ. આ જ રીતે અરણિત્વને જો કારણતાવચ્છેદક કહીએ તો તૃણ-મણિમાં રહેલી કારણતા અને મણિત્વને જો કારણતાવચ્છેદક કહીએ તો તૃણ-અરણિમાં રહેલી કારણતા અસંગત બની જાય છે. તો હવે કારણતાનો અવચ્છેદક શી રીતે શોધવો ? આ રીતે - અન્યૂનાતિરિક્તવૃત્તિધર્મોઽવચ્છેદકઃ ।

જે ધર્મનો અવચ્છેદક શોધવાનો હોય તેના કરતાં અલ્પદેશમાં કે અધિક દેશમાં ન રહેલો હોય એવો ધર્મ અવચ્છેદક બને છે.

દા. ત. કારણતાનો અવચ્છેદક શોધવો છે. કારણતા જ્યાં જ્યાં (જેટલા ઠેકાણે) રહી હોય તેમાંના અમુક સ્થાનોમાં ન રહેલો હોય તેવો ધર્મ કારણતાથી ન્યૂનવૃત્તિ ધર્મ કહેવાય.

કારણતા ન રહી હોય તેવા પણ કોઈ સ્થાનમાં જે ધર્મ રહ્યો હોય તે ધર્મ અતિરિક્તવૃત્તિ ધર્મ કહેવાય.

જે ધર્મ આવો ન્યૂનવૃત્તિ કે અતિરિક્તવૃત્તિ ન હોય તે ધર્મ કારણતાને અન્યૂનાતિરિક્તવૃત્તિ ધર્મ કહેવાય. અને એ ધર્મ કારણતાનો અવચ્છેદક બને.

એટલે કે જ્યાં જ્યાં તે ધર્મ ત્યાં ત્યાં કારણતા અને

જ્યાં જ્યાં કારણતા ત્યાં ત્યાં તે ધર્મ... આ રીતે સમવ્યાપ્ય વ્યાપક ભાવ મળતો હોય તેવો ધર્મ અવચ્છેદક બને. દંડમાં ઘટની જે કારણતા છે તેના માટે દંડત્વ આવો ધર્મ છે.

જ્યાં જ્યાં દંડત્વ છે ત્યાં ત્યાં ઘટકારણતા છે,

જ્યાં જ્યાં ઘટકારણતા છે ત્યાં ત્યાં દંડત્વ છે.

માટે, દંડત્વ ઘટકારણતાનો અન્યૂનાતિરિક્તવૃત્તિ ધર્મ હોઈ અવચ્છેદક છે અને ઘટકારણતા દંડત્વાવચ્છિન્ન છે.

હવે, પ્રસ્તુતમાં, અગ્નિની જે કારણતા તૃણમાં છે તેનો વિચાર કરીએ. જ્યાં જ્યાં તૃણત્વ છે ત્યાં ત્યાં અગ્નિની કારણતા છે. તેથી તૃણત્વ એ કારણતાને અતિરિક્તવૃત્તિ નથી. પણ જ્યાં જ્યાં અગ્નિની કારણતા છે, ત્યાં ત્યાં તૃણત્વ નથી, કારણ કે અગ્નિની કારણતા તો અરણિ-મણિમાં પણ છે જ્યાં તૃણત્વ નથી. તેથી તૃણત્વ એ કારણતાને ન્યૂનવૃત્તિ ધર્મ છે. માટે એ કારણતાનો અવચ્છેદક નથી.

એમ અરણિત્વ કે મણિત્વ પણ, જ્યાં કારણતા રહી છે તેવા તૃણ વગેરેમાં રહ્યા ન હોવાથી ન્યૂનવૃત્તિ ધર્મો છે, ને

તેથી અવચ્છેદક બની શકે નહીં.

તો હવે અવચ્છેદક કોણ ? એવો ધર્મ શોધવો જોઈએ કે જે, અગ્નિની કારણતા ધરાવનાર આ તુણ, અરણિ અને મણિ ત્રણેમાં રહ્યો હોય (તો જ એ કારણતાને ન્યૂનવૃત્તિ બનતો અટકે.)

આ ત્રણેમાં દ્રવ્યત્વ ધર્મ રહ્યો હોવાથી એ ન્યૂનવૃત્તિ નથી.

પણ દ્રવ્યત્વ તો જળ વગેરેમાં પણ છે જ્યાં અગ્નિની કારણતા નથી, એટલે કે દ્રવ્યત્વ અધિકવૃત્તિ ધર્મ છે. તેથી એ પણ અવચ્છેદક નહીં બને.

તો પ્રશ્ન ઊભો જ રહ્યો છે કે અગ્નિની કારણતાનો અવચ્છેદક કોણ ? એવો ધર્મ શોધવો જોઈએ જે તુણ-અરણિ અને મણિ એ ત્રણેમાં રહ્યો હોય ને એ ત્રણ સિવાય અન્યત્ર (જળાદિમાં) ક્યાંય ન રહ્યો હોય. આવો કોઈ ધર્મ મળી શકતો નથી. કેમ કે તુણત્વ-અરણિત્વ વગેરે ધર્મો અરણિ-મણિ વગેરેમાં રહ્યા નથી. જ્યારે દ્રવ્યત્વ વગેરે ધર્મો જળાદિમાં પણ રહ્યા છે. એટલે કે કારણતાને અન્યૂનાતિરિક્ત વૃત્તિ ધર્મ તરીકે કોઈ ધર્મ મળતો નથી. માટે કોઈ ધર્મ અગ્નિની કારણતાનો અવચ્છેદક બની શકતો નથી.

પણ કોઈ ને કોઈ ધર્મ કારણતાનો અવચ્છેદક હોવો તો જોઈએ જ. (તો જ કારણતાનું નિયંત્રણ થાય... નહીંતર તો જળ વગેરે કોઈપણ ચીજ અગ્નિનું કારણ બની જવાની આપત્તિ આવે.) આ માટે નૈયાયિકોએ આવી વ્યવસ્થા કરી છે કે અગ્નિ એ જે આ બધામાં કાર્યરૂપે છે તે દરેકમાં, અગ્નિત્વ ધર્મને આગળ કરીને એ કાર્ય નથી. (એટલે કે અગ્નિત્વ ધર્મ એ કાર્યતાનો અવચ્છેદક નથી.) પણ તુણ, અરણિ અને મણિથી પેદા થતા અગ્નિઓમાં રહેલી ત્રણ જુદી જુદી વિલક્ષણ જાતિઓ (વૈજાત્ય)ને આગળ કરીને એ કાર્ય છે. એટલે કે તુણથી પેદા થતો અગ્નિ, મણિથી પેદા થતો અગ્નિ અને અરણિથી પેદા થતો અગ્નિ આ ત્રણે અગ્નિ, અગ્નિ રૂપે સમાન હોવા છતાં, અમુક ધર્મોની અપેક્ષાએ વિલક્ષણ-વિલક્ષણ છે. એટલે કે તુણજન્યઅગ્નિમાં અ નામની જાતિ છે. અરણિજન્ય અગ્નિમાં બ નામની વિલક્ષણ જાતિ છે અને મણિજન્ય અગ્નિમાં ક નામની વિલક્ષણ જાતિ છે. આ જાતિ તે તે અગ્નિમાં રહેલ કાર્યતાની અવચ્છેદક છે, અગ્નિત્વ નહિ. અને તેથી કારણતાના અવચ્છેદક તરીકે તુણત્વ, અરણિત્વ, મણિત્વ ધર્મો આવી શકશે.

અ જાતિવાળા અગ્નિની કારણતા તુણમાત્રમાં છે, અને તુણ સિવાય અરણિ-મણિ વગેરેમાં નથી. માટે તુણત્વ એ, એ કાર્યની કારણતાનો અવચ્છેદક બની શકે છે.

એમ બ જાતિવાળા અગ્નિની કારણતા અરણિમાત્રમાં છે, અને અરણિ સિવાય તુણ-મણિ વગેરેમાં નથી. માટે અરણિત્વ, એ, બ જાતિવાળા અગ્નિ સ્વરૂપ કાર્યની કારણતાનો અવચ્છેદક બની શકે છે. એમ મણિત્વ, ક જાતિવાળા અગ્નિની કારણતાનો અવચ્છેદક બની શકશે.

એટલે કે ૩ સ્વતંત્ર કાર્ય-કારણભાવો નીચે મુજબ થશે.

તુણત્વાવચ્છિન્ન કારણતા નિરૂપિત અ જાત્યવચ્છિન્નકાર્યતા

અરણિત્વાવચ્છિન્ન કારણતા નિરૂપિત બ જાત્યવચ્છિન્નકાર્યતા

મણિત્વાવચ્છિન્નકારણતા નિરૂપિત ક જાત્યવચ્છિન્નકાર્યતા.

આમ, જ્યાં એક પ્રકારના કાર્યના જુદાં જુદાં સ્થળે કે જુદા જુદા કાળે બનતા જુદાં જુદાં કારણોને સાંકળી લેનાર કોઈ એક કારણતાવચ્છેદક ધર્મ મળતો ન હોય તો કાર્યમાં યથાસંભવ બે-ત્રણ વગેરે વૈજાત્યો માની લઈ (કાર્યના ૨/૩ વગેરે વિલક્ષણ ભેદો માની લઈ) એટલા જુદા જુદા કાર્યકારણભાવ માનવા એને તુણારણિમણિન્યાય કહે છે.

(નૈયાયિકે શક્તિ નામનો પદાર્થ માનવો નથી. માટે આવા અનેક કાર્ય કારણ ભાવ માનવાનું ગૌરવ વહોરી લેવું પડે છે. તેમજ અગ્નિત્વરૂપે સમાન એવા આ કાર્યોનો એક કારણતાવચ્છેદક ન માનવાની આપત્તિ વહોરવી પડે છે. અગ્નિરૂપે બધા અગ્નિ પેદા થાય છે. માટે અગ્નિત્વાવચ્છિન્ન કાર્યતા તો છે જ. તો નૈયાયિકના મત પ્રમાણે તે કાર્યતા નિરૂપિત કારણતાનો કોઈ અવચ્છેદક હોવો જ જોઈએ. પણ એ મળતો નથી. માટે તેઓ કાર્યતાને પણ અગ્નિત્વાવચ્છિન્ન માનતા નથી.

આની સામે જૈનો એમ કહે છે કે તૃણ, અરણિ, મણિમાં વહ્નિજનક શક્તિ નામનો એક સમાન ધર્મ રહ્યો છે અને એ વહ્નિવાવચ્છિન્નકાર્યતા નિરૂપિત કારણતાનો અવચ્છેદક છે. માટે અનેક કાર્ય કારણભાવ માનવા પડતા નથી કે ઉપરોક્ત દોષ પણ આવતો નથી.)

હવે પ્રસ્તુતમાં અવચ્છેદકની વિચારણા આગળ ચલાવીએ.

અગ્નિથી ધૂમ પેદા થાય છે.

તેથી અગ્નિવાવચ્છિન્નકારણતા નિરૂપિત ધૂમત્વાવચ્છિન્નકાર્યતા

કારણ કે અગ્નિ એ અગ્નિરૂપે કારણ છે અને ધૂમ એ ધૂમરૂપે કાર્ય છે, પણ દ્રવ્યત્વાદિરૂપે નહિ.

એક ઠેકાણે ભૂતલ પર કાંઈ પડ્યું નથી. (આવી ભૂતલને નૈયાયિકો મુંડભૂતલ કહે છે.) આનો બોધ, કોઈ ઘટાભાવરૂપે અને કોઈ દ્રવ્યાભાવ રૂપે કરે છે. ઘડો આ બન્ને અભાવનો પ્રતિયોગી છે. (આ બે અભાવ જુદા એટલા માટે છે કે જ્યાં પટ પડ્યો છે. ત્યાં પણ ઘટાભાવ છે, દ્રવ્યાભાવ નથી.) માટે ઘડામાં બન્ને અભાવોની પ્રતિયોગિતા છે. પણ પ્રથમ અભાવમાં ઘડો, એ ઘડારૂપે પ્રતિયોગી છે. જ્યારે બીજા અભાવમાં ઘડો એ દ્રવ્યરૂપે પ્રતિયોગી છે.

એટલે કે એ, પ્રથમ અભાવનો ઘટત્વ ધર્મને આગળ કરીને પ્રતિયોગી છે.

અને બીજા અભાવનો દ્રવ્યત્વ ધર્મને આગળ કરીને પ્રતિયોગી છે.

માટે ઘડામાં રહેલી પ્રથમ અભાવની પ્રતિયોગિતા ઘટવાવચ્છિન્ન છે.

અને દ્વિતીય અભાવની પ્રતિયોગિતા દ્રવ્યત્વાવચ્છિન્ન છે.

સામે રહેલ વ્યક્તિમાં સાધુતા છે, પણ એ, એણે સાધુવેશ પહેર્યો છે માટે નહિ, કિંતુ પાંચ મહાવતો ધાર્યા છે માટે.

તેથી સાધુતાનો અવચ્છેદક સાધુવેશધારિત્વ નથી પણ, પંચમહાવ્રતધારિત્વ છે.

આ રીતે સર્વત્ર જાણવું.

પ્રશ્ન :- ઘટાભાવમાં ઘટત્વને જે અવચ્છેદક કહો છો તે પ્રતિયોગિતાનો જ કેમ કહો છો, પ્રતિયોગીનો કેમ નહીં?

ઉત્તર :- અવચ્છેદક જ્યાં જ્યાં જાય ત્યાં ત્યાં તેની પાછળ જે જાય તે તેનાથી નિયંત્રિત=અવચ્છિન્ન હોય છે, અને અવચ્છેદક તેનો અવચ્છેદક (=નિયંત્રક) હોય છે. ઘટત્વ જ્યાં જ્યાં (જુદા જુદા ઘડામાં) છે ત્યાં ત્યાં પ્રતિયોગિતા જાય છે, પ્રતિયોગી (ઘડો) નહિ. માટે ઘટત્વ એ પ્રતિયોગિતાનો અવચ્છેદક છે.

આ રીતે નવા આવેલા ધર્મના અવચ્છેદક ધર્મની વિચારણા કરી. પણ આવો અવચ્છેદક ધર્મ એકલો, નવા આવેલા ધર્મને નિયંત્રિત કરી શકતો નથી.

જેમકે, ઘટાભાવ અને પટાભાવ જુદા છે, તો તે બેની પ્રતિયોગિતાઓ પણ ઘટત્વ અને પટત્વ રૂપ જુદા જુદા અવચ્છેદકોથી નિયંત્રિત હોઈ જુદી જુદી છે.

એટલે કે ઘટાભાવની ઘડામાં રહેલી પ્રતિયોગિતા ઘટવાવચ્છિન્ન છે જ્યારે પટાભાવની પટમાં રહેલી પ્રતિયોગિતા પટવાવચ્છિન્ન છે. એમ ઘડામાં જ રહેલી એવી પણ ઘટાભાવીય અને દ્રવ્યાભાવીય પ્રતિયોગિતા અનુક્રમે ઘટવાવચ્છિન્ન અને દ્રવ્યત્વાવચ્છિન્ન હોઈ જુદી જુદી છે.

પણ હવે, એ વિચારણા કરીએ કે,

ભૂતલ પર ઘડો રહ્યો છે, પટ પર ઘડો રહ્યો નથી.

ભૂતલ પર ઘડો સંયોગથી રહ્યો છે, સમવાયથી રહ્યો નથી.

સમવાયથી કપાલમાં રહ્યો છે.

એટલે ખબર પડે છે કે સંયોગસંબંધથી ઘડાનો જે અભાવ હોય અને સમવાયસંબંધથી ઘડાનો જે અભાવ હોય તે બે અભાવો જુદા છે. એ અભાવો જુદા જુદા છે તેથી તે અભાવથી નિરૂપિત પ્રતિયોગિતા પણ જુદી જુદી છે.

ઘડામાં રહેલી આ બન્ને પ્રતિયોગિતાઓનો અવચ્છેદક ધર્મ ઘટત્વ છે. એટલે કે બન્ને પ્રતિયોગિતાઓ ઘટવાવચ્છિન્ન

છે. તો હવે તે બેનો ભેદ પાડનાર કોણ ? આ ભેદ શાના આધારે પડે છે ?

આ માટે પ્રતિયોગિતા વગેરે નવા ધર્મોનો જેમ અવચ્છેદક ધર્મ મનાય છે. તેમ અવચ્છેદક સંબંધ પણ માનવામાં આવે છે.

કયો સંબંધ પ્રતિયોગિતાવચ્છેદક બને ?

ઉત્તર :- પ્રતિયોગીને રહેવાનો સંબંધ પ્રતિયોગિતાવચ્છેદક બને છે. એટલે કે, પ્રતિયોગી રહ્યો તો નથી., પણ જે સંબંધથી પ્રતિયોગી તે અધિકરણમાં રહી જાય તો અભાવ ત્યાં ન રહે તે સંબંધ પ્રતિયોગિતાવચ્છેદક સંબંધ કહેવાય છે.

(‘જે સંબંધથી પ્રતિયોગી નથી રહ્યો’ એ બિનાનો અભાવથી ઉલ્લેખ કરવામાં આવે છે તે સંબંધ પ્રતિયોગિતાવચ્છેદક સંબંધ છે.)

અવચ્છેદક માટે દરેક બાબતમાં આવું જાણવું, એટલે કે

પ્રકારને રહેવાનો સંબંધ એ પ્રકારતાવચ્છેદક સંબંધ.

કારણને રહેવાનો સંબંધ એ કારણતાવચ્છેદક સંબંધ.

પ્રસ્તુતમાં, ઘડો જે સમવાયસંબંધથી ભૂતલ પર રહ્યો હોય તો અધિકૃત અભાવ રહેત નહિ. માટે પ્રસ્તુતમાં સમવાયસંબંધ એ પ્રતિયોગિતાવચ્છેદક થયો.

એટલે કે સંયોગથી ઘડાવાળી ભૂતલમાં પણ જે ઘટાભાવ રહ્યો છે તેની પ્રતિયોગિતા, સમવાયસંબંધાવચ્છિન્ન-ઘટવાવચ્છિન્ન થઈ.

એટલે કે એ અભાવ,

સમવાયસંબંધાવચ્છિન્નઘટવાવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાક છે.

યાદ રાખો :

પ્રકારને રહેવાનો સંબંધ એ પ્રકારતાવચ્છેદક સંબંધ

પ્રકારમાં રહેલો ધર્મ એ પ્રકારતાવચ્છેદક ધર્મ

ક્યારેક અવચ્છેદક : અવચ્છેદને શબ્દ વ્યાપક અર્થમાં પણ આવે છે. જેમકે સાધુત્વાવચ્છેદને રજોહરણવત્ત્વ હોય છે. આનો અર્થ એવો થાય છે કે, જ્યાં જ્યાં સાધુત્વ હોય ત્યાં ત્યાં રજોહરણવત્ત્વ હોય, એટલે કે રજોહરણ સાધુત્વને વ્યાપક છે.

જ્યાં જ્યાં સાધુતા ત્યાં ત્યાં રજોહરણ હોય છે, એટલે સાધુત્વાવચ્છેદને (અવચ્છેદકાવચ્છેદને) રજોહરણ (રજોહરણવત્ત્વ) કહેવાય. પણ જ્યાં જ્યાં સાધુતા ત્યાં ત્યાં તપસ્વીપણું હોય જ એવો નિયમ નથી. એટલે કે તપસ્વીપણું એ સાધુત્વનું વ્યાપક નથી.

એટલે સાધુત્વાવચ્છેદને તપસ્વિત્વ કહી શકાતું નથી. તેમ છતાં ક્યાંક તો સાધુત્વ છે ત્યાં તપસ્વિત્વ છે પણ ખરું. આમ કેટલેક ઠેકાણે બન્ને સાથે રહ્યા હોય અને ક્યાંક માત્ર પ્રથમ ચીજ રહી હોય, બીજી નહિ. આવો ભાવ જણાવવો હોય તો ‘સામાનાધિકરણ્યેન’ શબ્દ વપરાય છે.

એટલે કે, સાધુત્વસામાનાધિકરણ્યેન તપસ્વિત્વ કહેવાય.

(૧) પર્વતો વહ્નિમાન, ધૂમાત્ આવા અનુમાનમાં, પર્વત એ પક્ષ છે.

તેથી, પર્વતમાં પક્ષતા છે. પર્વતત્વ એ પક્ષતાવચ્છેદક છે.

(૨) શબ્દ: અનિત્ય: , કૃતકત્વાત્ શબ્દ એ પક્ષ છે. શબ્દત્વ એ પક્ષતાવચ્છેદક છે.

પ્રથમ અનુમાનમાં, જ્યાં જ્યાં પર્વતત્વ ત્યાં ત્યાં વહ્નિની સિદ્ધિ કરવી અભિપ્રેત નથી, કેમકે એ શક્ય નથી. પણ સામે રહેલા પર્વત પર જ તે સિદ્ધિ કરવી છે. એટલે કે જ્યાં જ્યાં પર્વતત્વ હોય ત્યાં ત્યાં સાધ્યની સિદ્ધિ કરવાની નથી, પણ ક્યાંક જ કરવાની છે.

તેથી એ પર્વતત્વસામાનાધિકરણ્યેન વહ્નિની સિદ્ધિ કહેવાય. એટલે કે પક્ષતાવચ્છેદકસામાનાધિકરણ્યેન સાધ્યસિદ્ધિ કહેવાય.

બીજા અનુમાનમાં, જ્યાં જ્યાં શબ્દત્વ છે ત્યાં ત્યાં સર્વત્ર (દરેક શબ્દોમાં) અનિત્યત્વ સિદ્ધ કરવું છે. માટે એ શબ્દત્વાવરણેન અનિત્યત્વની સિદ્ધિ કહેવાય.

એટલે કે પક્ષતાવચ્છેદકાવચ્છેદેન સાધ્યસિદ્ધિ કહેવાય.

અવરણેદક શબ્દનો અન્યપ્રયોગ :

કેટલાક પદાર્થો એવા હોય છે કે જે પોતાના અધિકરણમાં સર્વત્ર વ્યાપીને રહ્યા હોય છે. જેમ કે રૂપ વગેરે ઘડા વગેરેમાં સર્વત્ર વ્યાપીને રહે છે. આવા પદાર્થોને વ્યાપ્યવૃત્તિ કહે છે.

કેટલાક પદાર્થો એવા હોય છે કે જેઓ સ્વ અધિકરણને વ્યાપીને રહ્યા હોતા નથી, કિન્તુ એકદેશમાં રહ્યા હોય છે. જેમ કે વૃક્ષ પર કપિસંયોગ. (તે વૃક્ષાત્મક સ્વઅધિકરણના એકદેશરૂપ શાખામાં રહ્યો છે, પણ અન્યદેશરૂપ મૂળમાં રહ્યો નથી.) આવા પદાર્થોને અવ્યાપ્યવૃત્તિ કહે છે. આવા પદાર્થો, પોતાના અધિકરણમાં પણ પોતાના અભાવની પણ સાથે રહ્યા હોય છે. એટલે કે પોતે અને પોતાનો અભાવ બન્ને સમાનાધિકરણ પણ હોય છે. જેમકે વૃક્ષમાં મૂળના ભાગની અપેક્ષાએ કપિસંયોગનો અભાવ પણ રહ્યો હોય છે.

અવ્યાપ્યવૃત્તિ પદાર્થ સ્વઅધિકરણના જે દેશમાં પોતે રહ્યો હોય તે દેશ તે પદાર્થની વૃત્તિતાનો અવરણેદક બને છે, જે દેશમાં તે રહ્યો ન હોય, તે દેશ તેના અભાવની વૃત્તિતાનો અવરણેદક બને છે.

જેમ કે, શાખા એ કપિસંયોગની વૃત્તિતાનો અવરણેદક છે.

અને મૂળ એ કપિસંયોગાભાવની વૃત્તિતાનો અવરણેદક છે.

આને આ રીતે પણ લખાય/બોલાય છે કે

શાખાવચ્છેદેન કપિસંયોગઃ

મૂલાવચ્છેદેન કપિસંયોગાભાવઃ અથવા

શાખાવચ્છેદેન કપિસંયોગવાન્ વૃક્ષઃ,

મૂલાવચ્છેદેન કપિસંયોગાભાવવાન્ વૃક્ષઃ

જ્ઞાન વગેરે આત્માના, અને શબ્દ એ આકાશનો અવ્યાપ્યવૃત્તિગુણ છે.

✦ ◆ ✦ ◆ ✦ ◆ ✦ ◆

કાર્યકારણભાવ : જે કોઈ ઉત્પન્ન થાય એને કાર્ય કહેવાય. આવા કાર્યને જે કોઈ અવ્યવહિત નિયત પૂર્વવર્તી હોય તે કારણ કહેવાય છે. એટલે કે કાર્યની સાક્ષાત્ પૂર્વક્ષણે જે નિયત રીતે હાજર હોય તે કારણ કહેવાય.

પ્રશ્ન :- દંડ એ ઘડાનું કારણ છે. જેમ છતાં ઘડો ઉત્પન્ન થાય તેની પૂર્વક્ષણે કોઈ દંડ હોતો નથી. કુંભાર તો દંડાથી ચાકડો ભમાવીને પછી દંડાને દૂર મૂકી દે છે અને પછી ચાકડાની સાથે ફરતાં માટીના પિંડાને આકાર આપે છે અને ક્રમશઃ ઘડો ઉત્પન્ન થાય છે. તેથી ઘડાની ઉત્પત્તિની પૂર્વ ક્ષણે તો દંડ વ્યાપૃત હોતો નથી. એટલે એ અવ્યવહિત પૂર્વવર્તી ન થયો. તો એને કારણ કેમ કહેવાય ?

ઉત્તર :- અહીં અવ્યવહિત એટલે (૧) કાં તો અત્યંત નિકટની પૂર્વ ક્ષણે રહેનાર અથવા (૨) કોઈ વ્યાપાર દ્વારા સંલગ્ન (પૂર્વવર્તી). આવા સ્થળે વ્યાપાર એ કાર્ય અને કારણ વચ્ચે સાંકળનું કામ કરે છે, અને બન્નેને જોડે છે. દંડ ચક્રભ્રમણ રૂપ વ્યાપાર પેદા કરે છે જે ઘટોત્પત્તિ સુધી હાજર રહે છે.

આ વ્યાપારને ‘દ્વાર’ પણ કહે છે. એનું લક્ષણ આવું છે.

તજ્જન્યત્વે સતિ તજ્જન્યજનકત્વમ્

જેના દ્વારની વાત હોય તેને ‘દ્વારી’ કે વ્યાપારી કહે છે. ઉક્ત દ્વારના લક્ષણમાં તત્ શબ્દથી દ્વારીનો ઉલ્લેખ છે. એટલે દ્વારની વ્યાખ્યા આવી થઈ -

જે દ્વારીથી જન્ય હોય અને દ્વારીથી જન્ય એવા કાર્યનું જનક હોય તે ચીજ દ્વાર કહેવાય છે.

જેમ કે ચક્રભ્રમણ એ દંડનું દ્વાર છે. (તેથી તત્ = દ્વારી = દંડ)

ચક્રભ્રમણ, દંડથી જન્ય પણ છે અને દંડજન્ય જે ઘટ તેનું જનક પણ છે.

એમ, પુણ્ય એ દાનનું દ્વાર છે. (તેથી, તત્ = દાન) પુણ્યમાં દાનજન્યત્વ પણ છે, અને દાનજન્ય જે સ્વર્ગ તજ્જનકત્વ પણ છે.

સામાન્યથી, અમુક ચીજ અમુક કાર્યનું કારણ છે કે નહિ એ જાણવા માટે અન્વય-વ્યતિરેક જોવામાં આવે છે. અન્વય-વ્યતિરેક જો મળતાં હોય તો એ કારણ હોય અને નહિતર એ કારણ ન હોય.

આમાં, એકસત્ત્વે અપરસત્ત્વં અન્વયઃ

एकासत्त्वे अपरासत्त्वं व्यतिरेकः

एकसत्त्वे अपरासत्त्वं अन्वयव्यभिचारः

एकासत्त्वे अपरसत्त्वं व्यतिरेकव्यभिचारः

દંડ હોય તો ઘડો બને છે આ અન્વય છે.

દંડ ન હોય તો ઘડો બનતો નથી. આ વ્યતિરેક છે.

ગઘેડો હોય તો પણ ઘડો બનતો નથી.. આ અન્વયવ્યભિચાર છે.

ગઘેડો ન હોય તો પણ ઘડો બને છે. આ વ્યતિરેકવ્યભિચાર છે.

દંડ અને ઘડાનો અન્વયવ્યતિરેક છે, માટે દંડ એ ઘડાનું કારણ છે. રાસભ અને ઘડાનો અન્વયવ્યતિરેક નથી, માટે રાસભ એ ઘડાનું કારણ નથી.

પણ કેટલીકવાર અન્વયવ્યતિરેક મળતાં હોવા છતાં કારણ મનાતું નથી. આવી ચીજોને અન્યથાસિદ્ધ કહે છે. દા.ત. દંડ હોય ત્યાં ઘટ બને. દંડ ન હોય ત્યાં ઘટ ન બને. આવા જેમ અન્વયવ્યતિરેક મળે છે તેમ, દંડત્વ હોય ત્યાં ઘટ બને અને દંડત્વ ન હોય ત્યાં ઘટ ન બને એવા અન્વયવ્યતિરેક પણ મળે છે. તેમ છતાં દંડત્વને ઘડાનું કારણ મનાતું નથી. માટે દંડત્વ એ અન્યથાસિદ્ધ છે. કાર્ય પ્રત્યે જે અવશ્યકલૂપ હોય તેનાથી ભિન્ન જે કોઈ હોય તે બધું અન્યથાસિદ્ધ. ઘડા પ્રત્યે મૃત્તિકા-દંડ-કુલાલ-ચીવરાદિ અવશ્યકલૂપ છે. એટલે કે આખી દુનિયામાં ઘટકાર્ય માટે અતિ આવશ્યક મનાયા છે. ઉત્પાદકરૂપે આવા અતિ આવશ્યક મનાયેલા હોય તે અવશ્યકલૂપ. ઘટકાર્ય માટે દંડત્વ, દંડરૂપ, આકાશ, કુલાલપિતા, ગઘેડો વગેરે અવશ્યકલૂપ નથી. માટે એ બધા અન્યથાસિદ્ધ છે, કારણ કહેવાતા નથી. દંડ અવશ્યકલૂપ હોવાથી કારણ છે.

પ્રશ્ન :- દંડ અને ઘડાનો કાર્યકારણભાવ કહો.

ઉત્તર :- ટૂંકમાં કહેવું હોય તો એમ કહેવાય છે કે દંડનિષ્ઠ કારણતા નિરૂપિત ઘટનિષ્ઠકાર્યતા... પણ આને વધુ ચોક્કસ રીતે જણાવવા માટે અવચ્છેદક ધર્મ અને અવચ્છેદક સંબંધનો પ્રવેશ કરીને કાર્યકારણ ભાવ કહેવા જોઈએ. માટે એ અવચ્છેદકો જોઈએ.

દંડ દંડત્વરૂપે કારણ છે અને ઘટ ઘટત્વરૂપે કાર્ય છે.

તેથી, દંડત્વ એ કારણતાવચ્છેદક ધર્મ છે અને

ઘટત્વ એ કાર્યતાવચ્છેદક ધર્મ છે.

નૈયાયિકોની માન્યતા છે કે કાર્ય/કારણ સમાનાધિકરણ જ હોય. માટે કાર્ય અને કારણ બન્ને કયા એક અધિકરણમાં કયા કયા સંબંધથી રહ્યા છે તે શોધવું જોઈએ. આ જે સંબંધો આવશે તે કાર્યતા અને કારણતાના અવચ્છેદક સંબંધો બનશે. વળી કાર્ય અને કારણનું આ જે અધિકરણ લીધું હોય છે, તન્નિષ્ઠપ્રત્યાસત્તિ કહેવાય છે.

દંડ અને ઘડા અંગે વિચારીએ :

બન્નેનું સમાનાધિકરણ તરીકે ચક્ર લઈએ તો, કાર્ય (ઘડા) ને ચક્રમાં રહેવાનો સંબંધ એ કાર્યતાવચ્છેદક સંબંધ. ઘડો સંયોગ સંબંધથી ચક્ર પર રહે છે. માટે સંયોગ એ કાર્યતાવચ્છેદક સંબંધ થયો.

કારણ (દંડ) ને ચક્ર પર રહેવાનો સંબંધ એ કારણતાવચ્છેદક સંબંધ.

આમ તો દંડ પણ ચાકડામાં ભેરવવામાં આવે છે ત્યારે સંયોગ સંબંધથી રહે છે. પણ એ સંબંધથી એ ઘટોત્પત્તિની પૂર્વ ક્ષણે હાજર રહ્યો હોતો નથી. માટે એ સંબંધ અહીં લઈ નહિ શકાય. એવો સંબંધ લેવો કે જે સંબંધથી દંડ, ચક્ર પર ઘટોત્પત્તિની પૂર્વ ક્ષણે હાજર હોય. આ સંબંધ શોધવાનો છે. એ માટે વિચારણા - રહેનાર દંડ, રાખનાર ચક્ર. રહેનાર દંડ માટે રાખનાર ચક્ર શું છે ? તો કે સ્વજન્યભ્રમિવત્ છે.

તેથી દંડ, સ્વજન્યભ્રમિવત્ત્વ સંબંધથી ચક્રમાં રહ્યો છે.

તેથી સ્વજન્યભ્રમિવત્ત્વ એ કારણતાવચ્છેદક સંબંધ થયો.

એટલે ચક્રનિષ્ઠ પ્રત્યાસતિથી કાર્યકારણભાવ આવો થયો કે,

સ્વજન્યભ્રમિવત્ત્વસંબંધાવચ્છિન્ન દંડત્વાવચ્છિન્નકારણતા નિરૂપિત સંયોગસંબંધાવચ્છિન્ન ઘટત્વાવચ્છિન્નકાર્યતા ।

હવે જો દંડ અને ઘડાનું અધિકરણ કપાલ લઈએ તો કપાલનિષ્ઠ પ્રત્યાસતિ કહેવાય. એ વખતે

ઘટ કાર્યને કપાલમાં રહેવાનો સંબંધ (કાર્યતાવચ્છેદક સંબંધ) સમવાય છે અને દંડ કારણને કપાલમાં રહેવાનો સંબંધ કયો ? તો કે,

રહેનાર દંડ, રાખનાર કપાલ.

દંડ માટે કપાલ શું છે ?

સ્વજન્યભ્રમિવત્ત્વ જે ચક્ર, તત્સંયુક્ત છે એટલે કે

સ્વજન્યભ્રમિવત્સંયુક્ત છે.

તેથી દંડ, કપાલમાં સ્વજન્યભ્રમિવત્સંયુક્તત્વ (સંયોગ) સંબંધથી રહ્યો છે. માટે સ્વજન્યભ્રમિવત્સંયોગ એ કારણતાવચ્છેદક સંબંધ છે. તેથી કા. કા. ભાવ આવો થશે. કપાલનિષ્ઠ પ્રત્યાસતિથી સ્વજન્યભ્રમિવત્સંયોગસંબંધાવચ્છિન્ન-દંડત્વાવચ્છિન્નકારણતા નિરૂપિત સમવાયસંબંધાવચ્છિન્નઘટત્વાવચ્છિન્નકાર્યતા ।

ન્યાયમતે કારણો ૩ પ્રકારે :

(૧) સમવાયિકારણ : કાર્ય જેમાં સમવાય સંબંધથી રહેતું છતું ઉત્પન્ન થાય તે સમવાયિકારણ. એટલે કે જેમાં કાર્ય સમવાય સંબંધથી રહેલું હોય તે સમવાયિકારણ.

સમવાય સંબંધથી કોઈપણ ચીજને રાખનાર (અનુયોગી) પદાર્થો ૩ છે, દ્રવ્ય, ગુણ અને કર્મ. પણ એમાંથી ગુણ અને કર્મમાં તો સમવાય સંબંધથી માત્ર જાતિ રહે છે જે નિત્ય હોઈ કાર્ય રૂપ હોતી નથી. તેથી સમવાય સંબંધથી કોઈ પણ કાર્ય માત્ર દ્રવ્યમાં જ ઉત્પન્ન થાય છે.

એટલે કે, માત્ર 'દ્રવ્ય' જ સમવાયિકારણ બને છે. જેમકે કપાલ (માટી) એ ઘડાનું સમવાયિકારણ છે.

ઘડો એ ઘટરૂપનું સમવાયિકારણ છે.

જૈન મતે, માટી એ ઘડાનું ઉપાદાનકારણ છે. આમાં માત્ર નામનો જ ફેર છે એવું નથી. કિન્તુ વસ્તુમાં પણ ફેર છે. સમવાયિકારણમાં તો તેનાથી સાવ ભિન્ન એવું કાર્ય ઉત્પન્ન થાય છે એવું નૈયાયિકો માને છે.

જ્યારે જૈનો તો એવું માને છે કે ઉપાદાનકારણ પોતે જ કાર્યરૂપે બની જાય છે.

દુનિયામાં પણ એવો જ વ્યવહાર થાય છે કે માટી ઘડા રૂપે બની ગઈ. સોનું કડા રૂપે બની ગયું. આવા જગત્પ્રસિદ્ધ વ્યવહારનો, કાર્યને કારણ કરતાં સર્વથા ભિન્ન માનવામાં અપલાપ થાય છે. માટે એને કથંચિદ્ ભિન્ન માનવું યોગ્ય છે. એટલે કે કાર્ય/કારણનો ભેદાનુવિદ્ધ અભેદ છે.

(૨) અસમવાયિકારણ : કાર્યનું જે કારણ હોય અને કાર્યના સમવાયિકારણમાં જે રહ્યું હોય તે અસમવાયિકારણ કહેવાય છે.

જેમકે - જેમ કપાલ વિના ઘડો બનતો નથી તેમ કપાલસંયોગ ન થાય ત્યાં સુધી પણ ઘડો બનતો નથી.

તેથી કપાલસંયોગ પણ ઘડાનું કારણ તો છે જ. વળી એ ઘડાના સમવાયિકારણ કપાલમાં રહ્યો છે. માટે એ ઘડાનું અસમવાયિકારણ છે.

એમ પટ પ્રત્યે તંતુસંયોગ એ અસમવાયિકારણ છે. દ્રવ્યકાર્ય પ્રત્યે અવયવસંયોગ અસમવાયિકારણ હોય છે.

પ્રશ્ન :- ઘડો ઉત્પન્ન થાય છે, તો પછી ઘડાનું રૂપ પણ ઉત્પન્ન થાય છે. એનું અસમવાયિકારણ કોણ ?

ઉત્તર :- કપાલનું રૂપ એનું અસમવાયિકારણ છે... શી રીતે ?

આ રીતે - કપાલ કાળું હોય તો ઘડો પણ કાળો

કપાલ લાલ હોય તો ઘડો પણ લાલ.

તેથી, કપાલનું રૂપ ઘડાના રૂપનું કારણ તો છે જ.

વળી, ‘ઘડાનું રૂપ’ જે કાર્ય છે તેનું સમવાયિકારણ ઘડો છે.

હવે આ જોવાનું છે કે કપાલનું રૂપ ઘડામાં રહ્યું છે ? તો કે હા રહ્યું છે, ક્યા સંબંધથી ? એ વિચારીએ.

કપાલનું રૂપ કપાલમાં રહે છે. માટે કપાલ એ સ્વાશ્રય છે. (સ્વ=કપાલનું રૂપ=રહેનાર). વળી ઘડો કપાલમાં સમવેત છે. (એટલે કે સમવાયસંબંધથી રહ્યો છે) તેથી, કપાલના રૂપ માટે ઘડો શું બન્યો ? તો કે સ્વાશ્રયસમવેત.

માટે, કપાલનું રૂપ સ્વાશ્રયસમવેતત્વ નામના સંબંધથી ‘ઘડાનું રૂપ’ એવું જે અધિકૃત કાર્ય છે તેના સમવાયિકારણ ઘડામાં રહ્યું છે.

તેથી, કપાલનું રૂપ એ ઘડાના રૂપ સ્વરૂપ કાર્યનું અસમવાયિકારણ છે.

(૩) **નિમિત્તકારણ :** ઉપરોક્ત બે કારણ સિવાયના અન્ય સઘળાં કારણો નિમિત્તકારણ કહેવાય છે.

આપણે આગળ જોઈ ગયા કે જે અન્યથાસિદ્ધ ન હોય અને અવ્યવહિતનિયતપૂર્વવર્તી હોય તે કારણ હોય.

એટલે કે અન્યથાસિદ્ધિશૂન્યત્વે સતિ નિયતાવ્યવહિતપૂર્વવર્તિત્વં કારણત્વમ્

આમાં, નિયતપૂર્વવર્તિત્વં=નિયમેન (અવશ્ય) કાર્યાવ્યવહિતપ્રાકૃર્તિત્વમ્ નિયમેન વૃત્તિ હોય એને વ્યાપક કહેવાય.

એટલે, કાર્યાવ્યવહિતપ્રાકૃક્ષણાવચ્છેદેન કાર્યવ્યાપકત્વં કારણત્વમ્

આમાં, ‘પ્રાકૃક્ષણાવચ્છેદેન’ એવું એટલા માટે લખ્યું પડે છે કે કારણ, કાર્યના અધિકરણમાં પ્રાકૃક્ષણે અવશ્ય હોય જ એટલો નિયમ છે, કાર્યના અધિકરણમાં સર્વદા હોય જ એવો નિયમ નથી.

જેમ ક્ષેત્ર એ વસ્તુઓનો આધાર છે, એમ કાલ પણ છે. એના એક ભાગમાં રહેલી ચીજો અવ્યાપ્યવૃત્તિ કહેવાય. અને જે ભાગમાં એ રહી હોય તે ભાગ અવચ્છેદક બને.

પ્રસ્તુતમાં, કારણ કાળના ‘પ્રાકૃક્ષણ’ રૂપ ભાગમાં અવશ્ય રહેવાનો નિયમ છે, માટે ‘પ્રાકૃક્ષણ’ અવચ્છેદક બને.

એટલે કે, કાર્યાવ્યવહિતપ્રાકૃક્ષણાવચ્છેદેન કાર્યવ્યાપકત્વં કારણત્વમ્

હવે, જે અવશ્ય રહેનાર હોય તે વ્યાપક કહેવાય છે, અને જેની સાથે એ અવશ્ય રહેતું હોય તે વ્યાપ્ય કહેવાય છે.

વ્યાપ્ય-વ્યાપકભાવ :

વ્યાપક એટલે વ્યાપ્યની સાથે અવશ્ય રહેનાર અને વ્યાપ્ય એટલે વ્યાપકને છોડીને ન રહેનાર.

આમાં વ્યાપ્ય એટલે ને છોડીને ન રહેનાર. આમાં બે અંશ છે. ‘ને છોડીને’ અને ‘ન રહેનાર’.

વ્યાપકને છોડીને = વ્યાપક ન રહ્યો હોય ત્યાં

= વ્યાપકનો અભાવ હોય ત્યાં

= વ્યાપકાભાવવાનમાં

રહેનાર = વૃત્તિ, ન રહેનાર = અવૃત્તિ.

તેથી, વ્યાપકને છોડીને ન રહેનાર=વ્યાપકાભાવવાન માં અવૃત્તિ ... તેથી, વ્યાપ્ય=વ્યાપકાભાવવદવૃત્તિ માટે,

વ્યાપ્તિ=વ્યાપકાભાવવદવૃત્તિત્વં વ્યાપ્યત્વમ્

અનુમાનમાં, સાધ્ય વ્યાપક હોય છે, અને હેતુ વ્યાપ્ય હોય છે. હેતુમાં રહેલ વ્યાપ્યત્વ એ જ વ્યાપ્તિ છે. તેથી વ્યાપ્તિનું લક્ષણ આવું થઈ શકે કે:

‘સાધ્યાભાવવદવૃત્તિત્વં વ્યાપ્તિઃ’

આને પૂર્વપક્ષ વ્યાપ્તિ કહે છે.

હવે વ્યાપક = (વ્યાપ્ય) ની સાથે અવશ્ય રહેનાર, એટલે કે વ્યાપ્ય જ્યાં રહ્યો હોય ત્યાં આ પણ અવશ્ય રહ્યું જ હોય. એટલે કે વ્યાપ્યવાનમાં આનો અભાવ તો ન જ હોય.

વ્યાપ્યવાનમાં પણ અન્ય અન્ય અભાવો હોય તો છે જ ... પણ આનો અભાવ ન હોય. (જેમ કે ધૂમવાનમાં ઘટાભાવ, પટાભાવ વગેરે અભાવો હોય, પણ વહ્ન્યભાવ તો ન જ હોય.)

તેથી, આ જે અભાવો રહ્યા હોય તેનો ઘટ, પટ વગેરે પ્રતિયોગી હશે, પણ વ્યાપક તો પ્રતિયોગી નહિ જ હોય. (કારણ કે વ્યાપકનો અભાવ ત્યાં રહ્યો નથી.)

એટલે કે વ્યાપ્યવાનમાં રહેલા અભાવોનો વ્યાપક એ અપ્રતિયોગી હોય છે.

માટે, વ્યાપ્યવન્નિષ્ઠાભાવાપ્રતિયોગિત્વં વ્યાપકત્વમ્.... ‘વન્નિષ્ઠ’ નો અર્થ ‘સમાનાધિકરણ’ થાય છે.

જેમ કે ભૂતલ પર ઘટ અને પટ છે.

તેથી, ઘટવદ્ કોણ ? ભૂતલ. તન્નિષ્ઠ કોણ ? પટ

એટલે કે પટ, ઘટવન્નિષ્ઠ છે.

વળી, ઘટ, પટ બન્ને એક જ અધિકરણમાં (ભૂતલમાં) રહ્યા છે, માટે પરસ્પર સમાનાધિકરણ તો છે જ.

તેથી પટ, ઘટસમાનાધિકરણ છે.

માટે, ઘટસમાનાધિકરણ = ઘટવન્નિષ્ઠ.

વળી અનુમાનમાં હેતુ વ્યાપ્ય હોય છે અને સાધ્ય વ્યાપક.

તેથી, હેતુમન્નિષ્ઠાભાવાપ્રતિયોગિત્વં વ્યાપકત્વં = હેતુસમાનાધિકરણાભાવાપ્રતિયોગિત્વં વ્યાપકત્વમ્

આવો જે વ્યાપક હોય છે તે સાધ્ય છે, અને હેતુ તેને સમાનાધિકરણ હોય છે. હેતુમાં રહેલું આવા વ્યાપક સાધ્યનું સામાનાધિકરણ એ જ હેતુમાં રહેલી સાધ્યની વ્યાપ્તિ છે.

તેથી વ્યાપ્તિનું લક્ષણ આવું થઈ શકે કે : હેતુમન્નિષ્ઠાભાવાપ્રતિયોગિસાધ્યસામાનાધિકરણ્યં વ્યાપ્તિઃ ।

આને ઉત્તરપક્ષવ્યાપ્તિ (સિદ્ધાન્તલક્ષણ) પણ કહે છે.

જ્યાં જ્યાં ધૂમાડો ત્યાં ત્યાં અગ્નિ હોય છે.

આવો ભાવ બે પદાર્થો વચ્ચે હોવો એ વ્યાપ્ય-વ્યાપક ભાવ છે. આમો જ્યાં જ્યાં શબ્દથી જે બોલાય છે તે વ્યાપ્ય હોય છે અને ત્યાં ત્યાં શબ્દથી જે બોલાય છે તે વ્યાપક હોય છે.

તેથી, ધૂમાડો એ વ્યાપ્ય છે અને અગ્નિ એ વ્યાપક છે.

પૂર્વપક્ષવ્યાપ્તિના લક્ષણનો સમન્વય આ રીતે

સાધ્યાભાવવદવૃત્તિત્વં વ્યાપ્તિઃ

સાધ્ય વહ્નિ, તેનો અભાવ જળદ્વ વગેરેમાં છે.

તેથી, સાધ્યાભાવવાન-જળદ્વ.

તેમાં મીન-સેવાલાદિ વૃત્તિ છે, ધૂમ અવૃત્તિ છે.

માટે, ધૂમમાં સાધ્યાભાવવદઅવૃત્તિત્વ રૂપ વ્યાપ્તિ આવી ગઈ.

સિદ્ધાન્તવ્યાપ્તિનો સમન્વય: હેતુમાન-ધૂમવાન = મહાનસાદિ (રસોડું વગેરે)

તેમાં અભાવ પુસ્તકાભાવ વગેરે મળે... પણ અગ્નિનો અભાવ નહિ.
 તેથી, હેતુમત્રિષ્ટાભાવના પ્રતિયોગી પુસ્તક વગેરે બને, વહ્નિ નહિ.
 માટે, વહ્નિ એ હેતુમત્રિષ્ટાભાવનો અપ્રતિયોગી છે.
 આવા વહ્નિને ધૂમાડો મહાનસાદિમાં સમાનાધિકરણ તો છે જ.
 તેથી, ધૂમાડામાં, ધૂમવત્રિષ્ટાભાવાપ્રતિયોગિવહ્નિસામાનાધિકરણ રૂપ વ્યાપ્તિ આવી ગઈ.

ન્યાયમતે આત્મા વિભુ છે.

એટલે કે સમગ્ર બ્રહ્માંડને વ્યાપીને રહ્યો છે. તેઓ આવું કેમ માને છે ?

નીચેના કારણો એ ...

☆ મુંબઈમાં રહેલ અમુક વ્યક્તિ માટે દુનિયાના જુદા જુદા સ્થળે જુદી જુદી વસ્તુઓ બને છે. આ વસ્તુઓ તેને ભોગવનાર તે વ્યક્તિના અદૃષ્ટને અનુસરીને સારી નરસી બને છે. માટે તે તે વસ્તુ બનવામાં તે માણસનું અદૃષ્ટ પણ કારણ છે. (કારણ કે એ ભાગ ભજવે છે.)

☆ નૈયાયિક મતે કાર્ય અને કારણ સમાનાધિકરણ જ જોઈએ માટે, અદૃષ્ટ પણ દુનિયાના તે તે સ્થળે રહ્યું છે.

☆ અદૃષ્ટ (ભાગ્ય) એ આત્માનો ગુણ છે.

☆ ગુણ ગુણવાનમાં રહે છે.

☆ તેથી આત્મા પણ તે તે દરેક સ્થળે રહ્યો છે. માટે એ વિભુ છે. (નૈયાયિકની આ માન્યતામાં ભૂલ એ છે કે મોટા ભાગના કારણો કાર્યસમાનાધિકરણ જ રહી કાર્ય કરતાં હોવા છતાં કો'ક કો' ક કારણ એવા પણ હોય છે કે દૂર રહીને પણ કાર્ય કરે છે. જેમ કે લોહચુંબક, એ દૂર રહીને પણ લોખંડને ખેંચવાનું કામ કરે છે. એમ અદૃષ્ટ પણ શરીરસ્થ આત્મામાં રહીને દૂર દૂરના દેશોમાં સ્વકાર્ય કરે છે.)

પ્રશ્ન :- આત્મા જો વિભુ છે તો સળગતી સગડી પર પણ છે જ, તો પછી દાહ કેમ થતો નથી ?

ઉત્તર :- આત્મા વ્યાપક હોવા છતાં, સુખદુઃખ વગેરે અવ્યાપ્યવૃત્તિ ગુણો છે. એ બધા માત્ર શરીરાવચ્છેદન જ ઉત્પન્ન થાય છે. એટલે કે વિભુ આત્માના જે ભાગમાં શરીર હોય તદ્દ દેશાવચ્છેદન ઉત્પન્ન થાય છે. સગડી પર શરીર નથી, માટે દાહનું દુઃખ થતું નથી.

જ્ઞાન પણ આત્માનો અવ્યાપ્યવૃત્તિ ગુણ છે, શરીરાવચ્છેદન ઉત્પન્ન થાય છે.

જ્ઞાનના બે ભેદ છે. (૧) અનુભવ અને (૨) સ્મૃતિ.

(૧) અનુભવના ૪ પ્રકાર છે. (સ્મૃતિ એ અનુભવજન્ય છે.) પ્રત્યક્ષ, અનુમિતિ, ઉપમિતિ અને શાબ્દબોધ. સામાન્યથી કોઈ પણ યથાર્થ જ્ઞાનને પ્રમા કહે છે, અને અયથાર્થ જ્ઞાનને ભ્રમ કહે છે.

આ પ્રમા જ્ઞાનનું જે કરણ હોય છે તે પ્રમાણ કહેવાય છે.

પ્રમાકરણં પ્રમાણં, અથવા પ્રમીયતેડનેનેતિ પ્રમાણમ્ ।

કરણ કોને કહેવાય ?

કાર્યના કારણો ઘણાં હોય, પણ એમાંથી જે સાધકતમ કારણ હોય છે તે કરણ કહેવાય છે.

કયું કારણ સાધકતમ કહેવાય ?

જે કારણ વ્યાપારયુક્ત હોય તે સાધકતમ કારણ કહેવાય છે, માટે તે કરણ છે.

પ્રમાથી જે જણાય છે (એટલે કે પ્રમાનો જે વિષય છે) તે પ્રમેય કહેવાય છે.

આમ ત્રણ ચીજો છે,

પ્રમા = જ્ઞાન, પ્રમાણ = કરણ અને પ્રમેય = વિષય

પ્રત્યક્ષાદિ ૪ પણ યથાર્થજ્ઞાનરૂપ હોય તો જ પ્રમા છે. માટે તેના પ્રમાણાદિનો વિચાર કરવો છે.

પ્રમા (જ્ઞાન) (પ્રમાણ) પ્રમાણ પ્રમેય (વિષય) (જ્ઞેય)

પ્રત્યક્ષ પ્રત્યક્ષ (ઇન્દ્રિય) પ્રત્યક્ષ

અનુમિતિ અનુમાન (વ્યાપ્તિજ્ઞાન) અનુમેય

ઉપમિતિ ઉપમાન (સાદૃશ્યજ્ઞાન) ઉપમેય

શબ્દબોધ શબ્દ-આગમ (શબ્દજ્ઞાન) કોઈ વિશેષ શબ્દ નથી.

‘પ્રત્યક્ષ’ જે જ્ઞાન થાય છે તેનું પ્રમાણ અને પ્રમેય પણ ‘પ્રત્યક્ષ’ કહેવાય છે.

જેમ કે, ઘડાનું જ્ઞાન થયું હોય તો કહેવાય છે કે ‘મને ઘડાનું પ્રત્યક્ષ થયું.’ ‘ઘડો કયા પ્રમાણથી સિદ્ધ છે?’ એવા પ્રશ્નનો જવાબ અપાય છે કે ‘પ્રત્યક્ષપ્રમાણથી સિદ્ધ છે.’ વળી એમ પણ કહેવાય છે કે ‘મને ઘડો પ્રત્યક્ષ છે.’

આમ ત્રણે અર્થમાં પ્રત્યક્ષ શબ્દ વપરાય છે.

માટે જ્યાં ‘પ્રત્યક્ષ’ શબ્દ વપરાયો હોય ત્યાં તે કયા અર્થમાં વપરાયો છે તેનો આજુબાજુની વાત પરથી યથાર્થ નિર્ણય કરવો.

‘અનુમાન’ શબ્દ અનુમિતિના અર્થમાં પણ પ્રસિદ્ધ છે. વ્યાપ્ત્ય-વ્યાપક ભાવવાળા પદાર્થો માટે આપણે જોઈ ગયા કે જ્યાં વ્યાપ્ત્ય હોય ત્યાં વ્યાપક હોય જ છે. તેથી ક્યારેક વ્યાપ્ત્યનું જ્ઞાન થતું હોય પણ વ્યાપકનું જ્ઞાન થતું ન હોય ત્યારે પણ વ્યાપ્ત્યની હાજરીના નિર્ણયથી વ્યાપકની હાજરીનો નિર્ણય થઈ શકે છે.

આ રીતે વ્યાપ્ત્યથી વ્યાપકની જે સિદ્ધિ થાય છે તેને અનુમિતિ કહેવામાં આવે છે.

દુનિયામાં જીવનવ્યવહારાદિમાં જે કોઈ કલ્પનાઓ કરાય છે તે બધી આ એક પ્રકારની અનુમિતિઓ જ છે.

જેની કલ્પના કરાય છે તે અનુમિતિનો વિષય (અનુમેય) સાધ્ય છે. જેના પરથી કલ્પના કરાય છે તે હેતુ છે.

સાધ્ય એ વ્યાપક હોય છે અને હેતુ એ વ્યાપ્ત્ય (વ્યાપ્તિમાન) હોય છે. નીચેની બાબતો સમજી રાખો :

જેમાં સાધ્યની સિદ્ધિ કરવાની હોય છે તે પક્ષ (પર્વત) કહેવાય છે. જે સિદ્ધ કરવાનું હોય તે સાધ્ય (અગ્નિ). જેનાથી

સિદ્ધ કરવાનું હોય તે હેતુ (ધૂમ).

જ્યાં જ્યાં હેતુ (ધૂમ) ત્યાં ત્યાં સાધ્ય (અગ્નિ)... આ અન્વયવ્યાપ્તિ છે.

જ્યાં જ્યાં સાધ્યાભાવ (વહ્નિનો અભાવ) ત્યાં ત્યાં હેતુનો અભાવ (ધૂમાભાવ)... આ વ્યતિરેક વ્યાપ્તિ છે.

હેતુ હોવા છતાં સાધ્ય ન હોય એ અન્વયવ્યભિચાર છે.

સાધ્યાભાવ હોવા છતાં હેત્વભાવ ન હોય એ વ્યતિરેકવ્યભિચાર છે.

અનુમાન પ્રયોગ માટે પાંચ વાક્યો જોઈએ છે. એને પંચાવયવપ્રયોગ કહેવામાં આવે છે.

(૧) પ્રતિજ્ઞાવાક્ય પક્ષ: સાધ્યવાન્ જેમકે પર્વતો વહ્નિમાન્

(૨) હેતુવાક્ય પક્ષ: હેતુમાન્ જેમકે પર્વતો ધૂમવાન્

(૩) દૃષ્ટાન્તવાક્ય યત્ર યત્ર હેતુસ્તત્ર તત્ર જેમ કે જ્યાં જ્યાં ધૂમાડો ત્યાં

(ઉદાહરણ વાક્ય) સાધ્યં યથા...(મહાનસે) ત્યાં અગ્નિ, જેમ કે રસોડામાં...

યત્ર યત્ર સાધ્યાભાવ: તત્ર જ્યાં જ્યાં અગ્નિનો અભાવ ત્યાં ત્યાં ધૂમાડાનો અભાવ

તત્ર હેત્વભાવ: યથા..હ્રદે જેમ કે સરોવરમાં...

(૪) ઉપનયવાક્ય પક્ષ: સાધ્યવ્યાપ્યહેતુમાન્ પર્વતો વહ્નિવ્યાપ્યધૂમવાન્

(પરામર્શી)

(૫) નિગમન પક્ષ: સાધ્યવાન્ પર્વતો વહ્નિમાન્

(નિષ્કર્ષ=અનુમિતિ)

આમાં, જ્યાં જ્યાં હેતુ ત્યાં ત્યાં સાધ્ય, જેમ કે... આવું વાક્ય એ અન્વયદૃષ્ટાન્ત છે.

જ્યાં જ્યાં સાધ્યાભાવ ત્યાં ત્યાં હેતુનો અભાવ, જેમ કે... એ વ્યતિરેક દૃષ્ટાન્ત છે.

આમાં એ ખ્યાલ રાખવો કે પ્રતિજ્ઞાનો આકાર ‘પક્ષ: સાધ્યવાન્’ એવો છે. એટલે કે સાધ્યના અંશમાં ‘વત્’ પ્રત્યયનો પ્રયોગ છે. માટે જે પ્રતિજ્ઞાવાક્યમાં ‘વત્’ પ્રત્યયનો પ્રયોગ ન થયો હોય ત્યાં પણ અર્થ ન બદલાય એ રીતે ‘વત્’ નો પ્રયોગ કરવો. (એટલે કે ‘ત્વવત્’ લગાડવા.) અને પછી ‘વત્’ કાઢી નાંખવાથી જે બાકી રહે તે સાધ્ય કહેવાય. જેમ કે ‘શરીરં કિંચિદધિષ્ઠિતં’ આવું પ્રતિજ્ઞા વાક્ય છે. ‘વત્’ નો પ્રયોગ કરીએ તો એ આવું બની જશે કે ‘શરીરં કિંચિદધિષ્ઠિતત્વવત્’, એમાંથી વત્ કાઢી નાંખીએ એટલે ‘કિંચિદધિષ્ઠિતત્વ’ બાકી રહેશે. એ જ સાધ્ય છે. આ જ રીતે હેતુ અંગે જાણવું.

ગ્રંથોમાં પંચાવયવ વાક્યને બદલે ટૂંકમાં એક જ વાક્યમાં પણ પતાવે છે. તેનો આકાર આવો હોય છે :

પક્ષ: સાધ્યવાન્ હેતો:, યથા...

પર્વતો વહ્નિમાન્ ધૂમાત્, યથા મહાનસમ્ આવા પ્રયોગમાંથી

પક્ષ, સાધ્ય અને હેતુ કોણ કોણ છે એનો નિર્ણય કરી પંચાવયવ વાક્યો બનાવવા.

આ પાંચ વાક્યોમાં, પ્રતિજ્ઞાવાક્ય અને નિગમન એ બન્નેનો આકાર એક જ છે. તેમ છતાં બેમાં ફેર એ છે કે પ્રતિજ્ઞાવાક્ય એ અસિદ્ધ અવસ્થાનું વાક્ય છે જ્યારે નિગમન એ સિદ્ધ અવસ્થાનું વાક્ય છે.

હેતુવાક્યમાં માત્ર હેતુની પક્ષવૃત્તિતા (પક્ષમાં રહેવાપણું) જણાય છે, જ્યારે પરામર્શમાં સાધ્યવ્યાપ્યહેતુની (એટલે કે ‘સાધ્યવ્યાપ્યત્વ’ વિશેષણયુક્ત હેતુની) પક્ષવૃત્તિતા = પક્ષધર્મતા જણાય છે.

ન્યાયમાં સપ્તમીના સ્થાને આવા અર્થમાં ષષ્ઠી વપરાય છે. પણ અર્થ સપ્તમીનો કરવો.

હેતો: પક્ષધર્મતા=હેતુમાં પક્ષધર્મતા છે. [હેતુમાન્ પક્ષ છે, તેથી હેતુ પક્ષનો ધર્મ (પ્રકાર) છે. તેથી હેતુમાં પક્ષધર્મતા

છે.]

પંચાવયવ વાક્યો શું છે ?

જે વાક્ય સિદ્ધ કરવાનું છે તેનો નિર્દેશ એ પ્રતિજ્ઞાવાક્ય ... જેમ કે પર્વતો વહ્નિમાન્.

હેતુની પક્ષવૃત્તિતા (પક્ષધર્મતા) નો નિર્દેશ એ હેતુ વાક્ય. જેમ કે પર્વતો ધૂમવાન્ અથવા ધૂમાત્ ।

હેતુ અને સાધ્યના અન્વય (સાહચર્ય) - વ્યતિરેક જ્યાં નિશ્ચિત હોય તેનો નિર્દેશ એ ઉદાહરણ વાક્ય. જેમ કે-
યત્ર યત્ર ધૂમસ્તત્ર તત્ર વહ્નિ: યથા મહાનસે-અન્વયદૃષ્ટાન્ત...

યત્ર યત્ર વહન્યભાવસ્તત્ર તત્ર ધૂમાભાવ:, યથા જલહ્રદે વ્યતિરેકદૃષ્ટાન્ત: ॥

વ્યાપ્તિયુક્ત હેતુનો પક્ષમાં ઉપસંહાર - એ ઉપનયવાક્ય.

સાધ્યવ્યાપ્યહેતુમાન્ પક્ષ:... વહ્નિવ્યાપ્યધૂમવાન્ પર્વત:

પક્ષમાં સાધ્યસિદ્ધિનો નિર્દેશ એ નિગમનવાક્ય તત: પર્વતો વહ્નિમાન્ ।

શરીરમાં આત્મા છે એની સાબિતિ :

ટૂંકમાં અનુમાન : શરીરં કિંચિદધિષ્ઠિતં તત્પ્રયુક્તચેષ્ટાવત્તાત્, ભૂતાવિષ્ટશરીરવત્

આના પંચાવયવવાક્યો :

(૧) પ્રતિજ્ઞાવાક્ય : શરીરં કિંચિદધિષ્ઠિતં એટલે કે શરીરં કિંચિદધિષ્ઠિતત્વવત્

તેથી, શરીર એ પક્ષ છે, તત્પ્રયુક્તચેષ્ટાવત્ત્વ એ હેતુ છે અને કિંચિદધિષ્ઠિતત્વ એ સાધ્ય છે.

અહીં સાધ્યમાં આત્માધિષ્ઠિતત્વનો ઉક્લેષ ન કરતાં કિંચિદધિષ્ઠિતત્વનો ઉક્લેષ કર્યો છે. એ એટલા માટે કે આત્માની હજુ સિદ્ધિ થઈ ન હોવાથી એ અસિદ્ધ છે. તેથી તેનો જો ઉક્લેષ કરવામાં આવે તો સાધ્યાસિદ્ધિ નામનો દોષ લાગે.

‘પર્વતો વહ્નિમાન્ ધૂમાત્’ માં પર્વતમાં વહ્નિ હજુ સિદ્ધ કરવાનો બાકી હોઈ અસિદ્ધ હોવા છતાં, દુનિયામાં ‘અગ્નિ’

જીજ સિદ્ધ છે, માટે એનો ઉદ્ધેષ કરવામાં આ દોષ લાગતો નથી. જ્યારે પ્રસ્તુતમાં આત્મા તો હજુ આખી દુનિયામાં અસિદ્ધ છે, માત્ર પક્ષ રૂપ શરીરમાં જ અસિદ્ધ છે એવું નથી. તેથી આત્માનો ઉદ્ધેષ થઈ ન શકે. આ અનુમાનમાં પંચાવયવ વાક્યો આવા થશે.

પ્રતિજ્ઞાવાક્ય - શરીરં કિંચિદધિષ્ઠિતમ્

હેતુવાક્ય - શરીરં તત્પ્રયુક્તચેષ્ટાવત્

ઉદાહરણ : યત્ર યત્ર તત્પ્રયુક્તચેષ્ટા તત્ર તત્ર તદધિષ્ઠિતત્વં, યથા ભૂતાવિષ્ટશરીરે

યત્ર યત્ર તદધિષ્ઠિતત્વાભાવઃ, તત્ર તત્ર તત્પ્રયુક્તચેષ્ટાઽભાવઃ, યથા મૃતશરીરે...

ઉપનય : શરીરં તદધિષ્ઠિતત્વવ્યાપ્યતત્પ્રયુક્તચેષ્ટાવત્

નિગમન : શરીરં કિંચિદધિષ્ઠિતમ્

આમ અનુમાનથી શરીરમાં કોઈ રહ્યું છે એ નક્કી થાય છે. આ રીતે અનુમાનથી સિદ્ધ થતી વસ્તુને એક અને નિત્ય માનવામાં આવે તો લાઘવ થાય, પણ એમાં કોઈ બાધક હોવો ન જોઈએ.

સિદ્ધમાનો ધર્મ ઈકો નિત્યશ્ચેત્ તદા લાઘવમ્ ।

એક ન માનો તો અનેક માનવાનું ગૌરવ છે. નિત્ય ન માનો તો અનિત્ય માનવો પડે. એમાં એના ઉત્પાદક-નાશક-પ્રાગભાવ વગેરે માનવાનું ગૌરવ થાય. માટે ઉપરોક્ત તર્ક લગાડાય છે.

આને લાઘવતર્ક કહે છે. આ તર્કને અનુસારે આત્મા નિત્ય હોવો સિદ્ધ થાય છે. પણ આત્માને એક માનવામાં ઘણા બાધકો છે, (એકનો મોક્ષ થાય તો બધાનો થઈ જાય... ઇત્યાદિ રૂપ) માટે એક નહિ પણ અનેક આત્મા માનવા પડે છે.

શરીરમાં રહેલી આ જે વસ્તુ સિદ્ધ થાય છે તેનું 'આત્મા' એવું નામ છે. માટે આત્માની સિદ્ધિ થઈ.

ઈશ્વરસિદ્ધિ : ક્ષિત્યક્કુરાદિકં કાર્યં સર્વત્વકં (કૃતિજન્યં) (કર્તૃજન્યં) કાર્યત્વાત્, ઘટવત્

જે હંમેશનું હોય તે નિત્ય.

જે ઉત્પન્ન થાય તે કાર્ય=જન્ય.

જે જન્ય હોય તેનો કોઈ જનક હોવો જોઈએ.

જો કાર્ય રૂપ છે તો તેનો કોઈ કર્તા હોવો જ જોઈએ.

યત્ર યત્ર કાર્યત્વં તત્ર તત્ર સર્વત્વકત્વં યથા ઘટે - અન્વય.

યત્ર યત્ર સર્વત્વકત્વાભાવસ્તત્ર તત્ર કાર્યત્વાભાવઃ યથાઽઽકાશે વ્યતિરેક

(આકાશ નિત્ય છે માટે એનો કોઈ કર્તા નથી તો એ જન્ય પણ નથી.)

તેથી, સર્વત્વકત્વવ્યાપ્યં કાર્યત્વમ્ - વ્યાપ્તિ.

કાર્ય સર્વત્વકત્વવ્યાપ્યકાર્યત્વવત્ - પરમર્શ.

માટે, કાર્ય સર્વત્વકમ્ - અનુમિતિ.

આમ કાર્યમાત્રનો કર્તા સિદ્ધ થયો.

ક્ષિત્યંકુરાદિ પણ કાર્ય તો છે જ. (કારણ કે ઉત્પન્ન થાય છે.) માટે તેઓનો કોઈ કર્તા હોવો જોઈએ.

હવે જેને માટીનું પ્રત્યક્ષ નથી એવો આંધળો કુંભાર ઘડો બનાવી શકતો નથી.

એટલે કે કર્તાને ઉપાદાનકારણનું પ્રત્યક્ષ જોઈએ. બે પરમાણુઓમાંથી દ્વ્યણુક બને, દ્વ્યણુકમાંથી ત્ર્યણુક ઇત્યાદિ...

આપણને (જીવાત્માઓને) પરમાણુનું પ્રત્યક્ષ નથી. પરમાણુઓ દ્વ્યણુકાદિના ઉપાદાનકારણ રૂપ છે, તેનું આપણને પ્રત્યક્ષ નથી. તેથી, એતત્કર્તૃત્વં (સમગ્રકાર્યકર્તૃત્વં) અસ્મદાદૌ (સર્વજીવાત્મનિ) બાધિતં, ઉપાદાનપ્રત્યક્ષવિરહાત્ (અસ્મદાદિઃ ન એતત્કર્તા, ઉપાદાનપ્રત્યક્ષવિરહાત્ - આવો પ્રયોગ જાણવો.)

માટે આ ક્ષિત્યંકુરાદિ સમગ્ર કાર્યોનો જે કર્તા સિદ્ધ થાય છે તે આપણા બધા કરતાં જુદો છે તેમ જ ઉપાદાનકારણભૂત પરમાણુ વગેરેના પ્રત્યક્ષજ્ઞાનવાળો છે એમ માનવું પડે છે.

આપણા બધા કરતાં વિલક્ષણ એવો આ કર્તા એ જ ઈશ્વર છે. માટે ઈશ્વરાત્મા સિદ્ધ થાય છે.

પ્રશ્ન :- એને ઈશ્વરાત્મા કેમ કહો છો ? માત્ર ઈશ્વર કહો ને ?

ઉત્તર :- કૃતિ એ આત્માનો ગુણ છે. કર્તા એટલે કૃતિમાન... ઈશ્વર પણ જો કર્તા છે, તો કૃતિગુણવાળો એ છે જ. માટે એ 'આત્મા' પણ છે જ.

स च एको नित्यश्चेत् तदा लाघवम् ।

પ્રશ્ન :- ઈશ્વરાત્મા સૃષ્ટિનું સર્જન કરીને પછી નષ્ટ થઈ ગયા... એમ માનો ને ? નિત્ય માનવાની શી જરૂર ?

ઉત્તર :- નિત્ય માનવામાં લાઘવ છે. જગત્ની સૃષ્ટિ અને સંહાર થયા કરે છે, એમાં જુદા જુદા ફેરફારો થયા કરે છે. દરેક વખતે નવો ઈશ્વરાત્મા ઉત્પન્ન થાય છે એવું માનવામાં ગૌરવ છે. માટે નિત્ય માનીએ છીએ.

વળી ઈશ્વરો અનેક માનીએ, તો જગત્નું તંત્ર ખોરવાઈ જાય. એક ઈશ્વર એક ચીજ બનાવે તો બીજે એનો નાશ કરી નાખે ઇત્યાદિ ઘાંધલ ઘમાલ મચી જાય... માટે એક માનવો યોગ્ય છે.

નૈયાયિકે આ રીતે ઈશ્વરની જગત્કર્તા તરીકે સિદ્ધિ કરી. પણ ઈશ્વરને સર્જનહાર ન માનનારા દાર્શનિકોને એ માન્ય નથી. પણ 'અમને માન્ય નથી.' એટલું કહેવા માત્રથી તેઓ નૈયાયિકને અટકાવી શક્તા નથી, કે નૈયાયિકની સિદ્ધિને ખોટી ઠેરવી શક્તા નથી.

માટે તેઓ એમને સામું કહે કે : ईश्वरो न कर्ता, शरीराभावात् (चेष्टाऽभावात्)

જગત્માં જે કોઈ કર્તા જોયા છે તે બધા શરીરી છે. દા.ત. મોચી, દરજી, લુહાર, કડીયો, કુંભાર વગેરે...

માટે, ઈશ્વર જો કર્તા હોય તો એ પણ શરીરી હોવો જોઈએ. જો એ શરીરી હોય તો એનું શરીર કેટલું મોટું જોઈએ? તે સમાવવું ક્યાં ? તેને કોણે બનાવ્યું ? શેમાંથી બનાવ્યું ? જગત્ની વેદી પર બન્યું એમ કહેશો તો તે વેદી ક્યાં બનાવી? આવા ઘણા અણઉકેલ્યા પ્રશ્નો ઊભા થાય છે. માટે ઈશ્વરને સશરીર માની શકાતો નથી. તેથી જો અશરીરી માનશો તો એમાં ચેષ્ટા ન હોવાથી એ કર્તા શી રીતે બને ? કારણ કે ચેષ્ટા એ શરીરની વિજાતીય ક્રિયા (વિલક્ષણક્રિયા) છે.

માટે, ઈશ્વરકર્તૃત્વની કલ્પના ખોટી છે. કુકલ્પના છે.

ક્ષિત્યંકુરાદિ कार्यं कर्त्रजन्यं शरीराजन्यत्वात्

તેથી, નૈયાયિકનો જે કાર્યત્વ હેતુ હતો તે હેત્વાભાસ છે.

तात्पर्य એ છે કે,

સામી વ્યક્તિએ અનુમાનથી જે કોઈપણ બાબતની સિદ્ધિ કરી હોય તે બાબત જો ખોટી હોય તો, તેના અનુમાનને ખોટું ઠેરવવું જોઈએ. જો તેના અનુમાનને ખોટું ઠેરવી ન શકાય તો તે અનુમાનથી સિદ્ધ થયેલી વાતને કમને પણ સ્વીકારવી જ પડે.

કોઈના પણ અનુમાનને ખોટું ઠેરવવું હોય તો એના હેતુ ને દુષ્ટ ઠેરવવો જોઈએ. હેતુ દુષ્ટ ઠરે તો પછી એ દુબળો બની જવાથી સ્વસાધ્યની સિદ્ધિ કરી શકતો નથી. અને તેથી અનુમાન તૂટી પડે છે.

(હેત્વાભાસ)

હેતુને દુષ્ટ બનાવનાર દોષો ૫ છે, તેઓને હેત્વાભાસ કહે છે. એમાં વ્યુત્પત્તિ - હેતોઃ આભાસાઃ (દોષાઃ) હેત્વાભાસાઃ આ 'હેત્વાભાસ' શબ્દ દુષ્ટ હેતુને જણાવવા માટે પણ વપરાય છે. એ વખતે વ્યુત્પત્તિ - હેતુવદ્ આભાસન્તે ઇતિ હેત્વાભાસાઃ (એટલે કે ખરેખર એ હેતુ નથી, પણ હેતુ જેવા ભાસે છે માટે હેત્વાભાસ.)

જેમ સામાનું અનુમાન ખોટું ઠેરવવા માટે હેત્વાભાસ જાણવા જરૂરી છે, તેમ આપણે જે અનુમાન કરતાં હોઈએ કે

સામાને આપતાં હોઈએ તે પણ આ પાંચમાંથી કોઈ પણ દોષથી ખરડાયેલું તો નથી ને ? એ ચકાસી લેવું જોઈએ. નહિતર આપણું અનુમાન તૂટી પડે.

હેત્વાભાસ : જેના જ્ઞાનથી અનુમિતિ અટકે અથવા અનુમિતિનું કરણ (વ્યાપ્તિજ્ઞાન) અટકે તે હેત્વાભાસ કહેવાય છે.

યદ્વિષયકત્વેન જ્ઞાનં અનુમિતિ-તત્કરણાન્યતરવિરોધિ (પ્રતિબન્ધકં) સ હેત્વાભાસ :

આ વ્યાખ્યા હેતુને દૂષિત કરનાર દોષ રૂપ ‘હેત્વાભાસ’ ની છે, દોષથી દુષ્ટ થયેલ ‘દુષ્ટ હેતુ’ રૂપ હેત્વાભાસની નહિ.

આમાં, નોંધનીય બાબત એ છે કે: આ વ્યાખ્યામાં ‘જેના જ્ઞાનથી’ એમ લખ્યું છે, ‘જેનાથી’ એમ નહિ.

કેમ કે દોષ પોતે અનુમિતિને અટકાવી શકતો નથી. પણ દોષનું જ્ઞાન અનુમિતિને અટકાવે છે.

દા. ત. કોઈ એવું અનુમાન કરવા માંગે કે, વહ્નિ: અનુષ્ણ:, દ્રવ્યત્વાત્ જલવત્, તો એ આ બોલે કે તરત જ આપણને થાય છે કે ભાઈ વહ્નિ તો ઉષ્ણ હોય. તેથી આ અનુમિતિ થઈ શકતી નથી, અટકી જાય છે. આપણને પ્રત્યક્ષથી ખબર (જ્ઞાન) છે કે અગ્નિ ઉષ્ણ હોય છે. એટલે આ જ્ઞાન ઉપરથી ઉપરની અનુમિતિ અટકી જાય છે.

તેથી, વહ્નિમાં ઉષ્ણતાનું જ્ઞાન એ અનુમિતિનો પ્રતિબંધક છે. તેથી, વહ્નિમાં ઉષ્ણતા એ હેત્વાભાસ (હેતુનો દોષ) થયો. (કારણ કે જેનું જ્ઞાન પ્રતિબંધક એ પોતે હેત્વાભાસ.)

‘વહ્નિ: અનુષ્ણ:’ એવી અનુમિતિનો ‘વહ્નિ: ઉષ્ણ:’ એવું જ્ઞાન એ બાધ કરે છે. માટે વહ્નિમાં ઉષ્ણતા એ બાધ પ્રકારનો હેત્વાભાસ થયો.

અહીં એટલું ખ્યાલમાં રાખવું કે દોષ એ ખોટી ચીજ નથી, પણ તેને લીધે જે દુષ્ટ થાય છે એ ખોટી ચીજ છે. દા.ત. આંખમાં કણિયો પડે અને આંખ લાલ થાય એમાં કણિયો એ દોષ છે, દુષ્ટ નહિ. લાલ આંખ એ દુષ્ટ છે. દોષ સ્વયં દુષ્ટ ન બને, પણ એ જેને અથડાય તે દુષ્ટ બને.

પ્રસ્તુતમાં, ‘વહ્નિમાં ઉષ્ણતા’ એ દોષ રૂપ છે, પણ સ્વયં દુષ્ટ નથી. એ દોષને લીધે ‘દ્રવ્યત્વાત્’ એવો જે હેતુ વપરાયો છે એ દુષ્ટ બને છે. અને તેથી એ વહ્નિમાં અનુષ્ણતા સાધ્યની સિદ્ધિરૂપ જે સ્વકાર્ય છે તેને કરી શકશે નહિ.

વળી આમાં એ પણ જણાય છે કે જે વ્યક્તિને પૂર્વે અગ્નિનો પરિચય નથી. એટલે કે વહ્નિ ઉષ્ણ હોય છે એવું જેને ખબર નથી, તેને કોઈ આવું અનુમાન કરી દેખાડશે કે :

વહ્નિ: અનુષ્ણ:, દ્રવ્યત્વાત્, જલવત્ તો એ અનુમાન તે વ્યક્તિને થઈ જ જશે. એનું અનુમાન અટકશે નહિ. હવે, ‘વહ્નિમાં ઉષ્ણતા’ કે જે બાધ પ્રકારનો હેત્વાભાસ દોષ છે એ તો વહ્નિમાં રહ્યો જ છે અને તેમ છતાં ઉક્ત વ્યક્તિને અનુમિતિ અટકતી નથી.

માટે જણાય છે કે વહ્નિમાં ઉષ્ણતા રહી છે એટલા માત્રથી એ અનુમિતિની પ્રતિબંધક બનતી નથી, પણ એનું જ્ઞાન થાય તો એ જ્ઞાન અનુમિતિનું પ્રતિબંધક બને છે. માટે હેત્વાભાસની વ્યાખ્યામાં ‘જેનાથી’ એમ ન લખતાં ‘જેના જ્ઞાનથી...’ એમ લખ્યું છે.

હેત્વાભાસ દોષથી દુષ્ટ બનનાર હેતુ અસદ્ધેતુ કહેવાય છે.

હેત્વાભાસ દોષ પાંચ છે માટે અસદ્ધેતુઓ પણ પાંચ છે.

હેત્વાભાસ : પાંચ (૧) વ્યભિચાર (વ્યભિચારી) (૨) વિરોધ (વિરુદ્ધ) (૩) સત્પ્રતિપક્ષ (સત્પ્રતિપક્ષિત) (૪) બાધ (બાધિત) અને (૫) અસિદ્ધિ (અસિદ્ધ).

(૧) વ્યભિચાર : હેતો: સાધ્યાભાવદ્વૃત્તિત્વમ્ વ્યભિચાર: (અનેકાન્ત)

આગળ આપણે જોઈ ગયા કે સાધ્યાભાવદ્વૃત્તિત્વમ્ એ વ્યાખ્યતા (વ્યાપ્તિ) નું લક્ષણ છે. આવું લક્ષણ જેમાં હોય તે વ્યાખ્ય બને છે, અને સાધ્ય (વ્યાપક) ની સિદ્ધિ કરી શકે છે.

હવે ક્યારેક એવો હેતુ વપરાયો હોય છે કે એ સાધ્યાભાવવાનમાં અવૃત્તિ ને બદલે વૃત્તિ હોય છે (રહ્યો હોય છે.)

હેતુની આવી વૃત્તિ એ વ્યભિચાર નામનો દોષ છે.

એટલે કે જ્યાં સાધ્ય ન રહ્યો હોય ત્યાં પણ હેતુનું રહી જવાપણું એ વ્યભિચાર દોષ છે.

દા. ત. પર્વતો વહ્નિમાન્ દ્રવ્યત્વાત્ ।

આ અનુમિતિમાં વ્યાપ્તિજ્ઞાન - વહ્નિવ્યાપ્યં દ્રવ્યત્વમ્ એટલે કે યત્ર યત્ર દ્રવ્યત્વમ્ તત્ર તત્ર વહ્નિ:

આવું વ્યાપ્તિજ્ઞાન ઉક્ત અનુમિતિ માટે આવશ્યક છે. પણ તેની સામે, 'દ્રવ્યત્વં ન વહ્નિવ્યાપ્યં, કિન્તુ વહ્નિવ્યભિચારિ' એવું જ્ઞાન આપણને થાય છે ?

અગર થાય છે, તો એ પેલી વ્યાપ્તિને અટકાવી દે છે. દ્રવ્યત્વ એ વહ્નિ વ્યભિચારી એટલા માટે છે કે તે જેમ વહ્નિમાનમાં (રસોડા વગેરેમાં) રહે છે તેમ વહ્નિના અભાવવાસ્તુમાં (સરોવર વગેરેમાં) પણ રહે છે. એટલે કે વહ્નિને છોડીને પણ રહે છે. (વહ્નિશૂન્યમાં પણ રહે છે.)

પતિ ન હોય એવા સ્થળમાં પણ ભટકનારી સ્ત્રી વ્યભિચારી કહેવાય છે.

સાધ્ય (વ્યપક) ને છોડીને ન રહેનાર એ વ્યાપ્ય છે. 'દ્રવ્યત્વ' તો વહ્નિને છોડીને પણ રહી જાય છે. તેથી સાધ્યદ્રોહી છે. માટે એ વ્યભિચારી છે.

બીજી મહત્વની એક બાબત એ છે કે, 'પર્વતો વહ્નિમાન્' આવી અનુમિતિ કરવી છે. એમાં પ્રથમ દ્રવ્યત્વ હેતુનો પ્રયોગ થયો. એના માટે જ્ઞાન થયું કે 'દ્રવ્યત્વં વહ્નિવ્યભિચારિ' આ જ્ઞાન થઈ જવા છતાં, જો પછી દ્રવ્યત્વ હેતુના બદલે ધૂમ એવો સદ્ હેતુ વાપરવામાં આવે તો પછી 'પર્વતો વહ્નિમાન્' એવી અનુમિતિ થઈ જાય છે.

એટલે કે 'દ્રવ્યત્વં વહ્નિવ્યભિચારિ' એવું જ્ઞાન 'પર્વતો વહ્નિમાન્' એવી અનુમિતિને અટકાવી શકતું નથી. એ તો માત્ર 'દ્રવ્યત્વં વહ્નિવ્યાપ્યં' એવા વ્યાપ્તિજ્ઞાનને જ અટકાવે છે.

તેથી હેત્વાભાસની વ્યાખ્યામાં 'અનુમિતિકે તત્કરણ વ્યાપ્તિજ્ઞાનને અટકાવે' એમ લખ્યું છે, માત્ર 'અનુમિતિને અટકાવે' એટલું જ નહિ.

આ વ્યભિચાર દોષથી દુષ્ટ હેતુને વ્યભિચારી (અનૈકાન્તિક) કહેવામાં આવે છે. એનું લક્ષણ :

સાધ્યાભાવવદ્વૃત્તિહેતુઃ વ્યભિચારી ।

(૨) વિરોધ : હેતોઃ સાધ્યાભાવવ્યાપ્યત્વં વિરોધઃ ।

હેતુ સાધ્યાભાવને વ્યાપ્ય હોવો એ વિરોધ નામનો દોષ છે.

હેતુ સાધ્યને વ્યાપ્ય હોવાથી સાધ્યની સિદ્ધિ કરી આપે છે. ક્યારેક વાદીની ભૂલ થઈ જાય છે, અને તે એવા હેતુનો પ્રયોગ કરી બેસે છે કે જે, તે વાદીને જે સાધ્ય સિદ્ધ કરવું ઇષ્ટ હોય છે (એટલે કે તે હેતુ જે સાધ્યની સિદ્ધિ કરવા ઉચ્ચારાયો હોય છે) તે સાધ્યના અભાવને વ્યાપ્ય હોય છે.

વળી, નિયમ તો એટલો જ છે કે હેતુ જેને વ્યાપ્ય હોય તેની સિદ્ધિ કરી આપે. માટે આવો હેતુ પક્ષમાં સાધ્યની નહિ પણ સાધ્યાભાવની સિદ્ધિ કરી બેસે છે, અને તેથી વાદીનો પરાભવ થાય છે.

આમ, જ્યાં જ્યાં હેતુ ત્યાં ત્યાં સાધ્ય એવો અન્વય હોવાને બદલે

જ્યાં જ્યાં હેતુ ત્યાં ત્યાં સાધ્યાભાવ એવો અન્વય અને

જ્યાં જ્યાં સાધ્યાભાવનો અભાવ (સાધ્ય) ત્યાં ત્યાં હેત્વભાવ એવો વ્યતિરેક હોય છે.

તેથી નિશ્ચય થઈ જાય છે કે સાધ્યાભાવવ્યાપ્યો હેતુ:

દા. ત. (૧) પર્વતો વહ્નિમાન્, જલાત્ ।

(૨) તે જીવે છે, કારણ કે તેના શ્વાસોશ્વાસ બંધ છે.

વિરોધ દોષવાળા હેતુને વિરુદ્ધ કહેવાય છે.

તેનું લક્ષણ સાધ્યાભાવવ્યાપ્યો હેતુઃ વિરુદ્ધઃ ।

(૩) સત્પ્રતિપક્ષ : હેતો: સાધ્યાભાવવ્યાપ્યહેત્વન્તરકત્વમ્ ।

જે પક્ષમાં સાધ્યની સિદ્ધિ કરવા માટે એક હેતુ અપાયો હોય તે જ પક્ષમાં સાધ્યાભાવની સિદ્ધિ કરી આપે એવો અન્ય હેતુ હોય તો આ દોષ આવે છે. આને પ્રકરણસમ પણ કહે છે.

પ્રથમ હેતુ સાધ્યને વ્યાપ્ય હોઈ સાધ્યની સિદ્ધિ કરવા મથે છે જ્યારે બીજો હેતુ સાધ્યાભાવને વ્યાપ્ય હોઈ સાધ્યાભાવની સિદ્ધિ કરવા મથે છે, અને તેથી બન્ને અટકી જાય છે, બેમાંથી એકેયના સાધ્યની સિદ્ધિ થઈ શકતી નથી. બેમાંથી એકને બળવાન અને અન્યને નિર્બળ સિદ્ધ કરવામાં આવે તો જ પછી બળવાન હેતુ પોતે જેને વ્યાપ્ય હોય તેની સિદ્ધિ કરી આપે છે.

આ બન્ને હેતુઓ એકબીજાના પ્રતિપક્ષ છે. માટે દોષને (સત્ = વિદ્યમાન) સત્પ્રતિપક્ષ કહેવાય છે.

આવા દોષવાળો હેતુ સત્પ્રતિપક્ષિત કહેવાય છે.

તેનું લક્ષણ - સાધ્યાભાવસાધકહેત્વન્તરકો હેતુ: સત્પ્રતિપક્ષિત: ।

દા. ત. (૧) પર્વતો વહન્યભાવવાન્ પાષાણમયત્વાત્ ।

આવા અનુમાનમાં જે સાધ્ય છે કે વહન્યભાવ તેના અભાવનો (એટલે કે વહ્નિનો) સાધક ધૂમ હેતુ પર્વત પર છે. પર્વતો વહ્નિમાન ધૂમાત્

માટે પાષાણમયત્વ હેતુ સત્પ્રતિપક્ષિત થયો.

(૨) શબ્દ: નિત્ય:, શ્રાવણત્વાત્, શબ્દત્વવત્...શ્રાવણત્વં = શ્રવણેન્દ્રિયગોચરત્વં (ગ્રાહ્યત્વં) વા ।

આમાં, જ્યાં જ્યાં શ્રાવણત્વ છે ત્યાં ત્યાં નિત્યત્વ એ અન્વય છે. શ્રાવણત્વ શબ્દત્વમાં છે, તો તેમાં નિત્યત્વ પણ છે જ (કેમ કે શબ્દત્વ એ જાતિ છે.) આમ તો, શ્રાવણત્વ શબ્દમાં પણ છે, પણ તેમ છતાં, એમાં હજુ નિત્યત્વ કે અનિત્યત્વની સિદ્ધિ થઈ નથી, તેથી એનો ઉલ્લેખ કરવાનો હોતો નથી.

એ સિવાય તો જ્યાં જ્યાં શ્રાવણત્વ છે ત્યાં ત્યાં નિત્યત્વનો નિર્ણય છે જ. માટે અન્વય મળી ગયો. એમ વ્યતિરેક પણ મળી જશે, જ્યાં જ્યાં નિત્યત્વ નથી ત્યાં ત્યાં શ્રાવણત્વ પણ નથી. નિત્યત્વાભાવ ઘટ-પટ વગેરેમાં નિર્ણીત છે, અને ત્યાં તો શ્રાવણત્વાભાવ છે જ, (શબ્દમાં નિર્ણીત નથી. માટે તેનો ઉલ્લેખ કરવાનો નથી.)

તેથી શ્રાવણત્વ, નિત્યત્વને વ્યાપ્ય છે. એવી વ્યાપ્તિ નિર્ણીત થવાથી ઉક્ત અનુમાન કરવું છે.

પ્રશ્ન :- શબ્દ તો શ્રાવણગોચર હોઈ 'શ્રાવણ' છે, માટે તેમાં શ્રાવણત્વ છે. પણ શું શબ્દત્વમાં પણ એ રીતે શ્રાવણત્વ છે ?

ઉત્તર :- હા છે. એક નિયમ છે.

યો યેનેન્દ્રિયેણ ગૃહ્યતે તદ્ગતા જાતિ: તદભાવશ્ચ તેનૈવેન્દ્રિયેણ ગૃહ્યતે, નાપરેણ ।

જેનું જ્ઞાન જે ઇન્દ્રિયથી થઈ શકે, તે ઇન્દ્રિયથી જ તેમાં રહેલી જાતિ અને તેના અભાવનું જ્ઞાન થાય છે. અન્ય ઇન્દ્રિયથી નહિ.

દા. ત. મધુરરસ જિહ્વેન્દ્રિયગ્રાહ્ય છે, તો મધુરતા અને મધુરરસાભાવ પણ જીભથી જ પ્રત્યક્ષ થઈ શકે. આંખોથી જોઈને જે કહેવાય છે કે આ કેરીમાં મીઠાશ નથી. ખટાશ છે... તે પ્રત્યક્ષ નથી, પણ તેનું રૂપ જોઈને થયેલું અનુમાન છે.

પ્રશ્ન :- તદ્ગત જાતિનું પ્રત્યક્ષ તે જ ઇન્દ્રિયથી શી રીતે થાય ?

ઉત્તર :- આ રીતે. દા. ત. સામે રહેલા ઘડાને આંખથી જોઈ ઘટ: એવું જ્ઞાન થયું. આમાં સામે રહેલી વસ્તુનો 'ઘટ' તરીકે ઉલ્લેખ થાય છે. આપણે આગળ જોઈ ગયા એ મુજબ જણાય છે કે આ જ્ઞાન, સામે રહેલી વસ્તુમાં રહેલા ઘટત્વ ધર્મને આગળ કરીને થયું છે. હવે, સામી વસ્તુમાં ધર્મો તો ઘણા છે, પણ એમાંથી ઘટત્વ ધર્મ આગળ થયો. એ આગળ ક્યારે થઈ શકે ? જણાયો હોય તો જ, ન જણાયો હોય તો આગળ થઈ જ ન શકે. (જેમ કે એક વ્યક્તિને ઘડિયાળ શું ચીજ છે એ ખબર નથી, એની આગળ ઘડિયાળ ધરવામાં આવે તો પણ એ એને 'કોઈ વસ્તુ છે' એ રીતે ઓળખી શકશે. પણ 'આ ઘડિયાળ છે' એ રીતે નહિ. શા માટે ? કારણ, એમાં રહેલા ઘડિયાળત્વ ધર્મને એ પકડી જ શકતો નથી. એ

ધર્મને એ જાણી શકતો નથી. માટે એ ધર્મ આગળ થઈ શકતો નથી.)

માટે નક્કી થાય છે કે સામે રહેલી ચીજનું જો 'ઘટઃ' તરીકે જ્ઞાન થાય છે, તો તેમાં રહેલ ઘટત્વ ધર્મ જ્ઞાતાને જણાઈ જ ગયો છે. હવે એ વિચારીએ કે એ શેનાથી જણાયો ? અહીં અનુમિતિ વગેરે તો કોઈ થતી જ નથી. માટે નક્કી થાય છે કે એ પ્રત્યક્ષથી જણાયો છે. વળી એ વખતે પ્રત્યક્ષ તો આંખથી જ થઈ રહ્યું છે, માટે નિશ્ચિત થાય છે કે, ઘડો જો આંખથી પ્રત્યક્ષ છે તો ઘડામાં રહેલી ઘટત્વ જાતિ પણ આંખથી જ પ્રત્યક્ષ છે.

એ જ રીતે શબ્દ જો શ્રાવણ છે તો શબ્દત્વ પણ શ્રાવણ છે એ માનવું જોઈએ.

તેથી શબ્દત્વમાં શ્રાવણત્વ છે. અને એમાં નિત્યત્વ તો છે જ.

તેથી, જ્યાં જ્યાં શ્રાવણત્વ ત્યાં ત્યાં નિત્યત્વ, જેમ કે શબ્દત્વમાં...આ વ્યાપ્તિ સિદ્ધ થાય છે.

તેથી નિત્યત્વવ્યાપ્યશ્રાવણત્વવાન શબ્દઃ એવો પરામર્શ થવા દ્વારા શબ્દમાં 'નિત્યત્વ' સાધ્યની સિદ્ધિ થાય છે. આ અનુમિતિમાં વ્યભિચાર કે વિરુદ્ધ દોષ નથી. બાધ છે કે નહિ એ શંકિત છે. તેથી નિત્યત્વનું અનુમાન કરવા શ્રાવણત્વ હેતુ ઊભો થયો છે.

તેથી હવે આ સાધ્યની સિદ્ધિ અટકાવવા માટે સાધ્યાભાવ=નિત્યત્વાભાવ (અનિત્યત્વ) સિદ્ધ કરી આપે એવો બીજો હેતુ લાવવો પડે. એ હેતુ છે 'કૃતકત્વ' (પેદા કરાયેલાપણું).

માટે અનુમાન :

શબ્દઃ અનિત્યઃ (નિત્યત્વાભાવવાન), કૃતકત્વાત્ ઘટવદ્, યત્ર યત્ર કૃતકત્વં તત્ર તત્ર અનિત્યત્વં, યથા ઘટે

યત્ર યત્ર અનિત્યત્વાભાવસ્તત્ર તત્ર કૃતકત્વાભાવઃ, યથાઽઽકાશે

આ વ્યાપ્તિથી આવો પરામર્શ થશે કે અનિત્યત્વવ્યાપ્યકૃતકત્વવાન શબ્દઃ

તેથી, શબ્દઃ અનિત્યઃ ... આમ શ્રાવણત્વ હેતુ સત્પ્રતિપક્ષિત બન્યો.

મીમાંસક શબ્દને નિત્ય માને છે, શબ્દની ઉત્પત્તિ માનતો નથી.

પ્રશ્ન :- ઉચ્ચારણથી શબ્દ ઉત્પન્ન થતો દેખાય છે ને ?

ઉત્તર :- ઉચ્ચારણથી તો શબ્દનો સ્ફોટ થાય છે. અર્થાત્ નિત્ય શબ્દ તો આકાશમાં હતો જ, પરંતુ તે અસ્ફુટ (અશ્રાવ્ય) હતો, અપ્રગટ હતો. ઉચ્ચારણ એનો સ્ફોટ કરી આપે છે. જો કે આની સામે એક વાર ઘટ બોલવાથી એક વાર સ્ફોટ થયો. તેમ 'ઘટ' 'ઘટ'... બોલ્યા કરીએ તો કેટલી વાર સ્ફોટ થયા કરે ? વગેરે દોષો લાગે છે.

માટે આ માન્યતા યોગ્ય નથી.

ઉપરાંત કૃતકત્વ હેતુથી તો અનિત્યત્વ સિદ્ધ થાય જ છે.

(૪) બાધદોષ : પ્રત્યક્ષ(આગમ)સિદ્ધસાધ્યાભાવવત્પક્ષકત્વં બાધઃ

પક્ષ સાધ્યાભાવવાળો છે એવી વાત જે અનુમાન અંગે પ્રત્યક્ષસિદ્ધ હોય (કે આગમસિદ્ધ હોય) એવા અનુમાનના હેતુમાં બાધ દોષ હોય છે. એટલે કે હેતુ જે સાધ્યને સિદ્ધ કરવા વપરાયો હોય તેનો અભાવ પક્ષમાં રહ્યો છે એવું, અનુમાન પ્રયોગ પૂર્વે જ પ્રત્યક્ષથી કે આગમથી ખબર પડી ગઈ હોય તો અનુમાન આપવા છતાં સાધ્યસિદ્ધિ થઈ શકતી નથી. તેથી એ અનુમિતિમાં બાધ દોષ આવે છે.

આ દોષવાળા હેતુને બાધિત કહેવાય છે.

યદ્દહેતુકાનુમિતિકે પક્ષે સાધ્યઃ પ્રત્યક્ષબાધિતઃ ભવેત્ તદ્દેતુઃ બાધિતઃ કથ્યતે । સિદ્ધસાધ્યાભાવવત્પક્ષકો હેતુઃ બાધિતઃ

એટલે કે જે હેતુવાળી અનુમિતિના પક્ષમાં સાધ્યનો અભાવ પ્રત્યક્ષસિદ્ધ હોય તે હેતુ બાધિત કહેવાય છે. આને કાલાત્યયાપદિષ્ટ પણ કહેવાય છે.

દા.ત. વહ્નિઃ અનુષ્ણઃ દ્રવ્યત્વાત્, જલવત્

આમ તો અહીં વહ્નિ પક્ષમાં અનુષ્ણત્વ સાધ્ય બાધિત છે, દ્રવ્યત્વ હેતુ બાધિત નથી. તેમ છતાં હેતુ બાધિત કહેવાય

છે, કેમ કે અનુમાનનો આધાર મુખ્યત્વે હેતુ (વ્યસિજ્ઞાન) પર છે. (પ્રત્યક્ષનો ઇન્દ્રિય પર અને શાબ્દબોધનો શબ્દ પર છે.) એટલે કે,

“અલા! દ્રવ્યત્વ! તું કેટલો પામર, કે જેમાં (વહ્નિમાં) ઉષ્ણત્વ એ પ્રત્યક્ષસિદ્ધિ છે તેમાં તું ઉષ્ણત્વનો અભાવ (અનુષ્ણત્વ) સિદ્ધ કરવા નીકળી પડ્યો છે !!!” આમ કહીને દોષ હેતુને વળગી પડે છે.

(૫) અસિદ્ધિ દોષ : અનુમિતિનો કો'ક ઘટક અસિદ્ધ હોવો તે. આ દોષવાળા હેતુને અસિદ્ધ કહેવાય છે. આના મુખ્ય ૩ ભેદ છે.

(અ) સ્વરૂપાસિદ્ધિ : પક્ષમાં હેતુ અસિદ્ધ હોવો તે. દા. ત. જલહરો દ્રવ્યં, ધૂમાત્
હેતો: હેત્વભાવવત્પક્ષકત્વં સ્વરૂપાસિદ્ધિ: ।

આ દોષવાળો હેતુ સ્વરૂપાસિદ્ધિ કહેવાય છે.

હેત્વભાવવત્પક્ષકો હેતુ: સ્વરૂપાસિદ્ધિ:

(બ) પક્ષાઘસિદ્ધિ : આના ૩ પેટા ભેદ છે.

(૧) પક્ષાસિદ્ધિ : હેતો: અપ્રસિદ્ધપક્ષકત્વં પક્ષાસિદ્ધિ:, અપ્રસિદ્ધપક્ષકો હેતુ: પક્ષાસિદ્ધિ:, જે અનુમિતિનો પક્ષ દુનિયામાં અપ્રસિદ્ધ હોય તે અનુમિતિમાં આ દોષ લાગુ પડે છે.

દા. ત. કાઞ્ચનમયપર્વતો વહ્નિમાન્, ધૂમાત્

(૨) સાધ્યાસિદ્ધિ : હેતો: અપ્રસિદ્ધસાધ્યકત્વં સાધ્યાસિદ્ધિ:, અપ્રસિદ્ધસાધ્યકો હેતુ: સાધ્યાસિદ્ધિ: જે હેતુનો સાધ્ય દુનિયામાં અપ્રસિદ્ધ હોય તે હેતુ સાધ્યાસિદ્ધિ કહેવાય છે.

દા. ત. પર્વતો કાઞ્ચનમયવહ્નિમાન્, ધૂમાત્

(૩) હેત્વસિદ્ધિ : હેતો: અપ્રસિદ્ધત્વં હેત્વસિદ્ધિ:, અપ્રસિદ્ધો હેતુ: હેત્વસિદ્ધિ:.

જે હેતુ પોતે દુનિયામાં અપ્રસિદ્ધ હોય તે.

દા. ત. પર્વતો વહ્નિમાન્ કાઞ્ચનમયધૂમાત્ ।

(ક) વ્યાપ્યત્વાસિદ્ધિ : હેતો: વ્યર્થવિશેષણઘટિતત્વં વ્યાપ્યત્વાસિદ્ધિ:

વ્યર્થવિશેષણઘટિતો હેતુ: વ્યાપ્યત્વાસિદ્ધિ: હેતુનું વ્યર્થ વિશેષણ વપરાયું હોય તેવો હેતુ.

દા. ત. પર્વતો વહ્નિમાન્, શ્યામધૂમાત્ ।

જે વિશેષણ ન લગાડવામાં આવે તો વ્યભિચારદોષ આવે તે વિશેષણ સાર્થક હોય છે, શેષ વિશેષણો વ્યર્થ હોય છે. એ વિશેષણ ન વપરાયું હોય તો પણ માત્ર વિશેષ્યરૂપ હેતુ સાધ્યને વ્યાપ્ય હોય જ છે. હેતુ વ્યાપ્ય=વ્યાપ્તિમાન્ તરીકે ઇષ્ટ છે, એ તો વગર વિશેષણે પણ તેવો છે જ. માટે વિશેષણ વ્યર્થ છે.

વિદ્વાનોની સભામાં એક શબ્દ પણ વધારે ન બોલાય. ધૂમાત્થી જે કાર્ય થઈ જાય છે તે જ કાર્ય માટે ‘શ્યામધૂમાત્’ બોલવામાં આવે તો ‘શ્યામ’ શબ્દ વ્યર્થ છે. તેથી ત્યાં દોષ લાગે.

વળી શ્યામધૂમત્વ એ ધૂમત્વ કરતાં ગુરુભૂત ધર્મ છે. માટે એ અવચ્છેદક બની શકતો નથી. (ગુરુભૂત ધર્મ અવચ્છેદક બનતો નથી, જેમ કે ઘડો કંબુગ્રીવાદિમાન્ છે તેથી એમાં ઘટત્વની જેમ કંબુગ્રીવાદિમત્ત્વ પણ છે જ. તેમ છતાં, ઘડામાં આવેલા નવા ધર્મનો ઘટત્વ જ અવચ્છેદક બને છે, કંબુગ્રીવાદિમત્ત્વ નહિ.)

તેથી શ્યામધૂમ હેતુ વ્યાપ્ય તરીકે જ અસિદ્ધિ રહેવાથી એ અનુમિતિ શી રીતે કરાવી શકે ? માટે એ અસ્ફુટ હેતુ છે.

આ હેત્વાભાસોમાં નોંધનીય બાબતો :

(૧) વ્યભિચારી હેતુમાં વ્યભિચારના કારણે વ્યાપ્તિ અસિદ્ધિ છે, તેથી અનુમિતિ થતી નથી.

વ્યાપ્યત્વાસિદ્ધિ હેતુમાં વ્યર્થ વિશેષણના કારણે તેવું છે.

(૨) બાધ દોષમાં પક્ષમાં સાધ્યના અભાવનો નિર્ણય પહેલાથી જ પ્રત્યક્ષથી થઈ ગયો હોય છે.

વિરુદ્ધ અને સત્પ્રતિપક્ષિત આ બન્નેમાં પણ પક્ષમાં સાધ્યના અભાવની જ વાત છે. પણ એનું અનુમિતિકાળે અનુમાન જ કરવાનું હોય છે. એમાં પણ વિરુદ્ધમાં સામાએ આપેલા હેતુથી જ તે કરવાનું હોય છે, જ્યારે સત્પ્રતિપક્ષમાં અન્ય હેતુથી તે કરવાનું હોય છે.

(૩) સાધ્યાસિદ્ધિમાં સાધ્ય આખી દુનિયામાં જ અપ્રસિદ્ધ હોય છે, જ્યારે બાધાદિ ત્રણમાં તો, દુનિયામાં તે પ્રસિદ્ધ હોય છે, માત્ર પક્ષમાં અપ્રસિદ્ધ હોય છે.

(૪) હેત્વસિદ્ધિમાં હેતુ આખી દુનિયામાં અપ્રસિદ્ધ હોય છે.

+ સ્વરૂપાસિદ્ધિમાં હેતુ દુનિયામાં તો સિદ્ધ હોય છે. પણ પક્ષમાં અસિદ્ધ હોય છે.

+ વ્યાખ્યાવાસિદ્ધિમાં હેતુ પક્ષમાં પણ સિદ્ધ હોય છે. પણ એ વ્યાખ્ય તરીકે અસિદ્ધ હોય છે.

(૫) ગ્રંથોમાં જ્યારે માત્ર અસિદ્ધિ કે અસિદ્ધ શબ્દ વપરાયો હોય ત્યારે સામાન્યથી સ્વરૂપાસિદ્ધિ (કે સ્વરૂપાસિદ્ધ) ની વાત જાણવી.

આવા દોષ વિનાનો જે હેતુ હોય છે તે સદ્દેતુ કહેવાય છે. તેનાથી પણ અનુમિતિ ક્યાં થાય ?

જ્યાં સાધ્યનો સદેહ હોય એટલે કે સાધ્ય હશે કે નહિ ? એમ થાય, ત્યાં અનુમિતિ થાય. અથવા સદેહ ન હોવા છતાં સાધ્યનો નિર્ણય ન હોય ત્યાં થાય.

પણ જ્યાં સાધ્યનો નિર્ણય થયો હોય ત્યાં અનુમિતિ થાય નહિ. જ્યાં સાધ્ય પ્રત્યક્ષ હોય ત્યાં સાધ્ય સિદ્ધ હોય છે, પછી એની અનુમિતિ શું કરવી ?

એટલે કે સદ્દેતુ-વ્યાસિદ્ધિ વગેરે બધું હોવા છતાં અનુમિતિ રૂપ કાર્ય ત્યાં થતું નથી.

[સઘળી કારણસામગ્રીઓ હાજર હોવા છતાં જો કાર્ય ન થતું હોય તો સમજવું જોઈએ કે ત્યાં કોઈ પ્રતિબંધક છે.]

જેમ કે ભડભડ બળતાં અગ્નિમાં આંગળી નાખી, છતાં જો દાહ નથી થતો, તો સમજવું કે અહીં દાહકાર્યનો પ્રતિબંધક હાજર છે. તે પ્રતિબંધક મણિમંત્રૌષધિ વગેરે રૂપ સંભવે છે.

ચન્દ્રકાન્તમણિ, કોઈ વિશિષ્ટમંત્રોચ્ચાર કે કોઈ વિશિષ્ટ જડીબુટ્ટી ઔષધિ હોય તો દાહ થતો નથી.

તેથી, આ મણિ વગેરે દાહ પ્રત્યે પ્રતિબંધક કહેવાય.

આ ચન્દ્રકાન્તમણિ હોવા છતાં, જો ભેગો સૂર્યકાન્તમણિ પણ હોય તો પાછો દાહ થાય જ છે. માટે સૂર્યકાન્તમણિને ઉત્તેજક કહેવાય છે. વળી એની હાજરીમાં ચન્દ્રકાન્તમણિ દાહનો પ્રતિબંધ કરતો નથી. એથી જણાય છે કે સૂર્યકાન્તમણિની હાજરી ન હોય તો જ ચન્દ્રકાન્તમણિ પ્રતિબંધક બને છે. એટલે કે સૂર્યકાન્તમણિમાવ વિશિષ્ટ ચન્દ્રકાન્તમણિ એ જ પ્રતિબંધક છે, માત્ર ચન્દ્રકાન્તમણિ નહિ.

અગ્નિ હોવાની સાથે આવા વિશિષ્ટ ચન્દ્રકાન્તમણિરૂપ પ્રતિબંધકનો અભાવ જ્યાં હોય ત્યાં દાહ કાર્ય થાય છે. આ પ્રતિબંધક જે છે, એમાં સૂર્યકાન્તમણિમાવ એ વિશેષણ છે, ચન્દ્રકાન્તમણિ એ વિશેષ્ય છે અને સૂર્યકાન્તમણિમાવ વિશિષ્ટ ચન્દ્રકાન્તમણિ એ વિશિષ્ટ છે. આવા વિશિષ્ટ ચન્દ્રકાન્તમણિનો અભાવ હોય તો દાહ થાય છે.

હવે વિશિષ્ટનો અભાવ ત્રણ રીતે મળી શકે છે.

જેમકે, કોઈએ પૂછ્યું - પાણીવાળો ઘડો છે ?

(આમાં પાણી એ વિશેષણ છે, ઘડો એ વિશેષ્ય છે અને પાણીવાળો ઘડો એ વિશિષ્ટ છે.)

જવાબ : જ્યાં (૧) પાણી નથી, ખાલી ઘડો છે, જવાબ મળશે 'નથી.'

એટલે કે 'વિશિષ્ટ' નો અભાવ છે.

આ અભાવ વિશેષણ (જળ) ન હોવાના કારણે છે. માટે એને વિશેષણાભાવપ્રયુક્ત વિશિષ્ટાભાવ કહેવાય.

(૨) પાણી છે (તપેલીમાં), પણ ઘડો નથી, તો પણ જવાબ મળશે-'નથી'.

અહીં વિશેષ્યનો અભાવ હોવાના કારણે વિશિષ્ટનો અભાવ છે. માટે એ વિશેષ્યાભાવપ્રયુક્ત વિશિષ્ટાભાવ કહેવાય.

(૩) પાણી પણ નથી, ઘડો પણ નથી. ત્યાં જવાબ મળશે....‘નથી.’ અહીં વિશેષણ અને વિશેષ્ય બન્ને નથી. તેથી આ ઉભયાભાવ પ્રયુક્ત વિશિષ્ટાભાવ છે.

(૪) પાણી પણ છે (ઘડામાં), ઘડો પણ છે. તો જવાબ મળશે કે પાણીવાળો ઘડો ‘છે’.

આમ વિશેષણ અને વિશેષ્ય ઉભય હાજર હોય તો વિશિષ્ટ હાજર કહેવાય, અન્યથા નહીં. અન્યથા વિશિષ્ટનો અભાવ જ હોય. હવે દાહ અંગે વિચારીએ.

	સૂર્યકાન્તમણિ	વિશેષણ = સૂ. નો અભાવ	વિશેષ્ય = ચન્દ્ર. મણિ	વિશિષ્ટ	દાહકાર્ય
૧	છે	નથી	છે	નથી	થશે.
૨	નથી	છે	નથી	નથી	થશે.
૩	છે	નથી	નથી	નથી	થશે.
૪	નથી	છે	છે	છે	નહીં થાય.

આમ સૂર્યકાન્તમણિ ન હોય અને માત્ર ચન્દ્રકાન્ત મણિ હોય ત્યાં જ દાહકાર્ય અટકે છે, એટલે કે ત્યાં જ પ્રતિબંધક હાજર હોય છે.

હવે પ્રસ્તુતમાં અનુમિતિ અંગે વિચારીએ.

ધૂમાડાનું (હેતુનું) જ્ઞાન છે, વ્યાપ્તિજ્ઞાન છે, પરામર્શ છે. તેમ છતાં વહ્નિમાન ધૂમાત્ એવી અનુમિતિ થતી નથી (જે અગ્નિ પ્રત્યક્ષથી દેખાતો હોય તો.)

શિષ્ય સઘળી કારણસામગ્રી હાજર હોવા છતાં, જે ચીજની હાજરીના કારણે કાર્ય ન થાય તે ચીજ પ્રતિબંધક હોય છે. પ્રસ્તુતમાં હેતુજ્ઞાન વગેરે બધું હાજર હોવા છતાં સાધ્યની સિદ્ધિ (નિર્ણય) હાજર હોવાથી અનુમિતિ થતી નથી. માટે સાધ્યની સિદ્ધિ એ પ્રતિબંધક છે. આને સિદ્ધસાધન દોષ પણ કહે છે.

નૈયાયિકોએ પ્રતિબંધકાભાવને પણ કાર્યના એક કારણ તરીકે સ્વીકાર્યો છે. તેથી જ્યાં પ્રતિબંધક હાજર હોય છે ત્યાં આ પ્રતિબંધકાભાવરૂપ કારણ જ હાજર ન હોવાથી સંપૂર્ણ કારણસામગ્રી જ હાજર હોતી નથી, તેથી કાર્ય શી રીતે થાય?

समग्रस्य समग्रानां वा भावः सामग्री

એટલે હવે, અનુમિતિની કારણસામગ્રીના જેમ હેતુજ્ઞાન, વ્યાપ્તિજ્ઞાન અને પરામર્શ એ ઘટકો છે તેમ પ્રતિબંધકાભાવ પણ એક ઘટક છે. જ્યાં સાધ્યનિર્ણય થઈ ગયો છે. ત્યાં પ્રથમ ત્રણ ઘટકો હાજર હોવા છતાં અંત્ય ઘટક હાજર ન હોવાથી અનુમિતિરૂપ કાર્ય થતું નથી. કારણકે સાધ્યસિદ્ધિરૂપ પ્રતિબંધક હાજર છે.

જેનો અભાવ કાર્યનું કારણ હોય તે પ્રતિબંધક

પણ જો, સાધ્યસિદ્ધિ હોવા છતાં, બીજી બધી કારણસામગ્રી હાજર હોવાના કારણે કોઈને અનુમાન કરવાની ઇચ્છા (અનુમિત્સા) જ થાય તો કોઈ એને રોકી શકતું નથી.

પ્રશ્ન :- પ્રતિબંધક હોવા છતાં કેમ અનુમિતિ થાય છે ?

ઉત્તર :- જેમ ચન્દ્રકાન્તમણિ હોય તો અગ્નિથી દાહ થતો નથી, પણ સૂર્યકાન્તમણિ પણ જો ભેગો હાજર હોય તો દાહ થાય જ છે. અને તેથી સૂર્યકાન્તમણિ ઉત્તેજક કહેવાય છે. તેમ પ્રસ્તુતમાં પણ અનુમિત્સા એ ઉત્તેજક છે. તેથી એની હાજરીમાં સાધ્યસિદ્ધિ હોવા છતાં અનુમિતિ થાય છે. એટલે કે એની હાજરીમાં સાધ્યસિદ્ધિ અનુમિતિરૂપ કાર્યનો પ્રતિબંધ કરી શકતી નથી. એટલે કે અનુમિત્સાના અભાવવિશિષ્ટ સાધ્યસિદ્ધિ જ પ્રતિબંધક છે, માત્ર સાધ્યસિદ્ધિ નહિ.

માટે કાર્ય પ્રત્યે ઉત્તેજકાભાવવિશિષ્ટપ્રતિબંધકનો જે અભાવ એ કારણ છે.

+ શુદ્ધ સાધ્યસિદ્ધિ (કે મણિ) એ પ્રતિબંધક નથી પણ વિશિષ્ટ સાધ્યસિદ્ધિ (કે મણિ) એ પ્રતિબંધક છે.

એટલે કે અનુમિત્સાડભાવવિશિષ્ટસાંધ્યસિદ્ધિ એ પ્રતિબંધક છે અને એનો અભાવ એ અનુમિતિ રૂપ કાર્યનું કારણ છે.

વળી નૈયાયિકોની એક માન્યતા આ પણ છે કે હેતુ અને સાધ્ય બન્ને એક પક્ષમાં રહ્યા હોય (સમાનાધિકરણ હોય) તો જ અનુમિતિ થાય. જ્યાં સીધે સીધા બન્ને એક ઠેકાણે રહ્યા ન હોય ત્યાં પણ એવો પક્ષ શોધી બન્નેને તેમાં (યોગ્ય સંબંધથી) રાખી પછી જ અનુમિતિ થઈ શકે.

તેથી ઘનગર્જનથી મેઘનું અનુમાન કરવું હોય તો અનુમાન પ્રયોગ કેવો જોઈએ ? આવો :

આકાશં મેઘવત્, ઘનગર્જનવત્ત્વાત્ ।

આ નૈયાયિકનો મત કહ્યો. પણ વાસ્તવિકતા આ નથી. ઘનગર્જન કર્ણશબ્દકુલ્યવચ્ચિન્ન આકાશપ્રદેશમાં સંભળાય છે, અને ત્યાં તો મેઘ છે નહિ. મેઘ તો પક્ષના અન્ય સ્થળે છે. તેમજ કેટલીકવાર પક્ષમાં હેતુ અને સાધ્યનું સામાનાધિકરણ સીધેસીધું નથી હોતું કે નથી જોવાતું. એવી મહેનત નથી કરાતી કે હેતુને પક્ષમાં લાવ્યા પછી સાધ્યને પણ પક્ષમાં લાવવો.

દા. તઃ ગઈકાલે સોમવાર હતો, કારણ કે આજે મંગળવાર છે, જેમ કે ગયા અઠવાડિયામાં. આમાં સોમવાર ગઈકાલે હતો જ્યારે મંગલવાર આજે છે, માટે બન્નેના અધિકરણ જુદા છે. નૈયાયિકના મતે આ અનુમાન સિદ્ધ કરવું હોય તો નીચેની પ્રક્રિયા કરવી પડે.

મંગળવાર, અતીત દિવસીય સોમવારપૂર્વક હોય છે, કેમ કે એ મંગળવાર છે.

જ્યાં જ્યાં મંગલવારત્વ ત્યાં ત્યાં સોમવારપૂર્વકત્વ હોય છે. જેમ કે ગયા અઠવાડિયાના મંગળવારમાં.

તેથી મંગળવારત્વ સોમવારપૂર્વકત્વવ્યાપ્ય છે.

તેથી, મંગળવાર સોમવારપૂર્વકત્વવ્યાપ્ય મંગળવારત્વવાળો છે.

તેથી, મંગળવાર સોમવારપૂર્વક હોય છે.

હવે બીજું અનુમાન કરવું પડે કે, અતીત દિવસ સોમવાર હતો, કેમ કે સોમવાર પૂર્વક એવા મંગળવારની પૂર્વમાં હતો.

જેમ કે ગયા અઠવાડિયાનો મંગળવારની આગળનો દિવસ.

જૈનમત : બધે ઠેકાણે હેતુ અને સાધ્યને એક પક્ષમાં લાવવાની ગોઠવણ કે લમણાઝીક થતી નથી. કિંતુ કેટલેક ઠેકાણે હેતુને જોઈને જ સાધ્યનું અનુમાન થઈ જાય છે. આજે મંગળવાર છે એમ ખબર પડે એટલે સીધું જ ગઈકાલે સોમવાર હતો એવું અનુમાન થઈ જાય છે એ દરેકને અનુભવસિદ્ધ હકીકત છે. એમાં પ્રથમ, મંગળવાર સોમવાર પૂર્વક હોય છે ઇત્યાદિ અનુમાન થાય છે એવો કોઈને અનુભવ નથી.

વળી અનુમાન બે પ્રકારે :

(૧) **સ્વાર્થાનુમાન :** પોતાને જ્ઞાન કરવા માટેનું અનુમાન....આમાં પંચાવયવ વાક્ય ગોઠવાતું નથી. પણ માત્ર હેતુદર્શન અને વ્યાપ્તિ સ્મરણથી અનુમાન થઈ જાય છે.

(૨) **પરાર્થાનુમાન :** બીજાને અનુમિતિ કરાવવી તે. આમાં પંચાવયવ વાક્યો ગોઠવાય છે.

પર્વતો બહિમાન્ ધૂમાત્ આવા પ્રસિદ્ધ અનુમાનમાં પણ કોઈ શંકા કરે છે કે,

ભાઈ ! તમે આખી દુનિયામાં જોવા ગયા છોકે જ્યાં જ્યાં ધૂમાડો હોય ત્યાં ત્યાં અગ્નિ હોય જ ? દુનિયા વિચિત્રતાઓથી ભરેલી છે. ક્યાંક ધૂમાડો હોય અને અગ્નિ ન પાણ રહ્યો હોય એવું ન બને ? ક્યાંક એવું બને એમ માની લઈએ તો શું વાંધો છે ?

આવી શંકાને અન્વયવ્યભિચારની શંકા કહે છે.

એટલે કે, અસ્તુ ધૂમો માસ્તુ વહ્નિઃ કો દોષઃ ?

ધૂમાડો હોય અને અગ્નિ ન હોય તો શું વાંધો ? દરેક અનુમાનમાં આવી અન્વયવ્યભિચારની શંકા શક્ય હોય છે. જો આ શંકાનું વિઘટન કરવામાં ન આવે તો અનુમાન થઈ શકે નહિ (કિમ્બે વ્યાપ્તિ જ નિશ્ચિત થતી નથી.) માટે આવી શંકાનું વિઘટન કરવું આવશ્યક બની જાય છે. આવી શંકાનું વિઘટન કરવા માટે જે તર્ક આપવામાં આવે છે એને **અનુકૂળતર્ક** કહેવાય

છે. નિશ્ચિત થઈ ગયેલા કાર્ય/કારણભાવનો ભંગ થઈ જવાનો દોષ દેખાડવો એટલે અનુકૂળતર્ક કર્યો કહેવાય.

જેમ કે પ્રસ્તુતમાં,

યદિ ધૂમો વહ્નિં વિનાપિ સ્યાત્ (તર્હિ કો દોષઃ) આ પણ અન્વયવ્યભિચારની શંકા છે.

યદિ ધૂમો વહ્નિં વિનાપિ સ્યાત્ તર્હિ વહ્નિજન્યોડપિ ન સ્યાત્ આ અનુકૂળતર્ક છે.

જો ધૂમાડો અગ્નિ વિના પણ રહી જતો હોય તો એ અગ્નિનું કાર્ય પણ ન હોય ! (પણ એ અગ્નિનું કાર્ય તો છે જ. તેથી એ અગ્નિ વિના રહેતો નથી.) આમાં,

વહ્નિજન્યોડપિ ન સ્યાત્ એટલે જ ધૂમઅગ્નિનો કારણ-કાર્યભાવ પણ ન હોત.

આવા અનુકૂળતર્કનું જે હેતુને પીઠબળ મળ્યું હોય છે તે હેતુ પ્રયોજક કહેવાય છે, જેને એ પીઠબળ મળ્યું હોતું નથી તે હેતુ અપ્રયોજક કહેવાય છે. (એનાથી અનુમિતિ થઈ શકતી નથી.)

અગ્નિ ધૂમાડાને ઉત્પન્ન કરે છે માટે એ ધૂમાડાનો કારકહેતુ છે, ધૂમાડો અગ્નિને પેદા નથી કરતો, પણ એના જ્ઞાનને પેદા કરે છે. (અગ્નિને અનુમાન દ્વારા જણાવે છે.) માટે એ એનો જ્ઞાપક હેતુ છે.

+ ♦ + ♦ + ♦ + ♦ +

શાબ્દબોધની પ્રક્રિયા :

‘ઘટમાનય’ એવા શબ્દો કોઈ બોલ્યું. ત્યાં ૩ વ્યક્તિઓ ઊભી છે. એક બહેરો છે, બીજો સાંભળે છે પણ એને સંસ્કૃતભાષા નથી આવડતી, અને ત્રીજો સાંભળે પણ છે અને એને સંસ્કૃતભાષા પણ આવડે છે.

બહેરાને શું શબ્દો બોલાયા તે પણ ખબર પડતી નથી.

બીજાને શું શબ્દો બોલાયા તે ખબર પડે છે, એટલે કે શબ્દજ્ઞાન (શબ્દબોધ) થાય છે. (આ શ્રાવણપ્રત્યક્ષ છે.) પણ એને કોઈ અર્થબોધ નથી. માટે શાબ્દબોધ નથી થતો.

ત્રીજાને શબ્દબોધ અને શાબ્દબોધ બન્ને થાય છે.

માટે શબ્દો સાંભળવા એના કરતાં શાબ્દબોધ એ જુદી ચીજ છે. તો એ શાબ્દબોધ શું છે ?

શબ્દ પરથી તથા તેના જ્ઞાન પરથી (તે સંભળાવાથી) શબ્દના અર્થ સંકેત (શક્તિ) ના જ્ઞાન દ્વારા થતો બોધ તે શાબ્દબોધ.

પ્રશ્ન :- આ શક્તિ શું છે ?

ઉત્તર :- ‘ઘડો’ બોલવાથી ઘડો જ જણાય છે પટ નહિ.

‘પટ’ બોલવાથી પટ જ જણાય છે ઘડો નહિ.

આવું નિયમન જે થાય છે એના પરથી જણાય છે કે ‘ઘટ’ શબ્દ અને ‘ઘટ’ પદાર્થ વચ્ચે કોઈ સંબંધ હોવો જોઈએ જે સંબંધ ‘ઘટ’ શબ્દ અને ‘પટ પદાર્થ’ વચ્ચે નથી. આ સંબંધને ‘વૃત્તિ’ કહેવાય છે.

પદપદાર્થયોઃ મધ્યે શક્તિલક્ષણાન્યતરસંબન્ધઃ વૃત્તિઃ ।

પદ અને પદાર્થ વચ્ચે રહેલો શક્તિ કે લક્ષણ સંબંધ એ વૃત્તિ છે.

એટલે કે ‘વૃત્તિ’ ના બે પ્રકાર છે. (૧) શક્તિ અને (૨) લક્ષણ.

પદ અને પદાર્થ વચ્ચે શક્તિ સંબંધ હોવાથી ‘પદ’ સાંભળવાથી પદાર્થનું જ્ઞાન થાય છે. આ શક્તિ શું છે ?

‘અસ્માત્પદાદયમર્થો બોદ્યવ્યઃ’ એવી અથવા, ‘ઘટપદાર્થઃ ઘટપદવાચ્યઃ’ એવી અથવા, ‘ઘટ’ શબ્દઃ ઘટવાચકઃ’ એવી ઈશ્વરેચ્છા એ શક્તિ છે. (તે તે શબ્દોથી શક્તિજ્ઞાન વડે તે તે પદાર્થનો બોધ મનુષ્યોને સૌ પ્રથમ ઈશ્વરે પોતાની ઇચ્છા મુજબ કરાવ્યો હતો. એટલે કે ‘શક્તિ’ સૌ પ્રથમ ઈશ્વરેચ્છા મુજબ નિશ્ચિત થઈ હતી. માટે ઈશ્વરેચ્છા એ શક્તિ કહેવાય. આવો નૈયાયિકોનો મત છે.)

પ્રશ્ન :- ‘ઘટ’ શબ્દને ‘ઘટ’ પદાર્થ સાથે શક્તિસંબંધ છે એ જાણ્યું. પણ એટલા માત્રથી ‘ઘટ’ શબ્દ સાંભળતાં ઘટપદાર્થ શી રીતે જણાઈ જાય ?

ઉત્તર :- એવો નિયમ છે કે : एकसंबंधिज्ञानमपरसंबंधिस्मारकम्

સામાન્યથી કોઈપણ સંબંધના સંબંધીઓ બે હોય છે. તેમાંથી એક સંબંધીનું જ્ઞાન થાય તો બીજા સંબંધીનું સ્મરણ થઈ જાય છે. આમ એક સંબંધીનું જ્ઞાન બીજા સંબંધીનું સ્મારક બને છે.

જેમ કે બે ભાઈઓ રોજ સાથે ઉપાશ્રયમાં વંદન કરવા આવતા હોય. પછી એક દિવસ બેમાંથી એક આવ્યો હોય તો આપણને તરત બીજો ભાઈ યાદ આવી જાય છે અને પૂછીએ છીએ કે આજે એ કેમ નથી આવ્યો ? બીજા ભાઈની કોઈ વાતચીત નીકળી ન હોવા છતાં આ પહેલા ભાઈને જોવા માત્રથી બીજો ભાઈ કેમ યાદ આવી જાય છે ?

તો કે આપણને બન્નેનો ભ્રાતૃત્વ સંબંધ ખબર છે અને તે સંબંધના એક સંબંધી રૂપ આ ભાઈને જોયો. તેથી એ સંબંધ દ્વારા બીજો ભાઈ યાદ આવી જાય છે.

અહીં પ્રશ્ન થાય કે આ જે ભાઈને જોઈએ છીએ તેના સંબંધીઓ તો માતા-પિતા વગેરે ઘણા છે, તેમ છતાં એ કોઈ યાદ ન આવતાં ભાઈ જ કેમ યાદ આવ્યો ?

તો એનો ઉત્તર એ છે કે આપણને માત્ર ભાઈના અને એના સંબંધની ખબર છે, એના માતાપિતા વગેરે કોણ છે એ સંબંધની આપણને ખબર નથી, માટે એ સંબંધીઓ ઉપસ્થિત થતા નથી.

વળી જો, એ સંબંધીઓ પણ ખબર છે, અને તેમ છતાં ભાઈ જ કેમ યાદ આવ્યો ? એવો પ્રશ્ન ઊભો થાય તો એનો ઉત્તર એ જાણવો કે અહીં ભેગા વંદન કરવા આવવાનું પ્રકરણ છે માટે. આજુબાજુમાં જે પ્રકરણ હોય એ મુજબ સંબંધ દ્વારા અન્ય સંબંધી યાદ આવે છે.

હવે પ્રસ્તુતમાં વિચારીએ - ‘ઘટ’ શબ્દ એ ‘શક્તિ’ નો એક સંબંધી છે, અને ઘટ પદાર્થ એ બીજો સંબંધી છે. તેથી જ્યારે ‘ઘટ’ શબ્દ રૂપ એક સંબંધીનું જ્ઞાન થાય છે. ત્યારે શક્તિ સંબંધ દ્વારા ઘટ પદાર્થ રૂપ બીજા સંબંધીનું સ્મરણ થઈ જાય છે. આમ પદાર્થની મગજમાં જે ઉપસ્થિતિ થઈ જાય છે એને પદ્મજન્ય પદાર્થોપસ્થિતિ કહે છે.

પદ અને પદાર્થ વચ્ચે શક્તિ એ સાંકળનું કામ કરે છે.

પદાર્થ - વાચ્ય-અભિધેય પદ - વાચક - અભિધાયક

તેથી, ઘટ: ઘટપદવાચ્ય: ઘટપદં ઘટવાચકમ્

માટે, ઘટે ઘટપદવાચ્યતા ઘટપદે ઘટવાચકતા

આ વાચ્યતા એ જ શક્તિ છે. આ વાચકતા એ શક્તિ છે.

એટલે કે, ‘ઘટ’ પદશક્તિ: ઘટે તેથી, ઘટશક્તિ: ઘટપદે

આમ શક્તિના બે સંબંધી છે. તેથી એ સાંકળનું કામ કરે છે.

પદને શક્તિ પદં કહેવાય છે અને પદાર્થને શક્યાર્થ કહેવાય છે.

શક્તિ = પદ - પદાર્થ વચ્ચેનો વાચ્ય-વાચકભાવ સંબંધ.

અહીં એ ખ્યાલ રાખવો કે ‘ઘટ’ પદની શક્તિ ઘટપદાર્થમાં છે. માટે માત્ર ‘ઘટ’ શબ્દ વપરાયો હોય તો એ ઘડાને જ જણાવી શકે. ‘ઘટ’ એવા શબ્દને નહિ.

તેથી ‘ઘટ’ શબ્દનો જો ઉલ્લેખ કરવો હોય તો ‘ઘટપદ’ ‘ઘટશબ્દ’ એવા શબ્દનો પ્રયોગ કરવો જોઈએ. માત્ર ‘ઘટ’ શબ્દનો નહિ.

પ્રશ્ન :- ‘ઘટ’ શબ્દ સાંભળીને ઘડાનું જે જ્ઞાન થાય છે એ તો ‘एकसंबंधि ज्ञान...’ એ ન્યાયે થયેલા સ્મરણરૂપ છે. તો શાબ્દબોધ એ શું ચીજ છે ?

ઉત્તર :- તમારી વાત સાચી છે, માત્ર ‘ઘટ’ બોલવાથી તો ઘડાનું સ્મરણ થાય છે. પણ જ્યારે ‘ઘટમાનય’ ઇત્યાદિ વાક્યપ્રયોગ થાય છે. ત્યારે તે વાક્યમાં રહેલા તે તે પદથી પોતપોતાના વાચ્યાર્થ પદાર્થો ઉપસ્થિત થાય છે. આ ઉપસ્થિત થયેલા પદાર્થોનો પરસ્પર જે સંબંધ (અન્વય) ભાસે છે તેના માટે તો કોઈ પૃથક્ પદ વપરાયું હોતું નથી. માટે એ સ્મૃતિરૂપ

તો નથી જ. માટે આ જે અન્વય બોધ થાય છે એ શાબ્દબોધ છે.

જેમકે ‘ઘટમાનય’ આમાં ૪ પદ છે.

(૧) ઘટ (૨) અમ્ (૩) આ+ની અને (૪) આજ્ઞાર્થનો પ્રત્યય.

આમાં (૧), (૩) પ્રકૃતિ પદ છે અને (૨), (૪) પ્રત્યય પદ છે. ચારેય પદોથી ક્રમશઃ નીચેના પદાર્થો ઉપસ્થિત થઈ જાય છે. : (૧) ઘડો (૨) કર્મત્વ (૩) આનયન ક્રિયા (૪) આદેશ.

પણ આટલું સ્મરણ થવા માત્રથી કામ પતતું નથી. કારણકે કર્મત્વ ઘડામાં છે, એટલેકે ઘડો કર્મ છે, વળી એ આનયનક્રિયાનું કર્મ છે ઇત્યાદિ જણાય તો જ વાક્યબોધ થાય છે. આવો તે તે પદાર્થોને સાંકળનાર સંબંધ (અન્વય) નો બોધ શાબ્દબોધથી થાય છે, શબ્દોના તેવા સામર્થ્યથી - પરસ્પરની મર્યાદા - આકાંક્ષાથી થાય છે.

સાકાદ્ધક્ષપદયોઃ એકપદસ્યાર્થેઽપરપદસ્યાર્થઃ આકાદ્ધક્ષાભાસ્યસંબંધેન અન્વેતિ ।

આમ પદાર્થો પદજન્યપદાર્થોપસ્થિતિ રૂપ સ્મરણથી ભાસે છે, પણ બે સાકાંક્ષ પદોના બે પદાર્થોનો સંબંધ તો પદ વિના જ આકાંક્ષા માત્રથી ભાસે છે.

ઘટમ્ પદથી ઘડો અને કર્મત્વ ઉપસ્થિત થયા. પણ ‘ઘટનિષ્કર્મતા’ માં નિષ્કત્વ સંબંધનું જ્ઞાન ક્યાંથી થયું ? એ આકાંક્ષાથી થયું.

પ્રકૃતિપદને પ્રત્યયપદની, ક્રિયાપદને કારકપદની, વિશેષણપદને વિશેષ્યપદની આકાંક્ષા છે. આ બધી આકાંક્ષાઓ નિયત થઈ ગયેલી છે. આ આકાંક્ષાથી પદાર્થો વચ્ચેના સંબંધનો બોધ થાય છે.

વ્યુત્પત્તિવાદનું પ્રથમ વાક્ય છે :

એક પદાર્થેઽપરપદાર્થસંસર્ગઃ સંસર્ગમર્યાદયા (આકાદ્ધક્ષયા) ભાસતે ।

અર્થ :- એક પદના (અમ્ ના) અર્થમાં (કર્મત્વમાં) અપરપદ (ઘટપદ) ના અર્થ (ઘડા) નો સંબંધ સંસર્ગમર્યાદા (આકાંક્ષા) થી ભાસે છે. બે પદ વચ્ચે જેવી આકાંક્ષા તે પ્રમાણે સંબંધ ભાસે. ઘટ પદાર્થમાં કારકતા કઈ ? એમ આકાંક્ષા ઊભી થઈ. તેથી જવાબ મળ્યો કે ‘અમ્’ પદના અર્થરૂપ કર્મત્વ કારકતા.

એમ, અમ્ પ્રત્યયનો અર્થ કર્મત્વ. એ ક્યાં રહે ? એવી આકાંક્ષા ઊભી થઈ. એટલે કે ક્યા પ્રકૃતિપદના પદાર્થમાં રહે ? એવી આકાંક્ષા ઊભી થઈ, કારણ કે પ્રકૃતિપદ-પ્રત્યય પદને પરસ્પર આકાંક્ષા છે. જવાબ મળશે કે ઘડામાં...

આમ બે સાકાંક્ષપદોથી પદાર્થો ઉપસ્થિત થયા હોય તો તે બે પદાર્થો વચ્ચેનો સંબંધ તે આકાંક્ષાથી ભાસે છે. પણ, એના એ જ પદાર્થો જો અસાકાંક્ષપદોથી ઉપસ્થિત થયા હોય તો તેઓ વચ્ચેનો સંબંધ આકાંક્ષાથી ભાસતો નથી અને તેથી અન્વયબોધ થતો નથી. એટલે કે શાબ્દબોધ થતો નથી. માત્ર પદાર્થોનું સ્મરણ થઈને અટકી જાય છે.

જેમ કે : ‘ઘટકર્મત્વ આનયન આદેશ’ આવા શબ્દો કોઈ બોલે તો ‘ઘટમાનય’ થી જે પદાર્થો ઉપસ્થિત થાય છે તે બધા જ આ શબ્દોથી થાય છે ખરાં. પણ ‘ઘટ’ અને ‘કર્મત્વ’ પદ સાકાંક્ષ ન હોવાથી ઘટનિષ્કર્મતા વગેરે રૂપે વચ્ચેનો સંબંધ ભાસતો નથી. અને તેથી અન્વય બોધ થતો નથી.

સામાન્યથી વિભક્તિપદનો અર્થ પ્રકૃતિપદના અર્થમાં રહે છે.

દા. ત. ઘટ = ઘટનિષ્કર્મતા તેથી, નિષ્કત્વસંબંધેન ઘટવિશિષ્ટકર્મત્વમ્

ઘટેન - ઘટનિષ્ઠકરણતા... ઘટે - ઘટનિષ્ઠાધિકરણતા

‘નમો અરિહંતાણં’ માં અરિહંતોને નમસ્કાર એ તો માત્ર અનુવાદ થયો. (ભાષાંતર થયું.) એ એનો પદાર્થ નથી ‘નમો’ શબ્દનો વાચ્યાર્થ-નમન ક્રિયા = અંજલિબદ્ધ પ્રણામ ક્રિયા.

‘અરિહંત’ શબ્દનો વાચ્યાર્થ સમવસરણમાં અષ્ટપ્રાતિહાર્ય યુક્ત બિરાજમાન શ્રી તીર્થંકર દેવો.

તેથી આવા શ્રી તીર્થંકરદેવોને અંજલિબદ્ધ નમનક્રિયા કરવી એ આ વાચ્યાર્થ છે.

શાબ્દબોધમાં પદજન્યપદાર્થોપસ્થિતિ ઉપરાંત ૪ સાધન જોઈએ.

(૧) આકાંક્ષા : પદપદયોરપેક્ષા આકાંક્ષા પ્રકૃતિપદને પ્રત્યયપદની આકાંક્ષા વગેરે.

येन पदेन विना यत्पदं नान्वयबोधजनकं तेन पदेन सह तत्पदस्याकाङ्क्षा ।

જે પદ વિના જે પદ અન્વયબોધજનક ન બને તે પદની સાથે તે પદની આકાંક્ષા હોય છે.

પ્રત્યય પદ વિના (અમ્ વિના) પ્રકૃતિપદ ('ઘટ' પદ) અન્વયબોધજનક બનતું નથી. માટે પ્રત્યય પદની સાથે પ્રકૃતિપદની આકાંક્ષા છે. તેથી, પ્રકૃતિ-પ્રત્યયપદયોર્મિથ આકાંક્ષા...

(૨) આસત્તિ : સાકાંક્ષપદયોઃ સંનિધાનં આસત્તિઃ ।

‘गिरिर्भुक्तं वह्निमान् देवदत्तेन’

આ વાક્યમાં ગિરિ કેવો ? વહ્નિમાન્
ભુક્તં કેન ? દેવદત્તેન ।

આમ ગિરિ અને વહ્નિમાન્ એ બે તેમજ દેવદત્તેન અને ભુક્તં એ બે પરસ્પર સાપેક્ષ છે. તેથી સંનિધાન જોઈએ. અહીં નથી, કેમ કે ગિરિ અને વહ્નિમાન્ની વચમાં ભુક્તં પદ પડ્યું છે, ભુક્તં-દેવદત્તેનની વચમાં વહ્નિમાન્ પદ પડ્યું છે. આને વ્યવધાન કહેવાય. તેથી, આસત્તિ ખૂટે. માટે શાબ્દબોધ થતો નથી.

આ પદનું વ્યવધાન છે. એમ કાળનું વ્યવધાન હોય તો પણ આસત્તિ ખૂટે. જેમ કે કોઈ સવારે ઘટં બોલે પછી મૌન...પછી સાંજે આનય બોલે તો શાબ્દબોધ ન થાય.

(આ સંનિધાન શ્રોતાના ક્ષયોપશમ મુજબ ઓછું વતું હોય છે.)

(૩) યોગ્યતાજ્ઞાન : એક પદાર્થને બીજામાં સંબંધ થવાની યોગ્યતા જોઈએ. યોગ્યતા નહિ તો બોધ નહિ.

દા. ત. વહ્નિના સિન્ચતિ, જલેન દહતિ ।

અહીં પદો બરાબર છે પણ યોગ્યતા નથી. તેથી બોધ નહિ, આકાંક્ષામાં પદ-પદની અપેક્ષા છે, યોગ્યતામાં પદાર્થ-પદાર્થની આકાંક્ષા છે.

વહ્નિના સિન્ચતિમાં ક્રિયાપદને કારકપદની આકાંક્ષા છે. એ પરિપૂર્ણ છે. પરંતુ સિંચનક્રિયા રૂપ પદાર્થને વહ્નિની અપેક્ષા નથી, જળની છે. માટે યોગ્યતા નથી.

તેથી સિંચનમાં વહ્નિકરણકત્વની યોગ્યતા નથી. કારણ કે વહ્નિના સિન્ચતિનો અન્વય - વહ્નિકરણક: સેક: ।

પણ સેક (સિંચન) નો અર્થ (પદાર્થ) એવો છે કે એનું વહ્નિ એ કરણ બની શકતું નથી, એટલે કે એમાં વહ્નિકરણકત્વ ઘટી શકતું નથી. માટે, યોગ્યતા નથી.

પ્રશ્ન :- આ યોગ્યતા શું ચીજ છે ?

ઉત્તર : એક પદાર્થમાં (સેકમાં) અપરપદાર્થ (વહ્નિકરણકત્વ) ના સંબંધનો સંભવ એ યોગ્યતા છે.

હંમેશા શાબ્દબોધ પૂર્વે બધે જ ‘યોગ્યતા છે કે નહિ ?’ એ જોવા બેસાતું નથી. એટલે કે યોગ્યતા જ્ઞાન થાય પછી જ શાબ્દબોધ થાય છે એવો અનુભવ નથી.

દા. ત. ‘જલેન તૃષાં શમયતિ’ આમાં એમ જોવા નથી બેસાતું કે તૃષાશમનમાં જળજન્યત્વની યોગ્યતા છે ? એ જોવા બેસીએ એ પહેલાં જ શબ્દો સાંભળીને શાબ્દબોધ થઈ જાય છે.

પ્રશ્ન :- તો પછી યોગ્યતાજ્ઞાન સર્વત્ર કારણ ક્યાં રહ્યું ?

ઉત્તર :- એટલા માટે જ અમે નૈયાયિકો યોગ્યતાજ્ઞાનને કારણ માનતા નથી.

પ્રશ્ન :- તો પછી વહ્નિના સિન્ચતિમાં શાબ્દબોધ કેમ થતો નથી ?

ઉત્તર :- અમે અયોગ્યત્વજ્ઞાનને પ્રતિબંધક માનીએ છીએ. એટલે કે અયોગ્યત્વજ્ઞાનરૂપ પ્રતિબંધકના અભાવને અમે કારણ માનીએ છીએ.

‘વહ્નિના સિન્ચતિ’ આદિમાં, જેને ખબર છે કે સિંચનમાં વહ્નિકરણકત્વની અયોગ્યતા છે તેને અયોગ્યત્વજ્ઞાન થવાથી

શાબ્દબોધ નહિ થાય. પણ જેને એ ખબર નથી તેને અયોગ્યત્વજ્ઞાન ન થવાથી (પછી ભલે ને યોગ્યત્વજ્ઞાન પણ નથી થયું) શાબ્દબોધ થઈ જશે.

પ્રશ્ન :- યોગ્યતાજ્ઞાન જો શાબ્દબોધનું કારણ નથી તો શું એનો કોઈ ઉપયોગ જ નથી ?

ઉત્તર :- એ સાવ નિરુપયોગી છે એવું નથી. ક્યારેક અયોગ્યત્વનો ભ્રમ પેદા થયો હોય તો એને દૂર કરવા માટે યોગ્યતાજ્ઞાન ઉપયોગી બને છે.

(૪) **તાત્પર્ય :** વક્તુરિચ્છા તાત્પર્યમ્

જ્યારે અનેકાર્થક શબ્દપ્રયોગ થયો હોય ત્યારે વક્તાની ઇચ્છા રૂપ તાત્પર્ય જેવું હોય એ પ્રમાણે અર્થ લેવો.

દા.ત. સૈન્ધવ શબ્દના અર્થ બે છે : લવણ અને અશ્વ.

પ્રશ્ન :- વક્તાની ઇચ્છાને શ્રોતા શી રીતે જાણી શકે ?

ઉત્તર :- પ્રકરણ પરથી, આજુબાજુના અનુસંધાન પરથી. જેમ કે ભોજન કરતી વખતે શેઠ નોકરને કહે કે ‘સૈન્ધવમાનય’ તો ‘સૈન્ધવ’ શબ્દથી લવણ અર્થનું શેઠને તાત્પર્ય છે તે જાણી શકાય.

એમ, શેઠ તૈયાર થઈને બારણે આવીને નોકરને કહે કે ‘સૈન્ધવમાનય’ તો અશ્વ અર્થનું તાત્પર્ય છે એ ખબર પડી શકે.

આમ શાબ્દબોધ માટે આ ૪ સાધનો પણ જરૂરી છે. એમાંથી પહેલાં બે સ્વરૂપસત્ સાધનો છે, એટલે કે એની હાજરીથી જ શાબ્દબોધ થાય. જ્યારે છેલ્લા બેની હાજરી હોવા માત્રથી તે થતો નથી, કિન્તુ શ્રોતાને તેનું જ્ઞાન થયું હોય તો શાબ્દબોધ થાય છે. તેથી, તે બેનું જ્ઞાન એ શાબ્દબોધનું કારણ છે.

જેનું જ્ઞાન ન હોવા છતાં, હાજરી માત્રથી કાર્ય થઈ જાય તેવા કારણને સ્વરૂપસત્ કારણ કહે છે. દા.ત. ઝેરને જાણ્યું ન હોવા છતાં એ ‘મારવાનું’ સ્વકાર્ય કરે જ છે. જેની હાજરી હોવા માત્રથી કાર્ય ન થાય, કિન્તુ એનું જ્ઞાન થાય તો જ કાર્ય થાય એને જ્ઞાયમાનસત્ કારણ કહે છે. જેમ કે ધૂમાડો હોવા માત્રથી અગ્નિની અનુમિતિ થતી નથી, કિન્તુ એને જાણ્યો હોય તો જ અગ્નિની અનુમિતિ થાય છે. (નવ્યનૈયાયિકો તો ધૂમાડાના જ્ઞાનને જ કારણ માને છે.)

વૃત્તિસંબંધના શક્તિ અને લક્ષણા એમ જે બે ભેદ કહ્યા હતા તેમાંના શક્તિ સંબંધથી શક્તિ જ્ઞાન દ્વારા થતા શાબ્દબોધની વાત થઈ. હવે વૃત્તિના બીજા ભેદ લક્ષણાની વાત :

કો’ક માણસ બોલ્યો કે ‘ગજાયાં ઘોષ:’ ઘોષ = ગાયોનો વાડો, ગંગા = ગંગા નદીનો પ્રવાહ.

શ્રોતાને આ પદાર્થો ઉપસ્થિત થવાથી વિચાર આવે કે આ વાત શી રીતે ઘટી શકે ? ગંગા નદીના પ્રવાહમાં ગાયોનો વાડો શી રીતે રહી શકે ? આ રીતે અસંગતિ ઊભી થતી હોવાથી પછી એ ‘ગંગા’ શબ્દનો અર્થ ગંગા નદીનો પ્રવાહ ન કરતાં ગંગા નદીનો કિનારો એવો કરે છે.

પ્રશ્ન :- પણ જેમ ‘ઘટ’ પદનો પટ પદાર્થ સાથે શક્તિ સંબંધ નથી તો ‘ઘટ’ પદ સાંભળીને પટ પદાર્થની ઉપસ્થિતિ થતી નથી. તેમ ‘ગંગા’ શબ્દનો ગંગાના કિનારા સાથે શક્તિ સંબંધ નથી. તો એ શબ્દ સાંભળીને કિનારાની ઉપસ્થિતિ શી રીતે થાય ?

ઉત્તર :- કિનારા સાથે શક્તિ સંબંધ ન હોવા છતાં લક્ષણા સંબંધ રહ્યો છે. માટે એ સંબંધ દ્વારા કિનારાની ઉપસ્થિતિ થાય છે, અને શાબ્દબોધ થાય છે.

પ્રશ્ન :- આ લક્ષણા સંબંધ એ શું છે ?

ઉત્તર :- શક્યાર્થસમ્બન્ધો લક્ષણા ।

શક્તિ સંબંધથી જે ઉપસ્થિત થાય તે શક્યાર્થ... તેની સાથે લક્ષ્યાર્થનો સંબંધ એ લક્ષણા છે. આ લક્ષણા સંબંધથી જે અર્થની ઉપસ્થિતિ થાય છે એને લક્ષ્યાર્થ કહે છે.

‘ગજાયાં ઘોષ:’ માં ગંગાનો શક્યાર્થ ગંગા પ્રવાહ (નદી)... એનો કિનારા સાથે સંબંધ છે જ. માટે કિનારામાં રહેલ આ ગંગા નદીનો સંબંધ એ જ લક્ષણા સંબંધનું કામ કરી ‘ગંગા’ પદથી ગંગા નદીના કિનારાની ઉપસ્થિતિ કરાવી આપે છે.

આમ, શબ્દનો ‘શક્તિ’ સંબંધથી સાક્ષાત્ સંબંધી એ શક્યાર્થ અને શબ્દનો પરંપરાએ સંબંધી એટલે કે શક્યાર્થરૂપ સંબંધીનો સંબંધી એ લક્ષ્યાર્થ.

‘ગંગા’ પદનો સંબંધી ગંગાપ્રવાહ (શક્યાર્થ) તેનો સંબંધી ગંગાનો કિનારો (લક્ષ્યાર્થ.)

પ્રશ્ન :- આ તો ‘ગંગા’ પદથી શક્યાર્થ અને લક્ષ્યાર્થ બન્ને ઉપસ્થિત થઈ શકે છે એવું નક્કી થયું. અને તો પછી તે તે શબ્દપ્રયોગ વખતે કયો અર્થ લેવો ? એ શી રીતે ખબર પડે ?

ઉત્તર :- સામાન્યથી તો શબ્દકોષ - લોક વ્યવહાર વગેરેથી તે તે શબ્દોનો જે અર્થ જણાતો હોય છે (કે જે શક્યાર્થ હોય છે) તે જ અર્થ લેવાનો હોય છે. પણ અમુક વિશેષ પ્રકારની પરિસ્થિતિમાં જ લક્ષ્યાર્થ લેવાનો હોય છે. લક્ષ્યાર્થ લેવાના કારણભૂત આ વિશેષ પ્રકારની પરિસ્થિતિ (પરિસ્થિતિવિશેષ) એ લક્ષણાનું બીજ કહેવાય છે. લક્ષણાનું બીજ કોણ બને એ માટે પ્રાચીન નૈયાયિકોની માન્યતા એ છે કે :

જ્યાં એક પદાર્થનો બીજા પદાર્થ સાથે અન્વય ઘટતો ન હોય, એટલે કે અન્વયાનુપપત્તિ હોય ત્યાં લક્ષણા કરવી.

દા. ત. ગજામાં ઘોષ :

ગંગાપ્રવાહમાં ગાયના વાડા રૂપ ઘોષ પદાર્થનો અન્વય અસંગત છે. માટે લક્ષણા કરી લક્ષ્યાર્થ લેવો. ગંગા કિનારે ઘોષનો અન્વય અસંગત નથી.

પણ નવ્યનૈયાયિકોને આ માન્ય નથી. ‘કાકેભ્યો દધ્યુપરક્ષ્યતામ્’ ‘કાગડાઓથી દહીંનું રક્ષણ કરવું.’ આવો વચન પ્રયોગ થાય છે ત્યાં અન્વયસંગત હોવા છતાં (અન્વયાનુપપત્તિ ન હોવા છતાં) લક્ષણા કરવામાં આવે છે. માત્ર કાગડાઓથી જ દહીંનું રક્ષણ કરવાનો અર્થ નથી કરાતો પણ દધ્યુપદ્ધાતક જે કોઈ હોય તે બધાથી દહીંનું રક્ષણ કરવાનો અર્થ કરવામાં આવે છે. એટલે કે ‘કાક’ પદની ‘દધ્યુપદ્ધાતક’ અર્થમાં લક્ષણા કરાય છે. માટે અન્વયાનુપપત્તિ એ લક્ષણાનું બીજ નથી.

પણ તાત્પર્યાનુપપત્તિ એ લક્ષણાનું બીજ છે. પ્રસ્તુતમાં, કાકનો શક્યાર્થ માત્ર કાગડો હોઈએ તો વક્તાનું દહીંનું રક્ષણ કરવાનું જે તાત્પર્ય છે તે અસંગત રહે છે, માટે એ તાત્પર્યની સંગતિ કરવા માટે અહીં લક્ષણા કરવી પડે છે.

વળી ગંગાયાં ઘોષમાં પણ જો માત્ર અન્વયની સંગતિ કરવા માટે જ લક્ષણા કરવાની હોય તો તો ગંગા પદની ગંગાના કિનારાના અર્થમાં લક્ષણા કરવાની જેમ ‘ઘોષ’ પદની મત્સ્યમાં લક્ષણા કરીને પણ અન્વયની સંગતિ કરી શકાય છે. પણ તેવી લક્ષણા કરાતી નથી. કારણ, એમાં વક્તાના કહેવાનું તાત્પર્ય અસંગત રહે છે. માટે, તાત્પર્યાનુપપત્તિ એ લક્ષણાનું બીજ છે.

વૈયાકરણો ત્રીજી વ્યંજના પણ માને છે, પણ નૈયાયિકો તેનો લક્ષણામાં જ સમાવેશ કરી દે છે.

દા. ત. તું તો બહુ ડાહ્યો હોં ! અહીં, શક્યાર્થ ‘ડહાપણવાળો’ એવો છે, પણ વક્તાનું તાત્પર્ય ગાંડપણવાળો કહેવાનું છે. વૈયાકરણી આ અર્થ વ્યંજનાથી કાઢે છે. નૈયાયિકના મતે વિપરીત વસ્તુ પણ શક્યાર્થને સંબંધ હોઈ લક્ષ્યાર્થ જ છે, અને તે લક્ષણાસંબંધથી ઉપસ્થિત થઈ શકે છે.

શક્તિનું જ્ઞાન કેટલીકવાર શબ્દકોષથી અને કેટલીકવાર પ્રસિદ્ધ શબ્દોના સાંનિધ્ય વગેરેથી થાય છે.

દા.ત. ‘વસંતે પીકો મધુરં રૈતિ’ આમાં વસંતઋતુમાં, મધુર ગાય છે.’ વગેરે અર્થો પ્રસિદ્ધ હોવાથી પીક નો અર્થ કોયલ છે એમ ખબર પડી જાય છે.

રામદારા : સીતા અહીં રામ-સીતા વચ્ચેનો સંબંધ પ્રસિદ્ધ હોવાથી દારાનો અર્થ પત્ની થાય એ ખબર પડે છે.

વિવરણથી અર્થબોધ : ધનેપ્સુ : ધનાસીચ્છાવાન્ એવા વિવરણથી એનો અર્થ ખબર પડે.

+ ♦ + ♦ + ♦ + ♦ +

પ્રત્યક્ષજ્ઞાન : આ જ્ઞાન ઇન્દ્રિયથી થાય છે.

પ્રશ્ન : શી રીતે ?

ઉત્તર : પ્રથમ વિષય અને ઇન્દ્રિયનો સંયોગ થવો જોઈએ. પછી ઇન્દ્રિય અને મનનો સંયોગ થવો જોઈએ. પછી મન અને આત્માનો સંયોગ થવો જોઈએ તો જ્ઞાન થાય, કારણ કે જ્ઞાન એ આત્માનો ગુણ છે.

પ્રશ્ન : આત્મા વિભુ છે, મન નિત્ય છે. માટે એ બન્નેનો હંમેશા સંયોગ હોય જ છે, તો પછી નવો સંયોગ લાવવાની જરૂર શી ?

ઉત્તર : મન અત્યંત ગતિશીલ છે. તેથી તેનો આત્મા સાથે સંયોગ બદલાયા જ કરે છે. આત્મા સાથેના સંયોગના સ્થળ અને વિષયો બદલાયા જ કરે છે. આવું મન જ્યારે જે ઇન્દ્રિય સાથે સંયુક્ત બની આત્મા સાથે સંયોગ કરે છે તે ઇન્દ્રિય દ્વારા તેના વિષયનું જ્ઞાન થાય છે.

વળી, જ્ઞાન આત્મામાં પેદા થાય છે. જ્યાં કાર્ય પેદા થાય ત્યાં કારણ પણ હાજર થવું જોઈએ. મન, જ્ઞાનનું કારણ હોવાથી તેને ત્યાં હાજર થવું જ પડે.

તેથી, વિષયસંયુક્તેન્દ્રિયસંયુક્તમન:સંયોગ આત્મામાં આવે ત્યારે જ્ઞાન થાય.

લક્ષણ : કોઈપણ વસ્તુની ઓળખાણ તેના ધર્મોથી આપવામાં આવે છે. દા. ત. મગનભાઈ કોણ ? અરે, તું ઓળખતો નથી ? પેલા જાડાં સરખા છે - ચશ્મા પહેરે છે તે ... આ જાડાપણું, ચશ્મા વગેરે તેમના ધર્મો છે. વ્યવહારમાં આવા ધર્મોથી ઓળખાણ આપી શકાય છે અને કામ થઈ જાય છે. પણ આ ઓળખાણ તાત્કાલિક કે બહુ પરિમિત દેશ પૂરતી હોય છે.

કોઈપણ વસ્તુની સર્વવ્યાપી ત્રિકાળ અબાધિત જે ઓળખાણ આપવામાં આવે છે તેને ‘લક્ષણ’ કહેવાય છે. જે વસ્તુની ઓળખાણ અપાતી હોય તે વસ્તુને ‘લક્ષ્ય’ કહે છે. લક્ષ્યનો એવો અસાધારણ ધર્મ લક્ષણ કહેવાય છે કે જે અલક્ષ્યમાં રહ્યો ન હોય અને સઘળાં લક્ષ્યોમાં રહ્યો હોય.

એટલે કે, અલક્ષ્યાડવૃત્તિ: લક્ષ્યમાત્રવૃત્તિ: ધર્મ: લક્ષણમ્

આ લક્ષણ નીચેના ૩ દોષોથી મુક્ત હોવું જોઈએ.

(૧) **અવ્યાપ્તિ :** લક્ષ્યૈકદેશાવૃત્તિત્વમ્ અવ્યાપ્તિ: ।

લક્ષ્યના એક ભાગમાં ન રહેવું એ અવ્યાપ્તિ દોષ છે. દા. ત. તપસ્વી હોય તે સાધુ.

(૨) **અતિવ્યાપ્તિ :** લક્ષ્યવૃત્તિત્વે સતિ લક્ષ્યેતરવૃત્તિત્વમ્ અતિવ્યાપ્તિ: ।

લક્ષ્યમાં રહેવા સાથે જે અલક્ષ્યમાં પણ રહેતું હોય તે લક્ષણ અતિવ્યાપ્તિ કહેવાય અને તેનો દોષ ‘અતિવ્યાપ્તિ’ કહેવાય. દા. ત. જે જૈન હોય તે સાધુ. જૈન તો શ્રાવકો પણ છે.

(૩) **અસંભવ :** લક્ષ્યાવૃત્તિત્વમસંભવ: ।

જે એકેય લક્ષ્યમાં રહેતું ન હોય તેવું લક્ષણ આ દોષવાળું કહેવાય છે.

દા. ત. જે ત્રણપગવાળી હોય તે ગાય.

બીજી એક નોંધનીય બાબત એ છે કે લક્ષણ બને એટલું ટૂંકું બનાવવાનું હોય છે. એટલે કે જેટલા ઓછા શબ્દોમાં-જેટલી ટૂંકમાં ઓળખાણ આપવાથી ઉપરના દોષોનું વારણ થઈ જવું શક્ય હોય એટલી ટૂંકી ઓળખાણ એ લક્ષણ બને છે, પછી એમાં એકેય વધારાની બાબત હોવી ન જોઈએ.

આવો સિદ્ધાન્ત હોવાથી સામાન્યથી એક ફરજ થઈ પડે છે કે જ્યારે કોઈ એક વસ્તુનું લક્ષણ ઘણું લાંબું આપવામાં આવ્યું હોય ત્યારે તે લક્ષણમાં વપરાયેલા જુદાં જુદાં પદો શા માટે વાપરવામાં આવ્યા છે, તે તે પદ કદાચ ન વાપર્યું હોત તો કયો દોષ ઊભો થાત ? તે પદ વાપરવાથી એ દોષનું વારણ શી રીતે થઈ જાય છે ? ઇત્યાદિ વિચારણા કરવી. આ વિચારણા કરવી એને પદકૃત્ય કહે છે.

હવે પ્રસ્તુતમાં આવીએ.

પ્રત્યક્ષનું લક્ષણ કરવું છે - તે આવું છે :

‘ઇન્દ્રિયજન્ય જ્ઞાનં પ્રત્યક્ષમ્’ આનું પદકૃત્ય - અહીં પ્રત્યક્ષનું લક્ષણ કરવું છે, માટે જે કોઈ પ્રત્યક્ષજ્ઞાન હોય તે બધા ‘લક્ષ્ય’ અને તે સિવાયના ઘટ, પટ, અનુમિતિ વગેરે બધા લક્ષ્યેતર (કે અલક્ષ્ય) કહેવાય.

પ્રશ્ન : ‘ઇન્દ્રિયજન્ય’ લખવાની શી જરૂર ?

ઉત્તર : જો એ ન લખીએ તો લક્ષણ માત્ર ‘જ્ઞાનં પ્રત્યક્ષમ્’ એટલું જ થાય. હવે, જ્ઞાન તો અનુમિતિ વગેરે રૂપ પણ છે જ. પણ અનુમિતિ વગેરે તો લક્ષ્યેતર છે. માટે અતિવ્યાસિ દોષ આવે.

‘ઇન્દ્રિયજન્યં’ એટલું ઉમેરીએ એટલે એ દોષ નહિ આવે, કારણ અનુમિતિ વગેરે જ્ઞાન રૂપ છે, પણ ઇન્દ્રિયજન્ય નથી (કિન્તુ વ્યાસિજ્ઞાનજન્ય છે.) એટલે અતિવ્યાસિ દોષ નહિ આવે.

પ્રશ્ન : તો પછી ‘જ્ઞાનં’ લખવાની શી જરૂર છે ? માત્ર ‘ઇન્દ્રિયજન્યં પ્રત્યક્ષમ્’ એટલું જ લખો ને ?

ઉત્તર : ઇન્દ્રિય અને વિષયનો સંયોગ પણ ઇન્દ્રિયજન્ય તો છે જ. પણ એ સંયોગ કાંઈ પ્રસ્તુતમાં ‘લક્ષ્ય’ નથી. માટે અતિવ્યાસિદોષ આવે. એનું વારણ કરવા ‘જ્ઞાનં’ શબ્દ છે. એ સંયોગ ઇન્દ્રિયજન્ય હોવા છતાં ‘જ્ઞાન’ રૂપ તો નથી જ, માટે અતિવ્યાસિ દોષ નથી.

આવી વિચારણાને પદકૃત્ય ક્યું કહેવાય.

આ લક્ષણ વાસ્તવિક આવું કહેવાય.

ઇન્દ્રિયજન્યત્વે સતિ જ્ઞાનત્વમ્ પ્રત્યક્ષત્વમ્ અથવા ઇન્દ્રિયજન્યત્વવિશિષ્ટજ્ઞાનત્વં પ્રત્યક્ષત્વમ્ ।

એટલે કે આવો ‘ઇન્દ્રિયજન્યત્વ’ એવા વિશેષણયુક્ત જ્ઞાનત્વ ધર્મ જેમાં હોય તે બધું પ્રત્યક્ષજ્ઞાન હોય, અને જે કોઈ પ્રત્યક્ષજ્ઞાન રૂપ હોય તે બધામાં આવો ધર્મ રહ્યો હોય.

પ્રશ્ન : તમારા લક્ષણમાં હજુ પણ અવ્યાસિદોષ રહ્યો જ છે. કારણ કે ઈશ્વરનું જ્ઞાન પ્રત્યક્ષ છે. પણ તેમાં ઇન્દ્રિયજન્યત્વ નથી. (કેમ કે એનું જ્ઞાન નિત્ય હોવાથી જન્ય જ નથી.) (ઈશ્વરનું જ્ઞાન પણ પ્રત્યક્ષ છે એની સિદ્ધિ આગળ કરીશું.)

ઉત્તર : તમારી વાત સાચી છે. એનું વારણ નીચેની બે રીતે કરી શકાય :

(૧) લક્ષણને બદલીને અને (૨) ઈશ્વરજ્ઞાનને લક્ષ્યમાંથી બાકાત રાખીને.

(૧) નવું લક્ષણ આવું બનાવવું :

અનુમાનોપમાનશબ્દઅનુભવાજન્યં જ્ઞાનં પ્રત્યક્ષમ્

જે જ્ઞાન અનુમાનાદિ ૪ થી જન્ય નથી તે પ્રત્યક્ષ. [જ્યાં વિધિથી લક્ષણ ન મળે (એટલે કે ‘જે આવું હોય તે આ’ એવું લક્ષણ ન મળે) ત્યાં નિષેધ મુખે લક્ષણ શોધવું જોઈએ. (એટલે કે ‘જે આવું ન હોય તે આ’ એવું લક્ષણ શોધવું જોઈએ.)]

અથવા આને જ ટૂંકમાં એમ કહી શકાય, જ્ઞાનાકરણકં જ્ઞાનં પ્રત્યક્ષમ્ ।

જે જ્ઞાનનું કરણ અન્યજ્ઞાન ન હોય તેવું જ્ઞાન એ પ્રત્યક્ષ...

અનુમિતિ, ઉપમિતિ, શાબ્દબોધ અને સ્મૃતિ... આ ચારનું વ્યાસિજ્ઞાન વગેરે એ કરણ છે, તેથી એ બધા જ્ઞાનકરણજ્ઞાન કહેવાય. પ્રત્યક્ષ એવું નથી. ઈશ્વર પ્રત્યક્ષ તો નિત્ય હોઈ એનું કોઈ કરણ જ નથી. જીવાત્માના પ્રત્યક્ષનું કરણ ઇન્દ્રિય હોય છે જે જ્ઞાનરૂપ નથી. આવું લક્ષણ કરવાથી અવ્યાસિદોષ રહેતો નથી.

(૨) ઇન્દ્રિયજન્યં જ્ઞાનં પ્રત્યક્ષં એવું જ લક્ષણ રાખવું હોય તો એ જીવાત્માઓના પ્રત્યક્ષનું લક્ષણ જાણવું. (ઈશ્વરપ્રત્યક્ષભિન્ન પ્રત્યક્ષનું લક્ષણ જાણવું.)

આ પ્રત્યક્ષજ્ઞાન બે પ્રકારે છે :

(૧) નિર્વિકલ્પક અને (૨) સવિકલ્પક (સપ્રકારક). જેમાં ભેગો પ્રકાર પણ ભાસતો હોય તે જ્ઞાનો સપ્રકારક કહેવાય છે. કોઈપણ પ્રકાર જેમાં ભાસતો ન હોય તેવું જ્ઞાન એ નિર્વિકલ્પકપ્રત્યક્ષ છે.

કોઈપણ આકારવાળું જ્ઞાન થાય (એટલે કે ઉલ્લેખવાળું જ્ઞાન થાય) એ બધું સપ્રકારક હોય છે. દા. ત. ‘ઘટઃ’ એવું જ્ઞાન... આનું કારણ એ છે કે ‘ઘટઃ’ એવો ઉલ્લેખ ક્યારે થાય ?

સામી વસ્તુમાં રહેલા ‘ઘટત્વ’ ધર્મને આગળ કરવામાં આવ્યો હોય તો ને ? એટલે કે સામી વસ્તુ ઘટત્વવાળી છે એવો તો નિર્ણય એમાં થઈ જ જાય ને ? માટે એ ઘટત્વપ્રકારકજ્ઞાન કહેવાય.

એટલે કે કોઈપણ ઉદ્ધેખવાળું જ્ઞાન થાય એ બધું સપ્રકારક જ હોય છે. અને જે કોઈ પણ જાતના ઉદ્ધેખથી પર હોય તેવું જ્ઞાન હોય એ નિર્વિકલ્પક હોય છે. એટલે કે એમાં જ્ઞાન થાય છે, પણ ‘ઘટઃ’ ‘પટઃ’ એવો કોઈ જ ઉદ્ધેખવાળો બોધ હોતો નથી. (જાણે કે માત્ર વિષયનો ફોટો જ પડે છે.) આમાં કોઈ આકાર ન હોવાથી, જ્ઞાતાને પણ ‘મને ઘડાનું જ્ઞાન થઈ રહ્યું છે’ ઇત્યાદિ ખબર પડી શકતી નથી. એટલે કે જ્ઞાન થાય છે, પણ જ્ઞાન થાય છે એની ખબર હોતી નથી.

પ્રશ્ન : જો જ્ઞાન થાય છે એની ખબર જ પડતી નથી તો તેવું જ્ઞાન થાય છે એવું માનવાની જ શી જરૂર?

ઉત્તર : જ્યારે ‘ઘટઃ’ એવું સપ્રકારક જ્ઞાન થાય છે ત્યારે એ, સામી વસ્તુમાં રહેલા ઘટત્વ ધર્મને (વિશેષણને) આગળ કરીને જ થાય છે, એ વગર નહિ.

હવે સામી વસ્તુમાં રહેલ ‘ઘટત્વ’ ધર્મ આગળ ક્યારે થાય ? એ જાણવામાં આવ્યો હોય તો જ. માટે નક્કી થાય છે કે ‘ઘટઃ’ એવા ઉદ્ધેખવાળું જે જ્ઞાન થાય છે તેની પૂર્વ ઘટત્વનું પણ જ્ઞાન થઈ ગયું હોય છે.

અથવા બીજી રીતે વિચારીએ :

ઘટઃ એટલે જ ઘટત્વવાનું તેથી ‘ઘટઃ’ એવું જ્ઞાન એ ઘટત્વપ્રકારક જ્ઞાન હોઈ જલવાન ઘટઃ ઇત્યાદિ જ્ઞાનની જેમ વિશિષ્ટબુદ્ધિ રૂપ જ છે. અને વિશિષ્ટબુદ્ધિ થવા માટે તો વિશેષણજ્ઞાન પણ આવશ્યક છે. (કારણ કે જળનું જ્ઞાન ન હોય તો જળવાન ઘટઃ એવું જ્ઞાન પણ થઈ ન શકે.) માટે ‘ઘટઃ’ એવું જ્ઞાન થવા પૂર્વ ઘટત્વનું જ્ઞાન પણ થઈ ગયું હોવું જોઈએ. હવે એ પૂર્વક્ષણીય જ્ઞાનને પણ ‘ઘટત્વ’ એવા ઉદ્ધેખવાળું માનીએ તો એની પૂર્વ ક્ષણે પણ આ રીતે ‘ઘટત્વત્વ’ રૂપ પ્રકારનું જ્ઞાન માનવું આવશ્યક બને.

એટલે પછી અનવસ્થાદોષ ઊભો થાય, વળી ‘ઘટઃ’ જ્ઞાનની પૂર્વ ક્ષણે ‘ઘટત્વ’ એવા ઉદ્ધેખવાળું જ્ઞાન થતું હોય એવો કોઈ અનુભવ પણ નથી. માટે પૂર્વક્ષણીય ‘ઘટત્વ’ જ્ઞાનને ઉદ્ધેખ વિનાનું નિર્વિકલ્પક માનવું પડે છે. એ જ રીતે એ પૂર્વ ક્ષણે, વિશેષ્યભૂત ‘ઘટ’ નું પણ જ્ઞાન આવશ્યક હોઈ નિર્વિકલ્પક જ્ઞાન માનવું પડે છે. (આ બન્નેનું જ્ઞાન પ્રત્યક્ષ જ છે, કેમ કે એ બેની અનુમિતિ વગેરે કરાવી આપે એવા વ્યાપ્તિજ્ઞાન વગેરે તો છે નહિ, પણ પ્રત્યક્ષ કરાવી આપે એવો ઇન્દ્રિયસંનિકર્ષ જ હોય છે.)

એટલે આવું નક્કી થયું કે, ‘ઘટઃ’ એવું જ્ઞાન થવા પૂર્વ આ પ્રક્રિયા થાય છે.

પ્રથમ ઇન્દ્રિયસંનિકર્ષ, એ પછીની ક્ષણે ઘટ અને ઘટત્વનું (એકબીજા સંકળાયેલા નહિ એ રીતે સ્વતંત્ર) ઉદ્ધેખ વિનાનું જ્ઞાન. અને એ પછીની ક્ષણે (ઘટત્વને આગળ કરીને થતું) ‘ઘટઃ’ ઉદ્ધેખવાળું જ્ઞાન.

આ વચમાં થતું જે ઉદ્ધેખ રહિત જ્ઞાન હોય છે એને જ નિર્વિકલ્પકપ્રત્યક્ષ કહે છે.

‘ઘટઃ’ એવા ઉદ્ધેખવાળું જે જ્ઞાન થાય છે એને વ્યવસાયજ્ઞાન પણ કહે છે. એ જ્ઞાન થયા પછી ‘ઘટમહં જાનામિ’ અથવા ‘ઘટજ્ઞાનવાન અહં’ વગેરે જે જ્ઞાન થાય તેને અનુવ્યવસાયજ્ઞાન કહેવાય છે.

આત્માનું માત્ર ‘અહં’ તરીકે જ્ઞાન થતું નથી, પણ તેના સુખ-જ્ઞાન વગેરે ગુણોવાળા તરીકે જ્ઞાન થાય છે. એટલે કે ‘અહં જ્ઞાની’, ‘અહં સુખી’ ઇત્યાદિ જ્ઞાન-સુખપ્રકારકજ્ઞાન થાય છે. આ માનસપ્રત્યક્ષ હોય છે. અર્થાત્ વિશેષગુણવત્ત્વેન આત્માનું માનસ પ્રત્યક્ષ થાય છે.

હવે ઈશ્વરીયજ્ઞાન પ્રત્યક્ષ હોવાની વિચારણા :

ઈશ્વરને જગત્કર્તા માનવામાં આવ્યો છે. કોઈપણ વસ્તુ બનાવવા માટે તેના કર્તાની કૃતિ (પ્રયત્ન) જોઈએ. વળી કૃતિ માટે જ્ઞાન અને ઇચ્છા જોઈએ જ. એટલે કે, ઉપાદાનકારણનું કર્તાને પ્રત્યક્ષ હોવું જોઈએ.

દા. ત. ઘડાના કર્તા કુંભારને માટીનું પ્રત્યક્ષ હોવું જોઈએ. આંધળો કુંભાર ઘડો બનાવી શકતો નથી. એમ કર્તાની ઇચ્છા પણ જોઈએ જ.

તેથી, કાર્યોત્પાદન માટે ઉપાદાનકારણનું જ્ઞાન, ચિકીર્ષા અને કાર્યોદ્દેશ્યકોપાદાનગોચર પ્રયત્ન જોઈએ.

ઈશ્વરને જગત્કર્તા માનવો છે. માટે તેને જગત્ના કારણભૂત પરમાણુ-દ્વયણુકાદિનું પ્રત્યક્ષ માનવું પડે છે.

પ્રશ્ન : સીધા માટીમાંથી ઘડો વગેરે બનાવી દેવાના. પરમાણુમાંથી દ્રવ્યણુકાદિ બનાવવાની શી જરૂર ? (અને તેથી પરમાણુ વગેરેના પ્રત્યક્ષની શી જરૂર ?)

ઉત્તર : જગત્ની સૃષ્ટિ અને પ્રલય થયા કરે છે. એમાં પ્રલય બે પ્રકારે થાય છે.

(૧) જન્ય દ્રવ્યમાત્રનો દ્વંસ એ ખંડપ્રલય. આમાં બધા કાર્ય દ્રવ્યોનો નાશ થઈ પરમાણુરૂપ બની જાય છે. આ પ્રલય પછી પુનઃ સર્જન થવાનું હોય છે તે પરમાણુમાંથી થાય છે. આ સર્જન માટે જીવોનું અદૃષ્ટ પણ આવશ્યક હોય છે. જેમ આખા દિવસના કામ પછી રાત્રે નિદ્રાધીન થઈ બીજે દિવસે પાછી જાગૃતિ અને કાર્ય... તેમ આ પ્રલય અંગે જાણવું.

(૨) કાર્યમાત્રનો જેમાં દ્વંસ થઈ જવાનો છે તે મહાપ્રલય :

સામાન્યથી, કાર્યોત્પત્તિ પૂર્વે ૮ સાધારણ કારણો જોઈએ :

(૧) દેશ (૨) કાલ - કોઈપણ કાર્ય તે તે અમુક દેશમાં અને અમુક કાળમાં જ થાય છે.

(૩) જ્ઞાન (૪) ઇચ્છા (૫) કૃતિ

(૬) પ્રાગભાવ (૭) અદૃષ્ટ (=ધર્મ-અધર્મ) (૮) ઈશ્વર.

. ધારો કે ૪થી ક્ષણે કપાલ અને કપાલસંયોગ હાજર થઈ જવાથી પમી ક્ષણે ‘ઘટ’ કાર્ય થઈ જાય છે. હવે પાંચમી ક્ષણે પણ એ બે હાજર તો છે જ. તો છઠ્ઠી ક્ષણે પણ નવો ઘડો પેદા કેમ નથી થતો ? એવું તે કયું કારણ છે કે જે ૪થી ક્ષણે હતું અને પમી ક્ષણે નથી, જેથી પમી ક્ષણે કાર્યોત્પત્તિ થઈ અને છઠ્ઠી ક્ષણે ન થઈ ? તો કે એ ‘ઘટપ્રાગભાવ’ નામનું કારણ છે.

૪થી ક્ષણે થયેલો કપાલસંયોગ એ પમી ક્ષણે ઘડાને ઉત્પન્ન કરે છે અને ઘટપ્રાગભાવનો નાશ કરે છે. આ ઘટપ્રાગભાવ પણ ઘટોત્પત્તિનું એક કારણ છે. તે પમી ક્ષણે ગેરહાજર થઈ જવાથી છઠ્ઠી ક્ષણે ઘટોત્પત્તિ થઈ શકતી નથી. આ પ્રાચીન નૈયાયિકનો મત છે.

નવ્યોનો મત : માટી વગેરે રૂપ સમવાયિકારણમાં પેદા થઈ ગયેલ દ્રવ્યકાર્ય, અન્ય દ્રવ્યકાર્યનો પ્રતિબંધક છે. માટે છઠ્ઠી ક્ષણે ઘટોત્પત્તિ થતી નથી.

દંડ - ચક્રાદિ નિમિત્તકારણો તથા સમં અસમં કારણો જુદા જુદા કાર્ય પ્રત્યે જુદા જુદા હોવાથી સાધારણ નથી. વળી, ઘટ વગેરે એક ચોક્કસ કાર્ય પ્રત્યે પણ દંડ વગેરે નિમિત્તકારણ એ સાધારણકારણ નથી. કારણ કે ઘડામાંથી જ્યારે એક કાંકરી પણ ખરી પડે છે. ત્યારે નવો ઘડો બને છે. વખતે દાંડો - ચક્ર - કુંભાર વગેરે તો હોતા નથી. એટલે કે આ નવો ઘડો ઉત્પન્ન થયો એમાં ચક્ર-દંડ વગેરે નિમિત્તકારણ બનતા નથી. માટે દંડ વગેરે નિમિત્તકારણ એ સાધારણ કારણ નથી.

પ્રશ્ન : કાંકરી ખરી પડવા માત્રથી નવો ઘડો બની જાય ?

ઉત્તર : હા, કેમકે એક પણ પરમાણુ ઓછો થાય એટલે તેની સાથે સંયોગથી રહેલ બીજા પરમાણુનો પણ સંયોગ જાય. એમ પરંપરાએ તમામ સંયોગો નષ્ટ થઈ જવાથી જૂનો ઘડો નષ્ટ થઈ જાય. હવે બીજા આણુ સાથે નવો સંયોગ થયો. એમ, પરંપરાએ તમામ સંયોગો નવા થવાથી નવો ઘડો બની ગયો. આ નવા ઘડાના પણ સમં અસમં કારણો તો છે જ. પણ કુંભાર વગેરે નિમિત્ત કારણો નથી.

પ્રશ્ન : જો કુંભાર એનો કર્તા નથી, તો એ ઘડો કોના જ્ઞાન, ઇચ્છાથી બન્યો ?

ઉત્તર : ઈશ્વરના જ્ઞાન-ઇચ્છાથી બન્યો. માટે ઈશ્વરને પરમાણુ સુધીની દરેક વસ્તુઓનું પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન માનવું પડે છે.

વૈશેષિકોના મતે પદાર્થો ૭ છે.

દ્રવ્ય, ગુણ, કર્મ, સામાન્ય, વિશેષ, સમવાય અને અભાવ.

(૧) દ્રવ્ય : ગુણોનો આશ્રય દ્રવ્ય છે. ગુણ અને ક્રિયા, દ્રવ્ય સિવાય એકલા લટકતા આકાશમાં ન મળે. દ્રવ્યો ૯ છે. પૃથ્વી, જળ, તેજ, વાયુ, આકાશ, કાળ, દિશા, આત્મા અને મન.

અગ્નિ, પ્રભા, જ્યોત, સૂર્ય, ચન્દ્ર પ્રકાશ વગેરે જેમ તેજસ દ્રવ્યો છે તેમ ધાતુઓ અને રત્નો પણ તેજસ દ્રવ્ય છે.

કારણ કે જેનામાં ભાસ્વરતા-ચળકાટ જેવું રૂપ હોય તે બધું તેજ દ્રવ્ય તરીકે ગણાય. પાણીમાં કદાચ દિવસે ચળકાટ દેખાય, પણ તે ભાડુતી - આભાસમાત્ર છે. માટે એ તેજ દ્રવ્ય નથી.

અંધકારમાં નીલરૂપ કે ગમનક્રિયા જે જણાય છે તે ભ્રાન્તિ છે. અંધકાર એ તેજસદ્રવ્યના અભાવરૂપ છે. અને અભાવમાં રૂપ ગુણ કે કર્મ હોતા નથી. તેથી, અંધકાર એ સ્વતંત્ર દ્રવ્ય નથી.

આકાશ : આપણે જેને ક્ષેત્ર કહીએ છીએ તેને નૈયાયિક આકાશ નથી કહેતા. એને તો દિક્દ્રવ્ય કહે છે. આ તો શબ્દના આશ્રયભૂત તેઓએ કલ્પેલું એક સ્વતંત્ર દ્રવ્ય જ છે. (જેમ આપણે ગતિસહાયકતા ગુણના આશ્રયભૂત એક સ્વતંત્ર ધર્માસ્તિકાય નામનું દ્રવ્ય માન્યું છે તેમ.)

મન : અણુરૂપ છે, અત્યન્તગતિશીલ છે. વિષયનો ઇન્દ્રિય સાથે, ઇન્દ્રિયનો મન સાથે અને મનનો આત્મા સાથે સંયોગ થાય એટલે જ્ઞાન થાય. એક ક્ષણે મનનો સંયોગ મસ્તક આગળ ઇન્દ્રિય સાથે હોય ત્યારે ત્યાંનું જ્ઞાન થાય છે અને બીજી જ ક્ષણે પગના અંગુઠે મન પહોંચી જઈ ત્યાં ઇન્દ્રિયનો સંયોગ કરે છે એટલે ત્યાંનું જ્ઞાન થાય છે.

પૃથ્વીનો ખાસ ગુણ - ગંધ વાયુનો ખાસ ગુણ - સ્પર્શ

જળનો ખાસ ગુણ - રસ (સ્વાદ) આકાશનો ખાસ ગુણ - શબ્દ

તેજનો ખાસ ગુણ - રૂપ

આ પાંચ ગુણો વિશેષગુણો છે. અને બાહ્યેન્દ્રિયગ્રાહ્ય છે. આ ગુણો જેનામાં હોય તે 'ભૂત' કહેવાય છે.

તેથી જગત્માં પાંચ ભૂત મનાયા છે. આત્મા અને મનના ગુણો બાહ્યેન્દ્રિયગ્રાહ્ય નથી, માટે એ ભૂત નથી.

મૂર્ત : મૂર્ત = રૂપી એવો અહીં અર્થ નથી. પણ અપકૃષ્ટપરિમાણવત્ત્વં મૂર્તત્ત્વમ્ ।

આકાશ-કાળ, દિક્ અને આત્મા આ ૪ વિભુ પદાર્થો છે એટલે કે સર્વવ્યાપી છે. તેઓનું પરિમાણ પરમમહત્ત્વપરિમાણ કહેવાય છે. આટલું પરિમાણ બીજા કોઈ દ્રવ્યનું હોતું નથી, બીજા સઘળાં દ્રવ્યોનું પરિમાણ આના કરતાં ઓછું-અપકૃષ્ટ જ હોય છે. (ઉત્કૃષ્ટ નહિ તે બધું અપકૃષ્ટ)

આવું અપકૃષ્ટપરિમાણ હોવું એ જ 'મૂર્તત્વ' છે.

માટે પૃથ્વી, પાણી, અગ્નિ, વાયુ અને મન એ પાંચ મૂર્ત દ્રવ્યો છે.

વાયુ સર્વત્ર દેખાતો હોવા છતાં એ એક નથી, પણ અનેક છે, અને તેથી કોઈ એક વાયુનું પરિમાણ વિભુ ન હોઈ એ પણ મૂર્ત જ છે.

(૨) ગુણો : ૨૪ છે. તે આ રીતે :

(અ) વિશેષ ગુણો : ૫ - ગંધ, રસ, રૂપ, સ્પર્શ અને શબ્દ.

(બ) સામાન્ય ગુણો : ૫ - સામાન્યથી આ ગુણો દરેક દ્રવ્યોમાં રહ્યા હોય છે.

સંખ્યા, પરિમાણ, પૃથક્ત્વ, સંયોગ અને વિભાગ.

પ્રશ્ન : વિભુદ્રવ્ય વ્યાપક છે તો તેનું હલનચલન ન હોઈ સંયોગ-વિભાગ શી રીતે ?

ઉત્તર : વિભુદ્રવ્યો સ્વયં ગતિશીલ ન હોવા છતાં મૂર્તદ્રવ્યો ગતિશીલ હોવાથી તેઓના સંયોગ-વિભાગ થયા કરે છે. સંયોગ થાય છે, માટે વિભાગ અવશ્ય થવાનો જ.

(ક) બીજા ૬ ગુણો (૧૧) ગુરુત્વ = ભારેપણું (૧૨) દ્રવત્વ - પ્રવાહીપણું (૧૩) સંસ્કાર - સ્થિતિસ્થાપકતા અને વેગ સંસ્કાર. આ મૂર્તદ્રવ્યોમાં હોય.

(૧૪) સ્નેહ - ચીકાશ, આને જળનો ગુણ માનેલો છે.

(૧૫) પરત્વ (૧૬) અપરત્વ આ બન્ને બે રીતે -

- (૧) દૈશિક - દૂર હોય તે 'પર'
નજીક હોય તે 'અપર'
- (૨) કાલિક - જૂનું હોય તે 'પર'
નવું હોય તે 'અપર'

(૩) ૯ આત્મગુણો - જ્ઞાન, ઇચ્છા, કૃતિ, દ્વેષ, સંસ્કાર (ભાવના નામનો), શુભાદૃષ્ટ (પુણ્ય), અશુભાદૃષ્ટ (પાપ), સુખ, દુઃખ.

'ભાવના' નામનો ગુણ સંસ્કાર તરીકે ઓળખાયો છે, માટે પૃથક્ ન ગણીએ તો ૨૪ ગુણો... પૃથક્ ગણીએ તો ૨૫ ગુણો થાય.

(૩) કર્મ (ક્રિયા) પાંચ ભેદ	(૧) ઉત્ક્રેષ્ણ	=	ઉદ્ધર્વગમન ક્રિયા
	(૨) અપક્ષેપણ	=	અધોગમન ક્રિયા
	(૩) ગમન	=	ચાલુ ગતિ ક્રિયા
	(૪) આક્રમ્યન	=	સંકોચાવાની ક્રિયા
	(૫) પ્રસારણ	=	પ્રસરવાની ક્રિયા

(૪) સામાન્ય : સમાન પદાર્થોમાં રહેનાર જાતિને 'સામાન્ય' કહે છે.

'આ ઘડો છે' 'આ ઘડો છે' એવી અનેક જુદા જુદા ઘડા અંગે પણ જે સમાન (=અનુગત) આકારવાળી બુદ્ધિ થાય છે તેનું જે કારણ છે તે સામાન્ય છે.

(૫) વિશેષ : યોગીઓને પરમાણુ પણ પ્રત્યક્ષ છે. તેઓને જ્ઞાનમાં દેખાય છે કે 'આ પરમાણુ કરતાં આ પરમાણુ જુદો છે.' આવો પરમાણુઓનો ભેદ પાડનાર (વ્યાવૃત્તિ કરનાર વ્યાવર્તક) કોઈ હોય તો એ વિશેષ છે. વધારે વિચારણા માટે મુક્તાવલીમાં જુઓ પૃ. ૮૮.

(૬) સમવાય : 'રૂપવાન્ ઘટઃ' इति विशिष्टबुद्धिः विशेषणविशेष्यसंबंधविषयिणी, विशिष्टबुद्धित्वात्, 'જલવાન્ ઘટઃ' इति बुद्धिवत् ।

(વિશિષ્ટ = વાળો) આ અનુમાનથી સિદ્ધ થાય છે કે રૂપ અને ઘડા વચ્ચે કોઈને કોઈ સંબંધ તો છે જ. એ સંબંધ સંયોગ તો નથી જ, કેમ કે સંયોગ તો દ્રવ્ય-દ્રવ્યનો હોય છે, જ્યારે અહીં તો ગુણ અને દ્રવ્ય છે. તાદાત્મ્ય પણ નથી જ, કેમ કે એ તો સ્વનો સ્વમાં હોય છે.

માટે રૂપ અને ઘડાનો સંબંધ અમે 'સમવાય' નામનો માનીએ છીએ. વળી, અનુમાનથી સિદ્ધ થતો ધર્મ (સંબંધ) જો એક અને નિત્ય હોય તો લાઘવ છે એવા લાઘવતર્કથી આ સંબંધ એક અને નિત્ય હોવો સિદ્ધ થાય છે.

એટલે કે રૂપ અને ઘડા વચ્ચે જે સમવાય સંબંધ છે તે જ સ્પર્શ અને વાયુ વચ્ચે છે., તે જ પતનક્રિયા અને ફળ વચ્ચે છે... ઇત્યાદિ.

(૭) અભાવ : દ્રવ્યાદિ ૬ ભાવપદાર્થો છે. તેનાથી જુદો પદાર્થ એ અભાવ છે.

એટલે કે દ્રવ્યાદિષ્ટપ્રતિયોગિકભેદવત્ત્વમ્ અભાવત્ત્વમ્... 'ષટ્' નો અન્વય પ્રતિયોગિકભેદમાં કરવો, દ્રવ્યાદિમાં નહિ, અથવા દેહલી દીપક ન્યાયે બન્નેમાં કરવો... એટલે કે દ્રવ્યાદિ ૬ના જે દ્રવ્યભેદ, ગુણભેદ વગેરે રૂપ ૬ ભેદો, એ જેમાં રહ્યા હોય તે પદાર્થ 'અભાવ' હોય.... એટલે કે જેમાં દ્રવ્ય ન, ગુણો ન, કર્મ ન... વગેરે છએ ભેદ મળે તે અભાવ.

દ્રવ્યમાં 'ગુણો ન' વગેરે ગુણભેદ - કર્મભેદ વગેરે પાંચ ભેદો રહ્યા છે, પણ 'દ્રવ્ય ન' એવો દ્રવ્યભેદ નથી. માટે છએ ભેદો ન હોવાથી એ અભાવરૂપ નથી.

પ્રશ્ન : ‘ભેદ’ પોતે પણ એક જાતનો અભાવ જ છે. તેથી તમે અભાવનું આ જે લક્ષણ આપ્યું તેમાં તો ‘ભેદ’ નો ઉલ્લેખ હોવાથી સ્વાશ્રયદોષ આવે છે.

સ્વના લક્ષણમાં સ્વનો જ ઉલ્લેખ થયો હોય તો સ્વાશ્રયદોષ લાગે. જેમ કે, મગનભાઈ ક્યાં રહે છે ?

મગનભાઈના ઘરમાં...

બે અજ્ઞાત વસ્તુઓના પરિચય વાક્યોમાં એકબીજાનો ઉલ્લેખ થયો હોય તો અન્યોન્યાશ્રય દોષ આવે.

દા. ત. મગનભાઈ ક્યાં રહે છે ? છગનભાઈની બાજુમાં

છગનભાઈ ક્યાં રહે છે ? મગનભાઈની બાજુમાં.

બે કરતાં વધુ ચીજોનો પરસ્પર ઉલ્લેખ થયો હોય તો ચક્રક દોષ લાગે. જેમ કે :

મગનભાઈ ક્યાં રહે છે ? છગનભાઈની બાજુમાં,

છગનભાઈ ક્યાં રહે છે ? નથુભાઈની બાજુમાં,

નથુભાઈ ક્યાં રહે છે ? મગનભાઈની બાજુમાં,

પ્રસ્તુતમાં, પણ અભાવના લક્ષણમાં ભેદનો (અન્યોન્યાભાવનો - એક જાતના અભાવનો) ઉલ્લેખ થયો છે માટે સ્વાશ્રયદોષ (આત્માશ્રય) છે.

ઉત્તર : ભાવવિષયક બુદ્ધિને નજ્ લગાડવાથી જે બુદ્ધિ થાય તેનો જે વિષય તે અભાવ.

‘ઘટો અસ્તિ’ બુદ્ધિને ‘નજ્’ લગાડવાથી ‘ઘટો નાસ્તિ’ બુદ્ધિ થાય. તેનો જે વિષય એ અભાવ છે.

અથવા, જેનું જ્ઞાન પ્રતિયોગીના જ્ઞાન પર આધારિત હોય તે અભાવ.

પ્રતિયોગિજ્ઞાનાધીનજ્ઞાનવિષયત્વમભાવત્વમ્

જે આદમી ઘડાને જાણતો નથી તે ઘડાના અભાવને પણ જાણી શકતો નથી. માટે ઘડાના અભાવનું જ્ઞાન તેના પ્રતિયોગી ઘડાના જ્ઞાનને આધીન છે.

✦ ◆ ✦ ◆ ✦ ◆ ✦ ◆ ✦

આ અભાવ દ્વિધા (૧) અન્યોન્યાભાવ (૨) સંસર્ગાભાવ.

(૧) અન્યોન્યાભાવ - અન્યોન્યસ્મિન્ તાદાત્મ્યેન અભવનમ્ અન્યોન્યાભાવઃ

એકબીજામાં અભેદભાવે ન રહેવું - ન થવું એ અન્યોન્યાભાવ છે.

તાદાત્મ્ય = અભેદભાવ.

પ્રથમાન્ત પદથી ઉપસ્થિત થયેલા પદાર્થોમાં અભેદ ભાવ હોય છે. દા. ત. નીલો ઘટઃ... જે નીલ છે એ જ ઘડો છે, જે ઘડો છે એ જ નીલ છે. આ રીતે અભેદભાવ રૂપ જે સંબંધ છે તે જ તાદાત્મ્ય સંબંધ કહેવાય.

‘ઘટો ઘટઃ’ એમ પ્રથમાન્ત વિભક્તિથી બોલીએ એટલે જણાય છે કે ઘડો તાદાત્મ્ય સંબંધથી ઘડામાં રહેલો છે. પણ આ રીતે ‘ઘટો પટઃ’ બોલી શકાતું નથી, કારણ ઘડો તાદાત્મ્યસંબંધથી પટમાં રહી શકતો નથી.

આ રીતે તાદાત્મ્યસંબંધથી એકબીજામાં ન આવવું એ જ અન્યોન્યાભાવ છે.

‘ઘટો પટઃ’ નથી બોલી શકાતું, પણ

‘ઘટો ન પટઃ’ બોલી શકાય છે. બે પ્રથમાન્તપદો વચ્ચે ‘ન’ આવવાથી જેનો ઉલ્લેખ થાય છે એ જ અન્યોન્યાભાવ છે. આ ‘ન’ ઘટ, પટના અભેદનો નિષેધ કરે છે. એટલે કે પટના ભેદને જણાવે છે.

તેથી, ઘડામાં જે અભાવ રહ્યો તેનો પ્રતિયોગી પટ બન્યો. એટલે કે પટમાં પ્રતિયોગિતા આવી.

આ આવેલા ધર્મના બે અવરજેદક છે - એક ધર્મ અને એક સંબંધ.

પ્રતિયોગીમાં રહેલો ધર્મ એ પ્રતિયોગિતાવરજેદક ધર્મ અને પ્રતિયોગીને રહેવાનો સંબંધ એ પ્રતિયોગિતાવરજેદક સંબંધ.

માટે પ્રસ્તુતમાં પ્રતિયોગિતાવચ્છેદક ધર્મ - પટત્વ છે.

પ્રતિયોગીને રહેવાનો સંબંધ એટલે જે સંબંધથી પ્રતિયોગી નથી રહ્યો માટે અધિકૃત અભાવ રહ્યો છે તે સંબંધ.

પ્રસ્તુતમાં, પટ, તાદાત્મ્યસંબંધથી ઘડામાં નથી રહ્યો, માટે એનો ઘડામાં અન્યોન્યાભાવ (ભેદ) છે. તેથી જો અભાવ ન રહ્યો હોત, અને પટ રહ્યો હોત તો એને રહેવાનો સંબંધ એ તાદાત્મ્ય સંબંધ છે. માટે પ્રસ્તુતમાં તાદાત્મ્યસંબંધ એ પ્રતિયોગિતાવચ્છેદકસંબંધ છે. તેથી અન્યોન્યાભાવ (ભેદ) કેવો થયો ?

પટત્વાવચ્છિન્ન-તાદાત્મ્યસંબંધાવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાક થયો.

કોઈ પણ ભેદની પ્રતિયોગિતા તાદાત્મ્યસંબંધાવચ્છિન્ન જ હોય છે. તેથી, અન્યોન્યાભાવની વ્યાખ્યા આપી શકાય કે તાદાત્મ્યસંબંધાવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાકાભાવત્વં અન્યોન્યાભાવત્વમ્ ।

સંસર્ગાભાવ : અન્યોન્યાભાવભિન્ન અભાવ એ સંસર્ગાભાવ. એના ૩ ભેદ છે. પ્રાગભાવ, દ્વંસાભાવ અને અત્યન્તાભાવ.

પ્રાગભાવ : કાર્યોત્પત્તે : પ્રાક્ સ્વપ્રતિયોગિસમવાયિકારણવૃત્તિ: પ્રાગભાવ:

દા. ત. ઘટ કાર્ય થાય છે એ પહેલાં તેના સમવાયિકારણ કપાલમાં ઘડાનો જે અભાવ હોય છે એ ઘડાનો પ્રાગભાવ કહેવાય છે. આ અભાવને વિનાશી અભાવ પણ કહે છે. કારણ કે કાર્ય થાય ત્યારે એ નાશ પામે છે. માટે એ અનાદિ-સાન્ત હોય છે.

દ્વંસાભાવ : કાર્યોત્પત્તેરનન્તરં સ્વપ્રતિયોગિસમવાયિકારણવૃત્તિ: દ્વંસાભાવ: ।

ઘડો બન્યા પછી નાશ પામી જાય છે ત્યારે તેના ઠીકરામાં તેનો જે અભાવ છે એ દ્વંસ છે. આને જન્યઅભાવ પણ કહે છે. તે સાદિ - અનંત હોય છે.

અત્યન્તાભાવ : જે ત્રૈકાલિક હોવા સાથે સંસર્ગાવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાક હોય છે એ અત્યન્તાભાવ છે. આ અનાદિ અનંત હોય છે.

પ્રશ્ન : ભૂતલ પર રહેલો ઘટાભાવ જો અનાદિઅનંત છે, તો ઘડો લાવ્યા પછી પણ ત્યાં અભાવ તો રહેલો જ છે, તો પછી 'ઘટાભાવદ્ભૂતલમ્' એવી બુદ્ધિ કેમ નથી થતી ?

ઉત્તર : ઘડો લાવ્યા પછી, ત્યાં ભૂતલરૂપ વિશેષ્ય અને ઘટાભાવરૂપ વિશેષણ એ બન્ને હાજર રહે છે ખરાં, પણ એ બે વચ્ચે જે સંબંધ હોવો જોઈએ, તે હવે ત્યાં રહ્યો ન હોવાથી એવી વિશિષ્ટબુદ્ધિ થતી નથી.

પ્રશ્ન : અત્યન્તાભાવને રહેવાનો એ સંબંધ કયો છે ?

ઉત્તર : તત્તત્કાલીન ભૂતલ વગેરે રૂપ સ્વરૂપ સંબંધ છે. આ સંબંધની સિદ્ધિ આ રીતે -

'ઘટાભાવદ્ભૂતલમ્' इत्याकारिका बुद्धि: विशेषण-विशेष्य-संबंधविषयिणी, विशिष्टबुद्धित्वात् 'दण्डी पुरुषः' इत्यादि विशिष्टबुद्धिवत्

આ અનુમાનથી સંબંધ સામાન્યની સિદ્ધિ થશે.

હવે એ સંબંધ

(૧) સંયોગ નથી, કારણ કે સંયોગ, દ્રવ્ય-દ્રવ્યનો હોય છે.

(૨) તાદાત્મ્ય નથી, કારણ કે તાદાત્મ્ય સ્વનો સ્વમાં હોય છે.

(૩) સમવાય નથી, કારણ કે સમવાયથી અવયવીદ્રવ્ય, ગુણ, કર્મ, સામાન્ય અને વિશેષ જ રહે છે.

તેથી, એ સ્વરૂપ સંબંધ છે.

સામાન્યની સિદ્ધિ થયા પછી તેના ઇતર વિશેષોની બાદબાકી (નિષેધ) કરી દેવાથી શેષ રહેલા એક વિશેષની જે સિદ્ધિ થઈ જાય છે તે પારિશેષન્યાય કહેવાય છે.

આમ અભાવને રહેવાનો સંબંધ સ્વરૂપસંબંધ સિદ્ધ થયો.

આમ ૭ પદાર્થોનું નિરૂપણ પૂર્ણ થયું.

હવે સાપેક્ષ પદાર્થો અંગ કંઈક વિશેષ વિચારીએ :

‘ઘટ:’ એવું જ્ઞાન થયું. ઘટનિષ્ઠવિષયતાનિરૂપક જ્ઞાનમ્
જ્ઞાન, નિરૂપક છે. ઘટનિષ્ઠવિષયતા નિરૂપિત છે.
તેથી, જ્ઞાનમાં નિરૂપકતા છે. તેથી વિષયતામાં નિરૂપિતતા છે.
(યો ય: તસ્મિન્ તત્ત્વં એ નિયમે...)

વળી આ નિરૂપકતા અને નિરૂપિતતા પણ પરસ્પર નિરૂપક-નિરૂપિત છે.
તેથી જ્ઞાનનિષ્ઠનિરૂપકતાનિરૂપિત ઘટનિષ્ઠવિષયતાનિષ્ઠનિરૂપિતતા
(નિરૂપિતનો અન્વય નિરૂપિતતામાં કરવો.)

આ જ વાત બીજા દૃષ્ટાન્તોમાં વિચારીએ :

ઘટે જલમ્ इत्यत्र...

ઘટ: આધાર: જલં આધેય:
તેથી ઘટે આધારતા તેથી જલે આધેયતા
તેથી ઘટનિષ્ઠાધરતાનિરૂપક જલં

જલનિષ્ઠાધેયતાનિરૂપક: ઘટ:

અથવા, ઘટનિષ્ઠાધારતાનિરૂપિતાધેયતાવજ્જલમ્

જલનિષ્ઠાધેયતાનિરૂપિતાધારતાવાન્ ઘટ:

‘સીતા રામપત્ન્યસ્તિ’ इत्यत्र...

રામનિષ્ઠપતિત્વનિરૂપક(નિરૂપિત)પત્નીત્વવતી સીતા

સીતાનિષ્ઠપત્નીત્વનિરૂપક (નિરૂપિત) પતિત્વવાન્ રામ: ।

જનકની પુત્રી સીતા રામની પત્ની બની.

અહીં, જનકમાં પિતૃત્વ... તેની અપેક્ષાએ સીતામાં પુત્રીત્વ.

સીતામાં પત્નીત્વ, તેની અપેક્ષાએ રામમાં પતિત્વ.

માટે જનકનિષ્ઠપિતૃત્વનિરૂપિતપુત્રીત્વવતી સીતા

રામનિષ્ઠપતિત્વનિરૂપિતપત્નીત્વવતી જાતા

ભૂતલે ઘટાભાવ: इत्यत्र...

અહીં, ભૂતલ એ ઘટાભાવનો આધાર છે, તેથી ભૂતલમાં આધારતા,

ઘટાભાવ આધેય છે, તેથી ઘટાભાવમાં આધેયતા.

તેથી ભૂતલનિષ્ઠાધારતાનિરૂપિતાધેયતાવાન્ ઘટાભાવ:

વળી જેનો અભાવ એ પ્રતિયોગી...

તેથી ઘડો અહીં પ્રતિયોગી છે અને અભાવ એ ઘટપ્રતિયોગિક છે.

તેથી ઘટમાં પ્રતિયોગિતા છે અને અભાવ તેનો નિરૂપક છે.

એટલે કે ઘટનિષ્ઠપ્રતિયોગિતાનિરૂપક: અભાવ: ।

યાદ રાખો : ભૂતલમાં જે રહ્યું હોય તે વસ્તુ આધેય હોવાથી

ભૂતલનિષ્ઠાધારતાનિરૂપિતાધેયતાવાન્ બને.

એમ, ઘડો જ્યાં રહ્યો હોય તે વસ્તુ આધાર હોવાથી

ઘટનિષ્ઠાધેયતાનિરૂપિતાધારતાવાન્ બને.

‘જલવાન્ ઘટઃ’ આવા જ્ઞાનમાં, ‘જલવદ્ઘટ’ એ વિષય છે.

જલ - પ્રકાર, ઘટ - વિશેષ્ય અને સંયોગ - સંસર્ગ.

તેથી જલનિષ્ઠપ્રકારતા, ઘટનિષ્ઠવિશેષ્યતા, સંયોગનિષ્ઠસંસર્ગતા

આ ત્રણે વિષયતાના જ પેટા ભેદો છે. માટે એ ત્રણેનું જ્ઞાન એ નિરૂપક છે. એમ એ ત્રણે પણ પરસ્પર સાપેક્ષ હોઈ પરસ્પર નિરૂપિત - નિરૂપક છે.

જ્ઞાનં કીદૃશમ્ ?

ઘટવિશેષ્યકં જલપ્રકારકં સંયોગસંસર્ગકં જ્ઞાનમ્

તેમજ, સંયોગનિષ્ઠસંસર્ગતાનિરૂપિતજલનિષ્ઠપ્રકારતાનિરૂપિતઘટનિષ્ઠવિશેષ્યતાનિરૂપકં જ્ઞાનમ્ ।

સંયોગ : કીદૃશઃ ?

જ્ઞાનનિરૂપિતઘટનિષ્ઠવિશેષ્યતાનિરૂપિતજલનિષ્ઠપ્રકારતાનિરૂપિતસંસર્ગતાવાન્ સંયોગઃ

ઘટઃ કીદૃશઃ ?

જ્ઞાનનિરૂપિતસંયોગનિષ્ઠસંસર્ગતાનિરૂપિતજલનિષ્ઠપ્રકારતાનિરૂપિતવિશેષ્યતાવાન્ ઘટઃ ।

રક્તજલવાન્ ઘટઃ इत्यत्र...

રક્તત્વ (રક્તરૂપ)

જલ

ઘટ

પ્રકાર ----- વિશેષ્ય

પ્રકાર ----- વિશેષ્ય

જલમાં, રક્તત્વનિષ્ઠપ્રકારતાનિરૂપિતવિશેષ્યતા છે અને

ઘટનિષ્ઠવિશેષ્યતાનિરૂપિતપ્રકારતા છે.

નિયમ : एकज्ञानीयसमानाधिकरणविषयतयोरैक्यम्

એક જ્ઞાનની બે સમાનાધિકરણ વિષયતાઓનું એક્ય (અભેદ) હોય. જે વસ્તુઓ એક અધિકરણ (આધાર) માં રહી હોય તે વસ્તુઓ પરસ્પર સમાનાધિકરણ કહેવાય. (સમાન છે અધિકરણ જેઓનું તે.)

દાં ત. ટેબલ પર નોટ, પુસ્તક અને પેન પડ્યા હોય તો એ ત્રણે પરસ્પર સમાનાધિકરણ કહેવાય.

પ્રસ્તુતમાં, ઉક્ત વિશેષ્યતા અને ઉક્ત પ્રકારતા એ બંને જળમાં રહ્યા છે. માટે એ બંને વિષયતાઓ સમાનાધિકરણ છે. વળી એ બંને વિષયતાઓ ‘રક્તજલવાન્ ઘટઃ’ એવા એક જ્ઞાનની છે. માટે એ બંને ‘એક જ’ છે, જુદી જુદી નથી.

તેથી, રક્તત્વનિષ્ઠપ્રકારતાનિરૂપિતજલનિષ્ઠવિશેષ્યત્વાભિન્નપ્રકારતાનિરૂપિતઘટનિષ્ઠવિશેષ્યતાકં જ્ઞાનમ્ અથવા રક્તત્વનિષ્ઠપ્રકારતાનિરૂપિતપ્રકારતાનિરૂપિતવિશેષ્યતાકં જ્ઞાનમ્ ।

रक्तदण्डिमान् देशः इत्यत्र,

રક્તત્વં

દણ્ડ

દણ્ડીપુરુષ

દેશ

પ્રકાર,

વિશેષ્ય,

પ્રકાર

વિશેષ્ય,

પ્રકાર

વિશેષ્ય

તેથી, રક્તત્વનિષ્ઠપ્રકારતાનિરૂપિતદંડનિષ્ઠવિશેષ્યત્વાભિન્નપ્રકારતાનિરૂપિતદંડીપુરુષનિષ્ઠવિશેષ્યત્વાભિન્નપ્રકારતાનિરૂપિત-

વિશેષ્યતાવાન્ દેશઃ । इत्यादि

જ્ઞાનં કીદૃશમ્ ? દેશનિષ્ઠવિશેષ્યતાનિરૂપિતપુરુષનિષ્ઠપ્રકારત્વાભિન્નવિશેષ્યતાનિરૂપિતદંડનિષ્ઠપ્રકારત્વાભિન્નવિશેષ્યતા-નિરૂપિતરક્તત્વનિષ્ઠપ્રકારતાનિરૂપકં જ્ઞાનમ્ । इत्यादि

જલવદ્ઘટાભાવ :

અહીં જળવદ્ઘટ પ્રતિયોગી, વળી એ માત્ર ઘડા રૂપે પ્રતિયોગી નથી કિન્તુ જળવદ્ઘટ રૂપે પ્રતિયોગી છે.

તેથી પ્રતિયોગિતા જળવદ્ઘટરૂપેણ આવી...એટલે કે જલવદ્ઘટત્વેન આવી.

એટલે કે જલવત્ત્વવિશિષ્ટઘટત્વેન આવી.

ઘડામાં જળવત્ત્વ છે અને ઘટત્વ છે. માટે જળવત્ત્વ અને ઘટત્વ સમાનાધિકરણ છે.

તેથી સમાનાધિકરણતા (સામાનાધિકરણ્ય) સંબંધથી જળવત્ત્વવિશિષ્ટઘટત્વ કહેવાય.

આવા જળવત્ત્વવિશિષ્ટઘટત્વ રૂપે પ્રતિયોગિતા ઘડામાં રહી છે. એટલે કે પ્રતિયોગિતા ઘડામાં જળવત્ત્વરૂપે અને ઘટત્વરૂપે રહી છે.

(કારણ કે જે જળવાળો ઘડો આ અભાવનો પ્રતિયોગી છે તે ઘડો,

જળવાળો હોવાથી આ અભાવનો પ્રતિયોગી છે અને

‘ઘડો’ (=ઘટત્વવાળો) હોવાથી આ અભાવનો પ્રતિયોગી છે.

તેથી, પ્રતિયોગિતાના અવચ્છેદક બે બન્યા.

(૧) જળવત્ત્વ અને (૨) ઘટત્વ (કારણ કે પ્રતિયોગીમાં રહેલ ખાસ ધર્મ એ અવચ્છેદક બને. અહીં આ બન્ને ધર્મો ખાસ ધર્મ છે.)

વળી જલવત્ત્વ = જળ, તેથી, પ્રતિયોગિતા ઘટત્વાવચ્છિન્ન અને જલાવચ્છિન્ન થઈ.

તેથી ઘટત્વ એ પ્રતિયોગિતાવચ્છેદક બન્યું.

એટલે કે ઘટત્વમાં પ્રતિયોગિતાવચ્છેદકતા આવી.

અર્થાત્ પ્રતિયોગિતાવચ્છેદકતા ઘટત્વનિષ્ઠ થઈ.

આ અવચ્છેદકતા પ્રતિયોગિતાની છે. એટલે કે પ્રતિયોગિતાનિરૂપિત છે.

એટલે કે ઘટત્વનિષ્ઠ અવચ્છેદકતા પ્રતિયોગિતાનિરૂપિત છે.

એટલે કે ઘટત્વનિષ્ઠ અવચ્છેદકતાનો નિરૂપક પ્રતિયોગિતા છે.

એટલે કે ઘટત્વાવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતા =

ઘટત્વનિષ્ઠાવચ્છેદકતાનિરૂપકપ્રતિયોગિતા

(તેથી અવચ્છિન્ન = નિષ્ઠાવચ્છેદકતાનિરૂપક)

વળી, પ્રસ્તુતમાં, જલવત્ત્વ = જલ પણ પ્રતિયોગિતાવચ્છેદક છે.

એટલે કે જલમાં પણ પ્રતિયોગિતાવચ્છેદકતા છે.

હવે, આ અવચ્છેદકતા જળમાં કયા રૂપે આવી છે ?

(એટલે કે જળ, કયા રૂપે પ્રતિયોગિતાવચ્છેદક બન્યું છે ?)

તો કે જળત્વ રૂપે.

માટે, જલત્વ એ પ્રતિયોગિતાવચ્છેદકતાનો અવચ્છેદક થયું અને એ પ્રતિયોગિતાવચ્છેદકતા પોતે જલત્વાવચ્છિન્ન બની.

(હવે અવચ્છિન્ન = નિષ્ઠાવચ્છેદકતાનિરૂપક)

એટલે કે એ પ્રતિયોગિતાવચ્છેદકતા જલત્વનિષ્ઠાવચ્છેદકતાનિરૂપક બની.

એટલે કે જલત્વનિષ્ઠાવચ્છેદકતાનિરૂપક (જલનિષ્ઠા) વચ્છેદકતાનિરૂપકઘટનિષ્ઠપ્રતિયોગિતાનિરૂપક અભાવ થયો.

કારણ કે પ્રતિયોગિતા એ જળનિષ્ઠ અવચ્છેદકતાની નિરૂપક છે.

માટે, જલત્વનિષ્ઠાવચ્છેદકતાનિરૂપકાવચ્છેદકતાનિરૂપકઘટત્વાવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાકઃ અભાવઃ ।

અભાવ	જલવાન્ ઘટ	(૧) જલ	જલત્વ
		(૨) ઘટત્વ	પ્રતિયોગિતાવચ્છેદકતા-
	પ્રતિયોગિતા	પ્રતિયોગિતાવચ્છેદકતા	વચ્છેદકતા

રક્તદણ્ડી નાસ્તિ : રક્તદણ્ડવત્પુરુષાભાવઃ

રક્તદણ્ડીપુરુષ એ પ્રતિયોગી

(૧) તેથી, પુરુષમાં પ્રતિયોગિતા, પુરુષત્વ એ પ્રતિયોગિતાવચ્છેદક છે.

(૨) તેથી, પુરુષત્વમાં પ્રતિયોગિતાવચ્છેદકતા. એ જ પ્રમાણે

(૨) દંડમાં પણ પ્રતિયોગિતાવચ્છેદકતા છે.

વળી, આ પ્રતિયોગિતાવચ્છેદકતા દંડમાં દંડત્વરૂપે અને 'રક્ત' હોવા રૂપે છે.

તેથી, દંડત્વ અને રક્તરૂપ એ બે પ્રતિયોગિતાવચ્છેદકતાના અવચ્છેદક છે.

(૩) એટલે કે દંડત્વ અને રક્તરૂપમાં પ્રતિયોગિતાવચ્છેદકતાવચ્છેદકતા છે.

વળી, રક્તરૂપમાં આવેલી આ પ્રતિયોગિતાવચ્છેદકતાવચ્છેદકતા રક્તત્વ રૂપે છે.

એટલે કે 'રક્તત્વ' આ પ્રતિયોગિતાવચ્છેદકતાવચ્છેદકતાનો અવચ્છેદક છે.

એટલે કે 'રક્તત્વ'માં પ્રતિયોગિતાવચ્છેદકતાવચ્છેદકતાની અવચ્છેદકતા છે.

હવે રક્તત્વ એ રક્તરૂપમાં આવેલી પ્રતિયોગિતાવચ્છેદકતાવચ્છેદકતાનો અવચ્છેદક છે.

એટલે કે રક્તરૂપમાં આવેલી પ્રતિયોગિતાવચ્છેદકતાવચ્છેદકતા રક્તત્વાવચ્છિન્ન છે.

હવે અવિચ્છિન્ન = નિષ્ઠાવચ્છેદકતાનિરૂપક ।

તેથી, રક્તરૂપમાં આવેલી પ્રતિયોગિતાવચ્છેદકતાવચ્છેદકતા એ રક્તત્વનિષ્ઠાવચ્છેદકતાનિરૂપક છે.

એટલે કે રક્તત્વનિષ્ઠાવચ્છેદકતાનિરૂપિકા પ્રતિયોગિતાવચ્છેદકતાવચ્છેદકતા થઈ.

અને એ 'રક્તરૂપ' માં રહી છે.

હવે આ રક્તરૂપ, પ્રતિયોગિતાવચ્છેદકતાનો અવચ્છેદક છે.

એટલે કે પ્રતિયોગિતાવચ્છેદકતા રક્તરૂપાવચ્છિન્ન છે.

એટલે કે પ્રતિયોગિતાવચ્છેદકતા રક્તરૂપનિષ્ઠાવચ્છેદકતાનિરૂપક છે.

એટલે આટલું નક્કી થયું કે,

રક્તત્વનિષ્ઠાવચ્છેદકતાનિરૂપકરક્તરૂપનિષ્ઠાવચ્છેદકતાનિરૂપકપ્રતિયોગિતાવચ્છેદકતા થઈ.

વળી આ પ્રતિયોગિતાવચ્છેદકતા દંડમાં છે.

એટલે કે દંડ એ પ્રતિયોગિતાવચ્છેદક છે.

એટલે કે પ્રતિયોગિતા દંડાવચ્છિન્ન છે.

એટલે કે પ્રતિયોગિતા દંડનિષ્ઠાવચ્છેદકતા નો નિરૂપક છે.

એટલે કે દંડનિષ્ઠાવચ્છેદકતા થી પ્રતિયોગિતા નિરૂપિત છે.

તેથી, રક્તત્વનિષ્ઠાવચ્છેદકતાનિરૂપકરક્તરૂપનિષ્ઠાવચ્છેદકતાનિરૂપકદંડનિષ્ઠાવચ્છેદકતાનિરૂપકપ્રતિયોગિતા થઈ.

આ પ્રતિયોગિતા પુરુષમાં રહી છે. અને અભાવ તેનો નિરૂપક છે.

હવે દંડમાં રહેલી પ્રતિયોગિતાવચ્છેદકતાનો રક્તરૂપ એ જેમ અવચ્છેદક છે તેમ દંડત્વ એ પણ અવચ્છેદક છે.

એટલે કે પ્રતિયોગિતાવચ્છેદકતા દંડત્વાવચ્છિન્ન પણ છે.

એટલે કે પ્રતિયોગિતાવચ્છેદકતા દંડત્વનિષ્ઠાવચ્છેદકતાનિરૂપક પણ છે.

એમ દંડ જેમ પ્રતિયોગિતાવચ્છેદક છે, તેમ પુરુષત્વ પણ પુરુષમાં રહેલ પ્રતિયોગિતાનો અવચ્છેદક છે.

એટલે કે પ્રતિયોગિતા પુરુષત્વાવચ્છિન્ન પણ છે.

એટલે કે પ્રતિયોગિતા પુરુષત્વનિષ્ઠાવચ્છેદકતાનિરૂપક છે.

તેથી, સંપૂર્ણ સમજણ આવી થશે.

રક્ત્વનિષ્ઠાવચ્છેદકતાનિરૂપકરક્તરૂપનિષ્ઠાવચ્છેદકતાનિરૂપિકા યા દંડત્વાવચ્છિન્ના દળનિષ્ઠાવચ્છેદકતા તન્નિરૂપિકા યા પુરુષત્વાવચ્છિન્નપુરુષનિષ્ઠા પ્રતિયોગિતા તન્નિરૂપકોઽભાવઃ ।

ટૂંકમાં રક્ત્વનિષ્ઠાવચ્છેદકતાકાવચ્છેદકતાકદળત્વાવચ્છિન્નાવચ્છેદકતાકપુરુષત્વાવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાકઃ અભાવઃ ।

આમ તપાગચ્છીય ન્યાયવિશારદ સકલસંઘર્ષિતૈષી જૈનાચાર્ય શ્રીમદ્ વિજય ભુવનભાનુસૂરીશ્વરજી મ. સાહેબે અનેક ગ્રન્થોનું દોહન કરીને તારવેલી ન્યાયભૂમિકાનું મુનિ અભયશેખરવિજય ગણીએ કરેલું સંક્ષિપ્ત સંકલન પૂર્ણ થયું. શુભં ભવતુ શ્રીશ્રમણસંઘસ્ય...

યુ. યં. શ્રી અભયશેખર વિજય ગણિવર દ્વારા અનુવાદિત-સંપાદિત અધ્યયનોપયોગી સાહિત્ય

૧. અધ્યાત્મમત પરીક્ષા
૨. ધર્મપરીક્ષા
૩. સામાચારી પ્રકરણ, આરાધક વિરાધક ચતુર્ભંગી, કૃપદષ્ટાંત વિશદીકરણ પ્રકરણ
૪. સમ્યક્ત્વષટ્સ્થાનની ચઉપધ
૫. દ્વાત્રિંશદ્ દ્વાત્રિંશિકા ભાગ-૧
૬. સત્પદ્ધાદિ પ્રરૂપણ
૭. કર્મપ્રકૃતિ પદાર્થો ભાગ-૧
૮. કર્મપ્રકૃતિ પદાર્થો ભાગ-૨
૯. કર્મપ્રકૃતિ ભાગ-૩, પ્રશ્નોત્તરી
૧૦. ન્યાય સિદ્ધાંત મુક્તમવલી ભાગ-૧
૧૧. ન્યાય સિદ્ધાંત મુક્તાવલી ભાગ-૨
૧૨. હારિભદ્ર યોગ ભારતી
૧૩. સિદ્ધિનાં સોપાન (પ્રણિધાન વિગેરે પાંચ આશયોનું વિસ્તૃત વિવેચન)
૧૪. યોગવિંશિકા
૧૫. તત્ત્વાવલોકન સમીક્ષા
૧૬. તત્ત્વનિર્ણય
૧૭. દેવ દ્રવ્ય : જિનપૂજા
૧૮. નવાંગી ગુરુપૂજન (નવાંગી ગુરુપૂજનની અશાસ્ત્રીયતા પર પ્રકાશ)
૧૯. નવાંગી ગુરુપૂજન પ્રશ્નોત્તરી
૨૦. શ્રી યોગતિલકવિજયજીની તત્ત્વભ્રાંતિનું નિરાકરણ

શ્રી અર્હ નમઃ
તસ્મૈ શ્રી ગુરવે નમઃ
ૐ નમઃ

શ્રી વિશ્વનાથપંચાનનભટ્ટાચાર્યવિરચિતા

ન્યાયસિદ્ધાન્તમુક્તાવલી

ન્યાયસિદ્ધાન્તમુક્તાવલી ગ્રંથ એ, સાહિત્યદર્પણ, ન્યાયસૂત્રવૃત્તિ ગ્રંથના રચયિતા પંડિત વિશ્વનાથ પંચાનને રચેલો, મૂળ કારિકાવલી ગ્રંથનો સ્વોપજ્ઞ ટીકાગ્રંથ છે.

ગ્રંથકારે આ ગ્રંથમાં વૈશેષિકદર્શનને માન્ય સાત પદાર્થોનું નિરૂપણ કર્યું છે. આ પદાર્થો ન્યાયદર્શનને પણ અવિરુદ્ધ છે. પ્રસ્તુત ગ્રંથમાં આ પદાર્થોની સ્વાભિપ્રેત તર્ક પૂર્વક રજૂઆત કરવામાં આવી છે, એની પૂર્વપક્ષ-ઉત્તરપક્ષ દ્વારા તર્કયુક્ત ચર્ચા કરવામાં આવી છે તથા એનાં અવ્યાસિ વગેરે દોષોથી રહિત લક્ષણો આપવામાં આવ્યા છે. આ કારણે ન્યાયની શૈલિથી જેમાં રજૂઆત હોય એવી ગ્રંથ પંક્તિઓનો અર્થ બેસાડવાની આવડત કેળવવા માટે આ ગ્રંથ ઘણો ઉપયોગી નીવડે છે અને તેથી જ કાશી વિશ્વવિદ્યાલયનાં લગભગ સર્વદર્શનોના અધ્યાપનક્રમમાં આ ગ્રંથને સ્થાન અપાયું છે.

મંગલ, પ્રયોજન, અભિધેય વગેરેને દર્શાવનારા શ્લોકોથી ગ્રંથનો પ્રારંભ થાય છે :

(મુ.) ચૂડામણીકૃતવિધુર્વલયીકૃતવાસુકિઃ ।
ભવો ભવતુ ભવ્યાય લીલાતાણ્ડવપણ્ડિતઃ ॥૧॥
નિજનિર્મિતકારિકાવલીમતિસંક્ષિપ્તચિરન્તનોક્તિભિઃ ।
વિશદીકરવાણિ કૌતુકાન્નનુ રાજીવદયાવશંવદઃ ॥૨॥

(મુ.) જેણે ચંદ્રમાને પોતાનો મુકટ બનાવ્યો છે, સર્પોને પોતાના વલય બનાવ્યાં છે અને જે હર્ષજન્ય નૃત્ય કરવામાં કુશળ છે તે શંકર ક્રૃત્યાણને માટે થાઓ.

રાજીવ નામના સ્વશિષ્ય પરની કુરુણાને આધીન થઇને (એટલે કે એના પર અનુગ્રહ કરવા માટે) હું (=વિશ્વનાથ પંચાનન) કુતૂહલથી (કર્ષણપણે જાતના કષ્ટ વિના) સ્વરચિત કારિકાવલી ગ્રંથને, પૂર્વાચાર્યોનાં, શબ્દથી સંક્ષિપ્ત (પણ અર્થથી ગંભીર) વચનો દ્વારા સ્પષ્ટ કરું છું.

(વિવેચન) મંગલ શ્લોકમાં આ પ્રમાણે સમાસવિગ્રહ જાણવા. ન ચૂડામણિઃ અચૂડામણિઃ, અચૂડામણિઃ ચૂડામણિઃ કૃતઃ ચૂડામણીકૃતઃ, ચૂડામણીકૃતઃ વિધુર્યેન સ ચૂડામણીકૃતવિધુઃ, ન વલયઃ અવલયઃ, અવલયો વલયઃ કૃતઃ વલયીકૃતઃ, વલયીકૃતઃ વાસુકિર્યેન સ વલયીકૃતવાસુકિઃ, લીલયા યત્ તાણ્ડવં (નૃત્યં) તસ્મિન્ પણ્ડિતઃ લીલાતાણ્ડવપણ્ડિતઃ ।

(સમાસપુનરાત્ત્વ)

પ્રારંભકાર્યની સમાસિમાં પ્રતિબંધ કરનારા વિધ્નોનો નાશ કરનારું હોવાથી ગ્રંથારંભે મંગળ કરવું એવો શિષ્ટાચાર છે. એનું પાલન કરવા ગ્રંથકારે પણ ચૂડામણીઃ ઇત્યાદિ મંગળ કર્યું છે. આ મંગળ શ્લોકમાં સમાસપુનરાત્ત્વ નામનો કાવ્યદોષ રહ્યો છે. એવો પૂર્વપક્ષ ઊભો થાય છે.

પૂર્વપક્ષ : પ્રકૃતિપદને પ્રત્યયપદની, વિશેષણપદને વિશેષ્યપદની, કારકપદને ક્રિયાપદની આકાંક્ષા હોય છે. એ વાત ન્યાય-ભૂમિકામાં જોઈ ગયા છીએ. વળી વિશેષ્યપદ કારકપદ પણ હોય છે, એટલે એ રીતે એને ક્રિયાપદની આકાંક્ષા હોય છે. તેથી જ્યારે વિશેષ્યમાં ક્રિયાનો અન્વય થઈ જાય છે ત્યારે એની આકાંક્ષા શાન્ત થઈ જાય છે. પ્રસ્તુત ચૂડામણી શ્લોકમાં ‘ભવ’ પદ વિશેષ્યપદ છે. ‘ભવતુ’ પદ ક્રિયાપદ છે. એટલે પ્રસ્તુત શ્લોકનું ત્રીજું પાદ ‘ભવો ભવતુ ભવ્યાય’ એમ જ્યારે સંભળાશે ત્યારે ‘શંકર કલ્યાણને માટે થાઓ’ એ પ્રમાણે ક્રિયાનો અન્વય થઈ જવાથી ‘ભવ’ પદની આકાંક્ષા શાન્ત થઈ જાય છે. પણ હજુ ‘લીલાતાંડવપંડિત’ એવું વિશેષણ પદ બાકી છે. જેને વિશેષ્યપદ ‘ભવ’ ની આકાંક્ષા છે. એટલે જ્યારે ચોથા પાદ તરીકે એ પદ સાંભળવામાં આવે છે ત્યારે એ નવા વિશેષણપદના અન્વય માટે, ક્રિયાનો અન્વય થઈ ગયો હોવાથી શાન્ત આકાંક્ષાવાળા (નિરાકાંક્ષ) બની ગયેલા વિશેષ્યવાચકપદને (‘ભવ’ શબ્દને) સંભવ: પુન: કીદૃશ: ? એ રીતે પુન: મગજમાં ઉપસ્થિત કરવો પડે છે, કારણકે એના વિના વિશેષણપદ અન્વય થયા વિનાનું રહી જાય છે. વિશેષ્યપદનું આ રીતે પુન: અનુસંધાન કરવું એ સમાપ્તપુનરાત્ત્વ નામનો કાવ્યદોષ છે. ‘ક્રિયાન્વયેન શાન્તાકાઙ્ક્ષસ્ય વિશેષ્યવાચકપદસ્ય વિશેષણાન્તરાન્વયાર્થં પુનરનુસંધાનં સમાપ્તપુનરાત્ત્વં કાવ્યદોષ: ।’

(ક્રિયાનો અન્વય થઈ ગયો હોવાથી શાન્ત થયેલી છે આકાંક્ષા જેની એવા વિશેષ્યવાચક પદનું અન્ય વિશેષણના અન્વય માટે ફરીથી અનુસંધાન કરવું એ સમાપ્તપુનરાત્ત્વ નામનો કાવ્યદોષ છે.)

ઉત્તરપક્ષ : પ્રસ્તુત શ્લોકમાં ‘ભવ’ ને અમે વિશેષ્યવાચક પદ માનતા નથી, કિન્તુ ‘લીલાતાંડવપંડિત’ ને વિશેષ્યવાચક માનીએ છીએ. એટલે જ્યાં સુધી એની સાથે ક્રિયાનો અન્વય થતો નથી ત્યાં સુધી નિરાકાંક્ષ બોધ જ થઈ શકતો ન હોવાથી આ દોષ આવતો નથી.

પૂર્વપક્ષ : વિવક્ષિત વસ્તુના વાચક તરીકે અમુક શબ્દનો પ્રયોગ થવો એ તે ‘શબ્દની પ્રવૃત્તિ’ કહેવાય છે. વાચ્યપદાર્થમાં રહેલ કો’ક ધર્મને આગળ કરીને જ તે તે વાચક શબ્દનો પ્રયોગ (=પ્રવૃત્તિ) થાય છે. એટલે કે વાચ્યાર્થમાં રહેલ તે ધર્મ શબ્દપ્રવૃત્તિનું નિમિત્ત (કારણ) બને છે અને વપરાતો એ શબ્દ તત્પ્રવૃત્તિનિમિત્તક (=તે ધર્મ છે પ્રવૃત્તિનું નિમિત્ત જેનું) કહેવાય છે. શબ્દપ્રવૃત્તિના નિમિત્તભૂત આ ધર્મ દ્રવ્ય, ગુણ, કર્મ અને જાતિ એમ ચાર પ્રકારે હોય છે અને તેથી શબ્દો પણ દ્રવ્યપ્રવૃત્તિનિમિત્તક શબ્દ... વગેરે ચાર પ્રકારે છે. જેમકે કો’ક વ્યક્તિનો ‘ધનવાન્’ તરીકે જે ઉદ્બોધ થાય છે તે એની પાસે રહેલા ધનના (દ્રવ્યના) કારણે થાય છે. માટે ‘ધનવાન્’ શબ્દ દ્રવ્યપ્રવૃત્તિનિમિત્તક છે. એમ કો’કનો જે જ્ઞાની તરીકે ઉદ્બોધ થાય છે એ એના જ્ઞાનગુણના કારણે થાય છે. તેથી ‘જ્ઞાન’ એ જ્ઞાની શબ્દનું પ્રવૃત્તિનિમિત્ત છે અને ‘જ્ઞાની’ શબ્દ ગુણપ્રવૃત્તિનિમિત્તક છે. એમ ‘પાચક’ વગેરે શબ્દો પાકક્રિયાને નજરમાં લઈને બોલાતા હોવાથી ક્રિયાપ્રવૃત્તિનિમિત્તક છે. સામી વસ્તુમાં રહેલ ‘ગોત્વ’ જાતિ વગેરેને આગળ કરીને બોલાતા ‘ગો’ વગેરે શબ્દો જાતિપ્રવૃત્તિનિમિત્તક છે. (અભાવત્વ વગેરે જાતિ રૂપ ન હોવા છતાં ‘અભાવ’ વગેરે શબ્દોનો પણ જાતિપ્રવૃત્તિનિમિત્તક શબ્દોમાં જ સમાવેશ જાણવો.)

હવે, એક નિયમ છે કે જ્યારે એક જ વસ્તુનો ઉદ્બોધ કરવા માટે જાતિપ્રવૃત્તિનિમિત્તક શબ્દ અને અન્ય શબ્દો વપરાયા હોય ત્યારે એમાંથી જાતિપ્રવૃત્તિનિમિત્તક શબ્દ જ વિશેષ્ય બને છે અને શેષ શબ્દો વિશેષણ બને છે. આશય એ છે કે ‘નીલકમલ’ એ કર્મધારય સમાસ છે. કર્મધારયસમાસમાં વિશેષણ પૂર્વપદમાં અને વિશેષ્ય ઉત્તરપદમાં આવે છે. વળી નીલ શબ્દ, કમલમાં રહેલ નીલવર્ણ (ગુણ) ના કારણે વપરાયો હોવાથી ગુણપ્રવૃત્તિનિમિત્તક છે. જ્યારે ‘કમલ’ શબ્દ કમલત્વજાતિને આગળ કરીને વપરાયો હોવાથી જાતિપ્રવૃત્તિનિમિત્તક છે. જો આ બેમાંથી ગુણપ્રવૃત્તિનિમિત્તક ‘નીલ’ શબ્દ પણ વિશેષ્ય બની શકતો હોય તો ‘કમલનીલ’ સમાસ પણ થઈ શકે. પણ એમ સમાસ થતો નથી. માટે જણાય છે કે જ્યારે જાતિપ્રવૃત્તિનિમિત્તક શબ્દ વપરાયો હોય ત્યારે એ જ વિશેષ્ય બને છે, શેષ શબ્દો વિશેષણ બને છે.

પ્રસ્તુતમાં, ‘ભવ’ શબ્દ ભવત્વજાતિપ્રવૃત્તિનિમિત્તક છે જ્યારે ‘પણ્ડા (બુદ્ધિઃ) સંજાતા અસ્ય ઇતિ પંડિતઃ’ એ પ્રમાણે ‘લીલાતાંડવપંડિત’ શબ્દ ગુણપ્રવૃત્તિનિમિત્તક છે. તેથી ‘ભવ’ શબ્દ જ વિશેષ્યવાચક બની શકતો હોવાથી ‘સમાસપુનરાત્ત્વ’ દોષ ઊભો જ છે.

ઉત્તરપક્ષ : ‘भवति अस्मात् जगत् इति भवः’ એ પ્રમાણે ‘ભવ’ શબ્દ ક્રિયાપ્રવૃત્તિનિમિત્તક છે. અર્થાત્ એ શબ્દનું પ્રવૃત્તિનિમિત્ત ભવનક્રિયા છે. માટે એ વિશેષણ બની શકતો હોવાથી ઉક્ત દોષ રહેતો નથી.

પૂર્વપક્ષ : શબ્દોના નિમિત્ત બે પ્રકાર હોય છે : વ્યુત્પત્તિનિમિત્ત અને પ્રવૃત્તિનિમિત્ત.

શબ્દની વ્યુત્પત્તિમાં જે નિમિત્ત બને તે વ્યુત્પત્તિનિમિત્ત કહેવાય છે. જેમ કે ‘गच्छति इति गौः’ એ પ્રમાણે ‘ગો’ શબ્દ બન્નો હોવાથી ગમનક્રિયા વ્યુત્પત્તિનિમિત્ત છે. જે જેમાં ગોત્વ હોય તેનો ‘ગો’ તરીકે ઉદ્દેખ થતો હોવાથી ગોત્વજાતિ એ પ્રવૃત્તિનિમિત્ત છે. ‘घनवान्’ વગેરે અમુક શબ્દો એવા હોય છે કે એનું પ્રવૃત્તિનિમિત્ત અને વ્યુત્પત્તિનિમિત્ત (ઘન વગેરે) એક જ ચીજ હોય છે. જ્યારે ગો-પંકજ વગેરે શબ્દો એવા છે કે જેના એ બે નિમિત્તો જુદી - જુદી ચીજ હોય છે. જ્યારે આ બે નિમિત્તો જુદા હોય ત્યારે વ્યુત્પત્તિ નિમિત્તનો ઉપયોગ માત્ર શબ્દ બનાવવામાં હોય છે, શબ્દનો પ્રયોગ કરવામાં એ નિર્ણયક હોય છે, એ માટે તો માત્ર પ્રવૃત્તિનિમિત્ત જ જોવાનું હોય છે. જેમ કે ગમન ક્રિયા એ ‘ગો’ શબ્દનું વ્યુત્પત્તિનિમિત્ત છે. પણ કોઈપણ વસ્તુનો ‘ગો’ તરીકે ઉદ્દેખ કરવો હોય તો એમાં ગમનક્રિયા છે કે નહીં એ જોવાનું નથી, કિન્તુ ગોત્વ છે કે નહીં? એ જોવાય છે. તેથી બેસી રહેલી ગાયને પણ ‘ગો’ કહેવાય છે જ્યારે ગતિશીલ અશ્વને ‘ગો’ કહેવાતો નથી. કાદવમાં ઉત્પન્ન થયેલા કીડાને ‘પંકજ’ નથી કહેવાતા, કિન્તુ પંકજત્વજાતિયુક્ત પાણીમાં ઉત્પન્ન થયેલા પણ કમળને ‘પંકજ’ કહેવાય છે.

આ જ કારણસર ‘योगाद्रूढेर्बलीयस्त्वम्’ ન્યાય અસ્તિત્વમાં આવ્યો છે. (એટલે કે યોગ = વ્યુત્પત્તિનિમિત્ત કરતાં રૂઢિ = પ્રવૃત્તિનિમિત્ત શબ્દપ્રયોગ થવામાં બળવાન = વધારે અસરકારક હોય છે.)

પ્રસ્તુતમાં ભવનક્રિયા ‘ભવ’ શબ્દનું વ્યુત્પત્તિનિમિત્ત છે, પણ પ્રવૃત્તિનિમિત્ત નહીં. અન્યથા જેમ ઈશ્વર આ સૃષ્ટિનું નિમિત્તકારણ છે તેમ ‘કાલ’ વગેરે પણ નિમિત્તકારણ હોવાથી કાલ વગેરેમાંથી આ જગત્ બન્યું છે એમ કહી શકાતું હોવાના કારણે કાલાદિનો પણ ‘ભવ’ શબ્દથી ઉદ્દેખ થઈ શકવાની આપત્તિ આવે. ભવત્વ ન હોવાથી જ કાલાદિનો ‘ભવ’ તરીકે ઉદ્દેખ થતો નથી. એટલે ‘ભવ’ શબ્દ જાતિપ્રવૃત્તિનિમિત્તક જ હોવાના કારણે એ જ વિશેષ્ય બનવાથી સમાસ દોષ ઊભો જ છે.

ઉત્તરપક્ષ : એક વ્યક્તિમાં રહેલ ધર્મ જાતિ હોતો નથી. ઈશ્વર એક જ હોવાથી એમાં રહેલ ‘ભવત્વ’ ને જાતિ માની ન શકાવાથી ‘ભવ’ શબ્દ જાતિપ્રવૃત્તિનિમિત્તક નથી.

પૂર્વપક્ષ : ઈશ્વરાત્મા એક હોવા છતાં અવતારભેદે એનો ભેદ માની એમાં અમે ‘ભવત્વ’ જાતિ માનીશું. તેથી ‘ભવ’ શબ્દ જાતિપ્રવૃત્તિનિમિત્તક જ બનવાથી સમાસ દોષ ઊભો જ છે.

ઉત્તરપક્ષ : અન્વયબોધ થવા માટે તે તે પદની આકાંક્ષા બે પ્રકારની હોય છે, ઉત્થિત અને ઉત્થાપ્ય. નિરાકાંક્ષ પ્રતીતિ ન થવાના કારણે અમુકપદની આકાંક્ષા હજુ ઊભી જ રહી હોય તો એ ઉત્થિત આકાંક્ષા કહેવાય છે. જ્યાં નિરાકાંક્ષપ્રતીતિ થઈ ગયા પછી પુનઃ નવી આકાંક્ષા ઊભી કરવી પડતી હોય ત્યાં ઉત્થાપ્ય આકાંક્ષા કહેવાય છે. જ્યાં ઉત્થાપ્ય આકાંક્ષા હોય ત્યાં જ સમાસ દોષ લાગે છે, ઉત્થિત આકાંક્ષા સ્થળે નહીં. પ્રસ્તુતમાં, શંકરે ચંદ્રને શા માટે મુકુટ બનાવ્યો છે અને સર્પોને શા માટે વલયરૂપ બનાવ્યા છે? આવી જિજ્ઞાસા ‘ભવો ભવ્યાય ભવતુ’ એ રીતે ક્રિયાનો અન્વય થઈ ગયા બાદ પણ ઊભી રહે છે. એટલે અહીં ઉત્થિતઆકાંક્ષા હોવાથી સમાસ દોષ નથી. ‘મુકુટ અને વલયરૂપ શણગાર નૃત્ય કરવા માટે કર્યા છે’ એ રીતે ‘લીલા...’ વિશેષણનો અન્વય થવાથી જિજ્ઞાસા સંતોષાઈ જાય છે. અને તેથી એના અન્વય માટે વિશેષ્યવાચક ‘ભવ’ પદનું પુનરનુસંધાન કરવું પડવા છતાં સમાસ દોષ લાગતો નથી.

नाशयन्तो घनध्वान्तं तापयन्तो वियोगिनः । पतन्ति शशिनः पादा भांसयन्तः क्षमातलम् ॥ આમાં સમાસ પુનરાત્ત્વ દોષ છે.

પ્રજાશીલ પુરુષો સ્વગ્રંથની અધ્યયન-અધ્યાપનપ્રવૃત્તિ આદરે એ માટે ગ્રંથનો વિષય દર્શાવે છે :

(મુ.) સદ્રવ્યા ગુણગુપ્તિતા સુકૃતિનાં સત્કર્મણાં જ્ઞાપિકા,
સત્સામાન્યવિશેષનિત્યમિલિતાભાવપ્રકર્ષોજ્જવલા ।
વિષ્ણોર્વક્ષસિ વિશ્વનાથકૃતિના સિદ્ધાન્તમુક્તાવલી,
વિન્યસ્તા મનસો મુદં વિતનુતાં સદ્યુક્તિરેષા ચિરમ્ ॥૩॥

(મુક્તાવલીની ઉપમા)

(મુ.) પંડિત વિશ્વનાથ પંચાનન દ્વારા વિષણુના વક્ષઃસ્થળમાં સમર્પિત કરાયેલી, સુંદર યુક્તિઓથી યુક્ત આ સિદ્ધાન્તમુક્તાવલી પંડિતોના મનમાં ચિરકાળ સુધી આનંદ-પ્રમોદને ફેલાવો, કે જેમાં દ્રવ્યોનું પ્રતિપાદન છે, ગુણો ગૂંથાયેલા છે, કર્મનું જ્ઞાપન છે તથા જે સામાન્ય, વિશેષ અને નિત્યસંબંધ = સમવાયવાળી છે. તેમજ અભાવના પ્રકર્ષથી ઉજ્જવળ છે.

(વિ.) આ શ્લોકમાં શ્લેષ દ્વારા ગ્રંથકારે ગ્રંથને મોતીની માળાની ઉપમા આપી છે.

સદ્રવ્યા=મોતીની માળા દ્રવ્ય (ધન) થી સાધ્ય હોવાથી સદ્રવ્યા છે, ગ્રંથ પ્રતિપાદકત્વ સંબંધથી દ્રવ્યવાન હોવાથી સદ્રવ્ય છે; ગુણગુપ્તિતા=માળા પક્ષે સૂતરથી ગૂંથાયેલી, ગ્રંથપક્ષે ૨૪ ગુણોથી યુક્ત; સુકૃતિનાં=માળા પક્ષે-પુણ્યશાળીઓના (પૂર્વકૃત સત્કર્મોની જ્ઞાપિકા છે) ગ્રંથપક્ષે - પંડિતોના (મનમાં આનંદને ફેલાવો.) સત્કર્મણાં=માળા પક્ષે - પૂર્વનાં સુકૃત્યો, ગ્રંથપક્ષે - ઉત્કેષણ વગેરે પાંચ કર્મો; સત્સામાન્યવિશેષનિત્યમિલિતા=માળા પક્ષે-પ્રશસ્ત એવા સામાન્ય અને વિશેષ (વધુ મોટા અને નિર્મળ) મોતીઓથી નિત્ય=સંપૂર્ણ ગૂંથાયેલી, ગ્રંથપક્ષે - જાતિરૂપ સામાન્ય, વિશેષ અને નિત્યમિલિત=સમવાય સંબંધ છે જેમાં; અભાવપ્રકર્ષોજ્જવલા=માળાપક્ષે-અંધકારમાં પ્રકર્ષપૂર્વક ચમકતી, ગ્રંથપક્ષે - અભાવના પ્રકર્ષ (=ભેદ-પ્રભેદોથી) ઉજ્જવળ; સદ્યુક્તિઃ=માળાપક્ષે-સુંદર ગૂંથનવાળી, ગ્રંથપક્ષે=સુંદર છે યુક્તિઓ જેમાં...

આમ મુક્તાવલીની ઉપમા દ્વારા “મોતીઓની માળાની જેમ આ ગ્રંથ પણ નિર્દોષ છે” એવું જણાવવાનો ગ્રંથકારનો આશય છે.

અહીં સિદ્ધાન્તમુક્તાવલી ગ્રંથને સદ્રવ્ય=દ્રવ્યવાળો કહ્યો છે. એટલે કે રહેનાર દ્રવ્ય છે, અને રાખનાર ગ્રંથ છે. દ્રવ્ય માટે ગ્રંથ શું છે ? પ્રતિપાદક છે. તેથી, પ્રતિપાદકતા સંબંધથી પૃથ્વી વગેરે દ્રવ્યો ગ્રંથમાં રહ્યા છે એમ કહેવાય. એટલે કે પ્રતિપાદકત્વ સંબંધથી ગ્રંથ દ્રવ્યવાન છે.

યત્કરોષિ યદરનાસિ યજ્જુહોષિ દદાસિ યત્ । યત્તપસ્યસિ કૌન્તેય ! તત્કુરુષ્વ મદર્પણમ્ ॥

એ વચનને અનુસારે ગ્રંથકારે સ્વકીયગ્રંથ શ્રી વિષણુને સમર્પિત કરવા વિષ્ણોર્વક્ષસિ વિન્યસ્તા... કહ્યું છે.

(મુ.) વિઘ્નવિઘાતાય કૃતં મન્નલં શિષ્યશિક્ષાયૈ ગ્રન્થતો નિવઘ્નાતિ ।

(મુ.) વિઘ્નોનો નાશ કરવા માટે કરેલા મંગલને, ‘અમારે પણ ગ્રંથારંભે મંગલ કરવું જોઈએ.’ એવો શિષ્યોને બોધ મળે એ માટે ગ્રંથમાં જોડે છે.

(‘વિઘાત’પદની વિશેષતા)

(વિવેચન) શંકા : ‘વિઘાત’ પદથી જે ‘ધ્વંસ’ ને જણાવવો છે તે તો માત્ર ‘ઘાત’ પદથી પણ જણાવી શકાય છે. માટે ‘વિ’ પદ નિરર્થક છે.

સમાધાન : ‘વિશિષ્ટવાચકાનાં પદાનાં સતિ પૃથગ્વિશેષણવાચકપદસમવધાને વિશેષ્યમાત્રપરત્વં’ આવો એક ન્યાય છે. એનો અર્થ : (વિશેષણ યુક્ત વિશેષ્ય=) વિશિષ્ટ પદાર્થને જણાવનારાં પદો, જ્યારે વિશેષણને જણાવનાર પદનો સ્વતંત્ર

ઉદ્દેખ થયો હોય ત્યારે, માત્ર વિશેષ્યને જણાવવાના તાત્પર્યવાળાં હોય છે. અર્થાત્ એવે વખતે એ પદોનો અર્થ માત્ર વિશેષ્ય કરવો. (જેમ કે, ‘નાય નાચે છે’ આવો વાક્ય પ્રયોગ. આમ તો ‘નાચે છે’ નો અર્થ જ ‘નાચ કરે છે’ એવો છે. છતાં જ્યારે ‘નાચ’ શબ્દ અલગ પણ વપરાયો છે, ત્યારે ‘નાચે છે’ નો અર્થ માત્ર ‘કરે છે’ એટલો જ કરવામાં આવે છે.)

રઘુવંશકાવ્યમાં ‘સ કીચકૈર્મારુતપૂર્ણરન્ધ્રૈઃ’ આવો શબ્દપ્રયોગ છે. અને અમરકોષમાં કીચક શબ્દનો અર્થ ‘પવનથી ભરાયેલાં છિદ્રોવાળો વેણુ’ એવો જણાવ્યો છે. હવે, ‘સ કીચકૈ...’ પ્રયોગમાં ‘કીચક’ શબ્દનો આવો આખો જ અર્થ લેવામાં આવે તો, ‘મારુતપૂર્ણરન્ધ્રૈઃ’ શબ્દો નિરર્થક નીવડે એ સ્પષ્ટ છે. મહાકવિના શબ્દો વ્યર્થ ન હોય. એટલે ત્યાં, કીચકનો અર્થ માત્ર ‘વેણુ’ કરવામાં આવે છે. (આમાં ‘વેણુ’ એ વિશેષ્ય છે, પવનથી પૂરાયેલાં છિદ્રો એ વિશેષણ છે. એવાં છિદ્રોયુક્ત વેણુ એ વિશિષ્ટ છે જેને ‘કીચક’ શબ્દ જણાવે છે. પણ પ્રસ્તુતમાં, ‘પવનથી પૂર્ણ છિદ્રો’ એવા વિશેષણને જણાવનાર ‘મારુતપૂર્ણરન્ધ્રૈઃ’ શબ્દ પૃથગ્ વપરાયો છે. તેથી કીચક શબ્દ માત્ર વિશેષ્ય સ્વરૂપ ‘વેણુ’ ને જ જણાવે છે એવો અર્થ કરવામાં આવે છે. જો એનો જ અર્થ ‘પવનથી પૂર્ણ છિદ્રોવાળો વેણુ’ એવો કરી દેવામાં આવે તો ‘મારુતપૂર્ણરન્ધ્રૈઃ’ એવું વિશેષણપદ નિરર્થક બની રહે એ સ્પષ્ટ છે.)

પ્રસ્તુતમાં, ‘ઘાત’ પદનો અર્થ ‘દ્વંસ = ઉત્પત્તિવાળો અભાવ’ છે. પણ જ્યારે ‘વિ’ પદ પૃથગ્ વપરાયું છે ત્યારે એ નિરર્થક ન ઠરે એ માટે ‘ઘાત’ નો અર્થ માત્ર વિશેષ્યસ્વરૂપ ‘અભાવ’ કરવાનો છે અને ‘વિ’ નો અર્થ ‘ઉત્પત્તિમત્’ કરવાનો છે, અર્થાત્ એ ઉત્પત્તિમત્વ વિશેષણને જણાવે છે. તેથી ‘વિ’ શબ્દ વ્યર્થ રહેતો નથી.

વિઘનવિઘાતક મંગળ એ ભાવસ્વરૂપ છે જે ઇષ્ટદેવતાસ્મરણાદિ રૂપે આત્મામાં થાય છે. એ રીતે સ્મરણાદિ કરી લેવાથી વિઘનવિનાશ થઈ જાય, પણ શિષ્યોને ખબર ન પડી શકે કે ગુરુએ આ રીતે મંગલ કરીને ગ્રંથારંભ કર્યો છે. તેથી શિષ્યોને પણ એ ખબર પડે ને ભવિષ્યમાં તેઓ પણ આ રીતે મંગલ કરતાં શીખે એ માટે ગ્રંથકારે એનો શબ્દો રૂપે ઉચ્ચાર કરી ગ્રંથમાં સમાવેશ કરી દીધો છે. (સ્વકર્તવ્યત્વેન બોધઃ શિક્ષા) ‘આ મારું કર્તવ્ય છે’ એવો બોધ એ ‘શિક્ષા’ શબ્દનો અર્થ છે.

(કા.) નૂતનજલધરરુચયે ગોપવધૂટીદુકૂલચૌરાય ।

તસ્મૈ કૃષ્ણાય નમઃ સંસારમહીરુહસ્ય બીજાય ॥૧॥

(મુ.) નનુ - મંગલં ન વિઘનધ્વંસં પ્રતિ ન વા સમાપ્તિં પ્રતિ કારણં, વિનાપિ મંગલં નાસ્તિકાદીનાં ગ્રંથે નિર્વિઘ્નપરિ-સમાપ્તિર્દર્શનાદ્ - ઇતિ ચેત્ ?

(કા.) નવા વાદળ જેવી કાન્તિવાળા, ગોપાંગનાઓના વસ્ત્રને હરનારા તથા સંસારરૂપી વૃક્ષના નિમિત્ત-કારણભૂત તે શ્રીકૃષ્ણને નમસ્કાર થાઓ.

(મુ.) શંકા - મંગલ વિઘનધ્વંસ કે સમાપ્તિ પ્રત્યે કારણ નથી, કારણ કે મંગલ વિના પણ નાસ્તિક વગેરેના ગ્રંથોમાં નિર્વિઘ્નપરિસમાપ્તિ થયેલી જોવા મળે છે.*

(વિ.) નવાં કાળાં ભમ્મર વાદળાં શીઘ્ર વરસે છે. એમ શ્રીકૃષ્ણ પણ તૂર્ત ઈળદાતા બને છે એવું જણાવવા અહીં શ્યામકાન્તિને જણાવવા નૂતનજલધરની ઉપમા આપી છે. એમ ‘ગોપાંગનાઓના વસ્ત્ર હરનારા’ એવું વિશેષણ પણ શ્રીકૃષ્ણની પ્રસન્નતાને જણાવવા દ્વારા વરદાયકત્વને સૂચવે છે. (સિ. મુ. ના મંગલમાં પણ ‘લીલાતાંડવપંડિત’ વિશેષણ મહાદેવની પ્રસન્નઅવસ્થાને સૂચવવા દ્વારા શીઘ્રકાર્યસિદ્ધિની સૂચના માટે જાણવું.) ‘ગોપવધૂટીદુકૂલચૌરાય’ વિશેષણનો અન્ય અર્થ પણ થઈ શકે છે કે, ગો=ઇન્દ્રિયો, તેનું પાલન કરનાર આત્મા, તેની વડુ બુદ્ધિ, તેના દુકૂલ=તેના

*આ પંક્તિના અર્થનું વિવેચન કરતાં પહેલાં, ન્યાયના ગ્રંથોનો કે ન્યાયની શૈલિને અનુસરતા ગ્રંથોનો યથાર્થ અર્થ સમજવા માટેની કેટલીક મહત્વની બાબતો જાણી લઈએ :

પરનાં આવરણ કર્મો, તેને હરનારા શ્રીકૃષ્ણ. અથવા ત્રીજો અર્થ : ગો=પૃથ્વી, તેના પાલક રાજા=પાંડવો, તેમની પત્ની દ્રૌપદી, તેના વસ્રોને પૂરનારા શ્રીકૃષ્ણ.

(મંગલવાદ-પૂર્વપક્ષ)

(વિ.) ‘નનુ મંગલં ન વિઘ્નધ્વંસં...’ ઇત્યાદિ દ્વારા મુક્તાવલીમાં પૂર્વપક્ષ રજૂ થઈ રહ્યો છે. (અહીં પ્રશ્ન ઊઠાવવો જોઈએ કે મંગલ વિઘ્નધ્વંસ વગેરે પ્રત્યે કારણ નથી એવો પૂર્વપક્ષ ઉદ્ભવ્યો શી રીતે ? અર્થાત્ ગ્રંથકારે કઈ વાત કરી જેના પર નાસ્તિક આવો પૂર્વપક્ષ કરી રહ્યો છે ? આ પ્રશ્નના જવાબમાં એટલું જણાય છે કે ‘શિષ્યો પણ મંગલને કર્તવ્યરૂપે જાણે’ એ વાત મુક્તાવલીકારે છેલ્લે કહી છે. એટલે એની સાથે આ પૂર્વપક્ષનો સંબંધ જોડવો જોઈએ. તે આ રીતે :)

નાસ્તિક : તમે મંગલને કર્તવ્ય કહો છો, પણ મંગલ કર્તવ્ય નથી, કેમ કે નિષ્ફળ છે, જેમ કે પશુએ સ્વપુરછ દ્વારા કરેલું જલતાડન.

(૧) મંગલં ન કર્તવ્યં, નિષ્ફલત્વાત્, પશ્વાદિવિહિતજલતાડનવત્

ઘણીવાર એવું બનતું હોય છે કે પ્રતિપાદ્ય પદાર્થ અંગે ગ્રંથકારના અભિપ્રાય કરતાં અન્ય વિદ્વાનના અભિપ્રાય-પ્રતિપાદન જુદા પડતા હોય છે. આ અન્ય વિદ્વાન ગ્રંથકાર માટે ‘પૂર્વપક્ષી’ કહેવાય છે અને એનો અભિપ્રાય ‘પૂર્વપક્ષ’ કહેવાય છે. ‘આ પૂર્વપક્ષ અયોગ્ય છે અને પોતાનું પ્રતિપાદન જ નિર્દોષ છે’ એમ સિદ્ધ કરવા માટે ગ્રંથકાર પૂર્વપક્ષી પાસે એનો અભિપ્રાય રજૂ કરાવે છે. આ રજુઆત પૂર્વપક્ષગ્રંથ કે શંકાગ્રંથ કહેવાય છે. પૂર્વ પક્ષની રજુઆત થઈ ગયા બાદ ગ્રંથકાર એ પૂર્વપક્ષમાં શું દોષ રહ્યો છે તેને દર્શાવે છે. અને સ્વાભિપ્રાય વધુ ઉચિત છે એમ ફલિતાર્થ તરીકે સાક્ષાત્ શબ્દો દ્વારા જણાવે છે. આ ઉત્તરપક્ષગ્રંથ કે સમાધાનગ્રંથ કહેવાય છે.

પદાર્થના વિશદસ્પષ્ટીકરણ માટે કે શિષ્યબુદ્ધિવૈશદ્યાર્થ (=શિષ્યની બુદ્ધિ વિશદ થાય એ માટે) ગ્રંથકાર જેનાથી પૂર્વપક્ષી નિરુત્તર બની જાય અને ગ્રંથકારની પોતાની વાતની નિઃશંક સિદ્ધિ થઈ જાય એવી પોતાની સૌથી વધુ ધારદાર સક્ષમ દલીલને ઘણીવાર પહેલેથી જ જણાવી દેતા નથી, કિન્તુ જેનો પૂર્વપક્ષી કંઈક જવાબ આપી શકે ને પોતાની દલીલને તોડી શકે એવી દલીલ આપે છે. એટલે પૂર્વપક્ષી એ દલીલને તોડવા માટે ને પોતાની વાતને સિદ્ધ કરવા માટે ફરીથી રજુઆત કરે છે. પુનઃ ગ્રંથકાર કો’ક દોષ દર્શાવીને આ રજુઆતને ફગાવી દે છે. આવી પૂર્વપક્ષ-ઉત્તરપક્ષની ક્યારેક ક્યારેક પરંપરા પણ ચાલે છે ને છેવટે નિષ્કર્ષ આવે છે.

વળી, દરેક વખતે એવી જરૂર નથી હોતી કે ગ્રંથકારે પૂર્વપક્ષ તરીકે જે જે રજુઆત કરી હોય એવી માન્યતાવાળા પૂર્વપક્ષી વિદ્યમાન હોય જ. ક્યારેક શિષ્યને જ જિજ્ઞાસુભાવે એવી શંકા ઊઠે ને એ પૂછતો હોય એવું પણ બને છે. ને ક્યારેક તો શિષ્યને શંકા ન ઊઠતી હોય તો પણ, તે તે પ્રરૂપણમાં શંકા કેવી રીતે ઊઠાવાય, એનું સમાધાન કેવી રીતે કરાય ને પદાર્થની સ્પષ્ટ જાણકારી કેવી રીતે સધાય એની હથોટી શિષ્યને કેળવાય એ માટે ગ્રંથકાર ખુદ જ શંકાઓ ઊઠાવીને એનું સમાધાન આપતા હોય છે.

વળી, ક્યારેક તો, ગ્રંથનો નાહક વિસ્તાર ન થઈ જાય એ માટે, ગ્રંથકાર આ શંકાગ્રંથનો ઉલ્લેખ કર્યા વિના જ સીધો સમાધાનગ્રંથ જણાવી દેતા હોય છે. છતાં એ વખતે પણ ગ્રંથકારના મનમાં તો એ શંકા હોય છે જ જેના સમાધાન રૂપે પોતે વિવક્ષિત સમાધાન આપી રહ્યા હોય છે. પદાર્થના યથાર્થ બોધ માટે, ગ્રંથકારના મનમાં ડોકાતી આ શંકાને જાણવી પણ આવશ્યક હોય છે. એ કઈ રીતે જાણી શકાય? ગ્રંથકારના શબ્દો એમના મનના વિચારોનું પ્રતિબિંબ પાડતા હોય છે. માટે શબ્દો પરથી જ એ જાણી શકાય.

તે આ રીતે : કોઈ પદાર્થના નિરૂપણ માટે કે પૂર્વપક્ષના નિરાકરણ માટે એક વાત કહ્યા પછી એ માટે જ બીજી વાત કહી હોય, અથવા કોઈ વિશિષ્ટ પ્રકારના વિશેષણનો ઉપયોગ કર્યો હોય કે પ્રવાહબદ્ધ પ્રરૂપણમાં કંઈક વિલક્ષણતા ઊભી કરી હોય. આંવું કે આવું બીજું કંઈક જોવા મળે તો ત્યાં ગ્રંથકારના મનમાં કંઈક શંકા હોવી પૂર્ણતયા સંભવિત હોય છે. આવું કંઈક જોવા મળે એટલે, ‘કંઈક શંકા હોવી જોઈએ’ આટલી સામાન્યથી શંકાની સંભાવના કરવી જોઈએ. અને પછી એ શંકા કઈ હોય શકે ? એ જાણવા માટે પાછળના સમાધાનગ્રંથનો વિચાર કરવો જોઈએ. એ સમાધાનગ્રંથની રજુઆત પરથી શંકાગ્રંથની કલ્પના કરી શકાય છે.

પદાર્થોની દૃષ્ટિએ વિચારીએ તો, આપણા કર્મગર્થ વગેરેના પદાર્થોની અપેક્ષાએ સિદ્ધાન્તમુક્તાવલીના પદાર્થો એટલા કઠિન નથી. ને એ જાણીને સમજીને યાદ રાખીને એનું પુનરાવર્તન કરવાથી પણ કાંઈ એટલો લાભ ન થઈ શકે. એટલે, આ ગ્રંથમાં પ્રતિપાદ્ય દ્રવ્ય, ગુણ

અસ્તિક : તમારો નિષ્ફલત્વ હેતુ અસિદ્ધ છે (અર્થાત્ સ્વરૂપાસિદ્ધ છે), કારણ કે પક્ષમાં - મંગલમાં નિષ્ફળતા હોવી સિદ્ધ નથી.

નાસ્તિક - અમે અન્ય અનુમાન દ્વારા ‘મંગલ’ માં નિષ્ફળતાની સિદ્ધિ કરીશું.

(૧) મંગલં નિષ્ફલં, ફલવિશેષાભાવકૂટવત્ત્વાત્, ચૈત્યવંદનવત્ ।

મંગલ નિષ્ફળ છે, કારણ કે પુત્ર, પૈસો, તૃપ્તિ વગેરે જે કોઈ ફળવિશેષ છે તે બધાના અભાવોનો કૂટ (=સમૂહ) રહ્યો છે. જ્યાં જ્યાં ફળવિશેષાભાવકૂટ હોય ત્યાં ત્યાં ફળસામાન્યાભાવ (=નિષ્ફળત્વ) હોય એવી વ્યાપ્તિ છે. ચૈત્ય એટલે ચોતરો. ચોતરાને કરાતું વંદન આનું દષ્ટાંત છે. પુત્ર, ધન વગેરે જે કોઈ ફળ પ્રસિદ્ધ છે એમાંનું કોઈ જ ફળ ચોતરાને વંદન કરવાથી પ્રાપ્ત થતું નથી, માટે એ ફળસામાન્યાભાવ (=નિષ્ફળત્વ) વાળું છે. આ જ રીતે મંગલથી પણ પુત્રપ્રાપ્તિ વગેરે કોઈ ફળવિશેષ મળતું નથી, એટલે કે ફળવિશેષાભાવકૂટ છે. તેથી મંગલ નિષ્ફળ છે.

વગેરે પદાર્થો એના પેટાભેદો વગેરે જાણી લેવા માત્રથી ‘મેં મુક્તાવલી ગ્રંથ ભણી લીધો’ એવો સંતોષ ન માની લેવો જોઈએ. કિન્તુ, તે તે વાક્ય પછી આવતું નવું વાક્ય, પેટાવાક્ય, કોઈ વિશેષ વિશેષણ વગેરે અંગે, અમુક વાત આગળના વાક્યમાં કહ્યા પછી આ વાક્ય શા માટે કહ્યું ? કે આ પેટાવાક્ય શા માટે કહ્યું ? કે આવું વિશેષણ કેમ મૂક્યું ? આવા ડગલે ને પગલે પ્રશ્નો ઊઠાવી એના જવાબ રૂપે, “ગ્રંથકારના મનમાં આવી કોઈ શંકા રહી હશે જેના સમાધાનરૂપે ગ્રંથકાર હવે આ વાક્ય-પેટાવાક્ય કહે છે યા આ વિશેષણ મૂકે છે.” આવો વિચાર કરવો જોઈએ અને એમાં અન્તર્ગત, ગ્રંથકારની મનોગત શંકાને ખોળી કાઢવી જોઈએ. બીજી રીતે કહીએ તો, ગ્રંથગત તે તે વાક્યો-પેટાવાક્યો વગેરે જવાબો છે. આ આ જવાબો, ગ્રંથકારના મનમાં શંકાતા કયા કયા પ્રશ્નોના જવાબ રૂપ હોઈ શકે ? એ શોધી કાઢવું જોઈએ. આ શોધી કાઢવાની જેટલી કલા વિકસાવાય એટલી આ ગ્રંથના અધ્યયનની વિશેષ ફળશ્રુતિ કહેવાય. વિકસેલી આ કલા, કોઈપણ ગ્રંથગત પંક્તિને બેસાડવાની હથોટી આપે છે. પ્રસ્તુત વિવેચનમાં આવશ્યક લાગશે ત્યાં આવા પ્રશ્નો-શંકા ઊઠાવીને સમાધાન આપવાનો પ્રયાસ કરાશે.

નનુ પૂર્વપક્ષની - શંકાગ્રંથની શબ્દો દ્વારા સ્વરૂપાત્ હોય છે ત્યાં પણ, ક્યાંથી કઈ રીતે પૂર્વપક્ષ ઊઠાવાય રહ્યો છે અને ક્યાં એ પૂર્વપક્ષ પૂરો થાય છે એ પકડતા શીખવું જોઈએ. સામાન્યથી પૂર્વપક્ષને રજૂ કરવાની મુખ્ય પ્રચલિત પદ્ધતિઓ નીચે મુજબ હોય છે:

(૧) ‘નનુ’ કે ‘અથ’ શબ્દથી પૂર્વપક્ષ શરૂ થાય છે, અને ‘ઇતિ ચેત્’ શબ્દો દ્વારા પૂરો થાય છે. ક્યારેક પ્રારંભમાં આવા શબ્દોબ્ધેષ વિના સીધો જ પૂર્વપક્ષ શરૂ થઈ જતો હોય છે ને ‘ઇતિ ચેત્’ દ્વારા પૂરો થતો હોય છે. ક્યારેક પૂર્વપક્ષનો પ્રારંભ નનુ કે અથ શબ્દથી થયો હોય છે, પણ અંતે ચેત્ શબ્દ હોતો નથી, માત્ર ઇતિ શબ્દ હોય છે.

આ રીતે રજૂ થયેલા પૂર્વપક્ષનું સમાધાન ઘણુંમુકું ‘ન’ શબ્દથી શરૂ થતું હોય છે. એટલે કે એ ‘ન’ દ્વારા ગ્રંથકાર, ‘આવી શંકા-દલીલ ન કરવી’ એમ જણાવતા હોય છે. અને એ ‘ન’ પછી, આવી દલીલ કેમ ન કરવી એનું કારણ ગ્રંથકાર દર્શાવે છે.

ક્યારેક ‘નનુ’ અને ‘ઇતિ ચેત્’ ની વચમાં શંકા નથી હોતી, કિન્તુ માત્ર પ્રશ્ન જ હોય છે, ત્યારે ‘ન’ શબ્દનો પ્રયોગ થતો નથી, સીધો જ એ પ્રશ્નો જવાબ અપાય છે. જેમ કે કારિકાવલીની ૧૮મી ગાથાની વૃત્તિમાં, ‘નનુ-શબ્દાશ્રયત્વેન તસ્ય કારણત્વે કાઙ્યથાસિદ્ધિરિતિ ચેત્ ? પંચમીતિ ગૃહાણ ।’

(૨) ક્યારેક પૂર્વપક્ષનો પ્રારંભ ‘ન ચ’ શબ્દથી થાય છે અને એનો અંત ‘વાચ્યમ્’, ‘વક્તવ્યમ્’, ‘શકનીયં’ વગેરે શબ્દોથી થાય છે. જે કે આમાં ‘ન ચ’ અને ‘વાચ્યમ્’ વગેરે શબ્દો ઉત્તરપક્ષ તરફથી જ બોલાયેલા હોય છે, તો પણ આ શબ્દોની વચમાં જે હોય છે તે પૂર્વપક્ષ હોય છે. તેથી ‘ન ચ’ અને ‘વાચ્યમ્’ શબ્દો છોડી શેષ જે હોય તેનો પૂર્વપક્ષ રૂપે અર્થ કરવો. ત્યારબાદ ‘ઇતિ ન ચ વાચ્યમ્’, ‘આ પ્રમાણે ન કહેવું’ એમ જણાવીને ઉત્તરપક્ષ શરૂ થતો હોય છે. ‘વાચ્યમ્’ વગેરે શબ્દો પછી, ‘આ પ્રમાણે શા માટે ન કહેવું’ એનું ઉત્તરપક્ષ તરફથી કારણ દર્શાવાયું હોય છે.

જેમ કે કારિકાવલીની મંગલગાથાની વૃત્તિમાં, ‘ન ચૈવં સ્વતઃસિદ્ધિવિગ્નવિરહવતા કૃતસ્ય મંગલસ્ય નિષ્ફલત્વાપત્તિરિતિ વાચ્યમ્, ઇષ્ટાપત્તે.’ આનો અર્થ આ પ્રમાણે કરી શકાય :

પૂર્વપક્ષ : આ પ્રમાણે મંગલને વિઘ્નધ્વંસજનક માનશો તો જેને કુદરતી જ કોઈ વિઘ્ન નથી એવા કર્તાએ કરેલું મંગલ નિષ્ફળ જવાની આપત્તિ આવશે. **ઉત્તરપક્ષ :** આ પ્રમાણે ન કહેવું, કારણ કે એ અમારે ઇષ્ટાપત્તિ હોવાથી દોષરૂપ નથી.

આસ્તિક : તમારા આ બીજા અનુમાનનો ‘ફળવિશેષાભાવકૂટ’ એવો હેતુ પણ મંગલમાં સિદ્ધ ન હોવાથી સ્વરૂપાસિદ્ધ છે.

નાસ્તિક : અમે હવે એ પણ સિદ્ધ કરી આપીશું. મંગળના ફળ તરીકે તમને વિઘ્નધ્વંસ કે સમાપ્તિ અભિપ્રેત છે, એટલેકે એ સિવાયના પુત્ર વગેરે જે ફળવિશેષો છે એનો અભાવ તો તમે પણ માનો જ છો. એટલે ફળવિશેષાભાવકૂટની સિદ્ધિ માટે અમારે વિઘ્નધ્વંસ અને સમાપ્તિ આ બે ફળવિશેષોના અભાવને સિદ્ધ કરવાનો જ બાકી રહે છે. અર્થાત્ વિઘ્નધ્વંસ કે સમાપ્તિ મંગળનું ફળ (=કાર્ય) નથી એ કે મંગલ આ બેમાંથી કોઈનું કારણ નથી એ સિદ્ધ કરવાનું રહ્યું. (આ બાબતની સિદ્ધિ માટે નનુ મંગલ... ઇત્યાદિ પૂર્વપક્ષગ્રંથ મુક્તાવલીમાં રજૂ થયો છે.)

કેટલીક વખત વાક્ય ‘ન ચ’ થી શરૂ થતું હોય છે પણ એના અંતે ‘વાચ્યમ્’ વગેરે જેવો કોઈ શબ્દ હોતો નથી. આવા પ્રયોગમાં, ‘ન ચ’નો અન્વય ક્યાં અભિપ્રેત છે એ શોધી કાઢી એના પછી ‘વાચ્યમ્’ શબ્દનો અધ્યાહાર કરી ઉપર મુજબ અર્થ કરી શકાય છે.

જેમ કે, ૧૧મી કારિકાની વૃત્તિમાં, ‘ન ચ સમવાયસ્યૈકત્વે વાયોઃ રૂપવત્તાબુદ્ધિપ્રસંગઃ, તત્ર રૂપસમવાયસત્ત્વેડપિ રૂપાભાવાત્ અહીં ‘ન’ નો અન્વય ‘પ્રસંગ’ માં છે. એટલે ‘પ્રસંગ’ શબ્દ પછી ‘ઇતિ વાચ્યમ્’ શબ્દનો અધ્યાહાર કરી આ રીતે અર્થ કરી શકાય: “જે સમવાયને એક જ માનશો તો વાયુમાં રૂપવત્તાની બુદ્ધિ થવાની આપત્તિ આવશે” એવું ન કહેવું, કારણ કે વાયુમાં રૂપનો સમવાય હોવા છતાં પણ રૂપ હોતું નથી.

(૩) ક્યારેક પૂર્વપક્ષનો પ્રારંભ ‘એતેન’ શબ્દથી થતો હોય છે અને એનો અંત ‘નિરસ્તમ્’, ‘અપાસ્તમ્’, ‘નિરાકૃતમ્’ વગેરે શબ્દથી હોય છે. ‘એતેન’ અને ‘નિરસ્તમ્’ શબ્દોની વચમાં પૂર્વપક્ષની રજુઆત હોય છે અને ‘એતેન - નિરસ્તમ્’ શબ્દો દ્વારા ઉત્તરપક્ષકાર જણાવતો હોય છે કે ‘આ વાતથી આવા પૂર્વપક્ષનું નિરાકરણ થઈ ગયેલું જાણવું.’ આમાં ‘એતેન=આ વાતથી’ એવું ઉત્તરપક્ષકાર જે કહે છે તેનો અર્થ “આ ‘એતેન’ શબ્દ પૂર્વે જે દલીલ આપી હોય તેનાથી અને ‘નિરસ્તમ્’ શબ્દ પછી જે યુક્તિ અપાશે એનાથી (આ પૂર્વપક્ષ નિરાકૃત જાણવો)” એવો હોય છે. એટલે કે, પહેલાં, કોઈ એક પૂર્વપક્ષના નિરાકરણ માટે કે સ્વપક્ષના સમર્થન માટે જે વાત કહી હોય એનાથી જ જો કોઈ અન્ય પૂર્વપક્ષનું પણ નિરાકરણ થઈ જતું હોય તો ગ્રંથકાર એ પૂર્વ વાત કહ્યા બાદ ‘એતેન’ શબ્દપ્રયોગ કરીને પછી આ અન્યપૂર્વપક્ષને જણાવી ‘નિરસ્તમ્’ કહેવા દ્વારા એનું નિરાકરણ જણાવે છે. વળી આ જ અન્યપૂર્વપક્ષના નિરાકરણ માટે અન્ય પણ કોઈ દલીલ હોય તો ‘નિરસ્તમ્’ વગેરે શબ્દ પ્રયોગ બાદ એનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવે છે.

જેમ કે, કારિકાવલીની બાર-તેરમી ગાથાની વૃત્તિમાં અભાવ પદાર્થના નિરૂપણમાં આવો અધિકાર છે : “અન્યથા તત્તદધિકરણાનાં તત્તદિન્દ્રિયાણામગ્રાહ્યત્વાદપ્રત્યક્ષત્વં સ્યાત્ । એતેન - જ્ઞાનવિશેષકાલવિશેષાદ્યાત્મકત્વમત્યન્તાભાવસ્યેતિ - પ્રત્યુક્તમ્, અપ્રત્યક્ષત્વાપત્તે: ।”

અહીં, અભાવને અધિકારણાત્મક માનવાના પૂર્વપક્ષનું ગ્રંથકારે ‘અન્યથા:’ વગેરે કહીને નિરાકરણ કર્યું છે કે : અન્યથા= જે અભાવને સ્વતંત્રપદાર્થ નહીં માનો (અને અધિકારણાત્મક માનશો) તો, કેરીમાં રહેલો મધુસ્ત્વાભાવ કેરી સ્વરૂપ બનવાથી અને કેરી રસનૈન્દ્રિયનો અવિષય હોવાથી, જીભ દ્વારા ‘આ કેરીમાં મીઠાશ નથી’ એ રીતે મધુસ્ત્વાભાવનું જે પ્રત્યક્ષ થાય છે તે નહીં થવાની આપત્તિ આવશે. એતેન = મધુસ્ત્વાભાવ વગેરેનું જીભ વગેરે ઇન્દ્રિય દ્વારા અપ્રત્યક્ષ થવાની જે આપત્તિ દર્શાવી એનાથી જ, “અભાવ-ઘટાભાવવદ્ ભૂતલમ્ - વગેરે જે જ્ઞાન થાય છે તે જ્ઞાનવિશેષ સ્વરૂપ જ છે, અથવા જે કાલમાં તેવું જ્ઞાન થઈ શકે તેવા કાલવિશેષસ્વરૂપ જ છે, પણ સ્વતંત્ર પદાર્થ નથી” એવા પૂર્વપક્ષનો પણ પ્રતિકાર થઈ ગયેલો જાણવો, કારણ કે જ્ઞાન કે કાલ બાહ્યેન્દ્રિયગ્રાહ્ય ન હોવાથી મધુસ્ત્વાભાવ વગેરેના અપ્રત્યક્ષત્વની આપત્તિ આવે છે.

અહીં, ‘પ્રત્યુક્તમ્’ પછી નવી દલીલ આપવામાં નથી આવી, કિન્તુ અન્યત્ર હોય પણ છે, જેમ કે મુક્તાવલીમાં આત્મવાદમાં, ‘આત્મા નિત્યવિજ્ઞાનાત્મક’ છે એવું માનનારા વેદાંતીનું, આત્મા ‘જ્ઞાનાત્મક’ નહીં કિન્તુ ‘જ્ઞાનવાન્’ છે એ પ્રમાણે સિદ્ધ કરવા દ્વારા નિરાકરણ કરીને પછી ‘એતેન-પ્રકૃતિઃ કર્ત્રી...ઇતિ મતમપાસ્તમ્, કૃત્યદષ્ટભોગાનામિવ ચૈતન્યસ્યાપિ સામાનાધિકરણ્યપ્રતીતે:” આ પ્રમાણે અધિકાર છે.

આમાં, ‘એતેન’ થી ‘અપાસ્તમ્’ની વચમાં કંઈક વિસ્તારથી સાંખ્યમત દર્શાવેલો છે. ‘બુદ્ધિ એ પ્રકૃતિનો પરિણામ છે, પુરુષ (આત્મા) નો નહીં. પુરુષ કર્તા નથી, પુષ્કરપલાશવત્ નિર્લેપ છે, પ્રકૃતિ જ કર્ત્રી છે...’ ઇત્યાદિ સાંખ્યમત છે. આ મત અપાસ્ત જાણવો એમ નૈયાયિક

- (૩) મંગલં ન વિઘ્નધ્વંસકારણં, વ્યભિચારિત્વાત્, ઘટવદ્
મંગલં ન સમાપ્તિકારણં, વ્યભિચારિત્વાત્, ઘટવદ્ ।

નાસ્તિક વગેરેના ગ્રંથોમાં મંગલ કર્યું ન હોવા છતાં નિર્વિઘ્નસમાપ્તિ થયેલી જોવા મળે છે. એકાસત્ત્વેઽપિ અપરસત્ત્વં વ્યતિરેકવ્યભિચારનું લક્ષણ છે. અહીં ઉપલક્ષણથી અન્વયવ્યભિચાર પણ જાણી લેવો. કાદંબરી વગેરે ગ્રંથોમાં મંગળાયસણ કરાયું હોવા છતાં ગ્રંથસમાપ્તિ થઈ નથી. એકસત્ત્વે અપરાસત્ત્વમ્ આ અન્વયવ્યભિચારનું લક્ષણ છે.

આમ વ્યભિચાર હોવાથી મંગળ વિઘ્નધ્વંસકે સમાપ્તિનું કારણ નથી એ સિદ્ધ થાય છે, અર્થાત્ મંગળનું વિઘ્નધ્વંસ કે સમાપ્તિ એ ફળ નથી એ સિદ્ધ થાય છે. પુત્રચંદ્રે બીજાં કોઈ ફળ તો એના છે જ નહીં. તેથી ફળવિશેષાભાવકૂટ સિદ્ધ થવાથી મંગળમાં નિષ્ફળતા સિદ્ધ થાય છે અને તેથી અર્કર્તવ્યતા પણ સિદ્ધ થાય છે.

આવા પૂર્વપક્ષનો જવાબ આપવા ગ્રંથકાર ઉત્તરપક્ષ રજૂ કરે છે. એ માટે ગ્રંથકાર અનુમાનપ્રયોગ દ્વારા મંગળમાં સફળતાની સિદ્ધિ કરી દેખાડે છે.

(મુ.) ન, 'અવિગીતશિષ્ટાચારવિષયત્વેન મંગલસ્ય સફલત્વે સિદ્ધે 'તત્ર ચ ફલજિજ્ઞાસાયાં 'સમ્ભવતિ દૃષ્ટફલ-
કત્ત્વેઽદૃષ્ટફલકલ્પનાયા અન્યાય્યત્વાત્, *ઉપસ્થિતત્વાચ્ચ સમાપ્તિરેવ ફલં કલ્પ્યતે ।

(મંગલવાદ - ઉત્તરપક્ષ)

(મુ.) નહીં, નાસ્તિકનો આ પૂર્વપક્ષ યોગ્ય નથી, કારણ કે 'અવિગીતશિષ્ટાચારનું વિષયત્વ હોવાના કારણે મંગળમાં સફળત્વ હોવું સિદ્ધ થાય છે. (ન્યાયની શૈલીમાં ષષ્ઠી વિભક્તિ સમ્પ્રતીના અર્થમાં પણ આવે છે. તેથી અહીં મંગલસ્ય એવા ષષ્ઠ્યન્તનામનો 'મંગળમાં' એવો અર્થ કર્યો છે. અથવા, ષષ્ઠ્યન્ત શબ્દ અને એના સંબંધીનો તા-ત્વ પ્રત્યયાન્ત ઉલ્લેખ આવે ત્યારે એનો અર્થ કરતી વેળા ષષ્ઠીવિભક્તિ અને તા-ત્વ પ્રત્યય બન્ને કાઢી નાખવાથી પણ સમજવામાં સરળતા રહે છે. તેથી આ પંક્તિનો અર્થ આવો પણ કરી શકાય - કારણ કે અવિગીતશિષ્ટાચારનો વિષય હોવાના કારણે મંગળ સફળ હોવું સિદ્ધ થાય છે - આમાં 'મંગલ' ને લાગેલ ષષ્ઠી અને વિષયત્વેન - સફળત્વે આ બન્નેને લાગેલ 'ત્વ' કાઢી નાખ્યા છે.) તે સિદ્ધ થયે 'તત્ર = મંગળ અંગે (મંગળનું ફળ શું હોય શકે ? એવી) ફળ જાણવાની જિજ્ઞાસા પ્રવર્તે છે તે જો *દષ્ટફલકત્વ (દષ્ટફળવાળાપણું = દષ્ટ ફળ) સંભવતું હોય તો અદષ્ટફળની કલ્પના કરવી એ અન્યાય્ય હોવાથી અને *ઉપસ્થિત હોવાથી (મંગળના) ફળ તરીકે સમાપ્તિની જ કલ્પના (=અનુમિતિ) કરાય છે.

(વિ.) (૧) ગ્રંથકાર પહેલાં સામાન્યથી સફળત્વની સિદ્ધિ કરી પછી ફળવિશેષ તરીકે સમાપ્તિ (કે વિઘ્નધ્વંસ)ની સિદ્ધિ કરી દેખાડી એની કર્તવ્યતા સિદ્ધ કરવા માગે છે.

(1) મંગલં સફલં, વિષયત્વાત્, ઘટવદ્

મંગળ સફળ છે, કારણ કે વિષય છે, જેમ કે ઘડો. (અહીં સફલં એમ ઉલ્લેખ છે એટલા માત્રથી 'સફળ'

કહે છે. એટલે આ ગ્રંથાધિકારનો અર્થ જાણવો કરવાનો હોય છે કે, એતેન = આત્મા જ્ઞાનવાન છે એવું સિદ્ધ કર્યું તેનાથી અને આગળ 'કૃત્યદષ્ટ... ઇત્યાદિ દલીલ આપીશું તેનાથી આવો સાંખ્યમત અપાસ્ત જાણવો.

(૪) ક્યારેક, 'સ્યાદેવમ્' 'સ્યાન્મતિઃ' 'સ્યાદ્બુદ્ધિઃ' 'સ્યાદિયં કલ્પના' વગેરે શબ્દો ઉચ્ચારીને પૂર્વપક્ષ રજૂ થાય છે. અને એના અંતે 'નૈવમ્' 'નૈવમ્' 'નૈયં કલ્પના સાધીયસી' વગેરેથી એનું નિરાકરણ શરૂ થાય છે. ક્યારેક 'નનુ' કે 'અથ' શબ્દોથી શરૂ થયેલ પૂર્વપક્ષનું નિરાકરણ પણ 'નૈવમ્' વગેરે શબ્દો દ્વારા શરૂ થતું હોય છે.

(૫) ક્યારેક 'અત્ર કેચિત્...' 'કશ્ચિત્...' 'અન્યે તુ' વગેરે દ્વારા પૂર્વપક્ષ રજૂ થતો હોય છે ને 'તત્પર્યમ્' વગેરે કહીને એનું નિરાકરણ થયું હોય છે.

આમ પૂર્વપક્ષ-ઉત્તરપક્ષને રજૂ કરવાની વિવિધ પદ્ધતિઓ હોય છે.

એ સાધ્ય છે એમ ન સમજવાનું. પણ સફલ = સફલત્વવત્ અને એમાંથી વત્ કાઢી નાખતા ‘સફલત્વ’ રહ્યું, એ સાધ્ય છે એમ સમજવાનું. કોઈપણ શબ્દને ત્વવત્ કે વત્ લગાડવાથી અર્થમાં કશો ફેર પડતો નથી. તેથી અન્વય વ્યાપ્તિ આવી થશે - જ્યાં જ્યાં વિષયત્વ ત્યાં ત્યાં સફલત્વ, જેમ કે ઘડામાં.)

પૂર્વપક્ષ : વિષયત્વ હેતુ સુખમાં પણ રહ્યો છે (કારણ કે સુખ પણ જ્ઞાનનો વિષય બને છે) અને છતાં એમાં સફળત્વ રહ્યું નથી. તેથી અન્વય વ્યભિચાર છે. (પૈસાનું ફળ ઇષ્ટવિષયસામગ્રી છે. એ સામગ્રીનું ફળ સુખ છે. પણ સુખનું ફળ શું ? અર્થાત્ પૈસો શા માટે જોઈએ છે ? સામગ્રી માટે. સામગ્રી શા માટે જોઈએ છે ? સુખ માટે... ‘સુખ શા માટે જોઈએ છે ? આવા પ્રશ્નના જવાબમાં ‘ફલાણા માટે’ એવું નહીં કહેવાય. સુખ તો જોઈએ છે માટે જોઈએ છે... એ કશાક માટે જોઈએ છે એવું નથી. તેથી સુખ પોતે ‘ફળ’ છે. પણ સુખનું કોઈ ફળ નથી. તેથી સુખમાં સફલત્વ રહ્યું ન હોવાથી વ્યભિચાર છે.)

ઉત્તરપક્ષ : (અહીં ‘વિષયત્વ’ એમ સામાન્ય ઉદ્દેશ્ય કર્યો હતો માટે જ્ઞાનનું વિષયત્વ સુખમાં ચાલ્યું જવાથી વ્યભિચાર આવ્યો. એટલે હવે જ્ઞાનનું વિષયત્વ બાદ થઈ જાય એ માટે ‘આચાર’ એવું વિશેષણ જોડીશું.) (2) મંગલં સફલં, આચારવિષયત્વાત્, સત્યભાષણાદિવત્ મંગળસફળ છે, કારણ કે આચારનો વિષય છે, જેમ કે સત્યભાષણ વગેરે. (અહીં, ‘આચારનો વિષય’ એમ કહ્યું છે. પણ આચાર એટલે ક્રિયા. એના સંબંધીને પ્રતિયોગી કહેવાય છે, વિષય નહીં. તેથી અહીં ‘આચાર’ શબ્દનો અર્થ ‘ક્રિયા’ ન કરતાં ‘કૃતિ’ કરવો. છતાં શિષ્ટપુરુષનો કૃતિ ગુણ પ્રત્યક્ષ ન હોવાથી - ‘આચાર’ જ પ્રત્યક્ષ હોવાથી - ‘આચાર’ શબ્દનો ઉદ્દેશ્ય કરાયો છે તે જાણવું.

શંકા : કુંભાર ઘડાને ઉદ્દેશીને મૃત્પિંડ પર થપાટ મારવી વગેરે પ્રવૃત્તિ કરે છે. એટલે કુંભારની આ કૃતિનો ઘટ એ ઉદ્દેશ્યતયા વિષય બને છે અને મૃત્પિંડ એ વિધેયતયા વિષય બને છે. એમ જીવો સુખને ઉદ્દેશીને વિષયપ્રવૃત્તિ કરે છે એટલે ‘સુખ’ પણ એની કૃતિનો ઉદ્દેશ્યતયા વિષય તો બને જ છે જેમાં સફળત્વ ન હોવાથી અન્વયવ્યભિચારનો દોષ તદવસ્થ રહે છે.

સામાધાન : અહીં જે આચારવિષયત્વ કહ્યું છે તે વિધેયતયા વિષયત્વ લેવાનું છે. સુખ કોઈ પણ પ્રવૃત્તિનું ઉદ્દેશ્ય હોય છે, વિધેય નહીં. તેથી એમાં હેતુ જ ન રહેવાથી વ્યભિચાર દોષ આવતો નથી.

પૂર્વપક્ષ : મૂર્ખ માણસ ચોતરાને વંદન કરતો હોય છે. એટલે ચૈત્યવંદન એની કૃતિનો વિધેયતયા વિષય બને છે જેમાં સફળત્વ ન હોવાથી વ્યભિચાર દોષ ઊભો રહ્યો.

ઉત્તરપક્ષ : જેનો તેનો આચાર ન લેતાં શિષ્ટનો જ આચાર લેવાથી આ દોષનું વારણ થઈ જશે.

(3) મંગલં સફલં, શિષ્ટાચારવિષયત્વાત્, સત્યભાષણાદિવત્ ।

પ્રશ્ન : નનુ શિષ્ટત્વં કિમ્ ? પુરુષમાં રહેલું શિષ્ટત્વ શું છે ? અર્થાત્ શિષ્ટપુરુષ કોને કહેશો ?

ઉત્તર : કેમ ? વેદપ્રામાણ્યાભ્યુપગન્તૃત્વં શિષ્ટત્વમ્... જે વેદને પ્રમાણ માનતો હોય એ શિષ્ટપુરુષ.

શંકા : તો તો વ્યભિચાર દોષ ઊભો જ રહેશે. કેમકે વેદને પ્રમાણ માનનારા શિષ્ટે ભ્રાન્તિના કારણે અમાસે કરવાનો યજ્ઞ પુનમે કર્યો. આ યજ્ઞ પણ શિષ્ટાચારવિષય તો છે જ, અને છતાં એ અવિધિથી થયો હોવાથી સફળ થતો નથી.

સમાધાન : તો પછી અમે એવી વ્યાખ્યા કરીશું કે ફલસાધનતાંશે ભ્રાન્તિશૂન્યત્વં શિષ્ટત્વમ્... ફળના સાધન અંગે જેને કોઈ ભ્રાન્તિ ન હોય એ શિષ્ટ. તમે કહેલા યજ્ઞકર્તાને તો સ્વઇષ્ટફળનું સાધન જે યજ્ઞ તે અંગે ભ્રાન્તિ હોવાથી એ શિષ્ટ જ નથી, માટે એણે કરેલા યજ્ઞમાં ‘શિષ્ટાચારવિષયત્વ’ રૂપ હેતુ જ ન રહેવાથી વ્યભિચાર દોષ રહેતો નથી.

પૂર્વપક્ષ : તમે મંગલમાં કર્તવ્યતાની સિદ્ધિ કરવા માટે સફલત્વની સિદ્ધિ કરવા મથી રહ્યા છો. ભૂખ્યો માણસ ‘આનાથી મને તૃપ્તિ થશે’ એમ વિચારી વિષમિશ્રિત ભોજન કરે કે કામુક માણસ ‘આનાથી મને વિષયસુખ મળશે’ એમ વિચારી વેશ્યાગમન કરે તો એ બન્ને ફળસાધનતાં શે ભ્રાન્તિશૂન્ય હોવાથી શિષ્ટ તો છે જ. તેથી તેઓએ કરેલું વિષમિશ્રિતભોજન કે વેશ્યાગમન સફળ પણ બનશે. છતાં આ બન્નેમાં તમે પણ કર્તવ્યતા તો માનતા નથી. એટલે મંગલમાં સફલતાની સિદ્ધિ કર્યા પછી કર્તવ્યતાની સિદ્ધિ કરવા તમે જે મંગલં કર્તવ્યં, સફલત્વાત્, સત્યભાષણાદિવત્ આવું અનુમાન આપશો એમાં વ્યભિચારદોષ આવશે જ.

ઉત્તરપક્ષ : વિષમિશ્રિતભોજન કરવાથી તૃપ્તિ થાય, પણ પરિણામે મોત આવે જે મોટું (બલવદ્) અનિષ્ટ છે. એમ વેશ્યાગમનથી નરકાદિ દુર્ગતિનું મોટું અનિષ્ટ થાય છે. એટલે જે આવું મોટું અનિષ્ટ લાવી આપનાર (બલવદનિષ્ટાનુબંધી) ન હોય (અર્થાત્ બલવદનિષ્ટાનુબંધી હોય) એને જ અમે સફળ કહીએ છીએ. વિષમિશ્રિતભોજન વગેરેમાં બલવદનિષ્ટાનુબંધિત્વ ન હોવાથી સફળત્વ જ નથી, તેથી કર્તવ્યત્વ ન હોવા છતાં વ્યભિચાર દોષ આવતો નથી.

પૂર્વપક્ષ : તો પછી મંગલં સફલં, શિષ્ટાચારવિષયત્વાત્ આવું તમે જે અનુમાન આપ્યું છે તેમાં વ્યભિચાર દોષ ઊભો રહેશે. કારણ કે પૂર્વે કહ્યા મુજબ વિષમિશ્રિતભોજન વગેરેમાં શિષ્ટાચારવિષયત્વ છે ને છતાં તમે કહો છો એવું (બલવદનિષ્ટાનુબંધિત્વવિશિષ્ટ) સફલત્વ નથી.

ઉત્તરપક્ષ : એનું વારણ કરવા માટે અમે ‘અવિગીત’ એવું એક વધુ વિશેષણ જોડીશું. વિપરીતં ગીતં વિગીતં =નિન્દ્યમ્, અવિગીતં=અનિન્દ્યમ્ । જે બળવદનિષ્ટ અનુબંધી હોય તે અવિગીત કહેવાય.

(4) મંગલં સફલં, અવિગીતશિષ્ટાચારવિષયત્વાત્, સત્યભાષણાદિવત્ વિષમિશ્રિતભોજન વગેરે કે શ્યેનયાગાદિ વિગીત હોવાથી વ્યભિચાર નથી. (આ અનુમાનમાં કોઈ દોષ નથી. તેથી મંગલમાં સફલત્વ સિદ્ધ થવાથી કર્તવ્યત્વ પણ સિદ્ધ થઈ જશે. અને તેથી નાસ્તિકે ઊઠાવેલો પૂર્વપક્ષ યોગ્ય નથી.)

(૨) આ રીતે મંગળમાં સફલત્વની સિદ્ધિ થવા પર જિજ્ઞાસા જાગે છે કે મંગળનું ફળ શું હશે ?

શંકા : જેનું કોઈ ફળ જાણવા મળતું ન હોય તેવા વિહિત આચરણનું ફળ સ્વર્ગ કલ્પી લેવું જોઈએ, કારણ કે સ્વર્ગને સહુ કોઈ સમાન રીતે ઇચ્છતા હોય છે. સ સ્વર્ગઃ સર્વાન્ પ્રત્યવિશિષ્ટત્વાત્ આવો વિશ્વજિત્ન્યાય છે. એટલે પ્રસ્તુતમાં પણ મંગળના ફળ તરીકે સ્વર્ગની કલ્પના કરી શકાય છે.

(૩) **સમાધાન :** જો દષ્ટફળ સંભવતું હોય તો અદષ્ટફળની કલ્પના કરવી અયોગ્ય છે. અન્યથા, ભોજનાદિનું ફળ પણ તૃપ્તિ વગેરે ન માનતા સ્વર્ગ જ માનવું પડે. એટલે મંગળનું પણ જો દષ્ટફળ સંભવતું હોય તો અદષ્ટફળની કલ્પના ન કરાય. (આમ ગ્રંથકારે બધા અદષ્ટફળની બાદબાકી કરી નાખી.)

શંકા : છતાં, તૃપ્તિ, વૃષ્ટિ વગેરે દષ્ટફળો પણ ઘણાં છે, એમાંથી મંગળનું કયું ફળ માનવું ?

(૪) **સમાધાન :** મંગળનું ફળ શું હોય શકે ? એ વિચાર કરનારના મનમાં આ વાત ઉપસ્થિત હોય છે કે શિષ્ટપુરુષ ‘આરબ્ધં મે કર્મ નિર્વિઘ્નં પરિસમાપ્યતામ્’ એવી ઇચ્છાથી મંગળ કરે છે. માટે મંગળનું ફળ ‘સમાપ્તિ’ જ હોવું જોઈએ. (આમ ‘ઉપસ્થિતત્વાત્’ હેતુ દ્વારા તૃપ્તિ વગેરે અન્ય બધાં દષ્ટફળોની બાદબાકી થઈ ગઈ.) આમ પહેલાં, મંગળમાં ફળની સામાન્યથી સિદ્ધિ કરી, અને પછી બીજાં બધાં ફળવિશેષોની બાદબાકી કરીને પારિશેષાનુમાનથી ફળવિશેષ તરીકે સમાપ્તિની સિદ્ધિ કરી. આ માટેનો અનુમાનપ્રયોગ :

મંગલં સમાપ્તિફલકં, સમાપ્ત્યન્યાફલકત્વે સતિ સફલત્વાત્, બુદ્ધિપ્રતિભાદિવત્

(મુ.) ‘इत्थं च यत्र मंगलं न दृश्यते तत्रापि जन्मान्तरीयं तत्कल्प्यते। यत्र च सत्यपि मंगले समाप्तिर्न दृश्यते तत्र बलवत्तरો विघ्नो विघ्नप्राचुर्यं वा बोध्यम्। प्रचुरस्यैवास्य बलवत्तरविघ्ननिवारणे कारणत्वम्। विघ्नध्वंसस्तु मंगलस्य द्वारमित्याहुः प्राञ्चः।’

(મંગલમાં વ્યભિચારપરિહાર)

(મુ.) 'આ રીતે (મંગલ સમાપ્તિફલક છે એ સિદ્ધ થયે) જ્યાં (=નાસ્તિકાદિના ગ્રંથમાં) મંગલ જોવા નથી મળતું (અને છતાં સમાપ્તિ થઈ છે) ત્યાં પણ જન્માન્તરીય તત્ (મંગલ) કર્યું હોવાની કલ્પના કરાય છે. 'અને જ્યાં (કાદંબરી વગેરેમાં) મંગલ કર્યું હોવા છતાં સમાપ્તિ જોવા નથી મળતી ત્યાં મોટું વિદ્ન કે ઘણાં વિદ્નો હોવા જાણવા. 'પ્રચુર મંગલ જ આવા બળવત્તર-સિદ્ધનું નિવારણ થવામાં કારણ બને છે (એટલે કે નિવારણ કરી શકે છે.) 'વિદ્નધ્વંસ તો મંગલનું દ્વાર છે એમ પ્રાચીનનૈયાયિકો કહે છે.

(વિ.) (નાસ્તિકે મંગલ સમાપ્તિનું કારણ નથી એમ શંકા કરેલી, ને ગ્રંથકારે અવિગીતશિષ્ટાચારવિષયત્વેન મંગલમાં સફળતાની સિદ્ધિ કરી તથા પારિશેષન્યાયથી એના ફળ તરીકે સમાપ્તિની વાત કરી. એટલે કે ગ્રંથકારે મંગલ સમાપ્તિનું કારણ છે આ વાત સિદ્ધ કરી. આટલો ગ્રંથાધિકાર આવી ગયો. અને હવે જે ગ્રંથોમાં વગર મંગલે સમાપ્તિ જોવા મળે છે તે ગ્રંથોમાં પણ જન્માન્તરીય મંગલ હોવાની કલ્પના કરવાનો ગ્રંથાધિકાર આવી રહ્યો છે. આવી ગયેલા અને આવી રહેલા આ બંને ગ્રંથાધિકાર વચ્ચે કોઈક કડી જોડવી જોઈએ કે મંગલ સમાપ્તિનું કારણ છે એ સિદ્ધ થઈ ગયા પછી ગ્રંથકાર આ વાત શા માટે કરી રહ્યા છે ? મનમાં આ જિજ્ઞાસા ઊભી કરીએ ને યોગ્ય વિચારધારા ચાલે તો જવાબ મળી રહે કે - નાસ્તિકે વ્યતિરેક વ્યભિચાર જણાવીને મંગલની કારણતાનો નિષેધ કરેલો. એટલે જ્યાં સુધી આ વ્યભિચારનું વારણ કરવામાં ન આવે ત્યાં સુધી કારણતાનો વાસ્તવિક નિર્ણય થઈ શકે નહીં. એટલે એ વ્યતિરેક વ્યભિચાર નિવારવા ગ્રંથકારે આ વાત રજૂ કરી છે એમ જાણવું.)

(૧) વગર મંગળે સમાપ્તિ થયેલી માનીએ તો વ્યભિચાર આવે છે. એટલે એવા ગ્રંથોમાં પણ મંગળ માની લઈએ તો વ્યભિચારનું વારણ થઈ જાય. વળી આ જન્મમાં તો મંગળ કર્યું જણાતું નથી. તેથી પૂર્વજન્મમાં મંગલ કર્યું હશે એમ કલ્પના કરાય છે. એટલે મંગલ પણ થયું હોવાથી વ્યતિરેક વ્યભિચાર નથી. (આટલા ગ્રંથાધિકાર પછી હવે, છતે મંગળે જ્યાં સમાપ્તિ નથી થઈ, એટલે કે અન્વયવ્યભિચાર આવે છે એનું વારણ કરવાની વાત ગ્રંથકારે કરી છે. એટલે અહીં પણ, વ્યતિરેક વ્યભિચારનું વારણ કરવાના અધિકાર પછી ગ્રંથકારે આ વાત કેમ કરી ? એવો પ્રશ્ન ઊઠાવી એનો જવાબ શોધવાનો પ્રયાસ કરવો જોઈએ. એટલે જવાબ મળી રહે કે જેમ વ્યતિરેક વ્યભિચારનું વારણ ન કરવામાં આવે તો કાર્યકારણભાવ નિશ્ચિત થઈ શકતો નથી એમ અન્વય-વ્યભિચારનું વારણ કરવામાં ન આવે તો પણ એ નિશ્ચિત થઈ શકતો નથી. એટલે નાસ્તિકે શબ્દશઃ એની શંકા કરી ન હોવા છતાં ગ્રંથકાર એનું નિવારણ કરી દેવા આ વાત કરી રહ્યા છે.

આ વાતને આ રીતે કહી શકાય. વ્યતિરેક વ્યભિચારનું વારણ કરવા પર કોઈ શંકા કરે છે કે “વ્યતિરેક વ્યભિચારનું ભલે વારણ થયું, પણ છતાં મંગળને સમાપ્તિનું કારણ માની શકાય નહીં, કારણ કે છતે મંગળે કાદંબરી વગેરેમાં સમાપ્તિ થઈ ન હોવાથી અન્વયવ્યભિચાર ઊભો છે.” આવી શંકાનું સમાધાન આપવા ગ્રંથકારે યત્ન ચ સત્યપિ વગેરે અધિકાર કહ્યો છે.

આ રીતે આગળ સર્વત્ર તે તે અધિકાર પછી કયો અધિકાર આવ્યો છે એ જોઈ એ બે વચ્ચેનો સંબંધ ખોળી કાઢવો જોઈએ કે પૂર્વ અધિકાર કહ્યા પછી ગ્રંથકારના મનમાં શું શંકા-વિચાર વગેરે આવ્યા કે જેથી એના સમાધાનરૂપે આ ઉત્તર અધિકાર આવ્યો છે...વગેરે.)

(૨) જે કાદંબરી વગેરે ગ્રંથમાં છતે મંગળે સમાપ્તિ નથી થઈ ત્યાં બળવત્તર વિદ્ન (એક મોટું વિદ્ન) કે વિદ્નપ્રાચુર્ય (નાનાં નાનાં અનેક વિદ્નો) હોવાના કારણે સમાપ્તિ નથી થઈ એમ જાણવું. (૩) બળવત્તર વિદ્નનો (કે ઉપલક્ષણથી પ્રચુરવિદ્નનો) નાશ કરવા માટે (બળવત્તર કે) પ્રચુરમંગલ જ કારણ છે. એટલે કાદંબરી વગેરે ગ્રંથોમાં જેવું વિદ્ન હતું એવું મંગલ ન થયું હોવાના કારણે વિદ્નધ્વંસ થયો નહીં.

(શંકા : વિદ્નધ્વંસ ભલે ન થયો, પણ મંગલ જો સમાપ્તિનું કારણ છે તો સમાપ્તિ થવી જ જોઈએ, નહીંતર

અન્વયવ્યભિચાર ઊભો જ રહ્યો. અથવા બીજી રીતે શંકા : ગ્રંથારંભે મંગલ કરવામાં આવે છે ને સમાપ્તિ તો કેટલાય દિવસો બાદ થાય છે. તેથી મંગળ સમાપ્તિને અવ્યવહિતપૂર્વવર્તી ન હોવાથી એનું કારણ શી રીતે કહેવાય ? આવી શંકાનું સમાધાન આપવા વિઘ્નધ્વંસસ્તુ...ઇત્યાદિ અધિકાર છે.)

(૪) સમાધાન : વિઘ્નધ્વંસ એ મંગલનું દ્વાર છે. એટલે કાદંબરી વગેરેમાં આ દ્વારનું સંપાદન થયું ન હોવાથી સમાપ્તિ ન થઈ. અર્થાત્ જ મંગળ વિઘ્નધ્વંસ નામના દ્વારને પેદા કરી શકે એ મંગળ જ વિઘ્નધ્વંસ દ્વારા થનારી સમાપ્તિનું કારણ બની શકે છે. કાદંબરી વગેરેમાં આવું મંગળ સ્વરૂપ કારણ જ વિદ્યમાન ન હોવાથી સમાપ્તિ રૂપ કાર્ય ન થયું, ને તેથી અન્વય વ્યભિચાર રહેતો નથી. (બીજી શંકાનું સમાધાન - મંગલ સાક્ષાત્ સમાપ્તિને અવ્યવહિત-પૂર્વવર્તી ન હોવા છતાં વિઘ્નધ્વંસ દ્વારા તેવું છે જ, માટે એ કારણ હોવામાં કશો વાંધો નથી.)

[શંકા : મંગળ આત્મામાં રહે છે જ્યારે સમાપ્તિ ગ્રંથમાં રહે છે તો બન્નેનો કાર્યકારણભાવ શી રીતે માનવો?

સમાધાન : તમારી વાત સાચી છે, કાર્ય અને કારણ બન્ને એક અધિકરણમાં રહ્યા હોવા જોઈએ. એટલે આ બન્નેને આત્મામાં લઈ જઈએ તો આત્મનિષ્ઠ પ્રત્યાસત્તિથી કાર્યકારણભાવ મળે. મંગળ તો આશ્રયતા સંબંધથી આત્મામાં રહ્યું જ છે. ગ્રંથકાર ચરમવર્ણ ઉચ્ચારે એટલે ગ્રંથ સમાપ્ત થાય છે. પણ શબ્દ ક્ષણિક હોવાથી ચરમવર્ણનો તૂટ દ્વંસ થઈ જાય છે. માટે સમાપ્તિ ચરમવર્ણ દ્વંસ રૂપ છે. એને આત્મામાં રાખવી છે. તેથી પ્રશ્ન પૂછવાનો કે આવી સમાપ્તિ (રહેનાર) માટે આત્મા (રાખનાર) શું છે ? તો કે સ્વ (=સમાપ્તિ = ચરમવર્ણદ્વંસ) નો પ્રતિયોગી જે ચરમવર્ણ તદનુકૂલ કૃતિમાન છે. તેથી, સ્વપ્રતિયોગિચરમવર્ણાનુકૂલકૃતિમત્ત્વસંબંધેન સમાપ્તિ આત્મામાં રહેશે. એટલે ટૂંકમાં કાર્યકારણભાવ આવો થશે - મંગલત્વાવચ્છિન્નઆશ્રયતાસંબંધાવચ્છિન્નકારણતાનિરૂપિતસમાપ્તિત્વાવચ્છિન્ન-સ્વપ્રતિયોગિચરમવર્ણાનુકૂલકૃતિમત્ત્વસંબંધાવચ્છિન્નકાર્યતા ।]

[મંગલ વિઘ્નધ્વંસ દ્વારા સમાપ્તિનું કારણ છે આવું પ્રાચીન નૈયાયિકો કહે છે. આમાં ઇત્યાહુઃ એમ કહીને ગ્રંથકારે પોતાનો અસ્વરસ (અસુચિ) દર્શાવ્યો છે. એનું કારણ એ છે કે મંગલ વિના જ ગ્રંથારંભ કરનારને વિઘ્ન આવ્યું, ભોગવી લીધું ને પછી ગ્રંથસમાપ્ત કર્યો. તો વ્યતિરેક વ્યભિચાર આવ્યો. વળી, ગ્રંથસમાપ્તિ કરનાર દરેક નાસ્તિકનો આત્મા પૂર્વભવમાં આસ્તિક હતો ને મંગળ કર્યું જ હતું એવું માનવું આવશ્યક બને છે. જ્યારે નવ્યનૈયાયિકોના મત મુજબ મંગળને સમાપ્તિનું કારણ માનવામાં ન આવે તો દરેક નાસ્તિકે પૂર્વભવે મંગળ કર્યું જ હશે એવું માનવાની આવશ્યકતા રહેતી નથી. જેને વિઘ્ન હતું જ નહીં કે હતું તે ભોગ વગેરે દ્વારા નષ્ટ થઈ ગયું એવા ગ્રંથકાર માટે જન્માન્તરીય મંગલ કલ્પવાની આવશ્યકતા રહેતી નથી. (એટલે એટલું લાઘવ થાય.) તથા મંગળને સમાપ્તિજનક માનવા માટે પણ વિઘ્નધ્વંસજનક તો માનવું જ પડે છે, તો પછી માત્ર વિઘ્નધ્વંસજનક જ માનવામાં લાઘવ થાય. ગંગેશોપાધ્યાય વગેરે નવ્યનૈયાયિકોનો આ મત હવે ગ્રંથકાર જણાવે છે.]

(મુ.) નવ્યાસ્તુ મજ્જલસ્ય વિઘ્નધ્વંસ એવ ફલં; સમાપ્તિસ્તુ બુદ્ધિપ્રતિભાદિકારણકલાપાત્ । 'ન ચૈવં સ્વતઃ સિદ્ધવિઘ્ન-વિરહવતા કૃતસ્ય મજ્જલસ્ય નિષ્ફલત્વાપત્તિરિતિ વાચ્યમ્, ઇષ્ટાપત્તેઃ । વિઘ્નશઙ્કયા તદાચરણાત્, 'તથૈવ શિષ્ટાચારાત્ । ન ચ તસ્ય નિષ્ફલત્વે તદ્બોધકવેદાપ્રામાણ્યાપત્તિરિતિ વાચ્યમ્, સતિ વિઘ્ને તન્નાશસ્યૈવ વેદબોધિતત્વાત્ । 'અત એવ પાપભ્રમેણ કૃતસ્ય પ્રાયશ્ચિત્તસ્ય નિષ્ફલત્વેઽપિ ન તદ્બોધકવેદાપ્રામાણ્યમ્ ।

(મંગલ - નવ્યમત)

(મુ.) નવ્યનૈયાયિકો તો એમ કહે છે કે મંગલનું વિઘ્નધ્વંસ એ જ ફળ છે, સમાપ્તિ તો બુદ્ધિપ્રતિભા વગેરે કારણસામગ્રીથી ઉત્પન્ન થાય છે. "આ રીતે (=વિઘ્નધ્વંસને જ જો મંગળનું કાર્ય માનશો) તો સ્વતઃ સિદ્ધવિઘ્નવિરહવાળા (=જેને પહેલેથી જ કોઈ વિઘ્ન નથી એવા) ગ્રંથકારે કરેલું મંગલ નિષ્ફળ જવાની આપત્તિ આવશે (કારણ કે એને વિઘ્ન જ ન હોવાથી, એના મંગલથી કોઈ વિઘ્નનો દ્વંસ થતો નથી)" આવું ન કહેવું, કારણ કે (એનું મંગલ નિષ્ફળ જાય) એ અમને ઇષ્ટ (=માન્ય) જ

છે. (‘પણ તો પછી, મંગલથી વિદ્નદ્વંસ થશે જ એવો નિર્ણય ન રહેવાથી કોઈ એનું આચરણ નહીં કરે’ એવી શંકાનું સમાધાન એ છે કે) વિદ્નની શંકા (=સંભાવના) થી જ તેનું (=મંગલનું) આચરણ કરવામાં આવતું હોય છે, (નહીં કે વિદ્નના નિશ્ચયથી), (તે પણ એટલા માટે કે) ‘તેવો જ શિષ્ટાચાર છે. “પણ, જો મંગલ નિષ્ફળ જતું હોય તો તેનું (=મંગલનું) બોધક વેદ (વાક્ય) અપ્રમાણ બની જવાની આપત્તિ આવશે” એવું પણ ન કહેવું, કારણ કે “વિદ્ન હોય તો મંગલથી વિદ્નદ્વંસ થાય” એ રીતે જ વેદમાં જણાવેલું છે. ‘તેથી જ, (‘મારાથી પાપ થઈ ગયું’) એવા પાપના ભ્રમથી (એ પાપના નાશ માટે) કરાયેલું પ્રાયશ્ચિત્ત નિષ્ફળ જતું હોવા છતાં તેનું (=પ્રાયશ્ચિત્તનું) બોધક વેદ (વાક્ય) અપ્રમાણ ઠરતું નથી, (કારણ કે ત્યાં પણ પાપ હોય તો જ પ્રાયશ્ચિત્તથી પાપનાશ થવાનું વેદવાક્ય જણાવે છે.)

(વિ.) નવ્યો કહે છે કે મંગળનું વિદ્નદ્વંસ એ જ ફળ છે, અર્થાત્ મંગળ વિદ્નદ્વંસનું જ કારણ છે, સમાપ્તિનું નહીં. (પણ તો પછી સમાપ્તિ શેનાથી થશે ?) સમાપ્તિ બુદ્ધિપ્રતિભા-પ્રતિબન્ધકાભાવ વગેરે કારણ સામગ્રીથી પેદા થાય છે.

(દ્વારથી દ્વારી અન્યથાસિદ્ધ ?)

(પ્રાચીન નૈ. - મંગળ તો વિદ્નદ્વંસજનક જ છે વિદ્નદ્વંસ કરીને એ ચરિતાર્થ થઈ જાય છે, સમાપ્તિ પ્રત્યે એ અન્યથાસિદ્ધ છે. આવું તમે જે કહો છો એ રીતે તો તમે આ પણ કહી શકશો કે દાન તો માત્ર પુણ્યજનક જ છે, એને સ્વર્ગજનક પણ માનવામાં ગૌરવ થાય છે. તથા દંડ તો માત્ર ભ્રમિજનક જ છે, એને ઘટજનક પણ માનવામાં ગૌરવ થાય છે. એટલે કે સ્વર્ગ પ્રત્યે દાન ને ઘટ પ્રત્યે દંડ અન્યથાસિદ્ધ થઈ જાય. આ તો જ્યાં જ્યાં દ્વાર (=વ્યાપાર) હશે ત્યાં ત્યાં દ્વારી (વ્યાપારી) અન્યથાસિદ્ધ થઈ જશે. પણ અવું યોગ્ય નથી. કારણ કે દાનને સ્વર્ગ પ્રત્યે ને દંડને ઘટ પ્રત્યે કારણ માન્યું જ છે. એટલે નક્કી થાય છે કે ન હિ વ્યાપારેણ વ્યાપારિણોઽન્યથાસિદ્ધિઃ મંગળ પણ સમાપ્તિ પ્રત્યે વ્યાપારી છે ને વિદ્નદ્વંસ એનો વ્યાપાર છે. તેથી સમાપ્તિ પ્રત્યે મંગળ વિદ્નદ્વંસથી અન્યથાસિદ્ધ છે એવું કહી શકાય નહીં.

નવ્યનૈ. : જે વ્યાપારીની કારણતા પ્રમાણસિદ્ધ હોય એ જ વ્યાપારી, વ્યાપારથી અન્યથાસિદ્ધ થઈ શકતો નથી. આશય એ છે કે જેની કારણતા નિશ્ચિત થઈ ગયેલી છે ને વચ્ચે દ્વાર માન્યા વિના એ સંગત થઈ શકતી નથી ત્યાં ત્યાં દ્વારની કલ્પના કરી વ્યાપારીને કારણ તરીકે માનવું જ પડે છે. પણ જેની કારણતા હજુ પ્રમાણથી નિશ્ચિત થયેલી નથી ને છતાં એ કારણતાની સંગતિ કરવા માટે વચ્ચે કોઈ દ્વાર માનવું પડે છે, તો બહેતર છે કે એ વચલા માધ્યમને જ કારણ તરીકે નિશ્ચિત કરી પેલા વિવક્ષિત વ્યાપારીને અન્યથાસિદ્ધ માની લેવો. તેથી વિવક્ષિત કાર્ય પ્રત્યે વચલા માધ્યમને જ જનક માનવાનું રહે, વ્યાપારીને પણ જનક માનવાનું ગૌરવ ન થાય, તેથી જ ‘તમેવ વિદિત્વાઽતિમૃત્યુમેતિ નાન્યઃ પન્થા વિદ્યતેઽયનાય’ એ શ્રુતિથી તત્ત્વજ્ઞાનની કારણતા નિશ્ચિત થયેલી હોવાથી, ‘કાશીમરણાનુક્રિતિઃ’ આવી શ્રુતિના અર્થ તરીકે કાશીમરણને મુક્તિનું કારણ નથી કહેવાયું, પણ પ્રયોજક જ કહેવાયું છે. અર્થાત્ કાશીમરણથી તત્ત્વજ્ઞાન થાય છે. ને મુક્તિ તો તત્ત્વજ્ઞાનથી જ થાય છે. એમ જણાવીને મુક્તિ પ્રત્યે કાશીમરણને અન્યથાસિદ્ધ કહેવાયું છે. દાનમાં સ્વર્ગની કારણતા ને દંડમાં ઘટની કારણતા ક્રમશઃ આગમથી ને લોકથી નિશ્ચિત થયેલી છે. માટે એ બે પુણ્ય કે ચક્રભ્રમણ દ્વારા અન્યથાસિદ્ધ થઈ શકતા નથી. પણ મંગળમાં સમાપ્તિની કારણતા છે કે નહીં એની તો હજુ ચર્ચા ચાલી રહી છે. નિશ્ચય થયો નથી. તો મંગળને માત્ર વિદ્નદ્વંસ પ્રત્યે કારણ માની લેવું એમાં લાઘવ છે, કારણ કે એને સમાપ્તિ પ્રત્યે કારણ માનવામાં પણ, વિદ્નદ્વંસ પ્રત્યે કારણ તો માનવું જ પડે છે. તેથી, મંગળ વિદ્નદ્વંસ પ્રત્યે જ કારણ છે, ને સમાપ્તિ પ્રત્યે તો અન્યથાસિદ્ધ છે એવું માનવામાં ‘દ્વારથી દ્વારી અન્યથાસિદ્ધ ન થાય’ એવા નિયમનો ભંગ ન હોવાથી કોઈ દોષ નથી.)

(૧) સ્વતઃ સિદ્ધિવિઘ્નવિરહવાન્ ગ્રંથકારે કરેલું મંગળ નિષ્ફળ જાય એ અમને ઇષ્ટાપત્તિરૂપ એટલા માટે છે કે એ નિષ્ફળ જવા માત્રથી વિદ્નદ્વંસ પ્રત્યેની એની કારણતા ઊડી જતી નથી. આશય એ છે કે કારણો બે પ્રકારનાં છે. સ્વરૂપયોગ્ય અને ફળોપધાયક. ઇતરકારણસમવધાને ચત્કાર્યજનકં તત્ત્વરૂપયોગ્યં કારણમ્... ઇતરકારણ સામગ્રી મળી જવા પર જે અવશ્ય પોતાનું કાર્ય કરી આપે તે સ્વરૂપયોગ્યકારણ. ઇતરસામગ્રીસમવહિત થયેલું આ જ સ્વરૂપયોગ્યકારણ અવશ્ય ફળોપધાયક (ફળોત્પાદક) બની જ જાય છે. માટે ત્યારે એ ફળોપધાયક કહેવાય છે.

અરણ્યસ્થ દંડને કુલાલાદિ સામગ્રી ન મળવાથી એ ઘટોત્પાદક ન બને એટલા માત્રથી એમાંથી ઘટની સ્વરૂપયોગ્યકારણતા કાંઈ હણાઈ જતી નથી. એમ પ્રસ્તુતમાં વિદ્યનદ્વંસાત્મક કાર્ય માટે વિદ્યન પણ એક નિમિત્તકારણ છે, કારણ કે ઘડો હોય તો જ ફૂટે ન હોય તો ન જ ફૂટે એ બિના જણાવે છે કે દ્વંસમાત્ર પ્રત્યે પ્રતિયોગી એ કારણ છે. એટલે સ્વતઃસિદ્ધ વિદ્યાભાવવાળાને વિદ્યાત્મક અન્ય કારણ હાજર ન હોવાથી એના મંગળ દ્વારા વિદ્યનદ્વંસ ન થાય એ યોગ્ય જ છે. પણ એટલા માત્રથી મંગળમાં રહેલી કારણતા અસંગત ઠરી જતી નથી.

(૨) ઇષ્ટપ્રાપ્તિનો નિશ્ચય જ પ્રવૃત્તિજનક છે એવું નથી, ઇષ્ટપ્રાપ્તિની સંભાવના પણ પ્રવૃત્તિજનક છે. લાભની સંભાવના જણાતી હોય તેવો સોદો પણ વેપારી કરે જ છે. વિદ્યનદ્વંસ ઇષ્ટ છે. માટે વિદ્યન હશે તો વિદ્યનદ્વંસ રૂપ ઇષ્ટપ્રાપ્તિ થઈ જશે એમ સંભાવના કરીને શિષ્ટપુરુષ મંગળ કરશે જ.

એમ અનિષ્ટપ્રાપ્તિનો નિશ્ચય જ નિવર્તક છે એવું નથી, એની સંભાવના પણ નિવર્તક છે. આમાં 'કદાચ ઝેર પડ્યું છે' આવી શંકા પડે તો પણ ભૂખ્યો આદમી પણ એ ભોજન કરતો નથી.

(૩) 'વિદ્યન હોય તો જ મંગળથી વિદ્યનદ્વંસ થાય' એવું જ વેદમાં જણાવ્યું છે એવી તમારી વાત તમારા કહેવા માત્રથી માની લેવાની ? આવી કોઈ શંકા કરે તો એના જવાબ માટે - પોતે કરેલી વાતના સમર્થન માટે - ગ્રંથકારે પ્રાયશ્ચિત્ત અને પાપનાશની અત્ત એવ... ઇત્યાદિ વાત કરી છે.

(મુ.) ^૧મંગલં ચ વિદ્યનદ્વંસવિશેષે કારણં, વિદ્યનદ્વંસવિશેષે ચ વિનાયકસ્તવપાઠાદિઃ । ^૨ઋચિચ્ચ વિદ્યાત્યન્તાભાવ એવ સમાપ્તિસાધનં, ^૩પ્રતિબન્ધકસંસર્ગાભાવસ્યૈવ કાર્યજનકત્વાત્ । इत्थं च नास्तिकादीनां ग्रन्थेषु जन्मान्तरीयमङ्गल-जन्यदुरितद्वंसः, ^૪સ્વતઃ સિદ્ધવિદ્યાત્યન્તાભાવો વાઽસ્તીતિ ન વ્યભિચાર ઇત્યાહુઃ ।

(મુ.) ^૧વળી મંગલ વિદ્યનદ્વંસવિશેષ (=અમુક ચોક્કસ પ્રકારના વિદ્યનદ્વંસ) પ્રત્યે કારણ છે અને અન્ય પ્રકારના વિદ્યનદ્વંસ પ્રત્યે વિનાયકસ્તવપાઠ વગેરે કારણ છે. ^૨વળી ક્યાંક (=સ્વતઃસિદ્ધ વિદ્યનવિરહવાળા ગ્રંથકારે રચેલા ગ્રંથસ્થળે) તો વિદ્યનનો અત્યન્તાભાવ જ સમાપ્તિનું કારણ બને છે. ^૩કારણકે છેવટે પ્રતિબંધકસંસર્ગાભાવ જ કાર્યજનક હોય છે. આમ (પ્રતિબન્ધકસંસર્ગાભાવને સમાપ્તિજનક માનવાથી) નાસ્તિકાદિના (સમાપ્ત થયેલા) ગ્રંથોમાં, જન્માન્તરીય મંગલ જન્ય વિદ્યનદ્વંસ (અને તે દ્વારા વિદ્યનસંસર્ગાભાવની વિદ્યમાનતા થવાથી,) ^૪અથવા સ્વતઃ સિદ્ધવિદ્યાત્યન્તાભાવ હોવાથી (વ્યતિરેક) વ્યભિચાર આવતો નથી. આખું નવ્યનૈયાયિકો કહે છે.

(વિ.) (૧) (શંકા - તમે મંગળ અને વિદ્યનદ્વંસ વચ્ચેનો કાર્ય-કારણભાવ જણાવ્યો, પણ એમાં તો વ્યતિરેક-વ્યભિચાર છે. કોઈ ગ્રંથકાર વિનાયકસ્તવપાઠ કરીને વિદ્યનદ્વંસ કરે છે તો કો'ક ગ્રંથકાર પ્રાયશ્ચિત્ત કરીને વિદ્યનદ્વંસ કરે છે.)

સમાધાન : અહીં તૃણારણિમણિન્યાય લગાડવો. અર્થાત્ વિદ્યનદ્વંસસામાન્ય (=કોઈપણ વિદ્યનદ્વંસ) પ્રત્યે મંગળ કારણ છે એવું નથી, પણ વિદ્યનદ્વંસવિશેષ (=અમુક ચોક્કસ પ્રકારના વિદ્યનદ્વંસ) પ્રત્યે મંગળ કારણ છે અને એનાથી જુદા પ્રકારના વિદ્યનદ્વંસ પ્રત્યે વિનાયકસ્તવપાઠાદિ કારણ છે. ઇત્યાદિ રીતે કાર્યના પેટા-વિલક્ષણ ભેદો માનવા.

(આમ તો, જે વિદ્યનદ્વંસ સ્વઅવ્યવહિતોત્તરક્ષણોત્પત્તિક્ત્વસંબંધથી મંગળવિશિષ્ટ હોય તે વિદ્યનદ્વંસ પ્રત્યે મંગળ કારણ છે. એવા જ સંબંધથી જે વિદ્યનદ્વંસ વિનાયકસ્તવપાઠવિશિષ્ટ હોય તેના પ્રત્યે વિનાયકસ્તવપાઠ કારણ છે ઇત્યાદિ કહી શકાય છે. આમાં, સ્વ=મંગળ... એને અવ્યવહિતોત્તરક્ષણમાં તો એ જ વિદ્યનદ્વંસની ઉત્પત્તિ છે જે મંગળથી જ થયો હોય, ને એ તો મંગલ વિના થયો જ નથી, તેથી સ્વાવ્યવહિતોત્તરક્ષણોત્પત્તિક્ત્વસંબંધેન મંગલવિશિષ્ટવિદ્યનદ્વંસ તરીકે એવો જ વિદ્યનદ્વંસ આવવાથી વ્યતિરેક વ્યભિચાર નહીં આવે. અહીં કાર્ય-કારણભાવનો વિચાર કરીએ તો, વિદ્યનદ્વંસત્વેન વિદ્યનદ્વંસને કાર્યરૂપે નથી લેવાયો, કારણ કે તો

તો વિનાયક સ્તવપાઠજન્ય વિદ્યનદ્વંસ પણ પકડાઈ જવાથી વ્યભિચાર ઊભો રહે. કિન્તુ સ્વાવ્યવૃત્તિ... ઇત્યાદિ સંબંધથી મંગળવિશિષ્ટવિદ્યનદ્વંસસ્ત્વેન વિદ્યનદ્વંસને જ કાર્ય રૂપે લેવાયો છે. એટલે કે,

મંગલત્વાવચ્છિન્નકારણતાનિરૂપિતસ્વાવ્યવહિતોત્તરક્ષણોત્પત્તિકત્વસંબંધેન

મંગલવિશિષ્ટવિદ્યનદ્વંસત્વાવચ્છિન્નકાર્યતા... આવો કાલકાલ ભાવ છે.

આમાં કાર્યતાવચ્છેદકમાં ઘણું ગૌરવ હોવું સ્પષ્ટ છે. એટલે લાઘવ થાય એ માટે તૃણારણિમણિન્યાયે વિદ્યનદ્વંસના ત્રણ પેટાભેદ માની એ દરેકના તે તે ધર્મવિશેષને કાર્યતાવચ્છેદક માનવાની અહીં વાત કરી છે. એટલે મંગળજન્ય વિદ્યનદ્વંસમાં એક અ નામનો એવો વિલક્ષણ ધર્મ છે જે સ્તવપાઠાદિજન્ય વિદ્યનદ્વંસમાં નથી. તેથી મંગળના કાર્યરૂપ જે વિદ્યનદ્વંસ છે એનો કાર્યતાવચ્છેદક અ ધર્મ બની જવાથી લાઘવ થશે. અર્થાત્

મંગલત્વાવચ્છિન્નકારણતાનિરૂપિત ‘અ’ ધર્માવચ્છિન્નકાર્યતા...

આ રીતે અલગ-અલગ કાલકાલ ભાવો થશે.

(૨) (શંકા - શિષ્ટગ્રંથકાર પણ સમાસિની ઇચ્છાથી મંગળ કરે છે. એ ત્યારે જ સંભવે કે મંગળ વિદ્યનદ્વંસનું કારણ હોય ને વિદ્યનદ્વંસ સમાસિનું. પણ એ સંભવતું નથી. કારણ કે સ્વતઃ સિદ્ધવિદ્યાભાવવાળા ગ્રંથકારને વિદ્યનદ્વંસ થયો ન હોવા છતાં સમાસિ તો થાય જ છે. તો આની સંગતિ શી રીતે કરવી ? આવી શંકાના સમાધાન માટે ગ્રંથકારે ક્વચિત્ત્વ... ઇત્યાદિ અધિકાર કહ્યો છે. એટલે કે કોઈક સમાસિ પ્રત્યે વિદ્યનદ્વંસ કારણ છે ને કો’ક સમાસિ પ્રત્યે વિદ્યનઅત્યંતાભાવ.

(૩) “આ તો સમાસિનાં કારણો અલગ - અલગ થઈ જવાથી અનુગમ (એકરૂપતા) નહીં રહે ” આવી શંકાના સમાધાન માટે ગ્રંથકારે પ્રતિબંધકસંસર્ગાભાવસ્વૈવ ઇત્યાદિ કહ્યું છે. એટલે પ્રતિબંધકનો સંસર્ગાભાવ જોઈએ. વિદ્યનદ્વંસ કે વિદ્યાભાવ આ બન્ને વિદ્યનસંસર્ગાભાવ તો છે જ.

(૪) નાસ્તિકાદિના સમાસ થયેલા મંગળ શૂન્ય ગ્રન્થ અંગે, એના આત્મામાં વિદ્યન માનવું, એનો દ્વંસ માનવો ને એ દ્વંસજનક તરીકે જન્માન્તરીય મંગળ માનવું... આ બધામાં ઘણું ગૌરવ હોવાથી ગ્રંથકારે સ્વતઃ સિદ્ધ... ઇત્યાદિ વિકલ્પ દર્શાવ્યો છે કે પહેલેથી એના આત્મામાં વિદ્યન જ ન હોવાથી વિદ્યનસંસર્ગાભાવ છે ને તદ્વજન્ય સમાસિ થઈ એમ માનવું.

(વિદ્યાભાવ એ સમાસિસાધન)

(અથવા, આ ક્વચિત્ત્વ... ઇત્યાદિ પંક્તિઓ બીજી રીતે પણ બેસાડી શકાય.)

તોફાની પુત્ર ચાકડા પર બેસી જાય તો કુંભાર ઘડો બનાવી શકતો નથી. એટલે જણાય છે કે પુત્ર ઘટ પ્રત્યે પ્રતિબંધક છે. એટલે કે પુત્રાભાવ ઘટનું કારણ છે. હવે જ્યારે પુત્ર ચાકડા પર બેઠો છે ત્યારે પણ સમવાયસંબંધથી તો પુત્રનો અભાવ છે જ. છતાં ઘટકાર્ય થતું નથી. એટલે નિશ્ચિત થાય છે કે જે સંબંધથી વિદ્યમાન પ્રતિબંધક, કાર્યનો પ્રતિબંધ કરે, તત્સંબંધાવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાક તેનો અભાવ જ કાર્યનું કારણ બને છે. પ્રસ્તુતમાં અશુભઅદ્ય (અધર્મ) એ સમાસિ પ્રત્યે પ્રતિબંધક છે, ને એ આત્મગુણ હોવાથી આત્મામાં સમવાયસંબંધથી રહીને સમાસિનો પ્રતિબંધ કરે છે. તેથી સમવાયસંબંધાવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાક વિદ્યાભાવ જ પ્રતિબંધકાભાવરૂપે સમાસિનું કારણ બની શકે.

હવે કોઈ પણ વસ્તુનો અત્યંતાભાવ જેમ અમુક ચોક્કસ સંબંધથી હોય છે એવું દ્વંસ કે પ્રાગભાવ માટે નથી. એટલે કે ભૂતલ પર ઘડો સમવાયસંબંધથી ન હોવા છતાં સંયોગસંબંધથી હોય પણ ખરો. માટે એ વખતે રહેલા અભાવની પ્રતિયોગિતા સમવાયસંબંધાવચ્છિન્ન કહેવાય. પણ દ્વસ્ત થયો એટલે બધા સંબંધથી એનો અભાવ

જ રહેવાનો. સમવાયસંબંધથી એ ધ્વસ્ત થયો અને સંયોગથી હજુ ઊભો છે આવું બની શકતું નથી, આવું જ ઘટપ્રાગભાવ માટે પણ છે. એટલે ધ્વંસ અને પ્રાગભાવની પ્રતિયોગિતા કોઈ ચોક્કસ સંબંધથી નિયંત્રિત ન હોવાથી સંબંધાવચ્છિન્ન હોતી નથી. એટલે સમવાયસંબંધાવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાક વિઘ્નાભાવ તરીકે વિઘ્નનો અત્યંતાભાવ જ લઈ શકાય છે, વિઘ્નધ્વંસ નહીં. માટે મુક્તાવલીમાં વિઘ્નાત્યન્તાભાવ એવ સમાપ્તિસાધનમ્ એમ કહ્યું છે. અને આમાં કારણ તરીકે જે પ્રતિબંધકસંસર્ગાભાવસ્યૈવ કાર્યજનકત્વાત્ એમ કહ્યું છે એનો અર્થ પ્રાગભાવ વગેરે ત્રણેને સાંકળી લે એવો પ્રસિદ્ધ સંસર્ગાભાવ ન સમજવો, પણ સંસર્ગાવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાકાભાવ એવો સમજવો. એવા અભાવ તરીકે ધ્વંસ આવી શકતો નથી એ જોઈ ગયા. પ્રતિબંધક જે સંબંધથી પ્રતિબંધ કરે છે તત્સંબંધાવચ્છિન્ન એનો અભાવ જ કાર્યજનક બને છે એ આપણે વિચારી ગયા છીએ. इत्थं च... વગેરે પંક્તિનો અર્થ આવો સમજવો - નાસ્તિકાદિના ગ્રંથોમાં જન્માન્તરીયમંગળજન્ય દુરિતધ્વંસસામગ્રીપ્રયુક્ત વિઘ્નાભાવ હોય છે કે સ્વતઃસિદ્ધ વિઘ્નાભાવ હોય છે ને તેથી સમાપ્તિ થાય છે. માટે વ્યભિચારદોષ રહેતો નથી.

વિઘ્નાભાવ અને સમાપ્તિનો આત્મનિષ્ઠપ્રત્યાસત્તિથી કાઢકાઢાભાવ આવો થશે.

વિઘ્નાભાવત્વાવચ્છિન્નવિશેષણતાસંબંધાવચ્છિન્નકારણતાનિરૂપિતસમાપ્તિવાવચ્છિન્ન -
સ્વપ્રતિયોગિચરમવર્ણાનુકૂલકૃતિમત્ત્વસંબંધાવચ્છિન્નકાર્યતા ।

(મુ.) સંસારેતિ । ‘સંસાર એવ મહીરુહઃ=વૃક્ષસ્તસ્ય બીજાય નિમિત્તકારણાયેત્યર્થઃ । ‘એતેન ઈશ્વરે પ્રમાણમપિ દર્શિતં ભવતિ, તથાહિ - યથા ઘટાદિકાર્યં કર્તૃજન્યં તથા ક્ષિત્યંકુરાદિકમપિ, *ન ચ તત્કર્તૃત્વમસ્મદાદીનાં સંભવતીત્યતસ્ત-ત્કર્તૃત્વેનેશ્વરસિદ્ધિઃ । ‘ન ચ શરીરાજન્યત્વેન કર્ત્રજન્યત્વસાધકેન સત્પ્રતિપક્ષ ઇતિ વાચ્યમ્, અપ્રયોજકત્વાત્ । ‘મમ તુ કર્તૃત્વેન કાર્યકારણભાવ એવાનુકૂલસ્તર્કઃ । ‘“દ્યાવાભૂમી જનયન્દેવ એકો વિશ્વસ્ય કર્તા ભુવનસ્ય ગૌતા” ઇત્યાદય આગમા અપ્યનુસન્ધેયાઃ ॥

(ઈશ્વરકર્તૃત્વવાદ)

(મુ.) ‘સંસાર એ જ વૃક્ષ, તેના બીજરૂપ [શ્રીકૃષ્ણને નમસ્કાર હો ‘અહીં બીજરૂપ જે કહ્યા] એનો અર્થ નિમિત્ત કારણભૂત એવો સમજવો. ૩આનાથી (શ્રીકૃષ્ણને સંસારના નિમિત્તકારણભૂત કહ્યા એનાથી) ‘ઈશ્વરમાં પ્રમાણ પણ આપેલું સમજવું. તે આ રીતે - જેમ ઘટાદિ કાર્ય કર્તૃજન્ય હોય છે તેમ ક્ષિત્યંકુરાદિ કાર્ય પણ (કર્તૃજન્ય હોય છે.) *વળી તેનું (=ક્ષિત્યંકુરાદિનું) કર્તૃત્વ આપણામાં સંભવતું નથી, તેથી તેના કર્તા તરીકે (આપણા બધાથી વિલક્ષણ એવા) ઈશ્વરની સિદ્ધિ થાય છે. ૪(“જે શરીરાજન્ય હોય છે તે કર્તાથી અજન્ય હોય છે, જેમ કે આકાશ. આવી વ્યાપ્તિના બળે જણાય છે કે શરીરાજન્યત્વ એ કર્ત્રજન્યત્વસાધક હેતુ છે. ને એ ક્ષિત્યંકુરાદિમાં પણ રહેલ છે. તેથી તમારા ‘ક્ષિત્યંકુરાદિ કર્તૃજન્ય હોય છે, કારણ કે કાર્યરૂપ છે, જેમ કે ઘટ’ આવા અનુમાનમાં) કર્ત્રજન્યત્વસાધક શરીરાજન્યત્વ હેતુ દ્વારા સત્પ્રતિપક્ષ નામનો હેત્વાભાસદોષ રહેલો છે.” આવું ન કહેવું, કારણ કે શરીરાજન્યત્વ હેતુ અપ્રયોજક છે (અર્થાત્ અનુકૂલતર્કરહિત છે.) ‘મારા અનુમાનમાં તો કર્તૃત્વેન-કાર્યત્વેન કાર્યકારણભાવ એ જ અનુકૂલ તર્ક છે. (અર્થાત્ જો ક્ષિત્યંકુરાદિને વગર કર્તાએ થયેલા કાર્યરૂપ માનશો તો આ કાર્ય - કારણભાવનો ભંગ થઈ જવાની આપત્તિ આવે. આમ અનુમાન દ્વારા ઈશ્વરની સિદ્ધિ થઈ. વળી એમાં) ૫“દ્યાવાભૂમી જનયન્દેવ...” ઇત્યાદિ આગમોનું પણ (ઈશ્વરની સિદ્ધિમાં) પ્રમાણ તરીકે અનુસંધાન કરવું.

(વિ.) (૧) કારિકાવલીમાં નૂતનજલધરચર્યયે વગેરે સામાસિક પદો હોવા છતાં એનો સમાસવિગ્રહ મુક્તાવલીમાં કરી દેખાડ્યો નથી, તો સંસારમહીરુહસ્ય એવા પદનો વિગ્રહ શા માટે કરી દેખાડ્યો ? આવો પ્રશ્ન ઊઠાવવાથી જવાબ મળે કે સંસારસ્ય મહીરુહઃ આવો ષષ્ઠીતત્પુરુષ સમાસ કોઈ કરી ન લે એ માટે.

(૨) બીજ શબ્દ કાંઈ અપ્રચલિત નથી... છતાં બીજ શબ્દોનો અર્થ ન દર્શાવનાર મુક્તાવલીકારે એનો અર્થ

કેમ દર્શાવ્યો ? આવો પ્રશ્ન ઊઠાવવાથી જવાબ મળશે કે - બીજ વૃક્ષનું ઉપાદાનકારણ છે. એટલે શ્રીકૃષ્ણને પણ કોઈ સંસારવૃક્ષનું ઉપાદાનકારણ ન સમજી બેસે એ માટે ગ્રંથકારે સ્પષ્ટતા કરી લીધી કે ‘બીજ’ શબ્દનો અર્થ અહીં ‘નિમિત્તકારણ’ જાણવો.

(૩) ઈશ્વરની સિદ્ધિ માટે ગ્રંથકારે અનુમાન પ્રમાણ આપ્યું છે. અનુમાન પ્રયોગ આ પ્રમાણે જાણવો -

ક્ષિત્યજ્જુરાદિકં કર્તૃજન્યં, કાર્યત્વાત્, ઘટવદ્

યત્ર યત્ર કાર્યત્વં, તત્ર તત્ર કર્તૃજન્યત્વં, યથા ઘટે

યત્ર યત્ર કર્તૃજન્યત્વાભાવઃ, તત્ર તત્ર કાર્યત્વાભાવોઽપિ, યથાઽઽકાશે...

(૪) આ રીતે ક્ષિતિ-અંકુરા વગેરેનો કોઈ કર્તા હોવો જોઈએ એ સિદ્ધ થવા પર પારિશેષન્યાયથી ઈશ્વરાત્માની સિદ્ધિ કરવામાં આવે છે.

ક્ષિતિ વગેરેનો કર્તા આપણો જીવાત્મા ન બની શકે એમાં બે કારણો છે : (૧) વિનિગમનાવિરહ - એકપક્ષનિર્ણાયિકા યુક્તિ: વિનિગમના, તસ્યા: વિરહઃ, વિનિગમનાવિરહઃ । અનેક પક્ષ પોતપોતાનો દાવો માંડતા હોય ત્યારે કોનો દાવો ઉચિત છે એવો નિર્ણય કરાવી આપનાર યુક્તિ એ વિનિગમના કહેવાય છે. પણ આવી કોઈ સબળ યુક્તિ ન મળતી હોય તો એને વિનિગમના વિરહ કહેવાય છે. એવે વખતે ક્યાં તો બધાનો દાવો મંજૂર કરવો પડે છે ને ક્યાં તો બધાનો દાવો ફોક કરવો પડે છે. પ્રસ્તુતમાં જો ક્ષિતિ વગેરેના કર્તા તરીકે જીવાત્માને માનીએ તો અનંતા જીવાત્માઓ છે, એમાંથી કયો જીવ કર્તા છે ? એનો નિર્ણય કરાવી આપનાર કોઈ યુક્તિ નથી. તેથી વિનિગમનાવિરહ છે. (આને ‘વિનિગમકાભાવ’ પણ કહે છે.) એટલે ક્યાં તો બધા જીવાત્માને કર્તા માનવા પડે. પણ એવું માનવામાં અનંતા કર્તા માનવા પડવાથી મહાગૌરવ થાય છે. તેથી બધા જીવાત્માઓનો દાવો ફોક કરી કોઈ જ જીવાત્માને એનો કર્તા મનાતો નથી.

(૨) જે કર્તા હોય એને ઉપાદાનકારણનું પ્રત્યક્ષ હોવું જોઈએ. કુંભારને ઘડાના ઉપાદાનકારણ માટીનું પ્રત્યક્ષ છે. માટે એમાં પ્રયત્ન કરી ઘડો બનાવે છે. ક્ષિતિ વગેરેના ઉપાદાનભૂત પરમાણુનું આપણા જેવા જીવાત્માને પ્રત્યક્ષ નથી. કારણ કે પરમાણુમાં મહત્ત્વ (મહત્પરિમાણ) નથી.

તેથી ક્ષિત્યાદિનાં કર્તા તરીકે આપણા બધાથી વિલક્ષણ એવો ઈશ્વરાત્મા સિદ્ધ થાય છે. આ ઈશ્વર આત્મા છે, એક છે, નિત્ય છે વગેરે વાત ભૂમિકામાંથી (પૃ. ૨૫) જોઈ લેવી.

(સત્પ્રતિપક્ષ - તત્પરિહાર)

(૫) ઈશ્વરને જગત્કર્તા ન માનનાર મતાનુયાયીઓ ઈશ્વરસાધક અનુમાનની સામે અનુમાન આપી સત્પ્રતિપક્ષ દોષ દર્શાવે છે.

ક્ષિત્યજ્જુરાદિકં સકર્તૃકં, કાર્યત્વાત્ ઘટવદ્ આની સામે -

ક્ષિત્યજ્જુરાદિકં અકર્તૃકં, શરીરાજન્યત્વાત્, આકાશવત્

યત્ર યત્ર શરીરાજન્યત્વં તત્ર તત્ર અકર્તૃકત્વં, યથાઽઽકાશે...

નૈયાયિક એની સામે જવાબ આપે છે કે તમારું અકર્તૃકત્વ સાધક અનુમાન અપ્રયોજક છે. એટલે કે અસ્તુ શરીરાજન્યત્વં, માઽસ્તુ અકર્તૃકત્વં, કો દોષઃ ? આવી અન્વયવ્યભિચારની શંકાને નિર્મૂળ કરનાર કોઈ અનુકૂલતર્કનું તમારા શરીરાજન્યત્વ હેતુને પીઠબળ નથી.

(૬) અહીં પૂર્વપક્ષી નૈયાયિકની સામે પણ એ જ અપ્રયોજકત્વનું હથિયાર ઉગામવાનો પ્રયાસ કરે કે તમારો ‘કાર્યત્વ’ હેતુ પણ અપ્રયોજક છે, તો એના પ્રયાસને નિષ્ફળ કરવા માટે ગ્રંથકારે મમ તુ ઇત્યાદિ કહ્યું છે.

જગત્માં જે કોઈ ઘટ-પટ વગેરે કાર્યો છે તે બધાનાં કુંભાર વગેરે કર્તા છે. એટલે કે કાર્ય માત્ર પ્રત્યે કર્તા પણ એક કારણ છે. આ રીતે કાર્યત્વેન-કર્તૃત્વેન કાર્યકારણભાવ (એટલે કે કાર્યત્વાવચ્છિન્નકાર્યતાનિરૂપિતકર્તૃત્વાવચ્છિન્ન-કારણતા એવો કાઠ્કાભાવ) સિદ્ધ છે. તેથી જો કોઈ ‘અસ્તુ કાર્યત્વં માઽસ્તુ કર્તૃજન્યત્વં, કો દોષઃ ? આવી અન્વયવ્યભિચારની શંકા કરે તો એ શંકાને સ્ફેદસ્ફેદ કરી નાખનાર, યદિ કાર્યત્વં કર્તૃજન્યત્વં વિનાપિ સ્યાત્ તર્હિ કાર્યં કર્તૃજન્યમપિ ન સ્યાત્, (એટલે કે કાર્ય અને કર્તા વચ્ચેનો કાર્ય-કારણભાવ જ ભાંગી જશે) એવો અનુકૂળ તર્ક છે.

[અહીં કર્તા (=કૃતિમાન) ને કારણ માનવામાં કારણતાવચ્છેદક કૃતિ બને જે અનેક હોવાથી ગૌરવ થાય. એના બદલે કૃતિને કારણ માનવામાં આવે તો કારણતાવચ્છેદક કૃતિત્વ બને જે જાતિ હોવાથી એક જ હોવાના કારણે લાઘવ છે. એ જાણવું.]

(૭) અનુમાનપ્રમાણથી ઈશ્વરસિદ્ધિ થઈ, તેથી ઈશ્વરોક્તત્વેન વેદ પણ પ્રમાણ સિદ્ધ થઈ જાય છે. ને તેથી ઈશ્વરસાધક આગમપ્રમાણ પણ આપવા માટે ગ્રંથકારે દ્વાવાભૂમી જનયન્ ઇત્યાદિ કહ્યું છે. આદિ શબ્દથી ‘ઈશ્વરમુપાસીત’ વગેરેનો સમાવેશ જાણવો.

આમ ઈશ્વરકર્તૃત્વવાદ પૂર્ણ થયો.

(યત્તદોર્નિત્યસમ્બન્ધઃ... યત્ પદથી જેનો ઉલ્લેખ થયો હોય તેનો જ તત્ પદથી પરામર્શ થતો હોવાથી યત્-તત્ પદનો નિત્યસંબંધ મનાયેલો છે. છતાં જે અતિપ્રસિદ્ધ હોય તેના માટે યત્ના પ્રયોગ વિના પણ સીધો તત્નો પ્રયોગ આવતો હોય છે. પ્રસ્તુતમાં પણ શ્રીકૃષ્ણ અતિપ્રસિદ્ધ છે એવું સૂચવવા માટે યત્નો ઉલ્લેખ કર્યા વિના સીધું ‘તસ્મૈ કૃષ્ણાય નમઃ’ એમ જણાવ્યું છે - એ જાણવું.)

(કા.) દ્રવ્યં ગુણસ્તથા કર્મ સામાન્યં સવિશેષકમ્ ।

સમવાયસ્તથાઽભાવઃ પદાર્થો સપ્ત કીર્તિતાઃ ॥૨॥

(મુ.) ‘પદાર્થાન્ વિભજતે- દ્રવ્યમિતિ । ‘અત્ર સપ્તમસ્યાભાવત્કથનાદેવ ષણ્ણાં ભાવત્વં પ્રાપ્તં, તેન ભાવત્વેન પૃથગુપન્યાસો ન કૃતઃ ‘એતે ચ પદાર્થો વૈશેષિકનયે પ્રસિદ્ધાઃ ‘નૈયાયિકાનામપ્યવિરુદ્ધાઃ ‘પ્રતિપાદિતં ચૈવમેવ ભાષ્યે । ‘અત એવોપમાનચિન્તામણૌ સપ્તપદાર્થભિન્નતયા શક્તિસાદૃશ્યાદીનામપ્યતિરિક્તપદાર્થત્વમાશક્તિતમ્ ।

(કા.) દ્રવ્ય, ગુણ, કર્મ, સામાન્ય, વિશેષ, સમવાય અને અભાવ આમ પદાર્થો સાત કહેવાયા છે .

(મુ.) ‘પદાર્થોનું વિભાજન ‘દ્રવ્યં...’ ઇત્યાદિ કારિકામાં કરે છે. ‘અહીં સાતમા પદાર્થને અભાવ તરીકે કહ્યો છે એનાથી જ દ્રવ્યાદિ છ પદાર્થો ભાવ પદાર્થો છે એ જણાઈ જાય છે, તેથી (એ પદાર્થોનો) ‘ભાવ’ તરીકે સ્વતન્ત્ર ઉપન્યાસ કર્યો નથી. ‘આ સાત પદાર્થો વૈશેષિક દર્શનમાં પ્રસિદ્ધ છે. ‘નૈયાયિકોને પણ અવિરુદ્ધ (=માન્ય) છે. ‘“પ્રશસ્તપાદભાષ્યમાં આ રીતે જ પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું છે. (વળી) ‘તેથી જ ઉપમાનચિન્તામણિમાં (તત્ત્વચિન્તામણિના ઉપમાનખંડમાં) સાત પદાર્થથી ભિન્નરૂપે શક્તિ-સાદૃશ્ય વગેરેને સ્વતન્ત્ર પદાર્થ રૂપે માનવાની શંકા કરવામાં આવી છે.

(વિ.) જો કે દ્રવ્ય વગેરે ૭ વિભાગ દર્શાવ્યા છે એનાથી પદાર્થના વિભાગ ૭ છે એ જણાઈ જાય છે, છતાં સ્પષ્ટતા માટે કારિકામાં ‘સપ્ત’ શબ્દનો ઉલ્લેખ કરાયો છે.

(‘વિભજન’ એટલે શું ?)

(૧) પદાર્થોનું વિભાજન કરે છે એટલે પદાર્થ વિભજ્ય બનવાથી ‘પદાર્થત્વ’ વિભજ્યતાવચ્છેદક કહેવાય.

વિભિન્નતાવરણેદકને જે (૧) સાક્ષાદ્ વ્યાપ્ય હોય અને (૨) પરસ્પર વિરુદ્ધ હોય એવા (૩) જેટલા ધર્મો હોય એ બધા ધર્મોને નજરમાં લઈ પ્રતિપાદન કરવું એ વિભાજન છે.

આમાં પદ્ધત્ય - (1) 'સાક્ષાદ્ વ્યાપ્ય' ન લખે તો દ્રવ્યોનું વિભાજન કરવાના પ્રસંગે ગુણત્વ-કર્મત્વ વગેરે ધર્મો પણ પરસ્પર વિરુદ્ધ હોવાથી ગુણ, કર્મ વગેરેને પણ દ્રવ્યના વિભાગ તરીકે કહેવાં પડે. 'સાક્ષાદ્ વ્યાપ્ય' લખવાથી આ આપત્તિનું નિવારણ થાય છે, કારણ કે એ વખતે વિભજ્યતાવચ્છેદક જે દ્રવ્યત્વ છે એને ગુણત્વ વગેરે ધર્મો વ્યાપ્ય નથી. આમાં પણ સાક્ષાદ્ શબ્દ ન લખે તો, ઘટત્વ-પટત્વ વગેરે ધર્મો પણ દ્રવ્યત્વને વ્યાપ્ય હોવાથી ઘટ, પટ વગેરેનો પણ દ્રવ્યના વિભાગ તરીકે ઉક્લેષ કરવો પડે. દ્રવ્યત્વવ્યાપ્યપૃથ્વીત્વ, ને પૃથ્વીત્વવ્યાપ્યઘટત્વ... આમ ઘટત્વાદિ ધર્મો દ્રવ્યત્વને સાક્ષાદ્ વ્યાપ્ય ન હોવાથી આ આપત્તિ આવશે નહીં.

(2) ‘મિથોવિરુદ્ધ’ એવું વિશેષણ ન લખવામાં દોષ એ આવે કે ભૂત, મૂર્ત વગેરેને પણ દ્રવ્યના વિભાગરૂપે જણાવવા પડે, કારણ કે ભૂતત્વાદિ પણ દ્રવ્યત્વને સાક્ષાદ્વ્યાપ્ય તો છે જ. પણ ભૂતત્વ અને મૂર્તત્વ ઘટાદિમાં રહ્યા હોવાથી પરસ્પરવિરુદ્ધ ન હોવાના કારણે આ આપત્તિ રહેશે નહીં.

(૩) દ્રવ્યોનું વિભાજન કરું છું એમ પ્રતિજ્ઞા કરીને કોઈ ખાલી પૃથ્વી, જળ, તેજ...એમ બે-ત્રણ દ્રવ્યોની જ વાત કરે તો એ યોગ્ય નથી. તેથી અહીં ‘યાવદ્’ એવું પણ વિશેષણ વપરાયું છે. આવા જેટલા ધર્મો હોય એ બધાને પુરસ્કૃત કરીને કરેલું પ્રતિપાદન ‘વિભાજન’ કહેવાય.

પ્રસ્તુતમાં પદાર્થત્વને વ્યાપ્ય-મિથોવિરુદ્ધ દ્રવ્યત્વ-ગુણત્વ વગેરે ૭ ધર્મો છે, તેથી પદાર્થના દ્રવ્ય-ગુણ વગેરે ૭ વિભાગો દર્શાવ્યા છે. જો કે ભાવત્વ ને અભાવત્વ એ બે જ સાક્ષાદ્ વ્યાપ્ય ધર્મો હોવાથી ભાવ અને અભાવ એમ બે જ વિભાગ દર્શાવવા જોઈએ, છતાં શિષ્ય બુદ્ધિ વૈશદ્યાર્થ (શિષ્યની બુદ્ધિનો વિકાસ થાય એ માટે) ૭ વિભાગ દર્શાવવામાં આવ્યા છે.

(૨) ‘છતાં ભાવત્વેન ‘ભાવ’ નો ઉદ્દેશ્ય તો કરવો જોઈએ ને’ આવી સંભવિત શંકાના વારણ માટે અત્ર સપ્તમસ્ય....
 ઇત્યાદિ કહ્યું છે.

(૩) “ન્યાયસૂત્રમાં તો પ્રમાણપ્રમેયસંશયપ્રયોજનદૃષ્ટાન્તસિદ્ધાન્તાવયવતર્કનિર્ણયવાદજલ્પવિતંડાહેત્વાભાસ-
છલજાતિનિગ્રહસ્થાનાનાં તત્ત્વજ્ઞાનાન્નિઃશ્રેયસાધિગમઃ (૧-૧-૧) એમ ૧૬ પદાર્થો જણાવ્યા છે તો તમે કેમ ૭ પદાર્થો
જ કહો છો ?” આવી શંકાના સમાધાન માટે કહ્યું કે વૈશેષિક દર્શનમાં આ ૭ પદાર્થો પ્રસિદ્ધ છે.

(૪) “તો તમે વૈશેષિક દર્શનનો ગ્રંથ રચવા બેઠા છો કે કે ન્યાયદર્શનનો ?” આવા સંભવિત પ્રશ્નનો ઉત્તર આપવા ગ્રંથકાર કહે છે કે નૈયાયિકોને પણ આ ૭ પદાર્થો માન્ય છે, એમાં કોઈ વિરોધ નથી.

(૫) “આ તો તમે ભૂલમાં ૧૬ ના બદલે ૭ પદાર્થો કહી દીધા. ને પછી બચાવ કરવા માટે ‘નૈયાયિકોને પણ અવિરુદ્ધ છે’ ઇત્યાદિ કહી છો.” એવા સંભવિત આરોપને સ્થાન ન રહે એ માટે ગ્રંથકારે “પ્રશસ્તપાદભાષ્યમાં પણ આ જ રીતે પ્રતિપાદન છે” ઇત્યાદિ કહ્યું છે. દ્રવ્યગુણકર્મસામાન્યવિશેષસમવાયાભાવાઃ સતૈવ પદાર્થાઃ, ષોડશાનામત્રૈવાન્તર્ભાવાત્ આમ ભાષ્યમાં જણાવ્યું છે.

(૬) ‘ભાષ્ય તો ઋષિપ્રણીત છે. તાર્કિકોને ઋષિના ચીલે ચાલવું યોગ્ય ન કહેવાય’ આવી કોઈની સૂક્ષ્મચાણી સલાહને તોડી નાખતા ગ્રંથકાર કહે છે કે પ્રકાંડ તાર્કિક ગંગેશોપાધ્યાયે પણ તત્ત્વચિન્તામણિના ઉપમાનખંડમાં પદાર્થો સાત હોવાનું સૂચન કર્યું છે. જો એમને ૭ પદાર્થો માન્ય ન હોત તો ‘શક્તિ-સાદૃશ્ય વગેરે ૭ પદાર્થથી ભિન્ન છે’ એ રીતે પૂર્વપક્ષ ન ઊઠાવતાં ‘શક્તિ-સાદૃશ્ય ૧૬ પદાર્થથી ભિન્ન છે’ એ રીતે જ પૂર્વપક્ષ ઊઠાવ્યો હોત.

(મુ.) નનુ કથમેત એવ પદાર્થઃ, શક્તિસાદૃશ્યાદીનામપ્યતિરિક્તપદાર્થત્વાત્ ? તથાહિ-મળ્યાદિસમવહિતેન વહ્નિના દાહો ન જન્યતે, તચ્છૂન્યેન તુ જન્યતે । તત્ર મળ્યાદિના વહ્નૌ દાહાનુકૂલા શક્તિર્નાશ્યતે, 'ઉત્તેજકેન મળ્યાદ્યપસારણેન ચ જન્યતે' इति कल्प्यते । 'एवं सादृश्यमप्यतिरिक्तः पदार्थः । 'तद्धि न षट्सु भावेष्वन्तर्भवति, सामान्येऽपि सत्त्वात्, यथा गोत्वं नित्यं तथाऽश्वत्वमपीति सादृश्यप्रतीतेः, नाप्यभावे, सत्त्वेन प्रतीयमानत्वादिति चेत् ?

(મુ.) પૂર્વપક્ષ : તમે આટલા જ પદાર્થો કેમ કહો છો ? શક્તિ - સાદૃશ્ય વગેરે પણ અતિરિક્ત પદાર્થો છે ને ! તે(ની સિદ્ધિ) આ રીતે - મણિ વગેરેથી સંનિહિત અગ્નિથી દાહ થતો નથી, તેનાથી (મણિ વગેરેથી) રહિત અગ્નિ વડે દાહ થાય છે. આ (પ્રતીતિસિદ્ધ બાબત) અંગે (એટલે કે એની સંગતિ કરવા માટે) એવી કલ્પના કરાય છે કે મણિ વગેરેથી અગ્નિમાં રહેલી દાહાનુકૂલ શક્તિનો નાશ કરાય છે 'અને વળી ત્યાં ઉત્તેજક લાવવામાં આવે કે મણિ વગેરે દૂર કરવામાં આવે તો અગ્નિમાં પાછી દાહાનુકૂલ શક્તિ ઉત્પન્ન થાય છે. 'એમ સાદૃશ્ય પણ સ્વતંત્ર પદાર્થ છે. 'કારણ કે એનો દ્રવ્ય વગેરે છ ભાવપદાર્થોમાં અન્તર્ભાવ થઈ શકતો નથી, કારણ કે એ સામાન્યમાં પણ રહેલ છે. તે પણ એટલા માટે કે "જેમ ગોત્વ નિત્ય છે તેમ અશ્વત્વ પણ નિત્ય છે." આવી સાદૃશ્યની પ્રતીતિ થાય છે. (વળી, સાદૃશ્યનો) અભાવમાં પણ અંતર્ભાવ થઈ શકતો નથી, કારણ કે એ ભાવ રૂપે પ્રતીત થાય છે.

(શક્તિવાદ - પૂર્વપક્ષ)

(વિ.) (કારિકાવલીમાં ૭ પદાર્થો કહ્યા એની સામે પ્રભાકર - મીમાંસક પૂર્વપક્ષ કરે છે.)

પૂર્વપક્ષ : પદાર્થો આ સાત જ કેમ ? શક્તિ - સાદૃશ્ય વગેરે પણ અતિરિક્ત પદાર્થો છે ને ! (શક્તિવાદીના અભિપ્રાયે કારણમાં કાર્યાનુકૂલ શક્તિ હોય છે. જેમ કે વલ્લિ કારણ છે, દાહ કાર્ય છે. તો વલ્લિમાં દાહાનુકૂલ શક્તિ છે. જો આવી શક્તિ માનવામાં ન આવે તો પ્રતિબંધકતા ઘટી શકે નહીં. દાહ પ્રતિબંધક ચન્દ્રકાન્તમણિ લાવવાથી કાંઈ ભડભડ બળતો અગ્નિ શાંત થતો નથી. ને છતાં દાહ કાર્ય તો થતું નથી. યો યઃ કાર્યાભાવઃ સ સ કારણાભાવપ્રયુક્તઃ, યથા ઘટકાર્યાભાવઃ દંડાભાવપ્રયુક્તઃ પ્રસ્તુતમાં અગ્નિ વગેરે દૃશ્ય કારણો તો તદવસ્થ જ છે, તો કયા કારણનો અભાવ છે જેથી દાહ ન થયો ? તો કે શક્તિ નામના અદૃશ્યકારણનો અભાવ થયો.) પ્રતિબંધક કારણમાં રહેલી આ કાર્યાનુકૂલશક્તિનો નાશ કરી દે છે ને તેથી છતે અગ્નિએ દાહ કાર્ય થતું નથી.

શંકા : મણિની હાજરીમાં દાહ થતો નથી. પણ એટલા માત્રથી એને પ્રતિબંધક શા માટે માની લેવાનો ? દાહ થવા યોગ્ય પુરુષના અદૃષ્ટને જ પ્રતિબંધક માની લો ને....

સમાધાન : મણિ ખસેડી લેવામાં આવે તો પાછો દાહ થાય છે એ જણાવે છે કે મણિ જ શક્તિનો નાશ કરે છે ને તેથી એ જ દાહનો પ્રતિબંધક છે.

(૧) શંકા : એકવાર મણિ લાવવાથી શક્તિ નષ્ટ થઈ ગઈ, તો હવે એ વલ્લિ શક્તિહીન થઈ ગયો. એટલે ફરીથી મણિ દૂર કરો કે ન કરો, એનાથી દાહ ન જ થવો જોઈએ ને ? આવી શંકાનું સમાધાન આપવા ઉત્તેજકેન ઇત્યાદિ પંક્તિ છે. ઉત્તેજક લાવવાથી કે મણિને દૂર કરવાથી અગ્નિમાં પાછી શક્તિ ઉત્પન્ન થઈ જાય છે.

આમ શક્તિવાદીએ શક્તિ નામનો પદાર્થ સિદ્ધ કર્યો. અર્થાત્ શક્તિમાં પદાર્થત્વની સિદ્ધિ કરી. જોકે એણે શક્તિમાં પદાર્થત્વ અને અતિરિક્તત્વ આ બે અંશ સિદ્ધ કરવાના છે, તો જ એ અતિરિક્ત પદાર્થ તરીકે સિદ્ધ થઈ શકે. છતાં મુક્તાવલીમાં પૂર્વપક્ષની રજુઆતમાં અતિરિક્તત્વની સિદ્ધિ કરી દેખાડી નથી. પણ એ આ રીતે જાણવી- શક્તિ સાત પદાર્થોથી અતિરિક્ત=ભિન્ન છે એનો અર્થ એનો ૭ માં અંતર્ભાવ નથી. આની સિદ્ધિ માટે ત્રણ અનુમાન અપાય છે.

(1) દ્રવ્ય, ગુણ અને કર્મ આ ત્રણે પદાર્થો દ્રવ્યમાં જ રહે છે, ગુણાદિમાં નહીં. જ્યારે શક્તિ તો ગુણમાં પણ રહે છે. માટે એ દ્રવ્ય, ગુણ, કર્મથી ભિન્ન છે.

શક્તિઃ દ્રવ્યગુણકર્મભિન્ના, ગુણવૃત્તિત્વાત્, સત્તાવદ્

(2) સામાન્ય, વિશેષ અને સમવાય આ ત્રણ પદાર્થો નિત્ય છે, જ્યારે શક્તિ તો અનિત્ય છે. માટે એ સામાન્યાદિ ત્રણથી પણ જુદી છે.

શક્તિ: સામાન્યવિશેષસમવાયભિન્ના, અનિત્યત્વાત્, ઘટવદ્

(3) વળી, શક્તિ અભાવથી ભિન્ન છે, કેમકે ભાવરૂપે પ્રતીત થાય છે, જેમ કે ઘડો.

શક્તિ: અભાવભિન્ના, ભાવત્વેન પ્રતીયમાનત્વાત્, ઘટવદ્ માટે શક્તિ એ આઠમો પદાર્થ છે.

(સાદૃશ્યવાદ-પૂર્વપક્ષ)

(૨) પૂર્વપક્ષીએ સાદૃશ્યમાં પદાર્થત્વ ને અતિરિક્તત્વ સિદ્ધ કરવું જોઈએ. પણ સાદૃશ્ય તો પ્રત્યક્ષસિદ્ધ હોઈ એમાં પદાર્થત્વની સિદ્ધિ કરવી આવશ્યક ન હોવાથી મુક્તાવલીમાં માત્ર અતિરિક્તત્વની જ સિદ્ધિ કરી દેખાડી છે. એ માટે બે અનુમાનો કરવામાં આવે છે.

(1) સાદૃશ્યં ન ષડ્ભાવાન્તર્ભૂતં, (અર્થાત્ ષડ્ભાવભિન્નં), સામાન્યેઽપિ સત્ત્વાત્ ઘટાભાવવત્ સામાન્યેઽપિ સત્ત્વાત્ નો અર્થ થાય સામાન્યેતરવૃત્તિત્વે સતિ સામાન્યવૃત્તિત્વાત્ ।

જે સામાન્યેતર દ્રવ્યાદિમાં પણ રહ્યું હોય ને સામાન્યમાં પણ રહ્યું હોય તે દ્રવ્યાદિ દ્ ભાવપદાર્થો કરતાં ભિન્ન હોય. જેમ કે ઘટાભાવ.

શંકા : પ્રમેયત્વમાં વ્યભિચાર આવે છે, કારણકે એમાં સામાન્યેઽપિ સત્ત્વ હેતુ છે પણ ષડ્ભાવભિન્નત્વ સાધ્ય નથી.

સમાધાન : પ્રમેયત્વ = પ્રમાવિષયત્વ. એ વિષયભેદે ભિન્ન હોવાથી દ્રવ્યાદિમાં અને સામાન્યમાં પણ રહ્યું હોય એવું કોઈ એક પ્રમેયત્વ છે નહીં. માટે એમાં હેતુ જ રહ્યો ન હોવાથી વ્યભિચાર નથી. અથવા પ્રમેયત્વ જો એક હોય તો હેતુમાં વ્યતિરેકિત્વે સતિ એમ વિશેષણ ઉમેરવું. કેવલાન્વયી એવા પ્રમેયત્વમાં વ્યતિરેકિત્વ ન હોવાથી વ્યભિચાર નથી.

મુખમાં ચંદ્રનું સાદૃશ્ય રહ્યું હોય એ પ્રત્યક્ષસિદ્ધ છે. એટલે સામાન્યેતરમાં (દ્રવ્યમાં) સાદૃશ્ય રહ્યું હોવું તો સિદ્ધ છે જ. પણ સામાન્યમાં પણ સાદૃશ્ય રહ્યું છે એ (સામાન્યવૃત્તિત્વ) જો સિદ્ધ ન હોય તો પક્ષમાં હેતુ ન રહેવાથી સ્વરૂપાસિદ્ધિ દોષ આવે. એ ન આવે એટલા માટે યથા ગોત્વં ઇત્યાદિ કહ્યું છે. *જેમ ગોત્વ નિત્ય છે એમ અશ્વત્વ પણ નિત્ય છે. આ રીતે અશ્વત્વાદિ સામાન્યમાં સાદૃશ્યની પ્રતીતિ થાય છે એ જણાવે છે કે સાદૃશ્ય સામાન્યમાં પણ રહ્યું છે.

*શંકા : ભલે સ્વરૂપાસિદ્ધિ દોષ ન આવ્યો, પણ વ્યભિચારદોષ તો આવે જ છે. કારણ કે ભાવત્વ.દ્રવ્યાદિમાં (સામાન્યેતરમાં) પણ રહ્યું છે ને સામાન્યમાં પણ રહ્યું છે, ને છતાં એ છ ભાવથી ભિન્ન નથી.

સમાધાન : ભાવત્વ અભાવસ્વરૂપ હોવાથી ષડ્ભાવપદાર્થથી ભિન્ન જ છે, ને તેથી વ્યભિચાર નથી.

શંકા : હું ! ભાવત્વ અભાવસ્વરૂપ છે ?

સમાધાન : હું ! નહીં, હા, ભાવત્વ અભાવસ્વરૂપ છે. ભાવત્વ એટલે અભાવભિન્નત્વ કે દ્રવ્યાદિષડ્અન્યતમત્વ. આમાં અભાવભિન્નત્વ એટલે અભાવનો ભેદ. અને ભેદ તો અન્યોન્યાભાવ હોવાથી અભાવાત્મક છે જ. હવે દ્રવ્યાદિષડ્અન્યતમત્વનો અર્થ વિચારીએ. પહેલાં અન્યતમત્વ એટલે શું ?

ઘટપટકટાન્યતમત્વ એટલે ઘટ, પટ કે કટ આ ત્રણમાંથી કોઈપણ એક, એ ત્રણ સિવાયની અન્ય કોઈ ચીજ નહીં. એટલે કે એ ત્રણથી જે ભિન્ન હોય એનાથી ભિન્ન ચીજ.

અર્થાત્ ઘટભિન્નત્વે સતિ પટભિન્નત્વે સતિ કટભિન્નો યઃ, તદ્ભિન્નત્વં ઘટાપટકટાન્યતમત્વં....

આને જ આ રીતે કહી શકાય - ઘટભેદવિશિષ્ટપટભેદવિશિષ્ટકટભેદવિશિષ્ટો યઃ, તદ્ભિન્નત્વમ્....

જેમાં ઘટભેદ પણ રહ્યો હોય, પટભેદ પણ રહ્યો હોય ને કટભેદ પણ રહ્યો હોય એ જ પદાર્થ આ ભેદવિશિષ્ટભેદવિશિષ્ટભેદવાળો બને.

ઘટમાં પટભેદ અને કટભેદ છે પણ ઘટભેદ નથી. માટે આ યઃ થી ઘટ નહીં પકડી શકાય. એમ પટ કે કટ પણ નહીં પકડી

શકાય. એ સિવાયના વિશ્વના સઘળા પદાર્થો પકડી શકાશે. ને એ બધાનું ભિન્નત્વ (= એ બધાનો ભેદ) તો આ ત્રણમાં જ રહ્યો છે. માટે એ ત્રણનું અન્યતમત્વ એ ત્રણમાં આવી જશે. આમ, અન્યતમત્વ એ ભેદવિશિષ્ટભેદવિશિષ્ટ... યઃ, તદ્ભિન્નત્વ (=તદ્ભેદ) સ્વરૂપ હોવાથી અભાવ રૂપ છે.

તેથી ભાવત્વને દ્રવ્યાદિષડન્યતમત્વ રૂપ લઈએ તો પણ એનો અભાવમાં અંતર્ભાવ થવાથી વ્યભિચાર આવતો નથી. આમ સાદૃશ્ય દ્રવ્યાદિ ૬ ભાવપદાર્થોથી ભિન્ન છે એ સિદ્ધ થયું. વળી,

(૨) સાદૃશ્ય અભાવભિન્ન, ભાવત્વેન પ્રતીયમાનત્વાત્, ઘટવદ્

તેથી, સાદૃશ્ય સપ્તપદાર્થભિન્ન, ષડ્ભાવભિન્નત્વે સતિ અભાવભિન્નત્વાત્, યત્રૈવં તત્રૈવં, યથા ઘટઃ

(મુ) ન, 'મળ્યાદ્યભાવવિશિષ્ટવહ્ન્યાદેદાદિહાદિકં પ્રતિ 'સ્વાતન્ત્ર્યેણ મળ્યભાવાદેરેવ વા હેતુત્વં કલ્પ્યતે । 'અનેનૈવ સામઞ્જસ્યેડનન્તશક્તિતત્રાગભાવધ્વંસકલ્પનાડનૌચિત્યાત્ । *ન ચોત્તેજકે સતિ પ્રતિબન્ધકસદ્ભાવેડપિ કથં દાહ ઇતિ વાચ્યમ્, ઉત્તેજકાભાવવિશિષ્ટમળ્યભાવસ્ય હેતુત્વાત્ ।

(શક્તિવાદ-ઉત્તરપક્ષ)

(મુ.) ઉત્તરપક્ષ : ના. (=શક્તિને સ્વતંત્ર માનવાનો પૂર્વપક્ષ ઉચિત નથી. કારણ કે) દાહના કારણ તરીકે (શક્તિની કલ્પના ન કરતાં) 'મળ્યાદિના અભાવવિશિષ્ટ વહ્નિ વગેરેની કે 'સ્વતંત્ર રીતે (=એટલે કે વહ્નિના વિશેષણ તરીકે નહીં, પણ એક અલગ કારણ તરીકે) મળ્યભાવ વગેરેની કલ્પના કરવામાં આવે છે. (તે પણ એટલા માટે કે) 'એ કલ્પનાથી જ જો દાહ થવા - ન થવાની સંગતિ થઈ જાય છે તો અનન્ત શક્તિઓની, તેના પ્રાગભાવ અને ધ્વંસની કલ્પના કરવી અનુચિત બની જાય છે. " (મળ્યભાવને દાહ પ્રત્યે કારણ માનવાનો અર્થ એ થાય કે મણિ દાહ પ્રત્યે પ્રતિબંધક છે. જો આ સાચું હોય તો) 'જ્યારે ઉત્તેજક લાવવામાં આવે છે ત્યારે મણિરૂપ પ્રતિબંધક હાજર હોવા છતાં દાહ થાય છે તે શી રીતે ?" આવું ન કહેવું, કારણ કે (અમારી કલ્પના મુજબ માત્ર મણિનો અભાવ દાહનું કારણ નથી પણ) ઉત્તેજકાભાવવિશિષ્ટમણિનો અભાવ દાહનું કારણ છે.

(વિ.) (૧) વહ્નિકારણ હાજર હોવા છતાં મણિસમવધાનકાળે દાહ થતો નથી, માટે તમે વહ્નિમાં દાહાનુકૂલશક્તિનો નાશ થઈ ગયો એમ માનો છો. પણ વસ્તુતઃ શુદ્ધ (=વિશેષણશૂન્ય) વહ્નિ દાહ પ્રત્યે કારણ નથી, કિન્તુ મળ્યાદિપ્રતિબંધકાભાવવિશિષ્ટવહ્નિ જ દાહ પ્રત્યે કારણ છે. એટલે મણિસમવધાનકાળે વહ્નિ હાજર હોવા છતાં મળ્યભાવવિશિષ્ટવહ્નિ કે જે કારણ છે એ જ હાજર ન હોવાથી દાહ શી રીતે થાય ? તેથી એ વખતે દાહાત્મક કાર્ય થતું નથી એની સંગતિ માટે નવો સ્વતંત્ર પદાર્થ માનવાની જરૂર નથી.

પૂર્વપક્ષ : જ્યાં જ્યાં દાહ થાય છે ત્યાં ત્યાં જેમ મળ્યભાવવિશિષ્ટવહ્નિ હોય છે તેમ વહ્નિવિશિષ્ટમળ્યભાવ પણ હોય છે જ. એટલે દાહ પ્રત્યે આ બેમાંથી કોને કારણ માનશો ? એમાં કોઈ વિનિગમક ન હોવાથી બન્નેને કારણ માનવા પડશે...

(૨) ઉત્તરપક્ષ : તો પછી અમે વહ્નિત્વેન વહ્નિને અને મળ્યભાવત્વેન મળ્યભાવને એમ બન્નેને સ્વતંત્ર કારણ માનીશું. તેથી વિનિગમકનો પ્રશ્ન જ નહીં રહે.

પૂર્વપક્ષ : તો પછી લાઘવ ક્યાં થયું ? એના કરતાં તો દાહ પ્રત્યે વહ્નિને વહ્નિત્વેન નહીં, કિન્તુ શક્તિમત્ત્વેન કારણ માનવાથી એક કારણ માનવું પડવાનું લાઘવ થશે. મળ્યાદિસમવધાનકાળે વહ્નિત્વેન વહ્નિ હાજર હોવા છતાં શક્તિ નષ્ટ થઈ ગઈ હોવાથી શક્તિમત્ત્વેન વહ્નિ હાજર હોતો નથી, તેથી દાહ થતો નથી. આ રીતે સંગતિ પણ થઈ જશે.

ઉત્તરપક્ષ : તમારે પણ વિનિગમનાવિરહ થશે કે શક્તિમાનવહ્નિને કારણ માનવો કે વહ્નિનિષ્ઠશક્તિને કારણ માનવી ? એટલે બન્નેને કારણ માનવા પડશે ને બન્નેના કારણતાવચ્છેદક પણ ગુરુભૂત થશે. (૩) વળી અનંતશક્તિઓ, તેના પ્રાગભાવ, ધ્વંસ, ઉત્પાદક, નાશક વગેરે માનવામાં ગૌરવ પણ ઘણું થશે. એના કરતાં પ્રતિબંધકાભાવને સ્વતંત્ર કારણ માનવામાં એના પ્રાગભાવાદિ કશું માનવાનું ન હોવાથી ઘણું લાઘવ થશે.

[શંકા : કાર્યાનુકૂલધર્મનું જે વિઘટન કરે એ પ્રતિબંધક કહેવાય છે. કાર્યાનુકૂલ ધર્મ તરીકે શક્તિ ન માનતાં પ્રતિબંધકાભાવ માનશો તો મણ્યાદિને પ્રતિબંધક માની શકાશે નહીં. કારણ કે મણ્યભાવ નિત્ય હોવાથી મણિ એનો નાશ કરી શકતો નથી.

સમાધાન : પ્રતિબંધકનું લક્ષણ ‘કાર્યાનુકૂલધર્મવિઘટકત્વં પ્રતિબંધકત્વમ્’ એવું નથી, કિન્તુ કારણીભૂતા-ભાવપ્રતિયોગિત્વં પ્રતિબંધકત્વમ્’ એવું છે. (અર્થાત્ જેનો અભાવ કારણ, તે વસ્તુ પ્રતિબંધક.) પ્રતિબંધક એટલે કાર્યને અટકાવનારો. એ ન હોય તો કાર્ય અટકે નહીં, એટલે કે કાર્ય થાય. અર્થાત્ એનો અભાવ એ કારણ બન્યો. તેથી “જેનો અભાવ કારણ, એ પ્રતિબંધક” એવું લક્ષણ યોગ્ય છે. ને એ તો મણિ વગેરે પ્રતિબંધકમાં સુઘટ છે જ.]

(૪) શંકા : ઉત્તેજક લાવવામાં આવે ત્યારે, મણિ વિઘમાન હોવા છતાં દાહ થાય છે તો એની સંગતિ શી રીતે કરશો ? કારણ કે એ વખતે મણ્યભાવ (પ્રતિબંધકાભાવ) નામનું કારણ તો હાજર નથી. અમારા મતે તો ઉત્તેજકથી પાછી દાહાનુકૂલશક્તિ ઉત્પન્ન થઈ જતી હોવાથી દાહ કાર્યની સંગતિ થઈ જાય છે.

સમાધાન : અમે માત્ર મણિને પ્રતિબંધક નથી માન્યો, કિન્તુ ઉત્તેજકાભાવ વિશિષ્ટમણિને જ પ્રતિબંધક માન્યો છે. તેથી આવા વિશિષ્ટમણિનો અભાવ જ દાહ પ્રત્યે કારણ છે. આમાં ઉત્તેજકાભાવ એ વિશેષણ છે, મણિ એ વિશેષ્ય છે ને ઉત્તેજકાભાવવિશિષ્ટમણિ એ વિશિષ્ટ છે. આવા વિશિષ્ટનો અભાવ એ કારણ છે. ને એ વિશેષણાભાવ-પ્રયુક્ત, વિશેષ્યાભાવપ્રયુક્ત કે ઉભયાભાવપ્રયુક્ત હોઈ શકે છે. તેથી ઉત્તેજક અને મણિ બન્ને હાજર હોય ત્યારે વિશેષણાભાવપ્રયુક્ત, બન્ને ગેરહાજર હોય ત્યારે વિશેષ્યાભાવપ્રયુક્ત ને ઉત્તેજક હોય-મણિ ન હોય ત્યારે ઉભયાભાવ-પ્રયુક્ત વિશિષ્ટાભાવ હોવાથી દાહ કાર્ય થાય છે. જ્યારે ઉત્તેજક નથી, મણિ છે ત્યારે વિશેષણ-વિશેષ્ય ઉભય હાજર હોવાથી વિશિષ્ટ હાજર છે જે પ્રતિબંધક છે. તેથી એ વખતે વિશિષ્ટાભાવ ન હોવાથી દાહ કાર્ય થતું નથી.

આમ દાહ થવો - ન થવો એની સંગતિ કલૂષ એવા પ્રતિબંધકાભાવ નામના પદાર્થથી જ થઈ જતી હોવાથી શક્તિ નામનો સ્વતંત્ર પદાર્થ માનવાની જરૂર નથી.

(મુ.) સાદૃશ્યમપિ ન પદાર્થાન્તરં, કિન્તુ તદ્ભિન્નત્વે સતિ તદ્ગતભૂયોધર્મવત્ત્વમ્ । યથા ચન્દ્રભિન્નત્વે સતિ ચન્દ્રગતાહ્લાદકત્વાદિમત્ત્વં મુખે ચન્દ્રસાદૃશ્યમિતિ ॥૨॥

(સાદૃશ્યવાદ - ઉત્તરપક્ષ)

(મુ.) સાદૃશ્ય પણ ભિન્ન પદાર્થ નથી, પણ (સદૃશપદાર્થમાં) તેનાથી (જેનું સાદૃશ્ય રહ્યું હોય તેનાથી) ભિન્નત્વ હોવા સાથે તેમાં રહેલ ભૂયઃ (=અનેક અથવા એક મહત્વનો) ધર્મ હોવો એ જ સાદૃશ્ય છે. જેમ કે (મુખમાં) ચંદ્રનું ભિન્નત્વ હોવા સાથે ચંદ્રમાં રહેલા આહ્લાદકત્વ વગેરે ધર્મો જે રહ્યા છે તે જ મુખમાં રહેલું ચંદ્રનું સાદૃશ્ય છે. ॥૨॥

(વિ.) (ગ્રંથકારે શક્તિમાં તો પદાર્થત્વનું જ ખંડન કરી નાખ્યું-અર્થાત્ એનો પદાર્થ તરીકે જ સ્વીકાર ન કર્યો-એટલે પછી અતિરિક્તત્વનું ખંડન કરવાનું ન રહ્યું. પણ સાદૃશ્ય તો પ્રતીતિસિદ્ધ હોવાથી એ પદાર્થ જ નથી એ રીતે એનું ખંડન કરી શકાતું નથી. તેથી એમાં સમપદાર્થભિન્નત્વનું જ ખંડન કરે છે. પૂર્વપક્ષની રજુઆત વખતે શક્તિ અંગે ખાલી પદાર્થત્વની ને સાદૃશ્ય અંગે ખાલી અતિરિક્તત્વની સિદ્ધિ ગ્રંથસ્થ કરવા પાછળ આ કારણ પણ હોઈ શકે.)

તદ્ભિન્નત્વે સતિ તદ્ગતભૂયોધર્મવત્ત્વં આ સાદૃશ્યનું લક્ષણ છે. (લક્ષણોમાં આ રીતે સતિ શબ્દ પૂર્વે જે કહેવાયું હોય છે એ ‘સત્યંત’ અંશ કહેવાય છે ને એ વિશેષણ હોય છે, ત્યારબાદનો છેવટનો અંશ વિશેષ્યદલ હોય છે. શી રીતે ? આ રીતે - પ્રસ્તુત લક્ષણનો અર્થ આવો થાય કે તદ્ભિન્નત્વ હોવા સાથે તદ્ગતભૂયોધર્મવત્ત્વ હોવું એ સાદૃશ્ય છે. અર્થાત્ જેમાં સાદૃશ્ય હોય એમાં તદ્ભિન્નત્વ ને તદ્ગતભૂયોધર્મવત્ત્વ આ બન્ને ધર્મો રહ્યા હોય છે. અર્થાત્ તદ્ભિન્નત્વ ને તદ્ગતભૂયોધર્મવત્ત્વ સમાનાધિકરણ થયા. તેથી સામાનાધિકરણસંબંધેન તદ્ભિન્નત્વવિશિષ્ટ

તદ્ગતભૂયોધર્મવત્ત્વ એ લક્ષણ બન્યું. તેથી તદ્ભિન્નત્વ એ વિશેષણ છે ને તદ્ગતભૂયોધર્મવત્ત્વ એ વિશેષ્ય છે. હવે, પદ્ધત્ય-તદ્ભિન્નત્વ એવું વિશેષણ લખવામાં ન આવે તો ચંદ્રમાં ચંદ્રનું સાદૃશ્ય માનવું પડે, કારણ કે આહ્વાદકતા વગેરે ભૂયોધર્મ તો એમાં છે જ. પણ એમાં ચંદ્રભિન્નત્વ ન હોવાથી સાદૃશ્ય માનવું પડતું નથી.

તદ્ગત... ઇત્યાદિ વિશેષ્ય લખવામાં ન આવે તો, “તદ્ભિન્નત્વં સાદૃશ્યમ્” આટલું જ લક્ષણ રહે, ને તો પછી તો સાવ વિપરીત પદાર્થોમાં પણ તદ્ભિન્નત્વ રહ્યું હોવાના કારણે સાદૃશ્ય માનવાની આપત્તિ આવે.

આમાં ધર્મવત્ત્વ એટલે ધર્મ. આ ધર્મ ક્યારેક દ્રવ્યરૂપ હોય છે, ક્યારેક ગુણરૂપ હોય છે, ક્યારેક કર્મરૂપ હોય છે... એમ ક્યારેક ઉપાધિરૂપ હોય છે. ધનવૃત્ત્ રમેશમાં ધનવાન્ મહેશનું જે સાદૃશ્ય છે તે ધનદ્રવ્યરૂપ છે.

ઘટસદૃશ: પટ: આમાં પૃથ્વીત્વ જાતિરૂપ સાદૃશ્ય છે.

‘ગોત્વસદૃશં અશ્વત્વમ્’ આમાં નિત્યત્વ ધર્મરૂપ સાદૃશ્ય છે. તે જાતિ નથી, આવા જાતિભિન્ન ધર્મને ઉપાધિ કહે છે.

જાતિભિન્નો ધર્મ: ઉપાધિ:

આ ઉપાધિના બે પ્રકાર છે (1) સખંડોપાધિ- જેની વ્યાખ્યા થઈ શકે.,

દા. ત. આકાશત્વ... એની વ્યાખ્યા થઈ શકે છે કે - શબ્દસમવાયિકારણત્વં આકાશત્વમ્

q ✓ (2) અખંડોપાધિ - જેની વ્યાખ્યા અશક્ય હોય, દા. ત. વિષયતાત્વ, અનુયોગિતાત્વ... વગેરે.

અખંડોપાધ્યતિરિક્તાનામેવ ધર્માણાં નિર્વચનાર્થત્વમ્

અખંડોપાધિથી ભિન્ન ધર્મો જ એવા અર્થ (પદાર્થ) હોય છે જેની વ્યાખ્યા થઈ શકે.

ન્યનૈયાયિકો સાદૃશ્ય, અધિકરણત્વ, પ્રતિયોગિત્વ, વિષયત્વ વગેરેને અતિરિક્ત પદાર્થ જ માને છે. છતાં, સાક્ષાત્ કે પરમ્પરાએ જે તત્ત્વજ્ઞાનોપયોગી હોય એવા જ પદાર્થોના વિભાજનનો અભિપ્રાય હોવાથી પદાર્થના સાત વિભાગનો વ્યાઘાત થતો નથી, એમ કહે છે.

(કા) ક્ષિત્યમેજો મરુદ્વ્યોમકાલદિદેહિનો મન: ।

દ્રવ્યાણિ,

(મુ.) દ્રવ્યાણિ વિભજતે - ક્ષિત્યબિત્યાદિ । ક્ષિતિ: પૃથિવી, આપો જલ્લાનિ, તેજો વહ્નિ:, મરુદ્ વાયુ:, વ્યોમ આકાશ:, કાલ: સમય: દિગ્ આશા, દેહી આત્મા, મન: એતાનિ નવ દ્રવ્યાણીત્યર્થ: । નનુ દ્રવ્યત્વજાતૌ કિં માનમ્? ‘ન હિ તત્ર પ્રત્યક્ષં પ્રમાણં, ઘૃતજતુપ્રભૃતિષુ દ્રવ્યત્વાગ્રહાદિતિ ચેદ્ ? ન, ‘કાર્યસમવાયિકારણતાવચ્છેદકતયા, ‘સંયોગસ્ય ‘વિભાગસ્ય વા સમવાયિકારણતાવચ્છેદકતયા દ્રવ્યત્વજાતિસિદ્ધેરિતિ ।

(કા) ક્ષિતિ, આપ, તેજ, મરુદ્, વ્યોમ, કાળ, દિક્, દેહી અને મન આ નવ દ્રવ્યો છે.

(મુ.) દ્રવ્યોનું વિભાજન આ ત્રીજી કારિકામાં કરે છે - ક્ષિતિ = પૃથ્વી, આપ = જળ, તેજસ્ = વહ્નિ, મરુદ્ = વાયુ, વ્યોમ = આકાશ, કાળ = સમય, દિક્ = આશા, દેહી = આત્મા અને મન.. આ નવ દ્રવ્યો છે એમ અર્થ જાણવો.

શંકા - દ્રવ્યત્વજાતિમાં શું પ્રમાણ છે ? ‘તેમાં પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ તો સંભવતું નથી, કારણ કે ધી-લાખ વગેરે દ્રવ્યોમાં (‘આ દ્રવ્ય છે’ એ રીતે) દ્રવ્યત્વની પ્રતીતિ થતી નથી. સમાધાન:- આવી શંકા ઉચિત નથી, કારણ કે ‘કાર્યસમવાયિકારણતાના અવચ્છેદક તરીકે ‘સંયોગની અથવા ‘વિભાગની સમવાયિકારણતાના અવચ્છેદક તરીકે દ્રવ્યત્વજાતિની સિદ્ધિ થઈ શકે છે.

(‘દ્રવ્યત્વ’ જાતિસિદ્ધિ)

(વિ.) (‘ક્ષિતિ’ શબ્દ ‘ક્ષય’ અર્થમાં પણ આવે છે. એટલે કોઈ એવો અર્થ ન પકડી લે એ માટે ‘ક્ષિતિ એટલે પૃથ્વી’ એમ અર્થ મુક્તાવલીમાં સ્પષ્ટ કર્યો છે. એમ અપ્ વગેરે શબ્દો ‘અપ્ એવો શબ્દ’ વગેરે અર્થમાં પણ આવે છે. માટે આપો જલ્લાનિ વગેરે અર્થ મુક્તાવલીમાં જણાવ્યો છે.)

(૧) દ્રવ્યત્વ જાતિમાં શું પ્રમાણ છે ? એવા પ્રશ્નના ઉત્તરમાં “ઇદં દ્રવ્યં, ઇદં દ્રવ્યં ... આવી પ્રતીતિ જ દ્રવ્યત્વ જાતિને સિદ્ધ કરી આપનાર પ્રમાણ છે” એવા સંભવિત ઉત્તરને નિષેધવા માટે ન હિ ઇત્યાદિ અધિકાર છે. બધા દ્રવ્યોમાં સમાન પણ રહેલી દ્રવ્યત્વ જાતિ જો પ્રત્યક્ષ સિદ્ધ હોત તો ઘી-લાખ વગેરેને જોઈને પણ, પામરોને પણ ‘આ દ્રવ્ય છે’ એવી બુદ્ધિ થવી જોઈએ. પણ એ થતી નથી. તેથી પ્રત્યક્ષપ્રમાણ ઘટતું ન હોવાથી ગ્રંથકાર કાર્યસમવાયિ... ઇત્યાદિ દ્વારા અનુમાન પ્રમાણ આપે છે.

અનેક પદાર્થોમાં રહેલા કોઈ એક અનુગતધર્મની જ્યારે સિદ્ધિ કરવી હોય ત્યારે એ અનેક પદાર્થોને કોઈ એકનું કારણ અથવા કોઈ એકનું કાર્ય અથવા કોઈ એકનું પ્રતિબંધક કે કોઈ એકનું પ્રતિબદ્ધ બનાવવું જોઈએ.

જો અભિપ્રેત બધા પદાર્થો કોઈ એક કાર્યનું કારણ બનતા હોય તો સમજી શકાય છે કે આ બધા પદાર્થોમાં કોઈ એક પ્રકારની સરખાઈ રહી છે જેના કારણે આ બધા પદાર્થો એક સમાન કાર્યનાં કારણ બની શકે છે. આ સરખાઈ એ જ અનુગત ધર્મ... ને એ ધર્મને આગળ કરીને જ એ પદાર્થો વિવક્ષિત કાર્યના કારણ બનતા હોવાથી એ ધર્મ કારણતાવચ્છેદક તરીકે સિદ્ધ થાય.

એમ અભિપ્રેત બધા પદાર્થો જો કોઈ એક કારણના કાર્ય બનતા હોય તો અનુગતધર્મ કાર્યતાવચ્છેદક તરીકે સિદ્ધ થાય. એ જ રીતે કોઈ એકના પ્રતિબંધક કે પ્રતિબદ્ધ બનતા હોય તો અનુગતધર્મ પ્રતિબંધકતાવચ્છેદક તરીકે કે પ્રતિબદ્ધતાવચ્છેદક તરીકે સિદ્ધ થાય એ જાણવું.

જે ધર્મની જાતિ તરીકે સિદ્ધિ કરવી હોય એની પહેલાં આ રીતે અનુગતધર્મ તરીકે સિદ્ધિ કરી પછી સિદ્ધિમાનો ધર્મ ઈકો નિત્યશ્ચેત્ તદા લાઘવમ્ (અબાધે સત્તિ) એવો લાઘવ તર્ક લગાડી એને એક-નિત્ય કલ્પવાથી એ જાતિરૂપે સિદ્ધ થઈ જાય છે. એને જાતિરૂપ ન માનવામાં આવે તો એ આધારતા વગેરેની જેમ અનેક થઈ જવાથી ગૌરવ થાય. (આધારતા આધારે - આધારે જુદી હોય છે.)

પ્રસ્તુતમાં પૃથ્વી વગેરે નવે દ્રવ્યોમાં દ્રવ્યત્વજાતિની સિદ્ધિ કરવાની છે. એટલે પૃથ્વી વગેરે નવે દ્રવ્યો જેના કારણ બનતાં હોય એવું એક કાર્ય શોધી કાઢવું જોઈએ. પછી એ કાર્યનિરૂપિત કારણતાના અવચ્છેદક તરીકે દ્રવ્યત્વની સિદ્ધિ થઈ જાય.

(૨) વિશ્વમાં કોઈ પણ કાર્ય સમવાયસંબંધથી તો આ ૯ દ્રવ્યોમાં જ ઉત્પન્ન થાય છે, ગુણાદિ અન્ય કોઈ પદાર્થમાં નહીં. સામાન્યાદિ ૪ માં તો સમવાય સંબંધથી કશું રહેતું જ નથી. ગુણ-કર્મમાં સમવાય સંબંધથી જાતિ રહે છે પણ તે નિત્ય છે, ઉત્પન્ન થતી નથી. એટલે સમવાય સંબંધથી ઉત્પન્ન થનારું કાર્ય માત્ર દ્રવ્યમાં જ ઉત્પન્ન થાય છે. એટલે કે કોઈ પણ કાર્યનું સમવાયિકરણ દ્રવ્ય જ બને છે. તેથી કાર્યની સમવાયિકરણતાના અવચ્છેદક તરીકે દ્રવ્યત્વની સિદ્ધિ થઈ શકે.

પૃથ્વી, અપ્, તેજો, વાયુના અવયવ દ્રવ્યોમાં અવયવીદ્રવ્ય - રૂપાદિ ગુણ તેમજ કર્મ સમવાયસંબંધથી ઉત્પન્ન થાય છે. એમ આકાશમાં શબ્દ. કાળ-દિશા અને મનમાં સંયોગાદિ ગુણો તથા આત્મામાં જ્ઞાનાદિ ગુણો સમવાય સંબંધથી ઉત્પન્ન થાય છે. આમ નવે દ્રવ્યો કો’ક ને કો’ક કાર્યનું સમવાયી કારણ બને છે એ સૂચવે છે કે નવેમાં કંઈક સમાનતા રહેલી છે. એ સમાનતા જ સમવાયિકરણતાનો અવચ્છેદક છે ને એને જ અમે ‘દ્રવ્યત્વ’ કહીએ છીએ. (અહીં એ પણ ધ્યાનમાં રાખવા જેવું છે કે જેમ આ નવે દ્રવ્યો સમવાયિકરણ બનવા જોઈએ એ આવશ્યક છે એમ આ નવ દ્રવ્ય જ કારણ બનવા જોઈએ, બીજો કોઈ ગુણાદિ પદાર્થ નહીં. નહીંતર અભિપ્રેત સરખાઈ એ ગુણાદિમાં પણ જવાથી દ્રવ્યત્વ સિદ્ધ ન થાય. કપાલસંયોગાદિ ગુણ પણ કારણ તો બને જ છે, છતાં એ સમવાયિ કારણ નથી. એટલે સમવાયિકરણતા તો ૯ દ્રવ્યોમાં જ છે.)

આમ દ્રવ્ય, ગુણ, કર્મ સ્વરૂપ કોઈ પણ કાર્યને અહીં 'કાર્ય' તરીકે જ લેવાનું છે, ઘટ-સંયોગ વગેરે સ્વરૂપે કે દ્રવ્ય ગુણ વગેરે સ્વરૂપે નહીં. એટલે કે 'કાર્ય' એ કાર્ય છે, કાર્યત્વ એ કાર્યતાવચ્છેદક છે.

'દ્રવ્ય' એ કારણ છે ને દ્રવ્યત્વ એ કારણતાવચ્છેદક છે (પણ એ સિદ્ધ કરવાનો છે.)

વળી દ્રવ્યનિષ્ઠ પ્રત્યાસત્તિથી જ વિચારીએ તો, એમાં કાર્ય સમવાય સંબંધથી રહ્યું છે જ્યારે કારણ (દ્રવ્ય પોતે) તાદાત્મ્ય સંબંધથી રહ્યું છે. એટલે કે કાર્યતાવચ્છેદક સંબંધ સમવાય છે અને કારણતાવચ્છેદક સંબંધ તાદાત્મ્ય છે. આનો અર્થ એ થાય કે યત્ર સમવાયેન કાર્યં તત્ર તાદાત્મ્યેન કારણમ્

જે જે કારણતા હોય છે તે તે કિંચિદ્ધર્માવચ્છિન્ના હોય છે... જેમ કે કપાલનિષ્ઠકારણતા. તેથી દ્રવ્યનિષ્ઠ-કારણતા પણ કિંચિદ્ધર્માવચ્છિન્ન છે. અનુમાન પ્રયોગ આવો થશે - સમવાયસંબંધાવચ્છિન્નકાર્યત્વાવચ્છિન્ન-કાર્યતાનિરૂપિતતાદાત્મ્યસંબંધાવચ્છિન્નકારણતા કિંચિદ્ધર્માવચ્છિન્ના, કારણતાત્વાત્ કપાલનિષ્ઠકારણતાવત્

આ કિંચિદ્ધર્મ તરીકે આ કારણતા જ્યાં જ્યાં રહી છે (પૃથ્વી વગેરે ૮ માં) ત્યાં સર્વત્ર રહેલો ને તે સિવાય અન્યત્ર ક્યાંય નહીં રહેલો (ઉક્ત કારણતાને અતિરિક્તવૃત્તિ) ધર્મ સિદ્ધ થશે જે દ્રવ્યત્વ છે.

(શંકા - તમારા અનુમાનના પક્ષમાં સમવાયસંબંધાવચ્છિન્નકાર્યત્વાવચ્છિન્નકાર્યતા આવો જે અંશ છે એ અસંગત છે, કારણ કે એનો અર્થ એ થાય કે જે કોઈ કાર્ય હોય તે બધું સમવાયસંબંધથી ક્યાંક રહ્યું હોય છે. પણ એવું છે નહીં, કારણ કે દ્વંસાત્મક કાર્ય સમવાય સંબંધથી ક્યાંય રહેતું નથી.)

(૩) સમાધાન - તો પછી કાર્યત્વેન રૂપેણ કોઈ પણ કાર્યની સમવાયિકારણતાના બદલે હવે કોઈક કાર્યવિશેષની સમવાયિકારણતાનો વિચાર કરવો જોઈએ. આ કાર્યવિશેષ તરીકે કોઈ દ્રવ્યાત્મક (ઘટાદિ) કાર્ય લઈએ તો એના સમવાયિકારણ તરીકે નવે દ્રવ્યો મળી શકે નહીં. કારણ કે એવું કાર્ય પોતાના અવયવ સિવાય અન્ય કોઈ દ્રવ્યમાં ઉત્પન્ન થતું નથી. જ્યારે એ અન્ય દ્રવ્યમાં પણ દ્રવ્યત્વ તો રહ્યું જ છે. તેથી દ્રવ્યત્વ અતિરિક્ત વૃત્તિ થવાથી એવા કાર્યની કારણતાના અવચ્છેદક તરીકે સિદ્ધ થઈ શકે નહીં. ગુણત્વરૂપે ગુણસામાન્યને પણ કાર્યવિશેષ તરીકે લઈ શકાય નહીં, કારણ કે એનો અર્થ થાય ગુણત્વાવચ્છિન્નકાર્યતા... જે અસંગત છે. તે પણ એટલા માટે કે ગુણત્વ તો જ્યાં કાર્યતા રહી નથી એવા નિત્યગુણમાં પણ રહ્યું હોવાથી અતિરિક્તવૃત્તિ છે. હવે કાર્ય તરીકે ગુણવિશેષોનો વિચાર કરીએ, એમાં સૌ પ્રથમ રૂપ છે. રૂપસામાન્યને કાર્ય તરીકે લઈએ તો રૂપત્વ કાર્યતાવચ્છેદક અને જે શક્ય નથી. કારણ કે રૂપત્વ પણ જલીયપરમાણુના નિત્યરૂપમાં રહેલ છે જ્યાં કાર્યતા ન હોવાથી એ અતિરિક્ત વૃત્તિ બની જાય છે. તેથી રૂપવિશેષ (શ્યામરૂપ) ને કાર્ય તરીકે લઈએ તો એ વખતે શ્યામત્વ કાર્યતાવચ્છેદક અને એમાં કોઈ વાંધો નથી, કારણ કે જે કોઈ શ્યામરૂપ છે એ બધા ઉત્પન્ન થયા હોવાથી કાર્યરૂપ છે જ, પણ આવા શ્યામરૂપની કારણતા માત્ર પૃથ્વીદ્રવ્યમાં જ છે, જલાદિમાં નથી. તેથી દ્રવ્યત્વ અતિરિક્તવૃત્તિ થવાથી એની કારણતાના અવચ્છેદક તરીકે સિદ્ધ થઈ શકે નહીં.

આ જ રીતે રસસામાન્ય કે રસવિશેષ... એમ ગંધસામાન્ય કે ગંધવિશેષ વગેરેને કાર્ય તરીકે લઈ શકાતા નથી.

દ્રવ્યત્વની સિદ્ધિ કરવા માટે તો એવો ગુણ લેવો જોઈએ જે (૧) માત્ર કાર્યરૂપ જ હોય (અર્થાત્ એ ગુણ રૂપ વગેરેની જેમ નિત્ય અને અનિત્ય એમ બે પ્રકારે ન હોય) જેથી એમાં રહેલો ધર્મ કાર્યતાને અતિરિક્તવૃત્તિ ન થવાથી અવચ્છેદક બની શકે અને (૨) જે દ્રવ્યમાત્રમાં ઉત્પન્ન થતો હોય. (તેથી એની કારણતા દ્રવ્યમાત્રમાં રહી હોવાથી દ્રવ્યત્વ એની કારણતાના અવચ્છેદક તરીકે સિદ્ધ થઈ શકે.) ગુણનિરૂપણમાં ગુણોનો જે ક્રમ છે એને અનુસરીને વિચારીએ તો આવા ગુણ તરીકે સૌ પ્રથમ ગુણ આવશે સંયોગ.

અપ્રાપ્તસ્ય પ્રાપ્તિ: સંયોગ: ન્યાયે જે કોઈ સંયોગ છે તે બધા કાર્યરૂપ છે. વળી નવે દ્રવ્યોમાં સંયોગ ઉત્પન્ન થાય છે. આકાશાદિ વિભુદ્રવ્યમાં પણ ઘટાદિ સંયોગ ઉત્પન્ન થાય છે.

તેથી અનુમાનપ્રયોગ -

સંયોગત્વાવચ્છિન્નસમવાયસંબંધાવચ્છિન્નકાર્યતાનિરૂપિતતાદાત્મ્યસંબંધાવચ્છિન્નકારણતા કિંચિદ્ધર્માવચ્છિન્ના, કારણતાત્વાત્, કપાલનિષ્ઠકારણતાવત્ ।

(શંકા - ન્યાયમતને અનુસરનારા કેટલાક વિદ્વાનો પણ બે વિભુદ્રવ્યો વચ્ચે નિત્યસંયોગ માને છે. એટલે સંયોગત્વ કાર્યતાને અતિરિક્તવૃત્તિ થવાથી અવરજેદક બની ન શકવાના કારણે તમારું અનુમાન પક્ષાસિદ્ધિદોષના કારણે તૂટી પડશે.)

(૪) સમાધાન - તો પછી અમે કાર્ય તરીકે 'વિભાગ' ને લઈશું. નિત્યવિભાગ તો કોઈ જ માનતું ન હોવાથી વિભાગત્વાવચ્છિન્નકાર્યતા પ્રસિદ્ધ છે જ. ને વિભાગ પણ નવે દ્રવ્યોમાં ઉત્પન્ન થાય છે. વિભાગત્વાવચ્છિન્નસમવાય-સંબંધાવચ્છિન્નકાર્યતાનિરૂપિતતાદાત્મ્યસંબંધાવચ્છિન્નકારણતા કિંચિદ્ધર્માવચ્છિન્ના, કારણતાત્વાત્, કપાલનિષ્ઠ-કારણતાવત્

આ સિદ્ધ્યમાન ધર્મને 'દ્રવ્યત્વ' નામ આપીશું. ને એને જાતિ માનવામાં બાધક કોઈ નથી, તથા લાઘવ થાય છે. માટે એ જાતિ તરીકે સિદ્ધ થાય છે.

(મુ.) નનુ દશમં દ્રવ્યં તમઃ કુતો નોક્તમ્ ? 'તદ્ધિ પ્રત્યક્ષેણ ગૃહ્યતે, 'તસ્ય ચ રૂપવત્ત્વાત્ કર્મવત્ત્વાચ્ચ દ્રવ્યત્વં, 'તદ્ધિ ગન્ધશૂન્યત્વાત્ ન પૃથિવી, નીલરૂપવત્ત્વાચ્ચ ન જલાદિકમ્ । 'તત્પ્રત્યક્ષે ચાલોકનિરપેક્ષં ચક્ષુઃ કારણમિતિ ચેત્ ?

(તથોવાદ - પૂર્વપક્ષ)

(મુ.) પૂર્વપક્ષ : અરે, તમે દશમું દ્રવ્ય અંધકારકેમ ન કહ્યું ? 'તે પ્રત્યક્ષથી જણાય છે. 'વળી રૂપવાળું હોવાથી અને કર્મવાળું હોવાથી 'દ્રવ્ય' છે (એ નિશ્ચિત થાય છે). 'તથા તે અંધકાર દ્રવ્ય ગંધશૂન્યહોવાથી પૃથ્વી નથી (અર્થાત્ પૃથ્વીથી ભિન્ન છે). વળી એ નીલરૂપવાળું હોવાથી જલાદિ ૮ દ્રવ્યસ્વરૂપ પણ નથી. (તેથી જણાય છે કે એ ૮ થી ભિન્ન ૧૦મું દ્રવ્ય છે.) 'એના પ્રત્યક્ષમાં આલોક નિરપેક્ષ ચક્ષુ કારણ છે.

(વિ.) (અંધકારે ૮ દ્રવ્યો છે એમ કહ્યું એટલે મીમાંસક દશમા દ્રવ્ય તરીકે અંધકારની સિદ્ધિ કરવા આગળ આવે છે. આ સિદ્ધિ કરવા માટે એણે અંધકારમાં ત્રણ અંશો સિદ્ધ કરવાના છે : પદાર્થત્વ, દ્રવ્યત્વ ને નવદ્રવ્યાતિરિક્તત્વ.)

પૂર્વપક્ષ : (૧) અંધકાર પ્રત્યક્ષથી જ દેખાય છે આમ કહીને મીમાંસકે અંધકાર એ પદાર્થ છે એની સિદ્ધિ કરી.

(૨) પદાર્થ તરીકે સિદ્ધ થયેલા અંધકારમાં દ્રવ્યત્વની સિદ્ધિ કરવા મીમાંસક બે અનુમાનો આપે છે.

(૧) તમો દ્રવ્યં રૂપવત્ત્વાત્ ઘટવદ્

(૨) તમો દ્રવ્યં કર્મવત્ત્વાત્ ફલવદ્

રૂપાદિ ગુણો અને કર્મ માત્ર દ્રવ્યમાં જ રહે છે, ને એ બે અંધકારમાં પણ રહેલા છે, માટે સિદ્ધ થાય છે કે અંધકાર પણ દ્રવ્ય છે.

(૩) હવે નવ દ્રવ્યભિન્નત્વની સિદ્ધિ માટે મીમાંસક નીચેનાં અનુમાનો આપે છે.

જે કોઈ પૃથ્વી દ્રવ્ય હોય તે ગંધયુક્ત હોય છે, જ્યારે તમસ્માં ગંધ નથી, માટે એ પૃથ્વી નથી.

(૩) તમો ન પૃથિવી, ગંધશૂન્યત્વાત્, જલવત્

વળી, જલ વગેરે આઠમાંથી એકેય દ્રવ્યમાં નીલરૂપ રહ્યું નથી, જ્યારે તમસ્માં તો એ પ્રત્યક્ષસિદ્ધ છે. માટે તમસ્ જલાદિ ૮ થી પણ ભિન્ન છે.

(4) તમો ન જલાદિકં, નીલરૂપવત્વાત્, ઘટવદ્

(5) તમો નવદ્રવ્યભિન્નં, પૃથિવીભિન્નત્વે સતિ જલાદિભિન્નત્વાત્, રૂપવદ્

(શંકા - આગળ આવશે કે દ્રવ્યના યાક્ષુષ પ્રત્યક્ષમાં આલોક સાપેક્ષ યક્ષુ કારણ છે. અંધકાર જ્યાં હોય ત્યાં આલોક તો હોતો નથી. અને છતાં અંધકારનું યાક્ષુષ પ્રત્યક્ષ તો થાય જ છે. એટલે નક્કી થાય છે કે અંધકાર એ દ્રવ્ય નથી.

(૪) સમાધાન - આલોક સાપેક્ષ યક્ષુ જે કારણ તરીકે નિશ્ચિત થયેલી છે તે અંધકાર ભિન્ન દ્રવ્યના યાક્ષુષ પ્રત્યક્ષ માટે.) અંધકાર દ્રવ્યના પ્રત્યક્ષમાં તો આલોક નિરપેક્ષ યક્ષુ જ કારણ હોવાથી કોઈ પ્રશ્ન નથી.

(મુ.) ન, આવશ્યકતેજોઽભાવેનૈવોપપત્તૌ દ્રવ્યાન્તરકલ્પનાયા અન્યાય્યત્વાત્ । 'રૂપવત્તાપ્રતીતિસ્તુ ભ્રમરૂપા । 'કર્મવત્તાપ્રતીતિરપ્યાલોકાપસારણૌપાધિકી ભ્રાન્તિરેવ । 'તમસોઽતિરિક્તદ્રવ્યત્વે અનન્તાવયવાદિકલ્પનાગૌરવં ચ સ્યાત્ । 'સુવર્ણસ્ય યથા તેજસ્યન્તર્ભાવસ્તથાઽગ્રે વક્સ્યતે ।

(તમોવાદ-ઉત્તરપક્ષ)

(મુ.) ઉત્તરપક્ષ : નહીં, આવશ્યક એવા તેજસૂના અભાવથી જ (અંધકારની) સંગતિ થઈ જાય છે તો એને સ્વતંત્ર દ્રવ્ય કલ્પવું એ અયોગ્ય છે. ('અંધકારરૂપવાનુ છે' આવી) 'રૂપવત્તાપ્રતીતિ તો ભ્રમરૂપ છે. ('અંધકાર ક્રિયાશીલ છે' એવી) 'કર્મવત્તાપ્રતીતિ પણ પ્રકાશ ખસવા સ્વરૂપ ઉપાધિના કારણે હોવાથી ભ્રાંતિ જ છે. 'અંધકારને ભિન્નદ્રવ્ય માનવામાં (એના) અનંત અવયવ વગેરેની કલ્પના કરવાનું ગૌરવ પણ થાય છે. 'સુવર્ણનો જે રીતે તેજસ્ દ્રવ્યમાં સમાવેશ થાય છે તે આગળ કહેવાશે.

(વિ.) મીમાંસકે અંધકારને દશમા દ્રવ્ય તરીકે જે સિદ્ધ કર્યું એનો ગ્રંથકાર 'ના' કહીને નિષેધ કરે છે. અંધકારમાં પદાર્થત્વની સિદ્ધિ ગ્રંથકારને પણ ઇષ્ટ જ છે, માટે એનું ખંડન ન કરતાં દ્રવ્યત્વની સિદ્ધિનું ખંડન કરે છે.

ઉત્તરપક્ષ - બધે જ કાંઈ તેજસૂદ્રવ્ય હોતું નથી. ક્યાંક એનો અભાવ પણ હોય છે. એટલે તેજસૂદ્રવ્યનો અભાવ માનવો તો આવશ્યક છે જ. તો આ અભાવ એ જ અંધકાર એમ માનવાથી પણ (એટલે કે જે માનવો આવશ્યક જ છે એવો અભાવપદાર્થ માનવાથી જ) અંધકારની પ્રતીતિ સંગત થઈ જાય છે તો એને સ્વતંત્ર દ્રવ્ય તરીકે માનવું એ (ગૌરવગ્રસ્ત હોવાથી) અયોગ્ય છે.

(શંકા - પણ તો પછી, 'અહીં કાળું ઘબ્બ અંધારું છે' વગેરે રીતે રૂપવત્તાપ્રતીતિ શી રીતે થાય ? કારણ કે અભાવમાં તો રૂપાદિ કોઈ ગુણો રહ્યા નથી.)

૧. સમાધાન - આ પ્રતીતિ માત્ર ભ્રમ છે. (એટલે એનાથી દ્રવ્યત્વની સિદ્ધિ ન થઈ શકે.)

(શંકા - રાત્રે હેડલાઇટનો ઝગારો મારતી કારની પાછળ-પાછળ અંધકાર દોડતો દેખાય છે. તો ગતિક્રિયા હોવાથી જ એમાં દ્રવ્યત્વ સિદ્ધ થઈ જશે ને !)

૨. સમાધાન - આ પ્રતીતિ પણ જે પ્રકાશ ભાગી રહ્યો છે એની પાછળ-પાછળ જ થતી હોવાથી જણાય છે કે એ પણ ભ્રાંતિ જ છે.

(શંકા - અંધકાર ને પ્રકાશ બે સાથે રહેતા નથી. એટલે પ્રકાશને દ્રવ્યરૂપ માની અંધકારને એના અભાવરૂપ માનવાની તમે વાત કરો છો. પણ આનાથી વિપરીત પણ હોય શકે ને ! અર્થાત્ અંધકાર દ્રવ્યરૂપ છે ને પ્રકાશ તેના અભાવરૂપ... તો આ બેમાં વિનિગમક કોણ ?)

૩. સમાધાન - (જે પ્રકાશને અંધકારના અભાવરૂપ માનવામાં આવે તો એમાં જે ભાસ્વરશુક્લરૂપ છે ને

ઉષ્ણસ્પર્શ છે એ અસંગત બની જાય, કારણ કે અભાવમાં રૂપાદિ ગુણો હોતા નથી. વળી) અંધકારને સ્વતંત્રદ્રવ્ય માનવામાં એના અનંત અવયવો, પ્રાગભાવ, કારણો, ઉત્પત્તિ, ધ્વંસ વગેરે ઘણું કલ્પનાગૌરવ પણ થાય છે. માટે એને તેજસ્ના અભાવરૂપ માનવું ઉચિત છે.

(શંકા - ભલે અંધકાર દશમું દ્રવ્ય નથી. પણ સુવર્ણ તો છે ને ?)

૪. સમાધાન - સુવર્ણનો તેજસદ્રવ્યમાં સમાવેશ થાય છે એ આગળ સિદ્ધ કરી દેખાડીશું.

(કા.) અથ ગુણા રૂપં રસો ગન્ધસ્તતઃ પરમ્ ॥ ૩ ॥

સ્પર્શઃ સંખ્યા પરિમિતિઃ પૃથક્ત્વં ચ તતઃ પરમ્ ।

સંયોગશ્ચ વિભાગશ્ચ પરત્વં ચાપરત્વકમ્ ॥ ૪ ॥

બુદ્ધિઃ સુખં દુઃખમિચ્છા દ્વેષો યત્ન ગુરુત્વકમ્ ।

દ્રવત્વં સ્નેહ સંસ્કારાવદૃષ્ટં શબ્દ એવ ચ ॥ ૫ ॥

(મુ.) ગુણાન્ વિભજતે - અથ ગુણા इति । एते गुणाश्चतुर्विंशतिसंख्याकाः कणादेन कण्ठतः, ‘च’ शब्देन च दर्शिताः । तत्र गुणत्वजातिसिद्धिरग्रे वक्ष्यते ॥ ૩-૪-૫ ॥

(ગુણનિરૂપણ)

(કા.) હવે ગુણોનું નિરૂપણ અવશિષ્ટ ત્રીજી તથા ચોથી અને પાંચમી કારિકામાં કરે છે. રૂપ, રસ, ગંધ, સ્પર્શ, સંખ્યા, પરિમાણ, પૃથક્ત્વ, સંયોગ, વિભાગ, પરત્વ, અપરત્વ, બુદ્ધિ, સુખ, દુઃખ, ઇચ્છા, દ્વેષ પ્રયત્ન (=કૃતિ), ગુરુત્વ, દ્રવત્વ, સ્નેહ, સંસ્કાર, અદૃષ્ટ (ધર્મ, અધર્મ) અને શબ્દ. આ ૨૪ ગુણો છે.

(મુ.) ગુણોનું વિભાજન કરે છે - આ ૨૪ સંખ્યા ધરાવનાર ગુણોમાંથી ૧૭ ગુણોને “રૂપરસગંધસ્પર્શાઃ સંખ્યાઃ પરિમાણાનિ પૃથક્ત્વં સંયોગવિભાગૌ પરત્વાપરત્વે બુદ્ધયઃ સુખદુઃખે ઇચ્છાદ્વેષૌ પ્રયત્નાશ્ચ ગુણાઃ” આવા વિભાગસૂત્રમાં કણાદિઋષિએ કંઠતઃ (સાક્ષાત્ ઉચ્ચારીને) કહ્યા છે અને બાકીના ૭ ગુણોનો ‘ચ’ શબ્દ દ્વારા નિર્દેશ કર્યો છે. આ ગુણોમાં રહેલી ગુણત્વજાતિની સિદ્ધિ આગળ કહેવાશે.

(વિ.) (શંકા - સંખ્યા એ ગુણ છે. ને ગુણમાં ગુણ રહેતા નથી. તો ગુણમાં ૨૪ સંખ્યા શી રીતે રહેશે ?

સમાધાન - અહીં જે ૨૪ સંખ્યા કહી છે તે ગુણાત્મક નથી, પણ અપેક્ષાબુદ્ધિવિશેષવિષયત્વ રૂપ છે. અનેક પદાર્થોની પરસ્પર અપેક્ષાથી જે બુદ્ધિ થાય છે તે અપેક્ષા બુદ્ધિ કહેવાય છે. જેમકે ‘તર્જની કરતાં મધ્યમા મોટી છે’ વગેરે. આવી અનેક પ્રકારની અપેક્ષા બુદ્ધિઓ હોય છે. બે ઘડા વિશે ‘અયમેકઃ’ ‘અયમેકઃ’ એવી બંનેની સાથે અપેક્ષા રાખીને જે બુદ્ધિ થાય છે એ પણ એક વિશેષ પ્રકારની અપેક્ષા બુદ્ધિ છે, એનાથી આ બે ઘડામાં દ્વિત્વ સંખ્યા ઉત્પન્ન થાય છે. ને પછી એનું ઇમૌ દ્વૌ એમ પ્રત્યક્ષ થાય છે. આ જ રીતે ૨૪ ગુણોમાં પ્રત્યેકમાં ‘અયમેકઃ’ ‘અયમેકઃ’ એવી અપેક્ષા બુદ્ધિઓ થાય છે. પણ ગુણમાં ગુણ ઉત્પન્ન થઈ શકતા ન હોવાથી એમાં સંખ્યાગુણ ઉત્પન્ન થઈ શકતો નથી. છતાં, આ અપેક્ષાબુદ્ધિવિશેષનું વિષયત્વ તો પેદા થાય જ છે. આ વિષયત્વ જ સંખ્યારૂપે ભાસે છે.)

(કા.) उत्क्षेपणं ततोऽपक्षेपणमाकुञ्चनं तथा ।

प्रसारणं च गमनं कर्माण्येतानि पञ्च च ॥ ૬ ॥

भ्रमणं रेचनं स्यन्दनोर्ध्वज्वलनमेव च ।

तिर्यग्गमनमप्यत्र गमनादेव लभ्यते ॥ ૭ ॥

(મુ.) કર્માણિ વિભજતે - ઉત્ક્રેષ્ણમિતિ । કર્મત્વજાતિસ્તુ પ્રત્યક્ષસિદ્ધા । એવમુત્ક્રેષ્ણત્વાદિકમપિ ॥ ૬ ॥
નનુ ભ્રમણાદિકમપિ પૃથક્કર્મ અધિકતયા કુતો નોક્તમત આહ - ભ્રમણમિતિ ॥ ૭ ॥

(કા.) ઉત્ક્રેષ્ણ, અપક્ષેપણ, આકુંચન, પ્રસારણ અને ગમન આ પાંચ કર્મ છે. ભ્રમણ, રેચન, સ્યંદન, ઊર્ધ્વજ્વલન અને તિર્યગ્ગમન... આ બધા પણ ગમનમાં જ આવી ગયેલા જાણવા.

(મુ.) છટ્ટી કારિકામાં ત્રીજા કર્મ પદાર્થનું વિભાજન કર્યું છે. આ પાંચે કર્મમાં રહેલી કર્મત્વજાતિ પ્રત્યક્ષસિદ્ધ છે. એ જ રીતે (ઉત્ક્રેષ્ણ વગેરેમાં રહેલી) ઉત્ક્રેષ્ણત્વ વગેરે (કર્મત્વની પેટાજાતિઓ) પણ (પ્રત્યક્ષસિદ્ધ જાણવી.) ॥ ૬ ॥

શંકા - ભ્રમણ વગેરે પૃથક્ કર્મને વધારામાં કેમ નથી કહ્યા ? આવી શંકાના સમાધાન માટે ૭મી ભ્રમણ...વગેરે કારિકા કહી છે. ભ્રમણ વગેરે બધી ક્રિયાઓ ગમનમાં અંતર્ભૂત જાણવી.

(વિ.) (શંકા - ઉત્ક્રેષ્ણ વગેરે પણ ગમનક્રિયાના જ વિશેષ પ્રકારરૂપ હોવાથી ગમનમાં જ ભ્રમણાદિની જેમ સમાવિષ્ટ થઈ શકે છે. તો પછી એને કેમ જુદાં કહ્યાં ?

સમાધાન - મુનિઓને નિયોગ - પર્યનુયોગ ન થઈ શકે. અર્થાત્ આમ કેમ ન કર્યું ? કે આમ કેમ કર્યું ? એવા પશ્ચો પૂછી ન શકાય, કેમ કે તેઓ સ્વતંત્રેય હોય છે. જ્યારે જે રીતે શિષ્યની બુદ્ધિનું વૈશદ્ય થાય એ રીતે તેઓ નિરૂપણ કરી શકે છે.)

(કા.) સામાન્યં દ્વિવિધં પ્રોક્તં પરં ચાપરમેવ ચ ।

દ્રવ્યાદિત્રિકવૃત્તિસ્તુ સત્તા પરતયોચ્યતે ॥ ૮ ॥

(મુ.) સામાન્યં નિરૂપયતિ - સામાન્યમિતિ । તલ્લક્ષણં તુ નિત્યત્વે સત્યનેકસમવેતત્વમ્ । 'અનેકસમવેતત્વં સંયોગાદીનામપ્યસ્તીત્યત ઉક્તં-નિત્યત્વે સતીતિ । 'નિત્યત્વે સતિ સમવેતત્વં ગગનપરિમાણાદીનામપ્યસ્તીત્યત ઉક્તમનેકેતિ । 'નિત્યત્વે સત્યનેકવૃત્તિત્વમત્યન્તાભાવસ્યાપ્યસ્તિ અતો વૃત્તિત્વસામાન્યં વિહાય સમવેતેત્યુક્તમ્ ।

[સામાન્ય (જાતિ) નિરૂપણ]

(કા.) સામાન્ય બે પ્રકારે કહેવાયું છે. પર અને અપર. દ્રવ્યાદિ ત્રણમાં રહેલી સત્તા જાતિ 'પર' જાતિ તરીકે કહેવાય છે.

(મુ.) આઠમી કારિકામાં સામાન્યનું નિરૂપણ કરે છે. સામાન્યનું લક્ષણ તો નિત્યત્વે સતિ અનેકસમવેતત્વ છે. 'અનેક સમવેતત્વ સંયોગાદિમાં પણ રહ્યું છે. તેથી (એમાં થતી અતિવ્યાસિના વારણ માટે) નિત્યત્વે સતિ એમ (વિશેષણ) કહ્યું છે. 'નિત્યત્વે સતિ સમવેતત્વ ગગનપરિમાણાદિમાં પણ રહ્યું છે. તેથી (અતિવ્યાસિ દોષ ન આવે એ માટે) અનેક એવું (વિશેષણ) કહ્યું છે. 'નિત્યત્વે સતિ અનેકવૃત્તિત્વ અત્યંતાભાવમાં પણ રહ્યું છે, તેથી વૃત્તિત્વસામાન્યને છોડીને 'સમવેત' (સમવાયસંબંધથી વૃત્તિત્વ) એ પ્રમાણે કહ્યું છે.

(વિ.) લક્ષણનું પ્રયોજન ઇતરભેદ અને વ્યવહારની સિદ્ધિ છે. અર્થાત્ લક્ષ્યમાં રહેલા લક્ષ્યેતરના ભેદનો નિર્ણય લક્ષણથી થઈ શકે છે તેમ જ અનુગત વ્યવહાર લક્ષણથી થઈ શકે છે. જેમ કે ગંધવત્ત્વ એ પૃથ્વીનું લક્ષણ છે, તો આવા બે અનુમાન થઈ શકે.

(1) પૃથિવી, સ્વેતર(=જલાદિ)ભિન્ના, ગન્ધવત્ત્વાત્

(2) પૃથિવી, 'પૃથિવી' - 'પૃથિવી' इत्यनुगतव्यवहारविषया, ગન્ધવત્ત્વાત્...

આ બંને અનુમાનમાં, જ્યાં જ્યાં ગંધવત્ત્વ પ્રસિદ્ધ છે તે બધી વસ્તુઓ પક્ષાંતર્ગત હોવાથી અન્વય દષ્ટાંત મળતું નથી. માટે વ્યતિરેક દષ્ટાંત આપવામાં આવે છે.

યત્ર યત્ર સ્વેતરભેદાભાવઃ (અર્થાત્ યત્ર સ્વેતરભિન્નં) તત્ર તત્ર ગન્ધવત્ત્વાભાવઃ (અર્થાત્ તત્ર ગન્ધવત્)
યથા જલે... આને જ ટૂંકમાં, યત્રૈવં તત્રૈવં, યથા જલમ્ એમ પણ કહેવાય છે.

જે નિત્ય હોવા સાથે અનેકમાં હોય તે સામાન્ય. આ લક્ષણ છે. એનું પદ્ધત્ય - (૧) સંયોગગુણ દ્વિષ્ટ હોવાથી અનેકમાં સમવેત તો હોય જ છે. એટલે એની બાદબાકી નિત્યત્વ વિશેષણથી કરવામાં આવી છે. જે કોઈ સંયોગ હોય તે ઉત્પન્ન થતા હોવાથી નિત્ય હોતા નથી. (અંધકાર વિભુદ્વ્યનો નિત્યસંયોગ માનતા નથી એ જાણવું.)

(૨) આકાશનું પરિમાણ વગેરે નિત્ય ગુણો છે. તેથી એમાં નિત્યત્વ પણ છે ને સમવેતત્વ પણ છે. છતાં તે ગુણો અનેકમાં સમવેત હોતા નથી, માત્ર પોતાપોતાના આધારભૂત એક-એક ગુણી દ્રવ્યમાં જ સમવેત હોય છે. તેથી અનેકસમવેતત્વ કહેવા દ્વારા ‘અનેકત્વ’ એવું વિશેષણ મૂકીને એમાં લક્ષણને જતું અટકાવવામાં આવ્યું છે.

(૩) અનેકસમવેતત્વ એટલે અનેકમાં સમવાયસંબંધથી વૃત્તિત્વ, આમાં સમવાયસંબંધથી વૃત્તિત્વ એમ કહેવાના બદલે માત્ર ‘વૃત્તિત્વ’ કહેવામાં આવે તો લાઘવ થાય, પણ તો પછી ‘જે નિત્ય હોય અને અનેકમાં વૃત્તિ હોય તે સામાન્ય’ આવું જે લક્ષણ ફક્ત થાય એ ઘટાભાવાદિમાં પણ રહ્યું હોવાથી અતિવ્યાપ્તિ થાય. ઘટાભાવ નિત્ય છે અને ભૂતલ-ટેબલ વગેરે અનેકમાં રહ્યો છે. ‘સમવેત’ લખવાથી આ આપત્તિ દૂર થાય છે. કારણ કે ઘટાભાવાદિ અભાવો સ્વરૂપસંબંધથી રહે છે, સમવાયસંબંધથી નહીં.

(આમાં નિત્યત્વ કહ્યું એ શું છે ? તો કે પ્રાગભાવાપ્રતિયોગિત્વે સત્તિ ધ્વંસાપ્રતિયોગિત્વમ્ જે ઉત્પન્ન થાય એનો ઉત્પત્તિપૂર્વ પ્રાગભાવ હોય છે ને એ પદાર્થ એનો પ્રતિયોગી હોય છે. જેનો નાશ થાય એનો નાશ થવા પર ધ્વંસ હોય છે ને એ પદાર્થ એનો પ્રતિયોગી હોય છે. નિત્યપદાર્થ ઉત્પન્ન પણ નથી થતો કે નાશ પણ નથી પામતો. તેથી એ પ્રાગભાવ કે ધ્વંસ બેમાંથી એકેયનો પ્રતિયોગી હોતો નથી. માટે પ્રાગભાવાપ્રતિયોગિત્વવિશિષ્ટ ધ્વંસાપ્રતિયોગિત્વ એ એનું લક્ષણ છે.)

(મુ.) એકવ્યક્તિમાત્રવૃત્તિસ્તુ ન જાતિઃ । તથા ચોક્તમ્-‘વ્યક્તેરભેદ’સ્તુલ્યત્વં ‘સઙ્કરો’ઽથા’નવસ્થિતિઃ ।

‘રૂપહાનિર’સમ્બન્ધો જાતિબાધકસઙ્ગ્રહઃ ॥ ઇતિ ।

(જાતિબાધક સંગ્રહ)

(મુ.) માત્ર એક વ્યક્તિમાં રહેલ (આકાશત્વાદિ) જાતિ નથી. (દ્રવ્યકિરણાવલીમાં ઉદયનાચાર્યે) કહ્યું છે કે ‘વ્યક્તિનો અભેદ, ‘તુલ્યત્વ, ‘સંકર, ‘અનવસ્થા, ‘રૂપહાનિ અને ‘અસંબંધ આ જાતિબાધકોનો સંગ્રહ છે. (આ છ જાતિબાધકો છે.)

(વિ.) (શંકા - તમારું જાતિનું લક્ષણ આકાશમાં રહેલી આકાશત્વ જાતિમાં નહીં જાય, કારણ કે આકાશ એક જ હોવાથી અનેકસમવેતત્વ સંભવતું નથી.

સમાધાન - અનેક ઘડાઓ વિશે ‘અયં ઘટઃ’ ‘અયં ઘટઃ’ આવી અનુગત આકારવાળી (સમાનાકારક) પ્રતીતિ થતી હોવાથી ઘટત્વાદિને જાતિ મનાય છે. આકાશ એક જ હોવાથી અનુગતાકારવાળી પ્રતીતિ કે વ્યવહારનો પ્રશ્ન જ ન હોવાથી આકાશત્વને જાતિ મનાતી નથી. તેથી એમાં લક્ષણ ન જાય એ તો સારું જ છે. આમ, એક વ્યક્તિમાત્રવૃત્તિ ધર્મ જાતિ હોતો નથી. જાતિનો નિષેધ કરનારા આવા જાતિબાધકો ૬ છે.

(૧) વ્યક્તેરભેદ : વ્યક્તિ એટલે આશ્રય. વ્યક્તિનો અભેદ એટલે એક જ આશ્રય હોવાપણું. અર્થાત્ એક વ્યક્તિકત્વ.

આકાશત્વમાં આવું એકવ્યક્તિકત્વ છે જે આકાશત્વમાં જાતિત્વનો બાધ કરે છે. >

✓ (૨) તુલ્યત્વ - તુલ્યત્વ એટલે અન્યૂનાતિરિક્તવૃત્તિત્વ. કલશત્વ વગેરેમાં ઘટવાદિનું આવું તુલ્યત્વ રહ્યું છે, તો કલશત્વ વગેરે સ્વતંત્ર જાતિઓ નથી.

શંકા - આવું તુલ્યત્વ જેમ કલશત્વમાં રહ્યું છે એમ ઘટત્વમાં પણ રહ્યું છે. એટલે એ જેમ કલશત્વમાં જાતિત્વનો બાધ કરશે (અર્થાત્ કલશત્વને જાતિ નહીં બનવા દે) એમ ઘટત્વમાં પણ જાતિત્વનો બાધ કરશે જ. એટલે ઘટત્વ પણ જાતિ નહીં બને.

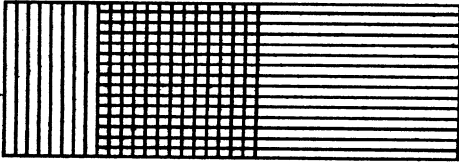
સમાધાન - 'તુલ્યત્વ' જાતિત્વનો બાધક નથી, પણ જાતિભેદનો બાધક છે. એટલે એ ઘટત્વ-કલશત્વ વગેરેમાં જાતિત્વનો બાધ નથી કરતું, પણ એ બધી જાતિઓ એક જ છે, જુદી જુદી નથી એમ જાતિભેદનો જ બાધ કરે છે.)

✓ શંકા - સકૃદુચ્ચરિતઃ શબ્દઃ સકૃદેવાર્થ ગમયતિ એકવાર બોલાયેલો શબ્દ એક જ વાર અર્થબોધ કરાવે છે. એટલે 'જાતિબાધક સંગ્રહ' માં રહેલ 'જાતિબાધક' શબ્દે વ્યક્તેરભેદ વખતે જો 'જાતિત્વબાધક' એવો એક અર્થ જણાવી દીધો, તો પછી તુલ્યત્વ વખતે એ 'જાતિભેદબાધક' એવો અન્ય અર્થ જણાવી ન શકે.

સમાધાન - તો પછી તુલ્યત્વનો અર્થ 'સ્વભિન્નજાતિસમનિયતત્વ' એવો કરવો. આમાં સ્વથી એ લેવાય જેમાં જાતિત્વ વિવાદાસ્પદ હોય. ઘટત્વ તો જાતિ તરીકે પ્રસિદ્ધ છે. હવે કલશત્વ જાતિ ખરું કે નહીં ? તેથી એ 'સ્વ' થી લેવાશે ને એમાં સ્વભિન્નજાતિ = ઘટત્વનું સમનિયતત્વ હોવાથી જાતિત્વનો બાધ થશે.)

(સાંકર્યદોષ)

(૩) સંકર - પરસ્પરાત્યન્તાભાવસમાનાધિકરણધર્મયોરેકત્ર સમાવેશઃ સાઙ્કર્યમ્ પરસ્પરના (એકબીજાના) અભાવ સાથે સમાનાધિકરણ હોય એવા બે ધર્મો કોઈ એક સ્થળે સાથે રહી જવા એ સાંકર્યદોષ છે. એ પણ જાતિત્વનો બાધ કરે છે.

અ અને બ એવા ધર્મો છે કે અમુક સ્થળે અ છે પણ બ નથી. બીજા કેટલાક સ્થળે બ છે, પણ અ નથી. વળી ત્રીજું કોઈ સ્થળ એવું મળે છે જ્યાં અ અને બ બન્ને છે. તો અ અને બ વચ્ચે સાંકર્ય કહેવાય.

જેમ કે ભૂતત્વ અને મૂર્તત્વ.

આકાશ પૃ. અ. તે. વાયુ મન આકાશમાં ભૂતત્વ છે, મૂર્તત્વ નથી. મનમાં મૂર્તત્વ છે, ભૂતત્વ નથી. અને પૃથ્વી-અપ્-તેજો-વાયુમાં ભૂતત્વ અને મૂર્તત્વ એ બન્ને છે. તેથી ભૂતત્વ અને મૂર્તત્વનું સાંકર્ય છે. એટલે, આમ તો બન્ને જાતિ બનતા અટકી જાય. પણ (જેમ દ્રવ્યત્વ જાતિની સિદ્ધિ વિભાગસમવાયિકારણતાના અવરજેદક તરીકે કરેલી એમ) મૂર્તત્વજાતિની સિદ્ધિ ક્રિયાસમવાયિકારણતાના અવરજેદક તરીકે થઈ જાય છે. આકાશાદિ ૪ દ્રવ્યો વિભુ છે. એમાં કોઈ ક્રિયા ક્યારેય ઉત્પન્ન થતી નથી. એ સિવાયના પૃથ્વી વગેરે ૫ દ્રવ્યોમાં જ ક્રિયાની સમવાયિકારણતા છે. તેથી એના અવરજેદક તરીકે લાઘવતર્કની સહાયથી મૂર્તત્વજાતિની સિદ્ધિ થાય છે. તેથી સાંકર્યદોષ 'ભૂતત્વ' ને જાતિ બનતા અટકાવે છે. તેથી 'ભૂતત્વ' ઉપાધિ છે. ને એનું લક્ષણ - બહિરિન્દ્રિયગ્રાહ્યવિશેષગુણવત્ત્વ.... (એ આગળ આવશે.)

× (સમાનાધિકરણયોર્જાત્યોર્વાપ્યવ્યાપકભાવનિયમઃ જે બે જાતિઓ સમાનાધિકરણ હોય તે બે વચ્ચે વ્યાપ્ય-વ્યાપક ભાવ હોય એવો પ્રાચીનોએ નિયમ માન્યો છે. જેમ કે ઘટમાં દ્રવ્યત્વ ને પૃથ્વીત્વ જાતિઓ રહી છે તો એ બે વચ્ચે વ્યાપ્યવ્યાપકભાવ રહ્યો છે. સાંકર્ય હોવા છતાં બન્ને ધર્મોને જાતિ માનવામાં આવે તો આ નિયમનો ભંગ થાય છે, તેથી સાંકર્ય એ જાતિબાધક છે. જેમકે ભૂતત્વ અને મૂર્તત્વ. આ બન્ને ધર્મો પૃથ્વી વગેરેમાં સમાનાધિકરણ

છે. છતાં જ્યાં જ્યાં ભૂતત્વ ત્યાં ત્યાં મૂર્તત્વ એવું કે જ્યાં જ્યાં મૂર્તત્વ ત્યાં ત્યાં ભૂતત્વ એવું બેમાંથી એકે કહી શકાતું નથી. એટલે કે એ બે વચ્ચે વ્યાપ્ય-વ્યાપકભાવ નથી. તેમ છતાં બન્નેને જાતિ માનવામાં આવે તો ઉક્ત નિયમનો ભંગ થાય એ સ્પષ્ટ છે. માટે ભૂતત્વને જાતિ મનાતી નથી. પણ નવ્યનૈયાયિકો તો કહે છે કે તમે કહ્યો એવા નિયમમાં કોઈ પ્રમાણ ન હોવાથી એવો કોઈ નિયમ છે નહીં. ને તેથી સાંકર્ય એ જાતિબાધક નથી.)

✓ (૪) અનવસ્થા - અપ્રામાણિકકલ્પનાસમાપ્ત્યભાવ: અનવસ્થા । અપ્રામાણિક પદાર્થ કલ્પના ચાલ્યા જ કરે... ચાલ્યા જ કરે.... ક્યાંય પાર ન આવે... તો એ અનવસ્થાદોષ કહેવાય છે. એ જાતિનો બાધક છે. અર્થાત્ જાતિમાં પણ જાતિ માનો તો વળી એ પણ જાતિ થવાથી એમાં ફરીથી નવી જાતિ માનવી પડે... વળી એમાં બીજી જાતિ... એમ અનવસ્થા ચાલે. /

શંકા - હજારો ઘડામાં ઘટત્વ જાતિ એક જ છે. એટલે ‘ઘટત્વ’ એક હોવાથી એમાં વ્યક્તેરભેદથી જ જાતિનો બાધ થઈ જતો હોવાના કારણે આ નવો બાધક માનવો નિરર્થક છે.

સમાધાન - ધારો કે દુનિયામાં ઘટત્વ, પટત્વ ને કટત્વ એમ ત્રણ જાતિઓ જ છે. આ ત્રણે વિશે જ્યં જાતિ:, જ્યં જાતિ: જ્યં જાતિ: એવી અનુગતાકારક પ્રતીતિ તો થાય જ છે. એટલે હવે આ ત્રણેમાં જે રહી હોય એવી અ નામની જાતિ માનવી પડશે. હવે દુનિયામાં ૪ જાતિઓ થઈ. આ ચારેમાં પણ જ્યં જાતિ: એવી અનુગતાકારબુદ્ધિ થશે. એટલે આ ૪ માં બ નામની જાતિ માનવી પડશે. (અ થી કામ નહીં ચાલે. કારણ કે અ ના આશ્રય ત્રણ હતા, જ્યારે બ ના આશ્રય ૪ છે.) તેથી હવે વિશ્વમાં ઘટત્વ, પટત્વ, કટત્વ, અ અને બ એમ પાંચ જાતિઓ થઈ. એ બધામાં પણ સમાનાકારકબુદ્ધિ તો થાય જ છે. એટલે વળી એ પાંચમાં રહી હોય એવી ક નામની જાતિ માનવી પડશે. આમ અનવસ્થા ચાલે છે. એને જાતિબાધક માની લેવાથી ઘટત્વાદિ જાતિમાં જ કોઈ જાતિ માનવી આવશ્યક ન રહેવાથી અનવસ્થા ચાલશે નહીં.

✓ (૫) રૂપહાનિ - જેમાં જાતિ માનવાથી એ પદાર્થના સ્વરૂપની = લક્ષણની હાનિ થઈ જાય તો અભિપ્રેતધર્મ જાતિ ન બને. આ જાતિબાધક વિશેષમાં રહેલ વિશેષત્વને જાતિ બનવા દેતો નથી.

જેમાં જાતિ રહી હોય એની વ્યાવૃત્તિ જાતિથી જ થાય, એવો નિયમ છે. જેમ કે ઘટ: પટભેદવાન, ઘટત્વાત્... એટલે, જો વિશેષમાં વિશેષત્વ એ જાતિ હોય તો, વિશેષમાં રહેલ ઇતરભેદ આ જાતિથી જ થઈ જવાથી એનું સ્વતોવ્યાવર્તકત્વ એવું જે સ્વરૂપ છે એ હણાઈ જાય. /

વળી, નિ:સામાન્યત્વે સતિ સામાન્યભિન્નત્વે સતિ સમવેતત્ત્વં આવું વિશેષનું લક્ષણ છે. એ પણ એમાં જાતિ માનવાથી હણાઈ જાય છે, કારણ કે સામાન્યવત્ત્વ આવવાથી નિ:સામાન્યત્વ ન રહે.

તેથી વિશેષમાં જાતિ માની શકાતી નથી.

(૬) અસંબંધ - પ્રતિયોગિતાડનુયોગિતાડન્યતરસંબંધેન સમવાયાડભાવ: અસંબંધ:

પ્રતિયોગિતા કે અનુયોગિતા બેમાંથી કોઈ પણ સંબંધથી સમવાય ન હોવો તે અસંબંધ. આ સમવાય અને અભાવમાં જાતિનો બાધક છે.

દ્રવ્યાદિ પાંચ પદાર્થો સમવાય સંબંધથી અવયવદ્રવ્ય વગેરેમાં રહે છે. એટલે કે એ પાંચ સમવાયના પ્રતિયોગી બને છે. માટે પ્રતિયોગિતા સંબંધથી સમવાયવાન્ છે. દ્રવ્ય, ગુણ અને કર્મ સમવાય સંબંધથી અન્યને પોતાનામાં રાખે છે, એટલે કે એ ત્રણ સમવાયના અનુયોગી બને છે. માટે અનુયોગિતા સંબંધથી સમવાયવાન્ છે. પણ સમવાય અને અભાવ એવા પદાર્થો છે કે જે સમવાયસંબંધથી પોતે ક્યાંય રહેતા પણ નથી કે પોતાનામાં કોઈને રાખતા પણ નથી. એટલે કે એ બે સમવાયના પ્રતિયોગી પણ નથી કે અનુયોગી પણ નથી. અર્થાત્ સમવાયનો પ્રતિયોગિતા

કે અનુયોગિતા... એક પણ સંબંધ એ બેમાં રહ્યો નથી. આ જ અસંબંધ છે. માટે એ બેમાં કોઈ જાતિ રહી નથી.

શંકા - જેમ દ્રવ્ય, ગુણ અને કર્મ સમવાયના અનુયોગી બને છે, એમ એના પ્રતિયોગી પણ છે જ. તેથી, ખાલી 'પ્રતિયોગિતા સંબંધથી સમવાયનો અભાવ' કહેવાથી જ કામ પતી જતું હતું. તો અનુયોગિતાનો સમાવેશ શા માટે કર્યો ?

સમાધાન - પરમાણુ વગેરે નિત્યદ્રવ્યો સમવાયથી ક્યાંય રહેતા ન હોવાથી સમવાયના પ્રતિયોગી બની શકતા નથી. છતાં એમાં દ્રવ્યત્વાદિ જાતિ વગેરે સમવાય સંબંધથી રહી હોવાથી એ સમવાયના અનુયોગી તો બને જ છે. તેથી એમાં પણ જાતિનો બાધ ન થઈ જાય એ માટે 'પ્રતિયોગિતાડનુયોગિતાડન્યતર' એમ કહ્યું છે.

આ ૬ માંથી પ્રથમ ત્રણ આકાશત્વાદિમાં જાતિત્વના બાધક છે ને પછીના ત્રણ સામાન્યત્વાદિમાં જાતિના બાધક છે, માટે જ એ ત્રણને પ્રથમત્રણ કરતાં અથ શબ્દ ઉમેરી જુદા પાડ્યા છે. અથવા એ પણ સામાન્યત્વાદિમાં જાતિત્વના બાધક છે એમ સમજવું.

(કા.) પરભિન્ના તુ યા જાતિઃ સૈવાપરતયોચ્યતે ।

દ્રવ્યત્વાદિકજાતિસ્તુ પરાપરતયોચ્યતે ॥ ૯ ॥

વ્યાપકત્વાત્પરાડપિ સ્યાદ્ વ્યાપ્યત્વાદપરાડપિ ચ ।

(મુ.) પરત્વં-અધિકદેશવૃત્તિત્વં, અપરત્વં-અલ્પદેશવૃત્તિત્વમ્ । સકલજાત્યપેક્ષયા સત્તાયા અધિકદેશ-વૃત્તિત્વાત્પરત્વં, તદપેક્ષયા ચાન્યાસાં જાતીનામપરત્વમ્ । પૃથિવીત્વાદ્યપેક્ષયા દ્રવ્યત્વસ્યાધિકદેશવૃત્તિત્વાદ્ વ્યાપ-કત્વાત્પરત્વં, સત્તાડપેક્ષયાડ્વલ્પદેશવૃત્તિત્વાદ્ વ્યાપ્યત્વાદપરત્વમ્* ॥ ૮-૯ ॥

(કા.) પરજાતિથી જે ભિન્ન જાતિ હોય તે જ અપરજાતિ તરીકે કહેવાય છે. દ્રવ્યત્વ વગેરે જાતિ તો પર અને અપર (બંને) તરીકે કહેવાય છે. વ્યાપક હોવાથી 'પર' પણ છે અને વ્યાપ્ય હોવાથી અપર પણ છે.

(મુ.) પરત્વ = અધિકદેશવૃત્તિત્વ. અપરત્વ = અલ્પદેશવૃત્તિત્વ. બધી જાતિઓની અપેક્ષાએ સત્તા અધિકદેશવૃત્તિ હોવાથી 'પર' છે. તેની અપેક્ષાએ બીજી બધી જાતિઓ અપર છે. પૃથ્વીત્વાદિની અપેક્ષાએ દ્રવ્યત્વ અધિકદેશવૃત્તિ હોવાથી વ્યાપક હોવાના કારણે 'પર' છે અને સત્તાની અપેક્ષાએ અલ્પદેશવૃત્તિ હોવાથી વ્યાપ્ય હોવાના કારણે 'અપર' છે.

(વિ.) સામાન્યના બે પ્રકાર કહ્યા - પરજાતિ અને અપરજાતિ. જે જેની અપેક્ષાએ અધિકદેશમાં રહેલ હોય તે તેની અપેક્ષાએ પર કહેવાય. જે જેની અપેક્ષાએ અલ્પ દેશમાં રહેલ હોય તે તેની અપેક્ષાએ અપર કહેવાય. દ્રવ્ય-ગુણ-કર્મ આ ત્રણ સિવાય અન્યત્ર ક્યાંય જાતિ રહેતી નથી. એટલે આ ત્રણમાં જે રહેલી હોય એના કરતાં અધિકદેશમાં રહેલી કોઈ જાતિ મળી શકે નહીં. તેથી એ ત્રણમાં રહેલ સત્તા જાતિ માત્ર 'પર' જ છે. ને એની અપેક્ષાએ અન્ય બધી જાતિઓ અલ્પદેશવૃત્તિ જ હોવાથી 'અપર' જ હોય છે.

આઠમી કારિકાના ઉત્તરાર્ધમાં દ્રવ્યાદિત્રિકવૃત્તિસ્તુ સત્તા પરતયોચ્યતે જે કહ્યું છે એમાં 'સત્તા' નું દ્રવ્યાદિત્રિકવૃત્તિઃ એવું વિશેષણ હેતુતયા પ્રયુક્ત છે. જ્યાં કોઈ ઉદેશ્ય-વિધેયભાવ હોય અને વિધેય સાધ્ય તરીકે હોય ત્યાં ઉદેશ્યમાં જોડાયેલું વિશેષણ હેતુ તરીકે કામ કરે છે.

દા. ત. બુદ્ધિમાન્ પુરુષ ક્ષતિ ન કરે.

અહીં બુદ્ધિમાન્ પુરુષને ઉદેશીને ક્ષતિકર્તૃત્વાભાવ જણાવવો છે. તો પુરુષાત્મક ઉદેશ્યનું જે બુદ્ધિમત્ત્વ વિશેષણ છે એ જ એમાં રહેલ ક્ષતિકર્તૃત્વાભાવ માટે હેતુ બની જશે.

*“તથા ચ ધર્મદ્વયસમાવેશાદુભયમવિરુદ્ધમ્” આટલો પાઠ અન્ય મુદ્રિત પુસ્તકોમાં અધિક છે. એનો અર્થ: આમ દ્રવ્યત્વાદિ જાતિઓમાં પરત્વ-અપરત્વ એવા બન્ને ધર્મો રહ્યા છતાં, એ ભિન્ન ભિન્ન અપેક્ષાએ રહ્યા હોવાથી હસ્તત્વ-દીર્ઘત્વ વગેરેની જેમ અવિરુદ્ધ છે. (નૈયાયિકને પણ અનેકાન્ત માન્યા વિના છૂટકો નથી એ આનાથી સિદ્ધ થાય છે, એ જાણવું.)

(વિવક્ષિતઃ) પુરુષઃ ક્ષતિકર્તૃત્વાભાવવાન્ બુદ્ધિમત્ત્વાત્

પ્રસ્તુતમાં પણ, સત્તાને ઉદ્દેશીને પરત્વનું વિધાન કરવું છે, તેથી સત્તાના વિશેષણ તરીકે આવેલ દ્રવ્યાદિત્રિકવૃત્તિત્વ હેતુનું કામ કરે છે. એટલે કે સત્તા પરા (પરત્વવતી), દ્રવ્યાદિત્રિકવૃત્તિત્વાત્

(એક વાત ખ્યાલમાં લેવા જેવી છે કે - દ્રવ્યાદિત્રિકવૃત્તિઃ સત્તા, બુદ્ધિમાન્ પુરુષઃ આવા બધા પ્રયોગોમાં સંસ્કૃત ભાષાતી વખતે દ્રવ્યાદિત્રિકવૃત્તિઃ, બુદ્ધિમાન્ આને વિશેષણ તરીકે ઓળખતા હતા. પણ ન્યાયની પરિભાષામાં આવા સ્થળોએ દ્રવ્યાદિત્રિકવૃત્તિત્વ, બુદ્ધિમત્ત્વ ને વિશેષણ મનાય છે. “બુદ્ધિમાન્ તો પુરુષ પોતે જ છે, એમાં રહેલું બુદ્ધિમત્ત્વ એની વિશેષતા છે, માટે એ એનું વિશેષણ છે” આવી નૈયાયિકોની દલીલ છે.)

દ્રવ્યત્વ પૃથ્વી આદિ નવે દ્રવ્યોમાં રહેલ છે.

સત્તા નવે દ્રવ્યો ઉપરાંત ગુણ અને કર્મમાં પણ રહેલ છે.

પૃથ્વીત્વ માત્ર પૃથ્વી દ્રવ્યમાં રહેલ છે.

એટલે સત્તાની અપેક્ષાએ દ્રવ્યત્વ અલ્પદેશવૃત્તિ છે. વ્યાપ્ય છે ને તેથી અપર છે.

પૃથ્વીત્વની અપેક્ષાએ દ્રવ્યત્વ અધિક દેશવૃત્તિ છે. વ્યાપક છે ને તેથી પર છે.

આ રીતે વચલી જાતિઓમાં ભિન્ન ભિન્ન અપેક્ષાએ પરત્વ ને અપરત્વ બંને આવી શકે છે. ॥૮-૯॥

(કા.) અન્યો નિત્યદ્રવ્યવૃત્તિર્વિશેષઃ પરિકીર્તિતઃ ॥ ૧૦ ॥

(મુ.) વિશેષં નિરૂપયતિ - અન્ય ઇતિ । અન્તે = અવસાને વર્તેતે इत्यन्त्यઃ, ‘યદપેક્ષયા વિશેષો નાસ્તીત્યર્થઃ । ઘટાદીનાં દ્વ્યણુકપર્યન્તાનાં તત્તદવચયભેદાત્પરસ્પરં ભેદઃ, પરમાણૂનાં પરસ્પરં ભેદસાધકો વિશેષ એવ, ‘સ તુ સ્વતઃ એવ વ્યાવૃત્તઃ, તેન તત્ર વિશેષાન્તરાપેક્ષા નાસ્તીત્યર્થઃ ॥ ૧૦ ॥

(વિશેષનું નિરૂપણ)

(કા.) નિત્યદ્રવ્યમાં રહેલો અન્ય પદાર્થ ‘વિશેષ’ કહેવાયો છે.

(મુ.) ૧૦મી કારિકાના ઉત્તરાર્ધમાં વિશેષનું નિરૂપણ કરે છે. અંતે રહેલો હોય તે અન્ય કહેવાય. ‘એટલે કે જેની અપેક્ષાએ કોઈ બીજો વિશેષ નથી એવો અર્થ જાણવો. (તે આ રીતે) ઘટથી લઈને દ્વ્યણુક સુધીના દ્રવ્યોનો પરસ્પર ભેદ તે તેના અવયવોનો ભેદ હોવાના કારણે હોય છે. પરમાણુઓનો પરસ્પર ભેદ કરનાર વિશેષ જ છે. અને એ વિશેષ તો સ્વતઃ જ વ્યાવૃત્ત છે. તેથી તત્ર=વિશેષની વ્યાવૃત્તિમાં બીજા કોઈ વિશેષની અપેક્ષા હોતી નથી. એ પ્રમાણે અર્થ છે.

(વિ.) (નિઃસામાન્યત્વે સતિ સામાન્યભિન્નત્વે સતિ સમવેતત્ત્વં આ વિશેષનું લક્ષણ છે. જે નિઃસામાન્ય (જાતિશૂન્ય) છે, સામાન્યભિન્ન છે અને સમવેત છે...આવો પદાર્થ વિશેષ છે. ઘટકૃત્ય - ઘટ વગેરે સામાન્યભિન્ન પણ છે ને કપાલાદિમાં સમવેત પણ છે. એટલે એમાં અતિવ્યાપ્તિના વારણ માટે નિઃ સામાન્યત્વ... ઘટત્વાદિ જાતિઓ નિઃસામાન્ય પણ છે ને સમવેત પણ છે. તેથી એમાં અતિના વારણ માટે સામાન્યભિન્નત્વ... ઘટાભાવાદિ નિઃસામાન્ય પણ છે ને સામાન્યભિન્ન પણ છે. તેથી એમાં અતિના વારણ માટે સમવેતત્ત્વ....)

(૧) દેશના અંતભાગે રહેલ, કાળના અંતભાગે રહેલ... એવો બધો અર્થ ન પકડાઈ જાય ને ‘સ્વતોવ્યાવૃત્તત્વ’ અર્થ સિદ્ધ થાય એ માટે ‘અન્ય’ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ આપી એનો અભિપ્રેત અર્થ યદપેક્ષયા ઇત્યાદિ દ્વારા જણાવ્યો છે.

(૨) ‘સ્વતોવ્યાવૃત્તત્વ’ અર્થ શી રીતે પ્રાપ્ત થાય ? એ ઘટાદીનાં ઇત્યાદિ દ્વારા સિદ્ધ કરી દેખાડે છે. તે આ રીતે- જે બેનો ભેદ હોય તે કોઈ ને કોઈ લિંગથી જાણ્ય હોય છે. જેમકે બે ઘડા કેમ જુદા છે ? તો કે એના અવયવો (કપાલ) જુદા જુદા છે. હવે, બે કપાલ કેમ જુદા છે ? તો કે એની કપાલિકાઓ જુદી જુદી છે... એમ યાવત્ બે દ્વ્યણુકો કેમ જુદા છે ? તો કે એના અવયવભૂત પરમાણુઓ જુદા જુદા છે. હવે પ્રશ્ન થાય કે યોગીઓને બે પરમાણુઓ

પણ એમના પ્રત્યક્ષમાં જુદા-જુદા દેખાય છે. તો બે પરમાણુઓ કેમ જુદા જુદા છે ? (અહીં, ‘તો કે તેના અવયવો જુદા જુદા છે’ એમ કહી શકાતું નથી, કારણ કે પરમાણુ નિરવયવ છે) . તેથી આ ભેદ પાડનાર તરીકે ‘વિશેષ’ નામના પદાર્થની કલ્પના (અનુમાન) કરવી પડે છે.

પરમાણુદ્વયભેદઃ કિશ્ચિલ્લિજ્ઞાપ્યઃ, ભેદત્વાત્, ઘટદ્વયભેદવત્

(૩) પ્રશ્ન : બે પરમાણુઓના વિશેષો જુદા જુદા છે માટે એ બેનો ભેદ છે. તો હવે પ્રશ્ન થશે કે બે વિશેષો જો જુદા જુદા છે તો એનો ભેદ કરનાર કોણ ?

ઉત્તર : એનો ભેદ કરનાર કોઈ અન્ય પદાર્થ નથી. એ સ્વતો વ્યાવૃત્ત છે. આશય એ છે કે બે ઘડાનો ભેદ કપાલભેદના કારણે છે, કપાલદ્વયભેદ કપાલિકાભેદના કારણે છે... એમ પરમાણુદ્વયભેદ વિશેષભેદના કારણે છે. આમ આ બધા ભેદો અન્ય અન્યના કારણે છે, માટે આ પદાર્થો પરતો વ્યાવૃત્ત છે. હવે જો વિશેષોનો ભેદ કરનાર પદાર્થ તરીકે કોઈ અન્ય પદાર્થ માનીએ તો અનવસ્થા ચાલશે... અર્થાત્ પરમાણુઓનો ભેદક વિશેષ, વિશેષોનો ભેદક વળી કોઈ અન્યપદાર્થ... એ પદાર્થનો ભેદક વળી કોઈ અન્ય સ્વતંત્ર પદાર્થ... આવી પાર વિનાની પરંપરા ચાલશે..

વળી એક બીજી વાત-કોઈ પણ પદાર્થની જ્યારે અનુમાન દ્વારા સિદ્ધિ થતી હોય ત્યારે તેમાં લાઘવ લાવવું જોઈએ. જેમ કે ઈશ્વરની જગત્કર્તા તરીકે સિદ્ધિ કરી ત્યારે તેને એક ને નિત્ય માનવામાં લાઘવ હોવાથી એવો માન્યો, એમ પ્રસ્તુતમાં પરમાણુઓની વ્યાવૃત્તિ કરનાર વિશેષોને સ્વતો વ્યાવૃત્ત માનીએ (પોતે જ પોતાની વ્યાવૃત્તિ-ભેદ કરનાર) તો વ્યાવર્તક (ભેદક) તરીકે બીજા કોઈની કલ્પના ન કરવી પડવાનું લાઘવ થાય છે. માટે વિશેષને સ્વતો વ્યાવૃત્ત મનાયો છે. અર્થાત્ એનો ભેદ કરવા માટે અન્ય કોઈ પદાર્થની અપેક્ષા હોતી નથી.

(શંકા : પરમાણુના ભેદક તરીકે વિશેષને માની પછી વિશેષને સ્વતો વ્યાવૃત્ત માનો છો, તો તેના કરતાં પરમાણુને પોતાને જ સ્વતોવ્યાવૃત્ત માની લ્યો ને. જેથી ‘વિશેષ’ નામનો નવો પદાર્થ ન માનવાનું લાઘવ થાય.

સમાધાન : હંમેશા પદાર્થની જે રીતે સિદ્ધિ થતી હોય એ રીતે લાઘવતર્કથી એમાં ધર્મોની સિદ્ધિ થઈ શકે. મન ફાવે તે બધા ધર્મોની નહીં. પરમાણુની સિદ્ધિ આવા અનુમાનથી કરાય છે કે -

દ્વ્યણુકં સાવયવં, જન્યદ્રવ્યત્વાત્, ઘટવદ્ આ જે અવયવો સિદ્ધ થાય છે એને ‘પરમાણુ’ નામ આપવામાં આવ્યું છે. આમ પરમાણુની સિદ્ધિ અવયવ તરીકે થઈ છે. તેથી હવે આગળ એના પણ અવયવો માનવા કે નહીં? એ પ્રશ્ન આવે છે ને તેથી લાઘવ-અનવસ્થાપરિહાર માટે એના અવયવો મનાતા નથી. પણ, એની સિદ્ધિ વ્યાવર્તક તરીકે નથી થઈ. તેથી આગળ, એના વ્યાવર્તક માનવા કે નહીં ? એવો પ્રશ્ન ઊઠતો ન હોવાથી એનો કોઈ વ્યાવર્તક નથી એમ કલ્પી શકાય નહીં. માટે લાઘવતર્કથી એમાં સ્વતોવ્યાવૃત્તત્વની કલ્પના થઈ શકતી નથી. ત્યારબાદ જ્યારે વ્યાવર્તકત્વની વિચારણા ચાલે ત્યારે પણ એ સિદ્ધિ થઈ શકે નહીં. કારણ કે જે દ્રવ્યની નિત્ય-નિરવયવ તરીકે સિદ્ધિ થઈ છે એમાં જ સ્વતોવ્યાવર્તકત્વ ધર્મ પણ રહેલો છે એવું માનવામાં કોઈ પ્રમાણ નથી.)

(કા.) ઘટાદીનાં કપાલાદૌ દ્રવ્યેષુ ગુણકર્મણોઃ ।

તેષુ જાતેશ્ચ સમ્બન્ધઃ સમવાયઃ પ્રકીર્તિતઃ ॥ ૧૧ ॥

(મુ.) સમવાયં દર્શયતિ-ઘટાદીનામિતિ । અવયવાવયવિનોઃ, જાતિવ્યક્ત્યોઃ, ગુણગુણિનોઃ, ક્રિયાક્રિયાવતોઃ, નિત્યદ્રવ્યવિશેષોચ્ચ શયઃ સમ્બન્ધઃ સ સમવાયઃ । સમવાયત્વં નિત્યસમ્બન્ધત્વમ્ । તત્ર પ્રમાણં તુ, ગુણક્રિયાદિવિશિષ્ટબુદ્ધિઃ વિશેષણવિશેષ્યસમ્બન્ધવિષયા, વિશિષ્ટબુદ્ધિત્વાત્, ‘દણ્ડી પુરુષઃ’ ઇતિ બુદ્ધિવદ્-ઇત્યનુમાનેન સંયોગાદિબાધાત્ સમવાયસિદ્ધિઃ ।

(સમવાયનિરૂપણ)

(કા.) ઘટ વગેરે (અવયવીઓનો) કપાલાદિ (અવયવો) માં, દ્રવ્યોમાં (ગુણવાનમાં અને ક્રિયાવાનમાં અનુક્રમે) ગુણ અને કર્મનો, તેષુ=તેદ્રવ્ય, ગુણ અને કર્મમાં (જાતિમાનમાં) જાતિનો, (તથા ચ શબ્દથી વિશેષવાનમાં વિશેષોનો જે) સંબંધ છે (તે) ‘સમવાય’ કહેવાયો છે.

(મુ.) ૧૧મી કારિકામાં ‘સમવાય’ નામના છઠ્ઠા પદાર્થનું નિરૂપણ કરે છે-અવયવ અને અવયવીનો, જાતિ અને વ્યક્તિ (જાતિમાન) નો, ગુણ અને ગુણવાનનો, ક્રિયા અને ક્રિયાવાનનો તથા નિત્યદ્રવ્ય અને વિશેષનો જે સંબંધ છે તે સમવાય છે. ‘નિત્યસંબંધત્વં સમવાયત્વં’ એવું સમવાયનું લક્ષણ છે. સમવાય સંબંધમાં પ્રમાણ - (‘રૂપવાન્ ઘટઃ’, ‘પતનક્રિયાવત્ ફલં’ ઇત્યાદિ) ગુણ-ક્રિયાની વિશિષ્ટબુદ્ધિઓ, વિશેષણ-વિશેષ્ય-સંબંધવિષયક હોય છે, કારણ કે વિશિષ્ટબુદ્ધિ છે, જેમ કે ‘દંડી પુરુષઃ’ એવી વિશિષ્ટબુદ્ધિ... આ અનુમાન દ્વારા (સંબંધસામાન્યની સિદ્ધિ થયે સંબંધવિશેષ કયો ? એની વિચારણામાં) સંયોગાદિ સંબંધોનો બાધ થતો હોવાથી સમવાયની સિદ્ધિ થાય છે.

(વિ.) ‘સમવાયત્વ’ જાતિ ન હોવાથી સમવાયનું લક્ષણ આપ્યું છે. તથા વિશેષની જેમ સમવાય પણ પ્રતીત ન હોવાથી એની સાબિતિ માટે અનુમાન પ્રયોગ આપ્યો છે. વિશિષ્ટબુદ્ધિના પ્રકાર, વિશેષ્ય અને સંસર્ગ આ ત્રણ વિષયો હોય છે. જેમ કે ‘દંડી પુરુષઃ’ એવી બુદ્ધિના દંડ, પુરુષ અને સંયોગ એમ ત્રણ વિષયો છે. આ વાત ભૂમિકામાં જોઈ ગયા છીએ. એટલે ‘રૂપવાન્ ઘટઃ’ વગેરે વિશિષ્ટબુદ્ધિના વિષય તરીકે રૂપ અને ઘટથી ભિન્ન એવો એક સંબંધ સિદ્ધ થાય છે.

સંયોગ તો દ્રવ્ય-દ્રવ્યનો જ હોય છે, માટે એ અહીં નથી.

તાદાત્મ્ય તો સ્વનો સ્વમાં હોય છે. માટે એ પણ અહીં નથી. તેથી આ પાંચનો સમવાય સંબંધ સિદ્ધ થાય છે.

(અહીં સ્વરૂપ સંબંધનો નિષેધ હજુ કર્યો નથી. એટલે વેદાંતી પૂર્વપક્ષ કરે છે.)

(મુ.) ન ચ સ્વરૂપસમ્બન્ધેન સિદ્ધસાધનં, અર્થાન્તરં વા, અનન્તસ્વરૂપાણાં સમ્બન્ધત્વકલ્પને ગૌરવાત્, લાઘ-વાદેકસમવાયસિદ્ધિઃ । ન ચ સમવાયસ્યૈકત્વે વાયૌ રૂપવત્તાબુદ્ધિપ્રસન્ગઃ, તત્ર રૂપસમવાયસત્ત્વેડપિ રૂપાભાવાત્ ।

(મુ.) “(સમવાયસાધક તમારા અનુમાનમાં સિદ્ધ એવો જ) સ્વરૂપ સંબંધ (સિદ્ધ થતો હોવાના કારણે) સિદ્ધસાધન કે અર્થાન્તર દોષ છે” (એવી શંકા યોગ્ય) નથી, કારણ કે અનંતસ્વરૂપોની સંબંધ તરીકે કલ્પના કરવામાં ગૌરવ હોવાથી, લાઘવાત્ એક સમવાયની સિદ્ધિ થાય છે. “સમવાય જો એક જ હોય તો વાયુમાં પણ (રૂપવાન્ વાયુઃ એવી) રૂપવત્તાબુદ્ધિ થવાની આપત્તિ આવશે (કારણ કે એમાં સમવાય રહ્યો જ છે.)” એવું ન કહેવું કારણ કે (બાયુમાં) રૂપસમવાય હોવા છતાં રૂપનો અભાવ હોય છે. (તેથી રૂપવાન્ વાયુઃ એવી બુદ્ધિ થતી નથી.)

(વિ.) : પૂર્વપક્ષ : ‘રૂપવાન્ ઘટઃ’ ઇત્યાદિવિશિષ્ટબુદ્ધિઃ વિશેષણ-વિશેષ્ય-સંસર્ગવિષયિણી, વિશિષ્ટબુદ્ધિત્વાત્, ‘દણ્ડીપુરુષઃ’ ઇત્યાદિવિશિષ્ટબુદ્ધિવત્ આવું તમે જે અનુમાન આપો છો તે સિદ્ધસાધન દોષગ્રસ્ત છે. કારણ કે રૂપ અને ઘટ વચ્ચેના સંબંધ તરીકે સ્વરૂપસંબંધ સિદ્ધ છે જ-અમે માનેલો જ છે.

(શંકા : અરે ભાઈ ! અમે આ અનુમાન પ્રયોગ સ્વરૂપસંબંધની સિદ્ધિ માટે નથી આપ્યો કે જેથી સિદ્ધ પદાર્થના જ સાધનની વાત હોવાથી સિદ્ધસાધન દોષ લાગે. અમે તો હજુ સુધી સિદ્ધ નહીં થયેલ સમવાયસંબંધની સિદ્ધિ માટે આ અનુમાન આપ્યું છે.)

સમાધાન : આ તો બકરું કાઢતાં ઊંટ પેઠું... સિદ્ધ સાધન દોષથી છૂટ્યા ને અર્થાન્તર દોષ વળગી પડ્યો. તમે અનુમાન આપ્યું સમવાયની સિદ્ધિ માટે, ને સિદ્ધિ થઈ ગઈ સ્વરૂપ સંબંધની... (વિનાયકં પ્રકુર્વાણો રચયામાસ

વાનરમ્) (આશય એ છે કે આધારતા, વિષયતા વગેરેનો જેમ સ્વરૂપ સંબંધ મનાયેલો છે એમ રૂપ વગેરેને રહેવાના સંબંધ તરીકે પણ સ્વરૂપસંબંધ માની લેવો જ યોગ્ય છે. કારણ કે તેથી , ‘રૂપ અને ઘટ’ વગેરે વચ્ચે સંબંધનું કામ કરનાર તરીકે નવો સમવાય નામનો પદાર્થ માનવાની જરૂર ન રહેવાથી લાઘવ થાય છે.)

ઉત્તરપક્ષ : આ રીતે અહીં સ્વરૂપસંબંધની કલ્પના કરવી યોગ્ય નથી, કારણ કે એમાં ગૌરવ છે. સ્વરૂપસંબંધ એટલે બે સંબંધીઓમાંથી જ એક સંબંધી (તેનું એક સ્વરૂપ) પોતે જ જે સંબંધનું કામ કરે તે સંબંધ, માટે રૂપવાન ઘટઃ, પટત્વવાન પટઃ વગેરે અનંતા સ્થળોમાં જો સ્વરૂપ સંબંધ માનીએ તો એનો અર્થ એ થાય કે તે તે અનંતા સ્થળોના જે રૂપ, ઘટ, પટ વગેરે અનંતા સંબંધીઓ...તે પોતે સંબંધનું પણ કામ કરે છે. અર્થાત્ એ સંબંધીઓમાં સંબંધિત્વ તો છે જ... પણ હવે એને ‘સંબંધ’ રૂપ પણ માનવાના હોવાથી એમાં સંબંધત્વ પણ માનવું પડશે. આ રીતે અનંતા સંબંધીઓમાં સંબંધત્વ માનવું એના કરતાં એક નવો સમવાય નામનો પદાર્થ માની લેવામાં લાઘવ છે.

વળી સિદ્ધ થતા આ સમવાયને સર્વત્ર એક અને નિત્ય માનીએ છીએ. તેથી અનંતા સ્થળે અનંતા માનવા પડતા નથી.

શંકા : સમવાય એક જ છે એનો અર્થ એ થાય કે જે સ્પર્શનો સમવાય છે એ જ રૂપનો સમવાય છે. વળી વાયુમાં સ્પર્શ હોવાથી સ્પર્શસમવાય તો રહ્યો જ છે. તેથી વાયુમાં રૂપસમવાય પણ રહ્યો હોવાના કારણે રૂપવાન વાયુઃ એવી રૂપવત્તાબુદ્ધિ થવી માનવી પડશે.

સમાધાન : ભાઈ મારા ! વરરાજા અને ગોરમહારાજ હાજર થઈ જવા માત્રથી લગ્ન ન થઈ જાય. કન્યા પણ જોઈએ. વિશેષ્ય નામનો એક સંબંધી અને સંબંધ હાજર થવા માત્રથી વિશિષ્ટબુદ્ધિ નથી થતી. એ થવા માટે તો બીજો સંબંધી વિશેષણ પણ જોઈએ જ. પ્રસ્તુતમાં વાયુ નામનો એક સંબંધી ને સમવાય સંબંધ હાજર છે, પણ વિશેષણ નામનો બીજો સંબંધી રૂપ હાજર નથી, પછી વિશિષ્ટબુદ્ધિ શી રીતે થાય ?

(મુ.) ન ચૈવમભાવસ્યાપિ વૈશિષ્ટ્યં સમ્બન્ધાન્તરં સિદ્ધ્યેદિતિ વાચ્યમ્, ‘તસ્ય નિત્યત્વે ભૂતલે ઘટાનયનાનન્તરમપિ ઘટાભાવબુદ્ધિપ્રસજ્ઞાત્, ઘટાભાવસ્ય તત્ર સત્ત્વાત્, તસ્ય ચ નિત્યત્વાત્ અન્યથા દેશાન્તરેડપિ ઘટાભાવપ્રતીતિર્ન સ્યાત્, વૈશિષ્ટ્યસ્ય ચ તત્ર સત્ત્વાત્ । મમ તુ ઘટે પાકરક્તતાદશાયાં શ્યામરૂપસ્ય નષ્ટત્વાન્ન તદ્વત્તાબુદ્ધિઃ । વૈશિષ્ટ્યસ્યાનિત્યત્વે ત્વનન્તવૈશિષ્ટ્યકલ્પને તવૈવ ગૌરવમ્ । એવં ચ તત્તત્કાલીનં તત્તદ્ભૂતલાદિકમેવ તત્તદભાવાનાં સમ્બન્ધઃ ॥ ૧૧ ॥

(આભાવના વૈશિષ્ટ્ય સંબંધની વિચારણા)

(મુ.) “આ રીતે તો અભાવનો પણ વૈશિષ્ટ્યનામનો એક સ્વતંત્ર જુદો સંબંધ સિદ્ધ થઈ જશે” એમ ન કહેવું , કારણ કે ‘એ જો નિત્ય હશે તો ભોંય પર ઘડો લાવ્યા પછી પણ ઘટાભાવવદ્ ભૂતલમ્ એવી બુદ્ધિ થવાની આપત્તિ આવે, કારણ કે ઘટાભાવ ત્યાં હાજર જ છે. (તે પણ એટલા માટે કે) તે (=ઘટાભાવ) નિત્ય છે, અન્યથા (=ઘટાભાવને જો નિત્ય ન માનો તો, અહીં ઘડો લાવવાથી ઘટાભાવ નષ્ટ થઈ ગયો હોવાના કારણે) દેશાન્તરમાં પણ ઘટાભાવઃ એવી પ્રતીતિ થઈ ન શકે (પણ એ થાય તો છે જ.) ‘વળી વૈશિષ્ટ્ય તો ત્યાં હાજર છે જ. અમારા મતે તો, ઘડો જ્યારે પાકથી રક્તવર્ણનો થઈ ગયો હોય છે ત્યારે શ્યામરૂપ નષ્ટ થઈ ગયું હોવાના કારણે શ્યામરૂપવાન ઘટઃ એવી તદ્વત્તાની = શ્યામરૂપવત્તાની બુદ્ધિ થવાની આપત્તિ હોતી નથી.’ આ વૈશિષ્ટ્ય સંબંધને જો અનિત્ય માનશો તો અનંતવૈશિષ્ટ્યની કલ્પના કરવામાં તને જ ગૌરવ થશે. આમ તત્તત્કાલીન તત્તદ્ભૂતલાદિને જ તે તે અભાવને રહેવાના સંબંધ તરીકે માનવું એ યોગ્ય છે.

(વિ.) **પૂર્વપક્ષ :** ‘રૂપવાન ઘટઃ’ વગેરે બુદ્ધિઓમાં ભાસતા સંબંધ તરીકે સ્વરૂપ સંબંધ લેવામાં આવે તો અનંતાસ્વરૂપમાં સંબંધત્વની કલ્પના કરવાનું ગૌરવ થતું હોવાના કારણે તમે સ્વરૂપસંબંધનો નિષેધ કર્યો અને એક

સ્વતંત્ર નવો સમવાય નામનો સંબંધ માન્યો તો એ રીતે (અહીં સુધીનો આ અર્થ ન ચૈવં માં રહેલા એવં શબ્દનો જાણવો.) અભાવને રહેવાના સંબંધ તરીકે પણ એક નવો જ સંબંધ કે જેને આપણે વૈશિષ્ટ્યસંબંધ એવું નામ આપીશું, તે- સિદ્ધ થશે, કારણ કે ઘટાભાવવદ્ ભૂતલમ્, પટાભાવવદ્ ભૂતલમ્ વગેરે અનંતા સ્થળોમાં સ્વરૂપસંબંધ માનવા માટે અનંતાસંબંધીઓમાં સંબંધત્વની કલ્પના કરવાનું ગૌરવ ઊભું થાય છે. એના બદલે સમવાયની જેમ આ એક જ વૈશિષ્ટ્ય સંબંધ માની લેવાથી એનામાં એકમાં જ સંબંધત્વ માનવાનું લાઘવ થશે.

ઉત્તરપક્ષ : આવું કહેવું યોગ્ય નથી, કારણ કે એ નવો સંબંધ માનવામાં इतो व्याघ्रस्ततो નદી ન્યાયે બેઉ બાજુ ફસાવાનું છે. એ સંબંધને નિત્ય માનો તો પણ આપત્તિ અને અનિત્ય માનો તો પણ... (એમાંથી ગ્રન્થકાર પ્રથમ નિત્ય માનવાના પક્ષમાં આવતી આપત્તિ સમજાવે છે.)

(૧) આ વૈશિષ્ટ્ય નામનો સંબંધ જો નિત્ય હશે તો ભૂતલ પર ઘડો લાવ્યા બાદ પણ ઘટાભાવવદ્ ભૂતલમ્ એવી બુદ્ધિ થવાની આપત્તિ આવશે.

(શંકા : ઘટાભાવવદ્ ભૂતલમ્ એવી બુદ્ધિ થવા માટે વિશેષ્ય, વિશેષણ ને સંબંધ આ ત્રણે હાજર જોઈએ. શું આ બધું હાજર છે ?

સમાધાન : વિશેષ્ય ભૂતલ તો ઘટાનયન પછી પણ પ્રત્યક્ષ દેખાય જ છે. વિશેષણ પણ ત્યાં હાજર છે એ જણાવવા ગ્રન્થકાર જણાવે છે કે) (૨) ઘટાભાવ પણ ત્યાં હાજર છે.

(પ્રશ્ન : શું ઘડો લાવ્યા પછી પણ ઘટાભાવ ત્યાં હાજર છે ?)

(૩) ઉત્તર : હા, કારણ કે ‘ઘટાભાવ’ નિત્ય પદાર્થ છે (એટલે કે ઘડો લાવ્યા પછી પણ એનો નાશ થતો નથી).

(શંકા : ઘટાભાવને નિત્ય માનવાની શી જરૂર છે ?)

(૪) **સમાધાન :** અન્યથા = ઘટાભાવને જો નિત્ય ન માનો તો (વિવક્ષિત ભૂતલ પર ઘડો લાવવાથી એ તો નષ્ટ થઈ જશે. આખી દુનિયામાં ઘટાભાવ એક જ હતો. ને એ તો નષ્ટ થઈ ગયો. એટલે હવે) દેશાન્તરમાં પણ (ઘટાભાવ નામનું વિશેષણ હાજર રહ્યું ન હોવાથી) અત્ર ઘટાભાવઃ આવી બુદ્ધિ થઈ શકે નહીં. (પણ એ થાય તો છે જ. એટલે જણાય છે કે ઘટાભાવનો નાશ થયો નથી. અર્થાત્ ઘટાભાવ નિત્ય છે. અને તેથી વિવક્ષિતભૂતલ પર ઘટાનયન પછી પણ એ હાજર છે જ. આમ વિશેષણ પણ હાજર છે. વળી,)

(૫) વૈશિષ્ટ્યનામનો સંબંધ પણ ત્યાં હાજર છે (કારણ કે તમે એને નિત્ય માન્યો છે.) (તેથી, ઘડો લાવ્યા બાદ પણ વિશેષ્ય, વિશેષણ અને સંબંધ ત્રણે હાજર હોવાથી ઘટાભાવવદ્ ભૂતલમ્ એવી બુદ્ધિ થવાની આપત્તિ આવશે જ.)

(શંકા : ઘટાભાવવદ્ ભૂતલમ્ વગેરેમાં અમે માનેલા વૈશિષ્ટ્ય સંબંધને નિત્ય માનવામાં ઘડો લાવ્યા બાદ પણ ઘટાભાવવદ્ ભૂતલમ્ એવી બુદ્ધિ થવાની આપત્તિ આવે છે, તો કાળી માટીમાંથી બનેલા કાળા ઘડાને પાક આપતાં એ લાલ થઈ જાય છે ત્યારે શ્યામરૂપ ચાલ્યું ગયું હોવા છતાં તમારે પણ ‘શ્યામરૂપવાન્ ઘટઃ’ એવી બુદ્ધિ થવાની આપત્તિ આવશે, કારણ કે તમે પણ સમવાયસંબંધને નિત્ય માનેલો હોવાથી એ ત્યાં હાજર છે જ.

સમાધાન : અમારે એવી બુદ્ધિ થવાની આપત્તિ આવતી નથી, કારણ કે એ વખતે શ્યામરૂપ નામનું વિશેષણ હાજર હોતું નથી.

શંકા : અમારે ઘટાભાવ-વિશેષણ હાજર રહે છે ને તમારે શ્યામરૂપ-વિશેષણ હાજર રહેતું નથી, એવું કેમ?

સમાધાન : કારણ કે તમારું વિશેષણ કે જે અભાવરૂપ છે તે નિત્ય છે, જ્યારે અમારું વિશેષણ શ્યામરૂપ નિત્ય નથી. એટલે)

(૬) ઘડો જ્યારે પાકથી લાલ થઈ જાય ત્યારે શ્યામરૂપ નષ્ટ થઈ ગયું હોવાથી (વિશેષણ હાજર ન હોવાના કારણે) શ્યામરૂપવત્તાની બુદ્ધિ થવાની આપત્તિ આવતી નથી. (આમ વૈશિષ્ટ્યને નિત્ય માનવામાં ઘટાનયન પછી પણ ઘટાભાવવત્તાની બુદ્ધિ થવાની આપત્તિ દેખાડી એટલે પૂર્વપક્ષી શંકા કરે છે કે -

શંકા : તો પછી અમે વૈશિષ્ટ્ય સંબંધને અનિત્ય માનીશું...)

(૭) **સમાધાન :** આ તો તમે ઊલમાંથી ચૂલમાં પડ્યા. અનંતા સંબંધીઓમાં સંબંધત્વની કલ્પનાનું ગૌરવ ન કરવું પડે એ માટે તમે નવો સંબંધ કલ્પ્યો. અને હવે જો એને અનિત્ય માનશો તો સર્વત્ર એને જુદો જુદો અને અનિત્ય માનવો પડવાથી અનંતા સંબંધો, તેના કુત્પાદ, વિનાશ, પ્રાગભાવ, ઉત્પાદકો, નાશકો વગેરે માનવાનું તમારે જ મહાગૌરવ થશે.

એટલે, અભાવને રહેવા માટે આવો નવો સંબંધ માનવા કરતાં સ્વરૂપસંબંધ માનવો જ યોગ્ય છે.

(શંકા : જો સ્વરૂપસંબંધ માનશો તો ઘટાનયન પછી પણ ઘટાભાવવત્તાની બુદ્ધિ થવાની આપત્તિ તમારે પણ આવશે જ. કારણકે એ વખતે પણ ભૂતલ (=વિશેષ્ય), ઘટાભાવ (=વિશેષણ) અને ભૂતલનું સ્વરૂપ (=સ્વરૂપસંબંધ) હાજર છે જ.

સમાધાન : અમે ભૂતલના સ્વરૂપસામાન્યને સંબંધ રૂપે નથી કહેતાં, કિન્તુ સ્વરૂપવિશેષને સંબંધરૂપે કહીએ છીએ જે ઘટાનયન પછી હાજર ન હોવાથી એ બુદ્ધિ થવાની આપત્તિ આવતી નથી. એ સ્વરૂપવિશેષ આ છે.

(૮) જ્યારે જ્યારે ઘટાભાવવદ્ ભૂતલમ્ આવું પ્રમાત્મક જ્ઞાન થાય તત્કાલીન ભૂતલ વગેરે (જ્યાં જ્યાં ઘટાભાવાદિ બુદ્ધિ થઈ છે તે અધિકરણ) (ઘટાભાવાદિ) તે તે અભાવને રહેવાના સંબંધનું કામ કરે છે. (ઘડો લાવ્યા પછી ઘટાભાવવદ્ ભૂતલમ્ એવી બુદ્ધિ થતી ન હોવાથી એવી બુદ્ધિકાલીન ભૂતલ હાજર ન હોવાથી સંબંધ વિદ્યમાન હોતો નથી.)

આમ અભાવને રહેવાનો સંબંધ સ્વરૂપ સંબંધ જ છે. ને અવયવી વગેરેને રહેવાનો સંબંધ એક સ્વતંત્ર સમવાયસંબંધ છે એ નિશ્ચિત થયું. ॥૧૧॥

(કા.) અભાવસ્તુ દ્વિધા સંસર્ગાન્યાભાવભેદતઃ ।

(મુ.) અભાવં વિભજતે-અભાવસ્ત્વિતિ । અભાવત્વં દ્રવ્યાદિષટ્કાન્યોન્યાભાવત્ત્વમ્ । સંસર્ગેતિ । સંસર્ગાભાવા-ન્યોન્યાભાવભેદાદિત્યર્થઃ ।

(અભાવ નિરૂપણ)

(કા.) અભાવ તો સંસર્ગાભાવ અને અન્યોન્યાભાવ એવા ભેદથી બે પ્રકારે છે.

(મુ.) હવે ક્રમપ્રાપ્ત ૭મા પદાર્થ અભાવનું ૧૨મી કારિકામાં વિભાજન કરે છે. આમાં અભાવત્વ એટલે દ્રવ્યાદિષટ્કભેદવત્ત્વમ્. સંસર્ગાભાવ અને અન્યોન્યાભાવ એવા ભેદે અભાવ બે પ્રકારે છે એમ અર્થ જાણવો.

(વિ.) ભાવભિન્નત્વં અભાવત્ત્વમ્... આવા લક્ષણમાં ત્રણ દોષો દર્શાવાય છે.

(૧) ઘટાભાવવદ્ ભૂતલમ્ એવું જ્ઞાન કરવા માટે વિશેષણ રૂપે પહેલાં ઘટાભાવને જાણવો પડશે. એ અભાવ ‘ભાવભિન્ન’ સ્વરૂપ હોવાથી પહેલાં ભાવત્વ જાણવું પડશે. એટલે ભાવત્વરૂપ વિશેષણનું જ્ઞાન નહીં હોય ત્યારે ઘટાભાવવદ્ ભૂતલમ્ એવું જ્ઞાન નહીં થવાની આપત્તિ આવે.

(૨) વળી ભિન્નત્વં એટલે ભેદ=અન્યોન્યાભાવ. તેથી અન્યોન્યાશ્રયદોષ આવશે. કારણકે અભાવના લક્ષણમાં અન્યોન્યાભાવનો સમાવેશ છે. ને આગળ અન્યોન્યાભાવના લક્ષણમાં તાદાત્મ્યસંબંધાવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાકાભાવત્વં

અન્યોન્યાભાવત્વમ્ એમ અભાવનો સમાવેશ છે.

(૩) ‘અભાવો ન ભાવઃ’ એવા વાક્યથી શાબ્દબોધ અસંગત થઈ જશે. કારણ કે અભાવો એટલે પણ ભાવભેદવાનું અને ન ભાવઃ એટલે પણ ભાવભેદવાનું... તેથી “ભાવભેદવાનું ભાવભેદવાનું” આવું વાક્ય થઈ જવાથી (અર્થાત્ ભાવભેદવાનું ઉદ્દેશીને ભાવભેદનું વિધાન થતું હોવાથી) એમાં ઉદ્દેશ્યતાવચ્છેદક અને વિધેય એ બન્ને ‘ભાવભેદ’ રૂપ એક જ બની જાય છે.

તેથી અભાવત્વને અખંડોપાધિરૂપ માનવું જોઈએ.

શંકા : જાતિ અને અખંડોપાધિનું નિર્વચન હોતું નથી. કારણ કે બન્ને અનુગતપ્રતીતિથી પ્રતીત થતા હોય છે. (માત્ર જેને જાતિ માનવામાં કોઈ બાધક આવતો હોય એને અખંડોપાધિ મનાય છે.) પ્રસ્તુતમાં, જેમ ઘટઃ, ઘટઃ એવો આબાળગોપાળ વ્યવહાર થાય છે. એમ અભાવ અંગે અભાવઃ અભાવઃ એવો આબાળગોપાળ પ્રસિદ્ધ વ્યવહાર છે નહીં. તેથી અભાવત્વને અખંડોપાધિરૂપ માનવામાં કોઈ પ્રમાણ નથી.

સમાધાન : તો પછી એ અનુયોગિતાવિશેષરૂપ છે એ પ્રમાણે કેટલાક કહે છે. આશય એ છે કે ઘટાભાવમાં ઘટ એ પ્રતિયોગી છે તો અભાવ અનુયોગી છે. તેથી અભાવમાં જે અનુયોગિતા આવે છે એ જ અભાવત્વ છે. જો કે અનુયોગિતા અનેક પ્રકારની હોય છે. એમાંથી આ ચોક્કસ પ્રકારની અનુયોગિતા જ લેવાની હોવાથી અનુયોગિતાવિશેષ કહેવાય છે.

(કા.) પ્રાગભાવસ્તથા ધ્વંસોડ્યત્યન્તાભાવ એવ ચ ॥ ૧૨ ॥

एवं त्रैविध्यमापन्नः संसर्गाभाव इष्यते ।

(મુ.) અન્યોન્યાભાવસ્યૈકવિધત્વાત્ તદ્વિભાગાભાવાત્ સંસર્ગાભાવં વિભજતે-પ્રાગભાવ ઇતિ । સંસર્ગાભાવત્વ-મન્યોન્યાભાવભિન્નાભાવત્વમ્ । અન્યોન્યાભાવત્વં તાદાત્મ્યસમ્બન્ધાવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાકાભાવત્વમ્ । વિનાશ્યભાવત્વં પ્રાગભાવત્વમ્ । જન્યાભાવત્વં ધ્વંસત્વમ્ । નિત્યસંસર્ગાભાવત્વમત્યન્તાભાવત્વમ્ ।

(કા.) સંસર્ગાભાવ પ્રાગભાવ, ધ્વંસ અને અત્યન્તાભાવ એમ ત્રિવિધતાને પામેલો મનાયો છે.

(મુ.) અન્યોન્યાભાવ એક જ પ્રકારનો હોવાથી એના વિભાગ ન હોવાના કારણે સંસર્ગાભાવનું વિભાજન કરે છે. એમાં, સંસર્ગાભાવ એટલે અન્યોન્યાભાવથી ભિન્ન અભાવ. અન્યોન્યાભાવ એટલે તાદાત્મ્યસંબંધાવચ્છિન્ન પ્રતિયોગિતાનો નિરૂપક અભાવ. વિનાશ પામનારો અભાવ એ પ્રાગભાવ. ઉત્પન્ન થતો અભાવ એ ધ્વંસ. નિત્યસંસર્ગાભાવ એ અત્યન્તાભાવ.

(વિ.) તાદાત્મ્યસંબંધાવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાક અભાવ એટલે અન્યોન્યાભાવ છે. ને એનાથી ભિન્ન અભાવ એ સંસર્ગાભાવ છે. તેથી તાદાત્મ્યસંબંધાવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાકાભાવત્વં સંસર્ગાભાવત્વમ્ એમ લક્ષણ કરવું. પણ, તાદાત્મ્યાતિરિક્તસંબંધાવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાકાભાવત્વં સંસર્ગાભાવત્વં એવું લક્ષણ ન કરવું, કારણ કે પ્રાગભાવ અને ધ્વંસની પ્રતિયોગિતા કોઈ જ સંબંધથી અવચ્છિન્ન હોતી નથી એ આપણે આગળ જોઈ ગયા છીએ. તેથી એ બેની પ્રતિયોગિતા તાદાત્મ્યસંબંધાવચ્છિન્ના હોય છે, પણ તાદાત્મ્યાતિરિક્તસંબંધાવચ્છિન્ના હોતી નથી. એટલે એ બેમાં અવ્યાસિદ્ધોષની આપત્તિ આવે.

પ્રાગભાવ અનાદિ સ્થાન હોય છે. ધ્વંસ સાદિ અનંત હોય છે. અત્યન્તાભાવ અનાદિ-અનંત હોય છે.

(મુ.) યત્ર તુ ભૂતલાદૌ ઘટાદિકમપસારિતં પુનરાનીતં ચ, તત્ર ઘટકાલસ્ય સમ્બન્ધાઘટકત્વાદત્યન્તાભાવસ્ય નિત્યત્વેડપિ ઘટકાલે ન ઘટાત્યન્તાભાવબુદ્ધિઃ । તત્રોત્પાદ-વિનાશશાલી ચતુર્થોડયમભાવ ઇતિ કેચિત્ ।

(મુ.) જે ભૂતલ વગેરે પર ઘટાદિ દૂર કરાયા (તેથી ઘટાભાવ થવાથી ઘટાભાવવદ્ ભૂતલમ્ એવી બુદ્ધિ થઈ ને પછી) વળી પાછા લવાયા (ત્યારે) ત્યાં ઘટકાળ સંબંધનો અઘટક હોવાથી, ઘટાભાવ નિત્ય હોવા છતાં (અને તેથી વિદ્યમાન હોવા છતાં) ઘટકાળે ઘટાભાવની (ઘટાભાવવદ્ ભૂતલમ્) એવી બુદ્ધિ થતી નથી. ત્યાં ઉત્પાદ-વિનાશશાલી આ ચોથો સંસર્ગાભાવ છે એમ કેટલાક વિદ્વાનો કહે છે.

(વિ.) ઘડો લાવ્યા બાદ પણ ઘટાભાવ નષ્ટ થયો ન હોવા છતાં ઘટાભાવવત્તાની બુદ્ધિ થતી નથી એમાં કારણ એ છે કે એ વખતે એનો સંબંધ હોતો નથી. આ સંબંધ ઘટાભાવકાલીન ભૂતલ સ્વરૂપ છે, પણ ઘટકાલીનભૂતલ સ્વરૂપ નહીં. એટલે કે જે ભૂતલ સંબંધ બને છે એનો ઘટક ઘટાભાવકાલ છે, ઘટકાલ નહીં. મુક્તાવલીમાં આ જ વાતને ઘટકાલસ્ય સમ્બન્ધાઘટકત્વાદ્ એમ કહીને જણાવેલ છે.

(અધિકરણ - અવચ્છેદક)

આ જ વાતને જરા સ્પષ્ટતાથી સમજાવે.

‘ફદાનીમત્ર ઘટ:’ આવી બુદ્ધિમાં ફદાની=અસ્મિન્ કાલે અને અત્ર=અસ્મિન્ દેશે... આ બન્ને સપ્તમી વિભક્તિના અર્થને જણાવે છે... શું આ બન્ને અધિકરણ છે ? તો કે ના, એક અધિકરણ છે ને એક અવચ્છેદક છે.

દા. ત. વૃક્ષે શાખાયાં કપિસંયોગ: આમાં વૃક્ષ અને શાખા બન્નેને સપ્તમી વિભક્તિ લાગી હોવા છતાં એક અધિકરણ છે ને એક અવચ્છેદક છે. તો બેમાંથી કોણ અધિકરણ ને કોણ અવચ્છેદક ? આ માટે એક બીજા વાક્યનો વિચાર કરીએ. વૃક્ષે કપિસંયોગ: આ વાતને જણાવવા માટે વધારે સ્પષ્ટતા માટે શાખાયાં શબ્દ બોલીએ છીએ, પણ વૃક્ષે વૃક્ષત્વમ્ આ જણાવવું હોય તો શાખાયાં બોલવાની જરૂર રહેતી નથી...આ વાસ્તવિકતાનો વિચાર કરવા પર જણાય છે કે વૃક્ષમાં વૃક્ષત્વ તો શાખા-મૂળ સર્વત્ર છે, એટલે શાખાયાં બોલો તો અર્થ ઉચિત ન ભાસે. પણ કપિસંયોગ સર્વત્ર નથી. એ શાખા પર જ છે, મૂળમાં નથી. શાખાયાં બોલવાથી તરત ખ્યાલ આવી જાય છે કે વૃક્ષ પર જે કપિસંયોગ છે તે શાખા પર છે, મૂળમાં નહીં. હવે અવયવ તરીકે શાખા અને મૂળ બન્ને સમોવડિયા છે તેથી જણાય છે કે વૃક્ષે શાખાયાં કપિસંયોગ: એમ બોલવામાં જેમ એક અવયવ શાખામાં કપિસંયોગનું વિધાન થાય છે તેમ એની સાથે જ અન્ય અવયવ મૂળમાં કપિસંયોગનો નિષેધ (વ્યવચ્છેદ) પ્રતીત થઈ જાય છે. એટલે શાખા અવચ્છેદક બને છે, વૃક્ષ અધિકરણ બને છે.

અર્થાત્ જ્યાં વિધાન કરતી વેળા એને સમોવડિયા અન્યમાં ગર્ભિત રીતે નિષેધ આવી જતો હોય એ અવચ્છેદક બને. અને જેમાં ભાવ-અભાવ બન્ને હોય એ અધિકરણ બને. એટલે પ્રસ્તુતમાં,

શાખાવચ્છેદેન કપિસંયોગવાન્ વૃક્ષ: તથા, મૂલાવચ્છેદેન કપિસંયોગાભાવવાન્ વૃક્ષ: એમ થશે.

હવે, ફદાનીમત્ર ઘટ: નો વિચાર કરીએ... તો આટલું વાક્ય અવચ્છેદક અને અધિકરણનો નિર્ણય કરવા માટે અધૂરું લાગે છે, કારણ કે કયા સમોવડિયામાં નિષેધ કરવો છે એ પ્રતીત થતું નથી. આ વાક્યની પૂર્ણતા બે રીતે થઈ શકે.

(૧) ફદાનીમત્ર ઘટ:, ન તદાનીમ્ અને

(૨) ફદાનીમત્ર ઘટ:, ન તત્ર...

પ્રથમ વાક્યમાં એતત્કાલમાં વિધાન છે અને તત્કાલમાં નિષેધ છે. તેથી બે કાળ સમોવડિયા બનવાથી કાળ અવચ્છેદક બનશે ને દેશ અધિકરણ બનશે. એટલે કે એતત્કાલાવચ્છેદેન ઘટવાન્ એતદ્દેશ:, તત્કાલાવચ્છેદેન ઘટાભાવવાન્ એતદ્દેશ:

બીજા વાક્યમાં એતદ્દેશમાં ઘટનું વિધાન છે ને તદ્દેશમાં નિષેધ છે. તેથી બે દેશ સમોવડિયા બનવાથી દેશ અવચ્છેદક બનશે ને કાળ અધિકરણ... એટલે કે એતદ્દેશાવચ્છેદેન ઘટાધિકરણ એતત્કાલ: ।

(તદ્દેશાવચ્છેદેન ઘટાનધિકરણ એતત્કાલ: ।)

જ્યારે ભૂતલ પર ઘડો હોય ત્યારે એતત્કાલ ઘટવૃત્તિતાનો અવચ્છેદક થાય, આ જ ઘટકાલ કહેવાય છે. અને જ્યારે ભૂતલ પર ઘડો ન હોય ત્યારે ફદાનીમત્ર ઘટાભાવ: એવી બુદ્ધિ થવાથી એતત્કાળ ઘટાભાવીયવૃત્તિતાનો અવચ્છેદક બને છે. આ જ ઘટાભાવકાળ છે. આવા ઘટાભાવકાળવિશિષ્ટભૂતલ એ ઘટાભાવને રહેવાનો સંબંધ છે. એટલે જ્યારે ઘડો લાવવામાં આવે ત્યારે તો આ સંબંધ હાજર ન હોવાથી ઘટાભાવવત્તા બુદ્ધિ શી રીતે થાય ? કારણ કે એ વખતે તો ઘટકાળ વિશિષ્ટ ભૂતલ હોય છે.

ઘટાનયન પછી ઘટાભાવની બુદ્ધિ થવાની આપત્તિ ન આવે એ માટે કેટલાક નૈયાયિકો તો ઘડો લાવ્યા પછી ઘટાભાવનો જ નાશ થઈ ગયો. (તેથી બુદ્ધિ કેવી રીતે થાય ?) ને ઘડો પાછો ખસેડી લેવાય તો ત્યાં પાછો ઘટાભાવ ઉત્પન્ન થઈ ગયો. આમ ઉત્પાદ-વિનાશશાલી એવો ચોથા પ્રકારનો અનિત્ય સંસર્ગાભાવ માને છે. આવા અભાવને સામયિક અભાવ પણ કહે છે.

(મુ.) અત્ર ધ્વંસપ્રાગભાવયોરધિકરણે નાડત્યન્તાભાવ ઇતિ પ્રાચાં મતમ્, શ્યામઘટે રક્તો નાસ્તિ, રક્તઘટે શ્યામો નાસ્તીતિ ધીશ્ચ પ્રાગભાવં ધ્વંસં ચાવગાહતે ન તુ તદત્યન્તાભાવં, તયોર્વિરોધાત્ । નવ્યાસ્તુ તત્ર વિરોધે માનાભાવાત્ ધ્વંસાદિકાલાવચ્છેદેનાડપ્યત્યન્તાભાવો વર્તતે ઇત્યાહુઃ ।

(ધ્વંસ-પ્રાગભાવ સાથે અત્યન્તાભાવને વિરોધ ?)

(મુ.) ધ્વંસ અને પ્રાગભાવના અધિકરણમાં અત્યન્તાભાવ રહેતો નથી એવો પ્રાચીનોનો મત છે. (પાક પૂર્વે) શ્યામઘટમાં રક્તો નાસ્તિ અને (પાક બાદ) રક્તઘટમાં શ્યામો નાસ્તિ એવી જે બુદ્ધિ છે તે ક્રમશઃ પ્રાગભાવ અને ધ્વંસને જણાવે છે, નહીં કે તેના (=ક્રમશઃ રક્તના કે શ્યામના) અત્યન્તાભાવને.... કારણ કે તે બેને = પ્રાગભાવ અને ધ્વંસને, (અત્યન્તાભાવ સાથે) વિરોધ છે. નવ્યો તો એમ કહે છે કે તત્ર = ધ્વંસ અને પ્રાગભાવમાં (અત્યન્તાભાવની સાથેનો) વિરોધ હોવામાં કોઈ પ્રમાણ ન હોવાથી ધ્વંસાદિકાલાવચ્છેદેન પણ અત્યન્તાભાવ રહે છે.

(વિ.) ઘટાધિકરણમાં ‘ઘટાભાવવદ્ ભૂતલમ્’ એવી બુદ્ધિ ભલે નહીં થાય. પણ ઘટપ્રાગભાવાધિકરણમાં-ઘટધ્વંસાધિકરણમાં એવી બુદ્ધિ થશે કે નહીં ? આવા પ્રશ્નના ઉત્તર તરીકે ગ્રંથકાર પ્રાચીનોનો અને નવ્યોનો મત દર્શાવે છે.

પ્રાચીન - જ્યાં ધ્વંસ કે પ્રાગભાવ રહ્યો હોય ત્યાં અત્યન્તાભાવ રહ્યો હોતો નથી.

(નવ્ય - અત્યન્તાભાવ અને પ્રતિયોગીને વિરોધ હોવાથી એ બે એક અધિકરણમાં ન રહે. પણ અત્યન્તાભાવ અને ધ્વંસ કે પ્રાગભાવને વિરોધ હોવામાં કોઈ પ્રમાણ ન હોવાથી એ બે સાથે રહેવામાં કશો વાંધો નથી. એટલે જ પાક થવા પૂર્વે ઘટમાં રક્તપ્રાગભાવ તો છે જ, ને એ વખતે રક્તો નાસ્તિ એવી અત્યન્તાભાવને જણાવનાર બુદ્ધિ પણ થાય છે. એ જ રીતે પાક બાદ શ્યામધ્વંસ તો છે જ ને સાથે શ્યામો નાસ્તિ એવી બુદ્ધિ પણ બિનવિરોધપણે થાય છે.)

પ્રાચીન - અરે ભલા ભાઈ ! એ રક્તો નાસ્તિ બુદ્ધિ તો એ વખતે એ શ્યામઘટમાં જે રક્તનો પ્રાગભાવ છે એને જ જણાવે છે, રક્તાભાવને નહીં. એમ રક્તઘટમાં શ્યામો નાસ્તિ એવી જે પ્રતીતિ થાય છે તે શ્યામધ્વંસને જ જણાવે છે, શ્યામાભાવને નહીં. તેથી ધ્વંસ કે પ્રાગભાવના અધિકરણમાં અત્યન્તાભાવ પણ રહ્યો છે એમ સિદ્ધ થતું નથી.

નવ્ય - અરે ભોળાભાઈ ! ‘રક્તો નાસ્તિ બુદ્ધિ અભાવને જ જણાવે છે. જુઓ - એક ઘડો પાક પૂર્વે શ્યામ છે, પાક આપતાં રક્ત થયો ને પાછો વધારે પાક થવાથી શ્યામ બની ગયો. આમ ત્રણ પૂર્વ (શ્યામ), મધ્ય (રક્ત) અને ઉત્તર (શ્યામ) અવસ્થાઓ થઈ. હવે અમારો પ્રશ્ન છે કે મધ્યઅવસ્થામાં શ્યામો નાસ્તિ આવી જે બુદ્ધિ થાય છે એનો વિષય કોણ છે ?

પ્રાચીન - કેમ ? પૂર્વશ્યામધ્વંસ એનો વિષય છે...

નવ્ય - તો પછી ઉત્તર અવસ્થામાં પણ શ્યામો નાસ્તિ બુદ્ધિ થવી જોઈએ, કારણ કે ધ્વંસનો ધ્વંસ ન હોવાથી પૂર્વશ્યામધ્વંસ તો હજુ ય વિદ્યમાન છે જ.

પ્રાચીન - તો પછી અમે મધ્યઅવસ્થામાં થતી શ્યામો નાસ્તિ બુદ્ધિનો વિષય ઉત્તરશ્યામપ્રાગભાવ માનીશું. ઉત્તરઅવસ્થામાં ઉત્તરશ્યામ ઉત્પન્ન થઈ ગયો હોવાથી એ પ્રાગભાવ રહ્યો ન હોવાના કારણે શ્યામો નાસ્તિ બુદ્ધિ થવાની આપત્તિ આવતી નથી.

નવ્ય - તો પછી પૂર્વશ્યામકાળે શ્યામો નાસ્તિ બુદ્ધિ થવાની આપત્તિ આવશે. કારણ કે એ વખતે પણ એના વિષયભૂત ઉત્તરશ્યામપ્રાગભાવ વિદ્યમાન તો છે જ.

એટલે આવી કોઈ આપત્તિ ન આવે એ માટે મધ્ય અવસ્થામાં જે શ્યામો નાસ્તિ બુદ્ધિ થાય છે એનો વિષય શ્યામાત્યંતાભાવ જ માનવો જોઈએ જે પૂર્વ કે ઉત્તર અવસ્થામાં ન હોવાથી એવી બુદ્ધિ એ બે અવસ્થામાં થતી નથી. તેથી મધ્ય અવસ્થામાં શ્યામાત્યંતાભાવ પણ રહ્યો છે ને સાથે સાથે પૂર્વશ્યામનો ધ્વંસ તથા ઉત્તરશ્યામનો પ્રાગભાવ પણ રહ્યો છે. તેથી જણાય છે કે ધ્વંસાદિકાલાવચ્છેદન પણ=જે કાળે ધ્વંસાદિ રહ્યા હોય તે કાળે પણ તે અધિકરણમાં અત્યંતાભાવ રહે છે. એમાં કોઈ વિરોધ છે નહીં.

(મુ.) 'નન્વસ્ત્વભાવાનામધિકરણાત્મકત્વં, લાઘવાદિતિ ચેત્ ? ન, 'અનન્તાધિકરણાત્મકત્વકલ્પનાપેક્ષયાડિ-રિક્તત્વકલ્પનાયા એવ લઘીયસ્ત્વાત્ । 'एवं चाधाराधेयभावोऽप्युपपद्यते, 'एवं च तत्तच्छब्दरसगन्धाद्यभावानां प्रत्यक्षत्व-मप्युपपद्यते । अन्यथा तत्तदधिकरणानां तत्तदिन्द्रियाग्राह्यत्वात्प्रत्यक्षत्वं न स्यात् । 'एतेन ज्ञानविशेषाद्यात्मकत्वमत्यन्ता-भावस्येति प्रत्युक्तम्, अप्रत्यक्षत्वापत्तेः ॥

(અભાવ અધિકરણાત્મક નથી)

(મુ.) 'શંકા - અભાવને અધિકરણાત્મક માની લ્યો, કારણ કે એમાં લાઘવ છે.

સમાધાન - 'ના. અભાવને અનંત અધિકરણાત્મક માનવાની કલ્પનાની અપેક્ષાએ સ્વતંત્ર માનવાની કલ્પનામાં લાઘવ છે. 'વળી એ રીતે સ્વતંત્ર પદાર્થ માનવાથી આધાર-આધેયભાવ પણ સંગત થાય છે. 'તથા તે તે શબ્દરસ- ગંધ વગેરેના અભાવનું પ્રત્યક્ષ પણ સંગત થાય છે. અન્યથા તે તે અધિકરણ તે તે ઇન્દ્રિયથી અગ્રાહ્ય હોવાના કારણે તે તે અભાવનું પ્રત્યક્ષ ન થઈ શકે. 'એટલે જ અત્યંતાભાવને જ્ઞાનવિશેષ કે કાળવિશેષરૂપ માનવાની વાત પણ નિરસ્ત થઈ જાય છે, કારણ કે એમાં પણ શબ્દાભાવ વગેરે અપ્રત્યક્ષ થવાની આપત્તિ આવે છે.

(વિ.) (૧) **મીમાંસક** - અભાવને એક નવો સાતમો પદાર્થ માનવો એના કરતાં અધિકરણસ્વરૂપ જ માની લેવો યોગ્ય છે, જેથી નવો પદાર્થ ન માનવાનું લાઘવ થાય, આમે ય ઘટાભાવવદ્ ભૂતલમ્ ઇત્યાદિ પ્રતીતિ વખતે ત્યાં માત્ર અધિકરણ - ભૂતલ જ દેખાતી હોય છે ને.

(૨) **નૈયાયિક** - લાઘવ કોને કહેવાય એ જરા સમજો. ઘટાભાવ કાંઈ માત્ર ભૂતલ પર જ રહે છે એવું નથી. એ તો પટ પર પણ રહે ને કટ પર પણ રહે... એકના એક ઘટાભાવના અધિકરણ તો અનંતા છે. તો એને અનંતા અધિકરણ સ્વરૂપ માનવો એના કરતાં એક સ્વતંત્ર પદાર્થ માનવામાં જ લાઘવ થાય ને ? અનંતા અધિકરણોમાં ઘટાભાવત્વ ધર્મ રહેલો માનવા કરતાં એકે અલગ પદાર્થમાં ઘટાભાવત્વ માની લેવામાં લાઘવ સ્પષ્ટ છે.

(**મીમાંસક** - ભૂતલમાં જેમ ઘટાભાવ છે એમ જ પટાભાવ-કટાભાવ વગેરે અનંતા અભાવો છે. એ બધા પણ અમારા મતે ભૂતલ સ્વરૂપ બની જશે. એટલે અમારે ભલે એક એક અભાવને અનંત અધિકરણ સ્વરૂપ માનવો પડે છે, પણ એક અધિકરણમાં રહેલા અનંતા અભાવને અલગ-અલગ માનવા પડતા નથી. તમારે અનંત અધિકરણમાં રહેલ ઘટાભાવ એક જ, પણ એવા એક અધિકરણમાં રહેલા ઘટાભાવ, પટાભાવ વગેરે અનંત. એટલે ગૌરવ-લાઘવ બંનેને સમાન થયું.)

(૩) નૈયાયિક - જો ઘટાભાવ ભૂતલ સ્વરૂપ જ છે , તો ઘટાભાવવદ્ ભૂતલમ્ આમાં જે આધાર-આધેય ભાવ પ્રતીત થાય છે એ અસંગત ઠરી જશે, કારણ કે ભૂતલને કાંઈ ભૂતલ સાથે આધાર-આધેયભાવ છે નહીં. ઘટાભાવને સ્વતંત્ર પદાર્થ માનવામાં એ આધેય ને ભૂતલ આધાર... એમ આધાર-આધેય ભાવની સંગતિ થઈ જાય છે.

(મીમાંસક - તમે પણ અભાવાધિકરણક અભાવને તો અધિકરણસ્વરૂપ માન્યો જ છે. આશય એ છે કે નૈયાયિકે એવું માન્યું છે કે ભૂતલ પર રહેલ (ભાવાધિકરણક) ઘટાભાવ સ્વતંત્ર પદાર્થ છે. પણ હવે, આ ઘટાભાવ પર પટ છે ? તો કે ના... એટલે ઘટાભાવ પર પટાભાવ છે. વળી એ પટાભાવ પર કટાભાવ છે... એમ તો અનંતા અભાવ છે. આ બધાને સ્વતંત્ર પદાર્થો માનવામાં આવે તો નીચે રહેલી બિચારી ભૂતલનું શું થાય ? એટલે ઘટાભાવમાં રહેલ (અભાવાધિકરણક) પટાભાવ વગેરેને અધિકરણ સ્વરૂપ (એટલે કે ઘટાભાવ સ્વરૂપ) માની લેવા જોઈએ. એટલે મીમાંસક કહે છે કે - પટાભાવવાનું ઘટાભાવ: ઇત્યાદિ સ્થળે તમે પટાભાવને ઘટાભાવ સ્વરૂપ માન્યો છે ને છતાં જે રીતે આધાર-આધેયભાવની સંગતિ કરી લેશો એ રીતે અમે પણ ઘટાભાવવદ્ ભૂતલમ્માં કરી લઈશું.

અથવા, વિષયતા-આધારતા વગેરે ધર્મોને તમે સ્વતંત્ર પદાર્થ રૂપે નથી માન્યા, કિંતુ વિષય-આધાર વગેરે ધર્મી સ્વરૂપ જ માન્યા છે, ને તેમ છતાં વિષયતાવાનું વિષય: વગેરે આધાર-આધેયભાવ માન્યો જ છે... એમ ઘટાભાવ ભૂતલ સ્વરૂપ હોવા છતાં આધાર-આધેયભાવ સંગત કરી શકાય છે.)

(૪) નૈયાયિક - એક નિયમ છે : યો યેનેન્દ્રિયેણ ગૃહ્યતે તદગતજાતિઃ તદભાવશ્ચ તેનૈવેન્દ્રિયેણ ગૃહ્યતે... દૂધમાં રહેલ મધુરરસ જો રસનાગ્રાહ્ય છે તો મધુરરસમાં રહેલ મધુરત્વ જાતિ અને મધુરરસાભાવ આ બંને પણ જીભથી જ જાણી શકાય. ઘોંઘાટ પણ કાનથી જાણાય ને શાંતિ (શબ્દાભાવ) પણ કાનથી જ જાણાય.

હવે અભાવને જો અધિકરણ સ્વરૂપ માનવાનો હોય તો, ફીકા દૂધમાં રહેલ મધુરરસાભાવ દૂધ દ્રવ્ય સ્વરૂપ બની જશે. તેથી આ અધિકરણ (દૂધ દ્રવ્ય) જિહ્વેન્દ્રિયથી અગ્રાહ્ય હોવાથી મધુરરસાભાવ (ફીકાશ) પણ જીભથી અગ્રાહ્ય-અપ્રત્યક્ષ બની જવાની આપત્તિ આવે.

એના બદલે મધુરરસાભાવ એ જો સ્વતંત્ર પદાર્થ હોય તો ઉક્ત નિયમાનુસારે મધુરરસ જિહ્વાગ્રાહ્ય હોવાથી એ પણ જિહ્વાગ્રાહ્ય બનાવાની વાત (જીભથી એનું પ્રત્યક્ષ થવાની વાત) સંગત થઈ જાય છે.

માટે અભાવ અધિકરણ સ્વરૂપ નથી, કિંતુ સ્વતંત્ર પદાર્થ છે એ નિશ્ચિત થયું.

(૫) એતેન = શબ્દાભાવ વગેરેનું અપ્રત્યક્ષ થવાની આપત્તિ આવે એવી જે દલીલ આપી એનાથી જ “અભાવ એ સ્વતંત્ર પદાર્થ નથી, કિંતુ જ્ઞાનવિશેષ કે કાલવિશેષ વગેરે સ્વરૂપ છે” એવા મતનું પણ નિરાકરણ થઈ ગયેલું જાણવું. કેમ કે તો પછી શબ્દાભાવ વગેરે જ્ઞાનવિશેષ કે કાળવિશેષ રૂપ બંનવાથી અને જ્ઞાન કે કાળ શ્રોત્રેન્દ્રિયાદિથી અગ્રાહ્ય હોવાથી એનું શ્રાવણ વગેરે પ્રત્યક્ષ થઈ નહીં શકવાની આપત્તિ આવે.

(કા.) સપ્તાનામપિ સાધર્મ્યં જ્ઞેયત્વાદિકમુચ્યતે ॥ ૧૩ ॥

(મુ.) इदानीं पदार्थानां साधर्म्यवैधर्म्ये वक्तुमुपक्रमते - सप्तानामिति । समानो धर्मो येषां ते सधर्माणः, तेषां भावः साधर्म्यम् समानो धर्म इति फलितार्थः । एवं विरुद्धो धर्मो येषां ते विधर्माणः तेषां भावो वैधर्म्यं, विरुद्धो धर्म इति फलितार्थः । ज्ञेयत्वं=ज्ञानविषयता, सा च सर्वत्रैवास्ति, ईश्वरज्ञानविषयतायाः केवलान्वयित्वात् । एवमभिधेयत्वप्रमेयत्वादिकं बोध्यम् ॥ १३ ॥

(કા.) સાતે પદાર્થોનું સાધર્મ્ય જ્ઞેયત્વ વગેરે કહેવાય છે.

(સાધર્મ્ય-વૈધર્મ્ય)

(મુ.) હવે પદાર્થોનું સાધર્મ્ય અને વૈધર્મ્ય શબ્દોનો અર્થ જણાવવા માટે સમાસ વિગ્રહ કરી દેખાડે છે.) સમાન છે ધર્મ જેઓનો તે (પદાર્થો) સધર્મ(ન) કહેવાય. તેઓનો ભાવ તે સાધર્મ્ય. (એટલે કે સાધર્મ્યશબ્દનો) સમાન ધર્મ એવો અર્થ ફલિત થાય છે. એમ વિરુદ્ધ છે ધર્મ જેઓનો તે (પદાર્થો) વિધર્મ(ન) કહેવાય. તેઓનો ભાવ તે વૈધર્મ્ય. (એટલે કે ‘વૈધર્મ્ય’ શબ્દનો) વિરુદ્ધ ધર્મ એવો અર્થ ફલિત થાય છે. જોયત્વ એટલે જ્ઞાનવિષયતા (એ સાતે પદાર્થોનું સાધર્મ્ય છે.) અને તે સર્વત્ર (=સાતે પદાર્થોમાં) રહેલી છે, કારણ કે ઈશ્વરના જ્ઞાનની વિષયતા કેવલાન્વયી છે. આ જ રીતે અભિધેયત્વ, પ્રમેયત્વ વગેરે પણ (સાતે પદાર્થના સાધર્મ્યરૂપે) જાણવા. ॥૧૩॥

(વિ.) (૧) સમાન ધર્મ તે સધર્મ. સધર્મનો ભાવ તે સાધર્મ્ય... આવો સમાસ કોઈ ન કરે, માટે એનો બહુવ્રીહિસમાસ કરી બતાડ્યો છે-સમાન છે ધર્મ જેઓનો તે સધર્માણઃ, એનો ભાવ એ સાધર્મ્ય (=સમાન ધર્મવાળાપણું). એટલે કે સમાનધર્મ એવો અર્થ ફલિત થશે. એ જ પ્રમાણે વિરુદ્ધ છે ધર્મ જેઓનો તે વિધર્માણઃ, તેનો ભાવ એ વૈધર્મ્ય, એટલે કે વિરુદ્ધ ધર્મ તે વૈધર્મ્ય.

જોયત્વ વગેરે સાતે પદાર્થોનું સાધર્મ્ય છે. આમાં જોયત્વ=જ્ઞાનવિષયત્વ, વિશ્વના ભાવ-અભાવ સમસ્ત પદાર્થો ઈશ્વરના જ્ઞાનના વિષય બને છે. માટે ઈશ્વરીયજ્ઞાનની વિષયતા સર્વત્ર રહી છે, ક્યાંય એનો અભાવ નથી. જેનો ક્યાંય અભાવ ન મળતો હોય, માત્ર અન્વય મળતો હોય એને કેવલાન્વયી કહેવાય છે. આમ ઈશ્વરીયજ્ઞાનવિષયત્વ કેવલાન્વયી હોવાથી જોયત્વ એ સાતે પદાર્થોનું સાધર્મ્ય છે. ‘આદિ’ શબ્દથી અભિધેયત્વ (=અભિધાવિષયત્વ), પ્રમેયત્વ (=પ્રમાવિષયત્વ) વગેરે સાધર્મ્ય જાણવું. આમાં ‘અભિધા’ એટલે ‘આ પદથી (=શબ્દથી) આ અર્થ જાણવો’ એવો સંકેત. કેવલાન્વયિત્વ અત્યન્તાભાવાપ્રતિયોગિત્વરૂપ જાણવું.

(કા.) દ્રવ્યાદયઃ પશ્ચ ભાવા અનેકે સમવાયિનઃ ।

(મુ.) દ્રવ્યાદય ઇતિ । દ્રવ્યગુણકર્મસામાન્યવિશેષાણાં સાધર્મ્યમનેકત્વં સમવાયિત્વં ચ । ‘યદ્યપ્યનેકત્વમભાવેડ-પ્યસ્તિ તથાપ્યનેકત્વે સતિ ભાવત્વં પશ્ચાન્નાં સાધર્મ્યમ્ । ‘તથા ચાનેકભાવવૃત્તિપદાર્થવિભાજકોપાધિમત્ત્વમિતિ ફલિતોડર્થઃ, તેન પ્રત્યેકં ઘટાદાવાકાશાદૌ ચ નાડવ્યાપ્તિઃ ।

(દ્રવ્યાદિ પાંચનું સાધર્મ્ય)

(કા.) દ્રવ્ય વગેરે પાંચ ‘અનેક ભાવ’ છે અને ‘સમવાયી’ હોય છે.

(મુ.) દ્રવ્ય, ગુણ, કર્મ, સામાન્ય અને વિશેષ (આ પાંચ પદાર્થોનું) સાધર્મ્ય અનેકત્વ અને સમવાયિત્વ છે. ‘જો કે અનેકત્વ અભાવમાં પણ રહ્યું છે, તો પણ અનેકત્વ હોવા સાથે ભાવત્વ હોવું એ આ પાંચનું સાધર્મ્ય છે. ‘એટલે કે અનેક ભાવ (પદાર્થ) માં રહેલ જે પદાર્થવિભાજક ઉપાધિ, તદ્વત્ત્વ (એ આ પાંચનું સાધર્મ્ય છે) એ પ્રમાણે અર્થ ફલિત થયો. તેથી પ્રત્યેક ઘડામાં (એક-એક ઘડામાં) અને આકાશાદિમાં અનેકત્વ ન હોવાના કારણે જે અવ્યાપ્તિ આવતી હતી તે) અવ્યાપ્તિ નહીં આવે, (કારણ કે અનેક ભાવ તરીકે અનેક ઘડા લઈ શકાશે, એમાં રહેલ પદાર્થ વિભાજક ઉપાધિ દ્રવ્યત્વ પ્રત્યેક ઘડામાં અને આકાશાદિમાં રહેલ છે જ.)

(વિ.) અભાવ સિવાયના દ્રવ્યાદિ ૬ પદાર્થોનું સાધર્મ્ય ‘ભાવત્વ’ પ્રસિદ્ધ છે. માટે હવે (અભાવ અને સમવાય સિવાયના) દ્રવ્યાદિ ૫ પદાર્થોનું સાધર્મ્ય જણાવે છે-દ્રવ્યગુણ... ઇત્યાદિ-દ્રવ્ય, ગુણ, કર્મ, સામાન્ય અને વિશેષ આ પાંચ પદાર્થોનું સાધર્મ્ય અનેકત્વ અને સમવાયિત્વ છે.

(૧) જો કે ઘટાભાવ-પટાભાવ વગેરે અભાવો અનેક હોવાથી ‘અનેકત્વ’ અભાવમાં પણ રહ્યું છે ને તેથી અતિવ્યાપ્તિ થાય છે. છતાં પણ ‘અનેકત્વે સતિ ભાવત્વ’ એવું પાંચે પદાર્થોનું સાધર્મ્ય માનવાથી એ દૂર થઈ જાય છે. સમવાયમાં ભાવત્વ છે, પણ અનેકત્વ નથી, ને અભાવમાં અનેકત્વ છે, પણ ભાવત્વ નથી.

[શંકા : કોઈ એક ઘડો, કોઈ એક ગુણ વગેરેમાં (જ્યારે બીજા ઘડા વગેરેની વિવક્ષા નથી ત્યારે) તેમજ આકાશાદિમાં એકત્વ જ છે, અનેકત્વ નથી, (બે ઘડા બાજુબાજુમાં હોય ને બન્નેની બુદ્ધિ કરવામાં આવે ત્યારે એમાં દ્વિત્વ ઉત્પન્ન થાય. જ્યારે એવું નથી ને માત્ર ‘આ એક છે’ એવી બુદ્ધિ થાય છે ત્યારે એમાં એકત્વ જ છે.) તેથી આ સાધર્મ્ય પણ અવ્યાસિ દોષવાળું છે.]

(૨) સમાધાન : ‘અનેકત્વે સતિ ભાવત્વ’ આવા સાધર્મ્યનો ‘અનેકભાવવૃત્તિ પદાર્થવિભાજકોપાધિમત્ત્વ’ (=અનેક ભાવપદાર્થોમાં રહેલ જે પદાર્થ વિભાજક ઉપાધિ, તદ્વત્ત્વ) આવો અર્થ કરવાથી આ દોષ પણ ઊભો રહેતો નથી. જ્યારે અનેક ઘડા, અનેક ગુણ વગેરેની વિવક્ષા હોય ત્યારે અનેક ભાવ તરીકે એ ઘડા વગેરે મળશે. એમાં પદાર્થ વિભાજક ઉપાધિ તરીકે દ્રવ્યત્વ, ગુણત્વ વગેરે ધર્મો મળશે જે એક ઘટ, એક ગુણ, આકાશ વગેરેમાં બધે રહ્યા હોવાથી અવ્યાસિ રહેતી નથી.

હવે, આનું પદ્ધત્ય :

‘અનેક’ શબ્દ ન લખે તો સાધર્મ્ય તરીકે ભાવવૃત્તિપદાર્થવિભાજકોપાધિમત્ત્વ લેવું પડે. આ ઉપાધિ તરીકે ‘સમવાયત્વ’ પણ આવવાથી સમવાયમાં સાધર્મ્ય ચાલી જાય, અતિવ્યાસિ થાય. (કારણ કે ભાવ=સમવાય).

‘ભાવ’ શબ્દ ન લખે તો અનેકવૃત્તિપદાર્થવિભાજકોપાધિમત્ત્વ તરીકે અભાવત્વ પણ આવવાથી અભાવમાં અતિવ્યાસિ થાય. (કારણ કે અનેક = ઘટાભાવ, પટાભાવ વગેરે....)

‘પદાર્થવિભાજક’ ન લખે તો ‘અનેકભાવવૃત્તિઉપાધિમત્ત્વ’ લેવું પડે જે અનેકભાવ=ઘટ, ગુણ વગેરે... તેમાં રહેલ ઉપાધિ ‘ભાવત્વ’, તદ્વત્ત્વ સમવાયમાં પણ હોવાથી અતિવ્યાસિદોષ. પણ ‘ભાવત્વ’ એ પદાર્થવિભાજક ઉપાધિ નથી, એ ઉપાધિ તરીકે તો દ્રવ્યત્વ, ગુણત્વ વગેરે પાંચ ધર્મો જ છે, તે સમવાયમાં ન હોવાથી અતિવ્યાસિ નહીં આવે.

અહીં ‘ઉપાધિ’ શબ્દ ન મૂકતાં ‘જાતિ’ શબ્દ મૂકવામાં આવે તો સામાન્યત્વ ને વિશેષત્વ એ જાતિરૂપ ન હોવાથી સામાન્ય અને વિશેષમાં અવ્યાસિ થાય. કારણ કે એ બે અનેક ભાવવૃત્તિ પદાર્થ વિભાજક ‘જાતિ’ રૂપ નથી. છતાં એવી ‘ઉપાધિ’ રૂપ તો એ બે છે જ. માટે અવ્યાસિ નહીં.

(અનેકત્વની વિચારણા)

શંકા : ‘અનેકત્વે સતિ ભાવત્વ’ માં ‘અનેકત્વ’ એટલે શું ? જો એ ‘બહુત્વ’ સંખ્યા રૂપ લેશે તો ગુણ વગેરેમાં સંખ્યા (કે જે સ્વયં ગુણરૂપ છે તે) રહી ન હોવાથી અવ્યાસિ થશે. (કારણ કે અનેકત્વે સતિ ભાવત્વ = અનેકત્વ વિશિષ્ટ ભાવત્વ, ગુણ વગેરેમાં ભાવત્વ છે, પણ અનેકત્વ નથી.)

તેથી અનેકત્વ = એકભિન્નત્વ-આવો અર્થ જો લેશે તો પણ નીચે મુજબ આપતિ છે.

એકભિન્નત્વ = એકભેદવત્ત્વ = એકનો ભેદ.

(૧) આ એકભેદ એટલે એકવિશેષનો (કોઈ એક ચોક્કસ ઘટ-પટ વગેરે પદાર્થનો) ભેદ કહેશે તો એ સમવાયમાં પણ રહ્યો હોવાથી સમવાયમાં પણ અનેકત્વવિશિષ્ટ ભાવત્વ આવી જવાથી અતિવ્યાસિ.

(૨) એકભેદ=એક સામાન્યનો (એટલે કે જે કોઈ ‘એક’ હોય=‘એકત્વવાનું’ હોય તે બધાનો=એકત્વાવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાક) ભેદ કહેશે તો એનો અર્થ એ થાય કે ‘એકત્વવાનું ન’ આવું જેના માટે કહી શકાય તે એકભિન્ન=અનેક.

પણ, આ ‘એકત્વવાનું ન’ માં એકત્વ એ જો સંખ્યારૂપ હશે તો એ સંખ્યા સમવાયમાં ન રહી હોવાથી સમવાય ‘એકત્વવાળો’ ન બનવાના કારણે, સમવાયમાં પણ અનેકત્વ રહી જવાથી અતિવ્યાસિ. તેથી જો એમ કહો કે, ‘સ્વમાત્રવિષયકબુદ્ધિવિષયત્વ’ ને એકત્વ તરીકે લઈશું, એટલે કે તે તે ઘટ-પટ વગેરે માત્ર એક જ વિષયની જે બુદ્ધિ થાય ‘અયમેકઃ’ એવી બુદ્ધિનો જે વિષય તે એક. ‘(ઇમૌ દ્વૌ વગેરે બુદ્ધિ કરવા માટે બે વિષયો જોઈએ, જેથી સ્વમાત્રવિષયક બુદ્ધિ ન રહે.) આવું કહેશે તો તો એકભેદ જ અપ્રસિદ્ધ

થઈ જશે, કારણ કે વિશ્વના તમામ પદાર્થોમાં 'અયમેકઃ' એવી બુદ્ધિ તો થઈ જ શકવાથી એનું વિષયત્વ જ રહ્યું હોવાના કારણે એકત્વ જ રહેશે, 'એકત્વવાનુ ન' એવો ભેદ નહીં.

આમ 'અનેકત્વ' ની કોઈપણ વ્યાખ્યા કરવામાં દોષ હોવાથી સાધર્મ્ય બરાબર નથી.

સમાધાન : અહીં સ્વપ્રતિયોગિવૃત્તિત્વ, સ્વાધિકરણવૃત્તિત્વ ઉભયસંબંધથી જે ભેદવિશિષ્ટ હોય તે 'અનેક' -આવો અર્થ કરવાથી કોઈ દોષ રહેતો નથી, અહીં સ્વ=ધારો કે પૃથ્વીભેદ.

તેથી એનો પ્રતિયોગી પૃથ્વી. એમાં વૃત્તિ છે દ્રવ્યત્વ. વળી,

સ્વાધિકરણ = પૃથ્વીભેદનું અધિકરણ=જળ વગેરે...એમાં પણ વૃત્તિ છે દ્રવ્યત્વ.

આમ દ્રવ્યત્વ, પૃથ્વીભેદ=સ્વની અપેક્ષાએ સ્વપ્રતિયોગિવૃત્તિ પણ છે, ને સ્વાધિકરણવૃત્તિ પણ છે. તેથી એ (=દ્રવ્યત્વ), સ્વપ્રતિયોગિવૃત્તિત્વ ને સ્વાધિકરણવૃત્તિત્વ ઉભય સંબંધે ભેદવિશિષ્ટ થઈ જવાથી અનેકત્વે સતિ ભાવત્વનો અર્થ દ્રવ્યત્વે સતિ ભાવત્વ થશે. જે ઘટ, પટ, આકાશાદિ દરેક દ્રવ્યમાં રહેલ છે.

એ જ રીતે સ્વ=ભેદ=રૂપ વગેરે સ્વરૂપ ગુણના કોઈ પણ પેટાભેદનો ભેદ (જેમ કે રૂપભેદ) લઈ શકાશે.

તેથી સ્વ= રૂપભેદ, એનો પ્રતિયોગી રૂપ, એમાં વૃત્તિ ગુણત્વ.

સ્વાધિકરણ=રૂપભેદાધિકરણ=રસ (કારણ કે રસમાં રૂપભેદ રહ્યો છે), એમાં વૃત્તિ ગુણત્વ. તેથી ગુણત્વ ધર્મ તાદ્દશઉભયસંબંધથી ભેદવિશિષ્ટ બનશે, ને સાધર્મ્ય દરેક ગુણમાં ચાલ્યું જશે.

આ જ રીતે કર્મ, સામાન્ય, વિશેષના પેટાભેદ લેવાથી એ પદાર્થોમાં પણ સાધર્મ્ય જશે. સમવાયનો કોઈ પેટાભેદ ન હોવાથી 'સમવાયત્વ' તેવા ધર્મ તરીકે મળશે નહીં.

ધારો કે સ્વ = સમવાયભેદ લીધો.

તો સ્વપ્રતિયોગી=સમવાય. તેમાં વૃત્તિ 'સમવાયત્વ' મળશે. પણ સ્વાધિકરણ=સમવાયભેદાધિકરણ તરીકે ઇતર કોઇ સમવાય ન હોવાથી દ્રવ્ય વગેરે લેવા પડશે જેમાં સમવાયત્વ રહ્યું નથી.

તેથી ઉભયસંબંધે ભેદવિશિષ્ટ તરીકે સમવાયત્વ મળે નહીં.

જો કે સ્વ = સમવાયભેદ લઈએ, તો સ્વપ્રતિયોગી = સમવાય, તેમાં વૃત્તિ જોયત્વ.

સ્વાધિકરણ=સમવાયભેદાધિકરણ=ઘટ વગેરે, તેમાં વૃત્તિ જોયત્વ. એટલે 'જોયત્વ' તાદ્દશઉભયસંબંધે ભેદવિશિષ્ટ બનશે જે સમવાયમાં પણ રહ્યું હોવાથી અતિવ્યાપ્તિ આવે છે. પણ, અહીં પણ ભેદવિશિષ્ટ તરીકે પદાર્થવિભાજકોપાધિ જ લેવી અભિપ્રેત હોવાથી જોયત્વાદિ લઈ શકાતા ન હોવાના કારણે અતિવ્યાપ્તિ નથી.

સ્વ=ઘટાભાવભેદ લઈએ તો,

સ્વપ્રતિયોગી = ઘટાભાવ, તેમાં વૃત્તિ અભાવત્વ.

સ્વાધિકરણ=ઘટાભાવભેદાધિકરણ પટાભાવ. તેમાં વૃત્તિ અભાવત્વ.

એટલે અભાવમાં અનેકત્વ તો જશે. (કારણ કે 'અભાવત્વ' તાદ્દશઉભયસંબંધે ભેદવિશિષ્ટ બને છે.) પણ, એમાં ભાવત્વ ન હોવાથી અતિવ્યાપ્તિ નથી.

એટલે છેલ્લો નિષ્કર્ષ સ્વપ્રતિયોગિવૃત્તિત્વ-સ્વસામાનાધિકરણ-ઉભયસંબંધેન ભેદવિશિષ્ટ-ભાવવૃત્તિપદાર્થવિભાજકોપાધિમત્ત્વ એ દ્રવ્યાદિ પાંચનું સાધર્મ્ય જાણવું. અર્થાત્ સ્વપ્રતિ સ્વસામાના ઉભયસંબંધથી ભેદવિશિષ્ટ એવો જે ભાવવૃત્તિપદાર્થ વિભાજક ઉપાધિ તદ્દત્ત એ દ્રવ્યાદિ પાંચનું સાધર્મ્ય છે.

પૂર્વે સામાન્યનું જે નિત્યત્વે સતિ અનેકસમવેતત્ત્વ એવું લક્ષણ આપેલું, એમાં પણ ઘટત્વાદિ જાતિઓ જ્યાં (ઘટાદિમાં) રહી છે ત્યાં અનેકત્વ સંખ્યા રહી શકતી હોવાથી વાંધો નથી આવતો, પણ, ગુણત્વાદિ જાતિઓ જ્યાં (ગુણાદિમાં) રહી છે ત્યાં અનેકત્વ સંખ્યા રહી શકતી ન હોવાથી લક્ષણ સમન્વય ન થઈ શકે. એટલે ત્યાં પણ અનેકત્વને સંખ્યારૂપ ન લેતા આ રીતે ભેદવિશિષ્ટરૂપ લેવું. વળી ત્યાં તો 'અનેકસમવેતત્ત્વ' છે, તેથી વૃત્તિત્વ સમવાય સંબંધથી લેવું. તેથી ફક્તિર્થ આવો જાણવો-

સ્વપ્રતિયોગિસમવેતત્ત્વ-સ્વાધિકરણસમવેતત્ત્વઉભયસંબંધેન ભેદવિશિષ્ટત્વમનેકસમવેતત્ત્વ

(મુ.) 'સમવાયિત્વં ચ સમવાયસંબંધેન સમ્બન્ધિત્વં, ન તુ સમવાયવત્ત્વં, સામાન્યાદાવભાવાત્ । 'તથા ચ સમવેત-વૃત્તિપદાર્થવિભાજકોપાધિમત્ત્વમિતિ ફલિતોઽર્થઃ । તેન નિત્યદ્રવ્યેષુ નાવ્યાસિઃ ।

(મુ.) (દ્રવ્યાદિ પાંચનું સમવાયિત્વ એવું બીજું સાધર્મ્ય આપ્યું છે તેમાં) 'સમવાયિત્વ એટલે સમવાયસંબંધથી સંબંધી હોવું તે, નહીં કે સમવાયવત્ત્વ. [એટલે કે સમવાયસંબંધથી રહેનાર (પ્રતિયોગી) કે રાખનાર (અનુયોગી) જે હોય તે બધા 'સમવાયી' બને એવો અર્થ જાણવો. પણ સમવાયસંબંધનો જે અનુયોગી હોય તે જ સમવાયી કહેવાય એવો અર્થ ન લેવો.] (જો એવો અર્થ લેવામાં આવે તો સામાન્યાદિ પોતે સમવાય સંબંધથી દ્રવ્યાદિમાં રહ્યા હોવા છતાં પોતાનામાં કોઈને સમવાય સંબંધથી રાખતા ન હોવાથી સમવાયવત્ત્વ સ્વરૂપ સમવાયિત્વનો) સામાન્યાદિમાં અભાવ થાય. (ને તેથી આ સાધર્મ્યની એમાં અવ્યાસિ થવાનો દોષ આવે.) 'વળી આ સમવાયિત્વનો સમવેતવૃત્તિ જે પદાર્થવિભાજક ઉપાધિ તદ્વત્ત્વ એવો ફલિત થયેલો અર્થ જાણવો. તેથી (પરમાણુ વગેરે) નિત્યદ્રવ્યોમાં અવ્યાસિ નહીં થાય. નહીંતર જો 'સમવાય સંબંધથી રહે તે સમવાયી' એવો અર્થ કરવામાં આવે તો પરમાણુ વગેરે એવા ન હોવાથી એમાં અવ્યાસિ આવે. પણ હવે, સમવેત તરીકે નિત્યદ્રવ્ય ન પકડાવા છતાં ઘટાદિ પકડાશે જેમાં રહેલ પદાર્થ વિભાજક ઉપાધિ-દ્રવ્યત્વ પરમાણુ વગેરે નિત્યદ્રવ્યમાં પણ રહેલ છે.

(વિ.) (૧) દ્રવ્યાદિ પાંચનું બીજું સાધર્મ્ય છે સમવાયિત્વઃ

સમવાયસંબંધથી રહેનારને (=પ્રતિયોગીને) સમવેત કહે છે ને રાખનારને (=અનુયોગીને) સમવાયી કહે છે. સામાન્ય અને વિશેષ સમવાય સંબંધથી દ્રવ્યાદિમાં રહે છે, પણ કોઈને પોતાનામાં રાખના નથી. તેથી તે બેમાં સમવાયિત્વ ન હોવાથી અવ્યાસિ આવે.

માટે અહીં સમવાયિત્વનો અર્થ સમવાયવાળાપણું એવો ન કરતા સમવાયસંબંધથી સંબંધીહોવાપણું (સંબંધિત્વ) એવો જાણવો. રાખનારમાં જ રહેનારનો સમવાય રહેતો હોવાથી રાખનાર જ સમવાયી હોવા છતાં, સમવાયના સંબંધી તો રહેનાર-રાખનાર બન્ને કહેવાય જ છે. તેથી આ સંબંધિત્વ સામાન્ય-વિશેષ બન્નેમાં પણ હોવાથી અવ્યાસિ નથી.

એટલે નિષ્કર્ષ આ થયો કે સમવાયસંબંધના અનુયોગી હોવું કે પ્રતિયોગી હોવું એ પાંચનું સાધર્મ્ય છે.

અર્થાત્ સમવાયાનુયોગિપ્રતિયોગ્યન્યતરત્વ=સમવાયિત્વ.

શંકા : દ્રવ્યાદિ પાંચેમાં પ્રતિયોગિત્વ તો રહ્યું જ છે, તો એ જ એકલું મૂકવું હતું ને ?

સમાધાન : ઘટ વગેરે દ્રવ્યમાં પ્રતિયોગિત્વ રહ્યું હોવા છતાં, પરમાણુ આકાશ વગેરે નિત્યદ્રવ્યોમાં તે રહ્યું ન હોવાથી અવ્યાસિ આવે. પણ એમાં પણ વિશેષ વગેરે સમવાય સંબંધથી રહ્યા હોવાથી અનુયોગિતા તો છે જ. તેથી અન્યતરત્વ મૂકવાથી અવ્યાસિનું વારણ થાય છે.

(૨) અથવા આ આપત્તિનું વારણ આ રીતે પણ થઈ શકે -

સમવાયિત્વ=સમવેતવૃત્તિપદાર્થવિભાજકોપાધિમત્ત્વમ્=સમવાયસંબંધથી રહેલ પદાર્થમાં જે પદાર્થવિભાજક ઉપાધિ હોય તદ્વત્ત્વ... આ દ્રવ્યાદિ પાંચનું સાધર્મ્ય છે...

કપાલમાં સમવેત ઘટ... એમાં રહેલ પદાર્થવિભાજકોપાધિ-દ્રવ્યત્વ... એ પરમાણુ વગેરેમાં પણ રહેલ હોવાથી અવ્યાસિ આવશે નહીં....

અહીં જો સમવેતવૃત્તિધર્મવત્ત્વ કહેવામાં આવે તો ઘટવૃત્તિધર્મ તરીકે જોયત્વાદિ આવે જે સમવાયાદિમાં પણ હોવાથી અતિવ્યાસિ થાય. પદાર્થ વિભાજક ઉપાધિ કહેવાથી 'જોયત્વાદિ' લઈ નહીં શકાય... દ્રવ્યત્વાદિ જ લેવા પડે જે સમવાયાદિમાં ન હોવાથી અતિવ્યાસિ ન આવે... આ જ પ્રમાણે આગળ સર્વત્ર... જ્યાં જ્યાં પદાર્થ વિભાજક-ઉપાધિ કહેલ હોય ત્યાં એનું પ્રયોજન, જોયત્વાદિ ધર્મો લઈ અલક્ષ્યમાં અતિવ્યાસિ આવવાની જે સંભાવના હોય તેને દૂર કરવાનું જાણવું...માટે હવે આગળ આ 'પદાર્થવિભાજકોપાધિ' નું પદ્ધત્ય કરવામાં આવશે નહીં.

દ્રવ્ય, ગુણ, કર્મ અને સામાન્ય આ ૪નું સાધર્મ્ય ગ્રન્થકારે જણાવ્યું નથી, પણ એ આવું જાણવું. સમવેતસમવેતત્વમ્=સમવાયસંબંધથી રહેલ પદાર્થમાં સમવાય સંબંધથી રહેવાપણું.

(૧) કપાલાદિ સ્વઅવયવ કપાલિકામાં સમવેત છે ને ઘટાદિ દ્રવ્યો કપાલાદિમાં સમવેત છે. માટે ઘટાદિ દ્રવ્યમાં સમવેતસમવેતત્વ આવી ગયું (૨) કપાલમાં સમવેત ઘટ, એમાં સમવેત રૂપાદિગુણ, પતનાદિ ક્રિયા, ઘટત્વાદિ સામાન્ય... એટલે ગુણાદિમાં પણ સમવેતસમવેતત્વ આવી ગયું (૩) વિશેષ પરમાણુમાં સમવેત છે, પણ પરમાણુ ક્યાંય સમવેત નથી, તેથી વિશેષમાં સમવેતત્વ હોવા છતાં, સમવેતસમવેતત્વ ન હોવાથી અતિવ્યાસિ નથી. (૪) સમવાય-અભાવ તો સમવેત જ નથી, માટે અતિવ્યાસિ નથી, છતાં, પરમાણુ વગેરે નિત્યદ્રવ્ય 'દ્રવ્ય' હોવાથી લક્ષ્ય છે, પણ તેઓ સમવેત ન હોવાથી, ને પરમાણુગત રૂપાદિગુણ (પરમાણુમાં સમવેત હોવા છતાં, પરમાણુ સ્વયં સમવેત ન હોવાથી) સમવેતસમવેત ન હોવાથી સમવેતસમવેતત્વ લક્ષણ અવ્યાપ્ત થાય છે. પરિષ્કાર કરવો - સમવેતસમવેતવૃત્તિપદાર્થ-વિભાજકોપાધિમત્ત્વમ્ ।

તેથી, સમવેત એવા કપાલમાં સમવેત ઘટમાં રહેલ પદાર્થ વિભાજકોપાધિ દ્રવ્યત્વ, તદ્વત્ત્વ પરમાણુમાં હોવાથી અવ્યાપ્તિ નહીં. એમ, સમવેત એવા ઘટમાં સમવેત રૂપાદિ ગુણ... એમાં રહેલ પદાર્થવિભાજકોપાધિ ગુણત્વ... એ પરમાણુના રૂપાદિમાં પણ હોવાથી અવ્યાપ્તિ નહીં.

(કા.) સત્તાવન્તસ્ત્રયસ્ત્વાદ્યા ગુણાદિર્નિર્ગુણક્રિયઃ ॥ ૧૪ ॥

(મુ.) સત્તાવન્ત ઇતિ । ^૧દ્રવ્યગુણકર્મણાં સત્તાવત્ત્વમિત્યર્થઃ । ગુણાદિરિતિ । ^૨યદ્યપિ ગુણક્રિયાશૂન્યત્વમાદ્યક્ષણે ઘટાદાવતિવ્યાપ્તિ, ક્રિયાશૂન્યત્વં ચ ગગનાદાવતિવ્યાપ્તમ્, તથાઽપિ ^૩ગુણવદવૃત્તિધર્મવત્ત્વં ^૪કર્મવદવૃત્તિપદાર્થવિભાજ-કોપાધિકમત્ત્વઞ્ચ તદર્થઃ । ન હિ ઘટત્વાદિકં દ્રવ્યત્વાદિકં વા ગુણવદવૃત્તિ, કર્મવદવૃત્તિ વા, કિન્તુ ગુણત્વાદિકં તથા, આકાશત્વાદિકન્તુ ન પદાર્થવિભાજકોપાધિઃ ॥ ૧૪ ॥

(કા.) આદ્ય ત્રણ પદાર્થો (દ્રવ્ય, ગુણ અને કર્મ) સત્તાવાળા છે. (દ્રવ્ય સિવાયના) ગુણાદિ ૬ પદાર્થો નિર્ગુણ-નિષ્ક્રિય છે.

(મુ.) ^૧દ્રવ્ય-ગુણ-કર્મનું સત્તાવત્ત્વ એ સાધર્મ્ય છે એવો અર્થ જાણવો. ગુણાદિ... ^૨જો કે ગુણશૂન્યત્વ અને ક્રિયાશૂન્યત્વ આદ્યક્ષણે ઘટાદિમાં (આદ્યક્ષણીય ઘટાદિ નિર્ગુણ-નિષ્ક્રિય હોવાથી) અતિવ્યાપ્ત છે અને ક્રિયાશૂન્યત્વ ગગનાદિમાં (વિભુદ્રવ્યોમાં ક્રિયા ન હોવાથી) અતિવ્યાપ્ત છે. ^૩તો પણ ગુણવાનમાં નહીં રહેલ ધર્મવત્ત્વ અને ^૪કર્મવાનમાં નહીં રહેલ પદાર્થ વિભાજક ઉપાધિમત્ત્વ એવો તેનો (નિર્ગુણત્વ ને નિષ્ક્રિયત્વનો) અર્થ અભિપ્રેત છે. (તેથી કોઈ દોષ નથી, કારણ કે) ઘટત્વાદિ કે દ્રવ્યત્વાદિ ગુણવાનમાં અવૃત્તિ નથી કે કર્મવાનમાં અવૃત્તિ નથી. ગુણત્વાદિ જ એમાં અવૃત્તિ છે. આકાશત્વ (કર્મવાનમાં અવૃત્તિ છે, પણ એ) પદાર્થવિભાજક ઉપાધિ નથી (માટે દોષ નથી.)

(વિ.) (૧) દ્રવ્યાદિ ત્રણનું સાધર્મ્ય-સત્તાવત્ત્વમ્

સમવાયસંબંધથી સત્તા દ્રવ્યાદિ ત્રણમાં જ રહી છે અને દ્રવ્યાદિ ત્રણ માત્રમાં રહી છે... તેથી અતિવ્યાપ્તિ કે અવ્યાપ્તિ-દોષ નથી. નિત્યાનિત્યભાવવૃત્તિપદાર્થવિભાજકોપાધિમત્ત્વં કે નિત્યસમવેતપદાર્થવિભાજકોપાધિમત્ત્વં એ દ્રવ્ય-ગુણનું સાધર્મ્ય છે.

(ગુણાદિ ૬નું સાધર્મ્ય)

દ્રવ્યસિવાયના ગુણાદિ ૬ પદાર્થોનું સાધર્મ્ય-(૧) નિર્ગુણત્વ...

(૨) નિષ્ક્રિયત્વ

(૨) નિર્ગુણત્વ=ગુણશૂન્યત્વ... ઘટના રૂપાદિગુણો પ્રત્યે ઘડો સમવાયિકારણ છે. તેથી જે ક્ષણે ઘડો ઉત્પન્ન થાય એની પછીની ક્ષણે એમાં રૂપાદિ ગુણો ઉત્પન્ન થાય છે. માટે આદ્યક્ષણીય ઘટ નિર્ગુણ હોવાથી એમાં અતિવ્યાપ્તિ આવશે.

આનું વારણ કરવા પરિષ્કાર :

(૩) ગુણવદવૃત્તિધર્મવત્ત્વમ્=નિર્ગુણત્વમ્

એટલે કે ગુણવાનમાં ન રહેલો ધર્મ હોવો એ ગુણાદિ દ્રવ્ય સાધર્મ્ય છે. ગુણવાનમાં ન રહેલા ધર્મ તરીકે ગુણત્વ-કર્મત્વાદિ જ લેવાશે. ઘટમાં રહેલા દ્રવ્યત્વ, ઘટત્વ, જોયત્વાદિ ધર્મો તો ગુણવાનમાં રહેલા છે, કારણ કે બીજી ક્ષણે તો ઘડો પણ ગુણવાન બની જાય છે. તેથી ગુણત્વાદિ ધર્મો લેવા પડશે જે આદ્યક્ષણીય ઘટમાં ન હોવાથી અતિવ્યાપ્તિ નહીં રહે.

શંકા : જેમ કપાલથી ઘડો ઉત્પન્ન થાય છે એમ કપાલરૂપથી ઘટરૂપ ઉત્પન્ન થાય છે. એટલે જે ક્ષણે કપાલથી ઘટ ઉત્પન્ન થશે એ જ ક્ષણે કપાલરૂપ ઘટરૂપને ઉત્પન્ન કરી દેશે. તેથી પ્રથમક્ષણે ઘડો નિર્ગુણ હોવાનો પ્રશ્ન જ ક્યાં રહે છે કે જેથી અતિવ્યાપ્તિ થાય?

સમાધાન : કપાલરૂપ એ ઘટરૂપનું કારણ છે એ વાત સાચી. એટલે જ કપાલનું નીલરૂપ ઘડાના નીલરૂપને ઉત્પન્ન કરે છે. પણ આ બે નીલરૂપ વચ્ચે ઘટનિષ્ઠ પ્રત્યાસતિથી કાર્યકારણભાવ આવો છે - કપાલનું નીલરૂપ, સ્વ (=નીલરૂપ) નો આશ્રય કપાલ, એમાં સમવેત ઘટ, એટલે સ્વાશ્રય સમવેતત્વ સંબંધથી રહ્યું છે. જ્યાં સમવાય સંબંધથી ઘટનીલરૂપ ઉત્પન્ન થાય છે. (નીલત્વાવચ્છિન્ન-સ્વાશ્રયસમવેતત્વસંબંધાવચ્છિન્નકારણતાનિરૂપિત - નીલત્વાવચ્છિન્નસમવાયસંબંધાવચ્છિન્નકાર્યતા।)

આનો અર્થ એ થાય કે જ્યાં સ્વાશ્રયસમવેતત્વ સંબંધથી નીલરૂપ રહ્યું હોય ત્યાં સમવાયસંબંધથી નીલરૂપ ઉત્પન્ન થાય.

હવે, સ્વાશ્રયસમવેતત્વ સંબંધથી નીલરૂપ તો કપાલના પોતાના નીલરૂપ-ગંધ વગેરે ગુણોમાં પણ રહ્યું છે. કારણ કે સ્વ= નીલરૂપ, એનો આશ્રય કપાલ, એમાં સમવેત એના નીલરૂપાદિ ગુણો.

એટલે કપાલના નીલરૂપ-ગંધ વગેરે ગુણોમાં પણ સમવાય સંબંધથી નીલરૂપ ઉત્પન્ન થવાની આપત્તિ આવશે.

આ આપત્તિનું વારણ કરવા માટે સમવાય સંબંધથી નીલરૂપ સ્વરૂપ કાર્ય માટે સમવાયિકારણ તરીકે તાદાત્મ્ય સંબંધથી ઘટ વગેરે દ્રવ્યને પણ કારણ માનવામાં આવે છે.

એટલે કે જ્યાં સ્વાશ્રયસમવેતત્વ સંબંધથી નીલરૂપ રહ્યું હોય ત્યાં સર્વત્ર સમવાય સંબંધથી નીલરૂપ ઉત્પન્ન થાય એવો કાર્યકારણભાવ નથી, કિન્તુ, જ્યાં સ્વાશ્રયસમવેતત્વ સંબંધથી નીલરૂપ રહ્યું હોય ને સાથે ત્યાં જ, તાદાત્મ્યસંબંધથી ઘટ વગેરે દ્રવ્ય રહ્યું હોય, ત્યાં જ નીલરૂપ ઉત્પન્ન થાય છે. (જ્યાં સમવાય સંબંધથી કાર્ય રહે, ત્યાં એનું સમવાયિકારણ તાદાત્મ્યસંબંધે રહે છે એ સર્વત્ર ખ્યાલ રાખવો.)

કપાલના નીલરૂપ, ગંધ વગેરે ગુણોમાં તાદાત્મ્યસંબંધથી ઘટ વગેરે દ્રવ્ય રહ્યું ન હોવાથી સમવાય સંબંધથી નીલરૂપ ઉત્પન્ન થવાની આપત્તિ આવતી નથી. આમ નીલરૂપાદિના સમવાયિકારણ તરીકે ઘટાદિ દ્રવ્ય મનાયું હોવાથી એ આદ્યક્ષણે નિર્ગુણ જ હોય.

શંકા : જે આદ્યક્ષણે ઘટમાં નીલરૂપ નથી તો ઘટનું ચાક્ષુષ પ્રત્યક્ષ નહીં થાય, કારણ કે દ્રવ્યચાક્ષુષ પ્રત્યક્ષ પ્રત્યે રૂપ કારણ છે.

સમાધાન : આ અમારે ઇષ્ટાપત્તિ જ છે, અમે પ્રથમક્ષણે ઘટચાક્ષુષ માનતા જ નથી, (છતાં ક્ષણ સૂક્ષ્મ હોવાથી એ અપ્રત્યક્ષ આપણા ખ્યાલમાં નથી આવતું.)

(૪) હવે, ગુણાદિ દ્રવ્ય નું બીજું સાધર્મ્ય-નિષ્ક્રિયત્વ=ક્રિયાશૂન્યત્વ.

ઘટ, ગુણની જેમ ક્રિયા પ્રત્યે પણ સમવાયિકારણ હોવાથી આદ્યક્ષણે નિષ્ક્રિય હોય છે.

તેથી પરિષ્કાર-ક્રિયાવદવૃત્તિધર્મવત્ત્વમ્

દ્રવ્યત્વ, દ્વિતીયક્ષણીયઘટ વગેરે ક્રિયાવાન પદાર્થોમાં રહેલો ધર્મ છે, ક્રિયાવાનમાં નહીં રહેલો ધર્મ નથી, જે

આદ્યક્ષણીય ઘટમાં પણ રહ્યો હોવાથી અતિવ્યાપ્તિ રહેશે નહીં.

શંકા : આકાશાદિ વિભુ પદાર્થોમાં કોઈ ક્રિયા ક્યારેય ઉત્પન્ન થતી નથી. તેથી આકાશત્વ વગરે ક્રિયાવદ્વૃત્તિ ધર્મ હોવાથી આકાશ વગેરેમાં અતિવ્યાપ્તિ આવશે જ.

સમાધાન : તો પછી અમે પરિષ્કાર કરીશું:

ક્રિયાવદ્વૃત્તિપદાર્થવિભાજકોપાધિમત્ત્વમ્ ક્રિયાશૂન્યત્વમ્... આકાશત્વ એ પદાર્થ વિભાજકોપાધિ નથી. દ્રવ્યત્વ એ પદાર્થ વિભાજકોપાધિ છે, પણ ક્રિયાવદ્વૃત્તિ છે, અવૃત્તિ નહીં, તેથી અતિવ્યાપ્તિ નથી. કર્મ-સામાન્યાદિ પાંચ પદાર્થોનું નિત્યાનિત્યભાવાવૃત્તિપદાર્થવિભાજકોપાધિમત્ત્વ એ સાધર્મ્ય જાણવું.

(કા.) સામાન્યપરિહીનાસ્તુ સર્વે જાત્યાદયો મતાઃ ।

(મુ.) 'સામાન્યાનધિકરણત્વં સામાન્યાદીનામિત્યર્થઃ ।

(કા.) જાતિ વગેરે બધા પદાર્થો સામાન્યશૂન્ય મનાયા છે.

(મુ.) 'સામાન્યાનધિકરણત્વ એ સામાન્યાદિ ૪ પદાર્થોનું સાધર્મ્ય છે એમ અર્થ જાણવો.

(વિ.) સામાન્યપરિહીનત્વ= સામાન્યશૂન્યત્વ= સામાન્યાભાવ એ સામાન્યાદિનું અર્થાત્ સામાન્ય, વિશેષ, સમવાય અને અભાવ આ ચાર પદાર્થોનું સાધર્મ્ય છે.

શંકા : નૈયાયિકે બધા ભાવ પદાર્થોમાં સત્તા માની છે, કારણ કે 'સત્તા' હોય તો જ એ 'ભાવ' પદાર્થ બની શકે. પણ દ્રવ્યાદિ ત્રણમાં એ સમવાય સંબંધથી રહેલી માની છે, ને સામાન્યાદિમાં એકાર્થસમવાયસંબંધથી રહેલી માની છે. ઘટમાં સમવાય સંબંધથી સત્તા રહી છે અને ત્યાં જ સમવાય સંબંધથી ઘટત્વ વગેરે સામાન્ય (જાતિ) છે. એટલે કે સત્તા અને ઘટત્વાદિ સામાન્ય આ બન્નેનો એક (ઘટાદિ) પદાર્થમાં સમવાય છે. તેથી સત્તા, એકાર્થસમવાય સંબંધથી (ઘટત્વાદિ) સામાન્યમાં પણ રહેલ જ છે. તેથી સામાન્યમાં સામાન્યાભાવ ન રહેવાથી (સત્તા પણ એક જાતિ જ છે.) અવ્યાપ્તિદોષ આવશે.

(૧) **સમાધાન :** એના વારણ માટે, સામાન્યપરિહીનત્વ=સામાન્યાનધિકરણત્વમ્ અર્થ કરવો. એકાર્થસમવાય એ વૃત્તિનિયામક સંબંધ ન હોવાથી, એ સંબંધથી ઘટત્વાદિ સામાન્ય, સત્તા વગેરે સામાન્યના સંબંધી ભલે બને પણ આધાર (અધિકરણ) ન બને. તેથી અવ્યાપ્તિ નહીં.

અથવા, તો સમવાયસંબંધાવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાક સામાન્યાભાવ એ સામાન્યાદિ ૪નું સાધર્મ્ય જાણવું.

સામાન્યાદિમાં સત્તા વગેરે સામાન્ય એકાર્થ સમવાય સંબંધથી રહેવા છતાં સમવાય સંબંધથી તો એનો અભાવ જ હોય છે, માટે અવ્યાપ્તિદોષ આવતો નથી.

તન્તુસમવેતાવૃત્તિ પદાર્થવિભાજકોપાધિમત્ત્વ એ વિશેષાદિ ૩ પદાર્થોનું અને સમવેતાવૃત્તિ પદાર્થ વિભાજકોપાધિમત્ત્વ એ સમવાય-અભાવનું સાધર્મ્ય જાણવું.

(કા.) પારિમાણ્ડલ્યભિન્નાનાં કારણત્વમુદાહૃતમ્ ॥૧૫॥

(મુ.) પારિમાણ્ડલ્યેતિ । પારિમાણ્ડલ્યં=અણુપરિમાણં, કારણત્વં તદ્ભિન્નાનામિત્યર્થઃ । 'અણુપરિમાણન્તુ ન કસ્યાપિ કારણમ્ । 'તદ્દિ સ્વાશ્રયારબ્ધદ્રવ્યપરિમાણારમ્ભકં ભવેત્, તત્ત્વ ન સંભવતિ, પરિમાણસ્ય સ્વસમાનજાતીયોત્કૃષ્ટ-પરિમાણજનકત્વનિયમાન્મહદારબ્ધસ્ય મહત્તરત્વવદણુજન્યસ્યાણુતરત્વપ્રસજ્ઞાત્ । 'એવં પરમમહત્પરિમાણમતીન્દ્રિયસામાન્યં વિશેષાશ્ચ બોધ્યાઃ ।

(પારિમાંડલ્ય)

(કા.) પારિમાંડલ્ય સિવાયના પદાર્થોનું સાધર્મ્ય કારણત્વ કહેવાયું છે.

(મુ.) પારિમાંડલ્ય એટલે અણુ પરિમાણ. કારણત્વ એ તેનાથી ભિન્ન પદાર્થોનું સાધર્મ્ય છે એમ અર્થ જાણવો. 'અણુપરિમાણ તો કોઈનું કારણ નથી. 'કારણ કે (એ જો કારણ બને તો) સ્વાશ્રયારબ્ધ દ્રવ્યના પરિમાણનું આરંભક બને. પણ એ સંભવતું નથી. કારણ કે પરિમાણ સ્વસમાનજાતીય ઉત્કૃષ્ટ પરિમાણનું જ જનક બને એવો નિયમ હોવાના કારણે મહત્પરિમાણજન્યમાં જેમ મહત્તરત્વ હોય તેમ અણુપરિમાણજન્ય પરિમાણમાં અણુતરત્વ આવવાની આપત્તિ આવે. '૩(પારિમાંડલ્યની જેમ) પરમમહત્પરિમાણ, અતીન્દ્રિય સામાન્ય અને વિશેષ પણ કોઈનું કારણ બનતા નથી એ જાણવું.

(વિ.) પારિમાંડલ્ય એટલે અણુ પરિમાણ. અહીં 'પારિમાંડલ્ય' શબ્દથી પરમાણુનું પરિમાણ અને દ્વ્યણુકનું પરિમાણ એ બન્ને સમજવાના છે. એટલે આ બે, (તેમજ આગળ કહેવાનારા) પરમમહત્પરિમાણ અતીન્દ્રિયસામાન્ય અને વિશેષો... આટલા પદાર્થોને છોડી શોષ બધા પદાર્થોનું "કારણત્વ" એ સાધર્મ્ય છે. એટલે કે શોષ સઘળા પદાર્થો કો'ક ને કો'ક કાર્યના સમવાયિ, અસમવાયિ કે નિમિત્તકારણ બને જ છે.

(૧) પારિમાંડલ્ય કોઈનું કારણ બનતું નથી. છિદ્રમાંથી પ્રવેશતા સૂર્યકિરણોમાં જે ઝીણી રજકણો ઊડતી દેખાય છે એને નૈયાયિકો ત્રસરેણુ=ત્રણુક માને છે. એનું પ્રત્યક્ષ થાય છે. દ્વ્યણુક અને પરમાણુ એના કરતાં પણ નાના હોય છે. આલોક સંયોગ વગેરે હોવા છતાં એનું પ્રત્યક્ષ થતું નથી. એટલે દ્રવ્યના લૌકિક પ્રત્યક્ષ પ્રત્યે મહત્પરિમાણને કારણ માનવામાં આવ્યું છે. પરમાણુ અને દ્વ્યણુકનું પરિમાણ અણુ હોવાથી એ સ્વાશ્રયભૂત પરમાણુ અને દ્વ્યણુકના પ્રત્યક્ષનું કારણ બની શકતા નથી. ત્રણુક વગેરેનું પરિમાણ મહત્ હોવાથી ત્રણુક વગેરેના લૌકિક પ્રત્યક્ષમાં કારણ બને છે.

એમ ત્રણુક વગેરેનું મહત્પરિમાણ ચતુરણુક વગેરેના મહત્પરિમાણનું કારણ બને છે. તંતુ જેટલા મોટા એટલો પટ મોટો બને છે એનાથી જણાય છે કે અવયવનું પરિમાણ અવયવીના પરિમાણનું કારણ છે. પણ આ રીતે, પરમાણુનું પરિમાણ દ્વ્યણુકના પરિમાણનું અને દ્વ્યણુકનું પરિમાણ ત્રણુકના પરિમાણનું કારણ બની શકતું નથી.

(૨) ૫ ફૂટની લાકડી સાથે બીજી ૫ ફૂટની લાકડી જોડવામાં આવે તો એની લંબાઈ ૧૦ ફૂટની થાય છે, પણ જાડાઈ વધતી નથી. આનાથી એક નિયમ નિશ્ચિત થાય છે કે એક (=અવયવનું) પરિમાણ જો બીજા (=અવયવીના) પરિમાણને ઉત્પન્ન કરતું હોય તો સ્વસજાતીય ઉત્કૃષ્ટ પરિમાણને જ ઉત્પન્ન કરે છે. પરમાણુનું પરિમાણ કોઈ પરિમાણને ઉત્પન્ન કરતું હોય તો દ્વ્યણુકના પરિમાણને જ ઉત્પન્ન કરે. કારણકે પરિમાણ પોતાના આશ્રયભૂત દ્રવ્યથી ઉત્પન્ન થનાર દ્રવ્યના પરિમાણને જ ઉત્પન્ન કરી શકે છે. જેમ કે કપાલનું પરિમાણ ઘટના પરિમાણને ઉત્પન્ન કરે છે. એટલે પરમાણુનું પરિમાણ દ્વ્યણુકના પરિમાણનું જ જનક બની શકે. પણ એ શક્ય નથી. કારણ કે પરમાણુનું પરિમાણ અણુ હોવાથી અને એ સ્વસજાતીય ઉત્કૃષ્ટ પરિમાણને જ પેદા કરી શકતું હોવાથી એનાથી ઉત્પન્ન થનાર પરિમાણને 'અણુતર' માનવું પડે. એટલે દ્વ્યણુકનું પરિમાણ વધારે નાનું હોય છે એમ માનવું પડે. જે યોગ્ય નથી. તેથી પરમાણુનું પરિમાણ, દ્વ્યણુકના પરિમાણનું જનક નથી. માટે એ કોઈનું કારણ નથી.

એમ દ્વ્યણુકનું પરિમાણ જો કોઈ પરિમાણને ઉત્પન્ન કરતું હોય તો ત્રણુકના પરિમાણને જ ઉત્પન્ન કરે. પણ એ શક્ય નથી. કારણ કે દ્વ્યણુકનું પરિમાણ 'અણુ' છે જ્યારે ત્રણુકનું પરિમાણ 'મહત્' હોવાથી વિજાતીય છે. (વળી પરમાણુ અને દ્વ્યણુકના પરિમાણનું લૌકિક પ્રત્યક્ષ પણ થતું નથી. તેથી એ વિષયવિધયા પણ કારણ બનતું નથી.) માટે દ્વ્યણુકનું પરિમાણ પણ કોઈનું કારણ બનતું નથી. (જો કે, દ્વ્યણુકનું પરિમાણ અનિત્ય હોવાથી એનો દ્વંસ થાય છે, અને દ્વંસપ્રત્યે પ્રતિયોગી કારણ હોય છે. તેથી એ રીતે = પ્રતિયોગિવિધયા દ્વ્યણુકનું પરિમાણ

‘કારણ’ બને છે. પણ અહીં ભાવકાર્યના કારણની વિવક્ષા છે એ જાણવું.)

(પ્રશ્ન : બે પરમાણુ અને દ્વ્યણુકના પરિમાણથી ક્રમશઃ દ્વ્યણુક અને ત્ર્યણુકનું પરિમાણ ઉત્પન્ન થતું નથી તો એ શેનાથી ઉત્પન્ન થાય છે ? ઉત્તર : બે પરમાણુ મળીને એક દ્વ્યણુક બને છે. બે પરમાણુમાં રહેલી દ્વિત્વસંખ્યા દ્વ્યણુકના પરિમાણનું કારણ બને છે. એમ ત્ર્યણુક, ત્રણ દ્વ્યણુક મળીને બને છે. એમાં રહેલી ત્રિત્વસંખ્યા ત્ર્યણુકના પરિમાણનું કારણ છે.)

(૩) આ જ રીતે પરમહત્પરિમાણ પણ કોઈનું કારણ બનતું નથી, કારણ કે એનાથી ઉત્કૃષ્ટ કોઈ પરિમાણ છે નહીં જેનું એ જનક બની શકે. વળી એનું લૌકિક પ્રત્યક્ષ થતું નથી, માટે વિષયવિધયા પણ એ કારણ નથી. એમ એના આશ્રયભૂત દ્રવ્યનું પણ લૌકિક પ્રત્યક્ષ થતું નથી. માટે એ પણ અકારણ છે.

એમ પરમાણુત્વ, અદૃષ્ટત્વ, ગુરુત્વત્વ (ગુરુત્વગુણનિષ્ઠાતિ) વગેરે અતીન્દ્રિય સામાન્ય તેમજ વિશેષો પણ અકારણ છે. (અતીન્દ્રિય વસ્તુમાં જ રહેલ સામાન્ય અતીન્દ્રિય સામાન્ય કહેવાય.)

(મુ) इदमपि 'योगिप्रत्यक्षे विषयस्य न कारणत्वं, 'ज्ञायमानं सामान्यं न प्रत्यासत्तिः, 'ज्ञायमानं लिङ्गं नानुमितिकरण-मित्यभिप्रायेणोक्तम्, 'आत्ममानसप्रत्यक्षे आत्मपरममहत्त्वस्य कारणत्वात् परममहत्परिमाणमाकाशादे (पाठान्तर-कालादे)र्बोध्यम् । 'तस्यापि न कारणत्वमित्याचार्याणामाशय इत्यन्ये । तन्न, ज्ञानातिरिक्तं प्रत्येवाकारणताया आचार्यैरुक्तत्वात् ॥१५॥

(અકારણ પદાર્થો)

(મુ.) આ (પરમહત્પરિમાણ વગેરેને પણ જે અકારણ કહ્યા તે) પણ ‘યોગીપ્રત્યક્ષમાં વિષય કારણ નથી, ‘જ્ઞાયમાનસામાન્ય પ્રત્યાસત્તિ નથી અને ‘જ્ઞાયમાનલિંગ અનુમિતિનું કારણ નથી એવા અભિપ્રાયે કહેલું છે. (નહીંતર પરમહત્પરિમાણનું યોગીને જે પ્રત્યક્ષ થાય છે એનું જ એ વિષયવિધયા કારણ બની જાય, અતીન્દ્રિય સામાન્ય સામાન્યલક્ષણા પ્રત્યાસત્તિરૂપે કારણ બની જાય. અને વિશેષ પરમાણુદ્વયના ભેદની અનુમિતિનું કારણ બની જાય. તેથી આ બધાને અકારણ કહી ન શકાય.) વળી, ‘આત્મમાનસપ્રત્યક્ષમાં આત્માનું પરમહત્પરિમાણ કારણ બનતું હોવાથી (અહીં પરમહત્પરિમાણને જે અકારણ કહ્યું તેમાં એ અકારણ) પરમહત્પરિમાણ આકાશાદિનું (પાઠાન્તરે કાલાદિનું) જાણવું. ‘તે=આત્માનું પરમહત્પરિમાણ પણ કોઈનું કારણ બનતું નથી એવો આચાર્યનો આશય છે એવું અન્ય વિદ્વાનો કહે છે, પણ એ બરાબર નથી, કારણ કે ઉદયનાચાર્યે તો જ્ઞાનાતિરિક્ત કાર્ય પ્રત્યેની અકારણતા જ કહી છે. (એટલે કે જ્ઞાનાત્મક કાર્ય પ્રત્યેની તેની કારણતાને નકારી શકાય નહીં.)

(વિ.) (પ્રશ્ન : અણુપરિમાણ વગેરે આ બધાનું યોગીઓને પ્રત્યક્ષ થાય છે. એટલે એમાં અણુપરિમાણ વગેરે વિષયવિધયા કારણ બને જ છે ને !)

(૧) ઉત્તર : સામે ઘડો પડ્યો હોય તો જ આપણને ઘડાનું પ્રત્યક્ષ થાય છે, ન પડ્યો હોય તો એ પ્રત્યક્ષ થતું નથી. માટે લૌકિક પ્રત્યક્ષ પ્રત્યે ઘડાને (વિષયને) કારણ માન્યો છે. આને વિષયવિધયા કારણ બન્યો કહેવાય. પણ એ રીતે યોગીઓને થતા પ્રત્યક્ષમાં એનો વિષય વિષયવિધયા પણ કારણ બનતો નથી. કારણ કે યોગીઓને તો વર્તમાન ક્ષણે અવિદ્યમાન એવા પણ અતીત-અનાગત પદાર્થોનું પ્રત્યક્ષ થાય છે. પ્રસ્તુતમાં પારિમાંડલ્ય, પરમહત્પરિમાણ વગેરેને જે અકારણ કહ્યા છે તે, યોગીને થતાં પ્રત્યક્ષમાં વિષય કારણ બનતો નથી એવા આ અભિપ્રાયથી જ કહ્યા છે.

(પ્રશ્ન : એક ધૂમના જ્ઞાનથી સર્વ ધૂમની ઉપસ્થિતિ થવામાં સામાન્યલક્ષણા પ્રત્યાસત્તિ ભાગ ભજવે છે. એટલે કે આ અલૌકિક પ્રત્યક્ષમાં ધૂમત્વ એ કારણ બને છે આ વાત મુક્તાવલીમાં આગળ આવવાની છે. વળી

અહીં ‘સામાન્ય’ શબ્દનો અર્થ ‘જાતિ’ નથી કિન્તુ કોઈપણ ‘સમાનધર્મ’ એવો છે. (સમાનાનાં ભાવઃ સામાન્યમ્) તેથી પરમાણુત્વ, અદૃષ્ટત્વ વગેરે પણ ‘સામાન્ય’ હોવાથી સર્વ અદૃષ્ટ વગેરેની ઉપસ્થિતિ કરવામાં કારણ બને જ છે. તો એને અકારણ શા માટે કહો છો ?)

(૨) ઉત્તર : વર્તમાનક્ષણે થતા જ્ઞાનનો જે વિષય બને તેને ‘જ્ઞાયમાન’ કહેવાય. નવ્યનૈયાયિકો આવા જ્ઞાયમાન સામાન્યને અલૌકિક પ્રત્યક્ષમાં પ્રત્યાસત્તિ રૂપે માનતા નથી, કિન્તુ સામાન્યના જ્ઞાનને પ્રત્યાસત્તિ રૂપે માને છે. એટલે કે એક પરમાણુના જ્ઞાનથી જે સર્વ પરમાણુઓની ઉપસ્થિતિ થાય છે એમાં તદ્દગત પરમાણુત્વ પ્રત્યાસત્તિરૂપે ભાગ ભજવતું નથી, કિન્તુ પરમાણુત્વનું જ્ઞાન ભાગ ભજવે છે. આ જ અભિપ્રાયથી પરમાણુત્વ વગેરે અતીન્દ્રિયસામાન્યાદિને અકારણ કહ્યા છે.

(પ્રશ્ન : એક પરમાણુથી બીજા પરમાણુના ભેદની જે અનુમિતિ થાય છે એમાં ‘વિશેષ’ હેતુ તરીકે કારણ બને છે. માટે એને અકારણ ન કહેવાય...)

(૩) ઉત્તર : નવ્યનૈયાયિકો જ્ઞાયમાન હેતુને અનુમિતિનું કારણ માનતા નથી કિન્તુ હેતુના જ્ઞાનને અનુમિતિનું કારણ માને છે. એટલે, ઉક્ત ભેદની અનુમિતિમાં ‘વિશેષ’ કારણ બનતા નથી. કિન્તુ વિશેષનું જ્ઞાન કારણ બને છે. આ જ અભિપ્રાયથી અહીં વિશેષ વગેરેને અકારણ તરીકે જણાવ્યા છે.

[પ્રાચીન નૈયાયિકો યોગીપ્રત્યક્ષમાં વિષયને કારણ માને છે, એમ જ્ઞાનમાનસામાન્યને પ્રત્યાસત્તિ (સંનિકર્ષ) રૂપે અને જ્ઞાયમાન હેતુને અનુમિતિના કારણ રૂપે સ્વીકારે છે. એટલે તેઓના મતે આ બધા પણ યોગીપ્રત્યક્ષ વગેરેના કારણ બને છે એ જાણવું. નવ્યનૈયાયિકો જ્ઞાયમાન સામાન્યને પ્રત્યાસત્તિ તરીકે અને જ્ઞાયમાનલિંગને અનુમિતિકારણ તરીકે કેમ માનતા નથી તે વાત આગળ આવશે.]

પ્રશ્ન : પરમાણુ અને દૃવ્યણુક સાથે ચક્ષુસંયોગ વગેરે હોવા છતાં એનું પ્રત્યક્ષ થતું નથી, જ્યારે ત્ર્યણુક વગેરેનું ચાક્ષુષપ્રત્યક્ષ થાય છે. આ હકીકતની સંગતિ માટે દ્રવ્યના લૌકિકપ્રત્યક્ષમાં મહત્ પરિમાણને કારણ માન્યું છે. એટલે કે જે દ્રવ્યમાં સમવાયસંબંધથી મહત્પરિમાણ રહ્યું હોય તેનું જ લૌકિક પ્રત્યક્ષ થાય છે. પરમાણુ અને દૃવ્યણુકમાં ‘મહત્પરિમાણ ન હોવાથી એનું પ્રત્યક્ષ થતું નથી. હવે, ‘અહં સુખી’ વગેરે જે માનસ પ્રત્યક્ષ થાય છે એમાં ‘અહં’ શબ્દ આત્માનો ઉલ્લેખ કરનાર હોવાથી આ આત્મદ્રવ્યનું માનસપ્રત્યક્ષ છે. અને તેથી એમાં રહેલ પરમમહત્પરિમાણ આ પ્રત્યક્ષમાં કારણ બન્યું છે એમ માનવું જ પડે છે. તો તમે કેમ ‘પરમમહત્પરિમાણ કોઈનું કારણ બનતું નથી’ એમ કહો છો?

(૪) ઉત્તર : આત્મદ્રવ્યના માનસપ્રત્યક્ષમાં આ રીતે પરમમહત્પરિમાણ કારણ બને છે, માટે જ પ્રસ્તુતમાં પરમમહત્પરિમાણને જે અકારણ કહ્યું છે તે આકાશાદિના (કાલાદિના) પરમમહત્પરિમાણની અપેક્ષાએ કહેલું છે એમ સમજવું.

(૫) ‘પ્રશસ્તપાદભાષ્યના વ્યાખ્યા ગ્રન્થ કિરણાવલીમાં ઉદયનાયાર્યે જે કહ્યું છે તે અભિપ્રાય મુજબ તો આત્માનું પરમમહત્પરિમાણ પણ અકારણ છે’ એવું કેટલાક વ્યાખ્યાતાઓ માને છે તે બરાબર નથી, કારણકે ઉદયનાયાર્યે ત્યાં જે વ્યાખ્યા કરી છે એ જ્ઞાનભિન્નકાર્ય અંગે છે. એટલે, આત્માનું પરમમહત્પરિમાણ માનસપ્રત્યક્ષ સ્વરૂપ જ્ઞાન સિવાય અન્યત્ર તો ક્યાંય કારણ બનતું ન હોવાથી ત્યાં એને અકારણ તરીકે જણાવે એ બરાબર છે. પણ એટલા માત્રથી અહીં એને અકારણ કહી શકાતું નથી. કારણ કે અહીં તો કોઈ પણ ભાવકાર્ય પ્રત્યે જે કારણ બનતું ન હોય એને જ અકારણ જણાવવાનો અભિપ્રાય છે. માનસપ્રત્યક્ષ પણ ભાવકાર્ય તો છે જ. એટલે એના પ્રત્યે કારણ બનતા, આત્માના પરમમહત્પરિમાણને પ્રસ્તુતમાં ‘અકારણ’ ન કહી શકાય. તેથી આકાશાદિના પરમ મહત્પરિમાણને પ્રસ્તુતમાં ‘અકારણ’ તરીકે જણાવ્યા છે.

(આકાશાદે: પદવિચારણા)

શંકા : દ્રવ્યના પ્રત્યક્ષ માટે તમે મહત્પરિમાણને કારણ માન્યું, કારણ કે પરમાણુનું પ્રત્યક્ષ થતું નથી. પણ એમ તો પરમાણુ ગત રૂપ વગેરે ગુણોનું પણ ક્યાં પ્રત્યક્ષ થાય છે ? તેથી રૂપાદિ ગુણોના પ્રત્યક્ષ પ્રત્યે પણ મહત્પરિમાણને કારણ માનવું પડશે. તેથી એ કાર્યકારણભાવ (વિષય નિષ્ઠ પ્રત્યાસતિથી) આવો થશે.

સ્વ=મહત્પરિમાણ, એનો આશ્રય ઘટ, એમાં સમવેત 'રૂપ'. તેથી મહત્પરિમાણ સ્વાશ્રય સમવેતત્વ સંબંધથી વિષયભૂત 'રૂપ' માં રહેશે. ને પ્રત્યક્ષજ્ઞાનાત્મક કાર્ય વિષયતા સંબંધથી તેમાં રહ્યું છે. તેથી કાઠકાઠ ભાવ - મહત્પરિમાણત્વાચ્છિન્નસ્વાશ્રયસમવેતત્વ-સંબંધાવચ્છિન્નકારણતાનિરૂપિત પ્રત્યક્ષત્વાવચ્છિન્નવિષયતાસંબંધાવચ્છિન્નકાર્યતા ।

હવે, શબ્દ એ આકાશનો ગુણ છે. ને એનું પણ પ્રત્યક્ષ તો થાય જ છે. તેથી શબ્દાત્મક વિષયમાં સ્વાશ્રયસમવેતત્વ સંબંધથી મહત્પરિમાણ રહ્યું હોવું જોઈએ. આ કોનું મહત્પરિમાણ લેવાનું ? તો કે શબ્દના આશ્રયભૂત આકાશનું... કારણ કે સ્વ=મહત્પરિમાણ એનો આશ્રય આકાશ, એમાં સમવેત શબ્દ... તેથી આકાશનું (પરમ) મહત્પરિમાણ સ્વાશ્રય સમવેતત્વ સંબંધથી શબ્દમાં રહ્યું હોવાથી શબ્દના પ્રત્યક્ષ પ્રત્યે કારણ બને છે. તો તમે એને કેમ 'અકારણ' કહો છો ?

સમાધાન : મહત્પરિમાણ (મહત્ત્વ) ને આ રીતે સ્વાશ્રયસમવેતત્વ સંબંધથી પ્રત્યક્ષમાં કારણ માનવું યોગ્ય નથી. કારણ કે આ રીતે તો પરમાણુમાં રહેલ પૃથ્વીત્વનું પણ પ્રત્યક્ષ થવાની આપત્તિ આવે છે, તે આ રીતે,

સ્વ=મહત્ત્વ, એનો આશ્રય ઘટ, એમાં સમવેત પૃથ્વીત્વ.

તેથી, મહત્ત્વ, સ્વાશ્રય સમવેતત્વ સંબંધથી પૃથ્વીત્વમાં આવી ગયું.

વળી પૃથ્વીત્વ જાતિ હોવાથી, શું ઘટમાં કે શું પરમાણુમાં ? એક જ છે.

એટલે પરમાણુગત પૃથ્વીત્વ પણ, સ્વાશ્રયસમવેતત્વસંબંધથી મહત્ત્વવદ્ હોવાથી એનું પ્રત્યક્ષ થવું જ જોઈએ, જે થતું નથી. કારણ કે પરમાણુ પ્રત્યક્ષ ન હોવાથી એમાં રહેલ કોઈપણ ધર્મનું પ્રત્યક્ષ થઈ ન શકે.

પરમાણુમાં સમવેત રૂપાદિ ગુણ, ગમનાદિ કર્મ, પૃથ્વીત્વાદિ જાતિ વગેરેનું પ્રત્યક્ષ થતું ન હોવાથી, એનું વારણ કરવા પ્રત્યક્ષના કારણ તરીકે મહત્ત્વને ક્યાંક ગોઠવવું તો જોઈએ જ. પણ આ રીતે એને સાંકળવાથી ઉક્ત આપત્તિ આવે છે. તેથી હવે એને સંબંધમાં જોડવું જોઈએ...

આશય એ છે કે ચાક્ષુષપ્રત્યક્ષ માટે આલોકસંયોગ એ હેતુ છે, કારણ કે અંધકારમાં રહેલ ચીજ દેખાતી નથી. પણ, જો આલોકસંયોગને સ્વતન્ત્ર હેતુ માનવામાં આવે તો જે ઘડો સ્વયં અંધકારમાં રહેલો છે, પણ એ ઘડાની અંદર સળગતો દીવો છે ને મુખ ઢોકલું છે, એ ઘડાને પણ આલોકસંયોગ (અંદરથી) તો છે જ, માટે એનું ચાક્ષુષ પ્રત્યક્ષ થવું જોઈએ, જે થતું નથી. આવી પરિસ્થિતિમાં વિશેષતા એ છે કે જ્યાં (=અંદર) આલોકસંયોગ છે ત્યાં ચક્ષુસંયોગ નથી, ને જ્યાં (બહાર) ચક્ષુસંયોગ છે ત્યાં આલોકસંયોગ નથી. એટલે ઘટમાં આલોકસંયોગ હોવા છતાં એનું ચાક્ષુષ પ્રત્યક્ષ થતું નથી. એટલે, એવું માનવું પડે છે કે વિષયના જે ભાગમાં આલોકસંયોગ હોય તે ભાગમાં ચક્ષુસંયોગ હોય તો જ પ્રત્યક્ષ થાય. એટલે કે આલોકસંયોગાવચ્છિન્નચક્ષુસંયોગ એ ચાક્ષુષપ્રત્યે હેતુ છે.

આ જ રીતે મહત્ત્વને પણ સન્નિકર્ષઘટક બનાવી ચક્ષુસંયોગના અવચ્છેદક તરીકે ગોઠવવું જોઈએ. એટલે કે આલોકસંયોગાવચ્છિન્ન મહત્ત્વાવચ્છિન્નચક્ષુસંયોગ એ દ્રવ્યચાક્ષુષ પ્રત્યે હેતુ છે. પ્રકાશમાં રહેલ ઘડા સાથેનો ચક્ષુસંયોગ આવો છે.

અંધકારમાં રહેલ ઘડા સાથેનો ચક્ષુસંયોગ આવો નથી, કારણ કે આલોકસંયોગાવચ્છિન્ન નથી. પ્રકાશમાં રહેલ પરમાણુ સાથેનો ચક્ષુસંયોગ પણ આવો નથી, કારણ કે પરમાણુમાં મહત્ત્વ ન હોવાથી એ મહત્ત્વાવચ્છિન્ન નથી.

આ રીતે, દ્રવ્યસમવેતગુણ વગેરેના ચાક્ષુષ માટે,

આલોકસંયોગાવચ્છિન્ન-મહત્ત્વાવચ્છિન્ન-ચક્ષુ:સંયોગવત્ (જે દ્રવ્ય, તત્) સમવેતત્વને સન્નિકર્ષ રૂપે માનવો પડશે.

પૃથ્વીત્વવાનું પરમાણુ સાથેનો ચક્ષુસંયોગ આવો ન હોવાથી પરમાણુગતત્વને પૃથ્વીત્વનું પ્રત્યક્ષ થવાની આપત્તિ નહીં આવે.

હવે, આ રીતે કાઠકાઠ ભાવ માનવામાં 'ચક્ષુ' અન્તઃપ્રવિષ્ટ હોવાથી દરેક ઇન્દ્રિયજન્ય પ્રત્યક્ષના કા.કા. ભાવ અલગ-અલગ માનવા પડશે. જેમકે સાકરગત મધુરરસના પ્રત્યક્ષ માટે,

મહત્ત્વાવચ્છિન્નરસનાસંયુક્તસમવાય એ હેતુ છે. ગંધપ્રત્યક્ષ માટે મહત્ત્વાવચ્છિન્નઘ્રાણસંયુક્તસમવાય એ હેતુ છે વગેરે...

આમ દરેક ઇન્દ્રિય માટે કા.કા. ભાવ સ્વતંત્ર થવાના, તેથી શબ્દના શ્રોત્રપ્રત્યક્ષનો કા.કા.ભાવ પણ સ્વતંત્ર જ માનવાનો રહેશે. પણ, આકાશના તો કોઈ પરમાણુ છે નહીં. તેથી આકાશીય પરમાણુમાં રહેલા ગુણ વગેરેનું શ્રોત્રેન્દ્રિય દ્વારા પ્રત્યક્ષ થઈ જવાની આપત્તિ આવવાનો પ્રશ્ન જ ન હોવાથી એના કાં ૧૦ કાં ૧૦ ભાવમાં મહત્ત્વને પ્રવિષ્ટ કરવાનું કોઈ પ્રયોજન ન રહેવાથી એનો પ્રવેશ કરવો એ નિરર્થક ગૌરવ બની જાય છે.

તેથી, લાઘવથી, શબ્દપ્રત્યક્ષ પ્રત્યે ‘શ્રોત્રાવચિન્નસમવાય’ આટલો જ સન્નિકર્ષ કારણ છે. આમ શબ્દના પ્રત્યક્ષ માટે તો મહત્ત્વપરિમાણ હેતુ નથી (ને આકાશનું પોતાનું તો પ્રત્યક્ષ થતું નથી.) માટે આકાશનું પરમમહત્ત્વપરિમાણ કોઈનું કારણ ન બનવાથી અહીં પરમમહત્ત્વપરિમાણને જે અકારણ તરીકે જણાવ્યું તે માટે, આકાશદેર્બોધ્યમ્ એમજણાવ્યું છે. (આકાશનું પરિમાણ પરમમહત્ત્વ છે. એટલે એનાથી ઉત્કૃષ્ટ પરિમાણ કોઈ ન હોવાથી એ કોઈ પરિમાણનું પણ કારણ નથી એ જણવું.)

શંકા : પણ આગળ, ‘મહત્ત્વં ષડ્વિધે હેતુઃ’ એમ કહીને છએ પ્રકારના લૌકિક પ્રત્યક્ષમાં મહત્ત્વને કારણ તરીકે જણાવ્યું છે. એટલે શબ્દના શ્રોત્રેન્દ્રિયજન્ય પ્રત્યક્ષમાં આકાશના પરમમહત્ત્વપરિમાણને કારણ માનવું જ પડવાથી એ અકારણ ક્યાં રહ્યું?

સમાધાન : તો પછી અહીં ‘આકાશદેઃ’ એમ જે જણાવ્યું છે તેમાં અતદ્ગુણસંવિજ્ઞાન બહુવ્રીહિ સમાસ કરવો.

એટલે કે, આકાશ છે આદિમાં જે બે (દિક્-કાળ) ના તે ‘આકાશાદિ’. તેથી, આકાશાદિ શબ્દથી દિક્દ્રવ્ય, અને કાળ દ્રવ્ય પકડાશે. ને અર્થ આવો થશે કે અહીં જે પરમમહત્ત્વપરિમાણને અકારણ તરીકે જણાવ્યું છે તે પરમમહત્ત્વપરિમાણ માત્ર દિક્ અને કાળનું સમજવું (કોંક પુસ્તકોમાં તો કાલાદેઃ એવો જ પાઠ મળે છે.)

(કા.) અન્યથાસિદ્ધિશૂન્યસ્ય નિયતા પૂર્વવર્તિતા ।

કારણત્વં ભવેત્તસ્ય ત્રૈવિધ્યં પરિકીર્તિતમ્ ॥૧૬॥

(મુ.) નનુ કારણત્વં કિમ્ ? અત આહ - અન્યથાસિદ્ધીતિ । તસ્ય = કારણત્વસ્ય ॥૧૬॥

(કારણતાનિરૂપણ)

(કા.) અન્યથાસિદ્ધિશૂન્ય પદાર્થમાં જે નિયત પૂર્વવર્તિતા હોય છે એ જ ‘કારણત્વ’ છે. તેના ત્રણ પ્રકારો કહેવાયા છે.

(મુ.) પારિમાંડલ્ય વગેરેથી ભિન્ન પદાર્થોનું ‘કારણત્વ’ એ સાધર્મ્ય કહ્યું. એમાં કારણત્વ શું છે ? એ હવે સપ્રસંગ કહે છે. તેના= કારણતાના (ત્રણ પ્રકારો કહેવાયા છે.)

(વિ.) અન્યથાસિદ્ધિશૂન્ય પદાર્થમાં નિયતા (=કાર્યવ્યાપિકા) જે પૂર્વવર્તિતા હોય છે તે જ તે પદાર્થમાં રહેલી કારણતા છે. અહીં અધ્યાહારથી ‘અવ્યવહિત’ શબ્દ જાણી લેવો. એટલે કે અવ્યવહિતપૂર્વવર્તિતા જાણવી.

જ્યાં જ્યાં ઘટ ઉત્પન્ન થાય છે ત્યાં ત્યાં તેની અવ્યવહિતપૂર્વમાં દંડ અવશ્ય હોય છે, એટલે કે દંડ પૂર્વવર્તી હોય છે, દંડનિષ્ઠપૂર્વવર્તિતા હોય છે. ઘડો ઉત્પન્ન થાય અને છતાં ત્યાં દંડ ન હોય-અર્થાત્ દંડનિષ્ઠ પૂર્વવર્તિતા ન હોય આવું બનતું નથી.

તેથી દંડનિષ્ઠપૂર્વવર્તિતા કાર્ય ઘટની વ્યાપિકા છે, માટે ‘નિયતા’ છે. વળી દંડ અન્યથાસિદ્ધિશૂન્ય=અન્યથાસિદ્ધિ તો છે જ. એટલે દંડમાં અન્યથાસિદ્ધિશૂન્યત્વ વિશિષ્ટ નિયત પૂર્વવર્તિતા જે છે, એ જ એમાં રહેલી કારણતા છે.

દંડત્વાદિમાં પણ નિયતપૂર્વવર્તિતા છે, તેથી એમાં અતિવ્યાપિના વારણ માટે ‘અન્યથાસિદ્ધિશૂન્યત્વ’ પદ મૂક્યું છે.

ક્યાંક ઘટોત્પત્તિ પૂર્વે રાસભ હાજર હોય છે. એમાં અતિવ્યાપિના વારણ માટે ‘નિયતા’ કહ્યું છે.

આવી કારણતા ૩ પ્રકારની છે-સમવાયિકારણતા, અસમવાયિકારણતા અને નિમિત્તકારણતા.

શંકા : અહીં કારણના ૩ પ્રકાર ન કહેતા કારણતાના ૩ પ્રકાર કેમ કહ્યાં ?

સમાધાન : એકનું એક કારણ, કોઈ કાર્ય પ્રત્યે સમવાયિકારણ બનતું હોય તો કોઈ કાર્ય પ્રત્યે નિમિત્તકારણ... એટલે કારણોનો આ રીતે વિભાગ શક્ય ન હોવાથી કારણતાનો વિભાગ કરવામાં આવ્યો છે.

(કા.) સમવાયિકારણત્વં જ્ઞેયમથાપ્યસમવાયિહેતુત્વમ્ ।

एवं न्यायनयज्ञैस्तृतीयमुक्तं निमित्तहेतुत्वम् ॥૧૭॥

यत्समवेतं कार्यं भवति ज्ञेयं तु समवायिजनकं तत् ।

तत्रાસન્નં જનકં દ્વિતીયમ્ભ્યં પરં તૃતીયં સ્યાત્ ॥૧૮॥

(મુ.) તત્રેતિ । સમવાયિકારણે આસન્નં = પ્રત્યાસન્નં કારણં દ્વિતીયં અસમવાયિકારણમિત્યર્થઃ । 'અત્ર યદ્યપિ તુરીતન્તુસંયોગે પટાસમવાયિકારણત્વં સ્યાત્, 'વેગાદીનામભિધાતાદ્યસમવાયિકારણત્વં સ્યાત્ । 'એવં જ્ઞાનાદીનામપીચ્છાદ્ય- સમવાયિકારણત્વં સ્યાત્, તથાપિ 'પટાસમવાયિકારણલક્ષણે તુરીતન્તુસંયોગભિન્નત્વં દેયમ્ । 'તુરીતન્તુસંયોગસ્તુ તુરીપટસંયોગં પ્રત્યસમવાયિકારણં ભવત્યેવ । 'એવં વેગાદિકમપિ વેગસ્પન્દાદ્યસમવાયિકારણં ભવત્યેવ । ઇતિ તત્તત્કાર્યાસમવાયિ- કારણલક્ષણે તત્તદ્ભિન્નત્વં દેયમ્ । 'આત્મવિશેષગુણાનાં તુ કુત્રાપ્યસમવાયિકારણત્વં નાસ્તિ, તેન તદ્ભિન્નત્વં સામાન્યલક્ષણે દેયમેવ ।

(કા.) (કારણત્વના ત્રણ પ્રકાર) સમવાયિકારણત્વ અને અસમવાયિકારણત્વ (પ્રકાર તરીકે જાણવા.) એમ ન્યાયદર્શનના જાણકારોએ ત્રીજું નિમિત્તકારણત્વ કહ્યું છે. કાર્ય જેમાં સમવાયસંબંધથી ઉત્પન્ન થાય છે એને સમવાયિકારણ કહેવાય છે. તેમાં રહેલું કારણ બીજું (=અસમવાયિકારણ કહેવાય છે.) એ બેથી જે જુદું હોય તે ત્રીજું (=નિમિત્તકારણ) જાણવું.

(અસમવાયિકારણનિરૂપણ)

(મુ.) કાર્યના સમવાયિકારણમાં પ્રત્યાસન્ન = સંબંધ કારણ એ બીજું = અસમવાયિકારણ છે એમ અર્થ જાણવો. 'અહીં = અસમવાયિકારણનું આવું લક્ષણ માનવામાં, તુરીતન્તુસંયોગમાં પટની અસમવાયિકારણતા આવશે, 'વેગ વગેરેમાં અભિધાત વગેરેની અસમવાયિકારણતા આવશે, 'એમ જ્ઞાન વગેરેમાં ઇચ્છા વગેરેની અસમવાયિકારણતા આવશે. 'તો પણ પટના અસમવાયિકારણના લક્ષણમાં તુરીતન્તુસંયોગભિન્નત્વ એવું વિશેષણ લગાડવું (તેથી અતિવ્યાપ્તિ દોષ નહીં રહે.) 'તુરીતન્તુસંયોગ તુરીપટસંયોગ પ્રત્યે અસમવાયિકારણ બને જ છે. 'એમ વેગાદિ પણ વેગસ્પન્દાદિનું અસમવાયિકારણ બને જ છે. ઇતિ=તેથી તે તેના અસમવાયિકારણના લક્ષણમાં તત્તદ્ભિન્નત્વ એવું વિશેષણ મૂકવું. 'આત્મવિશેષગુણો તો કયાંય પણ=કોઈપણ કાર્ય પ્રત્યે અસમ્ કારણ બનતા નથી. તેથી તદ્ભિન્નત્વ (અસમવાયિકારણના) સામાન્યલક્ષણમાં વિશેષણ તરીકે મૂકી જ દેવું.

(વિ.) કોઈને પણ અસમવાયિકારણ બનવા માટે બે શરતો જોઈએ-

(૧) એ વિવક્ષિતકાર્યનું કારણ હોવું જોઈએ. તથા,

(૨) એ વિવક્ષિત કાર્યના સમવાયિકારણમાં રહ્યું હોવું જોઈએ.

કપાલસંયોગ થાય તો જ ઘડો બને છે, માટે કપાલસંયોગ ઘડાનું કારણ તો છે જ. વળી એ, ઘડાના સમવાયિકારણ કપાલમાં રહેલ છે. તેથી કપાલસંયોગ ઘડાનું અસમવાયિકારણ છે. સર્વત્ર અવયવસંયોગ અવયવીનું અસમવાયિકારણ હોય છે.

એમ કપાલરૂપ ઘટરૂપનું અસમવાયિકારણ છે.

(૧) પણ, તુરીતંતુસંયોગ પટનું કારણ છે, વળી પટના સમવાયિકારણ તંતુમાં રહેલ છે, કારણ કે સંયોગ દ્વિષ્ઠ હોય છે. તેથી તુરીતંતુસંયોગમાં પણ આ લક્ષણ જાય છે. જે અતિવ્યાપ્તિ દોષ છે.

શંકા : તુરીતંતુસંયોગને પણ પટનું અસમવાયિકારણ માની લો ને ! જેથી એ અતિવ્યાપ્તિ ન કહેવાય...

સમાધાન : એવો નિયમ છે કે અસમવાયિકારણનાશે દ્રવ્યનાશ થાય. તેથી જો તુરીતંતુસંયોગને પટનું અસમવાયિકારણ માનીએ તો એ સંયોગનાશે પટનાશ થઈ જવો જોઈએ. જે થતો નથી.

શંકા : એવો નિયમ માનવાની શી જરૂર છે ?

સમાધાન : એવો નિયમ ન માનીએ તો દ્રવ્યનાશનું કારણ કોને માનવું ?

શંકા : કેમ ? સમવાયિકારણનાશને માની શકાય ને ? કપાલનો નાશ થાય એટલે ઘટનાશ થઈ જાય.

સમાધાન : પણ દ્વ્યશુકનાશ પ્રત્યે કોને કારણ માનશો ? કારણ કે એના સમવાયિકારણભૂત પરમાણુઓ નિત્ય હોવાથી નાશ પામતા નથી. એટલે દ્વ્યશુક નાશ માટે તો બે પરમાણુના સંયોગના નાશને જ કારણ માનવું પડે છે. તેથી સર્વત્ર સમાન રીતે અવયવસંયોગાત્મક અસમવાયિકારણના નાશને જ દ્રવ્યનાશનું કારણ માનવું ઉચિત છે.

શંકા : પણ તો પછી સમવાયિકારણ વિના પણ અવયવીની ક્ષણદ્વય સ્થિતિ માનવાની આપત્તિ આવશે, તે આ રીતે-પ્રથમક્ષણે તંતુનાશ, બીજી ક્ષણે તંતુસંયોગનાશ ને ત્રીજી ક્ષણે પટનાશ... એટલે પ્રથમ અને દ્વિતીય ક્ષણે તંતુ ન હોવા છતાં પટ હોવો માનવાની આપત્તિ આવશે.

સમાધાન : આ અમારે ઇષ્ટાપત્તિ જ છે. તેથી જો તુરીતંતુસંયોગને પટનું અસમવાયિકારણ માનીએ તો એ સંયોગનાશે અવશ્ય પટનાશ થવો જોઈએ. જે થતો નથી. માટે તુરીતંતુસંયોગ પટનું અસમવાયિકારણ નથી. છતાં એમાં લક્ષણ જાય છે. માટે અતિવ્યાપ્તિ.

(૨) એમ, વેગમાં અભિઘાતસંયોગ (જે સંયોગ થતાં અવાજ પેદા થાય તે અભિઘાતસંયોગ)નું અસમવાયિકારણત્વ છે નહીં અને છતાં લક્ષણ જાય છે. જેમ કે-હાથને જોરથી ટેબલ પર પછાડવામાં આવે ત્યારે અભિઘાતસંયોગ થાય છે. એનું સમવાયિકારણ હાથ છે જેમાં અભિઘાતસંયોગના કારણભૂત વેગ રહ્યો છે.

શંકા : તો વેગ ભલે ને અસમવાયિકારણ બને, શું વાંધો છે ?

સમાધાન : આંગળીનો (=અવયવનો) ટેબલને સંયોગ થવાના કારણે હાથનો (=અવયવીનો) પણ જે સંયોગ થાય છે એ સંયોગજન્યસંયોગ કહેવાય છે. આ સિવાયના કોઈપણ સંયોગ પ્રત્યે લાઘવથી કર્મને જ અસમવાયિકારણ માન્યું છે. વેગ વગર હાથને ટેબલ પર અડાડવામાં આવે ત્યારે અવાજ વગર જે સંયોગ થાય છે તે નોદનસંયોગ કહેવાય છે. આમાં વેગ તો વિદ્યમાન જ ન હોવાથી કારણ માની શકાતો નથી, માટે હાથમાં રહેલ કર્મને જ અસમવાયિકારણ માનવું પડે છે. અભિઘાત સંયોગ વખતે પણ કર્મ તો હોય જ છે. એટલે એને જ અસમવાયિકારણ માનવામાં બન્ને પ્રકારના સંયોગ માટે એક સરખો કાર્ય-કારણ ભાવ થવાથી લાઘવ થાય છે. વેગને પણ જો કારણ માનવામાં આવે તો બે અસમવાયિકારણ માનવાનું ગૌરવ થાય છે, માટે એ અભિઘાતસંયોગનું અસમવાયિકારણ નથી.

(૩) એમ ઇચ્છા વગેરે પ્રત્યે જ્ઞાન વગેરે અસમવાયિકારણ બનવાની આપત્તિ આવે છે.

દુનિયામાં બનતી જે ચીજોની જાણકારી નથી હોતી એની ઇચ્છા પણ થતી નથી. માટે ઇચ્છાનું કારણ જ્ઞાન છે. વળી એ, ઇચ્છાના સમવાયિકારણ આત્મામાં રહેલું છે. તેથી લક્ષણ ગયું... અતિવ્યાપ્તિ...

શંકા : જ્ઞાનને ઇચ્છાનું અસમવાયિકારણ માની જ લો ને ! જેથી અતિવ્યાપ્તિ ન કહેવાય.

સમાધાન : આત્માના કોઈપણ વિશેષ ગુણ પ્રત્યે લાઘવથી આત્મમનઃસંયોગને અસમવાયિકારણ માન્યું છે. એટલે દરેક પ્રત્યે કારણતાવચ્છેદક લાઘવથી એક જ આત્મમનઃસંયોગત્વ છે. હવે જ્ઞાનને પણ જો ઇચ્છાનું અસમવાયિકારણ માનીએ, તો જ્ઞાનત્વ પણ કારણતાવચ્છેદક બનવાથી ગૌરવ થાય.

આમ અસમવાયિકારણના આ લક્ષણમાં આવાં સ્થળોએ અતિવ્યાપ્તિ આવે છે. એના વારણ માટે પરિષ્કાર કરવો જોઈએ.

કપાલસંયોગમાં કાર્ય (ઘટ) ની કારણતા ને સમવાયિકારણમાં (કપાલમાં) સંબદ્ધતા પણ છે. છતાં એમાં પટની અસમવાયિકારણતા તો નથી જ. એટલે જેમ અસમવાયિકારણનું સામાન્યલક્ષણ બનાવવામાં આવે છે, તેમ વિશિષ્ટ્ય=તે તે ઘટ-પટ વગેરે વિશેષ કાર્યમાટે વિશેષરૂપે પણ એ લક્ષણ બનાવવું આવશ્યક બને છે.

(૪) તેથી પટના અસમવાયિકારણના લક્ષણમાં 'તુરીતંતુસંયોગભિન્નત્વ' એટલું વિશેષણ મૂકી દેવાથી એમાં અતિવ્યાપ્તિ થશે નહીં. તેથી એ લક્ષણ આવું થશે-

તંતુસમવેતત્ત્વે સતિ તુરીતંતુસંયોગભિન્નત્વે સતિ પટકારણત્વં પટાસમવાયિકારણત્વમ્ ।

શંકા : 'તુરીતંતુસંયોગભિન્નત્વ' આવું વિશેષણ અસમવાયિકારણના સામાન્ય લક્ષણમાં જ મૂકી દો ને ?

(૫) સમાધાન : જો એમ મૂકવામાં આવે તો એ કોઈના પ્રત્યે અસમવાયિકારણ ન રહે, જે ઇષ્ટ નથી, કારણ કે તુરીપટસંયોગ પ્રત્યે તો એ અસમવાયિકારણ છે જ. (તુરીપટસંયોગના સમવાયિકારણ તુરીમાં, કારણભૂત તુરીતંતુ-સંયોગ રહ્યો છે, માટે એ એનું અસમવાયિકારણ છે.)

એ જ રીતે અભિઘાતસંયોગના અસમવાયિકારણના લક્ષણમાં 'વેગભિન્નત્વ' એવું વિશેષણ મૂકવું. એટલે કે એનું લક્ષણ આવું થશે. અભિઘાતસમવાયિકારણસંબદ્ધત્વે સતિ વેગભિન્નત્વે સતિ અભિઘાતજનકત્વમ્ ।

(૬) વેગથી નેતરની સોટી વીંઝવામાં આવે તો એમાં સ્પંદન થાય છે જેનું સમવાયિકારણ એ સોટી છે ને એમાં વેગ રહેલો છે. તેથી વેગ સ્પંદન પ્રત્યે તો અસમવાયિકારણ છે જ. (વેગજન્યક્રિયા સ્પંદન કહેવાય છે.) એટલે વેગ કોઈ જ કાર્ય પ્રત્યે અસમવાયિકારણ નથી એવું નથી. તેથી 'વેગભિન્નત્વ' એવું વિશેષણ અસમવાયિકારણના સામાન્ય લક્ષણમાં મૂકવામાં આવતું નથી.

(૭) પણ જ્ઞાનાદિ આત્મવિશેષગુણો તો કોઈ જ કાર્ય પ્રત્યે અસમવાયિકારણ નથી. તેથી 'આત્મવિશેષ-ગુણભિન્નત્વ' આવું વિશેષણ સામાન્ય લક્ષણમાં જ મૂકવામાં આવે છે. માટે, અસમવાયિકારણનું સામાન્ય લક્ષણ આવું બનશે.

સમવાયિકારણસંબદ્ધત્વે સતિ આત્મવિશેષગુણભિન્નત્વે સતિ કારણત્વં અસમવાયિકારણત્વમ્ ।

અને જ્યારે વિશેષરૂપે કાર્યકારણ ભાવ કહેવાનો હોય ત્યારે તે તે કાર્ય પ્રત્યે જે અસમવાયિકારણ પ્રસિદ્ધ હોય એ સિવાયના જે પદાર્થમાં સામાન્યલક્ષણ ચાલ્યું જતું હોય 'તદ્ભિન્નત્વ' વિશેષણ મૂકવું.

(મુ.) અત્ર સમવાયિકારણે પ્રત્યાસન્નં દ્વિવિધં, કાર્યૈકાર્થપ્રત્યાસત્યા કારણૈકાર્થપ્રત્યાસત્યા ચ । આદ્યં યથા-ઘટાદિકં પ્રતિ કપાલસંયોગાદિકમસમવાયિકારણમ્ । તત્ર કાર્યેણ ઘટેન સહ કારણસ્ય કપાલસંયોગસ્ય એકસ્મિન્ કપાલે પ્રત્યાસત્તિરસ્તિ । દ્વિતીયં યથા-ઘટરૂપં પ્રતિ કપાલરૂપમસમવાયિકારણમ્ । સ્વગતરૂપાદિકં પ્રતિ સમવાયિકારણં ઘટઃ, તેન સહ કપાલરૂપસ્યૈકસ્મિન્ કપાલે પ્રત્યાસત્તિરસ્તિ । તથા ચ ક્વચિત્ સમવાયસમ્બન્ધેન ક્વચિત્ સ્વસમવાયિકારણસમવેતત્ત્વ-

સમ્બન્ધેનેતિ ફલિતોઽર્થઃ । इत्थं च कायैकार्थ-कारणैकार्थान्यतरप्रत्यासत्त्या समवायिकारणे प्रत्यासन्नं कारणं ज्ञानादि-
भिन्नमसमवायिकारणमिति सामान्यलक्षणं पर्यवसितम् । आभ्यां= समवायिकारणासमवायिकारणाभ्यां परं=भिन्नं कारणं
तृतीयं=निमित्तकारणमित्यर्थः ॥१७-१८॥

(અસમવાયિકારણની બે પ્રત્યાસત્તિ)

(મુ.) અહીં સમવાયિકારણમાં પ્રત્યાસન્ન (એમ જે કહ્યું તે) બે પ્રકારે જાણવું-કાર્યકાર્થપ્રત્યાસત્તિથી ને કારણકાર્થપ્રત્યાસત્તિથી. એમાં પ્રથમ આ પ્રમાણે-ઘટાદિ પ્રત્યે કપાલસંયોગ વગેરે અસમવાયિકારણ છે. ત્યાં, કાર્ય ઘટની સાથે કારણ કપાલસંયોગની એક-(આધાર) કપાલમાં પ્રત્યાસત્તિ છે. દ્વિતીય આ પ્રમાણે-ઘટરૂપ પ્રત્યે કપાલરૂપ અસમવાયિકારણ છે. સ્વ(=ઘટ) ગતરૂપ પ્રત્યે સમવાયિ-કારણ છે ઘટ, તેની સાથે કપાલરૂપની એક (આધાર)કપાલમાં પ્રત્યાસત્તિ છે. એટલે ક્વચિત્ સમવાયસંબંધથી અને ક્વચિત્ સ્વસમવાયિસમવેતત્વસંબંધથી (અસમવાયિકારણ રહ્યું હોય છે) એવો અર્થ કૃતિ થયો. એટલે, કાર્યકાર્થ-કારણકાર્થ-અન્યતરપ્રત્યાસત્તિથી સમવાયિકારણમાં રહેલું અને જ્ઞાનાદિથી ભિન્ન એવું કારણ એ અસમવાયિકારણ હોય છે એવું સામાન્યલક્ષણ નિશ્ચિત થયું. સમવાયિકારણ અને અસમવાયિકારણ આ બેથી જે ભિન્ન હોય એવું કારણ નિમિત્તકારણ કહેવાય છે એમ અર્થ જાણવો.

(વિ.) અહીં સામાન્યલક્ષણમાં જે સંબંધત્વ (=પ્રત્યાસત્તિ) કહ્યું છે, તે કાર્યકાર્થપ્રત્યાસત્તિથી અથવા કારણકાર્થપ્રત્યાસત્તિથી સમજવું. એટલે કે અસમવાયિકારણ,

ક્યાં તો (૧) કાર્યની સાથે એક પદાર્થમાં રહ્યું હોય છે, ને

ક્યાં તો (૨) કારણની સાથે એક પદાર્થમાં રહ્યું હોય છે.

જેમ કે, (૧) કપાલસંયોગ કપાલમાં રહ્યો છે જ્યાં કાર્ય ઘટ પણ રહ્યો છે. તેથી કપાલસંયોગ કાર્યકાર્થપ્રત્યાસત્તિથી સંબંધ કહેવાય.

(૨) કપાલરૂપ કપાલમાં રહ્યું છે જ્યાં 'ઘટરૂપ' (કાર્ય) નું કારણ 'ઘટ' પણ રહ્યો છે. તેથી કપાલરૂપ કારણકાર્થપ્રત્યાસત્તિથી સંબંધ કહેવાય.

આ જ વાત બીજા શબ્દોમાં કરવી હોય તો -

(૧) અસમવાયિકારણ તરીકે અભિપ્રેત કપાલસંયોગ ઘટાત્મક કાર્યના સમવાયિકારણ કપાલમાં સમવાયસંબંધથી સંબંધ હોય છે અને,

(૨) અસમવાયિકારણ તરીકે અભિપ્રેત કપાલરૂપ, ઘટરૂપાત્મક કાર્યના સમવાયિકારણ ઘટમાં સ્વસમવાયિ-સમવેતત્વ સંબંધથી રહ્યું હોય છે. (સ્વ=કપાલરૂપ, એનો સમવાયિ 'કપાલ', એમાં સમવેત ઘટ છે.)

એટલે અસમવાયિકારણનું અંતિમ સામાન્યલક્ષણ આ થયું - કાર્યકૌર્થ-કારણકૌર્થાન્યતરસંબંધેન સમવાયિકારણે પ્રત્યાસન્નં કારણં જ્ઞાનાદિભિન્નમસમવાયિકારણમ્ ।

નિમિત્તકારણ : સમવાયિ અને અસમવાયિકારણથી જે ભિન્ન કારણ હોય તે નિમિત્તકારણ.

શંકા : ઘટાદિનો કાળ સાથે જે સંયોગ છે એનું 'કાળ' એ સમવાયિકારણ છે. તો, કાળને કાર્યમાત્ર પ્રત્યે 'નિમિત્તકારણ' કહેવાય છે તે કેમ સંભવશે ?

સમાધાન : તેથી, લક્ષણનો પરિષ્કાર : સમવાયિકારણતાભિન્નત્વે સતિ અસમવાયિકારણતાભિન્નત્વે સતિ યત્કારણત્વં, તદ્વત્ત્વં નિમિત્તકારણત્વમ્ ।

(કા.) યેન સહ પૂર્વભાવઃ કારણમાદાય વા યસ્ય ।

અન્યં પ્રતિ પૂર્વત્વે જ્ઞાતે યત્પૂર્વભાવવિજ્ઞાનમ્ ॥૧૯॥

(મુ.) ઇદાનીમન્યથાસિદ્ધત્વમેવ કિયતામત આહ-યેનેતિ । ‘યત્કાર્યં પ્રતિ કારણસ્ય પૂર્વવૃત્તિતા યેન રૂપેણ ગૃહ્યતે તત્કાર્યં પ્રતિ તદ્રૂપમન્યથાસિદ્ધમિત્યર્થઃ । યથા ઘટં પ્રતિ દણ્ડત્વમિતિ । દ્વિતીયમન્યથાસિદ્ધમાહ-કારણમિતિ । ‘યસ્ય સ્વાતન્ત્ર્યેણાન્વયવ્યતિરેકૌ ન સ્તઃ, કિન્તુ કારણમાદાયૈવાડન્વયવ્યતિરેકૌ ગૃહ્યતે, તદન્યથાસિદ્ધમ્, યથા દણ્ડરૂપમ્ ।

(અન્યથાસિદ્ધિ નિરૂપણ)

(કા.) યેન = જે રૂપે (કારણનો કાર્યની) સાથે પૂર્વભાવ (જણાય તે રૂપ), અથવા જેના (અન્વયવ્યતિરેક) કારણ દ્વારા જ (નિશ્ચિત થાય તે), તથા જેનું પૂર્વભાવવિજ્ઞાન (=પૂર્વવૃત્તિતાનું જ્ઞાન) અન્ય પ્રત્યે પૂર્વવૃત્તિતા જણાવાથી જણાય... (આ બધા અન્યથાસિદ્ધિ જણાવા.)

(મુ.) હવે કેટલા પદાર્થો અન્યથાસિદ્ધ છે એ કહે છે-જે કાર્ય પ્રત્યે કારણની પૂર્વવૃત્તિતા જે રૂપે નિશ્ચિત થાય તે કાર્ય પ્રત્યે તે રૂપ અન્યથાસિદ્ધ જણાવું. જેમ કે ઘડા પ્રત્યે દંડત્વ. બીજા અન્યથાસિદ્ધ પદાર્થને જણાવે છે-જેના સ્વતન્ત્ર રીતે અન્વયવ્યતિરેક ન હોય, પણ કારણના અન્વયવ્યતિરેક દ્વારા જ અન્વયવ્યતિરેક નિશ્ચિત થતા હોય તે અન્યથા સિદ્ધ. જેમ કે (ઘડા પ્રત્યે) દંડરૂપ.

(વિ.) તમે કારણની વ્યાખ્યામાં ‘અન્યથાસિદ્ધિશૂન્યત્વ’ એવું વિશેષણ મૂકેલું. તો આ અન્યથાસિદ્ધત્વ કેટલા પદાર્થોમાં રહેલું છે તે જણાવો આવી જિજ્ઞાસા સંતોષવા માટે પાંચ અન્યથાસિદ્ધિની પ્રરૂપણા કરવામાં આવે છે.

(૧) જે કાર્ય પ્રત્યે કારણની પૂર્વવૃત્તિતા જે રૂપે નિશ્ચિત થાય છે તે કાર્ય પ્રત્યે તે રૂપ અન્યથાસિદ્ધ હોય છે, જેમ કે ઘડા પ્રત્યે દંડત્વ.

ન્યાં ન્યાં ઘડો ઉત્પન્ન થાય છે ત્યાં ત્યાં દંડ સ્વજન્યભ્રમિવત્ત્વસંબંધથી જેમ અવશ્ય હોય છે, તેમ દંડત્વ પણ સ્વાશ્રયજન્યભ્રમિવત્ત્વ સંબંધથી અવશ્ય પૂર્વવર્તી હોય જ છે. તેથી દંડની જેમ દંડત્વને પણ ઘડાનું કારણ માનવાની આપત્તિ આવે છે. એનું વારણ આ અન્યથાસિદ્ધિથી થાય છે.

તાત્પર્ય - યદ્ધર્માવચ્છિન્નકાર્યતાનિરૂપિતા કારણતા યદ્ધર્માવચ્છિન્ના સ ધર્મઃ અન્યથાસિદ્ધઃ, ઘટત્વાવચ્છિન્ન-કાર્યતાનિરૂપિતા કારણતા દંડત્વાવચ્છિન્ના, અતઃ દંડત્વમન્યથાસિદ્ધમ્ ।

ટૂંકમાં કારણતાવચ્છેદકત્વં પ્રથમાન્યથાસિદ્ધિઃ

(૨) જેના અન્વયવ્યતિરેક સ્વતંત્રપણે ન હોય. કિન્તુ કારણના અન્વય-વ્યતિરેક હોવાના કારણે જ જણાતા હોય તે બીજો અન્યથાસિદ્ધિ જણાવો.

જેમકે-ન્યાં ન્યાં ઘડો ઉત્પન્ન થાય છે ત્યાં ત્યાં દંડ તો અવશ્ય હોય જ છે. હવે દંડ જો હોય તો ‘દંડરૂપ’ પણ અવશ્ય હોવાનું જ. માટે ઘડા સાથે ‘દંડરૂપ’ પણ અન્વયવ્યતિરેક ધરાવે છે એવો નિર્ણય થાય છે. પણ આ નિર્ણય ઘટના કારણભૂત ‘દંડ’ ના અન્વયવ્યતિરેકને આભારી છે. માટે અન્વયવ્યતિરેક મળતા હોવા છતાં, ‘દંડરૂપ’ ઘટ પ્રત્યે અન્યથાસિદ્ધ છે.)

શંકા : આ અન્યથાસિદ્ધિનું લક્ષણ જણાવવા માટે મૂળમાં ‘કારણમાદાય વા યસ્ય’ એમ જણાવ્યું છે જેમાં ‘કારણ’ શબ્દ રહ્યો છે. તેથી અન્યોન્યાશ્રય દોષ આવે છે. કારણ કે આ રીતે અન્યથાસિદ્ધિના લક્ષણમાં ‘કારણ’ નો પ્રવેશ છે ને ‘કારણ’ ના લક્ષણમાં ‘અન્યથાસિદ્ધિશૂન્યત્વ’ વિશેષણમાં ‘અન્યથાસિદ્ધિ’ નો પ્રવેશ છે.

સમાધાન : તેથી જ મૂળમાં (કારિકાવલીમાં) જે ‘કારણ’ શબ્દ રહેલો છે એનો ‘અન્યથાસિદ્ધિશૂન્યત્વે સતિ...’ વગેરે અર્થ ન કરતાં ‘અન્વયવ્યતિરેકશાલી’ એવો અર્થ કરવો.

(દંડસત્ત્વે ઘટસત્ત્વમ્ (અન્વય)

દંડાભાવે ઘટાભાવઃ)(વ્યતિરેક) આવા અન્વયવ્યતિરેક સ્વતંત્ર મળે છે.

(રૂપસત્ત્વે ઘટસત્ત્વમ્, રૂપાભાવે ઘટાભાવઃ) આવા અન્વયવ્યતિરેક મળતા નથી, પણ, દંડરૂપસત્ત્વે ઘટસત્ત્વમ્ દંડરૂપાભાવે ઘટાભાવઃ, એવા અન્વયવ્યતિરેક મળે છે, જે દંડના અન્વયવ્યતિરેકને આધીન હોવાથી દંડરૂપ અન્યથાસિદ્ધ છે.

શંકા : એમ તો દંડ હોવા માત્રથી પણ ક્યાં ઘડો બની જાય છે ? ચક્ર વગેરે ઇતર સમગ્રી પણ જોઈએ જ છે. એટલે કે ઇતરસામગ્રીસત્ત્વ એવ ઘટસત્ત્વે ઘટસત્ત્વમ્ ને તદભાવે તદભાવઃ છે. તેથી દંડના અન્વયવ્યતિરેક પણ પરાધીન છે. તો એ પણ અન્યથા સિદ્ધ બનશે.

સમાધાન : છતાં ચક્ર વગેરે ઇતરસામગ્રી પણ દંડની અપેક્ષા રાખે છે. એટલે કે ઇતરસામગ્રી હોવા છતાં, દંડ ન હોય તો ઘડો બનતો જ નથી. એટલે દંડ-ચક્ર વગેરેના પ્રત્યેકના અન્વયવ્યતિરેક સ્વતંત્ર છે ને પરસ્પરસાપેક્ષ છે. પણ દંડરૂપ માટે એવું નથી, દંડરૂપના અન્વયવ્યતિરેક દંડના અન્વયવ્યતિરેકને આધીન છે. દંડના અન્વયવ્યતિરેક દંડરૂપના અન્વયવ્યતિરેકને નહીં. તેથી દંડરૂપ અન્યથાસિદ્ધ છે, દંડ નહીં.

શંકા : પ્રથમ અન્યથાસિદ્ધ દંડત્વ અને દ્વિતીય અન્યથાસિદ્ધ દંડરૂપ આ બન્ને કારણભૂત દંડના જ ધર્મો છે, તો બે અન્યથાસિદ્ધિમાં ફરક શું છે ?

સમાધાન : કારણતાવચ્છેદકત્વં પ્રથમાન્યથાસિદ્ધિઃ

સ્વતન્ત્રાન્વયવ્યતિરેકશૂન્યકારણગુણત્વં દ્વિતીયાન્યથાસિદ્ધિઃ

આવો તફાવત જાણવો.

આમાં, 'સ્વતન્ત્રાન્વયવ્યતિરેકશૂન્યત્વ' આટલું વિશેષણ ન મૂકીએ તો કપાલસંયોગ પણ 'ઘટ' પ્રત્યે અન્યથાસિદ્ધ થઈ જાય, કારણ કે એ પણ કાર્ય 'ઘટ' ના કારણ 'કપાલ' નો ગુણ જ છે.

કપાલસંયોગ ન હોય તો ભલે ને કપાલ હોય, ઘડો બનતો નથી.

કપાલસંયોગ હોય તો જ ઘડો બને છે. આવું દંડરૂપ માટે કહી શકાતું નથી. "દંડરૂપ ન હોય પછી ભલે ને દંડ હોય, ઘડો ન જ બને" આવું શી રીતે બોલાય ?

માટે કપાલસંયોગ અન્યથાસિદ્ધ નથી. દંડરૂપ અન્યથાસિદ્ધ છે.

(ત્રીજી અન્યથાસિદ્ધિ)

(મુ.) તૃતીયમાહ - અન્યં પ્રતીતિ । અન્યં પ્રતિ પૂર્વવૃત્તિત્વં ગૃહીત્વૈવ યસ્ય યત્કાર્યં પ્રતિ પૂર્વવૃત્તિત્વં ગૃહ્યતે તસ્ય તત્કાર્યં પ્રત્યન્યથાસિદ્ધત્વમ્ । યથા - ઘટાદિકં પ્રત્યાકાશસ્ય, તસ્ય હિ ઘટાદિકં પ્રતિ કારણત્વમાકાશત્વૈવ સ્યાત્ । તદ્વિ શબ્દસમવાયિકારણત્વં, એવં ચ તસ્ય શબ્દં પ્રતિ કારણત્વં ગૃહીત્વૈવ ઘટાદિકં પ્રતિ જનકત્વં ગ્રાહ્યમતસ્ત-
દન્યથાસિદ્ધમ્ । નનુ શબ્દાશ્રયત્વેન તસ્ય કારણત્વે કાઽન્યથાસિદ્ધિરિતિ ચેત્ ? પશ્યમીતિ ગૃહાણ । નન્વાકાશસ્ય શબ્દં પ્રતિ જનકત્વે કિમવચ્છેદકમિતિ ચેત્ ? કવત્વાદિકં, વિશેષપદાર્થો વેતિ ॥૧૯॥

(મુ.) ત્રીજા અન્યથાસિદ્ધને જણાવે છે - અન્ય (કાર્ય) પ્રત્યે પૂર્વવૃત્તિતાનો નિર્ણય કરીને જ જેની જે કાર્ય પ્રત્યે પૂર્વવૃત્તિતાનો નિર્ણય થાય તે, તે કાર્ય પ્રત્યે અન્યથાસિદ્ધ. જેમ કે ઘટાદિ પ્રત્યે આકાશ. તે (આકાશ) ઘટાદિ પ્રત્યે કારણ (જે બને તો) આકાશત્વેન જ બને... તે આકાશત્વ શબ્દસમવાયિકારણત્વ રૂપ છે. આમ તે શબ્દ પ્રત્યે કારણ છે એવો નિર્ણય કરીને જ ઘટાદિ પ્રત્યે કારણ છે એમ નિર્ણય કરવાનો રહે છે. માટે એ અન્યથાસિદ્ધ છે.

શંકા : આકાશને (શબ્દ સમવાયિકારણરૂપે ઘટ પ્રત્યે કારણ ન માનતા) શબ્દાશ્રયરૂપે કારણ માનીએ તો કઈ અન્યથાસિદ્ધિ આવશે ? (કારણ કે ત્રીજી તો નહીં આવે.)

સમાધાન : તો પાંચમી અન્યથાસિદ્ધિ આવે એમ જાણ.

શંકા : આકાશ શબ્દ પ્રત્યે કારણ છે તો એમાં અવચ્છેદક કોણ છે ? (અર્થાત્ એ કયા રૂપે કારણ છે ?)

સમાધાન - કવત્વ વગેરે અથવા વિશેષ પદાર્થ (અવચ્છેદક છે.)

(વિ.) પ્રસ્તુત કાર્ય પ્રત્યેની જેની પૂર્વવૃત્તિતાનો નિર્ણય, અન્યકાર્ય પ્રત્યેની એની પૂર્વવૃત્તિતાનો નિર્ણય કર્યા બાદ જ થતો હોય તે પદાર્થ, પ્રસ્તુત કાર્ય પ્રત્યે ત્રીજા પ્રકારનો અન્યથા સિદ્ધ છે. જેમ કે ઘડા પ્રત્યે આકાશ.

જ્યારે જ્યારે ઘડો ઉત્પન્ન થાય ત્યારે ત્યારે એની પૂર્વમાં ત્યાં આકાશ હોય જ આ રીતે આકાશની પૂર્વવૃત્તિતાનો નિર્ણય કરવો છે. પણ આકાશ પ્રત્યક્ષ તો નથી. એટલે ઘટોત્પત્તિકાળે કોઈપણ અવાજ-શબ્દ થાય એના પરથી, ‘અહીં શબ્દ ઉત્પન્ન થાય છે તો એના સમવાયિકારણ તરીકે આકાશ હોવું જ જોઈએ’ એ રીતે આકાશ હાજર હોવાનો નિર્ણય થાય છે. ટૂંકમાં, શબ્દ થાય છે, તો એને પૂર્વવર્તી આકાશ હોવું જ જોઈએ, અને તેથી ઘટને પૂર્વવૃત્તિ પણ એ હોવું જ જોઈએ. આ રીતે નિર્ણય કરવો પડે છે. આમ પૂર્વવૃત્તિતાનો નિર્ણય થવાથી કારણ માનવાનો પ્રસંગ આવે છે. પણ એમાં, પૂર્વવૃત્તિતાનો આવચ્છેદક જે આકાશત્વ છે તે એક વ્યક્તિવૃત્તિ હોવાથી જાતિસ્વરૂપ નથી. માટે એ શું છે ? એ જણાવવું પડે.

તેથી આકાશત્વં શબ્દ સમવાયિકારણત્વમ્ આમ કહેવું પડે. એટલે ઘટ પ્રત્યેની પૂર્વવૃત્તિતાનો નિર્ણય કરતાં પહેલાં એને શબ્દના કારણ તરીકે જાણવું પડે છે. માટે એ અન્યથાસિદ્ધ છે.

શંકા : આકાશત્વ = શબ્દ સમવાયિકારણત્વ આવો અર્થ કરવાના બદલે શબ્દાશ્રયત્વ આવો અર્થ કરવામાં આવે તો આકાશ ‘શબ્દાશ્રયત્વ’ ધર્મને આગળ કરીને ઘટનું કારણ બની શકશે, અને તેથી આ ત્રીજી અન્યથાસિદ્ધિ નહિ આવે, કારણ કે શબ્દસમવાયિકારણત્વ લઈએ તો જ એના ઘટકીભૂત કારણત્વ માટે શબ્દપૂર્વવૃત્તિતાનું ગ્રહણ કરવું પડે છે, ‘શબ્દાશ્રયત્વ’માં કારણત્વનો પ્રવેશ ન હોવાથી શબ્દપૂર્વવૃત્તિતા એનો ઘટક ન હોવાના કારણે એના પ્રત્યે એની પૂર્વવૃત્તિતાનો નિર્ણય કરવો આવશ્યક રહેતો નથી.

સમાધાન : જો આકાશત્વ = શબ્દાશ્રયત્વ એવો અર્થ કરાય તો એ વખતે આકાશમાં પાંચમી અન્યથાસિદ્ધિ જાણવી.

શંકા : આકાશ જો શબ્દનું કારણ છે, તો એનો કારણતાવચ્છેદક કોણ ? જો આકાશત્વ કહેશો, તો આ આકાશત્વ શું છે ? તો કે શબ્દકારણત્વ... એટલે કે શબ્દકારણતાનો અવચ્છેદક શબ્દકારણત્વ બનશે, જે યોગ્ય નથી, કારણ કે પોતે પોતાનો અવચ્છેદક બની શકતો નથી.

સમાધાન : કારણતાવચ્છેદક તરીકે જે આકાશત્વ કહેવાય છે તે ‘કવત્વ’ ‘ખવત્વ’ વગેરે સ્વરૂપ લેવાથી આ દોષ નહીં આવે.

શંકા : આ ‘કવત્વ’ વગેરે તો ‘ક’ ‘ખ’ વગેરે વર્ણસ્વરૂપ હોવાથી અનેક છે. એમાં વિનિગમનાવિરહ હોવાથી બધાને કારણતાવચ્છેદક માનવાની આપત્તિ આવશે.

સમાધાન : તો પછી આકાશમાં રહેલા વિશેષને જ કારણતાવચ્છેદક માનવો.

શંકા : આકાશ કાંઈ પ્રત્યક્ષ નથી. તેથી એ શબ્દાશ્રય તરીકે પણ પ્રત્યક્ષ ન હોવાથી એમાં શબ્દાશ્રયત્વની સિદ્ધિ કઈ રીતે કરશો ?

સમાધાન : શબ્દઃ દ્રવ્યાશ્રિતઃ, ગુણત્વાદ્ આવું અનુમાન કરીને શબ્દના આશ્રય તરીકે દ્રવ્ય સિદ્ધ કરીશું, ને પછી આગળ દર્શાવાનાર અનુમાન દ્વારા એ દ્રવ્યમાં પૃથિવ્યાદિ અષ્ટભિન્નત્વ સિદ્ધ થવાથી શબ્દના આશ્રય તરીકે આકાશ દ્રવ્ય સિદ્ધ થઈ જશે.

શંકા : તમે આપેલા ‘શબ્દઃ દ્રવ્યાશ્રિતઃ, ગુણત્વાદ્’ અનુમાનમાં અસ્તુ ગુણત્વં, માસ્તુ દ્રવ્યાશ્રિતત્વં કો દોષઃ એવી શંકા છે.

સમાધાન : યદિ જન્યગુણઃ દ્રવ્યાશ્રિતઃ ન સ્યાદ્, તર્હિ દ્રવ્યજન્યોઽપિ ન સ્યાત્ એવો અનુકૂળતર્ક એ વ્યભિચાર શંકાનો વિઘટક છે. તેથી અમારું અનુમાન અબાધિત છે.

શંકા : ‘શબ્દ’ દ્રવ્યજન્ય છે એવો નિર્ણય શાનાથી કરશો ?

સમાધાન : શબ્દઃ દ્રવ્યજન્યઃ જન્યગુણત્વાદ્ આવા અનુમાનથી.

શંકા : આકાશત્વને શબ્દાશ્રયત્વ રૂપ લેવા માટે તમારે શબ્દમાં દ્રવ્યાશ્રિતત્વની સિદ્ધિ કરવી પડી. વળી એ કરવા માટે અનુકૂળતર્ક રૂપે છેવટે તમારે શબ્દ અને (આકાશસ્વરૂપ) દ્રવ્ય વચ્ચેના કાર્ય-કારણભાવનો નિર્ણય લાવવો પડ્યો. એટલે ‘શબ્દાશ્રયત્વ’ ની સિદ્ધિ માટે છેવટે શબ્દકારણત્વનો નિર્ણય જોઈશે જ. અને તેથી શબ્દપ્રત્યેની પૂર્વવૃત્તિતાનો નિર્ણય આવશ્યક રહેવાથી અહીં તૃતીય અન્યથા સિદ્ધિ જ આવશે.

સમાધાન : યાગ અને અપૂર્વ વચ્ચે જે કાર્યકારણભાવ છે એનો નિર્ણય નીચે મુજબ કરાય છે. ‘સ્વર્ગકામો યજેત’ એવી શ્રુતિથી જણાય છે કે યાગ સ્વર્ગજનક હોવાથી સ્વર્ગપૂર્વવૃત્તિ છે. પણ યાગમાં સીધે સીધી તો અવ્યવહિત પૂર્વવૃત્તિતા નથી, તેથી એના દ્વાર તરીકે ‘અપૂર્વ’ ની કલ્પના કરવામાં આવે છે.

‘યાગઃ સવ્યાપારઃ સ્વર્ગકારણતાઽન્યથાનુપપત્તેઃ’, આ જે વ્યાપાર છે તે જ અપૂર્વ છે. તેથી, યાગમાં અપૂર્વજનકતા પણ હોવી જોઈએ.

‘અપૂર્વ યાગજન્યં, યાગવ્યાપારત્વાત્’ આમ, યાગમાં અપૂર્વની કારણતાનો (અને તેથી પૂર્વવૃત્તિતાનો) નિર્ણય એની સ્વર્ગ પ્રત્યેની કારણતાના (અને તેથી પૂર્વવૃત્તિતાના) નિર્ણયપૂર્વક થાય છે.

ટૂંકમાં, ‘યાગ સ્વર્ગજનક છે, માટે અપૂર્વજનક છે’ એ રીતે જ નિર્ણય કરવો પડે છે. જેમ, ‘આકાશ શબ્દજનક છે માટે ઘટજનક છે’ એ રીતે નિર્ણય કરાતો હોવાના કારણે આકાશ ઘટ પ્રત્યે અન્યથાસિદ્ધિ મનાય છે એમ પ્રસ્તુતમાં યાગને અપૂર્વ પ્રત્યે અન્યથાસિદ્ધિ માનવો પડે છે. પણ એ અન્યથાસિદ્ધિ તો નથી.

આ આપત્તિના વારણ માટે ‘અન્યં પ્રતિ’ આવો જે પ્રયોગ છે એનો યથાશ્રુત અર્થ ન લેતા વિશેષ અર્થ લેવો પડે છે કે અન્યકાર્ય પ્રત્યે પૂર્વવૃત્તિતાઘટિત ધર્મથી જે, જે કાર્યનું કારણ હોય, તે તે કાર્ય પ્રત્યે તે ધર્મથી અન્યથાસિદ્ધિ જાણવો.

એટલે યાગમાં સ્વર્ગજનકત્વેન અપૂર્વજનકતા માનીએ તો એ જરૂર અપૂર્વ પ્રત્યે અન્યથાસિદ્ધિ બને છે. પણ યાગ તો પ્રત્યક્ષસિદ્ધિ હોવાથી એમાં યાગત્વ જાતિ પણ પ્રત્યક્ષસિદ્ધિ છે. એટલે યાગત્વધર્મને આગળ કરીને જો એને અપૂર્વજનક માનવામાં આવે તો ‘યાગત્વ’ સ્વર્ગકારણત્વઘટિત ધર્મ ન હોવાથી - સ્વર્ગ પ્રત્યેની પૂર્વવૃત્તિતાથી ઘટિત ધર્મ સ્વરૂપ ન બન્યો ને તેથી યાગત્વ ધર્મને આગળ કરીને યાગ અપૂર્વ પ્રત્યે અન્યથાસિદ્ધિ ન રહેવાથી આપત્તિ નહીં આવે.

આ જ રીતે ‘આકાશત્વ’ ને ‘શબ્દસમવાયિકારણત્વ’ સ્વરૂપ લઈએ તો એ ધર્મ શબ્દ પ્રત્યેની નિયતપૂર્વવૃત્તિતાઘટિત હોવાથી ત્રીજી અન્યથાસિદ્ધિ આવે, પણ ‘શબ્દાશ્રયત્વ’ સ્વરૂપ લઈએ તો એ ધર્મ કારણત્વઘટિત ન હોવાથી નિયત પૂર્વવૃત્તિતાઘટિત પણ ન થવાના કારણે ત્રીજી અન્યથાસિદ્ધિ આવતી નથી. તેથી પાંચમી અન્યથાસિદ્ધિ જ જાણવી.

ત્રીજી અન્યથાસિદ્ધિનું ટૂંકમાં લક્ષણ - અન્ય કાર્ય પ્રત્યેની કારણતા છે માટે (પ્રસ્તુત કાર્યની) ગૃહીત છે કારણતા જેની તે અન્યથાસિદ્ધિ. અન્યકારણતયા ગૃહીતકારણતાકત્ત્વં તૃતીયાઽન્યથાસિદ્ધિઃ

(કા.) જનકંપ્રતિ પૂર્વવૃત્તિતામપરિજ્ઞાય ન યસ્ય ગૃહ્યતે ।

અતિરિક્તમથાઽપિ યદ્ભવેન્નિયતાવશ્યકપૂર્વભાવિનઃ ॥૨૦॥

(મુ.) ચતુર્થમન્યથાસિદ્ધિમાહ - જનકં પ્રતીતિ । યત્કાર્યજનકં પ્રતિ પૂર્વવૃત્તિત્વં ગૃહીત્વૈવ યસ્ય યત્કાર્યં પ્રતિ પૂર્વવૃત્તિત્વં ગૃહ્યતે તસ્ય તત્કાર્યં પ્રત્યન્યથાસિદ્ધત્વમ્ । યથા કુલાલપિતુર્ઘટં પ્રતિ । તસ્ય હિ કુલાલપિતૃત્વેન ઘટં પ્રતિ જનકત્વેઽન્યથાસિદ્ધિઃ, કુલાલત્વેન રૂપેણ જનકત્વે ત્વિષ્ટાપત્તિઃ, કુલાલમાત્રસ્ય ઘટં પ્રતિ જનકત્વાત્ ।

(ચોથી અન્યથાસિદ્ધિ)

(કા.) કારણ પ્રત્યેની પૂર્વવૃત્તિતાને જાણ્યા વગર જેની પૂર્વવૃત્તિતા ન જણાય તે અન્યથાસિદ્ધ. નિયતાવશ્યક પૂર્વભાવીથી જે કાંઈ ભિન્ન હોય તે બધું પણ અન્યથાસિદ્ધ.

(મુ.) ચોથા અન્યથાસિદ્ધને કહે છે - વિવક્ષિત જે કાર્યના કારણ પ્રત્યેની પૂર્વવૃત્તિતાનો નિર્ણય કરીને જ જેની જે કાર્ય પ્રત્યે પૂર્વવૃત્તિતા ગૃહીત થાય તે પદાર્થ તે કાર્ય પ્રત્યે અન્યથાસિદ્ધ જાણવો. જેમ કે કુલાલપિતા ઘટ પ્રત્યે. તે (કુલાલપિતા) કુલાલના પિતા તરીકે ઘટ પત્યે કારણ બનવા માગતો હોય તો અન્યથાસિદ્ધ જાણવો. કુલાલરૂપે એ ઘટનું કારણ બનતો હોય તો અમારે ઇષ્ટાપત્તિ જ છે. કારણ કે જે કોઈ કુંભાર હોય તે જ્યાં ઘડા પ્રત્યે કારણ છે જ.

(વિ.) કાર્યના જનક (કારણ) પ્રત્યેની પૂર્વવૃત્તિતાનો નિર્ણય થવા પર જેની કાર્ય પ્રત્યેની પૂર્વવૃત્તિતા જ્ઞાત થાય તે ચોથો અન્યથાસિદ્ધ જાણવો. જેમ કે કુલાલપિતા. કુંભારના પિતા વગર તો કુંભાર જ જન્મે નહીં, એટલે કુંભારના પિતા કુંભાર પૂર્વે હોય જ. અને તેથી એ ઘટોત્પત્તિ પૂર્વે પણ હોવાના જ. તો એ પણ ઘટ પ્રત્યે કારણ કેમ નહીં? આવી શંકા થઈ શકે છે. એના સમાધાનરૂપે આ ચોથી અન્યથાસિદ્ધિ હોવાથી એ કારણ નથી એમ જાણવું. કુંભારના પિતાની ઘટપૂર્વવૃત્તિતાનો નિર્ણય, ઘટકારણીભૂત કુંભારને એ પૂર્વવૃત્તિ છે, તો ઘટને પૂર્વવૃત્તિ હોય જ આ રીતે થતો હોવાથી એ અન્યથાસિદ્ધ જાણવા.

શંકા : પણ જો કુંભારપિતા પણ કુંભાર હોય ને ઘડા બનાવતા હોય તો ?

સમાધાન : કુંભાર તરીકે (કુલાલત્વેન) તે ઘટનું કારણ બને એ અમને ઇષ્ટ જ છે, કારણ કે કુંભારમાત્ર ઘટજનક હોય છે. (અર્થાત્ કુલાલત્વાવચ્છિન્નકારણતાનિરૂપિત ઘટત્વાવચ્છિન્નકાર્યતા - આવો કાર્યકારણભાવ અમને ઇષ્ટ જ છે. કુલાલપિતૃત્વેન એમાં કારણતા માનવી એ જ ઇષ્ટ નથી, અને તેથી એ રૂપે એ ઘટ પ્રત્યે અન્યથાસિદ્ધ છે.)

ચોથી અન્યથાસિદ્ધિનું ટૂંકમાં લક્ષણ :

દ્વારભિન્નકારણકારણત્વં ચતુર્થી અન્યથાસિદ્ધિ:

જે દ્વારભિન્ન કારણનું કારણ હોય તે ચોથો અન્યથાસિદ્ધ.

અપૂર્વ સ્વર્ગનું કારણ છે, ને યાગ અપૂર્વનું... તેથી યાગ પણ અન્યથાસિદ્ધ ન થઈ જાય એ માટે ‘દ્વારભિન્નત્વ’ એ કારણનું વિશેષણ છે. અપૂર્વ એ દ્વાર છે, દ્વાર ભિન્ન નહીં. તેથી, એના કારણાભૂત યાગ આન્યથાસિદ્ધ નથી.

‘દ્વારભિન્નકારણત્વ’ આટલું જ લખીએ તો દ્વારભિન્ન શબ્દ, એનું કારણત્વ આકાશમાં છે જે ત્રીજો અન્યથાસિદ્ધ છે, ચોથો નહીં, માટે અતિવ્યાપ્તિ થાય. એનું વારણ કરવા માટે વચ્ચે ‘કારણ’ શબ્દ મૂક્યો છે.

‘શબ્દ’ એ ઘટનું કારણ ન હોવાથી આકાશમાં દ્વારભિન્નકારણત્વ હોવા છતાં દ્વારભિન્નકારણકારણત્વ ન હોવાથી ચોથી અન્યથાસિદ્ધિ નહીં.

બીજો ‘કારણ’ શબ્દ ન લખીએ તો ‘દ્વારભિન્નકારણત્વ’ આટલું જ લક્ષણ થાય જે ચક્રભ્રમણાત્મક દ્વાર સિવાયના દંડ, ચક્ર વગેરે દરેક કારણમાં હોવાથી એ બધા અન્યથાસિદ્ધ થવાની આપત્તિ આવે.

(મુ.) પञ्चमान्यथासिद्धिमाह - अतिरिक्तमिति । अवश्यक्लृप्तनियतपूर्ववर्तिन एव कार्यसम्भवे तद्भिन्नमन्य-
थासिद्धमित्यर्थः । अत एव प्रत्यक्षे महत्त्वं कारणम्, अनेकद्रव्यवत्त्वमन्यथासिद्धम् । तत्र हि महत्त्वमवश्यक्लृप्तं,

તેનાડનેકદ્રવ્યવત્ત્વમન્યથાસિદ્ધમ્ । ન ચ વૈપરીત્યે કિં વિનિગમકમિતિ વાચ્યમ્, મહત્ત્વજાતેઃ કારણતાવચ્છેદકત્વે લાઘવાત્ ॥૨૦॥

(પાંચમી અન્યથાસિદ્ધિ)

(મુ.) પાંચમા અન્યથાસિદ્ધિને જણાવે છે - અવશ્યક્લૂપનિયત પૂર્વવર્તી (પદાર્થ) થી જ કાર્ય સંભવિત બની જતું હોય તો એનાથી ભિન્ન કોઈ પણ ચીજ અન્યથાસિદ્ધ જાણવી. તેથી જ પ્રત્યક્ષમાં મહત્ત્વ કારણ છે, અનેક દ્રવ્યવત્ત્વ અન્યથાસિદ્ધ છે. ત્યાં મહત્ત્વ અવશ્યક્લૂપ છે, તેથી તેનાથી અનેકદ્રવ્યવત્ત્વ અન્યથાસિદ્ધ થઈ જાય છે.

શંકા : આનાથી વિપરીત હોવામાં કોણ વિનિગમક છે ? (અર્થાત્ અનેકદ્રવ્યવત્ત્વ એ કારણ ને મહત્ત્વ અન્યથાસિદ્ધ... આવું ઉંઘું પણ હોય શકે છે ને. નિર્ણય શાના પર કરવો ?)

સમાધાન : (મહત્ત્વને કારણ માનવામાં) મહત્ત્વવજાતિ કારણતાવચ્છેદક બને છે જેમાં લાઘવ રહ્યું છે. (આ લાઘવ વિનિગમક બનીને મહત્ત્વને જ કારણ તરીકે સિદ્ધ કરે છે.)

(વિ.) નિયતાવશ્યકપૂર્વભાવિનઃ અતિરિક્તં-નિયતાવશ્યક=અવશ્યક્લૂપનિયતપૂર્વવર્તીથી જે ભિન્ન હોય તે અન્યથાસિદ્ધ. (એ ક્યાંક કાર્યપૂર્વવૃત્તિ બનતો હોય છે એ જાણવું.)

જેમ કે, ઘટકાર્ય પ્રત્યે દંડ, ચક્ર, કુંભાર વગેરે નિયત = વ્યાપક રીતે અવશ્યક્લૂપ છે. એ બધાથી જ જો ઘટ ઉત્પન્ન થઈ જાય છે તો, ક્યાંક રાસભ ઘટપૂર્વવૃત્તિ દેખાતો હોવા છતાં, અન્યથાસિદ્ધ જાણવો. જ્યાંથી માટી ઉપલબ્ધ હોય ત્યાં જ કુંભાર ઘડો બનાવે તો માટીના વાહક તરીકે ગદ્યેડો આવશ્યક રહેતો નથી. ત્યાં, જો ઘડો ગદ્યેડા વગર, દંડ-ચક્રાદિ સામગ્રીથી જ ઉત્પન્ન થઈ જાય છે તો ગદ્યેડો અવશ્યક્લૂપ (=ઘટકાર્ય પ્રત્યે સર્વત્ર આવશ્યક) ન રહેવાથી અન્યથાસિદ્ધ.

એમ ઘટ વગેરે પાર્થિવ દ્રવ્યોમાં પાક (=અગ્નિસંયોગ) થી અન્યરૂપ - અન્ય ગંધ વગેરે પેદા થાય છે. આ પાકજગન્ધ પ્રત્યે ગન્ધપ્રાગભાવ અવશ્યક્લૂપ છે, તદ્વિદ્વન્ રૂપપ્રાગભાવ અન્યથાસિદ્ધ જાણવો.

(ગન્ધત્વાવચ્છિન્ન ગંધ માત્ર પ્રત્યે ગંધપ્રાગભાવ કારણ મનાયો છે, માટે એ અવશ્યક્લૂપ છે.)

શંકા : અગ્નિસંયોગ થવા પર ઘડામાં જેમ પાકજ ગંધ પેદા થાય છે, એમ પાકજ રૂપ પણ પેદા થાય છે. એટલે એ પાકજ ગંધ પૂર્વે અવશ્ય સર્વત્ર પાકજરૂપપ્રાગભાવ પણ હોય જ છે. (જે પાકજરૂપ પ્રત્યે કારણ મનાયો જ છે.) તેથી પાકજ ગંધ પ્રત્યે પણ આ રૂપપ્રાગભાવ અવશ્યક્લૂપનિયતપૂર્વવર્તી હોવાથી રૂપપ્રાગભાવ એ જ કારણ બનશે, ને ગંધપ્રાગભાવ અન્યથાસિદ્ધ બની જશે.

સમાધાન : અહીં અવશ્યક્લૂપ તરીકે એવો પૂર્વવર્તી લેવો અભિપ્રેત છે જે લઘુ હોય. એટલે કે ઇતરકારણસામગ્રીસત્ત્વેડપિ યદભાવે કાર્યાભાવઃ સ અવશ્યક્લૂપઃ અને એ પણ લઘુ જોઈએ.

અહીં લાઘવ ત્રણ રીતે હોય છે :

(1) શરીરકૃતલાઘવ : દા. ત. અનેકદ્રવ્યત્વની અપેક્ષાએ મહત્ત્વમાં શરીરકૃત લાઘવ છે. તે આ રીતે - પ્રત્યક્ષ પ્રત્યે કારણ કોણ ? એ વિચારણામાં,

પરમાણુ-દ્વ્યણુકનું પ્રત્યક્ષ નથી થતું, ત્ર્યણુક વગેરેનું થાય છે.

ત્ર્યણુક વગેરેમાં જેમ મહત્ત્વ છે તેમ અનેકદ્રવ્યવત્ત્વ પણ છે જ, પરમાણુઆદિમાં નથી. તો પ્રશ્ન થયો કે ત્ર્યણુક વગેરેનું જે પ્રત્યક્ષ થાય છે એમાં મહત્ત્વને (મહત્પરિમાણને) કારણ માનવું કે અનેકદ્રવ્યવત્ત્વને ?

શંકા : આ અનેક દ્રવ્યવત્ત્વ શું છે ? જો એને ‘અનેકદ્રવ્યસમવેતત્ત્વ’ સ્વરૂપ કહેશો તો દ્વ્યણુકનું પ્રત્યક્ષ થવાની આપત્તિ આવશે, કેમ કે એ બે પરમાણુમાં સમવેત છે.

સમાધાન : સમવેતસમવેતત્ત્વ અનેકદ્રવ્યવત્ત્વ એમ કહેવાથી આ આપત્તિ નહીં આવે, કારણ કે પરમાણુ સમવેત ન હોવાથી દ્વ્યણુક સમવેતસમવેત નથી.

શંકા : તો પછી આત્માનું પ્રત્યક્ષ નહીં થાય, કારણ કે એ સમવેત જ ન હોવાથી સમવેતસમવેત પણ નથી.

સમાધાન : અણુભિન્નદ્રવ્યત્ત્વ અનેકદ્રવ્યવત્ત્વ આમ લેવાથી આ કોઈ આપત્તિ નહીં આવે.

એટલે, પ્રત્યક્ષમાં મહત્ત્વને કારણ માનવું કે અણુભિન્નદ્રવ્યત્ત્વ સ્વરૂપ અનેકદ્રવ્યવત્ત્વને ? એ પ્રશ્ન ઊભો રહ્યો... કારણ કે એ બન્ને પ્રત્યક્ષના અવશ્યકલૂપ નિયત પૂર્વવર્તી છે.

તેથી અહીં જોવું જોઈએ કે આ બેમાં લઘુ કોણ ? જે લઘુ હોય તે કારણ, અને તદ્ભિન્ન અન્યથાસિદ્ધ.

તો મહત્ત્વમાં અનેકદ્રવ્યવત્ત્વ કરતાં શરીરકૃત લાઘવ છે.

મહત્ત્વ = મહત્ત્વત્વજાતિમાન એટલે એનું શરીર માત્ર મહત્ત્વત્વજાતિથી જ ઘટિત છે.

જ્યારે અનેકદ્રવ્યવત્ત્વ = અણુભેદવદ્દ્રવ્યત્ત્વ...એટલે કે એનું શરીર અણુ, ભેદ વગેરેથી ઘટિત છે, જે ગુરુભૂત હોવું સ્પષ્ટ છે.

તેથી પ્રત્યક્ષ પ્રત્યે મહત્ત્વ એ કારણ, ને અનેકદ્રવ્યવત્ત્વ અન્યથાસિદ્ધ... મહત્ત્વને કારણ માનવાથી મહત્ત્વત્ત્વ કે જે જાતિ છે એ કારણતાવચ્છેદક બનવાથી લાઘવ થાય છે માટે એ જ કારણ છે, અનેકદ્રવ્યવત્ત્વ નહીં.

(2) **ઉપસ્થિતિકૃતલાઘવ :** ઘટોત્પત્તિની બીજી ક્ષણે ઘટમાં રૂપ અને ગંધ આ બન્ને ઉત્પન્ન થાય છે, એટલે એ પૂર્વની ક્ષણે રૂપપ્રાગભાવ અને ગંધપ્રાગભાવ આ બન્ને વિદ્યમાન હતા. તો ગંધપ્રાગભાવ પ્રત્યે કારણ કોણ ? કારણ કે રૂપનો ને ગંધનો બન્નેનો પ્રાગભાવ અવશ્યનિયતપૂર્વવૃત્તિ છે.

ગન્ધ પ્રત્યે કારણ કોણ ? એવા પ્રશ્નમાં ગન્ધપ્રાગભાવનો પ્રતિયોગી ગન્ધ ઉપસ્થિત છે. એટલે એક સંબંધિ જ્ઞાનમપરસંબંધિસ્મારકમ્ ન્યાયે ગંધપ્રાગભાવની ઉપસ્થિતિ થવી સહજ શક્ય છે. તેથી એને કારણ માનવામાં ઉપસ્થિતિકૃત લાઘવ હોવાથી એ જ કારણ છે, ને રૂપપ્રાગભાવ અન્યથાસિદ્ધ જાણવો. આમ, ગંધત્વાવચ્છિન્ન પ્રત્યે ગંધપ્રાગભાવ કારણ હોવાથી પાકજ ગંધ પ્રત્યે પણ એને જ કારણ જાણવો. રૂપપ્રાગભાવ અન્યથા સિદ્ધ.

(3) **સંબંધકૃતલાઘવ :** ઘટ પ્રત્યે કોણ કારણ ? દંડ કે દંડત્વ ? કારણ કે બન્ને અવશ્યનિયતપૂર્વવૃત્તિ છે. દંડને કારણ માનવામાં (ચક્રનિષ્ઠ પ્રત્યાસત્તિથી) સ્વજન્યભ્રમિવત્ત્વ (સ્વ=દંડ, તજ્જન્યભ્રમિવત્ ચક્ર છે) સંબંધ કારણતાવચ્છેદક બને છે જ્યારે દંડત્વને કારણ માનવામાં સ્વાશ્રયજન્યભ્રમિવત્ત્વ સંબંધ કારણતાવચ્છેદક બને જેમાં ગૌરવ છે. તેથી દંડને કારણ માનવામાં સંબંધકૃતલાઘવ હોવાથી એ જ કારણ બને, દંડત્વ અન્યથાસિદ્ધ.

તર્કસંગ્રહદીપિકા વગેરેમાં અન્યથાસિદ્ધિનું લક્ષણ આપું આપ્યું છે : અન્યત્રક્લુપનિયતપૂર્વવર્તિન એવ કાર્યસમ્ભવે તત્સહભૂત-મન્યથાસિદ્ધમ્ / ક્યાંક દંડ-ચક્રાદિ સાથે રાસભ પણ પૂર્વવર્તી હોવા છતાં, અન્યત્ર એ આવશ્યક ન હોવાથી અન્યત્રકલૂપ નથી. તેથી વિવક્ષિત સ્થળે પણ ઘટ પ્રત્યે અન્યથાસિદ્ધ થઈ ગયો.

પણ આ વ્યાખ્યાને અનુસરીએ તો પ્રત્યક્ષ પ્રત્યે મહત્ત્વની જેમ અનેકદ્રવ્યવત્ત્વને પણ કારણ માનવું જ પડે, કારણ કે એ પણ અન્યત્રકલૂપ તો છે જ. પણ ‘અવશ્યકલૂપ’ કહેવાથી એમાં ‘લઘુત્વે સતિ’ વિશેષણ હોવાના કારણે મહત્ત્વ જ કારણ બને છે, અનેકદ્રવ્યવત્ત્વ અન્યથાસિદ્ધ.

આનાથી ઊલટું માનવામાં કોણ વિનિગમક ? તો કે (શરીરકૃત) લાઘવ. અનેકદ્રવ્યવત્ત્વને કારણ માનવામાં

અણુભિન્નદ્રવ્યત્વત્વ કારણતાવચ્છેદક અને જ્યારે મહત્વને કારણ માનવામાં મહત્વત્વજાતિ કારણતાવચ્છેદક અને જે લઘુભૂત છે.

આમ, યદ્રૂપાવચ્છિન્નં લઘુનિયતાવશ્યકપૂર્વભાવિભિન્નં તદ્રૂપવત્ત્વં અન્યથાસિદ્ધત્વમ્ ।

(કા.) એતે પશ્ચાન્નથાસિદ્ધા દણ્ડત્વાદિકમાદિમમ્ ।

ઘટાદૌ દણ્ડરૂપાદિ દ્વિતીયમપિ દર્શિતમ્ ॥૨૧॥

તૃતીયં તુ ભવેદ્ વ્યોમ કુલાલજનકોડપરઃ ।

પશ્ચમો રાસભાદિઃ સ્યાદેતેષ્વાવશ્યકસ્ત્વસૌ ॥૨૨॥

(મુ.) રાસભાદિરિતિ । યદ્યપિ યત્કિન્નિદ્ધટવ્યકિં પ્રતિ રાસભસ્ય નિયતપૂર્વવૃત્તિત્વમસ્તિ, તથાપિ ઘટજાતીયં પ્રતિ સિદ્ધકારણભાવૈર્દણ્ડાદિભિરેવ તદ્વ્યક્તેરપિ સમ્ભવે રાસભોડ્યન્યથાસિદ્ધ ઇતિ ભાવઃ । એતેષુ=પશ્ચસ્વન્યથાસિદ્ધેષુ મધ્યે પશ્ચમોડ્યન્યથાસિદ્ધ આવશ્યકઃ, તેનૈવ પરેષાં ચરિતાર્થત્વાત્ । તથાહિ - દણ્ડાદિભિરવશ્યક્ત્વનિયતપૂર્વવર્તિભિરેવ કાર્યસમ્ભવે દણ્ડઘટિતાયાઃ પરમ્પરાયાઃ સમ્બન્ધત્વકલ્પને ગૌરવાત્ । એવમન્યેષામપ્યનેનૈવ ચરિતાર્થત્વં સંભવતિ ॥૨૧॥ ॥૨૨॥

(કા.) આ પાંચ અન્યથાસિદ્ધ કહ્યા. (એનાં દષ્ટાંત -) ઘટાદિ પ્રત્યે - દંડત્વ વગેરે પ્રથમ, દંડ રૂપ વગેરે દ્વિતીય, આકાશ તૃતીય, કુલાલપિતા ચતુર્થ અને રાસભાદિ પાંચમા અન્યથા સિદ્ધ જાણવા. આ પાંચેમાં આ પાંચમો અન્યથાસિદ્ધ આવશ્યક છે.

(મુ.) જો કે કોઈક ઘડા પ્રત્યે (જ્યાં કુભાર ગઘેડા દ્વારા માટી અન્યત્ર લઈ જઈ ઘડા બનાવતો હોય ત્યાં બનતા ઘડા પ્રત્યે) ગઘેડો નિયતપૂર્વવર્તી છે. છતાં પણ ઘટજાતીય કોઈપણ ઘડા પ્રત્યે જેની કારણતા સિદ્ધ થયેલી છે એ દંડ વગેરેથી જ જો એ ઘડો પણ બની શકે છે તો ગઘેડો અન્યથાસિદ્ધ જ કહેવાય. (જ્યાંથી માટી ઉપલબ્ધ હોય ત્યાં જઈને જ કુભાર ઘડો બનાવે તો વગર ગઘેડાએ - દંડાદિથી જ એ પણ બનવો શક્ય છે જ. માટે ગઘેડો અન્યથાસિદ્ધ છે.) આ પાંચ અન્યથાસિદ્ધમાંથી પાંચમો અન્યથાસિદ્ધ આવશ્યક છે, બાકીના ચાર તો આ પાંચમાના લક્ષણથી જ પકડાઈ જાય છે. (છતાં શિષ્યબુદ્ધિવૈશદ્યાર્થ કહ્યા છે એ જાણવું). જેમ કે દંડ વગેરે અવશ્યકલૃપનિયતપૂર્વવર્તિ કારણોથી જ કાર્યોત્પાદ શક્ય છે. તો દંડત્વાદિ અન્યથાસિદ્ધ છે.

શંકા : દંડત્વાદિથી ઘટોત્પત્તિ માનો, ને દંડાદિને અન્યથાસિદ્ધ માનો... આવું વૈપરીત્ય પણ હોય શકે ને... એવું નથી જ એમાં વિનિગમક કોણ ?

સમાધાન : દંડત્વને કારણ માનવામાં સ્વાશ્રય (દંડ) જન્યભ્રમિવત્ત્વ સંબંધને કારણતાવચ્છેદક માનવો પડે જે દંડઘટિત પરંપરાવાળો હોઈ ગૌરવગ્રસ્ત છે. (માટે એ અન્યથાસિદ્ધ છે.) આમ જેમ પ્રથમ અન્યથાસિદ્ધ પાંચમાથી જ ચરિતાર્થ થઈ જાય છે એમ અન્ય ત્રણ ચરિતાર્થ થઈ જવા સંભવે છે. ॥૨૧॥૨૨॥

(કા.) સમવાયિકારણત્વં દ્રવ્યસ્યૈવેતિ વિજ્ઞેયમ્ ।

(મુ.) સમવાયીતિ । સ્પષ્ટમ્ ।

(કા.) સમવાયિકારણત્વ દ્રવ્યમાં જ હોય છે તે જાણવું.

(મુ.) સ્પષ્ટ છે.

(વિ.) પૃથ્વી વગેરે ૮ દ્રવ્યોનું સાધર્મ્ય - સમવાયિકારણત્વ.

નવે નવ દ્રવ્યો અને માત્ર નવ દ્રવ્યો જ સમવાયિકારણ બને છે, તેથી દ્રવ્યોનું આ સાધર્મ્ય છે. અર્થાત્ -

સમવાયસંબંધાવચ્છિન્ન કાર્યતા નિરૂપિત તાદાત્મ્ય સંબંધાવચ્છિન્નકારણતા એ નવ દ્રવ્યોનું સાધર્મ્ય થયું.

શંકા : આદ્યક્ષણાવચ્છિન્નદ્રવ્ય નિર્ગુણ હોવાથી એમાં અવ્યાપ્તિ આવશે.

સમાધાન : સમવાયિકારણવૃત્તિ-સત્તાભિન્નજાતિમત્ત્વં અર્થ કરવાથી એ આપતિ દૂર થઈ જાય છે. વસ્તુતઃ ઘટાદિમાં દ્વિતીયક્ષણે જે રૂપ વગેરે પેદા થાય છે એનું સમવાયિકારણ આદ્યક્ષણાવચ્છિન્ન ઘટાદિ પણ છે જ, માટે આ શંકા જ ખોટી જાણવી.

શંકા : આગળ ક્ષિત્યાદીનાં નવાનાં તુ... કહીને ૮ દ્રવ્યોનું સાધર્મ્ય કહેવાના છે. તો આ સાધર્મ્ય પણ ત્યાં જ કહેવું જોઈતું હતું. અહીં કહેવામાં સન્દર્ભવિરોધ છે યત્રૈકસ્ય બહુનિ લક્ષણાનિ વક્તવ્યાનિ તત્ર તાન્યેકત્રૈવોચ્યન્તે ન ત્વનેકત્ર ।

સમાધાન : આ અધિકારને સાધર્મ્યપરક માનવાની જરૂર નથી, કિંતુ કારણતાના સમવાયિકારણતા વગેરે ૩ પ્રકાર બતાવ્યા, અને સમવાયિકારણતા વગેરે ત્રણની વ્યાખ્યા બતાવી. હવે એ કારણતા ક્યાં રહે છે એની વ્યવસ્થા બતાવે છે. એટલે કે આ અધિકાર વ્યવસ્થાપરક છે.

શંકા : તો પછી નિમિત્તકારણતાની વ્યવસ્થા કેમ ન દર્શાવી ?

સમાધાન : એ નથી દર્શાવી એનાથી જ જણાય છે કે નિમિત્તકારણતા સાતે પદાર્થોમાં રહેલી છે.

કેટલાક કહે છે કે આ અધિકાર સાધર્મ્યપરક જ છે, માટે જ મુક્તાવલીમાં અસમવાયિકારણતાની જે વાત છે તે સાધર્મ્યના લક્ષણ તરીકે વાંધો આવવાથી વૈધર્મ્ય પર લઈ ગયા છે, નહીંતર એ અસમવાયિકારણતાનો વ્યવસ્થાપરક ગ્રંથ બની શકતો હતો.

(કા.) ગુણકર્મમાત્રવૃત્તિ જ્ઞેયમથાડ્યસમવાયિહેતુત્ત્વમ્ ॥૨૩ ॥

(મુ.) ગુણેતિ । 'અસમવાયિકારણત્વં ગુણકર્મભિન્નાનાં વૈધર્મ્યં, ન તુ ગુણકર્મણોઃ સાધર્મ્યમિત્યત્ર તાત્પર્યમ્ ।

^{અથવાડ્યસમવાયિકારણવૃત્તિ-સત્તાભિન્નજાતિમત્ત્વં તદર્થઃ । તેન જ્ઞાનાદીનામસમવાયિકારણત્વવિરહેડપિ નાડ્ય્યાપ્તિઃ ॥૨૩ ॥}

(ગુણ-કર્મનું સાધર્મ્ય-અસમવાયિકારણત્વ)

(કા.) અને... અસમવાયિકારણતા ગુણ-કર્મ માત્રમાં રહેલી જાણવી.

(મુ.) 'અસમવાયિકારણત્વ એ ગુણ-કર્મથી ભિન્ન પદાર્થોનું વૈધર્મ્ય છે, નહીં કે ગુણ-કર્મનું સાધર્મ્ય. એ પ્રમાણે તાત્પર્ય જાણવું. 'અથવા, (જો એને ગુણ-કર્મના સાધર્મ્ય તરીકે લેવું હોય તો) અસમવાયિકારણમાં રહેલ સત્તાભિન્નજાતિમત્ત્વ એવો તેનો અર્થ કરવો. તેથી જ્ઞાન વગેરેમાં અસમવાયિકારણત્વ ન હોવા છતાં (તેવી જાતિ ગુણત્વ વગેરે હોવાથી) અવ્યાપ્તિ નહીં આવે.

(વિ.) અર્થાત્ સમવાયસંબંધાવચ્છિન્નકાર્યતાનિરૂપિત - સમવાય - સ્વાશ્રયસમવેતત્વાન્યતર સંબંધાવચ્છિન્ન-કારણતા એ ગુણ-કર્મનું સાધર્મ્ય થયું. કપાલસંયોગાદિમાં સમવાયસંબંધાવચ્છિન્ન ને કપાલરૂપાદિમાં સ્વાશ્રયસમવેતત્વ-સંબંધાવચ્છિન્ન કારણતા છે તે જાણવું.

શંકા : જ્ઞાનાદિ આત્મવિશેષગુણોમાં અસમવાયિકારણત્વ ન હોવાથી અવ્યાપ્તિ.

(૧) સમાધાન : 'અસમવાયિકારણત્વ' એ ગુણ-કર્મનું સાધર્મ્ય નથી, પણ ગુણ-કર્મ ભિન્ન પદાર્થોનું વૈધર્મ્ય છે એમ જાણવું. ગુણ-કર્મ સિવાય ક્યાંય અસમવાયિકારણત્વ રહેતું નથી.

શંકા : મૂળની પંક્તિમાંથી જણાય છે કે સાધર્મ્ય પ્રકારણમાં સાધર્મ્ય કહેવાના અભિપ્રાયથી જ આ વાત કહેવાઈ છે, માટે એને વૈધર્મ્યકથન રૂપે કહેવું એ અયોગ્ય છે.

(૨) સમાધાન : તો પછી, અસમવાયિકારણવૃત્તિ - સત્તાભિન્ન - જાતિમત્ત્વં એવો અર્થ કરવાથી, જ્ઞાનાદિમાં પણ ગુણત્વ હોવાથી અવ્યાપ્તિ નહીં આવે.

પદકૃત્ય : આમાં 'અસમવાયિકારણવૃત્તિ' આટલું વૃત્ત્યન્તવિશેષણ ન મૂકે તો સત્તા ભિન્ન જાતિ દ્રવ્યત્વ ઘટાદિમાં

હોવાથી અતિવ્યાપ્તિ આવે.

‘સત્તાભિન્ન’ ન લખે તો અસમવાયિકારણવૃત્તિજાતિ તરીકે સત્તા લેવાશે, જે ઘટાદિમાં હોવાથી પાછી અતિવ્યાપ્તિ આવે.

‘જાતિ’ ન લખતાં ‘ધર્મ’ લખે તો અસમવાયિકારણ જે કપાલસંયોગ, એમાં ઘટ-કપાલસંયોગાન્યતરત્વ ધર્મ રહેલો છે. જે સત્તાભિન્ન પણ છે. તેથી એ ધર્મ લઈ ઘટમાં અતિવ્યાપ્તિ આવે.

શંકા : છતાં અસમવાયિકારણ કપાલસંયોગમાં કાલિક સંબંધથી દ્રવ્યત્વ રહ્યું હોવાથી અતિવ્યાપ્તિ રહેશે જ.

કોઈપણ પદાર્થ સ્વસમાનકાલીન જન્ય પદાર્થમાં કાલિક સંબંધથી રહે છે તે જાણવું.

તેથી કપાલસંયોગવૃત્તિ સત્તાભિન્ન જાતિ તરફ દ્રવ્યત્વ લઈ શકાશે જે ઘટાદિમાં રહ્યું હોવાથી અતિવ્યાપ્તિ.

સમાધાન : ‘અસમવાયિકારણવૃત્તિ’ એમ જે કહ્યું તેમાં વૃત્તિતા સમવાય સંબંધથી કહેવાથી દ્રવ્યત્વ લઈ નહીં શકાય, અતિવ્યાપ્તિનું વારણ થશે.

શંકા : તો પણ, એવી જાતિ તરીકે ગુણત્વ લઈ શકાશે જે કાલિક સંબંધથી ઘટાદિમાં રહી હોવાથી અતિવ્યાપ્તિ તદવસ્થ જ છે.

સમાધાન : જાતિમત્ત્વ જે કહ્યું છે તે પણ સમવાયસંબંધથી જાણવું. તેથી અતિવ્યાપ્તિ નહીં આવે.

(કા.) અન્યત્ર નિત્યદ્રવ્યેભ્ય આશ્રિતત્વમિહોચ્યતે ।

(મુ.) અન્યત્રેતિ । નિત્યદ્રવ્યાણિ=પરમાણ્વાકાશાદીનિ વિહાયાશ્રિતત્ત્વં સાધર્મ્યમિત્યર્થઃ । આશ્રિતત્ત્વં સમવાયાદિ-સમ્બન્ધેન વૃત્તિમત્ત્વં, વિશેષણતયા નિત્યાનામપિ કાલાદૌ વૃત્તેઃ ।

(કા.) ઇહ=ન્યાયદર્શનમાં નિત્યદ્રવ્ય સિવાયના પદાર્થોનું સાધર્મ્ય આશ્રિતત્વ કહેવાય છે.

(મુ.) પરમાણુ, આકાશ વગેરે નિત્ય દ્રવ્યોને છોડીને શેષ પદાર્થોનું આશ્રિતત્વ એ સાધર્મ્ય છે એમ અર્થ જાણવો. આશ્રિતત્વ એટલે સમવાયાદિસંબંધથી વૃત્તિમત્તા (=રહેવાપણું). (જો આવો અર્થ ન કરીએ તો) વિશેષણતા સંબંધથી નિત્ય દ્રવ્યો પણ કાલાદિમાં રહ્યા હોવાથી (અતિવ્યાપ્તિ આવે.)

(વિ.) નિત્ય દ્રવ્ય સિવાયના પદાર્થોનું સાધર્મ્ય - ‘આશ્રિતત્વ’ (=ક્યાંક રહેવાપણું)

શંકા : નિત્યદ્રવ્ય સિવાયનો પદાર્થ નિત્યજ્ઞાન છે જે વેદાન્તસિદ્ધાન્ત મુજબ અનાશ્રિત મનાયું હોવાથી એમાં અવ્યાપ્તિ.

સમાધાન : એનું વારણ કરવા જ મૂળમાં ઇહ શબ્દ મૂક્યો છે. જેનો અર્થ ઇહ = ન્યાયસિદ્ધાન્તમાં કરવાથી અવ્યાપ્તિ નહીં આવે.

શંકા : પરમાણુ વગેરે નિત્યદ્રવ્ય પણ કાલિકસંબંધથી કાલમાં તથા ઘટાદિ જન્યપદાર્થમાં રહ્યા હોવાથી અતિવ્યાપ્તિ.

સમાધાન : અહીં આશ્રિતત્વ = માત્ર રહેવાપણું (વૃત્તિમત્ત્વ) નહીં પણ સમવાયાદિસંબંધેન વૃત્તિમત્ત્વ એવો અર્થ હોવાથી અતિવ્યાપ્તિ નથી. પરમાણુ વગેરે વૃત્તિનિયામક સમવાયાદિસંબંધથી ક્યાંય રહ્યા નથી.

અહીં સમવાયાદિસંબંધ=દૈશિક-કાલિક સંબંધભિન્નવૃત્તિનિયામક સંબંધ.

તેથી પરમાણુનો અન્ય પરમાણુમાં સંયોગ હોવા છતાં અતિવ્યાપ્તિ નથી, કારણ કે પરમાણુસંયોગ વૃત્તિનિયામક નથી.

(કા.) ક્ષિત્યાદીનાં નવાનાં તુ દ્રવ્યત્વં ગુણયોગિતા ॥૨૪॥

ક્ષિતિર્જલં તથા તેજઃ પવનો મન એવ ચ ।

પરાપરત્વમૂર્તત્વક્રિયાવેગાશ્રયા અમી ॥૨૫॥

(મુ.) હવે દ્રવ્યસ્યૈવ વિશિષ્ય સાધર્મ્યં વત્કુમારભતે ક્ષિત્યાદીનામિતિ । સ્પષ્ટમ્ ॥૨૫॥

ક્ષિતિરિતિ । પૃથિવ્યપ્તેજોવાયુમનસાં પરત્વાપરત્વવત્ત્વં, મૂર્તત્વં, કર્મવત્ત્વં ચ સાધર્મ્યમ્ । ન ચ યત્ર ઘટાદૌ પરત્વમપરત્વં વા નોત્પન્નં તત્રાવ્યાપ્તિરિતિ વાચ્યમ્, પરત્વાદિસમાનાધિકરણ-દ્રવ્યત્વવ્યાપ્યજાતિમત્ત્વસ્ય વિવક્ષિતત્વાત્ ।

(નવૈદ્રવ્યોનું સાધર્મ્ય)

(કા.) ક્ષિતિ વગેરે નવનું દ્રવ્યત્વ અને ગુણયોગિતા (=ગુણવત્ત્વ) એ સાધર્મ્ય છે. ક્ષિતિ, જળ, તેજ, વાયુ અને મન આ પાંચ દ્રવ્યો પરત્વ, અપરત્વ, મૂર્તત્વ, ક્રિયા અને વેગના આશ્રય છે.

(મુ.) હવે દ્રવ્યનું જ વિશેષ પ્રકારે સાધર્મ્ય કહેવાનો પ્રારંભ કરે છે. સ્પષ્ટ છે. ॥૨૪॥

પૃથ્વી, પાણી, તેજ વાયુ અને મનનું પરત્વવત્ત્વ, અપરત્વવત્ત્વ, મૂર્તત્વ, વેગવત્ત્વ અને કર્મવત્ત્વ સાધર્મ્ય છે.

શંકા : જે ઘટાદિમાં પરત્વ કે અપરત્વ ઉત્પન્ન થયાં નથી એમાં અવ્યાપ્તિ આવશે.

સમાધાન : આવું ન કહેવું, કારણ કે પરત્વને સમાનાધિકરણ જે દ્રવ્યત્વવ્યાપ્યજાતિ, તદ્વત્ત્વની અહીં સાધર્મ્ય તરીકે વિવક્ષા કરી છે. (આવી પૃથ્વીત્વાદિ જાતિ ઘટાદિમાં પણ હોવાથી અવ્યાપ્તિ નથી.)

(વિ.) (૧) દ્રવ્યત્વ અને (૨) ગુણયોગિત્વ. આ બંને નવે દ્રવ્યોનું સાધર્મ્ય છે.

ક્ષિતિ-જળ-તેજ-વાયુ-મન... આ પાંચ દ્રવ્યોનું સાધર્મ્ય-પરત્વવત્ત્વ, અપરત્વવત્ત્વ, મૂર્તત્વ, વેગવત્ત્વ, કર્મવત્ત્વ. પરત્વ, અપરત્વ બે પ્રકારના છે.

દૈશિક-યા ને દિક્કૃત... અને કાલિક યા ને કાળકૃત.

દૈશિકપરત્વ=દૂરત્વ કાલિકપરત્વ=પ્રાચીનત્વ

દૈશિકઅપરત્વ=સન્નિહિતત્વ કાલિકઅપરત્વ=અર્વાચીનત્વ...

આ ‘પરત્વ’ વગેરે અપેક્ષાબુદ્ધિજન્ય છે.

‘બહુતરમૂર્તસંયોગાન્તરિતઃ અયમ્’ આવી અપેક્ષાબુદ્ધિથી એના વિષયમાં દૈશિકપરત્વ ઉત્પન્ન થાય છે.

‘બહુતરસૂર્યક્રિયાશ્રયોઽયમ્’ એવી અપેક્ષાબુદ્ધિથી એના વિષયમાં કાલિકપરત્વ ઉત્પન્ન થાય છે.

એમાં પણ આ વિવેક જાણવો કે કાલિકપરત્વ પૃથ્વી વગેરેના પરમાણુ, મન તથા આદ્યક્ષણાવચ્છિન્ન ઘટ વગેરેમાં રહેતું નથી. તેથી અવ્યાપ્તિ ન થાય એ માટે જાતિઘટિત લક્ષણ કરવું જોઈએ. અર્થાત્ કાલિકપરત્વસમાનાધિકરણ દ્રવ્યત્વવ્યાપ્યજાતિમત્ત્વમ્

પરમાણુ તથા આદ્યક્ષણાવચ્છિન્ન ઘટમાં પૃથ્વીત્વાદિ રહ્યા હોવાથી અવ્યાપ્તિ નહીં આવે.

છતાં મનમાં તો અવ્યાપ્તિ રહેશે જ. તો પણ, મનમાં દૈશિક પરત્વ તો રહ્યું જ છે.

તેથી પૃથ્વી વગેરે પાંચનું સામાન્યથી પરત્વવત્ત્વ વગેરે સાધર્મ્ય કહ્યું. એટલે, પરત્વસમાનાધિકરણ દ્રવ્યત્વવ્યાપ્યજાતિમત્ત્વં એ સાધર્મ્ય જાણવું.

આમાં, ‘પરત્વસમાનાધિકરણ’ આટલું ન લખે તો દ્રવ્યત્વવ્યાપ્યજાતિ ‘આત્મત્વ’, એ આત્મામાં હોવાથી અતિવ્યાપ્તિ.

‘દ્રવ્યત્વવ્યાપ્ય’ ન લખે તો પરત્વસમાનાધિકરણ જાતિ ‘સત્તા’... તદ્વત્ત્વ આકાશાદિમાં હોવાથી અતિવ્યાપ્તિ.

‘દ્રવ્યત્વ’ ન લખે તો લક્ષણ : પરત્વસમાનાધિકરણ વ્યાપ્યજાતિમત્ત્વ થાય. ‘સત્તા’ વ્યાપ્ય જાતિ નથી. તેથી હવે ‘સત્તા’ લઈને અતિવ્યાપ્તિ ન આવે, પણ ‘દ્રવ્યત્વ’ તો વ્યાપ્ય જાતિ છે જ. તેથી એ લઈને આકાશાદિમાં અતિવ્યાપ્તિ આવશે. જે દ્રવ્યત્વવ્યાપ્ય એમ લખવાથી દૂર થાય છે. કારણ કે દ્રવ્યત્વ વ્યાપ્ય તરીકે પૃથ્વીત્વ વગેરે જાતિ લેવી પડશે જે આકાશાદિમાં નથી.

શંકા : દ્રવ્યત્વને લઈને આકાશાદિમાં આવતી અતિવ્યાપ્તિનું વારણ તો ‘દ્રવ્યત્વભિન્નજાતિ’ કહી દેવાથી પણ ટળી જાય છે, તો એમ જ કહો ને, કારણ કે એમાં વ્યાપ્ય (=વ્યાપ્તિમાન) અંશ ન આવવાથી વ્યાપ્તિનો પ્રવેશ ન હોવાના કારણે લાઘવ છે.

સમાધાન : તો દ્રવ્યત્વભિન્નજાતિ તરીકે સત્તા લઈ પૂર્વોક્ત અતિવ્યાપ્તિ પાછી ઊભી જ રહેશે.

શંકા : તો પછી, સત્તા-દ્રવ્યત્વઉભયભિન્નજાતિ લો. એમાં પણ વ્યાપ્તિના પ્રવેશની અપેક્ષાએ તો લાઘવ છે જ.

સમાધાન : જેમ, ઘટ, ઘટપટોભયસ્વરૂપ છે ? તો કે ના,

ઘટ: ન ઘટપટોભયઃ, એટલે કે ઘટ: ઘટપટોભયભિન્ન:

એમ, દ્રવ્યત્વં ન સત્તાદ્રવ્યત્વોભયં.....

તેથી દ્રવ્યત્વ સ્વયં, સત્તાદ્રવ્યત્વોભયભિન્ન છે, એમ સત્તા પણ, સત્તાદ્રવ્યત્વોભયભિન્ન છે.

એટલે કે ઉભયભિન્નજાતિ તરીકે સત્તા અને દ્રવ્યત્વ બન્ને જાતિ પકડી શકાવાથી પૂર્વોક્ત અતિવ્યાપ્તિઓ તદવસ્થ જ રહેશે.

તેથી અહીં ‘દ્રવ્યત્વવ્યાપ્યજાતિ’ લેવાનું કહ્યું છે.

શંકા : યત્ર યત્ર દ્રવ્યત્વં તત્ર તત્ર દ્રવ્યત્વં.... આવી વ્યાપ્તિ છે જ.

એટલે કે સ્વ સ્વનો વ્યાપ્ય હોય છે જ. તેથી દ્રવ્યત્વવ્યાપ્યજાતિ તરીકે ‘દ્રવ્યત્વ’ પણ લઈ શકાશે જે આકાશાદિમાં પણ હોવાથી પુનઃ અતિવ્યાપ્તિ.

સમાધાન : તો પછી સાધર્મ્યનું લક્ષણ - પરત્વની સમાનાધિકરણ દ્રવ્યત્વ-વ્યાપ્ય દ્રવ્યત્વભિન્નજાતિમત્ત્વ કરવાથી આ દોષ નહીં રહે, એટલે કે ‘દ્રવ્યત્વભિન્ન’ એવું એક વધુ વિશેષણ ઉમેરવું.

વસ્તુતઃ દ્રવ્યત્વવ્યાપ્યના બદલે દ્રવ્યત્વન્યૂનવૃત્તિ લખવાથી ઉક્ત અતિવ્યાપ્તિનું વારણ થઈ જાય છે ને ‘દ્રવ્યત્વભિન્ન’ મૂકવું ન પડવાથી લાઘવ પણ થાય છે એટલે લક્ષણ આવું થશે કે -

પરત્વસમાનાધિકરણદ્રવ્યત્વન્યૂનવૃત્તિજાતિમત્ત્વમ્

શંકા : અહીં ‘જાતિ’ ના સ્થાને ‘ધર્મ’ કહો ને, ‘જાતિ’ શા માટે ?

સમાધાન : દ્રવ્યત્વ નવે દ્રવ્યોમાં છે. જ્યારે ઘટાકાશસંયોગ માત્ર ઘટ અને આકાશમાં જ છે. તેથી એ દ્રવ્યત્વન્યૂનવૃત્તિ ધર્મ છે. એ ઘટમાં રહ્યો છે. તેથી પરત્વસમાનાધિકરણ તો છે જ. વળી આકાશમાં પણ રહ્યો છે. તેથી અતિવ્યાપ્તિ આવે. એનું વારણ કરવા માટે ‘ધર્મ’ ન મૂકતાં ‘જાતિ’ મૂકી. (આ જ રીતે ઘટાકાશાન્યતરત્વ વગેરે ધર્મ લઈ ને પણ અતિવ્યાપ્તિ આવે જેનું વારણ કરવા ‘જાતિ’ કહેલ છે.)

(મુ.) મૂર્તત્વં અપકૃષ્ટપરિમાણવત્ત્વં, તત્ત્વૈષામેવ, ગગનાદિપરિમાણસ્ય કુતોડ્વપકૃષ્ટત્વાભાવાત્ । પૂર્વવત્કર્મવત્ત્વં કર્મસમાનાધિકરણ-દ્રવ્યત્વવ્યાપ્ય-જાતિમત્ત્વં, વેગવત્ત્વં વેગવદ્વૃત્તિ-દ્રવ્યત્વવ્યાપ્ય-જાતિમત્ત્વં ચ બોધ્યમ્ ॥૨૫॥

(મુ.) મૂર્તત્વ એટલે અપકૃષ્ટપરિમાણવત્ત્વ. એ આ પૃથ્વી વગેરેમાં જ રહ્યું છે. કારણ કે ગગન વગેરેનું પરિમાણ કોઈનાથી અપકૃષ્ટ (ઓછું) હોતું નથી. પૂર્વવત્ (પૂર્વે કહેવાઈ ગયેલા પરત્વની જેમ) કર્મવત્ત્વ એટલે કર્મ ને સમાનાધિકરણ જે દ્રવ્યત્વવ્યાપ્ય જાતિ તદ્વત્ત્વ એવો અર્થ ને વેગવત્ત્વ એટલે વેગવાનમાં રહેલ જે દ્રવ્યત્વવ્યાપ્ય જાતિ તદ્વત્ત્વ એવો અર્થ જાણવો.

(વિ.) મૂર્તત્વ : મૂર્તત્વં અપકૃષ્ટપરિમાણવત્ત્વમ્ ।

જેનું પરિમાણ બીજા કોઈના પરિમાણથી નાનું હોય તેનું પરિમાણ અપકૃષ્ટ પરિમાણ કહેવાય. ઘડો વગેરે અવયવી

દ્રવ્ય ગમે એટલું મોટું બનાવવામાં આવે તો પણ એ આકાશાદિથી નાના હોવાથી અપકૃષ્ટપરિમાણવાળા જ છે ને એમાં લક્ષણ સમન્વય થઈ જશે. /

શંકા : અણુપરિમાણ તરીકે દ્વ્યણુકનું ને પરમાણુનું પરિમાણ આવે છે. એમાં પણ પરમાણુનું પરિમાણ દ્વ્યણુકના પરિમાણ કરતાં અણુતર હોવાથી અપકૃષ્ટ નથી. તેથી પાર્થિવ પરમાણુ વગેરેમાં આ સાધર્મ્યની અવ્યાપ્તિ થશે.

સમાધાન : મૂર્તત્વ અવિભૂપરિમાણવત્ત્વમ્ આવો અર્થ કરવાથી કોઈ દોષ રહેશે નહીં.

ક્રિયા પૃથ્વી વગેરે પાંચમાં જ પેદા થાય છે ને આકાશાદિ વિભુમાં પેદા થતી નથી. એટલે જણાય છે કે આકાશાદિમાં ન રહી હોય એવી કોઈ સરખાઈ આ પાંચમાં રહી છે, ને એ સરખાઈને આગળ કરીને જ આ પાંચ ક્રિયાના સમવાયિકારણ બને છે. આ સરખાઈ એટલે જ મૂર્તત્વ.

તેથી આ પાંચમાં, ક્રિયાની જે સમવાયિકારણતા છે તેના અવચ્છેદક તરીકે મૂર્તત્વ સિદ્ધ થાય છે, ને લાઘવતર્કથી એ એક અને નિત્ય સિદ્ધ થવાથી જાતિ રૂપે સિદ્ધ થાય છે.

આમ મૂર્તત્વ જાતિરૂપ હોવાથી એનું ‘અપકૃષ્ટ પરિમાણવત્ત્વ’ એવું વિવેચન કરવાની જરૂર નથી, એવું પણ કેટલાક કહે છે. પણ જો એને જાતિરૂપે ન લેતાં, અપકૃષ્ટ પરિમાણવત્ત્વ રૂપ જ લેવાનું હોય તો ‘મૂર્તત્વસમાનાધિકરણદ્રવ્યત્વત્ત્વન્યૂનવૃત્તિજાતિમત્ત્વ’ એવો અર્થ જાણવો, અન્યથા આદ્યક્ષણાવચ્છિન્ન ઘટાદિમાં અવ્યાપ્તિ આવે.

કર્મવત્ત્વ અને વેગવત્ત્વ-

પૃથ્વી વગેરે પાંચ દ્રવ્યોના આવાં બે સાધર્મ્યો જે કહ્યા છે તેના પણ કર્મસમાનાધિકરણદ્રવ્યત્વવ્યાપ્ય (દ્રવ્યત્વન્યૂનવૃત્તિ) જાતિમત્ત્વ ને વેગસમાનાધિકરણદ્રવ્યત્વવ્યાપ્ય જાતિમત્ત્વ એવા પરિષ્કાર જાણી લેવા.

(કા) કાલઃકાલમિદિશાં સર્વગતત્ત્વં પરમં મહત્ ।

(મુ.) કાલેતિ । કાલાકાશાત્મદિશાં સર્વગતત્ત્વમ્, સર્વગતત્ત્વં=સર્વમૂર્તસંયોગિત્વં, પરમમહત્ત્વં ચ । **પરમમહત્ત્વત્ત્વં જાતિવિશેષઃ,** અપકર્ષનાશ્રયપરિમાણવત્ત્વં વા ।

(કા.) કાળ, આકાશ, આત્મા અને દિશા આ ૪નું સર્વગતત્ત્વ અને પરમ મહત્પરિમાણ (એ સાધર્મ્ય છે.)

(મુ.) સર્વગતત્ત્વ = સર્વમૂર્તસંયોગિત્વ. પરમમહત્ત્વત્ત્વ એ જાતિવિશેષ છે. અથવા તો એ અપકર્ષ (ઓછાશ) નો અનાશ્રય હોય એવું પરિમાણવત્ત્વ સ્વરૂપ છે.

(વિ.) શંકા : તમારું આ સાધર્મ્ય ‘અસંભવ’ દોષ ગ્રસ્ત છે. જેમ ગ્રામંગતઃ એટલે ગ્રામકર્મક (અતીતકાલીન) ગતિમાન્... એમ સર્વગતઃ = સર્વગતઃ = સર્વકર્મકગતિમાન્... લક્ષ્યભૂત કાલાદિમાં ગતિક્રિયા જ ન હોવાથી અસંભવદોષ.

સમાધાન : સર્વગતત્ત્વ = સર્વમૂર્તસંયોગિત્વ અર્થ હોવાથી અસંભવદોષ નથી, વિભુ પદાર્થોમાં ગતિક્રિયા નથી, સંયોગ તો છે જ.

પ્રશ્ન : પરમમહત્પરિમાણમાં ‘પરમમહત્ત્વત્ત્વ’ શું છે ?

ઉત્તર : એ એક વિશેષ પ્રકારની જાતિ છે.

જેમ ‘ઘટો મહાન્’, ‘પટો મહાન્’ વગેરે બુદ્ધિ થતી હોવાથી ઘટ વગેરેના પરિમાણમાં મહત્ત્વત્ત્વ એ જાતિ છે તેમ કાળ વગેરે પરમમહાન્ છે તેથી એના પરિમાણમાં પરમમહત્ત્વત્ત્વ એ જાતિ છે.

શંકા : જેમ ‘ઘટો મહાન્’ વગેરે પ્રત્યક્ષ થાય છે એમ ‘કાલો મહાન્’ વગેરે કાંઈ પ્રત્યક્ષ થતા નથી. અર્થાત્ પરમ મહત્ત્વપરિમાણ અપ્રત્યક્ષ છે. તો પરમમહત્ત્વની પ્રત્યક્ષથી સિદ્ધિ શી રીતે થાય ?

સમાધાન : કેમ ? અહં મહાન્ એવું માનસ પ્રત્યક્ષ થાય છે ને, જેનો આત્માનું પરમમહત્ત્વપરિમાણ એ વિષય છે.

શંકા : જેમ, ‘ઘટો મહાન્’ બુદ્ધિ ઘડાના પરિમાણને નજરમાં લઈને થાય છે. એમ ‘અહં મહાન્’ એવી બુદ્ધિ કાંઈ આત્માના પરમમહત્ત્વપરિમાણને નજરમાં લઈને નથી થતી, પણ આત્માના જ્ઞાનાદિગુણોને નજરમાં લઈને થાય છે. માટે પરમમહત્ત્વપરિમાણ અપ્રત્યક્ષ જ છે. ને તેથી પરમમહત્ત્વ પ્રત્યક્ષ સિદ્ધ નથી.

વળી અનુમાનથી પણ એની સિદ્ધિ થઈ શકતી નથી, કારણ કે અનુમાનથી સિદ્ધિ કરવા માટે એને કાર્યતા, કારણતા, પ્રતિબંધકતા કે પ્રતિબંધ્યતા આ ચારમાંથી કોઈ પણ એકના અવચ્છેદક તરીકે સિદ્ધ કરવું પડે જે થઈ શકતું નથી. પરમમહત્ત્વપરિમાણ નિત્ય હોવાથી કોઈના કાર્ય રૂપ નથી.

એમ એ કોઈનું પ્રતિબંધક નથી કે કોઈથી પ્રતિબંધ્ય નથી. તેથી પરમમહત્ત્વ કાર્યતા વગેરેના અવચ્છેદક તરીકે સિદ્ધ થઈ શકે નહીં.

પ્રતિશંકા : છતાં, આત્માનું પરમમહત્ત્વપરિમાણ ‘અહં સુખી’ વગેરે માનસપ્રત્યક્ષમાં કારણ છે જ ને... (માટે એને કારણતાવચ્છેદક તરીકે સિદ્ધ કરી શકાશે.)

પ્રતિસમાધાન : છતાં, કાલાદિનું પરમમહત્ત્વપરિમાણ, કાલાદિનું પ્રત્યક્ષ ન હોવાથી કારણ બનતું નથી. તેથી પરમમહત્ત્વ અતિરિક્તવૃત્તિ હોવાથી કારણતાવચ્છેદક પણ બનતું નથી.

પ્રતિશંકા : છતાં, સર્વમૂર્તસંયોગ આ ચારમાં જ ઉત્પન્ન થાય છે, ઘટાદિમાં નહીં, તેથી એની કારણતાના અવચ્છેદક તરીકે પરમમહત્ત્વ સિદ્ધ થઈ જશે.

પ્રતિસમાધાન : સર્વમૂર્તસંયોગ એ કાંઈ એક સંયોગ નથી કે જેથી પરમમહત્ત્વપરિમાણ એનું કારણ કહેવાય.

પ્રતિશંકા : ભલે કોઈ એક સંયોગ પ્રત્યે કારણ નહીં, પણ ઘટા-પટાદિ અનંતમૂર્ત દ્રવ્યોના જે અનંત સંયોગ રહ્યા છે એના પ્રત્યે તો કારણ ખરું ને ?

પ્રતિસમાધાન : ઘટ વગેરેના સંયોગ માટે કાંઈ પરમમહત્ત્વપરિમાણ આવશ્યક નથી, પટ વગેરેમાં એ ન હોવા છતાં ઘટસંયોગાદિ થાય જ છે. એટલે જ વાયુમાં પરમમહત્ત્વપરિમાણ ન હોવા છતાં વાયુનો સર્વમૂર્ત સાથે સંયોગ તો છે જ, કારણ કે વાયુ સર્વત્ર રહ્યો છે. (જુદા જુદા વાયુનો જુદા જુદા મૂર્ત સાથે સંયોગ થવા દ્વારા સર્વમૂર્ત સંયોગ છે.)

સારાંશ, કાલાદિ ચારેનું પરમમહત્ત્વપરિમાણ કારણ બનતું હોય એવું કોઈ કાર્ય નથી. તેથી પરમમહત્ત્વ કારણતાના અવચ્છેદક તરીકે પણ સિદ્ધ થતું નથી. તો એને જાતિ કેમ કહી શકાય ?

સમાધાન : એટલે જ મુક્તાવલીમાં અપકર્ષનાશ્રય... એવો બીજો વિકલ્પ દેખાડ્યો છે.

અથવા પરમમહત્ત્વ = અપકર્ષનાશ્રયપરિમાણવત્ત્વમ્

અણુ પરિમાણમાં પરમાણુનું પરિમાણ અપકર્ષનો અનાશ્રય છે. તેથી એમાં અતિવ્યાપ્તિ ન થાય એ માટે અપકર્ષનાશ્રયમહત્ત્વપરિમાણવત્ત્વ એવો અર્થ જાણવો. અર્થાત્ જે અપકર્ષનો અનાશ્રય હોય એવું મહત્ત્વપરિમાણ એ પરમમહત્ત્વપરિમાણ (પરમમહત્ત્વ).

(કા.) ક્ષિત્યાદિ પદ્મ ભૂતાનિ ચત્વારિ સ્પર્શવન્તિ હિ ॥૨૬॥

(મુ.) ક્ષિત્યાદીતિ । પૃથિવ્યક્ષેજોવાય્વાકાશાનાં ભૂતત્વમ્ । તત્ત્વ બહિરિન્દ્રિયગ્રાહ્યવિશેષગુણવત્ત્વમ્ । અન્ન ગ્રાહ્યત્વં લૌકિકપ્રત્યક્ષસ્વરૂપયોગ્યત્વં બોધ્યમ્ । તેન ‘જ્ઞાતો ઘટઃ’ ઇતિ પ્રત્યક્ષે જ્ઞાનસ્યાપ્યુપનીતમાનવિષયત્વાત્તદ્વત્યાત્મનિ

નાતિપ્રસન્નઃ । ન વા લૌકિકપ્રત્યક્ષાવિષયરૂપાદિમતિ પરમાણ્વાદાવવ્યાપ્તિઃ, તસ્યાપિ સ્વરૂપયોગ્યત્વાત્, મહત્ત્વ-લક્ષણકારણાન્તરાસન્નિધાનાચ્ચ ન પ્રત્યક્ષત્વમ્ । અથવાડત્માવૃત્તિવિશેષગુણવત્ત્વં તત્ત્વમ્ ।

(ભૂતત્વ-સાધર્મ્ય)

(કા.) ક્ષિતિ વગેરે પાંચ ‘ભૂત’ છે, (ક્ષિતિ વગેરે) ચાર સ્પર્શવાન્ છે.

(મુ.) પૃથ્વી, જળ, તેજ, વાયુ અને આકાશ આ પાંચનું સાધર્મ્ય ભૂતત્વ છે. તે (=ભૂતત્વ) બહિરિન્દ્રિયગ્રાહ્ય જે વિશેષગુણ તદ્વત્ત્વ રૂપ છે. એમાં ‘ગ્રાહ્ય’ નો અર્થ લૌકિક પ્રત્યક્ષને જે સ્વરૂપયોગ્ય હોય તે એવો જાણવો. તેથી જ્ઞાતો ઘટઃ એવા પ્રત્યક્ષમાં જ્ઞાન પણ ઉપનીતભાનનો વિષય હોવાથી તદ્વાન્ આત્મામાં (આ સાધર્મ્યની) અતિ નહીં થાય. તથા, લૌકિકપ્રત્યક્ષનો વિષય ન બનતા રૂપ વગેરે (વિશેષગુણ) ધરાવનાર પરમાણ્વાદિમાં અવ્યાપ્તિ નહીં આવે. કારણ કે તે રૂપ વગેરે પણ સ્વરૂપયોગ્ય તો છે જ. માત્ર મહત્ત્વ નામના અન્ય કારણનું સંનિધાન ન મળવાથી એનું પ્રત્યક્ષ થતું નથી. અથવા, આત્મામાં નહીં રહેલ જે વિશેષગુણ, તદ્વત્ત્વ એ ભૂતત્વ (એમ અર્થ જાણવો.)

(વિ.) આ ભૂતત્વ શું છે ? બહિરિન્દ્રિયગ્રાહ્યવિશેષગુણવત્ત્વ.

જેમાં બહિરિન્દ્રિયનો વિષય બનનાર વિશેષગુણ હોય તે ભૂત. આવા વિશેષગુણ ગન્ધ, રસ, રૂપ, સ્પર્શ અને શબ્દ છે.

પદ્ધત્ય : ‘બહિઃ’ પદ ન મૂકે તો, ઇન્દ્રિયગ્રાહ્યવિશેષગુણવત્ત્વ લક્ષણ થાય. ઇન્દ્રિયથી મન પકડી શકાય. એના વિષયભૂત વિશેષગુણ તરીકે જ્ઞાન આવી શકે જે આત્મામાં હોવાથી અતિવ્યાપ્તિ થાય. પણ જ્ઞાન ચક્ષુ વગેરે બહિરિન્દ્રિયનો વિષય નથી, માટે અતિવ્યાપ્તિ નહીં.

‘વિશેષગુણ’ ન લખે તો, બહિરિન્દ્રિયગ્રાહ્યત્વ’ આવું લક્ષણ થાય. જે આકાશમાં અવ્યાપ્ત છે અને ઘટરૂપ વગેરે ગુણોમાં અતિવ્યાપ્ત છે.

શંકા : પ્રથમક્ષણે ‘અયં ઘટઃ’ એવું જ્ઞાન (વ્યવસાય) થયું તે પછી, ‘ઘટજ્ઞાનવાનહં’ ‘મયા જ્ઞાતોઽયં ઘટઃ’ એવું જ્ઞાન થયું જે અનુવ્યવસાય કહેવાય છે. આમાં જ્ઞાતઃ=વિષયતાસંબંધેન જ્ઞાનવિશિષ્ટઃ

તેથી જ્ઞાન ‘ઘટ’ નું વિશેષણ બને છે.

તેથી અનુવ્યવસાયાત્મક જ્ઞાનનો વિષય જેમ ઘટ છે તેમ એના વિશેષણ તરીકે (વિશેષણવિધયા) જ્ઞાન પણ વિષય છે જ.

વળી, ‘જ્ઞાતોઽયં ઘટઃ’ આ એક અખંડ પ્રત્યક્ષ છે જે ચક્ષુજન્ય છે. તેથી, એના વિષયભૂત જ્ઞાન પણ બહિરિન્દ્રિયગ્રાહ્યવિશેષગુણ બની ગયો (કારણ કે બહિરિન્દ્રિયગ્રાહ્યત્વ=બહિરિન્દ્રિયજન્યપ્રત્યક્ષવિષયત્વ). તેથી આત્મામાં અતિવ્યાપ્તિ આવશે.

સમાધાન : અહીં ‘બહિરિન્દ્રિયગ્રાહ્યત્વ’ માં ગ્રાહ્યત્વનો અર્થ ‘લૌકિકપ્રત્યક્ષવિષયત્વ’ કરવાથી, અર્થાત્ ‘લૌકિકસંનિકર્ષમાત્રપ્રયોજ્યવિષયત્વ’ એવો કરવાથી આ અતિવ્યાપ્તિનું વારણ થઈ જશે.

આશય એ છે કે ‘જ્ઞાતોઽયં ઘટઃ’ આવું અનુવ્યવસાયાત્મક જ્ઞાન ઘટાંશમાં લૌકિકપ્રત્યક્ષ છે, જ્ઞાનાંશમાં અલૌકિકપ્રત્યક્ષ છે. તેથી જ્ઞાનાંશમાં અલૌકિકસંનિકર્ષપ્રયોજ્યવિષયતા છે, પણ લૌકિક સંનિકર્ષપ્રયોજ્યવિષયતા નથી.

તે આ રીતે : જ્ઞાન સાથે ચક્ષુસન્નિકર્ષ શક્ય નથી. અને છતાં એ પ્રત્યક્ષનો (અનુવ્યવસાયાત્મકજ્ઞાનનો) વિશેષણવિધયા વિષય તો બને જ છે. ને સંનિકર્ષ વિના પ્રત્યક્ષ તો થાય જ નહીં. તો અહીં કયો સંનિકર્ષ હોય? તો કે જ્ઞાનલક્ષણાસંનિકર્ષ.

જેમ, એક ધૂમને જોઈને સામાન્યલક્ષણાસંનિકર્ષથી સકલધૂમની ઉપસ્થિતિ થવામાં સામાન્યલક્ષણા સંનિકર્ષ મનાયો છે એમ 'સુરભિચન્દનમ્' એવું ચાક્ષુષ પ્રત્યક્ષ થવામાં 'સુરભિ' અંશે ને શુક્તિમાં થતા ભ્રમાત્મક 'ઇદં રજતમ્' જ્ઞાનમાં રજતાંશે જ્ઞાનલક્ષણાસંનિકર્ષ મનાયો છે. ચંદનને જોઈ 'સુરભિ' નું સ્મરણ થાય છે ને એના વિષયભૂત 'સુરભિ' ચન્દનના પ્રત્યક્ષમાં સાથે ભાસે છે. ઇદંનું પ્રત્યક્ષ થાય - ચાકચીક્યાદિ દેખાય એટલે રજતનું સ્મરણ થાય છે. એના વિષયભૂત રજતનું આ પ્રત્યક્ષમાં ભાન થવાથી 'ઇદં રજતમ્' એવો બોધ થાય છે. આમ સુરભિ કે રજત સાથે ચક્ષુ સંનિકર્ષ થવામાં એનું સ્મરણાત્મક જ્ઞાન ભાગ ભજવે છે, માટે આ જ્ઞાનલક્ષણા સંનિકર્ષ કહેવાય છે. (આને વૈજ્ઞાનિક સંનિકર્ષ પણ કહે છે.)

એ જ રીતે, આત્મામાં ઉત્પન્ન થયેલ ઘટજ્ઞાનના અનુવ્યવસાયનું વિષયભૂત જ્ઞાન બાહ્યઘટમાં ભાસે છે. (જેમ રજતના સ્મરણ પછી એના વિષયભૂત રજતને ઉપાડી બહાર પૂર્વવર્તી પદાર્થમાં ગોઠવી 'ઇદં રજતમ્' બોધ થાય છે એમ) 'ઘટજ્ઞાનવાન્ અહં' એવા અનુવ્યવસાયના વિષયભૂત ઘટજ્ઞાનને બાહ્ય ઘટમાં ગોઠવી 'જ્ઞાતોઽયં ઘટઃ' એવો બોધ થાય છે.

એટલે આ ચક્ષુજન્ય પ્રત્યક્ષનો વિષય જ્ઞાન બન્યું, તદ્વત્તા આત્મામાં હોવાથી અતિવ્યાપ્તિ થઈ.

છતાં, આ ચક્ષુજન્ય પ્રત્યક્ષમાં ભાસતા જ્ઞાનાંશમાં જ્ઞાનલક્ષણા (અલૌકિક) સન્નિકર્ષપ્રયોજ્ય વિષયતા છે. માત્ર લૌકિક સંનિકર્ષ પ્રયોજ્ય વિષયતા નથી. તેથી અતિવ્યાપ્તિ નહીં આવે.

[અલૌકિકસંનિકર્ષજન્ય સાક્ષાત્કાર એ ઉપનીતભાન કહેવાય છે. તેથી, પ્રસ્તુતમાં 'જ્ઞાતોઽયં ઘટઃ' એ ઉપનીતભાન છે, અને એ જ્ઞાન એના વિષયભૂત છે. માટે મુક્તાવલીમાં 'જ્ઞાનસ્યાપ્યુપનીતભાનવિષયત્વાદ્' એમ જણાવ્યું છે.]

શંકા : છતાં પાર્થિવ પરમાણુ વગેરેના રૂપ વગેરેનું પ્રત્યક્ષ થતું ન હોવાથી એ પરમાણુમાં અવ્યાપ્તિ આવશે.

સમાધાન : અહીં બહિરિન્દ્રિયગ્રાહ્ય એટલે બહિરિન્દ્રિયજન્ય પ્રત્યક્ષ વિષયત્વ એટલો જ અર્થ નથી, કિન્તુ તેવા પ્રત્યક્ષનું સ્વરૂપયોગ્યત્વ એવો અર્થ છે.

પરમાણુના વિશેષગુણ પ્રત્યક્ષ નથી થતા તે પોતે સ્વરૂપયોગ્ય નથી એ કારણે નહીં, પણ પ્રત્યક્ષ માટે અપેક્ષિત અન્ય નિમિત્ત કારણ જે મહત્પરિમાણ, તે ન હોવાના કારણે. એટલે એ રૂપ વગેરેમાં સ્વરૂપયોગ્યતા તો છે જ. માટે અવ્યાપ્તિ નહીં.

પ્રશ્ન : આ સ્વરૂપયોગ્યતા શું છે ?

ઉત્તર : કારણતાવચ્છેદકધર્મવત્ત્વ એ સ્વરૂપયોગ્યતા છે. જેમ કે, અરણ્યસ્થ જે દંડથી ક્યારેય ઘટોત્પત્તિ નથી થઈ, એમાં પણ ઘટકારણતાવચ્છેદક દંડત્વ જે છે તે જ એમાં રહેલી ઘટની સ્વરૂપયોગ્યતા છે. ને તેથી એ દંડ પણ સ્વરૂપયોગ્ય કારણ તો કહેવાય જ છે. (એને કુંભાર વગેરે અન્ય કારણ સામગ્રીનો સહકાર નથી મળ્યો, માટે ઘટોત્પત્તિ નથી કરી.)

આ જ રીતે પરમાણુના રૂપ વગેરેમાં પણ પ્રત્યક્ષકારણતાવચ્છેદક રૂપત્વ વગેરે ધર્મ રહેલા જ છે. તેથી એ સ્વરૂપયોગ્ય છે જ. માટે અવ્યાપ્તિ નહીં.

એટલે લક્ષણ આવું થયું - બહિરિન્દ્રિયજન્યલૌકિકપ્રત્યક્ષસ્વરૂપયોગ્યવિશેષગુણવત્ત્વં ભૂતત્વમ્ ।

શંકા : યક્ષુ વગેરે ઇન્દ્રિયો કે જે તેજસ્ વગેરે દ્રવ્યમય છે એમાં મહત્પરિમાણ હોવા છતાં એનું પ્રત્યક્ષ કેમ નથી થતું ?

સમાધાન : જેમાં ઉદ્ભૂતરૂપ હોય ને સાથે મહત્પરિમાણ હોય એનું પ્રત્યક્ષ થાય છે. પરમાણુમાં ઉદ્ભૂતરૂપ છે, પણ મહત્ત્વ નથી, માટે પ્રત્યક્ષ નહીં. યક્ષુ વગેરેમાં મહત્ત્વ છે, પણ ઉદ્ભૂતરૂપ નથી, માટે પ્રત્યક્ષ નથી. (યક્ષુ વગેરેમાં અનુદ્ભૂત રૂપ છે તે જાણવું.)

શંકા : આનો અર્થ એ થયો કે પ્રત્યક્ષકારણતાવચ્છેદક ઉદ્ભૂતરૂપત્વ છે, ‘રૂપત્વ’ નહીં, કારણ કે રૂપત્વ તો અનુદ્ભૂતરૂપમાં પણ છે. તેથી યક્ષુ વગેરેના રૂપ વગેરેમાં પ્રત્યક્ષસ્વરૂપયોગ્યત્વ ન આવવાથી યક્ષુ વગેરેમાં અવ્યાપ્તિ આવશે.

સમાધાન : તેથી, મુક્તાવલીમાં ભૂતત્વનું બીજું લક્ષણ આપ્યું કે આત્માઽવૃત્તિવિશેષગુણવત્ત્વં ભૂતત્વમ્.... આમાં લાઘવ પણ છે. જ્ઞાનને લઈને આત્મામાં અતિવ્યાપ્તિ ન થાય એ માટે ‘આત્માવૃત્તિ’ લખ્યું છે. તથા દૈશિક પરત્વ લઈને મનમાં અતિવ્યાપ્તિ ન થાય એ માટે ‘વિશેષ’ પદ મૂક્યું છે. વસ્તુતઃ શબ્દસ્પર્શાન્યતરવત્ત્વં ભૂતત્વમ્ એવું લક્ષણ જાણવું.

(કા.) દ્રવ્યારમ્ભશ્ચતુર્ણુ સ્યાદથાઽઽકાશશરીરિણામ્ ।

અવ્યાપ્યવૃત્તિક્ષણિકો વિશેષગુણ ઇષ્યતે ॥૨૭॥

(મુ.) ચત્વારીતિ । પૃથિવ્યસેજોવાયૂનાં સ્પર્શવત્ત્વમ્ । દ્રવ્યારમ્ભ ઇતિ । પૃથિવ્યસેજોવાયુષુ ચતુર્ણુ દ્રવ્યારમ્ભકત્ત્વમ્ । ન ચ દ્રવ્યાનારમ્ભકે ઘટાદાવવ્યાપ્તિઃ । દ્રવ્યસમવાયિકારણવૃત્તિ-દ્રવ્યત્વવ્યાપ્ય-જાતિમત્ત્વસ્ય વિવક્ષિતત્વાત્ ।

(ક્ષિત્યાદિ ઇનું સાધર્મ્ય)

(કા.) દ્રવ્યારંભ ચારમાં થાય છે. હવે આકાશ અને શરીરી (આત્મા) નું (સાધર્મ્ય) અવ્યાપ્યવૃત્તિ-ક્ષણિક વિશેષગુણ મનાયો છે.

(મુ.) પૃથ્વી-અપ્-તેજ-વાયુનું સ્પર્શવત્ત્વ (એ સાધર્મ્ય છે.) પૃથ્વી, અપ્, તેજ, વાયુ આ ચારમાં દ્રવ્યારમ્ભકત્વ (એ સાધર્મ્ય છે.) દ્રવ્યના અનારંભક ઘટાદિ (અંતિમ અવયવી) માં અવ્યાપ્તિ નથી, કારણ કે દ્રવ્યના સમવાયિકારણમાં રહેલ જે દ્રવ્યત્વવ્યાપ્યજાતિ તદ્વત્ત્વની વિવક્ષા કરી છે.

(વિ.) પૃથ્વી, જળ, તેજ અને વાયુનું સાધર્મ્ય-સ્પર્શવત્ત્વમ્ તથા દ્રવ્યારંભકત્વમ્

શંકા : દ્રવ્યારંભકત્વ લક્ષણ ઘટાદિ અંતિમ અવયવીમાં અવ્યાપ્ત છે, કારણ કે તે ઘટાદિ, કોઈ દ્રવ્યના આરંભક નથી.

સમાધાન : દ્રવ્યસમવાયિકારણવૃત્તિદ્રવ્યત્વવ્યાપ્ય (ન્યૂનવૃત્તિ) જાતિમત્ત્વમ્ લક્ષણ કરવાથી એ અવ્યાપ્તિ ટળી જશે.

શંકા : જેઓ મૂર્તત્વને જાતિ માને છે એમના મતે મનમાં અતિવ્યાપ્તિ થશે, કારણ કે દૃવ્યણુકના આરંભક પાર્થિવપરમાણુમાં દ્રવ્યત્વવ્યાપ્ય એવી મૂર્તત્વ જાતિ રહી છે જે મનમાં પણ છે.

સમાધાન : તો પછી મનોઽવૃત્તિ એટલું વિશેષણ જોડવું. એટલે કે દ્રવ્યસમવાયિકારણવૃત્તિ-મનોઽવૃત્તિદ્રવ્યત્વ-

ન્યૂનવૃત્તિજાતિમત્ત્વમ્ આવું લક્ષણ કરવું. જો કે આમાં 'સમવાયિકારણ' કહેવામાં કારણતાનો સમાવેશ હોવાથી ગૌરવ થાય છે, તેથી, સમવાયેન દ્રવ્યવદ્વૃત્તિ - મનોઽવૃત્તિ-દ્રવ્યત્વન્યૂનવૃત્તિજાતિમત્ત્વમ્ એવું લક્ષણ જાણવું. જો કે મનોઽવૃત્તિ લખવાથી સત્તા-દ્રવ્યત્વ વગેરે જાતિઓ લઈ ન શકાવાથી આકાશ વગેરેમાં અતિવ્યાપ્તિ આવવાનો પ્રશ્ન નથી. તેથી 'દ્રવ્યત્વન્યૂનવૃત્તિ' વિશેષણ ન મૂકીએ તો પણ ચાલે-એટલે કે સમવાયેન દ્રવ્યવદ્વૃત્તિમનોઽવૃત્તિજાતિમત્ત્વમ્ ।

(આકાશ-આત્માનું સાધર્મ્ય)

(મુ.) અથાકાશેતિ । આકાશાત્મનામવ્યાપ્યવૃત્તિ-ક્ષણિકવિશેષગુણવત્ત્વં સાધર્મ્યમિત્યર્થઃ । આકાશસ્ય વિશેષ-ગુણઃ શબ્દઃ । સ ચાવ્યાપ્યવૃત્તિઃ, યદા કિંચિદવચ્છેદેન શબ્દ ઉત્પદ્યતે તદાઽન્યાવચ્છેદેન તદભાવસ્યાપિ સત્ત્વાત્ ।

(મુ.) આકાશ અને આત્માનું અવ્યાપ્યવૃત્તિ વિશેષ ગુણવત્ત્વ અને ક્ષણિક વિશેષ ગુણવત્ત્વ એ સાધર્મ્ય છે. આકાશનો વિશેષ ગુણ શબ્દ છે. તે અવ્યાપ્યવૃત્તિ છે. કારણ કે જ્યારે કિંચિદ્અવચ્છેદેન (કો'ક ભાગમાં) શબ્દ ઉત્પન્ન થાય છે ત્યારે અન્યાવચ્છેદેન (અન્યભાગમાં) એનો અભાવ પણ (આકાશમાં) હોય છે.

(વિ.) આકાશ-શરીરી (જીવો)નું સાધર્મ્ય

(1) અવ્યાપ્યવૃત્તિ વિશેષ ગુણવત્ત્વમ્

(2) ક્ષણિક વિશેષ ગુણવત્ત્વમ્.

(1) અવ્યાપ્યવૃત્તિવિશેષગુણવત્ત્વમ્ -

સ્વાધિકરણવૃત્તિઅભાવપ્રતિયોગિત્વં અવ્યાપ્યવૃત્તિત્વમ્. સ્વ=કપિસંયોગ, એનું અધિકરણ=વૃક્ષ, એમાં રહેલો અભાવ=કપિસંયોગાભાવ, એનો પ્રતિયોગી કપિસંયોગ છે. તેથી એ અવ્યાપ્યવૃત્તિ છે.

શબ્દ આકાશનો અવ્યાપ્યવૃત્તિગુણ છે. એટલે કે એ જ્યારે ઉત્પન્ન થાય છે ત્યારે જ્યાં એના ભેરી વગેરે ઉત્પાદક હોય ત્યાં જ ઉત્પન્ન થાય છે, સંપૂર્ણ આકાશમાં નહીં, અન્યથા એ સર્વત્ર સંભળાવો જોઈએ. તેથી જ્યારે એ આકાશમાં ભેર્યવચ્છેદેન ઉત્પન્ન થાય છે ત્યારે જ એનો આકાશમાં અન્યદેશાવચ્છેદેન અભાવ પણ હોય છે. તેથી એ અવ્યાપ્યવૃત્તિ છે.

ન્યાયમતે આત્મા પણ વિભુ છે. પણ એટલા માત્રથી, જ્ઞાન વગેરે કાંઈ આપ્તા આત્મામાં પેદા થતાં નથી, કિન્તુ શરીરાવચ્છેદેન જ ઉત્પન્ન થાય છે. તેથી, એ પણ અવ્યાપ્યવૃત્તિ ગુણો છે. તેથી, અવ્યાપ્યવૃત્તિ વિશેષગુણ તરીકે શબ્દ, જ્ઞાન વગેરે લઈને આકાશ, આત્મામાં લક્ષણ સમન્વય થઈ જાય છે.

(મુ.) ક્ષણિકત્વં ચ તૃતીયક્ષણવૃત્તિધ્વંસપ્રતિયોગિત્વમ્ । યોગ્યવિભુવિશેષગુણાનાં સ્વોત્તરવૃત્તિવિશેષગુણનાશ્યત્વાત્ પ્રથમશબ્દસ્ય દ્વિતીયશબ્દેન નાશઃ । એવં જ્ઞાનાદીનામપિ । જ્ઞાનાદિકં યદાઽઽત્મનિ વિભૌ શરીરાવચ્છેદેનોત્પદ્યતે તદા ઘટાદ્યવચ્છેદેન તદભાવોઽસ્ત્યેવ । એવં જ્ઞાનાદિકમપિ ક્ષણદ્વયાવસ્થાયિ । ઇત્થં ચાઽવ્યાપ્યવૃત્તિવિશેષગુણવત્ત્વં, ક્ષણિક-વિશેષગુણવત્ત્વં ચાર્થઃ । પૃથિવ્યાદૌ રૂપાદિવિશેષગુણોઽસ્તીત્યતોઽવ્યાપ્યવૃત્તીત્યુક્તમ્ । પૃથિવ્યાદાવવ્યાપ્યવૃત્તિઃ સંયોગાદિ-રસ્તીતિ વિશેષગુણેત્યુક્તમ્ ।

(મુ.) (ક્ષણિકવિશેષગુણવત્ત્વ જે કહ્યું તેમાં) ક્ષણિકત્વ એટલે તૃતીય ક્ષણમાં રહેલા ધ્વંસનું પ્રતિયોગિત્વ, યોગ્યવિભુવિશેષગુણો (વિભુદ્રવ્યના યોગ્યવિશેષગુણો)-સ્વોત્તરવર્તી વિશેષગુણથી નાશ્ય હોવાના કારણે પ્રથમશબ્દનો દ્વિતીય શબ્દથી નાશ થાય છે. એ જ રીતે જ્ઞાનાદિમાં પણ (અવ્યાપ્યવૃત્તિવિશેષગુણત્વ ને ક્ષણિકવિશેષગુણત્વ છે.) જ્ઞાનાદિ જ્યારે વિભુ એવા આત્મામાં

શરીરાવચ્છેદન ઉત્પન્ન થાય છે ત્યારે ઘટાદ્યવચ્છેદન એનો અભાવ (આત્મામાં) હોય જ છે. (માટે જ્ઞાનાદિ અવ્યાપ્યવૃત્તિવિશેષગુણ છે.) એમ જ્ઞાનાદિ પણ ક્ષણદ્વય રહેનારાં છે. આમ (આકાશ અને આત્માનું સાધર્મ્ય) અવ્યાપ્યવૃત્તિવિશેષગુણવત્ત્વ અને ક્ષણિક વિશેષગુણવત્ત્વ છે. (આ બેમાંના પ્રથમ સાધર્મ્યનું પદ્ધત્ય) પૃથ્વી વગેરેમાં રૂપ વગેરે વિશેષગુણ છે. તેથી (એમાં અતિના વારણ માટે) ‘અવ્યાપ્યવૃત્તિ’ એમ વિશેષણ વાપર્યું છે. પૃથ્વી વગેરેમાં અવ્યાપ્યવૃત્તિ એવા સંયોગ વગેરે ગુણ છે. તેથી ‘વિશેષગુણ’ એવું વિશેષણ જોડ્યું છે. (રૂપ વગેરે અવ્યાપ્યવૃત્તિ નથી ને સંયોગાદિ વિશેષગુણ નથી.)

(વિ.) (2) ક્ષણિકવિશેષગુણવત્ત્વમ્ : શબ્દ અને જ્ઞાન-સુખાદિ ક્ષણિક વિશેષ ગુણો છે, માટે આ, આકાશ-આત્માનું સાધર્મ્ય છે. પૃથ્વી વગેરેના રૂપાદિગુણો અક્ષણિક (=અધિકક્ષણસ્થાયી) છે.

શંકા : શબ્દાદિને પણ અક્ષણિક માનો ને ?

સમાધાન : જો એવું હોય તો એકવાર શબ્દ ઉત્પન્ન થાય પછી એનો નાશક કોણ ? એમ જ્ઞાન પ્રગટ્યા પછી એનો નાશક કોણ ? ઘટના રૂપાદિગુણોના નાશમાં તો ‘ઘટનાશ’ કારણ બની શકે છે, પણ શબ્દાદિના નાશમાં એના આશ્રયના નાશને નાશક માની શકાતો નથી, કારણકે એના આશ્રયભૂત આકાશ-આત્મા નિત્ય હોવાથી નાશ પામતા જ નથી.

વળી, એક શબ્દ સાંભળ્યા બાદ બીજો શબ્દ સંભળાય ત્યારે પણ જો પૂર્વશબ્દ વિદ્યમાન હોય તો એ વખતે એકી સાથે બન્ને શબ્દો સંભળાવા જોઈએ. જેમ એક ઘડો વિદ્યમાન છે ને બીજો ઘડો લાવવામાં આવે ત્યારે બન્ને ઘડા દેખાય છે તેમ. આ જ રીતે ઘટનું જ્ઞાન થયા પછી પટજ્ઞાન થતી વખતે ચિરસ્થાયી હોવાના કારણે ઘટનું જ્ઞાન પણ જો હાજર હોય તો એકી સાથે એ બન્ને જ્ઞાન અનુભવાવા જોઈએ. પણ આવો અનુભવ ક્યારેય થતો નથી.

તેથી, શબ્દ-જ્ઞાન વગેરે ક્ષણિક ગુણો છે.

પ્રશ્ન : આમાં ક્ષણિકત્વ શું છે ? એકક્ષણસ્થાયિત્વ ?

ઉત્તર : જો એકક્ષણસ્થાયિત્વ માનીએ તો ક્ષણમાત્રસ્થાયી ઘટની જેમ શબ્દનું પણ ક્યારેય પ્રત્યક્ષ નહીં થાય.

શંકા : આવી આપત્તિ આપવી યોગ્ય નથી, કારણ કે શબ્દ અને ઘટમાં તફાવત છે.

ઘટનું પ્રત્યક્ષ કરવા માટે સંયોગ એ સંનિકર્ષ છે. પ્રથમ ક્ષણે ઘટ ઉત્પન્ન થાય, બીજી ક્ષણે સંનિકર્ષ (સંયોગ) થાય ને ત્રીજી ક્ષણે પ્રત્યક્ષ થાય. એટલે બીજી ક્ષણે ઘટ નાશ પામી જતો હોય તો તો એની સાથે સંનિકર્ષ જ ન થવાથી પ્રત્યક્ષ શી રીતે થાય?

પણ શબ્દનું પ્રત્યક્ષ કરવા માટેનો સંનિકર્ષ તો સમવાય છે જે નિત્ય હોવાથી જેવો શબ્દ ઉત્પન્ન થાય કે એ જ ક્ષણે એ લાગુ પડી જાય છે. (જેમ આદ્યક્ષણાવચ્છિન્ન ઘટમાં સંયોગાદિગુણો ન હોવા છતાં, ઘટવાદિ જાતિઓ તો લાગુ પડી જાય છે તેમ.)

તેથી, પ્રથમક્ષણે શબ્દોત્પત્તિ થવા સાથે જ સમવાયસંનિકર્ષ પણ થઈ જવાથી દ્વિતીયક્ષણે એનું પ્રત્યક્ષ થઈ જશે જ. ભલે ને એ બીજી ક્ષણે, પ્રત્યક્ષનું ‘શબ્દ’ રૂપ કારણ નાશ પામી જાય - જેમ પ્રથમ ક્ષણે વિદ્યમાન અને બીજી ક્ષણે નાશ પામી જતો ‘ઘટપ્રાગભાવ’, બીજી ક્ષણે ઘટોત્પત્તિ કરે છે તેમ શબ્દ પણ સ્વપ્રત્યક્ષાત્મક કાર્ય કરી શકવામાં કશો વાંધો નથી.

સમાધાન : કેટલાંક કારણો એવા હોય છે કે જે પૂર્વકાલવૃત્તિત્વેન કારણ હોય છે, જ્યારે કેટલાંક કારણો એવા હોય છે કે જે પૂર્વકાલવૃત્તિત્વેન તો કારણ હોય છે જ, પણ સમકાલવૃત્તિત્વેન પણ કારણ હોય છે. અર્થાત્ કાર્યની પૂર્વક્ષણે તો એ હાજર જોઈએ જ, પણ જે ક્ષણે કાર્ય થાય એ ક્ષણે પણ એ હાજર જોઈએ જ. પ્રત્યક્ષાત્મક કાર્ય પ્રત્યે વિષય પણ આવું જ કારણ છે.

શંકા : વિષયને પ્રત્યક્ષકાળે પણ હાજર માનવાની શી જરૂર છે ?

સમાધાન : વિનશ્યદવસ્થ ઘટ સાથે પૂર્વક્ષણે (કે જે ઘટની અંતિમક્ષણ છે ત્યારે) સંનિકર્ષ તો થઈ જ ગયેલો છે. એટલે એ ઘટની નાશક્ષણે પણ એનું પ્રત્યક્ષ થવું જોઈએ. પણ થતું હોય એવો અનુભવ નથી. તેથી જણાય છે કે ઘટનું પ્રત્યક્ષ થવા માટે પ્રત્યક્ષ કાળે પણ ઘટ વિદ્યમાન હોવો જોઈએ.

એમ શબ્દના પ્રત્યક્ષકાળે શબ્દ પણ વિદ્યમાન હોવો આવશ્યક છે. તેથી શબ્દને માત્ર એક ક્ષણ સ્થાયી માની શકાય નહીં.

પ્રશ્ન : 'શબ્દભલે દ્વિક્ષણસ્થાયી છે. તૃતીયક્ષણે એનો નાશ થઈ જાય છે તો એ નાશક કોણ ?

ઉત્તર : દ્વિતીય ક્ષણોત્પન્ન શબ્દ એનો નાશક છે.

આશય એ છે કે બધા યોગ્ય વિભુવિશેષગુણો ક્ષણિક છે, તેથી ત્રીજી ક્ષણે એ બધાનો નાશ થઈ જ જાય છે. તેથી એવો નિયમ માનવામાં આવ્યો છે કે

(યોગ્યવિભુવિશેષગુણોનો નાશક)

યોગ્યવિભુવિશેષગુણાનાં સ્વોત્તરવર્તિયોગ્યવિશેષગુણનાશ્યત્વમ્ ।

વિભુ દ્રવ્યોના યોગ્ય વિશેષગુણો સ્વોત્તરવર્તિ યોગ્ય વિશેષ ગુણોથી નાશ્ય હોય છે.

પ્રથમ ક્ષણે પ્રથમ શબ્દ ઉત્પન્ન થયો,

દ્વિતીયક્ષણે દ્વિતીયશબ્દ ઉત્પન્ન થયો.

આ દ્વિતીય શબ્દ પ્રથમ શબ્દનો નાશક છે. કારણ હાજર થયા પછી કાર્ય થાય. એટલે બીજી ક્ષણે આ 'દ્વિતીયશબ્દ' રૂપ નાશક હાજર થયો. તેથી તૃતીયક્ષણે પ્રથમશબ્દનો નાશ થાય છે. માટે શબ્દને દ્વિક્ષણસ્થાયી માનવો પડે છે, માત્ર એક ક્ષણ સ્થાયી નહીં.

એમ તો, દશમીક્ષણે ઉત્પન્ન થતો શબ્દ પણ પ્રથમશબ્દને ઉત્તરવર્તી જ છે, છતાં એને જો પ્રથમશબ્દનો નાશક માનવામાં આવે તો શબ્દ દશક્ષણસ્થાયી થઈ જાય જે ઇષ્ટ નથી. તેથી અહીં જે સ્વોત્તરવર્તી કહ્યું છે એનો અર્થ 'સ્વઅવ્યવહિતઉત્તરવર્તી' એવો જાણવો.

પ્રશ્ન : સ્વઅવ્યવહિતોત્તરવર્તિત્વ શું છે ?

ઉત્તર : સ્વોત્તરાનુત્તરત્વે સતિ સ્વોત્તરત્વં સ્વાવ્યવહિતોત્તરત્વમ્.... સ્વને ઉત્તરવર્તી જે કોઈ પદાર્થો તે બધા સ્વોત્તર. આવા કોઈપણ સ્વોત્તરની જે ઉત્તરવર્તી નથી અને છતાં સ્વને ઉત્તરવર્તી છે તે સ્વાવ્યવહિતોત્તરવર્તી કહેવાય.

પ્રથમક્ષણોત્પન્ન પ્રથમ શબ્દ માટે દ્વિતીયાદિક્ષણે ઉત્પન્ન થતા દ્વિતીય-તૃતીય વગેરે શબ્દો બધા સ્વોત્તર છે.

પણ આમાંના તૃતીય-ચતુર્થ વગેરે શબ્દો એવા છે કે જે દ્વિતીય શબ્દાત્મક સ્વોત્તરને પણ ઉત્તરવર્તી છે, અનુત્તર નથી.

જ્યારે દ્વિતીયશબ્દ એવો છે કે જેના પૂર્વકાળે કોઈ સ્વોત્તર ન હોવાથી એ સ્વોત્તરાનુત્તર છે. માટે એ સ્વોત્તરાનુત્તર થયો. ને વળી એ સ્વોત્તર તો છે જ. તેથી સ્વાવ્યવહિતોત્તર તરીકે દ્વિતીય શબ્દ જ પકડાશે, તૃતીય શબ્દ વગેરે નહીં.

આમાં વિશેષણ ન લખે તો તૃતીયાદિ શબ્દો પણ સ્વોત્તર હોવાથી એમાં સ્વાવ્યવહિતોત્તરસ્વની અતિવ્યાપ્તિ થાય.

વિશેષ્ય ન લખે તો પ્રથમ શબ્દ પોતે જ, સ્વોત્તર જે દ્વિતીયાદિ શબ્દો, એને અનુત્તર હોવાથી પોતાનામાં જ સ્વાવ્યવહિતોત્તરસ્વની અતિવ્યાપ્તિ થાય એ જાણવું.

આમાં સ્વોત્તરસ્વ = સ્વસમાનાધિકરણપ્રાગભાવપ્રતિયોગિત્વ જાણવું.

અર્થાત્ સ્વાધિકરણક્ષણમાં રહેલા પ્રાગભાવનો જે પ્રતિયોગી હોય તે સ્વોત્તર.

પ્રશ્ન : ચરમશબ્દનો નાશક કોણ ? કારણ કે એને ઉત્તરવર્તી કોઈ શબ્દ નથી.

ઉત્તર : સ્વોત્તરકાલવૃત્તિવિશિષ્ટ સ્વ જ એનો નાશક છે. જેમ કે જ્યોત. પૂર્વપૂર્વક્ષણવર્તી જ્યોતની ઉત્તરક્ષણવર્તી જ્યોત નાશક છે. ચરમજ્યોત સ્વયં નષ્ટ થઈ જાય છે. એમ શબ્દ-જ્ઞાન વગેરેમાં જાણવું.

ધારો કે પાંચમી ક્ષણે ચરમશબ્દ ઉત્પન્ન થયો. તો છઠ્ઠી ક્ષણે રહેલો એ શબ્દ જ, સ્વોત્તરકાલવૃત્તિવિશિષ્ટ સ્વ છે, ને એ જ એનો નાશક હોવાથી, સાતમી ક્ષણે શબ્દ નાશ થઈ જશે.

આમાં, વિશેષણ ન મૂકતાં માત્ર 'સ્વ' ને જ નાશક માનવામાં આવે તો, સ્વ તો પાંચમી ક્ષણે પણ હોવાથી, છઠ્ઠી ક્ષણે જ ચરમશબ્દનો નાશ થઈ જાય. એટલે કે ચરમશબ્દ માત્ર એક જ ક્ષણ રહે. અને તો પછી એનું પ્રત્યક્ષ ન થઈ શકે. માટે

‘સ્વોત્તરકાલવૃત્તિવિશિષ્ટ’ એવું વિશેષણ મૂક્યું છે.

એટલે સામાન્યથી આ નિયમ થયો કે ¹વિભુપદાર્થના ²યોગ્ય ³વિશેષગુણો સ્વાવ્યવહિતોત્તર ⁴યોગ્ય ⁵વિશેષગુણથી નાશ્ય હોય છે.

આમાં સ્વ = નાશ્યગુણ, એટલે સ્વનાશ એ કાર્ય છે અને તાદૃશ ઉત્તર ગુણ એ નાશક (કારણ) છે.

(1) ‘વિભુ’ ન લખે તો ઘટાદિના રૂપાદિગુણો પણ વિશેષગુણ છે જેનો નાશક ઘટનાશ હોવાથી વ્યતિરેક વ્યભિચાર આવે. એક રૂપની હાજરીમાં રૂપાન્તરોત્પત્તિ ન હોવાથી અવ્યવહિતોત્તરરૂપ ન હોવા છતાં નાશ થયો, તેથી વ્યતિરેકવ્યભિચાર. ઘટાદિમાં શ્યામરૂપની હાજરીમાં રક્તરૂપ પેદા નથી થતું, પણ શ્યામરૂપનાશ થયા પછી રક્તરૂપ ઉત્પન્ન થાય છે. તેથી રક્તરૂપ શ્યામરૂપનો નાશક નથી.

(2) ‘યોગ્ય’ ન લખે તો આત્માનો વિશેષ ગુણ અદૃષ્ટ, એ સ્વોત્તરગુણનાશ્ય ન હોવાથી વ્યભિચાર આવે. અદૃષ્ટ અતીન્દ્રિય હોવાથી યોગ્ય નથી.

(3) ‘વિશેષ’ ન લખે તો સંયોગનાશમાં વ્યભિચાર આવે.

(4) ‘યોગ્ય’ ન લખે તો દ્વિતીયક્ષણોત્પન્ન અદૃષ્ટથી તૃતીયક્ષણે અપેક્ષાબુદ્ધિ નાશ થવાની આપત્તિ આવે.

(5) ‘વિશેષ’ ન લખે તો દ્વિતીયક્ષણોત્પન્ન સંયોગથી અપેક્ષાબુદ્ધિનાશ થવાની આપત્તિ આવે.

(જે આત્મામાં અપેક્ષા બુદ્ધિ ઉત્પન્ન થઈ, તે આત્મામાં બીજી ક્ષણે કોઈ યોગ્ય વિશેષ ગુણ ઉત્પન્ન થતો નથી એવો નિયમ છે એ જાણવું.)

આમ, પ્રથમક્ષણે પ્રથમશબ્દાદિ, દ્વિતીયક્ષણે નાશક શબ્દાદિ, તૃતીયક્ષણે પ્રથમમશબ્દાદિનો નાશ... તેથી શબ્દાદિને ક્ષણમાત્રસ્થાયી ન માનતાં દ્વિક્ષણસ્થાયી તો માનવા જ પડે છે.

તેથી ક્ષણિકત્વ = દ્વિક્ષણસ્થાયિત્વ એવું કહેવું પડે.

પણ એમ તો, ઘટના ૧૦૦ ક્ષણ સ્થાયી રૂપાદિપણ દ્વિક્ષણસ્થાયી તો છે જ, તેથી એમાં ક્ષણિકત્વ આવી જવાથી તદ્વાન્ ઘટમાં અતિવ્યાપ્તિ. તેથી નિષેધમુખે વ્યાખ્યા કરવી.

તૃતીયક્ષણાવૃત્તિત્વં ક્ષણિકત્વમ્ ૧૦૦ ક્ષણ સ્થાયી રૂપ તૃતીયક્ષણમાં અવૃત્તિ નથી, વૃત્તિ છે. તેથી હવે અતિવ્યાપ્તિ નહીં આવે.

(મુ.) ન ચ રૂપાદીનામપિ કદાચિત્ તૃતીયક્ષણે નાશસમ્ભવાત્ ક્ષણિકવિશેષગુણવત્ત્વં ક્ષિત્યાદાવતિવ્યાપ્તમિતિ વાચ્યમ્, ચતુઃક્ષણવૃત્તિજન્યાવૃત્તિ-જાતિમદ્વિશેષગુણવત્ત્વસ્ય તદર્થત્વાત્ । અપેક્ષાબુદ્ધિઃ ક્ષણત્રયં તિષ્ઠતિ, ક્ષણચતુષ્ટયં તુ ન કિમપિ જન્યજ્ઞાનાદિકં તિષ્ઠતિ, રૂપત્વાદિકં તુ ક્ષણચતુષ્ટયસ્થાયિન્યપિ રૂપાદૌ વર્તતે इति તદ્વ્યુદાસઃ ।

(મુ.) “રૂપ વગેરેનો પણ ક્યારેક ત્રીજી ક્ષણે નાશ સંભવતો હોવાથી ક્ષણિકવિશેષગુણવત્ત્વ (તે રૂપવગેરે વિશેષગુણવાનું) ક્ષિતિ વગેરેમાં અતિવ્યાપ્ત છે” એવી શંકા ન કરવી, કારણ કે ચાર ક્ષણ રહેનારા જન્ય પદાર્થમાં નહીં રહેલી જાતિવાળો જે વિશેષગુણ તદ્વાત્ત્વ એવો (ક્ષણિકવિશેષગુણવત્ત્વ એવા સાધર્મ્યનો) અર્થ છે. અપેક્ષાબુદ્ધિ ત્રણ ક્ષણ ટકે છે. ચાર ક્ષણ તો કોઈ પણ જન્ય જ્ઞાન ટકતું નથી. રૂપત્વ વગેરે જાતિ તો ચારક્ષણ ટકનારા રૂપ વગેરેમાં પણ રહી છે. તેથી (ચારક્ષણ રહેનારા પદાર્થમાં નહીં રહેલી જાતિ તરીકે રૂપત્વ ન મળવાથી) તેનો=રૂપત્વાદિજાતિનો વ્યુદાસ=બાદબાકી થઈ જાય છે. (ને તેથી રૂપ વગેરે આવા ક્ષણિક વિશેષગુણ ન થવાથી પૃથ્વીમાં અતિવ્યાપ્તિ નહીં થાય.)

(વિ.) શંકા : છતાં જે રૂપ બે જ ક્ષણ ટક્યું, એ તો તૃતીયક્ષણ અવૃત્તિ જ છે, એટલે એના દ્વારા અતિવ્યાપ્તિ આવશે જ.

હવે, આમાં આવું રૂપ અને શબ્દાદિ... બન્ને ક્ષણિક હોવા છતાં બે વચ્ચેનો તફાવત તપાસવો જોઈએ.

શબ્દાદિ બધા જ ક્ષણિક હોય છે, જ્યારે રૂપ તો કો'ક જ ક્ષણિક હોય છે, કો'ક અક્ષણિક પણ હોય છે. એટલેકે રૂપત્વ જાતિ ક્ષણિક-અક્ષણિક સાધારણ છે, જ્યારે શબ્દત્વ વગેરે જાતિ માત્ર ક્ષણિકવૃત્તિ જ છે, અક્ષણિકવૃત્તિ નહીં.

એટલે અક્ષણિકઅવૃત્તિજાતિમત્ત્વં ક્ષણિકત્વં એમ લઈ શકાય.

અર્થાત્ અક્ષણિકાવૃત્તિજાતિમદ્વિશેષગુણવત્ત્વ એ સાધર્મ્ય બની શકે. વળી, અક્ષણિક પદાર્થ=તૃતીયક્ષણવૃત્તિ-પદાર્થ (રૂપવગેરે)...

તેથી તૃતીયક્ષણવૃત્તિ-અવૃત્તિજાતિમદ્વિશેષગુણ એ સાધર્મ્ય થયું. રૂપાદિ વિશેષગુણોમાં રૂપત્વજાતિ છે જે તૃતીયક્ષણવૃત્તિરૂપાદિમાં વૃત્તિ છે, અવૃત્તિ નહીં, માટે પૃથ્વી આદિમાં અતિવ્યાપ્તિ નહીં.

શંકા : છતાં, અપેક્ષાબુદ્ધિને તૃતીયક્ષણવૃત્તિ માની છે જેમાં જ્ઞાનત્વ રહ્યું હોવાથી 'જ્ઞાન' ક્ષણિક વિશેષગુણ તરીકે સિદ્ધ ન થવાની આપતિ આવશે. અપેક્ષાબુદ્ધિનું ત્રિક્ષણસ્થાયિત્વ નીચે મુજબ જાણવું.

પ્રથમ ક્ષણે અયમેકઃ અયમેકઃ એવી અપેક્ષાબુદ્ધિ

દ્વિતીયક્ષણે દ્વિત્વોત્પત્તિઃ । તથા ચ સંનિકર્ષઃ

તૃતીય ક્ષણે દ્વિત્વ-દ્વિત્વત્વનું નિર્વિકલ્પકપ્રત્યક્ષ

ચતુર્થક્ષણે દ્વિત્વનું 'ઇમૌ દ્વૌ' એવું સવિકલ્પકપ્રત્યક્ષ તથા અપેક્ષાબુદ્ધિનાશ, પંચમક્ષણે-દ્વિત્વનાશ

અપેક્ષાબુદ્ધિના નાશને દ્વિત્વ વગેરે સંખ્યાનો નાશક મનાયો છે.

વળી, ચોથી ક્ષણે દ્વિત્વનું સવિકલ્પક પ્રત્યક્ષ થાય છે, ને પ્રત્યક્ષ માટે વિષય સમકાળવૃત્તિત્વેન પણ કારણ છે. એટલે ચોથી ક્ષણે દ્વિત્વ સંખ્યા વિદ્યમાન જોઈએ જ. જો ત્રીજી ક્ષણે અપેક્ષાબુદ્ધિનાશ થઈ જાય, તો ચોથી ક્ષણે દ્વિત્વનાશ થઈ જ જાય, જે ઇષ્ટ નથી. માટે ત્રીજી ક્ષણે અપેક્ષાબુદ્ધિનો નાશ ન માનતાં ચોથી ક્ષણે માન્યો છે. ત્રીજી ક્ષણે જે નિર્વિકલ્પક પ્રત્યક્ષ થાય છે એ તેનો નાશ કરે છે.

તેથી અપેક્ષાબુદ્ધિ ત્રિક્ષણવૃત્તિ પદાર્થ થવાથી જ્ઞાન ક્ષણિક નહીં થાય.

સમાધાન : તો પછી, ચતુર્થક્ષણવૃત્તિ-અવૃત્તિ જાતિમદ્વિશેષગુણવત્ત્વ સાધર્મ્ય કહેવું. કોઈ જન્ય જ્ઞાન ચતુર્થક્ષણવૃત્તિ ન હોવાથી અવૃત્તિ જાતિ તરીકે જ્ઞાનત્વ લઈ શકાશે.

(મુ.) ईश्वरज्ञानस्य चतुःक्षणवृत्तित्वात् ज्ञानत्वस्य तदवृत्तित्वात् जन्येत्युक्तम् । यद्याकाशजीवात्मनोः साधर्म्यं तदा जन्येति न देयं, द्वेषत्वादिकमादायात्मनि लक्षणसमन्वयात् । परममहत्त्वस्य तादृशगुणत्वात्, चतुर्थक्षणे द्वित्वादीनां नाशाभ्युपगमाद् द्वित्वादीनामपि तथात्वात् तद्वारणाय विशेषेति । त्रिक्षणवृत्तित्वं वा वक्तव्यम्, इच्छात्वादिकमादायात्मनि लक्षणसमन्वयात् ।

(મુ.) ઈશ્વરનું જ્ઞાન ચાર ક્ષણ રહેનારું હોવાથી અને જ્ઞાનત્વ જાતિ તેમાં રહી હોવાથી 'જન્ય' એમ કહ્યું છે. જો આકાશ અને જીવાત્માનું સાધર્મ્ય જ અભિપ્રેત હોય તો 'જન્ય' લખવાની જરૂર નહીં (તેથી જ્ઞાનત્વ તો એવી જાતિ તરીકે નહીં જ પકડાય, પણ) દ્વેષત્વ વગેરે જાતિ લઈને (અર્થાત્ ક્ષણિક વિશેષગુણ તરીકે દ્વેષાદિને લઈને) આત્મામાં લક્ષણ સમન્વય થઈ જશે. પરમમહત્વ

પણ (જન્યમાં અવૃત્તિ હોવાથી) તેવો (=ક્ષણિક) ગુણ બની જતો હોવાના કારણે (તથા) ચોથી ક્ષણે દ્વિત્વાદિનો નાશ માન્યો હોવાથી દ્વિત્વ વગેરે પણ તથા=ક્ષણિક ગુણ બની જતા હોવાના કારણે એનું વારણ કરવા માટે ‘વિશેષ’ એમ વિશેષણ ઉમેર્યું છે. અથવા તો ત્રિક્ષણવૃત્તિ કહેવું, કારણ કે ઇચ્છાત્વદિ જાતિ લઈને આત્મામાં લક્ષણનો સમન્વય થઈ જાય છે.

(વિ.) શંકા : ઈશ્વરીયજ્ઞાન નિત્ય હોવાથી, ચતુર્થક્ષણ વૃત્તિ તો છે જ ને ?

સમાધાન : ચતુર્થક્ષણવૃત્તિજન્યઅવૃત્તિજાતિમદ્વિશેષગુણ કહેવાથી વાંધો નહીં આવે.

કારણ કે ઈશ્વરજ્ઞાન નિત્ય હોવાથી જન્ય નથી, જીવાત્માનું જ્ઞાન જન્ય હોય છે. પણ એનું કોઈ પણ જ્ઞાન ચતુર્થક્ષણવૃત્તિ હોતું નથી.

ચતુર્થક્ષણવૃત્તિજન્ય તરીકે રૂપાદિ જ લેવાશે, જ્ઞાન નહીં, તેમાં અવૃત્તિ જ્ઞાનત્વ... તદ્વાન જ્ઞાન.

જો આકાશ અને જીવાત્માનું જ સાધર્મ્ય કહેવું હોય તો ‘જન્ય’ પદ મૂકવાની જરૂર નથી.

શંકા : પણ તો પછી, ચતુર્થક્ષણવૃત્તિ પદાર્થ તરીકે નિત્યજ્ઞાન આવવાથી ને જ્ઞાનત્વ તદ્વૃત્તિ હોવાથી જ્ઞાનને ક્ષણિક વિશેષગુણ તરીકે લઈ નહીં શકાય. તો આત્મામાં લક્ષણનો સમન્વય શી રીતે કરશો ? એ જ રીતે ઈશ્વરીય ઇચ્છા-પ્રયત્ન પણ નિત્ય હોવાથી ઇચ્છાત્વ-પ્રયત્નત્વ જાતિ દ્વારા પણ સમન્વય સંભવતો નથી.

સમાધાન : છતાં દ્વેષત્વાદિ દ્વારા એ થઈ જશે. ઈશ્વરને દ્વેષ હોતો નથી, જીવાત્માઓને જ હોય છે જે અનિત્ય જ હોય છે, નિત્ય નહીં એટલે ‘દ્વેષત્વ’ ચતુર્થક્ષણવૃત્તિપદાર્થમાં અવૃત્તિ હોવાથી લક્ષણસમન્વય થઈ જશે.

ક્ષણિકગુણ બનશે દ્વેષ, ને તદ્વત્તા તો જીવાત્માઓમાં છે જ... ઈશ્વરાત્મામાં તદ્વત્તા નથી. પણ હવે એ લક્ષ્ય ન હોવાથી દોષ નથી. પણ ઈશ્વરાત્માનો સમાવેશ કરવો હોય તો જન્ય પદ મૂકવું. તેથી સાધર્મ્ય-

ચતુર્થક્ષણવૃત્તિજન્યઅવૃત્તિ-જાતિમદ્વિશેષગુણવત્ત્વમ્ ।

આમાં જો વિશેષ પદ ન લખીએ તો, કાલાદિમાં અતિવ્યાસિ આવશે, પરમમહત્પરિમાણ નિત્ય હોવાથી પરમમહત્ત્વ જન્યમાત્રમાં અવૃત્તિ છે. તેથી પરમમહત્પરિમાણ તાદૃશગુણ તરીકે પકડી શકાશે.

પણ વિશેષ લખવાથી એ અતિવ્યાસિ નહીં, કારણ કે ‘પરમમહત્પરિમાણ’ એ વિશેષગુણ નથી.

શંકા : ‘પરમમહત્ત્વ’ જાતિ જ ન હોવાથી એના દ્વારા અતિવ્યાસિ નથી. અથવા, જીવાત્મા ને આકાશના સાધર્મ્યમાં ‘જન્ય’ પદ ન હોવાથી પણ પરમમહત્ત્વ દ્વારા અતિવ્યાસિ નથી. તો ‘વિશેષ’ પદ શા માટે ?

સમાધાન : છતાં ઘટાદિમાં અતિવ્યાસિ થાય છે. તે આ રીતે - આગળ જોઈ ગયા કે દ્વિત્વ સંખ્યા બીજી ક્ષણે ઉત્પન્ન થાય છે, ને પાંચમી ક્ષણે નાશ પામે છે. એટલે કે એ ત્રણક્ષણ ટકે છે, ચાર ક્ષણ નહીં. તેથી દ્વિત્વ જાતિ ચતુર્થક્ષણવૃત્તિજન્ય પદાર્થમાં અવૃત્તિ હોવાથી એ જાતિ લઈ શકાશે. તદ્વાન ગુણ દ્વિત્વસંખ્યા, તદ્વત્તા ઘટાદિમાં હોવાથી અતિવ્યાસિ. ‘વિશેષ’ પદ મૂકવાથી આ અતિવ્યાસિ નહીં રહે, કારણ કે દ્વિત્વ સંખ્યા એ વિશેષ ગુણ નથી.

છતાં લાઘવ જ કરવું હોય તો,

ત્રિક્ષણવૃત્તિઅવૃત્તિજાતિમદ્વિશેષગુણવત્ત્વ સાધર્મ્ય જાણવું. જો કે અપેક્ષાબુદ્ધિ ત્રિક્ષણવૃત્તિ હોવાથી જ્ઞાનત્વાદિ પકડાશે નહીં, છતાં દ્વેષત્વ, સુખત્વ વગેરે લઈ શકાશે, કારણ કે કોઈ દ્વેષ સુખાદિ ત્રિક્ષણ સ્થાયી હોતા નથી.

ઈશ્વરાત્મનો પણ લક્ષ્યમાં સમાવેશ કરવો હોય તો ‘જન્ય’ પદ મૂકવું. ને ‘ઇચ્છાત્વાદિ’ જાતિ લઈ લક્ષણ સમન્વય કરવો.

(કા.) રૂપ-દ્રવત્વ-પ્રત્યક્ષયોગિનઃ પ્રથમાસ્ત્રયઃ ।

(મુ.) પૃથિવ્યસ્રેજસાં રૂપવત્ત્વં, દ્રવત્વવત્ત્વં, પ્રત્યક્ષવિષયત્વં ચેત્યર્થઃ । ન ચ ચક્ષુરાદીનાં ભર્જનકપાલસ્થવહ્નેઃ ઉષ્મણશ્ચ રૂપવત્ત્વે કિં માનમિતિ વાચ્યમ્, તત્રાપિ તેજસ્ત્વેન રૂપાનુમાનાત્ । एवं वाय्वानीतपृथिवीजलतेजोभागानामपि पृथिवीत्वादिना रूपानुमानं बोध्यम् ।

(પ્રથમ ત્રણ દ્રવ્યોનું સાધર્મ્ય)

(કા.) પહેલાં ત્રણ દ્રવ્યો રૂપ-દ્રવ્યત્વ અને પ્રત્યક્ષ યુક્ત છે.

(મુ.) પૃથ્વી-જળ-તેજનું સાધર્મ્ય રૂપવત્ત્વ, દ્રવત્વવત્ત્વ અને પ્રત્યક્ષવિષયત્વ છે.

શંકા - ચક્ષુ વગેરે ઇન્દ્રિયો, ભર્જનકપાલસ્થ વહ્નિ (ભાડભુંજાની ભુંજવાની રેતીમાંનો અગ્નિ) તથા ઉષ્મા (નું રૂપ દેખાતું નથી... તો) આ બધા રૂપવાન છે એવું માનવામાં શું પ્રમાણ છે ?

સમાધાન - આ બધામાં તેજસ્ત્વ હેતુ દ્વારા રૂપનું અનુમાન કરવું એ જ પ્રમાણ છે. એમ પવનથી આવતા પૃથ્વી-જળ-તેજના અંશોમાં પણ પૃથ્વીત્વ વગેરે હેતુ દ્વારા રૂપનું અનુમાન જાણવું.

(વિ.) અનુમાન પ્રયોગો આવા જાણવા -

ભર્જનકપાલસ્થવહ્નિઃ રૂપવાન્ તેજસ્ત્વાત્ વિદ્યુદ્વદ્

ઘ્રાણં રૂપવત્ પૃથિવીત્વાત્ ઘટવદ્

રસના રૂપવતી જલત્વાત્ કરકાવત્

બગીચામાંથી આવતા વાયુમાં સુગંધ, સરોવર પરથી લહેરાતા પવનમાં શીતસ્પર્શ અને ઉનાળામાં વાતી લૂમાં ઉષ્ણસ્પર્શ અનુભવાય છે. આ સુગંધાદિ કાંઈ વાયુના ગુણો નથી. પણ ક્રમશઃ પૃથ્વી-જળ-તેજ દ્રવ્યના છે. વળી ગુણો ગુણી વગર તો રહેતા નથી. એટલે આ વાયુ સાથે પાર્થિવ વગેરે અંશો ભેંચાઈ આવ્યા હોય છે એવું માનવું આવશ્યક થઈ જાય છે. પણ એ પાર્થિવ વગેરે અંશો દેખાતા તો નથી. એટલે એના રૂપનું પણ અનુમાન કરાય છે.

વાય્વાનીતપાર્થિવભાગઃ રૂપવાન્, પૃથિવીત્વાત્, ઘટવદ્.... આ જ રીતે જલીય અને તૈજસ ભાગોનાં રૂપનાં અનુમાનો જલત્વ-તેજસ્ત્વ હેતુ દ્વારા જાણવા.

(અહીં કિરણાવલીકારે જે લખ્યું છે કે - નનુ વાયુના આ સમન્તાત્ નીચમાના યે પૃથિવ્યાઃ જલસ્ય તેજસશ્ચ ભાગાઃ પરમાણુ-દ્રવ્યણુકાસ્તેષામપ્યપ્રત્યક્ષાત્ તત્ર રૂપવત્ત્વે કિં માનમ્ - ઇત્યાદિ તે અયોગ્ય જાણવું. પ્રસ્તુત વાય્વાનીત જે પાર્થિવાદિ ભાગો છે તે પરમાણુ કે દ્વ્યણુક નથી પણ મહત્પરિમાણ ધરાવનારા ભાગો છે. નહીંતર તો એમના સુગંધ-શીત સ્પર્શ-ઉષ્ણસ્પર્શનું પણ પ્રત્યક્ષ થઈ શકે નહીં. (વળી પાર્થિવાદિ પરમાણુ-દ્વ્યણુકના જ રૂપાદિમાં પ્રમાણ આપવાનો અભિપ્રાય હોત તો તો વાય્વાનીતપાર્થિવભાગ વગેરે કહેવાની જરૂર જ ન રહે, કારણ કે કોઈપણ પાર્થિવાદિ પરમાણુ-દ્વ્યણુકનું રૂપ પ્રત્યક્ષ હોતું જ નથી. એટલે એ બધામાં જ પૃથ્વીત્વાદિ હેતુથી રૂપનું અનુમાન જ કરવાનું હોય છે)

(મુ.) ન ચ ઘટાદૌ દ્રુતસુવર્ણાદિભિન્ને તેજસિ ચ દ્રવત્વવત્ત્વમવ્યાપ્તમિતિ વાચ્યમ્, દ્રવત્વવદ્વૃત્તિદ્રવ્યત્વવ્યાપ્ય-જાતિમત્ત્વસ્ય વિવક્ષિતત્વાત્ । ઘૃતજતુપ્રભૃતિષુ પૃથિવીષુ જલેષુ દ્રુતસુવર્ણાદૌ તેજસિ ચ દ્રવત્વસત્ત્વાત્તત્ર ચ પૃથિવીત્વાદિસત્ત્વાત્તદાદાય સર્વત્ર લક્ષણસમન્વયઃ ।

(મુ.) (દ્રવત્વવત્ત્વ સાધર્મ્ય અંગે-) શંકા - ઘટાદિમાં અને પીગળેલા સુવર્ણ સિવાયના તેજસ્ દ્રવ્યમાં (અગ્નિ વગેરેમાં) દ્રવત્વવત્ત્વ (ન હોવાથી) અવ્યાપ્ત છે.

સમાધાન - (જાતિઘટિતલક્ષણ કરી એ અવ્યાપ્તિનો પરિહાર જણાવે છે-) (અહીં દ્રવત્વવત્ત્વ એવું જે સાધર્મ્ય કહ્યું છે એના

દ્વારા) દ્રવ્યત્વવાનુમાં રહેલી જે દ્રવ્યત્વવ્યાપ્યજાતિ, તદ્વત્ત્વની વિવક્ષા હોવાથી (અવ્યાસિ રહેતી નથી). ઘી-લાખ વગેરે પાર્થિવદ્રવ્યોમાં, જળમાં તેમ જ પીગળેલા સુવર્ણ રૂપ તેજસ્ દ્રવ્યમાં દ્રવ્યત્વ રહ્યું છે. તેમાં (આ બધામાં દ્રવ્યત્વવ્યાપ્યજાતિ તરીકે) પૃથિવીત્વાદિ જાતિઓ રહી છે, (ને તે જાતિઓ ઘટાદિમાં પણ રહી છે. તેથી) તે જાતિઓ લઈને સર્વત્ર (ઘટાદિમાં પણ) લક્ષણ સમન્વય થઈ જશે.

(વિ.) દ્રવ્યત્વવદ્વૃત્તિદ્રવ્યત્વવ્યાપ્યજાતિમત્ત્વ આવું જે સાધર્મ્ય કહ્યું તેમાં પણ દ્રવ્યત્વવ્યાપ્ય એટલે દ્રવ્યત્વ-ન્યૂનવૃત્તિ એવો અર્થ જાણવો. નહીંતર વ્યાપકાભાવ (દ્રવ્યત્વાભાવ) વદવૃત્તિ એવો અર્થ લેવામાં આવે તો દ્રવ્યત્વ પણ એવું જ હોવાથી (દ્રવ્યત્વાભાવવાનું જે હોય તેમાં દ્રવ્યત્વ ન જ હોય એ સ્પષ્ટ છે) દ્રવ્યત્વવ્યાપ્યજાતિ તરીકે દ્રવ્યત્વ પણ આવશે જે વાયુ વગેરેમાં પણ હોવાથી અતિવ્યાસિ આવે.

(મુ.) ન ચ પ્રત્યક્ષવિષયત્વં પરમાણ્વાદાવવ્યાસં, અતિવ્યાસં ચ રૂપાદાવિતિ વાચ્યમ્, ચાક્ષુષલૌકિકપ્રત્યક્ષ-વિષયવૃત્તિ-દ્રવ્યત્વવ્યાપ્ય-જાતિમત્ત્વસ્ય વિવક્ષિતત્વાત્ । આત્મન્યતિવ્યાસિવારણાય ચાક્ષુષેતિ ।

(મુ.) (પ્રત્યક્ષવિષયત્વ સાધર્મ્ય અંગે-) શંકા - પ્રત્યક્ષવિષયત્વ (એવું સાધર્મ્ય) પરમાણુ આદિમાં (આદિ શબ્દથી દ્વયણુક, ભર્જનકપાલસ્થવહ્નિ વગેરેમાં) અવ્યાસિ છે (કારણ કે એ બધાનું પ્રત્યક્ષ થતું નથી.) અને રૂપાદિમાં (આદિ શબ્દથી પતનાદિ ક્રિયા-ઘટત્વાદિ જાતિ વગેરેમાં) અતિવ્યાસિ છે (કારણ કે એ બધાનું પણ પ્રત્યક્ષ થાય છે, જ્યારે પ્રસ્તુત સાધર્મ્ય તો માત્ર પૃથ્વી-જળ-તેજ દ્રવ્યનું જ ચાલી રહ્યું છે.)

સમાધાન - અહીં (પ્રત્યક્ષવિષયત્વ એટલે લૌકિકચાક્ષુષપ્રત્યક્ષવિષયત્વ લેવાનું છે. ને એનું પણ જાતિઘટિત લક્ષણ) ચાક્ષુષલૌકિકપ્રત્યક્ષવિષયવૃત્તિ-દ્રવ્યત્વવ્યાપ્યજાતિમત્ત્વ એવું સાધર્મ્ય વિવક્ષિત હોવાથી એકે દોષ નથી. આત્મામાં અતિવ્યાસિ ન આવે એ માટે ચાક્ષુષ શબ્દ લખ્યો છે.

(વિ.) ચક્ષુ દ્વારા થતા લૌકિક પ્રત્યક્ષનો જે વિષય બને એમાં રહેલી જે દ્રવ્યત્વવ્યાપ્ય જાતિ તદ્વત્ત્વની અહીં સાધર્મ્ય તરીકે વિવક્ષા છે. આવો વિષય ઘટ, જળ, અગ્નિ વગેરે બને છે ને એમાં રહેલી દ્રવ્યત્વન્યૂનવૃત્તિ જાતિ તરીકે પૃથ્વીત્વ, જળત્વ, તેજસ્ત્વ પકડાશે જે પરમાણુ વગેરે દરેકમાં હોવાથી અવ્યાસિ નથી.

ખાલી ‘લૌકિક પ્રત્યક્ષ વિષય’ લખે તો આત્મા પણ અહં સુખી વગેરે માનસપ્રત્યક્ષનો વિષય બનવાથી એમાં અતિવ્યાસિ થાય. તેથી લૌકિક પ્રત્યક્ષ પણ ચાક્ષુષ લેવાનું કહ્યું છે.

ખાલી ઘડો જોઈને જે ‘ઘટો વાયુમાન’ એવું અલૌકિક પ્રત્યક્ષ થાય છે એ પણ ચક્ષુજન્ય છે ને એની વિષયતા વાયુમાં રહેલી છે. એટલે અતિવ્યાસિ આવે. એના વારણ માટે ‘લૌકિક’ વિશેષણ મૂક્યું છે.

શંકા - ‘ઘટો વાયુમાન’ એ પ્રત્યક્ષ વાચ્યંશમાં જેમ અલૌકિક છે એમ ઘટાંશમાં લૌકિક પણ છે જ. એટલે લૌકિક પ્રત્યક્ષ કયું ? તો કે ઘટો વાયુમાન, એનો વિષય કોણ ? તો કે વાયુ... એટલે પાછી અતિવ્યાસિ ઊભી જ રહેશે.

સમાધાન - આના બે રીતે પરિષ્કાર થઈ શકે.

(1) ચાક્ષુષલૌકિકસંનિકર્ષપ્રયોજ્યવિષયતાવદ્વૃત્તિ-દ્રવ્યત્વન્યૂનવૃત્તિ-જાતિમત્ત્વ આમ કહેવાથી વાયુ નહીં પકડાય... કારણ કે વાયુમાં અલૌકિક સંનિકર્ષપ્રયોજ્યવિષયતા છે, લૌકિકસંનિકર્ષપ્રયોજ્યવિષયતા નહીં.

(2) અલૌકિકાન્યચાક્ષુષપ્રત્યક્ષવિષયવૃત્તિ-દ્રવ્યત્વન્યૂનવૃત્તિજાતિમત્ત્વ... હવે અહીં ઘટો વાયુમાન એવું પ્રત્યક્ષ લઈ જ નહીં શકાય, તેથી અતિવ્યાસિનું વારણ થઈ જશે.

(કા.) ગુરુણી દ્વે રસવતી દ્વયોર્નૈમિત્તિકો દ્રવઃ ॥૨૮॥

(મુ.) ગુરુણી ઇતિ । ગુરુત્વવત્ત્વં રસવત્ત્વં ચ પૃથિવીજલયોરિત્યર્થઃ । ન ચ ઘ્રાણેન્દ્રિયાદીનાં વાચ્યાનીતપૃથિવ્યાદિ-
ભાગાનાં ચ રસાદિમત્ત્વે કિં માનમિતિ વાચ્યં, તત્રાપિ પૃથિવીત્વાદિના તદનુમાનાત્ । દ્વયોરિતિ । પૃથિવીતેજસોરિત્યર્થઃ ।
ન ચ નૈમિત્તિકં દ્રવત્ત્વં ઘટાદૌ વહન્યાદૌ ચાવ્યાપ્તમિતિ વાચ્યમ્, નૈમિત્તિકદ્રવત્ત્વસમાનાધિકરણ-દ્રવ્યત્વવ્યાપ્ય-
જાતિમત્ત્વસ્ય વિવક્ષિતત્વાત્ ॥૨૮॥

(પૃથ્વી-જળનું સાધર્મ્ય.)

(કા.) (પૃથ્વી અને જળ આ) બે દ્રવ્યો ગુરુ છે અને રસવાળાં છે. (પૃથ્વી અને તેજસ્ એ) બે દ્રવ્યોમાં નૈમિત્તિક દ્રવ(ત્વ) હોય છે.

(મુ.) ગુરુત્વવત્ત્વ અને રસવત્ત્વ આ બે પૃથ્વી જળનું સાધર્મ્ય છે.

શંકા - ઘ્રાણેન્દ્રિય વગેરેમાં તેમ જ વાયુઆનીત પાર્થિવભાગોમાં રસાદિ હોવામાં શું પ્રમાણ છે ?

સમાધાન - તેમાં પણ પૃથ્વીત્વાદિ હેતુઓથી એનું અનુમાન થઈ શકે છે. (ઘ્રાણેન્દ્રિયં રસવત્, પૃથિવીત્વાત્, ઘૃતવદ્.)

કારિકામાં દ્વયોરિતિ એવો જે શબ્દ છે તેનો અર્થ ‘પૃથ્વી અને તેજસ્ એ બેનું’ એવો કરવો. (અર્થાત્ પૃથ્વી અને તેજ દ્રવ્યનું સાધર્મ્ય નૈમિત્તિકદ્રવત્વવત્ત્વ છે.)

શંકા - ‘નૈમિત્તિકદ્રવત્ત્વ’ આ સાધર્મ્ય ઘટાદિમાં અને અગ્નિ વગેરેમાં (ન હોવાથી) અવ્યાપ્ત છે.

સમાધાન - નૈમિત્તિકદ્રવત્ત્વને સમાનાધિકરણ જે દ્રવ્યત્વવ્યાપ્ય જાતિ તદ્દત્ત્વની વિવક્ષા કરવાથી અવ્યાપ્તિનું વારણ થઈ જાય છે.

(વિ.) [શંકા - કારિકામાં ગુરુત્વવત્ત્વ અને રસવત્ત્વ એ બેને પૃથ્વી-જળના સાધર્મ્ય તરીકે કહ્યા છે. પછી ‘દ્વયોઃ’ શબ્દ આવ્યો. તો એનો અર્થ પૃથ્વી-તેજસ્ એવો શી રીતે કરી શકાય ?

સમાધાન - જો એના અર્થ તરીકે પણ પૃથ્વી-જળ જ અભિપ્રેત હોત તો દ્વયોઃ લખવાની જરૂર જ નહોતી. તે બે તો પૂર્વે આવેલા ‘દ્વે’ શબ્દથી પકડાયેલા જ હતા. એટલે ફરીથી વપરાયેલો ‘દ્વયોઃ’ શબ્દ સૂચન કરે છે પૃથ્વી-જળ કરતાં કોઈ જુદા જોડકાની અહીં વાત છે. એ જુદું જોડકું પૃથ્વી-તેજસ્નું જ લેવું એ વાત વ્યાખ્યાનતો વિશેષપ્રતિપત્તિઃ (સૂત્રની વ્યાખ્યા કરવાથી વિશેષ બોધ થાય) ન્યાયે જાણવી.]

(કા.) આત્માનો ભૂતવર્ગાશ્ચ વિશેષગુણયોગિનઃ ।

યદુક્તં યસ્ય સાધર્મ્યં વૈધર્મ્યમિતરસ્ય તત્ ॥૨૯॥

(મુ.) આત્માન ઇતિ । પૃથિવ્યસેજોવાચ્ચાકાશાત્મનાં વિશેષગુણવત્ત્વમિત્યર્થઃ ।

યદુક્તમિતિ । જ્ઞેયત્વાદિકં વિહાયેતિ બોધ્યમ્ । તત્તુ ન કસ્યાપિ વૈધર્મ્યં, કેવલાન્વયિત્વાત્ ॥૨૯॥

(કા.) આત્માઓ અને ભૂતસમુદાયો વિશેષગુણવળા હોય છે. જે જેનું સાધર્મ્ય કહ્યું તે, તદિતરનું વૈધર્મ્ય જાણવું.

(મુ.) પૃથ્વી-જળ-તેજસ્-વાયુ-આકાશ અને આત્મા આ ૬ દ્રવ્યોનું વિશેષગુણવત્ત્વ એ સાધર્મ્ય છે. (વૈધર્મ્યની જે વાત કરી તે) જ્ઞેયત્વાદિને છોડીને જાણવી. તે=જ્ઞેયત્વાદિ તો કોઈનું વૈધર્મ્ય નથી, કારણ કે કેવલાન્વયી હોય છે.

(વિ.) કાળ-દિશા અને મન આ ત્રણ દ્રવ્યોમાં કોઈ વિશેષગુણ હોતો નથી. આદ્યક્ષણીય ઘટાદિમાં થતી અવ્યાપ્તિના વારણ માટે -

વિશેષગુણવદ્વૃત્તિ-દ્રવ્યત્વન્યૂનવૃત્તિ-જાતિમત્ત્વં એવો પરિષ્કાર કરવો.

(વૈધર્મ્ય પ્રકરણ)

વૈધર્મ્ય = વિરુદ્ધધર્મ = સ્વાવૃત્તિ ધર્મ

જેના સાધર્મ્ય તરીકે જે કહ્યું છે, તે ધર્મ તે પદાર્થોમાં તો રહ્યો જ છે. પણ તદિતરમાં એ નથી રહ્યો હોતો. માટે એ સાધર્મ્યના લક્ષ્યભૂત જે પદાર્થો હોય એનાથી ભિન્ન સર્વપદાર્થોનું એ ધર્મ વૈધર્મ્ય બની જાય.

જેમ કે દ્રવ્યાદિ ૬ પદાર્થોનું સાધર્મ્ય 'ભાવત્વ' છે. તો એ દ્રવ્યાદિથી ઇતર પદાર્થ એટલે 'અભાવ'. તેથી ભાવત્વ એ અભાવનું વૈધર્મ્ય કહેવાય. પૃથ્વી વગેરે પાંચ દ્રવ્યોનું ભૂતત્વ* એ સાધર્મ્ય છે, તો કાલાદિનું એ વૈધર્મ્ય કહેવાય.

[શંકા - જોયત્વ વગેરેને તો સાતે પદાર્થોના સાધર્મ્ય તરીકે જણાવ્યાં છે. અને એ સિવાય તો કોઈ પદાર્થ નથી. તો એ કોનું વૈધર્મ્ય કહેવાશે ?]

સમાધાન - એ જોયત્વાદિ કોઈના વૈધર્મ્ય નથી. એવા કોઈ પદાર્થો હોય કે જેમાં જોયત્વાદિ ન હોય... તે પદાર્થોનું જોયત્વાદિ એ વૈધર્મ્ય બની શકે. પણ એવા કોઈ પદાર્થો છે નહીં. માટે એ કોઈના વૈધર્મ્યરૂપ નથી. [જેનો અભાવ ક્યાંય ન મળે એને કેવલાન્વયી કહેવાય છે.]

(કા.) સ્પર્શાદયોઽષ્ઠૌ વેગાઽખ્યઃ સંસ્કારો મરુતો ગુણાઃ ।

સ્પર્શાદ્યઘ્ઠૌ રૂપવેગૌ દ્રવ્યત્વં તેજસો ગુણાઃ ॥૩૦॥

સ્પર્શાદયોઽષ્ઠૌ વેગશ્ચ ગુરુત્વં ચ દ્રવત્વકમ્ ।

રૂપં રસસ્તથા સ્નેહો વારિણ્યેતે ચતુર્દશ ॥૩૧॥

સ્નેહહીના ગન્ધયુતાઃ ક્ષિતાવેતે ચતુર્દશ ।

બુદ્ધ્યાદિષટ્કં સઙ્ખ્યાદિપચ્ચકં ભાવના તથા ॥૩૨॥

ધર્માધર્મૌ ગુણા એતે આત્મનઃ સ્યુષ્ણતુર્દશ ।

સઙ્ખ્યાદિપચ્ચકં કાલદિશોઃ શબ્દશ્ચ તે ચ ખે ॥૩૩॥

સઙ્ખ્યાદિપચ્ચકં બુદ્ધિરિચ્છા યત્નોઽપિ ચેશ્વરે ।

પરાપરત્વે સઙ્ખ્યાદ્યાઃ પચ્ચ વેગશ્ચ માનસે ॥૩૪॥

(મુ.) સ્પર્શાદય ઇતિ । તે ચ પચ્ચ સઙ્ખ્યાદયઃ । ખે = આકાશો ॥૩૦ ॥૩૧ ॥૩૨ ॥૩૩ ॥૩૪ ॥

*નૈયાયિક અહીં પકડાય છે, ને જૈનદર્શનનો સ્યાદ્વાદ સિદ્ધ થાય છે. ઘટના પોતાના રૂપ વગેરે જેમ સ્વપર્યાયરૂપે ઘટમાં અસ્તિત્વરૂપે સંબદ્ધ છે એમ પટીયરૂપ વગેરે પણ પરપર્યાયરૂપે ઘટમાં નાસ્તિત્વરૂપે સંબદ્ધ હોય છે એમ જૈનદર્શન કહે છે.

આની સામે અન્યદર્શનકારો કહે છે કે પટીયરૂપ વગેરે પટના ધર્મો ઘટમાં સંબદ્ધ હોય જ શી રીતે શકે ?

પણ હવે, એમના આ પ્રશ્નનો જવાબ, 'કાલાદિનું ભૂતત્વ એ વૈધર્મ્ય છે' આવા એમના જ વચન પ્રયોગથી મળી જવો જોઈએ. કારણ કે 'કાલાદિનું' એવા શબ્દમાં ષષ્ઠી વિભક્તિ છે. ને 'ષષ્ઠી સમ્બન્ધે' એ નિયમાનુસાર એનો અર્થ સંબંધ જ થાય છે. એટલે કાલાદિનો પણ ભૂતત્વ વગેરે વૈધર્મ્ય (કે જે વસ્તુતઃ પૃથ્વી વગેરે પરદ્રવ્યના ધર્મરૂપ છે તેની) સાથે સંબંધ હોવો જણાયા વિના નહીં રહે. એમાં વૈધર્મ્ય=વ્યતિરેક=નાસ્તિત્વ. એટલે એ સંબંધ નાસ્તિત્વરૂપે જણાવો.

(દ્રવ્યના ગુણોનું કથન)

(કા.) સ્પર્શાદિ ૮+વેગ એમ વાયુના ૯ ગુણો છે. સ્પર્શાદિ ૮+રૂપ +વેગ+ દ્રવત્વ એમ તેજસના ૧૧ ગુણો છે. સ્પર્શાદિ ૮ + વેગ + ગુરુત્વ + દ્રવત્વ + રૂપ + રસ + સ્નેહ... એમ જળમાં ૧૪ ગુણો છે. એમાં સ્નેહ કાઢીને ગંધ ઉમેરવી, એટલે એ ૧૪ ગુણો પૃથ્વીમાં છે. બુદ્ધિ વગેરે છ + સંખ્યાદિ ૫ + ભાવના + ધર્મ + અધર્મ... આત્માના આ ૧૪ ગુણો છે. કાળ અને દિશામાં સંખ્યાદિ પાંચ ગુણો છે. એ પાંચ + શબ્દ આ ૬ ગુણો આકાશમાં છે. સંખ્યાદિ ૫ + બુદ્ધિ + ઇચ્છા + પ્રયત્ન એમ ૮ ગુણો ઈશ્વરમાં છે. પરત્વ + અપરત્વ + સંખ્યાદિ ૫ + વેગ એમ ૮ ગુણો મનમાં છે.

(મુ.) ૩૩મી કારિકામાં રહેલા તે ચ નો અર્થ ‘પાંચ સંખ્યાદિ ગુણો’ છે. ખ = આકાશ.

(વિ.) વાયોર્નવૈકાદશ તેજસો ગુણાઃ, જલક્ષિતિપ્રાણભૃતાં ચતુર્દશ ।

દિક્કાલયોઃ પન્ન ષડેવ ચામ્બરે મહેશ્વરેઽષ્ટૌ મનસસ્તથૈવ ચ ॥

આવા પ્રાચીન શ્લોકને અનુસરીને આ નિરૂપણ કરાયું છે.

સંખ્યા, પરિમાણ, સંયોગ, વિભાગ અને પૃથક્ત્વ આ પાંચ સામાન્યગુણ દરેક દ્રવ્યમાં હોય છે.

કાળ-દિક્ષમાં આ ૫ ગુણ.

આકાશમાં ૫ + શબ્દ = ૬

મનમાં ૫ + પરત્વ + અપરત્વ + વેગ = ૮

ઈશ્વરાત્મામાં ૫ + નિત્યજ્ઞાન - ઇચ્છા - કૃતિ = ૮

વાયુમાં ૫ + પરત્વ + અપરત્વ + વેગ + સ્પર્શ = ૯

તેજમાં એ ૮ + રૂપ + દ્રવત્વ = ૧૧

જળમાં ૧૧ + રસ + સ્નેહ + ગુરુત્વ = ૧૪

પૃથ્વીમાં ૧૧ + રસ + ગંધ + ગુરુત્વ = ૧૪

આત્મામાં ૫ + જ્ઞાનેચ્છાકૃતિ-દ્વેષ-સંસ્કાર-સુખ-દુઃખ-ધર્મ-અધર્મ = ૧૪

(કા.) તત્ર ક્ષિતિર્ગન્ધહેતુઃ નાનારૂપવતી મતા ।

(મુ.) સાધર્મ્યવૈધર્મ્યે નિરૂપ્ય સમ્પ્રતિ પ્રત્યેકં પૃથિવ્યાદિકં નિરૂપયતિ - તત્રેતિ । ગન્ધહેતુરિતિ - ગન્ધસમવાયિ-કારણમિત્યર્થઃ । યદ્યપિ ગન્ધવત્ત્વમાત્રં પૃથિવ્યા લક્ષણમુચિતં, તથાપિ પૃથિવીત્વજાતૌ પ્રમાણોપન્યાસાય કારણત્વ-મુપન્યસ્તમ્ । તથા હિ - પૃથિવીત્વં હિ ગન્ધસમવાયિકારણતાવચ્છેદકતયા સિદ્ધયતિ, અન્યથા ગન્ધત્વાવચ્છિન્ન-સ્યાકસ્મિકત્વાપત્તેઃ ।

(પૃથ્વી નિરૂપણ)

(કા.) તેમાં પૃથ્વી ગન્ધહેતુ છે અને અનેક રૂપવાળી મનાયેલી છે.

(મુ.) સાધર્મ્ય-વૈધર્મ્યનું નિરૂપણ કરીને હવે પ્રત્યેક પૃથ્વી વગેરેનું નિરૂપણ કરે છે. ‘ગન્ધહેતુ’ શબ્દનો અર્થ ગન્ધનું સમવાયિકારણ એવો જાણવો. જો કે ગન્ધવત્ત્વ આટલું જ પૃથ્વીનું લક્ષણ કરવું ઉચિત છે, છતાં પૃથ્વીત્વજાતિમાં પ્રમાણ આપવા માટે કારણતા સુધી ગયા છે. તે (પ્રમાણ) આ રીતે જાણવું - પૃથ્વીત્વ ગન્ધસમવાયિકારણતાના અવચ્છેદક તરીકે સિદ્ધ થાય છે, અન્યથા ગન્ધત્વાવચ્છિન્ન (કાર્ય) આકસ્મિક બની જવાની આપત્તિ આવે.

(વિ.) (૧) કાળ વગેરે પણ ગન્ધના કારણ તો છે જ. તેથી એનો વ્યવચ્છેદ કરવા માટે ગન્ધહેતુ શબ્દનો અર્થ ગન્ધસમવાયિકારણ એવો કર્યો. કાલાદિ તો ગન્ધનું નિમિત્તકારણ છે.

ગન્ધવત્ત્વ = ગન્ધ, ગન્ધસમવાયિકારણત્વની અપેક્ષાએ ગન્ધવત્ત્વમાં ઘણું લાઘવ છે એ સ્પષ્ટ છે. માટે પૃથ્વીનું લક્ષણ ‘ગંધવત્ત્વ’ જ જાણવું.

(શંકા - તો પછી જેમ રૂપ અંગે ‘નાનારૂપવતી’ એમ કહ્યું છે, તેમ પ્રસ્તુતમાં પણ ગન્ધવતી કહેવું હતું ને, ‘ગન્ધહેતુઃ’ એમ શા માટે કહ્યું ?)

સમાધાન - પૃથ્વીત્વજાતિમાં પ્રમાણ દર્શાવવા એમ કહ્યું છે.

(શંકા - ઘટાદિમાં પૃથ્વીત્વ તો પ્રત્યક્ષથી જણાય છે. પછી એમાં અનુમાન પ્રમાણ દર્શાવવાની જરૂર જ ક્યાં છે ?

સમાધાન - ઘટાદિમાં એ પ્રત્યક્ષ હોવા છતાં પરમાણુ વગેરેમાં એ પ્રત્યક્ષ નથી. તેથી પરમાણુથી માંડી સર્વ પૃથ્વીમાં સાધારણ એવા પૃથ્વીત્વની સિદ્ધિ માટે અનુમાન પ્રમાણ આવશ્યક છે. તે અનુમાન પ્રયોગ આવો જાણવો).

ગન્ધત્વાવચ્છિન્નસમવાયસમ્બન્ધાવચ્છિન્નકાર્યતાનિરૂપિતતાદાત્મ્યસમ્બન્ધાવચ્છિન્ના કારણતા

કિન્નિદ્ધર્માવચ્છિન્ના, કારણતાત્વાત્, કપાલનિષ્ઠકારણતાવત્

ગન્ધત્વાવચ્છિન્ન જે કોઈ ગન્ધ ઉત્પન્ન થાય છે એની કારણતાનો આવો અવચ્છેદક ધર્મ જો માનવામાં ન આવે તો એ બધું ગન્ધકાર્ય આકસ્મિક બની જવાની આપત્તિ આવે. આશય એ છે કે ગન્ધ માત્ર પાર્થિવદ્રવ્યોમાં જ ઉત્પન્ન થાય છે. અન્યત્ર ક્યાંય નહીં. એટલે આ પાર્થિવ દ્રવ્યોમાં કોઈ એવી વિશેષતા (વિશેષધર્મ) માનવી જ જોઈએ જે ગન્ધની ઉત્પત્તિમાં પ્રયોજક બને છે. જે બધા પાર્થિવદ્રવ્યોમાં રહેલ હોય ને અપાર્થિવમાં ક્યાંય ન રહેલ હોય એવો વિશેષધર્મ તો પૃથ્વીત્વ જ છે. એમ તો પાર્થિવદ્રવ્યોમાં દ્રવ્યત્વ, સત્તા વગેરે ધર્મો પણ રહ્યા છે, પણ એ બધા તો ગન્ધના પ્રયોજક નથી જ, કારણ કે એ ધર્મો તો જગાદિમાં પણ છે જ્યાં ગન્ધ ઉત્પન્ન થતી નથી. એટલે હવે જો પૃથ્વીત્વ ધર્મને પણ ગન્ધનો પ્રયોજક માનવાનો ન હોય તો કોઈ જ ધર્મ પ્રયોજક ન રહેવાથી ગન્ધકાર્ય આકસ્મિક બની જાય એ સ્પષ્ટ છે. (ન કસ્માત્ = અકસ્માત્ યત્ જાયતે તદ્ આકસ્મિકમ) ગન્ધ પૃથ્વીદ્રવ્યમાં જ ઉત્પન્ન થાય આવી વ્યવસ્થા કરનાર (પ્રયોજક) ધર્મ જે છે તે જ કારણતાવચ્છેદક તરીકે સિદ્ધ થશે. એને પૃથ્વીત્વ નામ આપાયું છે ને લાઘવથી એ જાતિ તરીકે સિદ્ધ થાય છે.

શંકા - જેમ ઘટરૂપનું કપાલરૂપ એ કારણ છે એમ ઘટગન્ધનું કપાલગન્ધ એ કારણ બને. એમાં પણ કપાલ જો સુરભિ હોય તો ઘટ પણ સુરભિ બને, કપાલ જો દુરભિ હોય તો ઘટ પણ દુરભિ બને. પણ હવે જે ઘડો એક સુરભિ અને એક દુરભિ એવા બે કપાલોથી બનાવ્યો હશે એમાં સુગંધ માનશો કે દુર્ગંધ ?

સમાધાન - કેમ ? બન્ને માનીશું. સુરભિકપાલના ભાગમાં સુગંધ ને દુરભિકપાલના ભાગમાં દુર્ગંધ...

શંકા - એનો અર્થ તો એ થાય કે એ ઘટમાં સુગંધ અને દુર્ગંધ અવ્યાપ્યવૃત્તિ છે. પણ એ સંભવતું નથી. કારણ કે માત્ર સુરભિકપાલ આરબ્ધ ઘટમાં સુગંધ એ જો વ્યાપ્યવૃત્તિ છે, તો આ ગુણ વ્યાપ્યવૃત્તિજાતીય બની જ ગયો... ને જે ગુણ વ્યાપ્યવૃત્તિ જાતીય હોય તેને અન્યત્ર અવ્યાપ્યવૃત્તિ જાતીય માની શકાય નહીં.

સમાધાન - તો પછી એવા સુરભિ-દુરભિકપાલારબ્ધઘટમાં કોઈ જ ગન્ધ ઉત્પન્ન થતી નથી એમ માનીશું...

શંકા - અરે ! કપાલમાં ગન્ધ હોય ને તે કપાલથી આરબ્ધ ઘટમાં ગન્ધ ન હોય આવું બને ?

સમાધાન - હા, કેમ ન બને ? બંને ગન્ધ એકબીજાનો પ્રતિબંધ કરે તો એક પણ ઉત્પન્ન નહીં થાય. તે આ રીતે - દુરભિકપાલગત દુર્ગંધ, સ્વાશ્રયસમવેતત્વ સંબંધથી સુગંધની ઉત્પત્તિ પ્રત્યે પ્રતિબંધક છે. (સ્વ=દુર્ગંધ, એનો આશ્રય દુરભિકપાલ, એમાં સમવેત

ઘટ. એટલે કે જ્યાં=જે ઘડામાં સ્વાશ્રયસમવેતત્વ સંબંધથી દુર્ગન્ધ રહી હોય ત્યાં=તે ઘડામાં સમવાયસંબંધથી સુગંધ ઉત્પન્ન થઈ શકે નહીં એવો પ્રતિબંધક-પ્રતિબંધ્ય ભાવ છે.) એમ સુરભિકપાલગત સુગંધ પણ સ્વાશ્રય સમવેતત્વ સંબંધથી દુર્ગન્ધની ઉત્પત્તિ પ્રત્યે પ્રતિબંધક છે. એટલે બંને પ્રકારની ગન્ધનો પ્રતિબંધ થવાથી એક પણ ઉત્પન્ન થતી નથી એમ માનીશું.

શંકા - પણ એવા ઘડાને સુંઘવાથી પણ કંઈક ગન્ધ તો આવે જ છે, એ ગન્ધશૂન્ય હોવાનું કાંઈ પ્રતીત થતું નથી...

સમાધાન - એ તો એના અવયવભૂત કપાલમાં રહેલી ગન્ધનો જ અનુભવ હોય છે. અર્થાત્ સ્વાશ્રયસમવેતત્વ સંબંધથી ઘટમાં રહેલી કપાલગતગન્ધનો જ એ અનુભવ હોય છે.

શંકા - એ બધું તો ચાલો જાણે સમજ્યા. પણ સુરભિ-દુરભિકપાલારબ્ધ ઘટ નિર્ગન્ધ હોય છે આવું જો સિદ્ધ થયું તો પૃથ્વીનું તમે જે લક્ષણ આપ્યું કે 'ગન્ધવત્ત્વ' એ તો એમાં અવ્યાપ્ત જ થશે ને !

સમાધાન - એના વારણ માટે જાતિઘટિત લક્ષણ કરવું કે - ગન્ધવદ્વૃત્તિ-દ્રવ્યત્વવ્યાપ્યજાતિમત્ત્વ એ પૃથ્વીનું લક્ષણ છે.

તથા પૃથ્વીત્વજાતિની સિદ્ધિ ગન્ધસમવાયિકારણતાના અવચ્છેદક તરીકે જેમ કરી એમ 'પૃથ્વી' પદ વાચ્યતાના અવચ્છેદક તરીકે પણ થઈ શકે. તે આ રીતે-

'પૃથ્વી'પદવાચ્યતા કિંચિદ્ધર્માવચ્છિન્ના વાચ્યતાત્વાત્ 'ઘટ'પદવાચ્યતાવત્.... વાચ્યતાવચ્છેદકતયા... સિધ્ધમાનો ધર્મો જાતિરૂપશ્ચેત્ તદા લાઘવમ્ એવા લાઘવતર્કની સહાયથી પૃથ્વીત્વ જાતિરૂપે સિદ્ધ થશે. અહીં કિરણાવલીકારે આવું જે અનુમાન આપ્યું છે કે પૃથિવીત્વ જાતિઃ, 'પૃથિવી' પદવાચ્યતાવચ્છેદકત્વાત્ તે દુષ્ટ જાણવું... કારણ કે એ રીતે તો, 'અભાવત્વ જાતિઃ, 'અભાવ' પદવાચ્યતાવચ્છેદકત્વાત્ આવા અનુમાન દ્વારા અભાવત્વની પણ જાતિ તરીકે સિદ્ધિ થઈ જાય.

(મુ.) ન ચ પાષાણાદૌ ગન્ધાભાવાદ્ ગન્ધવત્ત્વમવ્યાપ્તિમિતિ વાચ્યમ્, તત્રાપિ ગન્ધસત્ત્વાત્, અનુપલબ્ધિસ્ત્વનુત્કટ-ત્વેનાપ્યુપપદ્યતે, કથમન્યથા તદ્ભસ્મનિ ગન્ધ ઉપલબ્ધ્યતે ? ભસ્મનો હિ પાષાણધ્વંસજન્યત્વાત્ પાષાણોપાદાનોપાદેયત્વં સિદ્ધ્યતિ । યદ્દ્રવ્યં યદ્દ્રવ્યધ્વંસજન્યં તત્ તદુપાદાનોપાદેયમિતિ વ્યાપ્તેઃ, દૃષ્ટં ચૈતત્ત્વખંડપટે મહાપટધ્વંસજન્યે । इत्थं च पाषाणपरमाणोः पृथिवीत्वात् तज्जन्यपाषाणस्यापि पृथिवीत्वं, तथा च तस्यापि गन्धवत्त्वे बाधकाभावः ।

(યદ્દ્રવ્યં યદ્દ્રવ્ય... ઇત્યાદિ નિયમ)

(મુ.) શંકા - પાષાણાદિમાં ગન્ધનો અભાવ હોવાથી ગન્ધવત્ત્વ એવું લક્ષણ અવ્યાપ્ત છે.

સમાધાન - એવી શંકા ન કરવી, કારણ કે પાષાણમાં પણ ગન્ધ રહેલી જ છે.

(શંકા - જો ગન્ધ રહેલી છે તો ઉપલબ્ધ કેમ નથી થતી ? સમાધાન -) એની અનુપલબ્ધિ તો અનુત્કટત્વથી પણ સંગત કરી શકાય છે. (અર્થાત્ અનુત્કટ છે માટે ઉપલબ્ધ નથી થતી.) (શંકા - એના કરતાં ગન્ધ છે જ નહીં એમ માની લ્યો ને, લાઘવ છે. સમાધાન -) અન્યથા =જો પાષાણાદિમાં ગન્ધ ન હોય તો તેની ભસ્મમાં ગન્ધ શી રીતે આવે ? ભસ્મ પાષાણધ્વંસજન્ય હોવાથી પાષાણના ઉપાદાન કારણથી જ ઉપાદેય હોવી સિદ્ધ થાય છે. કારણ કે જે દ્રવ્ય જે દ્રવ્યના ધ્વંસથી ઉત્પન્ન થયું હોય છે તે દ્રવ્ય (=ઉત્પન્ન થનાર દ્રવ્ય) તદુપાદાનથી=તે ધ્વસ્ત થનાર દ્રવ્યના ઉપાદાન કારણથી ઉપાદેય = ઉત્પન્ન થનાર હોય છે. (અર્થાત્ એ બંને દ્રવ્યોનું ઉપાદાન = સમવાયિકારણ એક જ હોય છે) એવી વ્યાપ્તિ છે. ('આવી વ્યાપ્તિ તમે ક્યાં જોવા ગયા'તા? તો કે) મોટા કપડાને ફાડવાથી પેદા થયેલા નાના કપડામાં આ જોવા મળે છે (મોટા કપડાના સમવાયિકારણભૂત તંતુઓમાંથી જ નાનું કપડું બન્યું હોય છે એ પ્રત્યક્ષસિદ્ધ છે.) (એટલે પ્રસ્તુતમાં પાષાણના ઉપાદાન કારણભૂત જે પરમાણુઓ છે એ જ ભસ્મના પણ ઉપાદાનકારણ છે એમ માનવું જ પડે છે. ભસ્મમાં ગન્ધ પ્રત્યક્ષસિદ્ધ હોવાથી એમાં તો પૃથ્વીત્વ માનવું જ પડે. અને એમાં જો પૃથ્વીત્વ છે તો એના ઉપાદાનકારણભૂત પરમાણુમાં પૃથ્વીત્વની સિદ્ધિ થાય છે ને તેથી તજ્જન્ય પાષાણમાં પણ પૃથ્વીત્વ સિદ્ધ થાય છે. માટે તેમાં (પાષાણાદિમાં) પણ ગન્ધ હોવામાં કોઈ બાધક નથી.

(વિ.) યદ્દ્રવ્યં યદ્દ્રવ્યધ્વંસજન્યં તદ્ તદુપાદાનોપાદેયમ્ આ વ્યાપ્તિનાં પદોનું પદ્ધત્ય વિચારીએ. આમાં વ્યાપ્તિ આવી છે, યસ્મિન્ યસ્મિન્ દ્રવ્યે યદ્દ્રવ્યધ્વંસજન્યત્વં (વ્યાપ્ત્ય)

તસ્મિન્ તસ્મિન્ દ્રવ્યે તદુપાદાનોપાદેયત્વમ્ (વ્યાપક)

(૧) આમાં પ્રથમ ‘દ્રવ્ય’ પદ ન મૂકીએ તો વ્યાખ્યાંશ થશે - યસ્મિન્ યદ્દ્રવ્યધ્વંસજન્યત્વં.... તો ઘટદ્વંસપ્રત્યક્ષ ઘટદ્વંસજન્ય છે. એટલે કે પહેલાં યદ્ થી આ પ્રત્યક્ષ પકડાશે, બીજા યદ્ થી ઘટ પકડાશે. પણ પ્રત્યક્ષમાં ઘટોપાદાનોપાદેયત્વ નથી, તેથી વ્યભિચાર, ‘દ્રવ્ય’ પદ મૂકવાથી એ દૂર થઈ જશે. કારણ કે ‘પ્રત્યક્ષ’ એ દ્રવ્ય નથી.

શંકા - ઘટદ્વંસપ્રત્યક્ષ, ઘટદ્વંસજન્ય છે એ વાત સાચી. પણ એમાં તે ઘટદ્વંસત્વેન કારણ ન બનતા વિષયત્વેન કારણ બને છે. (પ્રત્યક્ષ પ્રત્યે વિષય, વિષયત્વેન કારણ હોય છે.) જ્યારે ઉક્તવ્યાસિમાં તો દ્રવ્યધ્વંસને ધ્વંસત્વેન કારણ લેવાનું છે. અર્થાત્ યદ્દ્રવ્ય યદ્દ્રવ્યધ્વંસત્વાવચ્છિન્નજનકતાનિરૂપિતજન્યતાવદ્ તત્તદુપાદાનોપાદેયમ્ આવી વ્યાસિ અભિપ્રેત છે. તેથી ઘટદ્વંસપ્રત્યક્ષને લઈને વ્યભિચાર ન આવી શકે. તો પછી પ્રથમ ‘દ્રવ્ય’ પદ શા માટે મૂક્યું ?

સમાધાન - તો પછી રૂપધ્વંસને લઈને વ્યભિચાર જાણવો. તે આ રીતે - યદ્દ્રવ્યં ન કહેતાં તમે ખાલી ‘યદ્’ કહો છો. તેથી યદ્ = ઘટરૂપધ્વંસ. યદ્દ્રવ્યધ્વંસજન્યં = ઘટદ્રવ્યધ્વંસજન્યં (કારણ કે ઘટદ્વંસ થાય એટલે ઘટરૂપનો પણ નાશ થઈ જ જાય.) એટલે કે ઘટદ્વંસત્વાવચ્છિન્નજનકતાનિરૂપિત જન્યતાવદ્ ઘટરૂપધ્વંસ બન્યું. પણ તદ્ = ઘટરૂપધ્વંસ તદુપાદાનોપાદેય = ઘટોપાદાનોપાદેય નથી. તેથી વ્યભિચાર સ્પષ્ટ છે. એના વારણ માટે પ્રથમ દ્રવ્યપદ છે. હવે યદ્ થી રૂપધ્વંસ લઈ જ નહીં શકાય, કારણ કે એ ‘દ્રવ્ય’ નથી.

(૨) બીજું ‘દ્રવ્ય’ પદ ન મૂકે તો... કાયવ્યૂહમાં વ્યભિચાર આવે.

ન્યાયમતે એવું માન્યું છે કે મિથ્યાવાસનાનો નાશ થવાથી કેવલ્ય થાય છે જે સર્વ કર્મોને બાળીને સાફ કરી નાખે છે. જ્ઞાનાન્નિઃ સર્વકર્મણિ ભસ્મસાત્ કુરુતેઽર્જુન ! છતાં પ્રારબ્ધ કર્મો તો ઊભાં જ રહે છે. કેમ કે નામુક્તં ક્ષીયતે કર્મ કલ્પકોટિશતૈરપિ.... આ કર્મોનો નાશ કરવા માટે તે તે કર્મો જે જે સિંહ વગેરેના શરીરોથી ભોગવવા યોગ્ય હોય તે તે બધા શરીરોને એક સાથે યોગબળથી બનાવીને એ કર્મો ભોગવીને નાશ કરાય છે. આવા અનેક (હજારો) શરીર બનાવવા એ ‘કાયવ્યૂહ’ કહેવાય છે. એટલે આ કાયવ્યૂહ પણ શરીર સમુદાયરૂપ હોવાથી દ્રવ્ય તો છે જ ને એ મિથ્યાવાસનાના ધ્વંસજન્ય છે... ને છતાં મિથ્યાવાસનાના ઉપાદાનથી ઉપાદેય નથી, તેથી વ્યભિચાર. મિથ્યાવાસના એ ‘દ્રવ્ય’ ન હોવાથી ‘દ્રવ્ય’ પદ દ્વારા એનું વારણ થાય છે એ જાણવું.

(૩) હવે ‘ધ્વંસ’ પદનું પદકૃત્ય... ધ્વંસ એ એક વિશિષ્ટ પ્રકારનો અભાવ છે, પણ એ ન લેતા માત્ર ‘અભાવ’ જ લેવામાં આવે તો વ્યભિચાર આવે છે. તે આ રીતે -

હવે વ્યાસિ થશે - યદ્દ્રવ્યં યદ્દ્રવ્યાભાવજન્યં - તત્તદુપાદાનોપાદેયમ્.....

તો ઘટદ્રવ્ય, પ્રતિબંધક દ્રવ્ય - તોફાની છોકરો - એના અભાવથી જન્ય છે. પણ એ છોકરાના ઉપાદાનથી ઉપાદેય નથી. માટે વ્યભિચાર... ‘ધ્વંસ’ પદ લેવાથી એનું વારણ થઈ જાય છે, કારણ કે કાર્ય પ્રત્યે પ્રતિબંધકના અભાવને જ કારણ મનાયું છે, પ્રતિબંધકના ધ્વંસને નહીં.

શંકા - શાલીગ્રામ = શિવજીનું લિંગ... એનો ધ્વંસ કરનારો નરકમાં જઈ નારકીય શરીર મેળવે છે. એટલે કે નારકીય શરીર શાલીગ્રામધ્વંસજન્ય છે ને છતાં શાલીગ્રામના ઉપાદાનથી ઉપાદેય નથી... માટે વ્યભિચાર...

સમાધાન - પ્રસ્તુત વ્યાસિમાં ધ્વંસજન્યત્વ સાક્ષાત્ (અદૃષ્ટાદ્વારા) વિવક્ષિત હોવાથી એ વ્યભિચાર રહેતો નથી. શાલીગ્રામધ્વંસથી દૂરાદૃષ્ટ ઉત્પન્ન થાય છે ને એનાથી પછી નારકીયશરીર પેદા થાય છે.

વસ્તુતઃ : આ અદૃષ્ટાદ્વારકત્વ, દ્રવ્યપદદ્વય કે ધ્વંસત્વાવચ્છિન્નજનકતા... આમાંનું કશું જ મૂકવાની જરૂર નથી માત્ર પરિષ્કૃતવ્યાસિ આ રીતે જોઈએ -

યદ્ યત્પ્રતિયોગિકધ્વંસનિષ્ઠસ્વરૂપસમ્બન્ધાવચ્છિન્નજનકતાનિરૂપિતસમવાયસમ્બન્ધાવચ્છિન્નજન્યતાવદ્ તદ્ તદુપાદાનોપાદેયમ્..... અર્થાત્

યત્ર સ્વરૂપસમ્બન્ધેન યદ્ધ્વંસઃ, તત્ર સમવાયસમ્બન્ધેન યત્રૂતનદ્રવ્યમ્ તત્તદુપાદાનોપાદેયમ્.... યત્ર = પાષાણ પરમાણુઓમાં સ્વરૂપ સંબંધથી યદ્ = પાષાણનો ધ્વંસ છે, એ જ પરમાણુઓમાં સમવાયસંબંધથી નૂતનદ્રવ્ય = ભસ્મ રહી છે. તો ભસ્મ એ પાષાણના ઉપાદાનથી ઉપાદેય છે.

તેથી પાષાણઃ પૃથિવી, ગન્ધવદ્દ્રવ્યોપાદાનોપાદેયત્વાત્ અને પાષાણઃ ગન્ધવાન્ પૃથિવીત્વાત્ એ બે અનુમાનોથી પાષાણમાં પણ ગન્ધવત્ત્વ સિદ્ધ થાય છે.

(મુ.) નાનેતિ । શુક્લનીલાદિભેદેન નાનાજાતીયં રૂપં પૃથિવ્યામેવ વર્તતે, ન તુ જલાદૌ, તત્ર શુક્લસ્યૈવ સત્ત્વાત્, પૃથિવ્યાં ત્વેકસ્મિન્નપિ ધર્મિણિ પાકવશેન નાનારૂપસમ્ભવાત્ । ન ચ યત્ર નાનારૂપં નોત્પન્નં તત્રાવ્યાસિરિતિ વાચ્યમ્, રૂપદ્વયવદ્વૃત્તિદ્રવ્યત્વવ્યાપ્યજાતિમત્ત્વસ્ય વિવક્ષિતત્વાત્, રૂપનાશવદ્વૃત્તિદ્રવ્યત્વવ્યાપ્યજાતિમત્ત્વસ્ય વા વાચ્યત્વાત્ । વૈશેષિકનયે પૃથિવીપરમાણૌ રૂપનાશસ્ય રૂપાન્તરસ્ય ચ સત્ત્વાત્, ન્યાયનયે ઘટાદાવપિ તત્સત્ત્વાલ્લક્ષણસમન્વયઃ ।

(નાના રૂપવત્ત્વ)

(મુ.) શુક્લ - નીલાદિભેદે અનેકવિધ રૂપ પૃથ્વીમાં જ હોય છે, નહીં કે જલાદિમાં, કેમ કે તેમાં (જલાદિમાં) તો શુક્લરૂપ જ હોય છે. પૃથ્વીમાં તો એક જ ધર્મ = વસ્તુમાં પણ પાકવશાત્ અનેક રૂપ સંભવે છે.

શંકા - જ્યાં અનેક રૂપ ઉત્પન્ન નથી થયા તે પટ વગેરેમાં અવ્યાસિ આવશે.

સમાધાન - આવી શંકા ન કરવી, કારણ કે અહીં ‘નાનારૂપવત્ત્વ’ થી રૂપદ્વયવદ્વૃત્તિ દ્રવ્યત્વવ્યાપ્યજાતિમત્ત્વની વિવક્ષા છે. અથવા તો રૂપનાશવદ્વૃત્તિ દ્રવ્યત્વવ્યાપ્ય જાતિમત્ત્વની વિવક્ષા છે. વૈશેષિક મતે પૃથ્વીના પરમાણુમાં રૂપનાશ અને રૂપાંતર હોય છે. ન્યાયમતે ઘટાદિમાં પણ તે બંને સંભવિત હોવાથી લક્ષણસમન્વય જણાવો.

(વિ.) શુક્લ, નીલ, પીત, રક્ત, હરિત, કપીશ અને ચિત્ર.... આ રૂપો માત્ર પૃથ્વીમાં જ મળે છે. કાળી માટીમાંથી કાળો ઘડો બન્યો. પાક આપતાં એ લાલ થયો. આમ એકના એક ઘડામાં ભિન્ન-ભિન્નકાળે અનેકરૂપ મળે છે માટે એ નાનારૂપવાળો બન્યો. (એક કાળે અનેકરૂપ હોય એવું ન બને એ ખ્યાલમાં રાખવું, કારણ કે રૂપ એ વ્યાપ્યવૃત્તિગુણ છે. અનેકરૂપ દેખાતા હોય એ અનેકરૂપ ન કહેવાય પણ એક જ ‘ચિત્ર’ રૂપ કહેવાય.) જેમાં પાકવશાત્ રૂપાંતરોત્પત્તિ નથી થઈ એ પટ વગેરેમાં અવ્યાસિ સ્પષ્ટ છે. તેથી એનું વારણ કરવા રૂપદ્વયવદ્... ઇત્યાદિ પરિષ્કાર કર્યો. એનો અર્થ-જેમાં કાળક્રમે બે રૂપ ઉત્પન્ન થયેલા હોય એવી (ઘટાદિ) વસ્તુમાં રહેલ દ્રવ્યત્વવ્યાપ્યજાતિ... તદ્વત્ત્વ. આવી જાતિ તરીકે પૃથ્વીત્વ આવશે જે પટ વગેરેમાં પણ હોવાથી અવ્યાસિનું વારણ થશે.

શંકા - આ પરિષ્કૃત લક્ષણમાં ‘જાતિ’ પદ મૂકવાની શી જરૂર છે ? માત્ર ધર્મ લખત તો ચાલી જાત...

સમાધાન - રૂપદ્વયવાન્ ઘટ... ઘટમાં રહેલ દ્રવ્યત્વવ્યાપ્યધર્મ પૃથ્વી-જળ અન્યતરત્વ... આ ધર્મ જળમાં પણ હોવાથી અતિવ્યાસિ... તેથી એના વારણ માટે ‘જાતિ’ શબ્દ જોઈએ. પૃથ્વી-જળ અન્યતરત્વ એ જાતિ ન હોવાથી એ ધર્મ નહીં લઈ શકાય. પૃથ્વીત્વ જ લેવાશે જે જળમાં ન હોવાથી અતિવ્યાસિ નહીં આવે.

શંકા - રૂપદ્વયવાન્ ઘટ.... એમાં દ્રવ્યત્વવ્યાપ્ય જાતિ જળત્વ પણ કાલિક સંબંધથી રહેલ છે. તદ્વત્ત્વ જળમાં હોવાથી અતિવ્યાસિતાદવસ્થ્યમ્.

સમાધાન - રૂપદ્વયવાન્માં રહેલ જે દ્રવ્યત્વવ્યાપ્ય જાતિ લેવાની છે તે સમવાયસંબંધથી રહેલ જાતિ જ લેવાની છે, કાલિકાદિ અન્ય સંબંધથી રહેલ નહીં. ને જળત્વ તો ઘટમાં સમવાયસંબંધથી રહેલ નથી. એટલે અતિવ્યાસિ નહીં આવે.

શંકા - બે રૂપદ્વયવાન્માં સમવાયસંબંધથી રહેલ ધર્મ જ લેવાનો હોય તો પૃથ્વી-જળ અન્યતરત્વ પણ નહીં જ લઈ શકાય. કેમ કે એ તો પૃથિવીભેદવિશિષ્ટજલભેદવિશિષ્ટો યઃ, તદ્ભેદવત્ત્વ રૂપ હોવાથી સ્વરૂપસંબંધથી રહે છે. એટલે દ્રવ્યત્વવ્યાપ્ય ધર્મ લખવા છતાં પણ સમવાયસંબંધથી રહેનાર ધર્મ તરીકે પૃથ્વીત્વ જ લઈ શકાવાથી જળમાં અતિવ્યાસિ આવશે નહીં જ. તો પછી ‘જાતિ’ પદ શા માટે ?

સમાધાન - પૃથ્વી - જલસંયોગ, પૃથ્વી-જલોભયત્વ... આ ધર્મો ‘ગુણ’ હોવાથી સમવાયસંબંધથી રહે છે. એટલે રૂપદ્વયવાન્માં

સમાયસંબંધથી રહેલ ધર્મ પૃથ્વી-જળસંયોગ, તદ્વત્ત્વ જળમાં પણ હોવાથી અતિવ્યાપ્તિ. તેથી તેવો ધર્મ ન લેતા જાતિ લેવો અવશ્યક છે. શંકા - ‘રૂપદ્વય’જે કહો છો, તે રૂપમાં દ્વિત્વ શું છે ? સંખ્યારૂપ તો ન લઈ શકાય, કારણ કે ‘ગુણે ગુણાનન્ત્રીકારાત્’

સમાધાન - ‘અપેક્ષાબુદ્ધિવિશેષવિષયત્વ’ રૂપ દ્વિત્વ જાણવું.

શંકા - વિષયતા તો બુદ્ધિભેદે ભિન્ન ભિન્ન હોય છે. તેથી દ્વિત્વ પણ ભિન્ન ભિન્ન બનવાથી તદ્દઘટિતલક્ષણ ગૌરવગ્રસ્ત થશે...

સમાધાન - આ જ કારણસર મુક્તાવલીમાં રૂપનાશવદ્... ઇત્યાદિ બીજો પરિષ્કાર સૂચવ્યો છે.

જેમાં રૂપનાશ થયેલો હોય એવી વસ્તુમાં રહેલ જે દ્રવ્યત્વવ્યાપ્યજાતિ, તદ્વત્ત્વની વિવક્ષા જાણવી. પાકવશાત્ રક્ત બનેલા ઘડામાં પૂર્વકાલીન શ્યામરૂપનો નાશ થયેલો હોવાથી રૂપનાશવાન્ તરીકે એ ઘટ, તદ્વૃત્તિ દ્રવ્યત્વવ્યાપ્યજાતિ પૃથ્વીત્વ. તદ્વત્ત્વ રૂપનાશશૂન્ય પટાદિમાં પણ હોવાથી અવ્યાપ્તિ નહીં આવે.

જલીયપરમાણુમાં રૂપનાશ થતો નથી. જલીય અવયવી દ્રવ્યમાં રૂપનાશ થતા પહેલાં દ્રવ્યનાશ થઈ જાય છે. એટલે રૂપનાશવદ્ તરીકે જલીય વગેરે અન્ય કોઈ દ્રવ્ય મળી શકતું ન હોવાથી અતિવ્યાપ્તિ થતી નથી.

વૈશેષિકનય પીલુપાકવાદી છે. પીલુ = પરમાણુ. ઘટ વગેરે અવયવી દ્રવ્ય જ્યાં સુધી અવયવી તરીકે ઊભું છે ત્યાં સુધી એમાં પાક થતો નથી. નિભાડામાં કાચો શ્યામ ઘડો મૂક્યા બાદ અગ્નિસંયોગથી એ ઘડો પરમાણુશઃ નષ્ટ થઈ જાય છે. પછી પરમાણુઓમાં પાક થાય છે ને શ્યામ પરમાણુઓ રક્ત બને છે. પછી પુનઃ એ રક્ત પરમાણુઓમાંથી ઘડો બને છે જે રક્ત હોય છે. આને પીલુપાકવાદ કહેવાય છે. નૈયાયિકો તો કહે છે કે ઘડાને પરમાણુશઃ ખંડિત થઈ જવાની કોઈ જરૂર નથી. એ ઊભો રહે ને શ્યામરૂપ નાશ થઈ રક્તરૂપ ઉત્પન્ન થઈ શકે છે. અર્થાત્ ઘડામાં પણ પાક થઈ જ શકે છે. માટે નૈયાયિક પીઠરૂપાકવાદી કહેવાય છે. (પીઠર=ઘડો.)

આમ વૈશેષિક નયે ઘડો રૂપનાશવાન્ કે રૂપાંતરવાન્ તરીકે મળતો નથી. તેથી એ મતે રૂપનાશવાન્ કે રૂપદ્વયવાન્ તરીકે પૃથ્વી પરમાણુ જ મળશે, તદ્વૃત્તિ દ્રવ્યત્વવ્યાપ્યજાતિ પૃથ્વીત્વ, તદ્વત્ત્વ ઘટ-પટાદિમાં હોઈ લક્ષણસમન્વય. ન્યાયમતે ઘડો પણ તેવો મળશે ને લક્ષણ સમન્વય થશે.

અહીં પાકજરૂપવદ્વૃત્તિદ્રવ્યત્વવ્યાપ્યજાતિમત્ત્વં, નીલરૂપવદ્વૃત્તિદ્રવ્યત્વવ્યાપ્યજાતિમત્ત્વં વગેરે કે નીલરૂપવદ્વૃત્તિજલાવૃત્તિજાતિમત્ત્વં વગેરે લક્ષણો પણ જાણવા.

(કા.) ષડ્વિધસ્તુ રસસ્તત્ર ગન્ધસ્તુ દ્વિવિધો મતઃ ॥૩૫॥

સ્પર્શસ્તસ્યાસ્તુ વિજ્ઞેયો હ્યનુષ્ણાશીતપાકજઃ ।

(મુ.) ષડ્વિધ ઇતિ । ‘મધુરાદિભેદેન યઃ ષડ્વિધો રસઃ સ પૃથિવ્યામેવ, જલે મધુર એવ રસઃ । અત્રાપિ પૂર્વવદ્રસદ્વૃત્તિ - દ્રવ્યત્વવ્યાપ્યજાતિમત્ત્વં લક્ષણાર્થોઽવસેયઃ । ૧‘દ્વિવિધ’ ઇતિ વસ્તુસ્થિતિમાત્રં, ન તુ દ્વિવિધ-ગન્ધવત્ત્વં લક્ષણં, દ્વિવિધત્વસ્ય વ્યર્થત્વાત્ । દ્વૈવિધ્યં ચ સૌરભાસૌરભભેદેન બોધ્યમ્ । ૨સ્પર્શ ઇતિ । તસ્યાઃ = પૃથિવ્યાઃ । અનુષ્ણાશીતસ્પર્શવત્ત્વં વાયાવપિ વર્તત ઇત્યુક્તં પાકજઇતિ । ઇત્થં ચ પૃથિવ્યાઃ સ્પર્શોઽનુષ્ણાશીત ઇતિ જ્ઞાપનાર્થં તદુક્તં, પાકજસ્પર્શવત્ત્વમાત્રં તુ લક્ષણં, અધિકસ્ય વૈયર્થ્યાત્ । યદ્યપિ પાકજસ્પર્શઃ પટાદૌ નાસ્તિ, તથાપિ પાકજસ્પર્શવદ્વૃત્તિ-દ્રવ્યત્વવ્યાપ્ય - જાતિમત્ત્વમર્થો બોધ્યઃ ।

(કા.) તે પૃથ્વીમાં રસ (=સ્વાદ)છ પ્રકારનો ને ગન્ધ બે પ્રકારની માન્ય છે. તેનો સ્પર્શ અનુષ્ણાશીત-પાકજ જાણવો.

(મુ.) 'મધુર વગેરે પ્રકારે જે ષડ્વિધ રસ પ્રસિદ્ધ છે તે પૃથ્વીમાં જ છે, જળમાં માત્ર મધુર રસ જ હોય છે. અહીં પણ પૂર્વવદ્=રૂપની જેમ રસદ્વયવદ્વૃત્તિ જે દ્રવ્યત્વવ્યાપ્ય જાતિ, તદ્વત્ત્વ એવું લક્ષણ જાણવું. ૨(દ્વિવિધગન્ધવત્ત્વ એવું જે કહ્યું તેમાં) દ્વિવિધ એ (પૃથ્વીમાં બે પ્રકારની ગન્ધ હોય છે એવી) વસ્તુસ્થિતિને જણાવવા માટે જ છે, નહીં કે દ્વિવિધગન્ધવત્ત્વ એવું લક્ષણ છે, કારણ કે 'દ્વિવિધત્વ' વ્યર્થ છે. ગન્ધમાં રહેલું દ્વૈવિધ્ય સૌરભ-અસૌરભ એવા પ્રકારે જાણવું. પૃથ્વીનો સ્પર્શ પાકજ અનુષ્ણાશીત હોય છે. અનુષ્ણાશીતસ્પર્શવત્ત્વ વાયુમાં પણ હોય છે. માટે 'પાકજ' એમ ભેગું કહ્યું છે. 'પાકજ' કહ્યું એટલે, (અનુષ્ણાશીતસ્પર્શ જે કહ્યો છે તે) પૃથ્વીનો સ્પર્શઅનુષ્ણાશીત હોય છે એમ જણાવવા માટે જ... લક્ષણ તો ખાલી 'પાકજસ્પર્શવત્ત્વ' એટલું જ જાણવું, કારણ કે અધિક ભાગ વ્યર્થ છે. જો કે પાકજ સ્પર્શ પટાદિમાં નથી, તો પણ પાકજસ્પર્શવદ્વૃત્તિ - દ્રવ્યત્વવ્યાપ્ય-જાતિમત્ત્વ એવો લક્ષણવાક્યનો અર્થ જાણવો.

(વિ.) (૧) મધુર, આમ્લ, લવણ, કટુક, કષાય, તિક્ત આ છ પ્રકારનો રસ પ્રસિદ્ધ છે. અહીં પણ, જેમાં અનેક રસની ઉત્પત્તિ ન થઈ હોય એમાં આવતી અવ્યાસિના વારણ માટે રસદ્વયવાનમાં (અથવા રસનાશવાનમાં) રહેલ જે દ્રવ્યત્વવ્યાપ્ય જાતિ તદ્વત્ત્વ એવું લક્ષણ જાણવું. આવા દરેક લક્ષણોમાં પૂર્વે કહી ગયા મુજબ દ્રવ્યત્વવ્યાપ્ય=દ્રવ્યત્વન્યૂનવૃત્તિ એવો અર્થ સમજવો. અહીં રસવદ્વૃત્તિ-જલાવૃત્તિ-જાતિમત્ત્વ આવું લક્ષણ પણ થઈ શકે એ જાણવું.

(૨) ગન્ધ પૃથ્વી સિવાય અન્યત્ર ક્યાંય હોતી નથી. તેથી 'ગન્ધવત્ત્વ' લક્ષણમાં પણ કોઈ દોષ રહેતો ન હોવાથી એ જ લક્ષણ છે. 'દ્વિવિધ' જે કહ્યું છે તે માત્ર સ્વરૂપ જણાવવા માટે છે. અતિવ્યાસિના વારણ માટે વિશેષણ મૂકાતું હોય છે. અહીં દ્વિવિધ એવું વિશેષણ ન મૂકીએ તો પણ અતિવ્યાસિ આવતી નથી. માટે એ વ્યર્થ છે.

(૩) પાકજ સ્પર્શ માત્ર પૃથ્વીમાં જ હોય છે. તેથી 'પાકજસ્પર્શવત્ત્વ' આટલું જ લક્ષણ આવશ્યક છે. માત્ર અનુષ્ણાશીતસ્પર્શ લખે તો એ તો વાયુમાં પણ છે. તેથી 'પાકજ' તો લખવું જ પડે છે. ને એ લખવાથી 'અનુષ્ણાશીત' લખવાની જરૂર રહેતી નથી. માટે એ ભાગ વ્યર્થ છે, લક્ષણઘટક નથી, માત્ર સ્વરૂપદર્શક છે.

ક્યાંક શીતસ્પર્શ અનુભવાય તો સમજવું કે એમાં સમાવિષ્ટ જલભાગનો છે.

ક્યાંક ઉષ્ણ સ્પર્શ અનુભવાય તો સમજવું કે એમાં સમાવિષ્ટ તેજસ્ ભાગનો છે.

એટલે પૃથ્વીનો સ્પર્શ તો અનુષ્ણાશીત જ હોય છે એમ સ્વરૂપ જાણવું. માત્ર સ્વરૂપદર્શક (વ્યભિચારવારક) એવા પણ આ વિશેષણને જો લક્ષણમાં પ્રવિષ્ટ કરીએ, તો લક્ષણના પ્રયોજનરૂપ જે ઇતરભેદાનુમિતિ છે તેમાં હેતુ હેત્વાભાસ બની જાય. તે આ રીતે - અનુમાન પ્રયોગ આવો થશે કે

પૃથિવી સ્વેતરભેદવતી અનુષ્ણાશીતપાકજસ્પર્શવત્ત્વાત્.....

હવે આ અનુમિતિ તો,

પૃથિવી સ્વેતરભેદવતી પાકજસ્પર્શવત્ત્વાત્ આટલા જ હેતુથી થઈ શકતી હતી. એટલે અનુષ્ણાશીત - પાકજસ્પર્શવત્ત્વ આવો જે હેતુ હતો તે વ્યર્થ વિશેષણ ઘટિત થવાથી વ્યાપ્યત્વાસિદ્ધ - દુષ્ટ બનશે. એટલે લક્ષણ તો માત્ર 'પાકજસ્પર્શવત્ત્વ' આટલું જ જાણવું.

આમાં 'સ્પર્શ' ન લખતાં માત્ર 'ગુણ' લખે, તો 'પાકજગુણવત્ત્વ' લક્ષણ થાય જેની તેજમાં અતિવ્યાસિ થાય છે. પાક = અગ્નિસંયોગ. તદ્દ્વત્ત્વગુણ તેજમાં (=કુતસુવર્ણાદિમાં) હોય છે.

(કા.) નિત્યાઽનિત્યા ચ સા દ્વેધા નિત્યા સ્યાદણુલક્ષણા ॥૩૬॥

અનિત્યા તુ તદન્યા સ્યાત્સૈવાવયવયોગિની ।

(મુ.) નિત્યેતિ । સા પૃથિવી દ્વિવિધા, નિત્યાઽનિત્યા ચેત્યર્થઃ । અણુલક્ષણા=પરમાણુરૂપા પૃથિવી નિત્યા ॥૩૬॥

તદન્યા=પરમાણુભિન્ના પૃથિવી દ્રવ્યણુકાદિરૂપા સર્વાંડપ્યનિત્યેત્યર્થઃ । સૈવ=અનિત્યા પૃથિવ્યેવાવયવવતીત્યર્થઃ ।

(કા.) તે પૃથ્વી નિત્ય અને અનિત્ય એમ બે પ્રકારે છે. એમાં પરમાણુ રૂપ પૃથ્વી નિત્ય છે. તેનાથી ભિન્ન પૃથ્વી = દ્વ્યણુકાદિરૂપ બધી પૃથ્વી અનિત્ય છે. તે અનિત્ય પૃથ્વી જ અવયવવાળી છે.

(મુ.) (કારિકા જેવો જ અર્થ જાણવો.)

(વિ.) નિત્યત્વ = પ્રાગભાવાપ્રતિયોગિત્વે સતિ ધ્વંસાપ્રતિયોગિત્વમ્...

છતાં લાઘવ કરવું હોય તો,

ધ્વંસભિન્નત્વે સતિ ધ્વંસાપ્રતિયોગિત્વં નિત્યત્વમ્ એવું લક્ષણ જાણવું.

(મુ.) નન્વવયવિનિ કિં માનમ્ ? પરમાણુપુઞ્જૈરેવોપપત્તેઃ । ન ચ પરમાણુનામતીન્દ્રિયત્વાદ્ ઘટાદીનાં પ્રત્યક્ષં ન સ્યાદિતિ વાચ્યમ્, એકસ્ય પરમાણોરપ્રત્યક્ષત્વેડપિ તત્સમૂહસ્ય પ્રત્યક્ષત્વસંભવાત્, યથૈકસ્ય કેશસ્ય દૂરેડપ્રત્યક્ષત્વેડપિ તત્સમૂહસ્ય પ્રત્યક્ષત્વમ્ । ન ચૈકો ઘટઃ સ્થૂલ ઇતિ બુદ્ધેરનુપપત્તિરિતિ વાચ્યમ્, એકો મહાન્ ધાન્યરાશિરિતિવદુપપત્તેઃ ।

(પરમાણુપુંજવાદી બૌદ્ધનો પૂર્વપક્ષ)

(મુ.) અવયવી માનવામાં શું પ્રમાણ છે ? કારણ કે પરમાણુપુંજ (માની લેવાથી જ અવયવી તરીકે અભિપ્રેત ઘટાદિની) સંગતિ થઈ જાય છે. “પરમાણુઓ અતીન્દ્રિય હોવાથી ઘટાદિનું પ્રત્યક્ષ નહીં થાય” એવી શંકા ન કરવી, કારણ કે એક પરમાણુ અપ્રત્યક્ષ હોવા છતાં તેનો સમૂહ પ્રત્યક્ષ હોય શકે છે. જેમ દૂર રહેલ એક વાળ દેખાતો નથી, પણ એનો સમૂહ દેખાય છે. “આ એક મોટો ઘડો-એવી બુદ્ધિ અસંગત ઠરશે” એવી પણ દલીલ ન કરવી, કેમ કે “એક મોટો ધાન્યનો ઢગલો” એવી બુદ્ધિની જેમ એની પણ સંગતિ થઈ શકે છે.

(વિ.) બૌદ્ધોએ ચાર જાતના પરમાણુઓ માનેલા છે.

૧. ખર...	ગંધ, રસ, રૂપ, સ્પર્શવાળા	આનો સંઘાત એ પૃથ્વી.
૨. સ્નેહ...	રસ, રૂપ, સ્પર્શવાળા	આનો સંઘાત એ જળ.
૩. ઔષ્ણ્ય...	રૂપ, સ્પર્શવાળા	આનો સંઘાત એ તેજ.
૪. ઈરણ્...	સ્પર્શવાળા	આનો સંઘાત એ વાયુ.

ઘડા જેવું કોઈ સ્વતંત્ર અવયવી દ્રવ્ય નથી. પણ પાર્થિવ પરમાણુઓનો વિશિષ્ટ પુંજ એ જ લોકમાં ‘ઘડા’ તરીકેનો વ્યવહાર પામે છે. પરમાણુઓનો વિલક્ષણ સંયોગ એ પુંજ છે. આવા પુંજથી જ, કહેવાતા ઘડાની સંગતિ થઈ જાય છે તો નવું સ્વતંત્ર અવયવી દ્રવ્ય માનવાનું ગૌરવ શા માટે વહોરવું જોઈએ ?

(૧) શંકા - પરમાણુ અતીન્દ્રિય હોવાથી એનો સમુદાય (પુંજ) પણ અતીન્દ્રિય રહેવાના કારણે ઘડા વગેરેનું ક્યારેય પ્રત્યક્ષ નહીં થવાની આપત્તિ આવશે.

સમાધાન - દૂર રહેલો એક વાળ જેમ દેખાતો ન હોવા છતાં વાળનો ઢગલો પડ્યો હોય તો દેખાય છે એમ પરમાણુ અપ્રત્યક્ષ હોવા છતાં પરમાણુપુંજ પ્રત્યક્ષ હોવો સંભવિત છે.

શંકા - ઘડા જેવું અવયવી દ્રવ્ય માનીએ તો તો એ એક ને મોટો માની જ શકાય છે. પણ હવે જો ખાલી પરમાણુઓ જ માનવાના હોય તો તો તે અનેક હોવાથી ને સૂક્ષ્મ હોવાથી એકત્વ ને સ્થૂલત્વની બુદ્ધિ શી રીતે થાય? એટલે એકો ઘટઃ સ્થૂલઃ આવી જે પ્રતીતિ થાય છે એની સંગતિ શી રીતે કરશો ?

સમાધાન - જેમ ધાન્યનો ઢગલો ક્યો હોય તો ત્યાં કોઈ એક અવયવી ન હોવા છતાં ને અનેક નાના નાના દાણા જ હોવા છતાં 'એક મોટો ઢગલો' આવી બુદ્ધિ થાય છે એ રીતે જ પ્રસ્તુતમાં પણ સમજવું...

(મુ.) મૈવમ્, પરમાણોરતીન્દ્રિયત્વેન તત્સમૂહસ્યાપિ પ્રત્યક્ષત્વાડયોગાત્, દૂરસ્થકેશસ્તુ નાતીન્દ્રિયઃ, સન્નિધાને તસ્યૈવ પ્રત્યક્ષત્વાત્ । ન ચ તદાનીં દૃશ્યપરમાણુપુઞ્જસ્યોત્પન્નત્વાન્ન પ્રત્યક્ષત્વેડપિ વિરોધ ઇતિ વાચ્યમ્, અદૃશ્યસ્ય દૃશ્યાનુપાદત્વાત્, અન્યથા ચક્ષુરુષ્માદિસન્તતેઃ કદાચિદ્ દૃશ્યત્વપ્રસન્નાત્ । ન ચાતિતપ્તૈલાદૌ કથમદૃશ્યદહન-સન્તતેર્દૃશ્યદહનોત્પત્તિરિતિ વાચ્યમ્, તત્ર તદન્તઃપાતિભિર્દૃશ્યદહનાવયવૈઃ સ્થૂલદહનોત્પત્તેરુપગમાત્ । ન ચાડદૃશ્યેન દ્વ્યણુકેન કથં દૃશ્યત્રસરેણોરુત્પત્તિરિતિ વાચ્યમ્, 'યતો ન દૃશ્યત્વમદૃશ્યત્વં વા કસ્યચિત્સ્વભાવાદાચક્ષમહે, કિન્તુ મહત્ત્વોદ્ભૂતરૂપાદિકારણસમુદાયવતો દૃશ્યત્વં, તદભાવે ચાદૃશ્યત્વમ્ । તથા ચ ત્રસરેણોર્મહત્ત્વાત્પ્રત્યક્ષત્વં, ન તુ દ્વ્યણુકાદેઃ, તદભાવાત્ । 'ન હિ ત્વન્મતેડપિ સમ્ભવતીદં, પરમાણૌ મહત્ત્વાભાવાત્ ।

(નૈયાયિકનો ઉત્તરપક્ષ)

(મુ.) બૌદ્ધે કરેલો પૂર્વપક્ષ બરાબર નથી. કારણ કે પરમાણુ અતીન્દ્રિય હોવાથી એનો સમૂહ પણ પ્રત્યક્ષને અયોગ્ય જ રહે છે. (દૂરસ્થકેશનું દષ્ટાંત અનુચિત છે, કારણ કે દાષ્ટાંતિક પરમાણુ અતીન્દ્રિય છે.) દૂરસ્થકેશ કાંઈ અતીન્દ્રિય નથી, કેમ કે એ જ કેશ નજીકમાં દેખાય છે. (એક પરમાણુને ગમે એટલો નજીક લાવો, એ ન દેખાય તે ન જ દેખાય.)

બૌદ્ધ - તદાનીં = પૂર્વે અદૃશ્ય એવા પણ ક્ષણિક પરમાણુઓથી ઘટાદિપ્રત્યક્ષની પૂર્વક્ષણે જ દૃશ્યપરમાણુપુંજ ઉત્પન્ન થયો હોવાથી એ પ્રત્યક્ષ હોવામાં કોઈ વિરોધ નથી.

નૈયાયિક - આવી દલીલ ન કરવી, કારણ કે અદૃશ્ય (એવા પરમાણુઓ) દૃશ્ય (પરમાણુઓના પુંજનું) ઉપાદાન કારણ બની શકે નહીં. નહીંતર તો ક્યારેક ચક્ષુ-ઉષ્મા વગેરેની સંતતિ પણ (દૃશ્યક્ષણને ઉત્પન્ન કરી) દૃશ્ય બની જવી જોઈએ.

બૌદ્ધ - અતિતપ્તેલમાં (અગ્નિ હોવા છતાં દેખાતો નથી. પણ એના પર પાણી છાંટતા તરત ભડકો થાય છે. તો) અદૃશ્યદહન સન્તતિમાંથી દૃશ્યદહનની ઉત્પત્તિ થઈ ને ! (માટે અદૃશ્ય એ દૃશ્યનું ઉપાદાન ન હોય એવી વાત બરાબર નથી.)

નૈયાયિક - (અતિતપ્તેલમાં અદૃશ્ય દહન હોય છે આ જ તમારી મોટી ભ્રમણા છે. કારણ કે ત્યાં તો ચૂલામાં રહેલા અગ્નિના દૃશ્ય કણ જે) તે અતિતપ્તેલમાં અંતઃપ્રવિષ્ટ હોય છે એ દૃશ્યદહન અવયવોથી જ સ્થૂલદહન ઉત્પન્ન થાય છે. (એટલે અદૃશ્યદહન દૃશ્યદહનનું ઉપાદાન બન્યું એવું કાંઈ છે નહીં, ને તેથી 'અદૃશ્યમાંથી દૃશ્ય ઉત્પન્ન ન જ થાય' એવો નિયમ માનવો જ પડશે.)

બૌદ્ધ - (તો પછી) અદૃશ્ય દ્વ્યણુકમાંથી દૃશ્ય ત્રસરેણુ (=ત્ર્યણુક) શી રીતે ઉત્પન્ન થાય છે ?

નૈયાયિક - 'અમે કોઈ વસ્તુને સ્વભાવથી દૃશ્ય નથી કહેતાં, કિંતુ મહત્ત્વ, ઉદ્ભૂતરૂપ વગેરે કારણસમુદાય હોય તો દૃશ્ય, ને ન હોય તો અદૃશ્ય... એમ કહીએ છીએ. ત્રસરેણુમાં મહત્ત્વ હોવાથી પ્રત્યક્ષત્વ છે. દ્વ્યણુકાદિમાં પ્રત્યક્ષત્વ નથી, કારણ કે તદ્ = મહત્ત્વ નથી. પણ તમારા મતે આવી સંગતિ સંભવતી નથી, કારણ કે પરમાણુમાં મહત્ત્વ હોતું નથી.

(વિ.) (૧) એટલે અદૃશ્ય સ્વભાવવાળા દ્વ્યણુકમાંથી દૃશ્યસ્વભાવવાળા ત્ર્યણુક ઉત્પન્ન થાય છે એવું અમે કહેતા જ નથી. જેમાં મહત્ત્વ ને ઉદ્ભૂતરૂપ બંને હોય તે દૃશ્ય ને જેમાં એ બેમાંથી એકાદ પણ ન હોય તે અદૃશ્ય.

ઉષ્મામાં મહત્ત્વ છે પણ ઉદ્ભૂત રૂપ નથી, માટે અદૃશ્ય....

દ્વ્યણુકમાં ઉદ્ભૂત રૂપ છે, પણ મહત્ત્વ નથી, માટે અદૃશ્ય...

ત્ર્યણુકમાં બંને છે, માટે દૃશ્ય.

(બૌદ્ધ - આનો અર્થ એ થયો કે દ્વ્યણુક હતા ત્યાં સુધી મહત્ત્વ ન હોવાથી અદૃશ્ય, ને ત્ર્યણુક બન્યા એટલે મહત્ત્વ આવી જવાથી દૃશ્ય. તો આ રીતે અમે પણ કહીશું કે પરમાણુ સ્વતંત્ર હોય ત્યાં સુધી મહત્ત્વ ન હોવાથી

અદૃશ્ય, ને એનો પુંજ થયો એટલે મહત્ત્વ આવી જવાથી દૃશ્ય.)

(૨) નૈયાયિક - અમારે ત્ર્યણુક એટલે એક નવું સ્વતંત્ર અવયવી દ્રવ્ય છે જેમાં મહત્ત્વ આવી શકે છે. તમારે તો આવું કોઈ એક નવું સ્વતંત્ર અવયવી દ્રવ્ય માનવાનું નથી. માત્ર પરમાણુઓ જ માનવાના છે. એમાંથી કશું નવું બનેલું માનવાનું નથી. ને પરમાણુઓમાં તો મહત્ત્વ છે નહીં. એટલે એમાં દૃશ્યત્વ ઘટાવી શકાય નહીં.

એટલે ઘટ વગેરે જે પ્રત્યક્ષથી જ દેખાય છે એ જ અવયવીને માનવામાં પ્રમાણ છે એ જાણવું...

(મુ.) इत्थं चावयविसिद्धौ तेषामुत्पादविनाशयोः प्रत्यक्षसिद्धत्वादनित्यत्वम् । 'तेषां चावयवावयवधाराया अनन्तत्वे मेरुसर्षपयोरपि साम्यप्रसङ्गः, अतः क्वचिद्विश्रामो वाच्यः, 'यत्र तु विश्रामस्तस्यानित्यत्वेऽसमवेत (भाव) कार्योत्पत्तिप्रसङ्गात् तस्य नित्यत्वम् । 'महत्परिमाणतारतम्यस्य गगनादौ विश्रान्तत्वमिवाऽणुपरिमाणतारतम्यस्यापि क्वचिद्विश्रान्तत्वमस्तीति तस्य परमाणुत्वसिद्धिः । 'न च त्रसरेणावेव विश्रामोऽस्त्विति वाच्यम्, 'त्रसरेणुः सावयवः, चाक्षुषद्रव्यत्वात्, घटवद्' इत्यनुमानेन तदवयवसिद्धौ, 'त्रसरेणोरवयवाः सावयवाः, महदारम्भकत्वात्, कपालवद्' इत्यनुमानेन तदवयवसिद्धेः । न चेदमप्रयोजकं, अपकृष्टमहत्त्वं प्रत्यनेकद्रव्यवत्त्वस्य प्रयोजकत्वात् । न चैवंक्रमेण तदवयवधाराऽपि सिद्ध्येदिति वाच्यं, अनवस्थाभयेन तदसिद्धेरिति ।

(પરમાણુ સિદ્ધિ)

(મુ.) આમ ઘટાદિ અવયવી સિદ્ધ થવા પર (અને) એના ઉત્પાદ-વિનાશ પ્રત્યક્ષસિદ્ધ હોવાથી એ અનિત્ય હોવા સિદ્ધ થાય છે. 'તે અવયવીઓના અવયવ, એના અવયવ... એમ અવયવની ધારાને જો અંત વિનાની અનંત માનવાની હોય તો મેરુ અને સરસવ... બંને એક સરખા થઈ જવાની આપત્તિ આવે. (એ ન આવે એ) માટે ક્યાંક અવયવધારાનો અંત માનવો જોઈએ. (અર્થાત્ આગળ અવયવ હોતા નથી એમ માનવું જોઈએ.) 'જ્યાં વિશ્રામ આવે તેને અનિત્ય માનવામાં અસમવેતભાવકાર્યની ઉત્પત્તિ માનવાની આપત્તિ આવતી હોવાથી એને નિત્ય માનવામાં આવે છે. 'મહત્પરિમાણનું તારતમ્ય જેમ ગગનાદિમાં વિશ્રાંત થયું છે એમ અણુપરિમાણના તારતમ્યને પણ ક્યાંક વિશ્રાંત થયેલું માનવું જોઈએ. તેથી એ પરમ-અણુ=પરમાણુ તરીકે સિદ્ધ થાય છે. "ત્રસરેણુમાં જ અવયવધારાનો વિશ્રામ માની લ્યો ને !" એમ ન કહેવું, કારણ કે "ત્રસરેણુ, સાવયવ હોય છે, કારણ કે ચાક્ષુષદ્રવ્ય છે, જેમ કે ઘડો" એવા અનુમાનથી ત્રસરેણુના અવયવ સિદ્ધ થવા પર, 'ત્રસરેણુના અવયવો સાવયવ હોય છે, કારણ કે મહદારંભક હોય છે, જેમ કે કપાલ' એવા અનુમાનથી એના અવયવની સિદ્ધિ થાય છે. આ અપ્રયોજક પણ નથી, કારણ કે અપકૃષ્ટમહત્ત્વ પ્રત્યે અનેકદ્રવ્યવત્ત્વ પ્રયોજક છે. "આ રીતે તો તે અંતિમ અવયવોની પણ અવયવધારા સિદ્ધ થશે" એમ ન કહેવું, કારણ કે અનવસ્થાનો ભય હોવાથી એ સિદ્ધ થતી નથી.

(વિ.) (૧) ઘટના અવયવ કપાલ, કપાલના અવયવ કપાલિકા... એમ ત્ર્યણુકના અવયવ દ્વ્યણુક, દ્વ્યણુકના અવયવ પરમાણુ... પરમાણુના અવયવ કોણ ? જો હજુ આગળ એના અવયવ, એના અવયવ... એમ અંત વિનાની ધારા જ માન્યા કરવાની હોય તો મેરુના પણ અનંત અવયવ ને સરસવના પણ અનંત અવયવ... બંને સરખા જ થઈ જાય ને ! (જેના અવયવો ઓછા... અર્થાત્ જલ્દી પૂરા થઈ જાય-અંત આવી જાય એ નાનું, ને જેના અવયવો વધારે... અર્થાત્ જલ્દી પૂરા ન થાય-જલ્દી અંત ન આવે એ મોટું... એમ કહી શકાય. પણ હવે તો કોઈના પૂરા જ નથી થતા... માટે કોઈને નાનું-મોટું ન કહી શકાવાથી સરખા કહેવા પડે.)

પણ એ બંને સરખા નથી એ તો પ્રત્યક્ષસિદ્ધ છે માટે અવયવધારાનો ક્યાંક વિશ્રામ માનવો પડે. અર્થાત્ છેલ્લો અવયવ એવો માનવાનો કે હવે એના કોઈ અવયવ નથી, એ નિરવયવ છે.

(૨) હવે આ નિરવયવ અવયવ નિત્ય છે કે અનિત્ય ?

જો અનિત્ય હોય તો એને કાર્યરૂપ માનવો પડે. દ્રવ્યાત્મક કાર્ય પોતાના અવયવોમાં સમવેત હોય છે. પણ આના તો કોઈ અવયવો છે નહીં. તેથી અસમવેત ભાવકાર્ય ઉત્પન્ન થયું એવું માનવું પડે અથવા અનિત્ય પરમાણુઓનો ક્યારેક સર્વથા નાશ થવાથી સમવાયિકારણનો અભાવ થઈ જશે - ને તેથી પછી દ્વ્યણુકાદિ ભાવકાર્ય સમવાયિકારણ વિના જ ગમે ત્યાં ઉત્પન્ન થઈ જશે એવું માનવું પડશે, જે અનુચિત છે. (માત્ર દ્વંસાત્મક કાર્ય જ અસમવેત હોય છે.) તેથી એ વિશ્રામ સ્થાનને નિત્ય માનવામાં આવે છે.

(૩) પ્રશ્ન : હવે આ નિત્ય ચરમ અવયવનું પરિમાણ કેવું માનવું ?

ઉત્તર : ત્ર્યણુક, ચતુરણુક, પંચાણુક... વગેરે ક્રમે વધતાં વધતાં મહત્ પરિમાણ છેવટે પરમમહત્ પરિમાણમાં વિશ્રામ પામે છે, એટલે કે એનાથી વધારે મોટું કોઈ પરિમાણ નથી. તેમ અણુ પરિમાણનો (સૂક્ષ્મ પરિમાણની સૂક્ષ્મતા તરફ) પણ કોઈ વિશ્રામ હોવો જોઈએ. આ વિશ્રામવાળું પરમ અણુ પરિમાણ એ જ ‘પરમાણુ પરિમાણ’ થયું.

(૪) શંકા - અવયવધારાની વિશ્રાંતિ પરમાણુમાં માની છે એના કરતાં ત્રસરેણુમાં જ માની લ્યો ને ! એટલે કે ત્ર્યણુકને જ નિરવયવ માની લ્યો ને ! તેથી પરમાણુ અને દ્વ્યણુકની કલ્પના નહીં કરવી પડવાનું લાઘવ થશે.

સમાધાન - ત્રસરેણુ પ્રત્યક્ષ છે એના આધારે એવા અનુમાન થાય છે જેથી દ્વ્યણુક અને પરમાણુ સિદ્ધ થાય છે.

(૧) ત્રસરેણુ: સાવયવ:, ચાક્ષુષદ્રવ્યત્વાત્, ઘટવદ્

ચક્ષુજન્યપ્રત્યક્ષનો જે વિષય હોય તે ‘ચાક્ષુષ’ કહેવાય. તેથી રૂપ વગેરે પણ ‘ચાક્ષુષ’ છે. એમાં વ્યભિચારના વારણ માટે ‘દ્રવ્યત્વ’ લખ્યું. આત્મા પણ માનસપ્રત્યક્ષનો વિષય બને છે, એમાં વ્યભિચાર રોકવા ચાક્ષુષ લખ્યું. આ રીતે ત્રસરેણુના જે અવયવો (દ્વ્યણુક) સિદ્ધ થયા તે પણ સાવયવ હોય છે એ હવે સિદ્ધ કરે છે.

(૨) ત્રસરેણોરવયવા: સાવયવા:, મહદારમ્ભકત્વાત્, કપાલવત્

ત્ર્યણુક મહત્ છે, દ્વ્યણુક એ મહત્ના જનક - મહદારંભક છે, માટે દ્વ્યણુક સાવયવ હોવા જોઈએ. જેમ કે મહત્ એવા ઘટના આરંભક કપાલ.

આમ દ્વ્યણુકના અવયવ તરીકે પરમાણુ સિદ્ધ થાય છે. વસ્તુતઃ ત્રસરેણુ: સાવયવદ્રવ્યારબ્ધ:, ચાક્ષુષદ્રવ્યત્વાત્ ઘટવદ્ આ એક જ અનુમાનથી સાધ્યસિદ્ધિ શક્ય છે.

પ્રશ્ન : એમ તો હજુ પણ અનુમાન થશે કે -

પરમાણુ: સાવયવ: મહદારમ્ભકારમ્ભકત્વાત્ કપાલિકાવત્

જેમ, ઘડો-મહત્, કપાલ-મહદારંભક, કપાલિકા મહદારંભકારંભક... ને છતાં સાવયવ છે, તેમ ત્ર્યણુક-મહત્, દ્વ્યણુક-મહદારંભક, પરમાણુ-મહદારંભકારંભક.

માટે પરમાણુ પણ સાવયવ છે એમ સિદ્ધ થશે.

ઉત્તર : તમારું અનુમાન અપ્રયોજક હોવાથી પરમાણુ સાવયવ સિદ્ધ થતા નથી.

પ્રશ્ન : એમ તો તમારું અનુમાન પણ અપ્રયોજક છે...

ઉત્તર : ના, કારણ કે અપકૃષ્ટમહત્વ પ્રત્યે અનેકદ્રવ્યવત્ત્વ એ પ્રયોજક છે. એટલે અનેકદ્રવ્યવત્ત્વ જો માનવામાં

ન આવે તો ત્ર્યણુકમાં અપકૃષ્ટમહત્ત્વ જ આવી ન શકે. આમ અનુકૂલતર્ક હોવાથી અમારો હેતુ અપ્રયોજક નથી. આમાં અનેકદ્રવ્યવત્ત્વ=સમવેતસમવેતત્ત્વ. એટલે દ્વ્યણુક જો સાવયવ હોય તો જ પ્રથમ 'સમવેત' પદથી પકડી શકાય. ને એવા દ્વ્યણુકો જો ત્ર્યણુકના અવયવરૂપ હોય તો જ બીજા 'સમવેત' પદથી ત્ર્યણુક પકડી શકાય. અને તો આવું સમવેતસમવેતત્ત્વ રૂપ અનેકદ્રવ્યવત્ત્વ ત્ર્યણુકમાં આવી શકે. તેથી ત્ર્યણુકના અવયવો (દ્વ્યણુક) તથા એ અવયવોના પણ અવયવો તરીકે પરમાણુની સિદ્ધિ થાય છે.

શંકા - જેમ ત્ર્યણુકને સમવેતસમવેત કહી પરમાણુ સુધી પહોંચ્યા, તેમ દ્વ્યણુકને પણ સમવેતસમવેત કહી પરમાણુના પણ અવયવ સિદ્ધ કરો ને !

સમાધાન - એ રીતે માન્યા કરવામાં અનવસ્થા ચાલવાનો ભય હોવાથી એ સિદ્ધ થતા નથી.

(કા.) સા ચ ત્રિધા ભવેદ્દેહમિન્દ્રિયં વિષયસ્તથા ॥૩૭॥

યોનિજાદિર્ભવેદ્દેહ ઇન્દ્રિયં ગ્રાણલક્ષણમ્ ।

(મુ.) સા ચેતિ । સા = કાર્યરૂપા પૃથિવી ત્રિવિધા, શરીરેન્દ્રિયવિષયભેદાદિત્યર્થઃ ॥૩૭॥ તત્ર દેહમુદાહરતિ-યોનિજાદિરતિ । યોનિજમયોનિજં ચેત્યર્થઃ । યોનિજમપિ દ્વિવિધં જરાયુજમણ્ડજં ચેતિ । જરાયુજં માનુષાદીનાં, અણ્ડજં સર્પાદીનામ્ । અયોનિજં સ્વેદજોદ્ભિજ્જાદિકમ્ । સ્વેદજાઃ કૃમિદંશાદ્યાઃ । ઉદ્ભિજ્જાઃ-તરુગુલ્માદ્યાઃ । નારકિણાં શરીરમપ્યોનિજમ્ ।

(અનિત્ય પૃથ્વીના ૩ પ્રકાર)

(કા.) તે (અનિત્ય પૃથ્વી) ત્રણ પ્રકારે છે - દેહ, ઇન્દ્રિય તથા વિષય. યોનિજ વગેરે પ્રકારે દેહ છે, ને ગ્રાણ સ્વરૂપ ઇન્દ્રિય છે.

(મુ.) તે કાર્યરૂપપૃથ્વી શરીર, ઇન્દ્રિય અને વિષયભેદે ત્રણ પ્રકારની છે. તેમાં દેહનું ઉદાહરણ આપે છે. પાર્થિવદેહ બે પ્રકારે છે. યોનિજ અને અયોનિજ... યોનિજ દેહના પણ બે પ્રકાર છે. જરાયુજ અને અંડજ. મનુષ્યાદિનું જરાયુજ ને સર્પાદિનું અંડજ શરીર હોય છે. અયોનિજના સ્વેદજ-ઉદ્ભિજ્જ વગેરે પ્રકાર છે. કૃમિદંશ વગેરે સ્વેદજ શરીરના ઉદાહરણ છે ને તરુ-ગુલ્માદિ ઉદ્ભિજ્જ શરીરના ઉદાહરણ છે. નારકીઓનું શરીર પણ અયોનિજ હોય છે.

(મુ.) ન ચ માનુષાદિશરીરાણાં પાર્થિવત્વે કિં માનમિતિ વાચ્યમ્, 'ગન્ધાદિમત્ત્વસ્યૈવ પ્રમાણત્વાત્ । ન ચ ક્લેદોષ્માદેરુપલમ્બાદાપ્યત્વાદિકમપિ સ્યાદિતિ વાચ્યમ્, 'તથા સતિ જલત્વપૃથિવીત્વાદિના સંકરપ્રસજ્ઞાત્ । 'ન ચ તર્હિ જલીયત્વાદિકમેવાસ્તુ, ન તુ પાર્થિવત્ત્વમિતિ વાચ્યમ્, ક્લેદાદીનાં વિનાશેડપિ શરીરત્વેન પ્રત્યભિજ્ઞાનાત્, ગન્ધાદ્યુપલબ્ધેશ્ચ પૃથિવીત્વસિદ્ધેઃ, તેન પાર્થિવાદિશરીરે જલાદીનાં નિમિત્તત્ત્વમાત્રં બોધ્યમ્ ।

(મુ.) શંકા - મનુષ્યાદિનું શરીર પાર્થિવ હોય છે એમાં શું પ્રમાણ છે ?

સમાધાન - કેમ ? ગંધાદિમત્ત્વ જ એમાં પ્રમાણ છે.

શંકા - એમ તો એ શરીરમાં 'ભીનાશ, ઉષ્મા વગેરે પણ જણાતા હોવાથી આપ્યત્વાદિ (જલીયત્વાદિ) પણ માનવા પડશે.

સમાધાન - તો પછી જલત્વ-પૃથ્વીત્વ વગેરેનું સાંકર્ય થવાની આપત્તિ આવે.

શંકા - તો પછી જલીયત્વાદિ જ માનો, નહીં કે પાર્થિવત્વ...

સમાધાન - ના, કેમ કે ક્લેદાદિનો નાશ થયા પછી પણ શરીર તરીકે પ્રત્યભિજ્ઞાન થાય છે તથા એ વખતે પણ ગંધાદિની ઉપલબ્ધિ હોવાથી પૃથ્વીત્વ સિદ્ધ થાય છે. તેથી પાર્થિવાદિ શરીરમાં જલાદિ માત્ર નિમિત્તકારણ છે એમ જણાવું.

(વિ.) (૧) અર્થાત્ માનુષાદિશરીરં પાર્થિવં, ગન્ધવત્ત્વાત્, ઘટવદ્ એવું ગંધવત્ત્વ હેતુક અનુમાન જ એ પાર્થિવ હોવામાં પ્રમાણ છે.

(૨) આમાં પ્રમાણ - માનુષાદિશરીરં જલીયં, ક્લેદોપલબ્ધેઃ, કરકાવત્

(૩) સાંકર્ય આ રીતે - ઘડામાં પૃથ્વીત્વ છે, જલત્વ નથી.

પાણીમાં જલત્વ છે, પૃથ્વીત્વ નથી.

અને મનુષ્યના શરીરમાં પૃથ્વીત્વ-જલત્વ બંને છે. તેથી આ બે વચ્ચે સાંકર્ય થવાથી એને જાતિ નહીં માનવની આપત્તિ આવે.

(૪) શંકા - મનુષ્યનું શરીર પાંચભૂતનું બનેલું કહેવાય છે. છતાં, આ સાંકર્ય ન આવે એ માટે તમે એમાં માત્ર પૃથ્વીત્વ માની શેષ જલીયત્વાદિનો નિષેધ કરવા માગો છો... તો એના કરતાં પૃથ્વીત્વનો નિષેધ કરી જલીયત્વાદિ જ માનો ને...

(૫) સૂકાઈ ગયેલા ક્લેવરમાં પણ ‘આ એ જ શરીર છે’ એવી પ્રત્યભિજ્ઞા થાય છે. એટલે શરીર તો વિદ્યમાન છે જ. વળી એ વખતે પણ ગંધ તો જણાય જ છે. માટે એ પાર્થિવ તો છે જ. જો એ જલીય હોત તો એ વખતે ભીનાશ જણાવી જ જોઈએ. તેથી મનુષ્ય શરીરનું પૃથ્વી એ સમવાયિકારણ છે ને જળ વગેરે નિમિત્તકારણ છે એમ માનવું ઉચિત છે.

(મુ.) ‘શરીરત્વં ન જાતિઃ, પૃથિવીત્વાદિના સાક્ષર્યાત્ । કિન્તુ ચેષ્ટાઽઽશ્રયત્વં, વૃક્ષાદીનામપિ ચેષ્ટાઽઽશ્રયત્વાન્ના-
વ્યાસિઃ । ન ચ વૃક્ષાદેઃ શરીરત્વે કિં માનમિતિ વાચ્યમ્, આધ્યાત્મિકવાયુસંબંધસ્ય પ્રમાણત્વાત્ । તત્રૈવ કિં માનમિતિ
ચેત્ ? ભગ્નક્ષતસંરોહણાદિના તદુન્નયનાત્ । યદિ હસ્તાદૌ શરીરવ્યવહારો ન ભવતિ, તદાઽન્ટ્યાવયવિત્ત્વેન વિશેષણીયમ્ ।
ન ચ યત્ર શરીરે ચેષ્ટા ન જાતા તત્રાઽવ્યાસિરિતિ વાચ્યમ્, તદ્દૃશો પ્રમાણાભાવાત્ । અથવા ચેષ્ટાવદન્ટ્યાવયવિવૃત્તિ-
દ્રવ્યત્વવ્યાપ્યજાતિમત્ત્વં, અન્ટ્યાવયવિમાત્રવૃત્તિચેષ્ટાવદવૃત્તિજાતિમત્ત્વં વા તત્, માનુષત્વ-ચૈત્રત્વાદિજાતિમાદાય લક્ષણ-
સમન્વયઃ । *ન ચ નૃસિંહશરીરે કથં લક્ષણસમન્વયઃ ? તત્ર નૃસિંહત્વસ્યૈકવ્યક્તિવૃત્તિતયા જાતિત્વાભાવાત્, જલીયતૈજસ-
શરીરવૃત્તિતયા દેવત્વસ્યાપિ જાતિત્વાભાવાદિતિ વાચ્યમ્, કલ્પભેદેન નૃસિંહશરીરસ્ય નાનાત્વેન નૃસિંહત્વજાત્યા લક્ષણ-
સમન્વયાત્ ।

(શરીરત્વનો વિચાર)

(મુ.) “શરીરત્વ જાતિ નથી, કારણ કે પૃથ્વીત્વાદિ સાથે સાંકર્ય છે. (તો પછી શરીરત્વ શું છે ? તો કે શરીરત્વં ચેષ્ટાઽઽશ્રયત્વં...
વૃક્ષાદિમાં પણ ચેષ્ટાશ્રયત્વ હોવાથી આ લક્ષણની અવ્યાસિ નથી.

શંકા - વૃક્ષાદિ શરીરરૂપ છે એમાં જ શું પ્રમાણ છે ?

સમાધાન - આધ્યાત્મિકવાયુ (=પ્રાણવાયુ) નો સંબંધ તેમાં પ્રમાણ છે. (અર્થાત્ વૃક્ષાદિઃ શરીરં, આધ્યાત્મિકવાયુમત્ત્વાત્, મનુષ્યશરીરવત્)

શંકા - વૃક્ષમાં પ્રાણવાયુ છે તેમાં શું પ્રમાણ ?

સમાધાન - વૃક્ષઃ પ્રાણવાન્ ભગ્નક્ષતાવચ્છેદેનસંરોહણવત્ત્વાત્, નરશરીરવત્ (શાખાદિનો ટુકડો કે છેદ કરવામાં આવે છે ત્યાં પુનઃ શાખાદિ આવવા-સાંધો થવો... આ બધું પ્રાણવાયુના સંચારનું સૂચક છે.)

*જો હસ્તાદિમાં શરીરવ્યવહાર ન થતો હોય તો (એમાં અતિવ્યાસિના વારણ માટે) ‘અન્ટ્યાવયવિત્ત્વ’ એવું વિશેષણ જોડવું. (એટલે કે અન્ટ્યાવયવિત્ત્વે સતિ ચેષ્ટાશ્રયત્વં શરીરત્વં એવું લક્ષણ થશે.)

શંકા - જે શરીરમાં ચેષ્ટા થઈ જ નથી એમાં અવ્યાપ્તિ આવશે.

સમાધાન - શરીર હોય ને ચેષ્ટા ન થઈ હોય એમાં કોઈ પ્રમાણ નથી. અથવા, ચેષ્ટાવદન્ત્યાવયવિવૃત્તિદ્રવ્યત્વ-વ્યાપ્યજાતિમત્ત્વં કે અન્ત્યાવયવિમાત્રવૃત્તિ - ચેષ્ટાવદવૃત્તિ-જાતિમત્ત્વં એવું લક્ષણ કરશું. માનુષત્વ, ચૈત્રત્વ વગેરે જાતિઓને (એવી જાતિ તરીકે) લઈ લક્ષણસમન્વય કરવો.

શંકા - નૃસિંહશરીરમાં શી રીતે લક્ષણસમન્વય કરશો ? કારણ કે નૃસિંહત્વ તો એકવ્યક્તિવૃત્તિ હોવાથી જાતિ નથી, જલીય-તૈજસશરીરવૃત્તિ હોવાથી (સાંકર્ય થતું હોવાથી) દેવત્વ પણ જાતિ નથી.

સમાધાન - કલ્પભેદે નૃસિંહશરીર પણ અનેક હોવાથી (નૃસિંહત્વ એ જાતિ છે. ને તેથી એ) નૃસિંહત્વજાતિ લઈને લક્ષણસમન્વય થઈ જાય છે.

(વિ.) (ઇદં શરીરં - ઇદં શરીરં એવો અનુગતવ્યવહાર છે. વળી, કરચરણાદિનિષ્કારણતાનિરૂપિતસમવાય-સમ્બન્ધાવચ્છિન્નકાર્યતા કિન્નિદ્ધર્માવચ્છિન્ના કાર્યતાત્વાત્, ઘટનિષ્ઠાકાર્યતાવત્ ઇત્યાદિ અનુમાનથી કરચરણાદિમાં રહેલી સમવાયિકારણતાના કાર્યતાવચ્છેદક તરીકે લાઘવતર્કની સહાયથી શરીરત્વ જાતિની સિદ્ધિ થઈ શકે છે. છતાં, સાંકર્યનામનો જાતિબાધક હોવાથી શરીરત્વ એ જાતિ નથી.) ઘટમાં પૃથ્વીત્વ છે, શરીરત્વ નથી, જલીયશરીરમાં શરીરત્વ છે, પૃથ્વીત્વ નથી, ને પાર્થિવશરીરમાં પૃથ્વીત્વ-શરીરત્વ બન્ને છે. માટે પૃથ્વીત્વાદિ સાથે સાંકર્ય હોવાથી શરીરત્વ એ જાતિ નથી. કિન્તુ શરીરત્વ એ ચેષ્ટાશ્રયત્વરૂપ છે - આમાં ચેષ્ટા એટલે હિતાહિતપ્રાપ્તિપરિહારાનુકૂલક્રિયા । (જેનાથી હિતપ્રાપ્તિ અથવા અહિતપરિહાર થાય એવી ક્રિયા એ ચેષ્ટા છે.) અથવા, ઇચ્છાદ્વેષપ્રયુક્ત-ઇષ્ટાનિષ્ઠોપાય-વિષયકપ્રવૃત્તિનિવૃત્તિરૂપક્રિયાત્વં ચેષ્ટાત્વં... ઇષ્ટ છે સુગંધ, એનો ઉપાય છે પુષ્પ... સુગંધની ઇચ્છાથી પ્રયુક્ત પુષ્પવિષયક પ્રવૃત્તિ (પુષ્પને ચૂંટવું - હાથમાં લેવું - સૂંઘવું વગેરે) એ, અથવા અનિષ્ટ છે પીડા, એનો ઉપાય છે કાંટો... પીડાના દ્વેષથી કાંટાવિષયક નિવૃત્તિ (કાંટાથી દૂર જવું વગેરે) એ... ચેષ્ટા છે.

(૨) હાથ અન્ત્યાવયવી ન હોવાથી અતિવ્યાપ્તિનું વારણ થાય છે. જે પોતે કોઈનો અવયવ ન હોય, માત્ર અવયવી જ હોય તે અન્ત્યાવયવી કહેવાય. જેમ કે ઘડો. અવયવભિન્નત્વે સતિ અવયવિત્ત્વં અન્ત્યાવયવિત્ત્વમ્ ।

(૩) સુષુપ્ત શરીરમાં પણ નિદ્રાગ્રહણાદિરૂપ હિતાનુકૂલક્રિયા હોવાથી ચેષ્ટા છે જ. તેથી ચેષ્ટા ન હોવામાં કોઈ પ્રમાણ નથી. છતાં આદ્યલક્ષણાવચ્છિન્ન શરીર તો નિષ્ક્રિય હોવાથી એમાં અવ્યાપ્તિ આવે જ. એના વારણ માટે જાતિઘટિત લક્ષણ આપ્યું છે. તેથી

ચેષ્ટાવાળા અન્ત્યઅવયવીમાં રહેલ જે દ્રવ્યત્વવ્યાપ્યજાતિ તદ્વત્ત્વ એવું લક્ષણ થયું. હસ્તાદિમાં અતિના વારણ માટે અન્ત્યાવયવિત્ત્વ... ઘટાદિમાં અતિના વારણ માટે ચેષ્ટાવદ્... શરીરત્વ એ જાતિ નથી. તેથી આવી જાતિ તરીકે મનુષ્યત્વ, બ્રાહ્મણત્વ, ચૈત્રત્વ વગેરે આવશે જે ઉત્પત્તિકાલીન શરીરમાં પણ હોવાથી અવ્યાપ્તિ નહીં રહે.

(ચેષ્ટાવદન્ત્યાવયવી જે શરીર છે એમાં પૃથ્વીત્વ જાતિ પણ છે જે ઘટાદિમાં હોવાથી અતિ આવે છે. એનો પરિહાર કરવા બીજું લક્ષણ આપે છે -)

અન્ત્યાવયવીમાત્રમાં રહેલી એવી ચેષ્ટાવદ્માં રહેલી જે જાતિ તદ્વત્ત્વ એવું લક્ષણ જાણવું. પૃથ્વીત્વ તો જે અન્ત્યાવયવી નથી તેવા કપાલ-હસ્તાદિમાં પણ રહેલ છે.

(૪) નૃસિંહશરીરમાં આવી કઈ જાતિ મળે ? શરીરત્વ જાતિ નથી. પૃથ્વીત્વ વગેરે અન્ત્યાવયવીમાત્રવૃત્તિ નથી, નૃસિંહત્વ એક વ્યક્તિવૃત્તિ હોવાથી જાતિ નથી. ને દેવત્વ સાંકર્ય હોવાથી જાતિ નથી. (કરામાં જલત્વ છે, દેવત્વ નથી. સૂર્યલોકાદિના દેવોમાં દેવત્વ છે, જલત્વ નથી. વરુણ દેવોમાં જલત્વ ને દેવત્વ બંને છે. એટલે સાંકર્ય.) છતાં,

કલ્પભેદે નૃસિંહ અનેક હોવાથી નૃસિંહત્વ જ તેવી જાતિ તરીકે લઈ શકાવાથી દોષ રહેતો નથી.

અહીં, અન્યાવયવિત્ત્વે સતિ ચેષ્ટાશ્રયત્વમ્ આવું જે લક્ષણ કર્યું હતું એમાં આખા લક્ષણના વિચારમાં અન્યાવયવિત્ત્વ નો અર્થ દ્રવ્યાનારમ્ભકદ્રવ્યત્વ કે સમવાયેન દ્રવ્યવદ્ભિન્નત્વ (અર્થાત્ દ્રવ્યનું આરંભક ન હોય એવું દ્રવ્ય, કે સ્પર્શવાયથી દ્રવ્યવાળું જે હોય એનાથી ભિન્ન વસ્તુ અન્યાવયવી કહેવાય) એવો કરવામાં વાંધો નહીં આવે. પણ માત્ર અન્યાવયવીના લક્ષણ તરીકે તો આ બંને લક્ષણો આકાશાદિ વિભુદ્રવ્યોમાં અતિવ્યાપ્ત જાણવા. કારણ કે આકાશ પણ કોઈ જ દ્રવ્યનું આરંભક નથી કે સમવાયેન દ્રવ્યવાળું નથી... કારણ કે અવયવભૂત (કપાલાદિ) દ્રવ્ય જ (ઘટાદિ) અવયવી દ્રવ્યનું આરંભક હોય છે કે સમવાયેન દ્રવ્યવાળું હોય છે. આકાશાદિ કોઈના અવયવભૂત નથી. એટલે અન્યાવયવીના લક્ષણ તરીકે તો અવયવભિન્નત્વે સતિ અવયવિત્ત્વ આ લક્ષણ જ ઉચિત કહેવાય. છતાં, આકાશાદિમાં ચેષ્ટાશ્રયત્વ ન હોવાથી શરીરના લક્ષણના અતિ તો થવાની નથી જ એ જાણવું.

(મુ.) ઇન્દ્રિયમિતિ । ઘ્રાણેન્દ્રિયં પાર્થિવમિત્યર્થઃ । પાર્થિવત્વં કથમ્ ? इति चेद् ? इत्थं-घ्राणेन्द्रियं पार्थिवं, रूपादिषु मध्ये गन्धस्यैवाभिव्यञ्जकत्वात्, कुंकुमगंधाभिव्यञ्जक(गो)घृतवत् । न च दृष्टान्ते स्वीयरूपादिव्यञ्जकत्वाद-सिद्धिरिति वाच्यम्, 'परकीयरूपाद्यव्यञ्जकत्वस्य तदर्थकत्वात् । न च नवशराव(गत)गन्धव्यञ्जकजलेऽनैकान्तिकत्व-मिति वाच्यम्, तस्य सत्कुरसाभिव्यञ्जकत्वात् । 'यद्वा परकीयेति न देयं, वायूपनीतसुरभिभागानां दृष्टान्तत्वसम्भवात् । न च घ्राणेन्द्रियसन्निकर्षस्य गन्धमात्राभिव्यञ्जकत्वात्तत्र व्यभिचार इति वाच्यम्, द्रव्यत्वे सतीति विशेषणात् ।

(ઘ્રાણેન્દ્રિયમાં પાર્થિવત્વસિદ્ધિ)

(મુ.) ઘ્રાણેન્દ્રિય પાર્થિવ છે. ઘ્રાણેન્દ્રિયમાં પાર્થિવત્વ શી રીતે (સિદ્ધ થાય છે ?-) ઘ્રાણેન્દ્રિય પાર્થિવ છે, કારણ કે રૂપાદિમાંથી માત્ર ગંધની જ અભિવ્યંજક છે, જેમ કે કુંકુની ગંધનું અભિવ્યંજક ગાયનું ઘી. (રૂપ-રસ-ગંધ-સ્પર્શમાંથી જે માત્ર ગંધનું અભિવ્યંજક હોય તે પાર્થિવ હોય આવી વ્યાપ્તિ જાણવી.)

શંકા - ગોઘૃત તો પોતના રૂપાદિનું પણ અભિવ્યંજક હોવાથી માત્ર ગંધનું અભિવ્યંજકત્વ સ્વરૂપ હેતુ એ દૃષ્ટાંતમાં અસિદ્ધ છે. (એટલે કે દૃષ્ટાંત સાધનવિકલ છે.)

સમાધાન - 'તો પછી અમે 'પરકીય' એવું વિશેષણ જોડીશું. અર્થાત્ જે પરકીય રૂપાદિમાંથી માત્ર ગંધનું અભિવ્યંજક હોય તે પાર્થિવ હોય.

શંકા - નવા કોડિયામાં પાણી નાખવાથી ગંધ આવે છે. માટે પાણી એની ગંધનું અભિવ્યંજક બનવાથી અને એમાં પાર્થિવત્વ ન હોવાથી વ્યભિચાર.

સમાધાન - ના, કારણ કે પાણી તો સાથવાના સ્વાદનું પણ અભિવ્યંજક છે. માટે માત્ર ગંધાભિવ્યંજકત્વ ન હોવાથી એમાં હેતુ જ નથી રહ્યો, તો વ્યભિચાર ક્યાંથી આવે ?

અથવા, પરકીય એવું વિશેષણ ન લગાડવું. પણ વાયૂપનીત સુરભિભાગને દૃષ્ટાંત તરીકે લેવું.

શંકા - ઘ્રાણેન્દ્રિયસન્નિકર્ષ માત્ર ગંધાભિવ્યંજક હોવાથી એમાં વ્યભિચાર આવશે.

સમાધાન - દ્રવ્યત્વે સતિ એવું વિશેષણ જોડી એનું વારણ કરીશું.

(વિ.) (૧) એટલે અનુમાન પ્રયોગ આવો થશે-

ઘ્રાણેન્દ્રિયં પાર્થિવં પરકીયરૂપાદિષુ મધ્યે ગન્ધસ્યૈવાભિવ્યજ્જકત્વાત્, કુંકુમગન્ધાભિવ્યજ્જકગોઘૃતવત્

(૨) અનુમાન પ્રયોગ - ઘ્રાણેન્દ્રિયં પાર્થિવં, રૂપાદિષુ મધ્યે ગન્ધસ્યૈવાભિવ્યજ્જકત્વાત્, વાયૂપનીતસુરભિભાગવત્

(૩) અનુમાન પ્રયોગ -

ઘ્રાણેન્દ્રિયં પાર્થિવં, દ્રવ્યત્વે સતિ રૂપાદિષુ મધ્યે ગન્ધસ્યૈવાભિવ્યજ્જકત્વાત્, વાયૂપનીતસુરભિભાગવત્

ઘ્રાણેન્દ્રિય સન્નિકર્ષ 'દ્રવ્ય' ન હોવાથી વ્યભિચારનું વારણ થઈ જાય છે. (સર્વત્ર - ગંધની અભિવ્યક્તિનું-પ્રત્યક્ષનું જે કારણ બને એ બધા ગંધાભિવ્યંજક કહેવાય... ઇત્યાદિ જાણવું.)

(કા.) વિષયો દ્વ્યણુકાદિશ્ચ બ્રહ્માણ્ડાન્ત ઉદાહૃતઃ ॥૩૮॥

(મુ.) વિષયમાહ - વિષય ઇતિ । ઉપભોગસાધનં વિષયઃ । સર્વમેવ કાર્યજાતમદૃષ્ટાધીનં, યત્કાર્યં યદદૃષ્ટાધીનં તત્ તદુપભોગં સાક્ષાત્પરમ્પરયા વા જનયત્યેવ, ન હિ બીજ-પ્રયોજનાભ્યાં વિના કસ્યચિદુત્પત્તિરસ્તિ, તેન દ્વ્યણુકાદિ બ્રહ્માણ્ડાન્તં સર્વમેવ વિષયો ભવતિ । શરીરેન્દ્રિયયોર્વિષયત્વેऽપિ પ્રકારાન્તરેણોપન્યાસઃ શિષ્યબુદ્ધિવૈશદ્યાર્થઃ ॥૩૮॥

(કા.) વિષય દ્વ્યણુકથી માંડીને બ્રહ્માંડ સુધીનો કહેવાયો છે.

(મુ.) ૩૮મી કારિકાના ઉત્તરાર્ધમાં પૃથ્વી દ્રવ્યનો વિષય કહે છે - ઉપભોગનું સાધન એ વિષય કહેવાય છે. (સુખ-દુઃખનો સાક્ષાત્કાર એ ઉપભોગ છે. એનું સાક્ષાત્ કે પરંપરાએ કારણ-પ્રયોજક બનનાર બધા પદાર્થ વિષય કહેવાય છે.)

વિશ્વમાં ઉત્પન્ન થતાં તમામ કાર્યો અદૃષ્ટથી જન્ય (=આધીન) હોય છે. જે કાર્ય જે જીવાત્માના અદૃષ્ટથી ઉત્પન્ન થાય તે કાર્ય તે જીવાત્માના ઉપભોગને સાક્ષાત્ કે પરંપરાએ ઉત્પન્ન કરે જ છે. કારણ કે બીજ (=કારણ) અને પ્રયોજન (=ફળ) વિના કોઈની ઉત્પત્તિ થતી નથી. (એટલે કે જે કાંઈ ઉત્પન્ન થાય છે. એ વગર કારણે ઉત્પન્ન થતું નથી, અને કોઈ ને કોઈ જીવને સુખ કે દુઃખનો અનુભવ કરાવવા રૂપ પ્રયોજન વગર ઉત્પન્ન થતું નથી.) એટલે દ્વ્યણુકથી માંડીને બ્રહ્માંડ સુધીનાં બધાં કાર્યો (તે તે જીવના અદૃષ્ટરૂપ કારણથી ને તે તે જીવને સુખાદિ ફળ આપવાના પ્રયોજનથી ઉત્પન્ન થયા હોવાના કારણે તે તે જીવના સુખાદિ ઉપભોગના સાધન) વિષય બને જ છે. શરીર અને ઇન્દ્રિય પણ (કાર્યરૂપ હોવાથી) વિષય છે જ, છતાં એને સ્વતંત્ર પ્રકાર તરીકે જે જણાવ્યા છે તે શિષ્યબુદ્ધિવૈશદ્યાર્થ જણાવ્યા છે.

(કા.) વર્ણઃ શુક્લો રસસ્પર્શો જલે મધુરશીતલૌ ।

(મુ.) જલં નિરૂપયતિ - વર્ણઃ શુક્લ ઇતિ । 'સ્નેહસમવાયિકારણતાવચ્છેદકતયા જલત્વજાતિસિદ્ધિરિતિ । 'યદ્યપિ સ્નેહત્વં નિત્યાનિત્યવૃત્તિતયા ન કાર્યતાવચ્છેદકં, તથાપિ જન્યસ્નેહત્વં તથા બોધ્યમ્ । 'અથ પરમાણૌ જલત્વં ન સ્યાત્, તત્ર જન્યસ્નેહાભાવાત્, તસ્ય ચ નિત્યસ્ય સ્વરૂપયોગ્યત્વે ફલાવશ્યમ્ભાવનિયમાદિતિ ચેત્ ? ન, જન્યસ્નેહજનકતાવચ્છેદિકાયા જન્યજલત્વજાતેઃ સિદ્ધૌ તદવચ્છિન્નજનકતાવચ્છેદકતયા જલત્વજાતિસિદ્ધિઃ ।

(જળનિરૂપણ)

(કા.) જળમાં વર્ણ-શુક્લ, રસ-મધુર અને સ્પર્શ-શીત હોય છે.

(મુ.) ૩૯મી કારિકામાં જળનું નિરૂપણ કરે છે - 'સ્નેહ સમવાયિકારણતાના અવચ્છેદક તરીકે જલત્વજાતિની સિદ્ધિ થાય છે. 'જો કે સ્નેહત્વ નિત્ય અનિત્ય બંનેમાં રહ્યું હોવાથી કાર્યતાવચ્છેદક નથી, તો પણ જન્યસ્નેહત્વ તેવું (=કાર્યતાવચ્છેદક) જાણવું.

*શંકા - તો પછી પરમાણુમાં જલત્વની સિદ્ધિ નહીં થાય, કારણકે તેમાં જન્યસ્નેહ હોતો નથી. નિત્ય એવો પણ તે (પરમાણુ) જો સ્વરૂપ યોગ્ય હોય તો (ક્યારેક તો) અવશ્ય ફળોપધાયક બને જ એવો નિયમ છે.

*સમાધાન - ના. જન્યસ્નેહની કારણતાના અવચ્છેદક તરીકે (પરમાણુમિત્ર જળમાં રહેલી) જન્યજલત્વજાતિ (સિદ્ધિ થાય છે. ને તે) સિદ્ધિ થયે તદ્ (જન્યજલત્વ)થી અવચ્છિન્નની કારણતાના અવચ્છેદક તરીકે જલત્વજાતિની સિદ્ધિ થાય છે.

(વિ.) (લક્ષણસ્વરૂપપ્રમાણાદિ પ્રકારક બોધાનુકૂલ - શબ્દોચ્ચારરૂપ વ્યાપાર એ નિરૂપણ છે.)

(૧) સ્નેહત્વાવચ્છિન્નસમવાયસમ્બન્ધાવચ્છિન્નકાર્યતાનિરૂપિતતાદાત્મ્યસમ્બન્ધાવચ્છિન્નકારણતા કિશ્ચિદ્ધર્માવચ્છિન્ના, કારણતાત્વાત્, કપાલનિષ્ઠકારણતાવત્ ।

(૨) પાર્થિવપરમાણુમાં રહેલ ગંધમાં પાકવશાત્ પરાવર્તન થતું હોવાથી એ અનિત્ય છે. અને દ્વ્યણુકાદિ તો સ્વયં જ અનિત્ય હોવાથી એમાં રહેલ ગંધ પણ અનિત્ય જ છે. તેથી ગંધત્વ કાર્યતાવચ્છેદક બની શકતું હતું. પણ જલીય પરમાણુમાં પાક થતો ન હોવાથી એના સ્નેહમાં કોઈ પરિવર્તન થતું ન હોવાના કારણે એનો સ્નેહ નિત્ય છે.

જલીય દ્વયણુકાદિનો સ્નેહ અનિત્ય છે. કારણ કે દ્વયણુકાદિ સ્વયં અનિત્ય છે. તેથી સ્નેહ નિત્ય અને અનિત્ય બંને પ્રકારનો હોવાથી સ્નેહત્વ નિત્યાનિત્યસાધરણ થયું. અને નિત્યસ્નેહમાં કાર્યતા તો નથી. તેથી સ્નેહત્વ કાર્યતાથી અતિરિક્ત વૃત્તિ બનવાથી કાર્યતાવચ્છેદક બની શકતું નથી. એટલે ‘સ્નેહત્વાવચ્છિન્નકાર્યતા’ એમ બોલી ન શકાય....

તો પણ જન્યસ્નેહત્વ તો જન્યસ્નેહમાં જ હોવાથી તદ્દવચ્છિન્નકાર્યતા બોલવામાં કશો વાંધો નથી.

[શંકા - જન્યસ્નેહત્વ એટલે જન્યત્વવિશિષ્ટ સ્નેહત્વ. એટલે જન્યસ્નેહત્વ કાર્યતાવચ્છેદક છે એવું માનવાનો અર્થ એ થાય કે જન્યત્વ (=કાર્યત્વ) પણ એ કાર્યતાનો અવચ્છેદક બન્યો. પણ એ તો બની શકે નહીં, કારણ કે સ્વ સ્વનો અવચ્છેદક બની શકતો નથી.

સમાધાન - એટલે જ અહીં જન્યસ્નેહત્વ એટલે જન્યત્વ વિશિષ્ટ સ્નેહત્વ ન લેતાં, એક સ્વતંત્ર જાતિરૂપ લેવામાં આવે છે જે જાતિ સ્નેહત્વને વ્યાપ્ય છે. આ જ રીતે આગળ જન્યજલત્વ પણ ‘જન્યત્વવિશિષ્ટજલત્વ’ એમ ન કહેતાં જલત્વવ્યાપ્ય એક વિશિષ્ટ જાતિ કહી છે.]

(૩) પૂર્વપક્ષ - હવે તમારું અનુમાન આવું થશે કે જન્યસ્નેહત્વાવચ્છિન્નસમવાયસમ્બન્ધાવચ્છિન્નકાર્યતા નિરૂપિત-તાદાત્મ્યસમ્બન્ધાવચ્છિન્નકારણતા કિન્નિદ્ધર્માવચ્છિન્ના, કારણતાત્વાત્, કપાલનિષ્ઠકારણતાવત્

આ અનુમાનથી સિદ્ધ થનાર ધર્મ એવો હશે જે જન્યસ્નેહની કારણતાને અનતિરિક્તવૃત્તિ હોય. (તો જ એ કારણતાનો અવચ્છેદક બની શકે.) હવે જલીય પરમાણુમાં તો ક્યારેય સ્નેહ પેદા થતો નથી (કારણ કે એનો સ્નેહ નિત્ય છે.) અર્થાત્ જલીય પરમાણુમાં ક્યારેય સ્નેહની કારણતા આવતી નથી. તેથી આ સિદ્ધ થનાર ધર્મ (જલત્વ) જો પરમાણુમાં પણ રહ્યો હોય તો તો એ કારણતાથી અતિરિક્તવૃત્તિ બનવાથી અવચ્છેદક ન બની શકે. એટલે એમ માનવું પડશે કે એ અવચ્છેદક ધર્મ (જલત્વ) પરમાણુમાં રહ્યો નથી...

શંકા - જેમ અરણ્યસ્થદંડ એક પણ ઘટને ઉત્પન્ન કર્યા વિના નાશ પામી જાય તો પણ એમાં ઘટની સ્વરૂપયોગ્યતા રૂપ કારણતા તો માનવામાં આવે જ છે. તેથી જ, એવા દંડમાં પણ આ સ્વરૂપયોગ્યતા રૂપ કારણતા રહી હોવાથી દંડત્વ કારણતાને અતિરિક્ત વૃત્તિ નથી મનાતો... ને તેથી કારણતાવચ્છેદક પણ મનાય છે. (કારણતાવચ્છેદકધર્મવત્ત્વં સ્વરૂપયોગ્યત્વં.) એમ, પરમાણુમાં ભલે સ્નેહ પેદા ન થાય, છતાં, એમાં સ્વરૂપયોગ્યતારૂપ કારણતા રહી જ હોવાથી જલત્વ એમાં રહેવામાં કશો વાંધો નથી આવતો.

સમાધાન - નિત્યપદાર્થ સ્વરૂપયોગ્ય હોય તો અવશ્ય ફળોપધાયક બને એવો નિયમ છે. આશય એ છે કે અરણ્યસ્થદંડ તો અનિત્ય હોવાથી એને ઇતરસામગ્રી મળે એ પહેલાં જ એ નાશ પામી જાય ને તેથી ક્યારેય ફળોપધાયક ન બને એ સંભવિત છે. પણ નિત્યપદાર્થ તો શાશ્વત છે. એને ક્યારેય ઇતરસામગ્રી મળે જ નહીં એવું માની શકાય નહીં. તેથી જો એ સ્વરૂપયોગ્ય હોય તો ક્યારેક (જ્યારે ઇતર સામગ્રી મળે ત્યારે) તો અવશ્ય ફળોપધાયક બને જ. જલીયપરમાણુ તો ક્યારેય સ્નેહનું ફળોપધાયક કારણ બનતું નથી. તેથી એને સ્વરૂપયોગ્ય પણ માની શકાય નહીં. (ત્રણે કાળમાં રહેતો હોવા છતાં ક્યારેય સ્નેહને ઉત્પન્ન કરતો નથી, તો એમાં સ્નેહને ઉત્પન્ન કરવાની યોગ્યતા રહી છે એવું માનવાની જરૂર જ શી છે ?) તેથી એમાં સ્વરૂપયોગ્યતા સ્વરૂપ કારણતા પણ ન હોવાથી, કારણતાવચ્છેદક તરીકે સિદ્ધ થતો ધર્મ એમાં માની શકાય નહીં.

(૪) ઉત્તરપક્ષ - (તમારી વાત સાચી છે, પણ જલીયપરમાણુમાં ‘જલત્વ’ તો છે જ.) એટલે અમે જન્યસ્નેહ નિષ્કાર્યતા નિરૂપિતકારણતાના અવચ્છેદક તરીકે (જલત્વને ન માનતા) જન્યજલત્વજાતિની સિદ્ધિ કરીએ છીએ. (તો પછી જલત્વજાતિની સિદ્ધિ શી રીતે કરશો ? આ રીતે -)

જન્યજલત્વાવચ્છિન્ન કાર્યતાનિરૂપિત કારણતા જલીયપરમાણુમાં પણ રહેલ છે, કારણ કે એ પણ દ્વ્યણુકાત્મક જન્યજલનું કારણ છે. એટલે એ કારણતાના અવરહેદક તરીકે જલત્વની સિદ્ધિ થઈ જશે.

(શંકા - અત્યાર સુધીમાં જલનો જે મોટામાં મોટો અવયવી નિર્મિત થઈ ચૂક્યો છે, એ માની લઈએ કે ૧ લાખ અવયવોનો છે. આ અંતિમ અવયવી કારણ બને તો ૧ લાખ ને ૧ અવયવોમાંથી નિર્મિત અવયવીનું કારણ બને. પણ એવો અવયવી તો ક્યારેય બન્યો જ નથી. માટે આ ૧ લાખ અવયવોવાળા અંતિમ અવયવીમાં કારણતા ન હોવાથી જલત્વ પણ નહીં આવવાની આપત્તિ આવશે.

સમાધાન - એમાં પણ સ્વરૂપયોગ્યકારણતા રહી જ હોવાથી જલત્વ હોવામાં કશો વાંધો નથી.

શંકા - પણ એ જો સ્વરૂપયોગ્ય હોય તો ક્યારેક તો ફળોપધાયક બની ૧ લાખ ૧ અવયવોવાળો અવયવી બનાવત ને....

સમાધાન - આ અવયવી કાંઈ નિત્ય નથી કે જેથી એ અવશ્ય ફળોપધાયક બને જ એવો નિયમ એને લાગુ પાડી શકાય.)

(મુ.) શુક્લરૂપમેવ જલસ્યેતિ દર્શયિતુમુક્તં - વર્ણ: શુક્લ इति । न तु शुक्लरूपवत्त्वं लक्षणम् । अथवा 'नैमित्तિકद्रवत्ववद्वृत्ति-रूपवद्वृत्ति-द्रव्यत्वसाक्षाद्व्याप्यजातिमत्त्वं' 'अभास्वरशुक्लेतररूपासमानाधिकरणरूप-वद्वृत्ति-द्रव्यत्वसाक्षाद्व्याप्यजातिमत्त्वं वा तदर्थः, तेन स्फटिकादौ नातिव्याप्तिः ।

(શુક્લરૂપવત્ત્વવિચાર)

(મુ.) જળનો વર્ણ શુક્લ જ હોય છે એ જણાવવા માટે વર્ણ: શુક્લ: એમ કહ્યું છે, નહીં કે શુક્લરૂપવત્ત્વ એનું લક્ષણ છે એમ જણાવવા. (કારણ કે એ તો પૃથ્વી વગેરેમાં અતિવ્યાપ્ત થાય છે.) અથવા પરિષ્કાર કરી લક્ષણ બનાવવું. 'નૈમિત્તિકદ્રવત્વવાનુમાં નહીં રહેલ - રૂપવાનુમાં રહેલ - જે દ્રવ્યત્વસાક્ષાદ્ વ્યાપ્યજાતિ તદ્વત્ત્વ કે 'અભાસ્વરશુક્લથી ઇતર રૂપને અસમાનાધિકરણ ને રૂપવાનુમાં રહેલ એવી જે દ્રવ્યત્વસાક્ષાદ્ વ્યાપ્યજાતિ તદ્વત્ત્વ. તેથી સ્ફટિકાદિમાં અતિવ્યાપ્તિ નહીં આવે.

(વિ.) (૧) પદ્ધત્ય - નૈમિત્તિકદ્રવત્વવદ્વૃત્તિ... આટલું ન લખે તો રૂપવાનુમાં રહેલ જાતિ તરીકે પૃથ્વીત્વ-તેજસ્ત્વ પણ આવી જવાથી અતિઃ પણ આ બંને નૈમિત્તિકદ્રવત્વવદ્વૃત્તિ હોવાથી હવે અતિઃ નહીં આવે.

'નૈમિત્તિક શબ્દ ન લખે તો' દ્રવત્વવદ્વૃત્તિ બને જે જલત્વની પણ બાદબાકી કરી નાખે...

(કારણ કે જલત્વ દ્રવત્વવદ્વૃત્તિ છે.)

રૂપવદ્વૃત્તિ ન લખે તો વાયુત્વ જાતિ લઈને વાયુમાં અતિઃ...

'સાક્ષાત્' શબ્દ ન લખે તો પટત્વાદિ જાતિ લઈને પટાદિમાં અતિઃ...

(૨) જળનો વર્ણ અભાસ્વરશુક્લ હોય છે. પરપ્રકાશક એવો શુક્લવર્ણ એ ભાસ્વરશુક્લ છે જે તેજસદ્રવ્યનો વર્ણ છે. એટલે અભાસ્વરશુક્લથી ઇતરરૂપ તરીકે પીત વગેરે વર્ણ (કે જે પૃથ્વીમાં રહ્યા છે) તેમ જ ભાસ્વરશુક્લ (કે જે તેજસ્માં રહેલ છે તે) પકડી શકાશે. આવા રૂપને અસમાનાધિકરણ એટલે એવા રૂપવાનુમાં નહીં રહેલ... એવા રૂપવાનુ તરીકે પૃથ્વી કે તેજસ્ આવે છે. એટલે એમાં નહીં રહેલ જાતિ તરીકે જલત્વ તેમ જ વાયુત્વાદિ આવશે. પણ બીજું વિશેષણ 'રૂપવદ્વૃત્તિ' છે એટલે વાયુત્વાદિની પણ બાદબાકી થઈ જશે. તેથી એવી દ્રવ્યત્વ સાક્ષાદ્વ્યાપ્ય જાતિ તરીકે જલત્વ જ આવવાથી લક્ષણસમન્વય થઈ જશે.

અભાસ્વરશુક્લેતરરૂપાસમાનાધિકરણ ન લખે તો પૃથ્વી વગેરેમાં અતિઃ

'અભાસ્વર' ન લખે તો શુક્લેતરરૂપવદ્વૃત્તિ એમ લખવું પડે, જેથી તેજસ્ત્વ પણ એવી જાતિ બનવાથી તેજસ્માં અતિઃ

'શુક્લેતર' ન લખે તો અભાસ્વરરૂપવદ્વૃત્તિ લખાય, એવી જાતિ તરીકે જલત્વ ન મળવાથી અસંભવ દોષ આવે.

'શુક્લ' ન લખે તો અભાસ્વરેતરરૂપવદ્વૃત્તિ લખાય... અભાસ્વરેતરરૂપ એટલે ભાસ્વરરૂપ... તદ્વાનુમાં અવૃત્તિ

પૃથ્વીત્વ થવાથી પૃથ્વીમાં અતિ

‘અ’ ને ‘ઇતર’ એમ બે નજ્ ન લખે તો ભાસ્વરશુક્લરૂપવદ્વૃત્તિ એમ થાય. પૃથ્વીત્વ પણ એવી જાતિ હોવાથી પૃથ્વીમાં અતિ

અભાસ્વર અને અસમાનાં એ બેમાં રહેલા નજ્ ન લખે તો ભાસ્વરશુક્લેતરરૂપસમાનાધિકરણ... થવાથી પૃથ્વીમાં અતિવ્યાપ્તિ થાય. ઇતર અને અસમાનાં માં નો નજ્ ન લખે તો અભાસ્વરશુક્લરૂપસમાનાધિકરણ થવાથી પૃથ્વીમાં અતિ રૂપવદ્વૃત્તિ ન લખે તો વાયુ વગેરેમાં અતિવ્યાપ્તિ થાય.

તથા, સાક્ષાદ્ શબ્દ ન લખે તો અભાસ્વરશુક્લેતરરૂપ=ભાસ્વરશુક્લરૂપ... તેમાં અવૃત્તિ દ્રવ્યત્વવ્યાપ્યજાતિ તરીકે કાર્પાસિત્વ પણ આવી જાય ને તેથી કપાસમાં અતિ

જો કે નૈમિત્તિકદ્રવ્યત્વ... ઇત્યાદિ સાધર્મ્ય જે આપ્યું તેમાં, મૂળમાં શુક્લરૂપની વાત હોવાથી નૈમિત્તિકદ્રવ્યત્વની ઉપસ્થિતિ થવી કઠિન કહેવાય. તેમ છતાં, જો એ કરવાની જ હોય તો પછી દ્રવ્ય ઉપસ્થિત થયું હોવાથી, એ જ સાધર્મ્યમાં વાયુ વગેરેમાં અતિવ્યાપ્તિ ન થાય એ માટે જે ‘રૂપવદ્વૃત્તિ’ વિશેષણ વાપર્યું છે એના બદલે ‘દ્રવ્યવદ્વૃત્તિ’ વિશેષણ વાપરવું જ યોગ્ય કહેવાય. એમ કરવાથી વાયુ વગેરેમાં અતિનું વારણ પણ થઈ જાય છે. ને વળી પછી તો પટત્વાદિ પણ લઈ ન શકાવાથી ‘દ્રવ્યત્વસાક્ષાદ્વ્યાપ્ય’ એવું લખવાની પણ જરૂર ન રહેવાથી લાઘવ પણ થાય. પણ એમ કરવાથી નૈમિત્તિકદ્રવ્યવદ્વૃત્તિ-દ્રવ્યવદ્વૃત્તિ-જાતિમત્ત્વં આવું સાધર્મ્ય થાય જેમાં મૂળગત શુક્લરૂપનું તો નામનિશાન પણ ન રહે. તેથી એ લક્ષણ ઉદ્દેશ્ય કહેવાય. આવું બધું ન થાય એ માટે અભાસ્વર... ઇત્યાદિ બીજો પરિષ્કાર દેખાડ્યો છે.

(મુ.) રસ-સ્પર્શાવિતિ । જલસ્ય મધુર એવ રસઃ । શીત એવ સ્પર્શઃ । તિક્તરસવદ્વૃત્તિમધુરવદ્વૃત્તિ-દ્રવ્યત્વ-સાક્ષાદ્વ્યાપ્ય-જાતિમત્ત્વં તદર્થઃ । તેન શર્કરાદૌ નાતિવ્યાપ્તિઃ । શીતેતરસ્પર્શવદ્વૃત્તિસ્પર્શવદ્વૃત્તિ-દ્રવ્યત્વસાક્ષાદ્વ્યાપ્યજાતિમત્ત્વં તદર્થઃ । નનુ શુક્લરૂપમેવેતિ કુતઃ ? કાલિન્દીજલાદૌ નીલિમોપલબ્ધેરિતિ ચેત્ ? ન, નીલજનકતા-વચ્છેદિકાયાઃ પૃથિવીત્વજાતેરભાવાજ્જલે નીલરૂપાસમ્ભવાત્, કાલિન્દીજલે નીલત્વપ્રતીતિસ્ત્વાશ્રયૌપાધિકી’, અત એવ વિયતિ વિક્ષેપે ધવલિમોપલબ્ધિઃ ।

(મુ.) જળનો મધુર રસ જ હોય છે અને શીતસ્પર્શ જ હોય છે. (જો કે મધુર સ્વાદ પૃથ્વીમાં પણ છે. તેથી પરિષ્કૃત લક્ષણ આપે છે) તિક્તરસવાનુમાં અવૃત્તિ અને મધુરસવાનુમાં વૃત્તિ એવી જે દ્રવ્યત્વસાક્ષાદ્ વ્યાપ્ય જાતિ, તદ્વત્ત્વ એ લક્ષણાર્થ જાણવો. તેથી શર્કરા વગેરેમાં અતિવ્યાપ્તિ નહીં થાય. (શીતસ્પર્શવત્ત્વ પણ ઉત્પત્તિકાલીન જળમાં અવ્યાપ્ત હોવાથી પરિષ્કૃત લક્ષણ આવું જાણવું) (શીતેતરસ્પર્શવાનુમાં અવૃત્તિ-સ્પર્શવાનુમાં વૃત્તિ એવી દ્રવ્યત્વસાક્ષાદ્વ્યાપ્ય જે જાતિ, તદ્વત્ત્વં...)

શંકા - જળમાં એકલું શુક્લ રૂપ જ હોય છે આવું કેમ કહો છો ? યમુનાનું પાણી તો લીલું દેખાય છે...

સમ્બાધાન - ના, પાણીમાં નીલરૂપ સંભવતું નથી. કારણકે નીલવર્ણની કારણતાના અવરદેહક તરીકે સિદ્ધ થયેલી પૃથ્વીત્વજાતિનો (જળમાં) અભાવ હોવાથી (જળમાં એની સમવાયિકારણતા ન હોવાના કારણે) નીલરૂપ (ઉત્પન્ન થવું) સંભવતું નથી. યમુનાના જળમાં નીલવર્ણની જે પ્રતીતિ થાય છે તે આશ્રયૌપાધિકી હોય છે. એટલે જ જ્યારે એ પાણીને આકાશમાં ઉછાળવામાં આવે છે ત્યારે પાણીમાં ધવલતા જ જણાય છે (નીલિમા નહીં).

(વિ.) (૧) જ્યારે જે વસ્તુના સ્વાભાવિક રૂપ વગેરેના બદલે તે વસ્તુમાં અસંભવિત એવા ભિન્ન પ્રકારના રૂપ વગેરેની પ્રતીતિ થતી હોય ત્યારે તે ભિન્ન પ્રકારના રૂપ વગેરે ધરાવનાર કોઈ તત્ત્વ અંદર ભળેલું છે; એમ નાદુષ્ટકે પણ માનવું જ પડે છે. આ તત્ત્વને ‘ઉપાધિ’ કહેવાય છે. જેમ કે સ્ફટિકમાં લાલ વર્ણ સંભવિત નથી. છતાં, એની પાછળ લાલ કપડું લાવવામાં આવે તો સ્ફટિક લાલ દેખાય છે. તો આ કપડું ઉપાધિ કહેવાય છે અને સ્ફટિકની પ્રતીતિ સ્ફટિકપટ્ટીપાધિકી કહેવાય છે. પ્રસ્તુતમાં, આકાશમાં ઉછાળેલા યમુનાજળમાં લીલાશ જણાતી નથી એ જણાવે

છે કે નીલવર્ણ જળનો પોતાનો નથી. તેથી એ નીલવર્ણની પ્રતીતિ આશ્રયૌપાધિકી માનવી આવશ્યક બને છે. અર્થાત્ એના વહેણની જમીન લીલી હોવાના કારણે એ લીલું દેખાય છે.

(મુ.) અથ જલે માધુર્યે કિં માનમ્ ? ન હિ પ્રત્યક્ષેણ કોઽપિ રસસ્ત્રાનુભૂયતે, ન ચ નારિકેલજલાદૌ માધુર્યમુપલભ્યત એવેતિ વાચ્યમ્, તસ્યાશ્રયૌપાધિકત્વાત્, અન્યથા જમ્બીરજલાદાવમ્લાદિરસોપલબ્ધેરમ્લાદિમત્ત્વમપિ સ્યાદિતિ ચેત્ ? ન, હરીતક્યાદિભક્ષણસ્ય જલરસાભિવ્યજ્જકત્વાત્ । ન ચ હરીતક્યામેવ જલોષ્મસંયોગાદ્રસાન્તરોત્પત્તિરિતિ વાચ્યમ્, 'કલ્પનાગૌરવાત્, પૃથિવીત્વસ્યાઽમ્લાદિજનકતાવચ્છેદકત્વાચ્ચ જલે નામ્લાદિકમ્ । જમ્બીરરસાદૌ ત્વાશ્રયૌપાધિકી તથાપ્રતીતિઃ ।

(જળમાં મધુરરસસિદ્ધિ)

(મુ.) શંકા - પાણીમાં મધુરસ્વાદ હોય છે એવું માનવામાં પ્રમાણ શું છે ? કારણ કે પ્રત્યક્ષથી તો તેમાં કોઈ સ્વાદ અનુભવાતો નથી. “નાળિયેરના પાણીમાં મીઠાશ અનુભવાય જ છે ને !” એમ ન કહેવું, કારણ કે એ પ્રતીતિ આશ્રયૌપાધિકી છે. (એટલે કે એવા વિશેષ પ્રકારના આશ્રયના સંપર્કના કારણે એમાં મીઠાશ અનુભવાય છે.) અન્યથા (=એને આશ્રયૌપાધિકી ન કહો તો) લીંબુના પાણીમાં ખટાશની ઉપલબ્ધિ થતી હોવાથી ખાટો સ્વાદ પણ પાણીમાં માનવો પડશે. (અને તેથી પાણીમાં મધુરરસ જ હોય છે એ વાત ઊડી જશે.) જો જળમાં પોતાનો મધુર રસ હોય તો આવી કોઈ પણ ઉપાધિ વિનાના શુદ્ધ પાણીમાં મીઠાશ અનુભવાવી જોઈએ ને !)

સમાધાન - (મીઠાશ પાણીનો પોતાનો જ સ્વાદ છે. પણ એ અનભિવ્યક્ત હોય છે. અભિવ્યંજક મળે તો એ જણાય. તેથી જ હરે ખાધા પછી પાણી પીવાથી પાણી મીઠું લાગે છે. અર્થાત્ હરેનું ભક્ષણ પાણીના સ્વાદનું અભિવ્યંજક છે. (હરે પોતે તો મીઠી લાગતી ન હોવાથી મીઠાશ એની નથી. માટે એ પાણીની જ માનવી પડે છે.)

શંકા - (હરેમાં મીઠાશ નથી. પણ મુખમાં) પાણી અને ઉષ્માનો સંયોગ થવાથી એમાં રસાન્તર (=મીઠાશ) ઉત્પન્ન થાય છે. (ને તેથી એ મીઠાશ હરેની જ છે, પાણીની નહીં.)

સમાધાન - આવી શંકા યોગ્ય નથી, કારણ કે એવી 'કલ્પના કરવામાં ગૌરવ છે. વળી, પૃથ્વીત્વજાતિ ખટાશની કારણતાનો અવચ્છેદક છે. (એનો અભાવ હોવાથી) પાણીમાં ખાટો સ્વાદ વગેરે હોતા નથી. લીંબુના પાણીમાં જે ખટાશ અનુભવાય છે તે આશ્રયૌપાધિકી પ્રતીતિ જાણવી.

(વિ.) (૧) કલ્પના ગૌરવ આ રીતે - પાર્થિવ અવયવીમાં જે રસ ઉત્પન્ન થાય છે તેના કારણ તરીકે અવયવનો રસ અથવા પાક મનાયા છે. અર્થાત્ અવયવીના રસનો અવયવરસ સાથે અને પાક સાથે કાઠકાઠ ભાવ તો મનાયેલો જ છે. હવે તમારે જલોષ્માસંયોગ સાથે પણ ત્રીજો કાર્યકારણભાવ હોવાની કલ્પના કરવી પડશે જે ગૌરવ રૂપ છે. તથા હરેમાં મધુરરસ માનવાનું પણ ગૌરવ છે. માટે એ મધુરરસ જળનો જ છે ને હરેનું ભક્ષણ તેનું અભિવ્યંજક છે એમ માનવું ઉચિત છે.

(મુ.) एवं जन्यशीतस्पर्शजनकतावच्छेदकं जन्यजलत्वं, तदवच्छिन्नजनकतावच्छेदकं जलत्वं बोध्यम् । घृष्टचन्दनादौ तु शैत्योपलब्धिश्चन्दनान्तर्वर्तिशीततरसलिलस्यैव । तेजःसंयोगाज्जले उष्णप्रतीतिरौपाधिकी स्फुटैव, तत्र पाकासम्भवात् ।

(મુ.) (જેમ જન્યરસનેહ અંગે કહ્યું હતું) એ પ્રમાણે જન્યશીતસ્પર્શજનકતાવચ્છેદક તરીકે જન્યજલત્વ (જાતિ સિદ્ધ થશે ને) તદવચ્છિન્નજનકતાવચ્છેદક તરીકે જલત્વ (જાતિ સિદ્ધ થાય છે એ) જાણવું. (જલત્વાભાવ હોવા છતાં ઘસેલા ચંદનમાં શીતસ્પર્શોત્પત્તિ થાય છે, તેથી જન્યજલત્વને કારણતાવચ્છેદક માની શકાય નહીં એવી સંભવિત શંકાનું સમાધાન -) ઘસેલા

ચંદન વગેરેમાં જે ઠંડક અનુભવાય છે તે ચંદનગત અધિક શીતળ જલીયાંશની જ હોય છે. (એટલે કે ત્યાં પણ કારણ તરીકે જળ હાજર હોવાથી જન્યજલત્વ કારણતાવચ્છેદક હોવામાં કોઈ વાંધો નથી.) અગ્નિસંયોગથી જળમાં જે ઉષ્ણતાની પ્રતીતિ થાય છે તે ઔપાધિકી હોવી સ્પષ્ટ જ છે. કારણ કે જળમાં પાક સંભવતો નથી.^૧

(વિ.) (૧) જેમ ઘડાંમાં પાક થવાથી જૂનો શ્યામવર્ણ નાશ પામી રક્તવર્ણ જે ઉત્પન્ન થાય છે એ અગ્નિસંયોગ કાઢી લીધા પછી પણ કાયમ રહે છે. એ રીતે પાણીમાં પાક થઈને ઉષ્ણસ્પર્શ પેદા થયો છે એમ માની લેવામાં આવે તો એનો જૂનો શીતસ્પર્શ નષ્ટ થયેલો માનવો પડે તથા અગ્નિ સંયોગ કાઢી લીધા પછી પણ ઉષ્ણસ્પર્શ કાયમ રહેવો જોઈએ. પણ એ રહેતો નથી ને પાણી ઠંડું પડી જાય છે. માટે એમાં પાકથી ઉષ્ણસ્પર્શ પેદા થયો છે એમ માની શકાય નહીં.

(કા.) સ્નેહસ્તત્ર દ્રવત્વં તુ સાંસિદ્ધિકમુદાહતમ્ ॥૩૯॥

(મુ.) સ્નેહસ્તત્રેતિ । ધૃતાદાવપિ તદન્તર્વર્તિજલસ્યૈવ સ્નેહઃ, જલસ્ય સ્નેહસમવાયિકારણત્વાત્, તેન જલે એવ સ્નેહ ઇતિ મન્તવ્યમ્ । દ્રવત્વમિતિ । સાંસિદ્ધિકદ્રવત્વત્વં જાતિવિશેષઃ પ્રત્યક્ષસિદ્ધઃ । ^૧તદવચ્છિન્નજનકતાવચ્છેદકમપિ તદેવેતિ ભાવઃ । તૈલાદાવપિ જલસ્યૈવ દ્રવત્વં, ^૨સ્નેહપ્રકર્ષેણ ચ દહનાનુકૂલ્યમિતિ વક્ષ્યતિ ॥૩૯॥

(કા.) જળમાં સ્નેહ અને દ્રવત્વ તો સાંસિદ્ધિક કહ્યું છે.

(મુ.) ઘી વગેરેમાં [જે સ્નેહ (=સ્નિગ્ધતા) જણાય છે તે] પણ તે ઘીમાં અન્તર્વર્તી જળનો જ સ્નેહ હોય છે, કારણ કે જળ સ્નેહનું સમવાયિકારણ છે. તેથી જળમાં જ સ્નેહ હોય છે એમ માનવું જોઈએ. સાંસિદ્ધિક દ્રવત્વત્વ એ જાતિવિશેષ છે જે પ્રત્યક્ષસિદ્ધ છે. ^૧તદવચ્છિન્નજનકતાવચ્છેદક પણ તદ્ (=જન્યજલત્વ જ) છે. તેલ વગેરેમાં પણ જળનું જ દ્રવત્વ હોય છે. ^૨સ્નેહપ્રકર્ષ હોવાના કારણે દહનાનુકૂલતા હોય છે તે આગળ કહેશે.

(વિ.) (૧) સાંસિદ્ધિક દ્રવત્વત્વાવચ્છિન્નકાર્યતાનિરૂપિત કારણતાનો અવચ્છેદક જન્યજલત્વ અને જન્યજલત્વાવચ્છિન્ન કાર્યતા નિરૂપિત કારણતાનો અવચ્છેદક જલત્વ... એમ જલત્વજાતિની સિદ્ધિ જાણવી.

(૨) તેલમાં જે દ્રવત્વ જણાય છે તે નૈમિત્તિક નથી પણ સાંસિદ્ધિક હોય છે એ પ્રત્યક્ષસિદ્ધ છે. પણ વસ્તુતઃ એ સાંસિદ્ધિક દ્રવત્વ તેલમાં અંતર્ગત જળનું જ હોય છે.

શંકા - તેલમાં જો પાણી રહેલું હોય તો તો અંગારા પર તેલ નાખવાથી અગ્નિ પ્રદીપ્ત ન થવો જોઈએ, પણ શાંત થઈ જવો જોઈએ.

સમાધાન - સામાન્ય જળ દહનવિરોધી હોવા છતાં તેલમાં રહેલું જળ સ્નેહપ્રકર્ષ (ઘણી સ્નિગ્ધતા) ધરાવતું હોવાથી દહનને અનુકૂળ હોય છે. આ વાત આગળ સ્નેહના નિરૂપણ વખતે કહેવાશે.

(કા.) નિત્યતાદિ પ્રથમવત્ કિન્તુ દેહમયોનિજમ્ ।

ઇન્દ્રિયં રસનં સિન્ધુહિમાદિર્વિષયો મતઃ ॥૪૦॥

(મુ.) પ્રથમવદિતિ । પૃથિવ્યા ઇવેત્યર્થઃ । તથાહિ - જલં દ્વિવિધં નિત્યમનિત્યં ચ, પરમાણુરૂપં નિત્યં, દ્વ્યણુકાદિ સર્વમનિત્યમવયવસમવેતં ચ । અનિત્યમપિ ત્રિવિધં - શરીરેન્દ્રિયવિષયભેદાત્ । પૃથિવીતો યો વિશેષસ્તમાહ - કિન્ત્વિતિ । દેહમયોનિજં - અયોનિજમેવેત્યર્થઃ । જલીયં શરીરમયોનિજં વરુણલોકે પ્રસિદ્ધમ્ । ઇન્દ્રિયમિતિ । જલીયમિત્યર્થઃ । તથાહિ - રસનં જલીયં, ગન્ધાદ્યવ્યજ્જકત્વે સતિ રસવ્યજ્જકત્વાત્, સત્કુરસાભિવ્યજ્જકોદકવત્ । રસનેન્દ્રિયસન્નિકર્ષે વ્યભિચાર-વારણાય દ્રવ્યત્વં દેયમ્ ।

(કા.) નિત્યતા વગેરે પ્રકાર પ્રથમ (=પૃથ્વી) વત્ જાણવા. પણ (જલીય) દેહ અયોનિજ હોય છે. ઇન્દ્રિય રસના છે. અને સિંધુ-હિમ વગેરે વિષયો જાણવા.

(મુ.) પ્રથમવત્ = પૃથ્વીની જેમ. તે આ રીતે - જળ બે પ્રકારે છે - નિત્ય અને અનિત્ય. પરમાણુરૂપ (જળ) નિત્ય છે, દ્વ્યણુક વગેરે બધું (જળ) અનિત્ય છે ને અવયવોમાં સમવેત હોય છે. અનિત્ય (જળ) પણ ત્રણ પ્રકારનું છે. શરીર, ઇન્દ્રિય અને વિષય. પૃથ્વી કરતાં જે વિશેષતા છે તે જણાવે છે. જલીય દેહ માત્ર અયોનિજ જ હોય છે. આવું અયોનિજ જલીય શરીર વરુણલોકમાં હોવું પ્રસિદ્ધ છે. રસના એ જલીય ઇન્દ્રિય છે. તેની સિદ્ધિ આ રીતે -

રસનેન્દ્રિય જલીય છે, કારણ કે ગંધાદિની અવ્યંજક હોવા સાથે રસની વ્યંજક છે, જેમ કે સકતુના સ્વાદનું અભિવ્યંજક પાણી. (રસનેન્દ્રિયસંનિકર્ષ પણ માત્ર રસનો જ અભિવ્યંજક છે ને છતાં એ જલીય નથી. તેથી) રસનેન્દ્રિયસંનિકર્ષમાં આવતા વ્યભિચારના વારણ માટે ‘દ્રવ્યત્વ’ એવું વિશેષણ જોડવું. (એટલે કે દ્રવ્યત્વે સતિ ગન્ધાદ્યવ્યવ્જકત્વે સતિ રસાભિવ્યવ્જકત્વાત્ એવો હેતુ થશે.)

(મુ.) વિષયં દર્શયતિ - સિન્ધુરિતિ । સિન્ધુઃ = સમુદ્રઃ, હિમં = તુષારઃ, આદિપદાત્ સરિત્કાસારકરકાદિઃ સર્વોઽપિ ગ્રાહ્યઃ । ન ચ હિમકરકયોઃ કઠિનત્વાત્પાર્થિવત્વમિતિ વાચ્યમ્, ‘ઉષ્મણા વિલીનસ્ય તસ્ય જલત્વસ્ય પ્રત્યક્ષસિદ્ધત્વાત્, યદ્ દ્રવ્યં યદ્ દ્રવ્યધ્વંસજન્યમિતિ વ્યાસેર્જલોપાદાનોપાદેયત્વસિદ્ધેઃ । અદૃશ્યવિશેષેણ દ્રવત્વપ્રતિરોધાત્ કરકાયાં કાઠિન્યપ્રત્યયસ્ય ભ્રાન્તિત્વાત્ ॥૪૦॥

(હિમ-કરામાં જલત્વસિદ્ધિ)

(મુ.) જળનો વિષય દર્શાવે છે-સિંધુ=સમુદ્ર હિમ=તુષાર. આદિ શબ્દથી નદી, તળાવ, કરા વગેરે બધાનું પણ (વિષય તરીકે) ગ્રહણ કરવું.

શંકા - હિમ અને કરામાં તો કઠિનતા અનુભવાય છે. (જે પૃથ્વીનો ધર્મ છે.) તેથી તે બન્નેને પાર્થિવ માનવા જોઈએ. (તમે જલીયવિષય તરીકે શા માટે કહો છો ?)

‘સમાધાન - ના, (એ પાર્થિવ નથી.) કારણ કે ગરમીથી વિલીન થયેલા તેમાં જલત્વ હોવું પ્રત્યક્ષસિદ્ધ છે. યદ્ દ્રવ્યં યદ્ દ્રવ્યધ્વંસજન્યં... ઇત્યાદિ વ્યાસિથી જલના ઉપાદાનનું ઉપાદેયત્વ સિદ્ધ થાય છે. અદૃશ્યવિશેષથી દ્રવત્વનો પ્રતિરોધ થયો હોવાના કારણે કરકામાં કાઠિન્યની પ્રતીતિ ભ્રાન્તિરૂપ જાણવી.

(વિ.) (૧) ગરમીથી વિલીનતા જે થાય છે એ દ્રવત્વરૂપ છે. ને આ દ્રવત્વ જ એમાં રહેલા જલત્વને જણાવે છે.

(શંકા - વિલીનતા દ્રવત્વ રૂપ છે. પણ એ ગરમીથી થયેલ છે. માટે એ નૈમિત્તિક દ્રવત્વ હોવાથી જલત્વનું સૂચન શી રીતે કરી શકે ? જો વિલીનતાનો અર્થ ‘નાશ’ કરો... તો એવું સિદ્ધ થાય કે કરાનો નાશ થયા પછી દ્રવ્યાંતર ઉત્પન્ન થાય છે ને તેમાં દ્રવત્વ-જલત્વ જણાય છે. તો આનો અર્થ એ થયો કે એ પાછળથી ઉત્પન્ન થયેલ દ્રવ્યાંતર ‘જળ’ છે પણ પૂર્વે જે કરાદિ હતા તે ‘જળ’ છે એમ ક્યાં સિદ્ધ થયું ?)

સમાધાન - યદ્ દ્રવ્યં... ઇત્યાદિ વ્યાસિથી જણાય છે કે પાછળથી ઉત્પન્ન થયેલું જળ જો કરાના ધ્વંસ જન્ય છે તો બંનેનું ઉપાદાન એક જ હોય. ને પાણીના ઉપાદાન તો જલીય પરમાણુ જ છે. માટે કરાના ઉપાદાન પણ જલીય પરમાણુ જ હોવાથી કરા જલીય જ છે.

(શંકા - હિમ-કરા ભલે જલીય હો... પણ એ બેમાં કઠિનતાની પ્રતીતિ થાય છે એનું શું ?)

સમાધાન - એ પ્રતીતિ ભ્રાંત છે. અવયવી સ્વરૂપ કરા દ્રવ્યનષ્ટ ન થયું હોય તો એનું સાંસિદ્ધિકદ્રવત્વ નષ્ટ થઈ શકે નહીં. એટલે સાંસિદ્ધિકદ્રવત્વ ઊભું તો છે જ. છતાં કઠિનતા જણાય છે, માટે એ ભ્રાંતિ છે.

શંકા - જો એમાં સાંસિદ્ધિકદ્રવત્વ ઊભું છે તો કઠિનતા શી રીતે જણાય ?

સમાધાન - ઉપભોક્તા પુરુષના અદષ્ટવિશેષથી દ્રવત્વ પ્રતિરોધ પામે. અર્થાત્ પ્રત્યક્ષ થતું અટકી જાય છે. એનું પ્રત્યક્ષ નથી થતું એટલે કઠિનતાનો ભ્રમ થાય છે.

(કા.) ઉષ્ણઃ સ્પર્શસ્તેજસસ્તુ સ્યાદ્રૂપં શુક્લભાસ્વરમ્ ।

નૈમિત્તિકં દ્રવત્વં તુ નિત્યતાદિ ચ પૂર્વવત્ ॥૪૧॥

(મુ.) તેજો નિરૂપયતિ - ઉષ્ણ ઇતિ । ઉષ્ણત્વં સ્પર્શનિષ્ઠો જાતિવિશેષઃ પ્રત્યક્ષસિદ્ધઃ । ઇત્યં ચ જન્યોષ્ણસ્પર્શ-સમવાયિકારણતાવચ્છેદકં તેજસ્ત્વં જાતિવિશેષઃ, તસ્ય પરમાણુવૃત્તિત્વં જલત્વસ્યેવાનુસન્ધેયમ્ । ન ચોષ્ણસ્પર્શવત્ત્વં ચન્દ્રકિરણાદાવવ્યાપ્તમિતિ વાચ્યમ્, તત્રાપ્યુષ્ણસ્પર્શસ્ય સત્તાત્, કિન્તુ તદન્તઃપાતિજલસ્પર્શોનાભિભવાદગ્રહઃ । એવં રત્નકિરણાદૌ ચ પાર્થિવસ્પર્શોનાભિભવાત્, ચક્ષુરાદૌ ચાનુદ્ભૂતત્વાદગ્રહઃ ।

(તેજોનિરૂપણ)

(કા.) તેજસ્ દ્રવ્યમાં ઉષ્ણસ્પર્શ, ભાસ્વરશુક્લરૂપ અને નૈમિત્તિક દ્રવત્વ જાણવા. નિત્યતા વગેરે પૂર્વવત્ જાણવા.

(મુ.) ૪૧મી કારિકામાં તેજસ્ દ્રવ્યનું નિરૂપણ કરે છે - ઉષ્ણત્વ એ સ્પર્શમાં રહેલ પ્રત્યક્ષસિદ્ધ જાતિવિશેષ છે. એટલે જન્ય-ઉષ્ણસ્પર્શની સમવાયિકારણતાના અવચ્છેદક તરીકે (જન્યતેજસ્ત્વની સિદ્ધિ, ને તદ્વચ્છિન્નની સમવાયિકારણતાના અવચ્છેદક તરીકે) તેજસ્ત્વ નામની જાતિવિશેષની સિદ્ધિ થાય છે. એ જાતિ પરમાણુમાં પણ રહી છે એ વાત જલત્વની જેમ જાણી લેવી. “ઉષ્ણસ્પર્શવત્ત્વ આપું તેજસ્ દ્રવ્યનું લક્ષણ જે જણાવ્યું છે તે ચન્દ્રકિરણાદિમાં અવ્યાપ્ત છે” એમ ન કહેવું, કારણ કે તેમાં પણ ઉષ્ણસ્પર્શ રહ્યો તો હોય જ છે, પણ એ ચન્દ્રકિરણાદિમાં અંતઃપાતી જળના શીતસ્પર્શથી અભિભવ પામ્યો હોવાથી જણાતો નથી. એમ રત્નકિરણાદિમાં પાર્થિવસ્પર્શથી અભિભવ* પામ્યો હોવાના કારણે ને ચક્ષુ વગેરેમાં અનુદ્ભૂત હોવાના કારણે ઉષ્ણસ્પર્શનું પ્રત્યક્ષ થતું નથી.

(મુ.) રૂપમિત્યાદિ । વૈશ્વાનરે મરકતકિરણાદૌ ચ પાર્થિવરૂપેનાભિભવાત્ શુક્લરૂપાગ્રહઃ । ‘અથ તદ્રૂપાગ્રહે ધર્મિણોઽપિ ચાક્ષુષત્વં ન સ્યાદિતિ ચેત્ ? ન, અન્યદીયરૂપેણૈવ ધર્મિણો ગ્રહસમ્ભવાત્ શઙ્ખસ્યેવ પિત્તપીતિમ્ના । વહેસ્તુ શુક્લં રૂપં નાભિભૂતં, કિન્તુ તદીયં શુક્લત્વમભિભૂતમિત્યન્યે ।

(મુ.) અગ્નિમાં તેમ જ મરકતમણિના કિરણ વગેરેમાં પાર્થિવરૂપથી અભિભવ થયો હોવાના કારણે શુક્લરૂપનું પ્રત્યક્ષ થતું નથી. “શુક્લરૂપનું પ્રત્યક્ષ નહીં હોય તો ધર્મીનું પણ ચાક્ષુષ પ્રત્યક્ષ નહીં થાય” એવી જો શંકા હોય તો એ બરાબર નથી, કારણ કે અન્યના રૂપથી પણ ધર્મીનું પ્રત્યક્ષ સંભવે છે, જેમ કે પિત્તના પીળારૂપથી શંખનું પ્રત્યક્ષ થાય છે. “અગ્નિનું શુક્લરૂપ અભિભૂત નથી થતું, પણ તે શુક્લરૂપમાં રહેલ શુક્લત્વ અભિભૂત થઈ જાય છે” એમ અન્ય વિદ્વાનો કહે છે.

(વિ.) તેજસ્ દ્રવ્યનું ભાસ્વરશુક્લરૂપ કહ્યું છે પણ એમાં લક્ષણ તરીકે ‘ભાસ્વરરૂપવત્’ જ જાણવું, ‘શુક્લ’ પદ નિરર્થક હોવાથી જરૂર નથી.

ભાસ્વરત્વ એ શુક્લત્વવ્યાપ્યજાતિવિશેષ છે.

(૧) શંકા - રૂપ ન દેખાતું હોય ને રૂપવાનું દ્રવ્ય દેખાતું હોય એ સંભવતું નથી. ઘડાની સાથે ઘડાનું રૂપ પણ દેખાય જ... ‘ઘડાનું લાલ-કાળું કોઈ રૂપ દેખાતું નથી ને છતાં ઘડો દેખાય છે’ આપું બની શકે નહીં. એટલે જો

* બળવાન સજાતીય પદાર્થનો સંબંધ થયો કે એ સંબંધ થવાના કારણે ગ્રહણ ન થવું એ ‘અભિભવ’ શબ્દનો અર્થ છે.

અગ્નિનું શુક્લરૂપ અભિભવના કારણે ન દેખાતું હોય તો એ રૂપનો ધર્મી - (અગ્નિ) પણ દેખાવો ન જ જોઈએ.

સમાધાન - અમુક વિશેષ પરિસ્થિતિમાં પરકીય રૂપથી પણ દ્રવ્યનું પ્રત્યક્ષ સંભવે છે. દ્રવ્યના ચાક્ષુષ પ્રત્યક્ષ માટે ઉદ્ભૂત રૂપ જોઈએ. પછી સ્વકીય હોય કે પરકીય હોય... જેમ શંખનું પોતાનું તો પીળું રૂપ હોતું નથી... છતાં કમળાના દર્દીને, શંખના શ્વેતવર્ણનું પ્રત્યક્ષ થતું ન હોવા છતાં પીતઃ શઙ્કઃ એમ પ્રત્યક્ષ તો થાય જ છે (ચક્ષુ સાથે ગયેલા પિત્તની પીળાશ શંખના શ્વેતવર્ણનો અભિભવ કરે છે. માટે શ્વેતવર્ણનું ચાક્ષુષ થતું નથી. પિત્તના પીત વર્ણનું પ્રત્યક્ષ થાય છે ને એના દ્વારા શંખનું પીતઃશઙ્કઃ એવું પ્રત્યક્ષ થાય છે.

(એમ પ્રસ્તુતમાં પાર્થિવ રૂપથી અગ્નિનું પ્રત્યક્ષ સંભવિત છે.)

(શંકા) - જો અન્યદીયરૂપથી પણ દ્રવ્ય પ્રત્યક્ષ થતું હોય તો વાયુમાં પાર્થિવભાગ ભળવા પર વાયુનું પણ ચાક્ષુષ પ્રત્યક્ષ થવું જોઈએ ને !

સમાધાન - વાયુ મૂળમાં પોતે જ પ્રત્યક્ષને અયોગ્ય છે, માટે પરકીયરૂપથી પણ એનું પ્રત્યક્ષ ન થઈ શકે.)

બીજાઓનો મત એવો છે કે પાર્થિવરૂપથી વહ્નિનું રૂપ અભિભૂત થયું છે એવું નથી. પણ એ રૂપમાં રહેલ શુક્લત્વ અભિભૂત થયું હોય છે. તેથી ચક્ષુ દ્વારા વહ્નિનું જ રૂપ પ્રત્યક્ષ થતું હોય છે, ને તેથી એ રૂપના ધર્મી તરીકે વહ્નિનું પણ સ્વકીયરૂપથી જ પ્રત્યક્ષ થતું હોય છે. પણ એ રૂપમાં શુક્લત્વ અભિભૂત હોવાથી રક્તત્વાદિ ભાસતા હોય છે.

(મુ.) નૈમિત્તિકમિતિ । સુવર્ણાદિરૂપે તેજસિ તત્સત્ત્વાત્ । ન ચ નૈમિત્તિકદ્રવત્વવત્ત્વં દહનાદાવવ્યાસં, ઘૃતાદાવતિવ્યાસં ચેતિ વાચ્યમ્, પૃથિવ્યવૃત્તિ-નૈમિત્તિકદ્રવત્વવદ્વૃત્તિ-દ્રવ્યત્વસાક્ષાદ્વ્યાપ્યજાતિમત્ત્વસ્ય વિવક્ષિતત્ત્વાત્ । પૂર્વવદિતિ । જલસ્યેવેત્યર્થઃ । તથાહિ - તદ્ દ્વિવિધં-નિત્યમનિત્યં ચ, નિત્યં પરમાણુરૂપં, તદન્યદનિત્યમવયવિ ચ । તત્ત્વ ત્રિધા-શરીરેન્દ્રિયવિષયભેદાત્ । શરીરમયોનિજમેવ, તત્ત્વ સૂર્યલોકાદૌ પ્રસિદ્ધમ્ ॥૪૧॥

(મુ.) નૈમિત્તિક દ્રવત્વ સુવર્ણાદિરૂપ તેજસ્ દ્રવ્યમાં રહ્યું હોવાથી (નૈમિત્તિક દ્રવત્વવત્ત્વ લક્ષણ અસંભવદોષગ્રસ્ત નથી.) “(પણ એ) નૈમિત્તિક દ્રવત્વવત્ત્વ અગ્નિ વગેરેમાં ન હોવાથી અવ્યાપ્ત છે અને ઘી વગેરે (લક્ષ્યેતર) માં હોવાથી અતિવ્યાપ્ત છે” એમ ન કહેવું, કારણ કે અહીં પૃથ્વીમાં નહીં રહેલી અને નૈમિત્તિક દ્રવત્વવાનમાં રહેલી એવી જે દ્રવત્વસાક્ષાદ્વ્યાપ્યજાતિ તદ્વત્વની વિવક્ષા છે. તેજસ્ દ્રવ્યના નિત્ય વગેરે ભેદ પૂર્વવદ્ = જળની જેમ જાણવા. તે આ રીતે - તેજસ્દ્રવ્ય બે પ્રકારનું છે. નિત્ય અને અનિત્ય. નિત્યપરમાણુરૂપ છે ને તદ્ભિન્ન અનિત્ય છે - તેમ જ અવયવી છે. અનિત્ય તેજસ્ દ્રવ્ય શરીર-ઇન્દ્રિય અને વિષયભેદે ૩ પ્રકારનું છે. તૈજસીય શરીર અયોનિજ જ હોય છે ને એ સૂર્યલોક વગેરેમાં પ્રસિદ્ધ છે. ॥૪૧॥

(કા.) ઇન્દ્રિયં નયનં વહ્નિઃ સ્વર્ણાદિર્વિષયો મતઃ ।

(મુ.) અત્ર યો વિશેષસ્તમાહ - ઇન્દ્રિયમિતિ । નનુ ચક્ષુષસ્તૈજસત્ત્વે કિં માનમિતિ ચેત્ ? ચક્ષુઃ તૈજસં, પરકીય-સ્પર્શાદ્યવ્યઙ્ગકત્વે સતિ પરકીયરૂપવ્યઙ્ગકત્વાત્, પ્રદીપવત્ । પ્રદીપસ્ય સ્વીયસ્પર્શવ્યઙ્ગકત્વાદત્ર દૃષ્ટાન્તેઽવ્યાપ્તિ-વારણાય પ્રથમં પરકીયેતિ । ઘટાદેઃ સ્વીયરૂપવ્યઙ્ગકત્વાદ્ વ્યભિચારવારણાય દ્વિતીયં પરકીયેતિ । ‘અથવા પ્રભાયા દૃષ્ટાન્તત્વસમ્ભવાદાદ્યં પરકીયેતિ ન દેયમ્ । ચક્ષુઃસન્નિકર્ષે વ્યભિચારવારણાય દ્રવ્યત્વં દેયમ્ ।

(ચક્ષુમાં તેજસ્ત્વસિદ્ધિ)

(કા.) તેજસ્ દ્રવ્યની ઇન્દ્રિય નયન છે અને વિષય તરીકે અગ્નિ-સુવર્ણાદિ મનાયા છે.

(મુ.) તેજસ્ દ્રવ્યમાં જે વિશેષતા છે તે જણાવે છે-ચક્ષુ ઇન્દ્રિય તૈજસ છે.

શંકા - ચક્ષુ તૈજસ હોવામાં શું પ્રમાણ છે ?

સમાધાન - (અનુમાન પ્રમાણ છે.) ચક્ષુ તૈજસ્ છે, કારણ કે પરકીય સ્પર્શાદિની અવ્યંજક હોવા સાથે પરકીયરૂપની વ્યંજક છે. જેમ કે પ્રદીપ. (દષ્ટાંતભૂત) પ્રદીપ સ્વકીયસ્પર્શનો વ્યંજક તો છે જ. એટલે (જો પ્રથમ ‘પરકીય’ પદ ન મૂકે તો હેતુનું વિશેષણ ‘સ્પર્શાદિ અવ્યંજકત્વ’ એટલું જ થાય જે પ્રદીપમાં ન હોવાથી એની) દષ્ટાંતમાં અવ્યાપ્તિ થાય. તેથી એના વારણ માટે એ પ્રથમ ‘પરકીય’ પદ મૂક્યું છે. ઘટાદિ (પણ પરકીયસ્પર્શાદિનું પ્રત્યક્ષ કરાવી શકતા ન હોવાથી પરકીયસ્પર્શાદિના અવ્યંજક તો છે જ. વળી) સ્વકીયરૂપના વ્યંજક છે. (તેથી જો બીજું ‘પરકીય’ પદ મૂકવામાં ન આવે તો જે હેતુ થાય કે પરકીયસ્પર્શાદિવ્યંજકત્વે સત્તિ રૂપવ્યંજકત્વ તે ઘટાદિમાં પણ રહી જાય, જ્યાં તૈજસ્ત્વ નથી.) તેથી વ્યભિચાર આવે. એના વારણ માટે બીજું ‘પરકીય’ પદ છે. (ઘટાદિ પરકીયરૂપના વ્યંજક ન હોવાથી હવે એમાં હેતુ જ ન જવાથી વ્યભિચાર નહીં આવે.)

‘અથવા, (પ્રદીપના બદલે) પ્રભાને દષ્ટાંત તરીકે લેવી પણ સંભવિત હોવાથી પ્રથમ ‘પરકીય’ પદની જરૂર નથી. ચક્ષુસાન્નિકર્ષમાં વ્યભિચાર ન આવે એ માટે (અહીં પણ) ‘દ્રવ્યત્વ’ વિશેષણ જોડવું.

(વિ.) (૧) પ્રભાને દષ્ટાંત તરીકે લેવામાં પ્રથમ પરકીય પદની જરૂર એટલા માટે નથી કે એ ન મૂકવા છતાં એ દષ્ટાંત હેતુવિકલ બનતું નથી. તે પણ એટલા માટે કે પ્રભા સ્વકીયસ્પર્શની પણ અભિવ્યંજક નથી. પ્રદીપ સ્વકીયસ્પર્શનો વ્યંજક હતો. તેથી એ હેતુવિકલ ન બની જાય એ માટે ‘પરકીય’ પદ મૂકેલું.

શંકા - જો પ્રથમ ‘પરકીય’ પદ કાઢી નાખો તો દ્વિતીય ‘પરકીય’ પદની પણ શી જરૂર છે ? કારણ કે ઘટાદિમાં વ્યભિચારના વારણ માટે એ મૂકેલું. પણ હવે પ્રથમ ‘પરકીય’ પદ કાઢી નાખવાથી ‘સ્પર્શાદિવ્યંજકત્વ’ આટલું જ જે હેતુનું વિશેષણ રહે છે તે જ ઘટાદિમાં નથી, કારણ કે ઘટાદિ સ્વકીય સ્પર્શાદિના તો વ્યંજક છે જ. એટલે વિશિષ્ટ હેતુ જ ઘટાદિમાં ન રહેવાથી વ્યભિચાર આવતો જ નથી.

સમાધાન - છિદ્રમાંથી પ્રવેશતા સૂર્યકિરણમાં જે પાર્થિવ રજકણો દેખાય છે તેનો સ્પર્શ જણાતો નથી, પણ રૂપ દેખાય છે. એટલે કે એનામાં સ્વકીયસ્પર્શવ્યંજકત્વ પણ નથી, કિંતુ રૂપવ્યંજકત્વ છે. તેથી જો બીજું ‘પરકીય’ એવું વિશેષણ પણ ન મૂકીએ તો સ્પર્શાદિવ્યંજકત્વે સત્તિ રૂપવ્યંજકત્વ આવો જે હેતુ થાય છે એ તેમાં રહી જવાથી ને તૈજસ્ત્વ ન હોવાથી વ્યભિચાર આવે. એટલે એના વારણ માટે બીજું ‘પરકીય’ પદ તો આવશ્યક છે જ. આ પાર્થિવ ત્રસરેણુ પરકીયરૂપાદિની વ્યંજક ન હોવાથી હેતુ જ એમાં ન રહેવાના કારણે હવે વ્યભિચાર નહીં આવે.

પરકીયસ્પર્શાદિવ્યંજકત્વે સત્તિ (અથવા સ્પર્શાદિવ્યંજકત્વે સત્તિ) આવું આખું વિશેષણ ન મૂકે તો પરકીયરૂપ-વ્યંજકત્વ એટલો જ હેતુ રહે જે મનમાં હોવાથી વ્યભિચાર આવે. એના વારણ માટે આખું વિશેષણ છે. મન તો સ્પર્શાદિના ત્વાચપ્રત્યક્ષાદિનું પણ કારણ બનતું હોવાથી સ્પર્શાદિવ્યંજક પણ છે. તેથી વ્યભિચાર નહીં આવે.

ચક્ષુમાં પરકીય સંખ્યાદિનું પણ અભિવ્યંજકત્વ છે. એટલે હેતુ સ્વરૂપાસિદ્ધ ન થઈ જાય એ માટે પરકીયસ્પર્શાદિ-વ્યંજકત્વ માં ‘સ્પર્શાદિ’ નો ઉલ્લેખ છે.

(મુ.) વિષયં દર્શયતિ - વહ્નિરિતિ । નનુ સુવર્ણસ્ય તૈજસત્ત્વે કિં માનમ્ ? इति चेत् ? न, सुवर्णं तैजसं, असति प्रतिबन्धकेऽत्यन्तानलसंयोगेऽप्यनुच्छिद्यमान(जन्य)द्रवत्वात्, यन्नैवं तन्नैवं, यथा पृथिवीति । न चाप्रयोजकं, पृथिवीद्रवत्वस्य जन्यजलद्रवत्वस्य चात्यन्तानलसंयोगनाशयत्वात् । ‘ननु पीतिमगुरुत्वाश्रयस्यापि तदानीं द्रुतत्वात्तेन व्यभिचार इति चेत् ? न, जलमध्यस्थमसीक्षोदवत् तस्याद्रुतत्वात् ।

(સુવર્ણમાં તૈજસ્ત્વસિદ્ધિ)

(મુ.) (તૈજસ) વિષય દર્શાવે છે - “સુવર્ણ તૈજસ્ (દ્રવ્ય) છે એમાં શું પ્રમાણ છે” આવી શંકા યોગ્ય નથી, કારણ કે (એમાં અનુમાન પ્રમાણ છે. તે આ-)

સુવર્ણ તૈજસ છે, કારણ કે પ્રતિબંધક ન હોવા છતાં અને ખૂબ અગ્નિસંયોગ આપવા છતાં પણ અનુચ્છિદ્યમાન (નાશ નહીં પામે એવા) જન્યદ્રવત્વવાળું છે. જે સાધ્યવાન્ (=તૈજસ) નથી હોતું તે હેતુમાન્ (=આવા દ્રવત્વવાળું) પણ નથી હોતું, જેમ કે પૃથિવી. આ અનુમાન અપ્રયોજક પણ નથી, કારણ કે પૃથ્વીનું દ્રવત્વ અને જન્યજનનું દ્રવત્વ અત્યંત અગ્નિસંયોગ આપવા પર નાશ પામી જાય છે.) “‘પીળાશ અને ગુરુત્વનું આશ્રયભૂત દ્રવ્ય પણ ત્યારે દ્રવી ગયું હોય છે (ને છતાં એનું દ્રવત્વ નાશ પામ્યું હોતું નથી.) તેથી તેનાથી વ્યભિચાર છે’” એવી શંકા યોગ્ય નથી, કારણ કે પાણીના મધ્યભાગમાં રહેલ મસીયૂર્ણની જેમ એ દ્રવ્ય જ હોતું નથી.

(વિ.) ઘી વગેરે જે પાર્થિવ દ્રવ્યો દ્રવે છે (પીગળે છે) તે, તથા જળ... આ બંને ખૂબ તપાવવામાં આવે તો ઊડી જાય છે... અર્થાત્ તેનું પ્રવાહીપણું જાળવી રાખી શકતા નથી. જ્યારે સુવર્ણને એ પીગળી ગયા બાદ પણ ગમે એટલું ભટ્ટા પર તપાવ્યા કરાય, એનું પ્રવાહીપણું ક્યારેય નષ્ટ થતું નથી. એ પ્રવાહીપણું જાળવી જ રાખે છે. એટલે જણાય છે કે સુવર્ણ પૃથ્વી કે જળથી ભિન્ન છે. વળી પ્રવાહીપણું તો પૃથ્વી-જળ અને તેજસ્ આ ત્રણમાં જ છે. એટલે નક્કી થાય છે કે સુવર્ણ તેજસદ્રવ્ય છે. આ જ વાતને સુવર્ણ તૈજસ... ઇત્યાદિ અનુમાન પ્રયોગ દ્વારા સિદ્ધ કરી છે.

પાણીમાં રહેલું ઘી ખૂબ તપાવવા છતાં ઊડી જતું નથી. એટલે કે અનુચ્છિદ્યમાનજન્યદ્રવત્વવાળું તો એ છે જ. તેથી એમાં વ્યભિચાર ન થાય એ માટે અસતિ પ્રતિબંધકે લખ્યું છે. (પાણી પ્રતિબંધક હોવાથી ઘીનું દ્રવત્વ ઉચ્છિન્ન થતું નથી.)

સામાન્ય અગ્નિસંયોગથી તો પાણી-ઘી વગેરેનું દ્રવત્વ પણ ઉચ્છિન્ન થતું નથી. એટલે એમાં વ્યભિચારવારણાર્થ ‘અત્યંતાગ્નિસંયોગ’ કહ્યો.

ઉચ્છિદ્યમાનદ્રવત્વ પાણી વગેરેમાં પણ છે. તેથી ‘અનુચ્છિદ્યમાન’.

‘અનુચ્છિદ્યમાનદ્રવત્વ’ નો અર્થ ‘અનુચ્છિદ્યમાન દ્રવત્વનું અધિકરણત્વ’ એવો કરવો, પણ ‘ઉચ્છિદ્યમાનદ્રવત્વનું અનધિકરણત્વ’ એવો નહીં, કારણ કે ગગન વગેરેમાં (દ્રવત્વ જ ન હોવાથી) ‘ઉચ્છિદ્યમાનદ્રવત્વનું અનધિકરણત્વ’ પણ છે જ, જેથી વ્યભિચાર સ્પષ્ટ છે.

જલીયપરમાણુગત દ્રવત્વ નિત્ય હોવાથી અનુચ્છિદ્યમાન છે જ. તેથી એમાં વ્યભિચાર ન આવે એ માટે ‘જન્ય’ પદ મૂક્યું છે. કિરણાવલિમાં ‘અનિત્ય સુવર્ણમાં અસિદ્ધિનું વારણ કરવા માટે જન્યપદ મૂક્યું છે’ એવું જે કહ્યું છે તે ગલત જણાવું.

જે કોઈમાં આવા અનુચ્છિદ્યમાનજન્યદ્રવત્વ રૂપ હેતુ રહ્યો છે એ બધા જ પક્ષભૂત હોવાથી અન્વય દષ્ટાંત મળતું નથી, તેથી વ્યતિરેક દષ્ટાંત આપ્યું છે. જે તેજસ્ નથી તે પ્રતિબંધકની ગેરહાજરીમાં અત્યંત અગ્નિસંયોગ મળવા છતાં ઉચ્છિન્ન ન થઈ જાય એવા જન્યદ્રવત્વવાળું પણ નથી હોતું, જેમ કે ઘી વગેરે પૃથ્વીદ્રવ્ય.

આ અનુમાન અપ્રયોજક પણ નથી, કારણ કે ઉપર કહ્યા મુજબ એમાં અનુકૂળતર્ક છે કે પૃથ્વી અને જન્યજનનું દ્રવત્વ તો અત્યંતાગ્નિસંયોગે ઉચ્છિદ્યમાન હોય છે.

(૧) શંકા - પીતલવર્ણ ને ગુરુત્વ સુવર્ણમાં જે જણાય છે તે માટે તમારે સુવર્ણમાં પાર્થિવ અંશ ભળેલો પણ માનવો પડે છે. કારણ કે તૈજસના તો આ બે ગુણ નથી. તપાવવામાં આવતા આ પાર્થિવભાગ પણ સુવર્ણની સાથે દ્રવી જાય છે. એટલે કે એમાં પણ જન્ય દ્રવત્વ છે. હવે સુવર્ણરસને ગમે એટલો ઉકાળો તો પણ એ પીળો વર્ણ કે ભારે પાણું છોડતું નથી, એનો અર્થ એ કે હજુ પણ પીળાશના ને ગુરુત્વના આધારભૂત જે પાર્થિવ ભાગ છે તે

પણ ઊડી ગયો નથી, સુવર્ણની સાથે જ પ્રવાહી રૂપે વિદ્યમાન છે. એટલે એનું જન્યદ્રવ્ય પણ અત્યંતાગ્નિસંયોગ આપવા છતાં અનુચ્છિદ્યમાન જ રહ્યું છે. ને તેમાં તો સાદ્ય તૈજસત્વનો અભાવ છે. એટલે વ્યભિચારદોષ સ્પષ્ટ છે.

સમાધાન - પાણીમાં કાળી મેંશની રજકણો પડી હોય તો ગમે એટલું તપાવવા છતાં એ મેંશ પીગળતી નથી એમ સુવર્ણ પીગળી જવા છતાં એમાં રહેલો પીળાશ અને ગુરુત્વના આશ્રયભૂત પાર્થિવભાગ પીગળ્યો હોતો નથી. એટલે એમાં દ્રવ્ય જ નથી, તો અનુચ્છિદ્યમાનદ્રવ્ય તો ક્યાંથી હોય ? એટલે હેતુ જ રહ્યો ન હોવાથી વ્યભિચાર નથી.

(શંકા - પાણીમાં મસીચૂર્ણ દ્રવ્યું નથી એમાં શું પ્રમાણ છે ?

સમાધાન - પાણીને જો ખૂબ તપાવી વરાળ કરી દેવામાં આવે તો પણ એ મસીચૂર્ણ તો પડ્યું જ રહે છે. જો એ દ્રવી ગયું હોત તો એ પણ ઊડી જવાથી વાસણમાં તળિયે કાળાશ દેખાય નહીં.)

(મુ.) અપરે તુ પીતિમાશ્રયસ્યાત્યન્તાગ્નિસંયોગેડપિ પૂર્વરૂપાપરાવૃત્તિર્દર્શનાત્ તત્પ્રતિબંધકં વિજાતીયદ્રવ્યં કલ્પ્યતે । તથાહિ - અત્યન્તાગ્નિસંયોગી પીતિમગુરુત્વાશ્રયઃ વિજાતીયરૂપપ્રતિબંધકદ્રવ્યસંયુક્તઃ, અત્યન્તાગ્નિસંયોગે સત્યપિ પૂર્વરૂપવિજાતીયરૂપાનધિકરણપાર્થિવત્વાત્, જલમધ્યસ્થપીતપટવત્ । તસ્ય ચ પૃથિવીજલભિન્નસ્ય તેજસ્ત્વ-નિયમાત્ ।

(મુ.) બીજા વિદ્વાનો, પીતિમાના આશ્રયમાં અત્યંતઅગ્નિસંયોગ આપવા છતાં પૂર્વરૂપનું અપરાવર્તન જોવા મળે છે. તેથી રૂપપરાવર્તનના પ્રતિબંધક વિજાતીયદ્રવ્યની કલ્પના કરે છે. તે આ રીતે - અત્યંતઅગ્નિસંયોગવાળો પીતિમગુરુત્વાશ્રય વિજાતીય-રૂપપ્રતિબંધક દ્રવ્ય સંયુક્ત હોય છે, કારણ કે અત્યંતાગ્નિસંયોગ હોવા છતાં પૂર્વરૂપથી વિજાતીયરૂપનું અનધિકરણ એવું પાર્થિવ દ્રવ્ય છે. જેમ કે જળમધ્યસ્થ પીળું કપડું. તે (વિજાતીયદ્રવ્ય) પૃથિવીજળ ભિન્ન (હોવાથી) તેજસ્ હોવું આવશ્યક છે.

(વિ.) પાણીમાં રહેલા કપડાંને ગમે એટલું અગ્નિ પર રાખવામાં આવે તો પણ જ્યાં સુધી પાણી વિદ્યમાન છે ત્યાં સુધી કપડાંનો રંગ બદલાતો નથી. કપડું એ પાર્થિવદ્રવ્ય છે. ખૂબ અગ્નિસંયોગ મળવા પર એના વર્ણનું પરિવર્તન થવું જ જોઈએ. પણ એ નથી થતું એથી જણાય છે કે એનાથી વિજાતીય એવું પ્રવાહી જળદ્રવ્ય એ રૂપપરાવર્તનનું પ્રતિબંધક છે. આ જ રીતે પ્રવાહી બની ગયેલા સુવર્ણને પણ ગમે એટલું તપાવવા છતાં એનો વર્ણ બદલાતો નથી. પીળાશના આશ્રયભૂત દ્રવ્ય તો પાર્થિવ જ છે ને છતાં ખૂબ અગ્નિસંયોગ આપવા છતાં પૂર્વરૂપથી વિજાતીયરૂપ ઉત્પન્ન થતું નથી. માટે ત્યાં પણ કોઈ રૂપપરાવર્તનનું પ્રતિબંધક વિજાતીય દ્રવ્ય હોવું જોઈએ. એ દ્રવ્ય વિજાતીય છે, માટે પૃથ્વી તો નથી જ. જળ પણ નથી, કારણ કે એ પ્રવાહીદ્રવ્ય તો ખૂબ તપાવવા પર વરાળ બનીને ઊડી જાય છે ને પછી અવશિષ્ટ રહેલ પાર્થિવદ્રવ્યમાં રૂપપરિવર્તન પણ થાય-જે છે, કારણ કે પ્રતિબંધક દ્રવ્ય હાજર ન રહ્યું. સુવર્ણમાં આવું નથી થતું. વળી જળમાં તો સાંસિદ્ધિક દ્રવ્ય હોય છે, જ્યારે આમાં તો નૈમિત્તિક દ્રવ્ય છે. માટે એ વિજાતીયદ્રવ્ય ‘જળ’ પણ નથી. વાયુ વગેરેમાં તો દ્રવ્ય જ ન હોવાથી એ દ્રવ્ય ‘વાયુ’ પણ નથી. તેથી એ તેજસ્દ્રવ્ય હોવું સિદ્ધ થાય છે. આ માટે અપાયેલા અનુમાનમાં અત્યંતાગ્નિસંયોગી પીતિમ-ગુરુત્વાશ્રય (સુવર્ણમાં ભળેલ પાર્થિવભાગ) એ પક્ષ છે, વિજાતીય રૂપ પ્રતિબંધક દ્રવ્યસંયુક્તત્વ એ સાદ્ય છે અને અત્યંતાગ્નિસંયોગ થવા છતાં પણ પૂર્વરૂપથી વિજાતીયરૂપનું અનધિકરણત્વવિશિષ્ટ પાર્થિવત્વ એ હેતુ છે.

આમાં હેતુમાં ‘અત્યંતાગ્નિસંયોગ’ એવું આખું પદ કે ‘અત્યંત’ પદ ન મૂકે તો અગ્નિના સંયોગમાં ન આવેલો કે મંદ અગ્નિના સંયોગમાં આવેલો ઘટ, પણ પૂર્વરૂપથી વિજાતીય રૂપનું અનધિકરણ રહેવાથી હેતુમાન બને, જેમાં સાદ્ય ન હોવાથી વ્યભિચાર આવે. અત્યંતાગ્નિસંયોગ પામેલા ઘટમાં તો રૂપપરાવર્તન થઈ જ જાય છે

અત્યંતાગ્નિસંયોગ થવા છતાં જલીય પરમાણુમાં રૂપનું પરિવર્તન થતું નથી. એટલે વ્યભિચાર ટાળવા માટે હેતુમાં 'પાર્થિવ' શબ્દ ઉમેર્યો છે.

(શંકા - આ અનુમાન અપ્રયોજક છે

સમાધાન - ના, આશ્રયનાશાજન્યરૂપનાશ પ્રત્યે પ્રતિબંધકભાવવિશિષ્ટાગ્નિસંયોગ કારણ હોવાથી આવા કાર્ય-કારણભાવનો ભંગ એ જ અનુકૂળતર્ક છે.)

(કા.) અપાકજોડનુષ્ણાશીતસ્પર્શસ્તુ પવને મતઃ ॥૪૨॥

(મુ.) વાયું નિરૂપયતિ - અપાકજ ઇતિ । અનુષ્ણાશીતસ્પર્શસ્ય પૃથિવ્યામપિ સત્ત્વાદુક્તમપાકજ ઇતિ । અપાકજ-સ્પર્શસ્ય જલાદાવપિ સત્ત્વાદુક્તમનુષ્ણાશીતેતિ । એતેન વાયવીયો વિજાતીયઃ સ્પર્શો દર્શિતઃ, તજ્જનકતાવચ્છેદકં વાયુત્વમિતિ ભાવઃ ॥૪૨॥

(વાયુ નિરૂપણ)

(કા., અપાકજ-અનુષ્ણાશીતસ્પર્શ વાયુમાં મનાયો છે.

(મુ.) ૪૨મી કારિકાના ઉત્તરાર્ધમાં વાયુનું નિરૂપણ કરે છે. ('અનુષ્ણાશીતસ્પર્શવત્ત્વં' આવું જે લક્ષણ ફક્ત થાય છે તેમાં પદ્ધત્ય-) અનુષ્ણાશીતસ્પર્શ પૃથ્વીમાં પણ હોય છે તેથી કહ્યું 'અપાકજ.' અપાકજસ્પર્શ જલાદિમાં પણ હોય છે. માટે કહ્યું અનુષ્ણાશીત. આમ વાયુનો વિજાતીય સ્પર્શ હોય છે એમ જણાવ્યું. એ વિજાતીય સ્પર્શની જનકતાના અવરહેદક તરીકે વાયુત્વ સિદ્ધ થાય છે.

(વિ.) પટનો સ્પર્શ પણ અપાકજઅનુષ્ણાશીત હોય છે તેથી અતિવ્યાપ્તિ. તથા, આદ્યક્ષણાદ્યેષ્ટ્ર અવયવી રૂપ વાયુમાં અવ્યાપ્તિ... આ બંનેના વારણ માટે જાતિઘટિત લક્ષણ બનાવવું. એટલે કે પાકજસ્પર્શવદ્વૃત્તિ - અનુષ્ણાશીત-સ્પર્શવદ્વૃત્તિદ્રવ્યત્વસાક્ષાદ્વ્યાપ્યજાતિમત્ત્વં આવું લક્ષણ બનાવવું. પટવાદિ આવી જ દ્રવ્યત્વવ્યાપ્ય જાતિ હોવા છતાં દ્રવ્યત્વસાક્ષાદ્વ્યાપ્ય ન હોવાથી અતિભૂત વારણ જાણવું.

પૃથ્વીમાં અનુષ્ણાશીતસ્પર્શ છે, પણ પાકજ છે.

જળ-તેજમાં ક્રમશઃ શીત ને ઉષ્ણ સ્પર્શ છે.

આ બંનેથી અલગ પ્રકારનો અપાકજઅનુષ્ણાશીતસ્પર્શ વાયુમાં છે. આમાં અપાકજઅનુષ્ણાશીતસ્પર્શત્વ એ સ્પર્શત્વવ્યાપ્ય જાતિવિશેષ (=વિજાતીયસ્પર્શત્વ) જાણવી. એને પણ વ્યાપ્ય જન્યવિજાતીયસ્પર્શત્વ જાતિ છે. તદવચ્છિન્નકાર્યતા નિરૂપિત સમવાયિકારણતાના અવરહેદક તરીકે જન્યવાયુત્વની સિદ્ધિ થશે. ને પછી જન્યવાયુત્વા-વચ્છિન્નકાર્યતાની સમવાયિકારણતાના અવરહેદક તરીકે વાયુત્વજાતિની સિદ્ધિ જાણવી.

શંકા - પટનો સ્પર્શ પણ અપાકજ - અનુષ્ણાશીત છે. એટલે વાયુનો જે વિજાતીય સ્પર્શ કહ્યો એ જ પટમાં પણ છે? જે હા કહેશે, તો એવા વિજાતીય સ્પર્શનું સમવાયિકારણ પટ પણ બની જવાથી એની કારણતાના અવરહેદક તરીકે વાયુત્વની સિદ્ધિ નહીં થઈ શકે. એટલે વાયુનો જે અપાકજ-અનુષ્ણાશીત સ્પર્શ છે એ પટીયસ્પર્શ કરતાં પણ વિજાતીય છે એમ માનવું જ પડશે. અને એમ જો માનશો તો, 'વિજાતીયસ્પર્શત્વ' એટલું જ વાયુનું લક્ષણ કાઢી છે.

સમાધાન - તમારી વાત સાચી છે. વિજાતીયસ્પર્શત્વ કે વિજાતીયસ્પર્શવદ્વૃત્તિદ્રવ્યત્વવ્યાપ્ય-જાતિમત્ત્વ આટલું જ લક્ષણ યોગ્ય લાગે છે. 'પાકજસ્પર્શવદ્વૃત્તિ...' વિશેષણની જરૂર નથી.

(કા.) તિર્યગમનવાનેષ જ્ઞેયઃ સ્પર્શાદિલિઙ્ગકઃ ।

(મુ.) ણ્ણઃ વાયુઃ સ્પર્શાદિલિઙ્ગકઃ, વાયુર્હિ સ્પર્શ-શબ્દ-ધૃતિ-કમ્પૈરનુમીયતે, 'વિજાતીયસ્પર્શેન, 'વિલક્ષણ-શબ્દેન, 'તૃણાદીનાં ધૃત્યા, 'શાખાદીનાં કમ્પનેન ચ વાયોરનુમાનાત્ । યથા ચ વાયુર્ન પ્રત્યક્ષસ્તથાગ્ને વક્ષ્યતે ।

(વાયુનાં અનુમાનો)

(કા.) આ વાયુ તિચ્છી ગતિ કરવાવાળો હોય છે ને સ્પર્શાદિલિંગક છે.

(મુ.) આ વાયુ સ્પર્શાદિલિંગક છે. વાયુ સ્પર્શ-શબ્દ-ધૃતિ અને કંપથી અનુમાન કરાય છે, કારણ કે 'વિજાતીયસ્પર્શ', 'વિલક્ષણશબ્દ', 'તણખલાં વગેરેની ધૃતિ અને 'શાખા વગેરેનું કંપન... આ બધાથી વાયુનું અનુમાન થાય છે. જે કારણસર 'વાયુ પ્રત્યક્ષ નથી' તે કારણ આગળ કહેવાશે.

(વિ.) પવનનું પ્રત્યક્ષ ન હોવાથી પવન વાયુ રહ્યો છે - હવા આવી રહી છે આ બધી વાતો અનુમાનથી જણાય છે. એવા ચાર અનુમાન પ્રયોગો જાણવા.

(૧) વાયુનો સ્પર્શ વિજાતીય હોય છે. એ જ્યારે અનુભવાય છે ત્યારે ત્યાં કોઈ રૂપવાન્ દ્રવ્ય તો દેખાતું નથી. એટલે કે એ સ્પર્શ રૂપવાન્ દ્રવ્યમાં સમવેત હોતો નથી. તેથી આવો અનુમાનપ્રયોગ જાણવો -

અયં રૂપવદ્દ્રવ્યાસમવેતઃ સ્પર્શઃ ક્વચિદાશ્રિતઃ, સ્પર્શત્વાત્, પૃથિવીસમવેતસ્પર્શવત્

પૃથ્વી વગેરેનો સ્પર્શ તો પૃથ્વીમાં આશ્રિત હોવો સિદ્ધ જ છે. તેથી સિદ્ધસાધન દોષ ન આવે એ માટે 'રૂપવદ્દ્રવ્યાસમવેત' લખ્યું છે. રૂપવદ્દ્રવ્યમાં અસમવેત છે, માટે સિદ્ધ થતું આશ્રયદ્રવ્ય પૃથ્વી-જળ-તેજ તો નથી જ. અને આકાશાદિમાં સ્પર્શ નથી. માટે વાયુની સિદ્ધિ થાય છે.

(૨) જ્યારે વાંસ ફાટે છે ત્યારે અવાજ થાય છે. એમ આ રીતે અવયવોનો વિભાગ ન થતો હોય ત્યારે પણ કોઈક પત્થર જેવા દ્રવ્યના અભિધાત સંયોગથી પણ અવાજ થતો હોય છે. પણ ક્યારેક આ બેમાંનું એકેય ન હોય ત્યારે પણ પાંદડામાં ખડખડ અવાજ થતો હોય છે જે વાયુનું અનુમાન કરાવે છે. અનુમાનપ્રયોગ આવો જાણવો- અસતિ રૂપવદ્દ્રવ્યાભિધાતે યોડ્યં પર્ણાદિષુ શબ્દસન્તાનઃ સ સ્પર્શવદ્વેગવદ્દ્રવ્યસંયોગજન્યઃ, અવિભજ્યમાનાવયવદ્રવ્ય-સમ્બન્ધિશબ્દસન્તાનત્વાત્, ઢળકાભિહતભેરીશબ્દસન્તાનવત્

અવિભજ્યમાન છે અવયવો જેના એવા દ્રવ્ય સંબંધી શબ્દ સંતાનની હેતુમાં વાત કરી છે તેથી વ્યભિચારનું વારણ થાય છે. નહીંતર ખાલી શબ્દસન્તાનત્વાત્ એટલો જ હેતુ મૂકવામાં આવે તો વાંસ ફાટવાના અવાજમાં એ હેતુ છે, પણ સ્પર્શવદ્..... સંયોગજન્યત્વ એવું સાધ્ય નથી. તેથી વ્યભિચાર આવે.

પત્થર મારવાથી થયેલો અવાજ તાદ્ગદ્રવ્યસંયોગજન્ય છે એ સિદ્ધ જ છે. તેથી સિદ્ધસાધનદોષવારણ માટે અસતિ રૂપવદ્દ્રવ્યાભિધાતે એમ પક્ષમાં વિશેષણ છે.

સાધ્યમાં જે દ્રવ્યના સંયોગની વાત છે તે ગમે તે દ્રવ્ય ન હોય શકે. કારણ કે જે વેગવદ્ ન હોય તેવા દ્રવ્યનો સંયોગ તો શબ્દજનન કરી શકતો નથી. એટલે અહીં વેગવદ્દ્રવ્ય સિદ્ધ થાય છે. એટલે આ દ્રવ્ય આકાશાદિ પાંચમાંનું નથી. વળી પક્ષમાં રૂપવદ્દ્રવ્યના અભિધાતનો નિષેધ કર્યો છે. તેથી એ પૃથ્વી-અપ્ કે તેજસ્ પણ નથી. એટલે એ દ્રવ્ય વાયુ તરીકે સિદ્ધ થાય છે. આમ, જો કે વાયુની સિદ્ધિ માટે વેગવદ્ વિશેષણથી જ કામ પતી જાય છે, છતાં સ્પર્શવદ્ એવું વિશેષણ, વાયુની સિદ્ધિ સાથે જ એના સ્પર્શની પણ સિદ્ધિ થઈ જાય એ માટે જાણવું.

શંકા - પણ એ વ્યર્થ વિશેષણ બનવાથી દોષ નહીં કહેવાય ?

સમાધાન - સાધ્યમાં વ્યર્થવિશેષણ એ દોષરૂપ નથી. (ઉપરથી આવા સ્થળે તો એ ગુણરૂપ છે, કારણ કે સ્પર્શની સિદ્ધિ માટે એક અલગ અનુમાન કરવાનું ટળવાથી લાઘવ થાય છે.)

(૩) નભસિ તૃણાદીનાં ધૃતિઃ સ્પર્શવદ્વેગવદ્દ્રવ્યસંયોગહેતુકા, જન્યપ્રયત્નાજન્યધૃતિત્વાત્, નૌકાધૃતિવત્ પાણીમાં તણખલાની ધૃતિમાં સિદ્ધસાધનદોષ વારવા નભસિ લખ્યું છે. અપણે જે વસ્તુને પકડી રાખી હોય

તેની ધૃતિમાં વ્યભિચારના વારણ માટે 'જન્યપ્રયત્નાજન્ય' એવું વિશેષણ છે. એ ધૃતિ આપણા જન્યપ્રયત્નજન્ય હોય છે.

(૪) રૂપવદ્દ્રવ્યાભિઘાતશૂન્યશાખાકંપનં સ્પર્શવદ્વેગવદ્દ્રવ્યાભિઘાતજન્યં, વિજાતીયકર્મત્વાત્, નદીપૂરાહત-કાશાદિકર્મવદ્

પથ્થર મારવાથી પણ શાખા કંપે છે એ સિદ્ધ છે. તેથી સિદ્ધસાધનદોષવારણ માટે રૂપવદ્... ઇત્યાદિ. 'ચેષ્ટા' રૂપ ક્રિયામાં વ્યભિચારવારણ માટે 'વિજાતીય' એવું વિશેષણ છે. તેથી ચેષ્ટાભિન્નકર્મત્વાત્ એ રીતે પણ હેતુ કહી શકાય.

(કા.) પૂર્વવન્નિત્યતાદ્યુક્તં દેહવ્યાપિ ત્વગિન્દ્રિયમ્ ॥૪૩॥

(મુ.) પૂર્વવદિતિ । વાયુર્દ્વિવિધઃ - નિત્યોઽનિત્યશ્ચ, પરમાણુરૂપો નિત્યઃ, તદન્યોઽનિત્યોઽવયવસમવેતશ્ચ, સોઽપિ ત્રિવિધઃ-શરીરેન્દ્રિયવિષયભેદાત્ । તત્ર શરીરમયોનિજં પિશાચાદીનાં, 'પરન્તુ જલીય-તૈજસ-વાયવીયશરીરાણાં પાર્થિવભાગોપદ્મ્બાદુપભોગક્ષમત્વં, 'જલાદીનાં પ્રાધાન્યાજ્જલીયત્વાદિકમિતિ । અત્ર યો વિશેષસ્તમાહ-દેહવ્યાપીતિ । શરીરવ્યાપકં સ્પર્શગ્રાહકમિન્દ્રિયં ત્વક્, 'તત્ત્વ વાયવીયં, રૂપાદિષુ મધ્યે સ્પર્શસ્યૈવાભિવ્યજ્જકત્વાત્, અજ્ઞસન્નિસલિલ-શૈત્યાભિવ્યજ્જકવ્યજનપવનવત્ ॥૪૩॥

(કા.) પૂર્વ (=જળ) વત્ (વાયુમાં પણ) નિત્યતાદિ જણવા (એની ઇન્દ્રિય તરીકે) દેહવ્યાપી ત્વગિન્દ્રિય કહેવાયેલી છે.

(મુ.) વાયુ બે પ્રકારે છે, નિત્ય અને અનિત્ય. પરમાણુરૂપે રહેલ વાયુ નિત્ય છે, તેનાથી ભિન્ન વાયુ અનિત્ય છે અને અવયવોમાં સમવેત હોય છે. તે = અનિત્યવાયુ પણ ત્રિવિધ છે - શરીર, ઇન્દ્રિય અને વિષય. તેમાં વાયુનું શરીર અયોનિજ હોય છે. પિશાચાદિનું (શરીર વાયવીય જણવું.) 'પરંતુ જલીય-તૈજસ-વાયવીયશરીરો પાર્થિવભાગનો ઉપષ્ટંભ હોવાથી ઉપભોગ સમર્થ (બને છે.) 'જળ વગેરેની પ્રધાનતા હોવાથી (એ શરીર) જલીય વગેરે (કહેવાય છે.) વાયુમાં જે વિશેષતા છે તે કહે છે-શરીરવ્યાપક સ્પર્શગ્રાહક ઇન્દ્રિય ત્વક્ ઇન્દ્રિય છે. 'અને તે = ત્વગિન્દ્રિય વાયવીય હોય છે, કારણ કે રૂપાદિમાંથી સ્પર્શની જ અભિવ્યંજક હોય છે, જેમ કે શરીર પર રહેલા પાણીની (પરસેવાની) ઠંડકનો અભિવ્યંજક એવો પંખાનો પવન.

(વિ.) (શંકા - જો પિશાચાદિનું શરીર વાયુનું બનેલું છે તો હાથ-પગ વગેરે અવયવો અસંભવિત હોવાથી ઉપભોગ શી રીતે કરી શકે ?)

(૧) સમાધાન - પાર્થિવભાગનો ઉપષ્ટંભ હોવાથી ઉપભોગ શક્ય બને છે. (જલીય વગેરે શરીર અંગે પણ સમાન વાત હોવાથી લાઘવ સમજીને અહીં ભેગી વાત કરી છે.)

(શંકા - પણ જો પાર્થિવભાગ આવશ્યક છે તો એને પાર્થિવ જ કહો ને !)

(૨) સમાધાન - જલીય વગેરે શરીરોમાં જળ વગેરેની પ્રધાનતા હોવાથી જલીય વગેરે કહેવાય છે.

(૩) પંખાનો પવન શરીરને લાગેલા પાણીના માત્ર સ્પર્શનો જ અભિવ્યંજક છે, તો એ જેમ વાયવીય છે, તેમ ત્વગિન્દ્રિય અંગે જણવું. અહીં પણ સંનિકર્ષમાં વ્યભિચારના વારણ માટે દ્રવ્યત્વે સતિ જોડવું.

(કા.) પ્રાણાદિસ્તુ મહાવાયુપર્યન્તો વિષયો મતઃ ।

(મુ.) વિષયં દર્શયતિ - પ્રાણાદિરિતિ । યદ્યપ્યનિત્યો વાયુશ્ચતુર્વિધઃ, તસ્ય ચતુર્થી વિધા પ્રાણાદિરિત્યુક્તમાકરે, તથાપિ સંક્ષેપાદેવ ત્રૈવિધ્યમુક્તમ્ । પ્રાણસ્ત્વેક એવ હ્રદાદિનાનાસ્થાનવશાત્ મુખનિર્ગમાદિનાનાક્રિયાભેદાચ્ચ નાનાસંજ્ઞાં લભત ઇતિ ।

(કા.) પ્રાણાદિથી મહાવાયુ સુધીનો (વાયુનો) વિષય મનાયો છે.

(મુ.) ૪૪મી કારિકાના પૂર્વાર્ધમાં વાયુનો વિષય દર્શાવે છે - જો કે “અનિત્ય વાયુ ચાર પ્રકારનો છે. તેનો ચોથો પ્રકાર પ્રાણાદિ છે” એ પ્રમાણે આકરમાં = પ્રશસ્તપાદ ભાષ્ય વગેરેમાં કહ્યું છે. તો પણ સંક્ષેપથી અહીં ત્રણ પ્રકાર કહ્યા છે. (પ્રાણાદિનો સમાવેશ વિષયમાં જાણવો.) ‘પ્રાણ તો એક જ (છે, છતાં) હૃદય વગેરે જુદા જુદા સ્થાનના કારણે તથા મુખનિર્ગમાદિ જુદી-જુદી ક્રિયાના ભેદના કારણે વિવિધ સંજ્ઞા પામે છે.

(વિ.) હૃદિ પ્રાણો ગુદેડપાનઃ સમાનો નાભિસંસ્થિતઃ । ઉદાનઃ કણ્ઠદેશસ્થો વ્યાનઃ સર્વશરીરગઃ ।

માત્ર હૃદયમાં રહેલો - પ્રાણ - મુખ-નાસિકામાંથી નિષ્ક્રમણ-પ્રવેશ.

ગુદામાં રહેલો - અપાન - મળ વગેરેનું અધોનયન કરે.

નાભિમાં રહેલો - સમાન - પાચન માટે અગ્નિનું ઉદીપન કરે.

કંઠમાં રહેલો - ઉદાન - રસાદિને ઊંચે લઇ જાય.

સર્વશરીરવ્યાપી - વ્યાન - નાડી-મુખમાં વિસ્તરે...

(કા.) આકાશસ્ય તુ વિજ્ઞેયઃ શબ્દો વૈશેષિકો ગુણઃ ॥૪૪॥

(મુ.) આકાશં નિરૂપયતિ - આકાશસ્યેતિ । ‘આકાશકાલદિશામેકવ્યક્તિત્વાદાકાશત્વાદિકં ન જાતિઃ, કિન્તુ આકાશત્વં શબ્દાશ્રયત્વમ્ । ‘વૈશેષિક’ ઇતિ કથનં તુ વિશેષગુણાન્તરવ્યવચ્છેદાય । એતેન પ્રમાણમપિ દર્શિતં, તથાહિ- ‘શબ્દો વિશેષગુણઃ ચક્ષુર્ગ્રહણાયોગ્યબહિરિન્દ્રિયગ્રાહ્યજાતિમત્ત્વાત્, સ્પર્શવત્ । ‘શબ્દો દ્રવ્યસમવેતઃ, ગુણત્વાત્, સંયોગવદિ-ત્યનુમાનેન શબ્દસ્ય દ્રવ્યસમવેતત્વે સિદ્ધે ‘શબ્દો ન સ્પર્શવદ્વિશેષગુણઃ, અગ્નિસંયોગાસમવાયિકારણકત્વાભાવે સતિ અકારણગુણપૂર્વકપ્રત્યક્ષત્વાત્, સુખવત્ । પાકજરૂપાદૌ વ્યભિચારવારણાય સત્યન્તમ્ । પટરૂપાદૌ વ્યભિચારવારણાયા-કારણગુણપૂર્વકેતિ । જલપરમાણુરૂપાદૌ વ્યભિચારવારણાય પ્રત્યક્ષેતિ । ‘શબ્દો ન દિક્કાલમનસાં ગુણઃ, વિશેષગુણત્વાત્, રૂપવત્ । ‘નાત્મવિશેષગુણઃ, બહિરિન્દ્રિયયોગ્યત્વાત્, રૂપવત્ । ઇત્યશ્ચ શબ્દાધિકરણં નવમં દ્રવ્યં ગગનાત્મકં સિદ્ધયતિ ।

(આકાશ નિરૂપણ)

(કા.) આકાશનો શબ્દ એ વિશેષગુણ જાણવો.

(મુ.) ૪૪મી કારિકાના ઉત્તરાર્ધમાં આકાશનું નિરૂપણ કરે છે. ‘આકાશ-કાળ અને દિશા એક-એક વ્યક્તિ હોવાથી આકાશત્વાદિ જાતિ નથી. કિંતુ આકાશત્વ શબ્દાશ્રયત્વરૂપ છે. ‘વૈશેષિક એવું કથન અન્ય વિશેષગુણનો વ્યવચ્છેદ કરવા માટે છે. એનાથી (આકાશમાં) પ્રમાણ પણ દર્શાવ્યું છે. તે આ રીતે - ‘શબ્દ એ વિશેષ ગુણ છે, કારણ કે ચક્ષુગ્રહણને અયોગ્ય એવો બહિરિન્દ્રિયગ્રાહ્ય જાતિવાળો પદાર્થ છે. જેમ કે સ્પર્શ. ‘શબ્દ દ્રવ્યસમવેત હોય છે, કારણ કે ગુણ છે, જેમ કે સંયોગ. આ અનુમાનથી શબ્દ દ્રવ્યસમવેત હોવો સિદ્ધ થયે (આગળ આ પ્રમાણે અનુમાનો જાણવા -) ‘શબ્દ સ્પર્શવાંળા (દ્રવ્ય) નો વિશેષગુણ નથી, કારણ કે એ, અગ્નિસંયોગાસમવાયિકારણકત્વનો અભાવ હોવા સાથે અકારણગુણપૂર્વક પ્રત્યક્ષત્વ વાળો છે, જેમ કે સુખ. પાકજ રૂપ વગેરેમાં વ્યભિચારનાં વારણ માટે સત્યન્ત (વિશેષણ છે.) પટરૂપ વગેરેમાં એના વારણ માટે અકારણગુણપૂર્વક એવું (વિશેષણ છે.) જલીયપરમાણુનું રૂપ વગેરેમાં એના વારણ માટે પ્રત્યક્ષત્વ એવું પદ છે. ‘શબ્દ દિક્-કાળ-મનનો ગુણ નથી, કારણ કે વિશેષગુણ છે, જેમ કે રૂપ. ‘(શબ્દ) આત્માનો વિશેષગુણ નથી, કારણ કે બહિરિન્દ્રિયયોગ્ય છે, જેમ કે રૂપ. આ રીતે શબ્દના અધિકરણભૂત નવમું દ્રવ્ય ગગન સિદ્ધ થાય છે.

(વિ.) (૧) આકાશત્વ, કાલત્વ અને દિક્ત્વ એ જાતિઓ નથી, કારણ કે એના આશ્રયભૂત આકાશ વગેરે એક-એક વ્યક્તિ જ છે. જો કે અહીં, આકાશત્વની જ વાત કરવી જોઈએ, છતાં લાઘવ થતું હોવાથી અગ્રે વક્તવ્ય કાલત્વ અને દિક્ત્વની વાત પણ અહીં ભેગી કરી દીધી છે.

‘આકાશત્વં ન જાતિઃ (જાતિત્વાભાવવત્), આકાશસ્યૈકવ્યક્તિત્વાદ્’ આવી અનુમાન પ્રયોગ કરવામાં આવે તો, જાતિત્વાભાવ એવું સાધ્ય આકાશત્વમાં છે જ્યારે એકવ્યક્તિત્વ એવો હેતુ આકાશમાં છે, તેથી સાધ્ય-હેતુનું સામાનાધિકરણ ન મળે. તેથી અનુમાન પ્રયોગ આવી જણવો - આકાશત્વં ન જાતિઃ, અનેકસમવેત્ત્વાભાવાદ્, ઘટરૂપવત્

(જાતિભિન્નો ધર્મ ઉપાધિઃ । આકાશત્વ જો જાતિ નથી, તો ઉપાધિ છે. તો એની વ્યાખ્યા - લક્ષણ શું ?) આકાશત્વં શબ્દાશ્રયત્વમ્

(૨) (ગુણાનિરૂપણમાં શબ્દને વિશેષગુણ તરીકે જણાવેલ જ છે. તો અહીં મૂળમાં-કારિકાવલીમાં વૈશેષિક શબ્દ ન લખ્યો હોત તો પણ એ ખબર પડી જ જવાની હતી... તો વૈશેષિક શબ્દ શા માટે લખ્યો છે ?-) આકાશમાં શબ્દ સિવાય બીજો કોઈ વિશેષગુણ હોતો નથી એ જણાવવા માટે ‘વૈશેષિક’ શબ્દ વાપર્યો છે.

આકાશનો શબ્દ એ વિશેષગુણ છે એમ કહેવા દ્વારા ‘આકાશ’ નું સાધક પ્રમાણ પણ સૂચિત કરેલું જણવું. (એ પ્રમાણ આ પ્રમાણ છે -

શબ્દઃ પૃથિવ્યાદ્યષ્ટદ્રવ્યભિન્નદ્રવ્યાશ્રિતઃ, અષ્ટદ્રવ્યાનાશ્રિતત્વે સતિ દ્રવ્યાશ્રિતત્વાત્

“આ અનુમાનમાં સ્વરૂપાસિદ્ધિદોષ છે, કારણ કે તમે કહેલો વિશિષ્ટહેતુ શબ્દાત્મક પક્ષમાં રહ્યો નથી.” આવી શંકાનું વારણ કરવા માટે હેતુના બંને અંશો - ‘દ્રવ્યાશ્રિતત્વ’ એવું વિશેષ્ય અને ‘અષ્ટદ્રવ્યાનાશ્રિતત્વ’ એવું વિશેષણ - આ બંને શબ્દાત્મક પક્ષમાં રહેલા છે એમ સિદ્ધ કરવું જોઈએ. એટલે શબ્દમાં દ્રવ્યાશ્રિતત્વ રહ્યું છે એવું સિદ્ધ કરવા મુક્તાવલીમાં બે અનુમાન પ્રયોગો આપ્યા છે. તથાહિ-)

(૩) (૧) શબ્દો વિશેષગુણઃ, ચક્ષુર્ગ્રહણાયોગ્યબહિરિન્દ્રિયગ્રાહ્યજાતિમત્ત્વાત્, સ્પર્શવત્ ચક્ષુથી જાણવાને અયોગ્ય હોવા છતાં બહિરિન્દ્રિયગ્રાહ્ય હોય એવો જે જાતિમાન્ પદાર્થ તે વિશેષગુણ જ હોય, જેમ કે સ્પર્શ.

જો કે શબ્દમાં દ્રવ્યાશ્રિતત્વ સિદ્ધ કરવા માટે માત્ર ‘ગુણત્વ’ ની સિદ્ધિ કરી દેવાથી પણ કામ સરી જાય છે, ને વ્યભિચાર વગેરે કોઈ દોષ પણ આવતા નથી, છતાં અહીં ‘વિશેષગુણત્વ’ ને સાધ્ય તરીકે એટલા માટે જણાવ્યું છે કે આગળ ‘અષ્ટદ્રવ્યાનાશ્રિતત્વ’ અંશની સિદ્ધિ માટે જે અનુમાન પ્રયોગો આપવાના છે એમાં, એકમાં ‘વિશેષગુણત્વ’ હેતુ તરીકે લેવાનો છે. એટલે અહીં જો ખાલી ‘ગુણત્વ’ સિદ્ધ કરવામાં આવે તો ત્યાં પાછું ‘વિશેષગુણત્વ’ સિદ્ધ કરવાનું ઊભું રહે, જેથી ગૌરવ થાય. વળી વ્યભિચાર વગેરેનું વાસ્તવ ન હોય એવું પણ વિશેષણ સાધ્યમાં દોષ રૂપ નથી એ આગળ આવી ગયું છે.

આ, અનુમાનમાં, ચક્ષુગ્રહણાયોગ્ય આવું જાતિમાન્નું જે વિશેષણ હેતુમાં મૂકવામાં આવ્યું છે તે ન મૂકવામાં આવે તો, બહિરિન્દ્રિયગ્રાહ્યજાતિમાન્ જે સંયોગ, એ વિશેષગુણ ન હોવાથી વ્યભિચાર આવે, (જો વિશેષગુણત્વના બદલે ગુણત્વને જ સાધ્ય બનાવ્યું હોય તો સંયોગમાં વ્યભિચાર ન આવે, પણ ઘટાદિમાં આવે તે જણવું.)

‘બહિરિન્દ્રિયગ્રાહ્ય’ લખવામાં ન આવે તો આત્મામાં વ્યભિચાર આવે, કારણ કે એ ચક્ષુગ્રહણાયોગ્ય તો છે જ. બહિરિન્દ્રિય એટલે મનોભિન્ન ઇન્દ્રિય. આત્મા મનોગ્રાહ્ય છે, બહિરિન્દ્રિયગ્રાહ્ય નહીં. ‘જાતિમાન્’ ના બદલે માત્ર ‘ધર્મવાન્’ લખવામાં આવે તો ‘રસત્વ’ વગેરેમાં વ્યભિચાર આવે. કારણ કે એ ચક્ષુગ્રહણાયોગ્ય છે ને બહિરિન્દ્રિયગ્રાહ્ય પણ છે. એમાં રહેલ ધર્મ રસત્વત્વ ‘જાતિ’ રૂપ ન હોવાથી, ‘રસત્વ’ ‘જાતિમાન્’ ન બનવાના કારણે આ વ્યભિચારનું વારણ થાય છે.

આ અનુમાનમાં ચક્ષુગ્રહણાયોગ્યત્વ અને બહિરિન્દ્રિયગ્રાહ્યત્વ આ બંનેને જાતિમાન્ના વિશેષણ તરીકે લઈ ઉપરની વાત જણાવી. એ બેને જાતિના વિશેષણ તરીકે પણ લઈ શકાય. અર્થાત્ આવું અનુમાન પણ કરી શકાય કે શબ્દ વિશેષગુણ છે, કારણ કે ચક્ષુગ્રહણાયોગ્ય અને બહિરિન્દ્રિયગ્રાહ્ય એવી જે જાતિ તદ્વાન્ છે, જેમ કે સ્પર્શ. પણ આ રીતે એ બેને જાતિનું વિશેષણ બનાવવામાં આવે તો ચક્ષુગ્રહણાયોગ્ય એમ જે કહ્યું છે એમાં યોગ્યતા સુધી જવું આવશ્યક ન રહે, ચક્ષુગ્રહણાવિષય એટલું જ કહેવાથી પણ ચાલે. વસ્તુતઃ તો,

ચાક્ષુષપ્રત્યક્ષનો અવિષય એવી જે દ્રવ્યમાં અવૃત્તિ જાતિ, તદ્વત્ત્વ હેતુ પણ શબ્દમાં વિશેષગુણત્વની સિદ્ધિ કરાવી આપવા સમર્થ છે એ જાણવું.

(૪) (૨) શબ્દ: દ્રવ્યાશ્રિત: (દ્રવ્યસમવેત:), ગુણત્વાત્, સંયોગવત્

માત્ર ગુણત્વ હેતુથી પણ દ્રવ્યાશ્રિતત્વ સિદ્ધ થઈ શકે છે, તેથી વિશેષગુણત્વને હેતુ તરીકે ન લેવાય, નહીંતર એ વ્યર્થવિશેષણઘટિત થવાથી વ્યાપ્યત્વાસિદ્ધિ દોષ આવે.

આમ, આકાશના પ્રમાણ તરીકે અપાયેલા અનુમાનના હેતુના ‘દ્રવ્યાશ્રિતત્વ’ એવા વિશેષ્ય અંશની શબ્દાત્મક પક્ષમાં સિદ્ધિ થઈ. હવે ‘અષ્ટદ્રવ્યાનાશ્રિતત્વ’ એવા વિશેષણઅંશની સિદ્ધિ માટે ગ્રન્થકાર ક્રમશઃ ત્રણ અનુમાનો આપે છે.

(૫) (૧) શબ્દ: ન સ્પર્શવદ્વિશેષગુણ:, અગ્નિસંયોગાસમવાયિકારણકત્વાભાવે સતિ અકારણગુણપૂર્વકત્વે સતિ પ્રત્યક્ષત્વાત્, સુખવત્

અગ્નિસંયોગ જેનું અસમવાયિકારણ ન હોય, જે કારણગુણપૂર્વક ન હોય ને છતાં જે પ્રત્યક્ષ હોય, આવો પદાર્થ સ્પર્શવાન્ દ્રવ્યનો વિશેષગુણ હોતો નથી, જેમ કે સુખ.

પૃથ્વી, જલ, તૈજસ્ અને વાયુ આ ચાર સ્પર્શવાળાં દ્રવ્યો છે. એમાં (પટાદિ) અવયવીના રૂપ વગેરે વિશેષગુણ, પટાદિ અવયવીના કારણભૂત અવયવોના (તંતુ વગેરેના) ગુણોથી જન્ય હોય છે. એટલે કે કારણગુણપૂર્વક હોય છે. ઘટાદિમાં પાકજરૂપ વગેરે જે ઉત્પન્ન થાય છે એ કારણગુણપૂર્વક નથી હોતા, પણ એનું અગ્નિસંયોગ એ અસમવાયિકારણ હોય છે. પાકજરૂપનું ઘટાદિ એ સમવાયિકારણ, ને તેમાં અગ્નિસંયોગ રહ્યો છે જે પાકજરૂપાદિનું કારણ છે, માટે અગ્નિસંયોગ એનું અસમવાયિકારણ છે.

તેથી, હેતુનું ‘અગ્નિસંયોગા’ વિશેષણ મૂકવામાં ન આવે તો પાકજરૂપ અકારણગુણપૂર્વક પ્રત્યક્ષ છે, ને છતાં સ્પર્શવદ્ (ઘટાદિ) દ્રવ્યનો વિશેષગુણ છે. તેથી એમાં વ્યભિચાર આવે.

‘અકારણગુણપૂર્વકત્વ’ વિશેષણ ન મૂકે તો પટાદિના અપાકજરૂપાદિમાં અગ્નિસંયોગાસમવાયિકારણકત્વાભાવ અને પ્રત્યક્ષત્વ બંને હોવાથી વ્યભિચાર આવે. ‘પ્રત્યક્ષત્વ’ ન લખવામાં આવે તો, જલીયપરમાણુનું રૂપ નિત્ય હોવાથી એમાં વ્યભિચાર આવે. પણ એ પ્રત્યક્ષ ન હોવાથી પ્રત્યક્ષત્વના પ્રવેશથી એ વ્યભિચારનું વારણ થાય છે.

(૬) (૨) શબ્દ: ન દિક્કાલમનસાં ગુણ:, વિશેષગુણત્વાત્, રૂપવત્ । દિગ્ વગેરેના ગુણો સામાન્યગુણ છે, વિશેષગુણ નહીં.

(૭) (૩) શબ્દ: ન આત્મવિશેષગુણ: (=આત્મવિશેષગુણત્વાભાવવાન્), બહિરિન્દ્રિયયોગ્યત્વાત્, રૂપવત્ । જ્ઞાન-સુખ વગેરે આત્માના વિશેષગુણો શ્રોત્રાદિ બહિરિન્દ્રિયગ્રાહ્ય હોતા નથી, જ્યારે શબ્દ તો શ્રોત્રગ્રાહ્ય છે, માટે એ આત્માનો વિશેષગુણ નથી.

આમ શબ્દ વિશેષગુણ હોવાથી એનો આશ્રય કોઈ દ્રવ્ય તો છે જ, વળી એ દ્રવ્ય પૃથ્વ્યાદિ આઠ દ્રવ્યોથી ભિન્ન છે, તેથી નવમું દ્રવ્ય સિદ્ધ થાય છે જે લાઘવતર્કથી એક અને નિત્ય સિદ્ધ થાય છે. વળી શબ્દ તો આખા વિશ્વમાં ક્યાંય પણ ઉત્પન્ન થઈ શકે છે, માટે એ દ્રવ્ય વિભુ છે. આમ નવમા આકાશદ્રવ્યની સિદ્ધિ થયેલી જાણવી.

(મુ.) ન ચ વાયવ્યવેષુ સૂક્ષ્મશબ્દક્રમેણ વાયૌ કારણગુણપૂર્વક: શબ્દ ઉત્પદ્યતામિતિ વાચ્યમ્, અયાવદ્દ્રવ્ય-ભાવિત્વેન વાયોર્વિશેષગુણત્વાભાવાત્ ॥૪૪॥

(મુ.) “વાયુના અવયવોમાં સૂક્ષ્મશબ્દ (ઉત્પન્ન થાય છે ને પછી ઉત્તરોત્તર વધતા) ક્રમે વાયુમાં (=વાયુના મહત્પરિમાણવાળા

અવયવીમાં) કારણગુણપૂર્વક (એવો શ્રોત્રગ્રાહ્ય) શબ્દ ઉત્પન્ન થાય છે એમ માનો ને” એવું ન કહેવું, કારણકે (શબ્દ) અયાવદ્દ્રવ્યભાવી હોવાથી વાયુનો વિશેષગુણ નથી.

(વિ.) શંકા - તમે શબ્દ: ન સ્પર્શવદ્વિશેષગુણ:... ઇત્યાદિ જે અનુમાન આપ્યું તે બાધ અને સ્વરૂપાસિદ્ધિ દોષગ્રસ્ત છે. કારણકે શબ્દ સ્પર્શવદ્દ્રવ્ય (વાયુ) નો વિશેષગુણ છે, ને એમાં કારણગુણપૂર્વકત્વ છે, અકારણગુણપૂર્વકત્વ નહીં. તે આ રીતે -વાયુના અવયવોમાં સૂક્ષ્મ શબ્દ ઉત્પન્ન થાય છે. પણ એ અવયવોમાં મહત્પરિમાણ ન હોવાથી એ શબ્દ સંભળાતો નથી. છતાં એ જ સૂક્ષ્મ શબ્દ ધરાવનાર અવયવોથી બનેલા અવયવીમાં એ સૂક્ષ્મશબ્દક્રમે સ્થૂલ શબ્દ પેદા થાય છે જે સંભળાય છે. આમ શબ્દમાં વાયુનું (સ્પર્શવદ્દ્રવ્યનું) વિશેષગુણત્વ હોવાથી બાધ દોષ છે ને અકારણગુણપૂર્વકત્વ ન હોવાથી સ્વરૂપાસિદ્ધિ દોષ છે.)

સમાધાન - તમે શબ્દને વાયુનો ગુણ માની લીધો એટલે આ દોષો આવે છે, વસ્તુતઃ શબ્દ એ વાયુનો વિશેષગુણ નથી.

શબ્દ: વાયુવિશેષગુણત્વાભાવવાન, અયાવદ્દ્રવ્યભાવિત્વાત, જ્ઞાનવત્ ‘યાવદ્’ શબ્દનો અર્થ ‘જેટલું’ અને ‘જ્યાં સુધી’ એવો થાય છે. એટલે જેટલું દ્રવ્ય હોય તે આખામાં વ્યાપીને રહેલ હોય (વ્યાપ્યવૃત્તિ હોય) તે યાવદ્દ્રવ્યભાવી કહેવાય, અને જ્યાં સુધી દ્રવ્ય હોય ત્યાં સુધી રહેનાર (પહેલાં નાશ ન પામી જનાર) યાવદ્દ્રવ્યભાવી કહેવાય છે. વાયુનો વિશેષગુણ સ્પર્શ વ્યાપ્યવૃત્તિ છે ને સ્વાશ્રય (અવયવી) વાયુના નાશો જ નાશ પામનારો છે, એ પૂર્વે નહીં તેથી,

શબ્દ: ન વાયુવિશેષગુણ: અયાવદ્દ્રવ્યભાવિત્વાત (=અવ્યાપ્યવૃત્તિત્વાત), જ્ઞાનવત્

શબ્દ: ન વાયુવિશેષગુણ: અયાવદ્દ્રવ્યભાવિત્વાત (=સ્વાશ્રયનાશાજન્યનાશપ્રતિયોગિત્વાત), જ્ઞાનવત્

શબ્દ તો, પોતાના આશ્રયભૂત દ્રવ્યનો નાશ ન થયો હોવા છતાં નાશ પામી જાય છે, માટે એ સ્વાશ્રયનાશજન્ય નાશનો પ્રતિયોગી નથી, પણ સ્વાશ્રયનાશજન્યનાશનો પ્રતિયોગી છે, ને તેથી એ વાયુનો વિશેષગુણ નથી.

આ અનુમાનમાં, વાયુવિશેષગુણત્વાભાવના બદલે વાયુગુણત્વાભાવને સાધ્ય બનાવવામાં આવે તો વાયુના સંયોગ, દ્વિત્વ, સંખ્યા વગેરે ગુણોમાં વ્યભિચાર આવે, કારણકે આ સામાન્યગુણો અયાવદ્દ્રવ્યભાવી છે.

(કા.) ઇન્દ્રિયંતુ ભવેચ્છોત્રમેકઃ સન્નપ્યુપાધિતઃ ।

(મુ.) તત્ર ચ શરીરસ્ય વિષયસ્ય ચાભાવાદિન્દ્રિયં દર્શયતિ - ઇન્દ્રિયમિતિ । નન્વાકાશં લાઘવાદેકં સિદ્ધં શ્રોત્રં પુનઃ પુરુષભેદાદ્ભિન્નં કથમાકાશં સ્યાત્ ? ઇતિ ચેત્ ? તત્રાહ - એક ઇતિ । આકાશ એકઃ સન્નપિ ઉપાધેઃ કર્ણશષ્કુલ્યા ભેદાદ્ ભિન્નં શ્રોત્રાત્મકં ભવતીત્યર્થઃ ।

(કા.) (આકાશની) ઇન્દ્રિય શ્રોત્ર છે. (તે) એક હોવા છતાં ઉપાધિના કારણે જુદી છે.

(મુ.) આકાશ દ્રવ્યમાં શરીર અને વિષયનો અભાવ હોવાથી ઇન્દ્રિય દર્શાવે છે. “આકાશ તો લાઘવ (તર્ક) થી એક હોવું સિદ્ધ થયું છે. શ્રોત્ર તો પુરુષભેદે ભિન્ન (હોય છે. તો તે એક એવા) આકાશ (રૂપ) શી રીતે હોય ?” આવી શંકા અંગે જવાબ આપવા એકઃ સન્... ઇત્યાદિ કહ્યું છે. આકાશ એક હોવા છતાં ઉપાધિભૂત કર્ણશષ્કુલીનો ભેદ હોવાથી ભિન્ન થઈને (=ભેદ પામીને) શ્રોત્રાત્મક બને છે.

(વિ.) શંકા - પુરુષે પુરુષે શ્રોત્રેન્દ્રિય અલગ-અલગ હોય છે, જ્યારે આકાશ તો આખું લાઘવતર્કથી એક જ હોવું સિદ્ધ થયું છે. એટલે એક આકાશ અનેક શ્રોત્રેન્દ્રિય રૂપ શી રીતે બની શકે ?

સમાધાન - આકાશ સ્વયં એક હોવા છતાં ઉપાધિભેદે=કર્ણશષ્કુલીના ભેદે ભિન્ન ભિન્ન શ્રોત્રેન્દ્રિય રૂપ બને

છે. અર્થાત્ ચૈત્રની કર્ણશબ્દુલીથી અવચ્છિન્ન આકાશ ચૈત્રની શ્રોત્રેન્દ્રિય છે... મૈત્રની કર્ણશબ્દુલીથી અવચ્છિન્ન આકાશ મૈત્રની શ્રોત્રેન્દ્રિય છે વગેરે.

(કા.) જન્યાનાં જનકઃ કાલઃ જગતામાશ્રયો મતઃ ॥૪૫॥

(મુ.) કાલં નિરૂપયતિ - જન્યાનામિતિ । તત્ર પ્રમાણં દર્શયિતુમાહ - જગતામાશ્રય ઇતિ । (તથા હિ) ઇદાનીં ઘટ ઇત્યાદિપ્રતીતિઃ સૂર્યપરિસ્પન્દાદિકં યદા વિષયીકરોતિ તદા સૂર્યપરિસ્પન્દાદિના ઘટાદેઃ સમ્બન્ધો વાચ્યઃ, સ ચ સમ્બન્ધઃ સંયોગાદિર્ન સંભવતીતિ કાલ એવ તત્સમ્બન્ધઘટકઃ કલ્પ્યતે । ઇત્થં ચ તસ્યાશ્રયત્વમેવ સમ્યક્ ॥૪૫॥

(કાળ નિરૂપણ)

(કા.) જન્ય પદાર્થોનો જનક કાળ જગત્નો આશ્રય મનાયો છે.

(મુ.) ૪૫મી કારિકાની ઉત્તરાર્ધમાં કાળનું નિરૂપણ કરે છે. (કાલિકસંબંધાવચ્છિન્નકાર્યત્વાવચ્છિન્ન કાર્યતાનિરૂપિત જે અધિકરણ તરીકેની નિમિત્તકારણતા તદ્વત્ત્વ એ કાળનું લક્ષણ જાણવું.) તેમાં (=કાળમાં) પ્રમાણ દર્શાવવા માટે જગતામાશ્રયઃ કહ્યું છે. તે (પ્રમાણદર્શન) આ રીતે (જાણવું.) - ‘અત્યારે ઘડો છે’ વગેરે પ્રતીતિ જ્યારે સૂર્યપરિસ્પન્દાદિને વિષય કરે છે ત્યારે સૂર્યપરિસ્પન્દાદિ સાથે ઘટાદિનો સંબંધ માનવો પડે. અને તે સંબંધ સંયોગાદિ હોવો સંભવતો નથી. તેથી કાળ જ એ સંબંધના ઘટક તરીકે કલ્પાય છે. આમ તેને આશ્રય માનવો એ જ યોગ્ય છે.

(વિ.) અયં ઘટ ઇદાનીમુત્પન્નઃ, અયં ઘટસ્તદાનીમુત્પન્નઃ

આવી પ્રતીતિઓ કાલને વિશ્વમાં ઉત્પન્ન થતા સમસ્ત કાર્યો પ્રત્યે નિમિત્તકારણ કરીકે જણાવે છે.

એમ ‘ઇદાનીં (=અસ્મિન્ કાલે) ઘટોઽસ્તિ’ વગેરે પ્રતીતિથી કાળ સમસ્ત પદાર્થોનો આશ્રય હોવો જણાય છે. આમાં ‘ઇદાનીં’ શબ્દ સૂર્યની પરિસ્પન્દક્રિયાનો ઉલ્લેખ કરે છે, જેનો ઘટ સાથે સંબંધ હોવાથી જ ‘ઘડો હમણાં છે’ એમ કહેવાય છે.

શંકા - પરિસ્પન્દક્રિયા સૂર્યમાં રહી છે જ્યારે ઘડો પૃથ્વી પર રહ્યો છે, આ બે વચ્ચે કયો સંબંધ સંભવે ?

સમાધાન - અહીં સંયોગ સંભવતો નથી, કારણ કે એક સંબંધી ‘ક્રિયા’ છે, જ્યારે સંયોગ તો દ્રવ્ય-દ્રવ્યનો જ હોય છે. પરિસ્પન્દક્રિયાનો સમવાય સૂર્યમાં રહ્યો છે, ઘટમાં નહીં, માટે સમવાય સંબંધ પણ સંભવતો નથી. તેથી સ્વાશ્રયતપનસંયોગિસંયોગ એ જ આ બે વચ્ચેનો સંબંધ છે. સ્વ=પરિસ્પન્દ ક્રિયા, એનો આશ્રય તપન (=સૂર્ય), એને સંયુક્ત કોઈ દ્રવ્ય હોવું જોઈએ જે ઘટ સાથે પણ સંયોગ ધરાવે છે. આ દ્રવ્ય એ જ કાળ. લાઘવતર્કથી એ એક અને નિત્ય સિદ્ધ થાય છે. વળી, ઇદાનીં ઘટઃ વગેરે બુદ્ધિ વિશ્વમાં અન્યાન્ય સ્થળે સર્વત્ર થાય છે. એટલે આ દ્રવ્ય પણ સર્વત્ર વ્યાપી વિભુ છે.

(કા.) પરાપરત્વધીહેતુઃ ક્ષણાદિઃ સ્યાદુપાધિતઃ ।

(મુ.) પ્રમાણાન્તરં દર્શયતિ-પરાપરત્વેતિ । પરત્વાપરત્વાદિબુદ્ધેરસાધારણં નિમિત્તં કાલ એવ, પરત્વાપરત્વયોરસમ-વાયિકારણસંયોગાશ્રયો લાઘવાદતિરિક્તઃ કાલઃ કલ્પ્યત ઇતિ ભાવઃ । નન્વેકસ્ય કાલસ્ય સિદ્ધૌ ક્ષણ-દિન-માસ-વર્ષાદિસમયભેદો ન સ્યાદિત્યત આહ-ક્ષણાદિઃ સ્યાદુપાધિત ઇતિ । કાલસ્ત્વેકોઽપ્યુપાધિભેદાત્ક્ષણાદિવ્યવહારવિષયઃ । ઉપાધિસ્તુ ‘સ્વજન્યવિભાગપ્રાગભાવાવચ્છિન્નં કર્મ, ‘પૂર્વસંયોગાવચ્છિન્નવિભાગો વા, ‘પૂર્વસંયોગનાશાવચ્છિન્નોત્તરસંયોગ-પ્રાગભાવો વા, ‘ઉત્તરસંયોગાવચ્છિન્નં કર્મ વા । ન ચોત્તરસંયોગાન્તરં ક્ષણવ્યવહારો ન સ્યાદિતિ વાચ્યમ્, કર્માન્તરસ્યાપિ સત્ત્વાદિતિ । મહાપ્રલયે ક્ષણાદિવ્યવહારો યદ્યસ્તિ, તદા ધ્વંસેનૈવોપપાદનીય ઇતિ । દિનાદિવ્યવહારસ્તુ તત્તત્ક્ષણકૂટૈરિતિ ॥

(કા.) (કાળ) પરાપરત્વબુદ્ધિનો હેતુ છે અને (એના) ક્ષણાદિ (ભેદો) ઉપાધિથી થાય છે.

(મુ.) (કાળ દ્રવ્યની સિદ્ધિ માટે) બીજું પ્રમાણ દર્શાવે છે. પરત્વ-અપરત્વ વગેરે બુદ્ધિનું અસાધારણ નિમિત્ત કાળ જ છે. પરત્વ-અપરત્વના અસમવાયિકારણ સંયોગના આશ્રય (તરીકે) લાઘવતર્કબળે અતિરિક્ત એવો કાળ જ કલ્પવામાં આવે છે. એવો અભિપ્રાય જાણવો. “લાઘવથી એક જ કાળદ્રવ્ય સિદ્ધ થયે એના ક્ષણ-દિન-માસ-વર્ષ વગેરે સમયોનો ભેદ નહીં રહે” એવી શંકાના સમાધાન માટે ‘ક્ષણ વગેરે ઉપાધિથી થાય છે’ એમ કહ્યું છે. (અર્થાત્ કાળ એક જ હોવા છતાં ઉપાધિભેદે ક્ષણાદિવ્યવહારનો વિષય બને છે. એમાં ઉપાધિ ‘સ્વજન્યવિભાગપ્રાગભાવાવચ્છિન્નકર્મ, ‘પૂર્વસંયોગાવચ્છિન્નવિભાગ, ‘પૂર્વસંયોગનાશાવચ્છિન્નોત્તર-સંયોગપ્રાગભાવ કે ‘ઉત્તરસંયોગાવચ્છિન્ન કર્મ... છે.

“ઉત્તરસંયોગ થયા બાદ ક્ષણવ્યવહાર નહીં થાય” એવી શંકા ન કરવી, કારણ કે એ વખતે બીજી ક્રિયા વિદ્યમાન હોય છે. મહાપ્રલયમાં જે ક્ષણાદિવ્યવહાર હોય તો એની સંગતિ ધ્વંસથી જ કરવી. દિન વગેરેના વ્યવહારની તે તે ક્ષણોના સમૂહથી (સંગતિ કરવી.)

(વિ.) આ ઘડો નવો (અપર) છે, આ જૂનો(પર) છે. આવી પરાપરત્વની બુદ્ધિ કાળ દ્રવ્યના કારણે છે. આશય એ છે કે ઘડામાં જે પરત્વ કે અપરત્વ પેદા થાય છે એનું અસમવાયિ કારણ કોણ ? પરત્વ ગુણ હોવાથી સમવાયિકારણ તો ઘટાદિ પિંડ સ્વયં છે. આ પિંડનો કો’ક દ્રવ્ય સાથેનો સંયોગ એ અસમવાયિકારણ છે. આ સંયોગનો એક આશ્રય તો ઘટાદિ પિંડ સ્વયં છે. પણ અન્ય આશ્રયભૂત જે દ્રવ્ય છે તે ‘કાળ’ છે.

શંકા - એ અન્ય આશ્રયભૂત દ્રવ્ય તરીકે આકાશ, દિક્ કે આત્મદ્રવ્યને જ માની લ્યો ને ? એક નવું કાળ દ્રવ્ય માનવાની શી જરૂર છે ?

સમાધાન - એ આશ્રય તરીકે આકાશાદિમાંથી કયું દ્રવ્ય માનવું ? એમાં કોઈ વિનિગમક ન હોવાથી એ બધાને માનવા પડે. તેથી અનેક અસમવાયિકારણ માનવાનું ગૌરવ થાય. તેથી એના કરતાં લાઘવાત્ એક અતિરિક્ત કાળદ્રવ્ય માનવું ઉચિત છે.

શંકા - આમાં તો તમે પરાપરત્વના અસમવાયિકારણના (ઘટ-કાળ સંયોગના) ઘટક તરીકે કાળદ્રવ્યની સિદ્ધિ કરી. તો મૂળમાં ‘પરાપરત્વહેતુ:’ એમ જ કહેવું જોઈએ ને, ‘પરાપરત્વધીહેતુ:’ એમ શા માટે કહ્યું ?

સમાધાન - (કાલિક) પરત્વ-અપરત્વમાં પ્રમાણ દર્શાવવા માટે એમ કહ્યું છે. એટલે કે આ નવા-જૂનાની જે બુદ્ધિ થાય છે એ જ ઘટાદિમાં પરત્વ-અપરત્વની વિદ્યમાનતા જણાવે છે. ને સિદ્ધ થયેલા આ પરત્વાદિ ભાવકાર્યરૂપ હોવાથી એનું અસમવાયિકારણ પણ કો’ક હોવું જ જોઈએ, જેના ઘટક તરીકે ‘કાળ’ ની સિદ્ધિ થાય છે.

શંકા - લાઘવતર્કથી આ કાળદ્રવ્ય જો એક છે, તો ક્ષણ, મુહૂર્ત વગેરે વ્યવહાર શી રીતે થશે ?

સમાધાન - આ બધો વ્યવહાર ઉપાધિભેદે થાય છે.

ન્યાયમતે નીચે મુજબ પ્રક્રિયા છે - કોઈપણ પરમાણુ આદિમાં પ્રથમક્ષણે કર્મ (=ક્રિયા) ઉત્પન્ન થાય છે. બીજી ક્ષણે આ ક્રિયાજન્ય વિભાગ ઉત્પન્ન થાય છે. ત્રીજી ક્ષણે આ વિભાગના કારણે પૂર્વસંયોગનાશ (=પૂર્વદેશ સાથેના સંયોગનો નાશ) થાય છે. આ પૂર્વસંયોગનાશ એ ઉત્તરસંયોગનું કારણ છે. તેથી ચોથી ક્ષણે ઉત્તરસંયોગ (ઉત્તર દેશ સાથે સંયોગ) થાય છે. પાંચમી ક્ષણે કર્મનાશ થાય છે. કારણ કે ઉત્તરસંયોગ કર્મનો નાશક છે.

(૧) આ પ્રક્રિયાનો વિચાર કરીએ તો જણાય છે કે પ્રથમ ક્ષણે ક્રિયા પણ છે ને સ્વ (=એ ક્રિયા) જન્યવિભાગ પેદા થયો ન હોવાથી એ વિભાગનો પ્રાગભાવ પણ છે. આ પ્રાગભાવ અનાદિ હોવાથી એ પ્રથમ ક્ષણની પૂર્વે પણ હતો જ, પણ એ વખતે ક્રિયા નહોતી. (કારણ કે ક્રિયા તો પ્રથમ ક્ષણે ઉત્પન્ન થઈ છે.) વળી ક્રિયા દ્વિતીયાદિ ક્ષણે પણ છે જ, છતાં એ વખતે આ વિભાગનો પ્રાગભાવ નથી રહેતો, (કારણ કે એ વખતે તો વિભાગ ઉત્પન્ન થઈ

ગયો છે.) એટલે ક્રિયા પણ હોય ને તજ્ઞન્ય વિભાગનો પ્રાગભાવ પણ હોય આવું તો માત્ર એક પ્રથમક્ષણ માટે જ મળે છે. એટલે સ્વજન્યવિભાગપ્રાગભાવાવચ્છિન્નક્રિયા(કર્મ) રૂપ ઉપાધિ કાળના જે અંશમાં રહેલ છે એને પ્રથમ ક્ષણ કહેવાય છે.

(૨) દ્વિતીયક્ષણોત્પન્નવિભાગ એ પૂર્વસંયોગનાશનું કારણ છે. તેથી ત્રીજી ક્ષણે પૂર્વસંયોગનાશ થાય છે. એટલે કે બીજી ક્ષણ સુધી પૂર્વસંયોગ હતો. પ્રથમક્ષણે પણ આ પૂર્વસંયોગ હતો, પણ એ વખતે વિભાગ નહોતો. તેથી પૂર્વસંયોગ અને વિભાગ આ બંનેની વિદ્યમાનતા તો માત્ર બીજી ક્ષણમાં જ મળશે. તેથી પૂર્વસંયોગાવચ્છિન્નવિભાગ રૂપ ઉપાધિ જે કાળમાં રહી છે તેને દ્વિતીય ક્ષણ કહેવાય છે.

(૩) તૃતીયક્ષણે પૂર્વસંયોગનાશ થાય છે તેમ જ હજુ ઉત્તરસંયોગ ઉત્પન્ન થયો ન હોવાથી એનો પ્રાગભાવ હોય છે. આ નાશ અને આ પ્રાગભાવ માત્ર આ એક જ ક્ષણમાં ભેગા થાય છે. તેથી પૂર્વસંયોગનાશાવચ્છિન્ન-ઉત્તરસંયોગપ્રાગભાવથી ઉપલક્ષિત કાળ એ તૃતીયક્ષણ છે.

(૪) ચોથી ક્ષણે ઉત્તરસંયોગ ઉત્પન્ન થાય છે, વળી હજુ સુધી કર્મ તો હાજર છે જ, કારણ કે એનો નાશક ઉત્તરસંયોગ ઠેક હવે ઉત્પન્ન થવાથી પાંચમી ક્ષણે કર્મનો નાશ થવાનો છે. એટલે ચોથી ક્ષણ માટે ઉત્તરસંયોગાવચ્છિન્ન કર્મ એ ઉપાધિ બને છે.

આમ જુદી જુદી ઉપાધિના કારણે કાળમાં પ્રથમાદિક્ષણોનો ભેદ પડે છે.

પ્રશ્ન - આ ચાર ક્ષણ તો વ્યવહાર થશે, પણ ઉત્તરસંયોગ થયા પછી એ નહીં થાય, કારણ કે કર્મ તો નાશ પામી ગયું...

ઉત્તર - પાંચમી ક્ષણે વળી કોઈક પરમાણુ વગેરેમાં અન્ય કર્મ ઉત્પન્ન થઈ ગયું હોય છે જેના કારણે ક્ષણવ્યવહાર આગળ ચાલે છે.

શંકા - છતાં, મહાપ્રલયમાં તો કાર્યમાત્રનો નાશ હોવાથી કર્મ હોતું જ નથી, તો ત્યારે ક્ષણાદિ વ્યવહાર શી રીતે કરવાનો ?

સમાધાન - જો એ વખતે ક્ષણાદિવ્યવહાર હોય તો એની સંગતિ દ્વંસથી જ કરવી. અર્થાત્ ચરમક્ષણે દ્વયશુકાદિનો જે દ્વંસ થયો તે દ્વંસથી લગાવીને પ્રથમ, દ્વિતીય, તૃતીય વગેરે ક્ષણો કહેવી.

આવી ક્ષણોના સમૂહને લઈને દિનાદિવ્યવહાર જાણવો.

(કા.) દૂરાન્તિકાદિધીહેતુરેકા નિત્યા દિગુચ્યતે ॥૪૬॥

ઉપાધિભેદાદેકાઽપિ પ્રાચ્યાદિવ્યપદેશભાક્ ૫

(મુ.) દિશં નિરૂપયતિ - દૂરાન્તિકેતિ । દૂરત્વમન્તિકત્વં ચ દૈશિકપરત્વમપરત્વં बोध्यम् । तद्बुद्धेरसाधारणं बीजं दिगेव । 'दૈશિકપરત્વાપરત્વયોરસમવાયિકારણસંયોગાશ્રયતયા લાઘવાદેકા દિક્ સિદ્ધ્યતીતિ ભાવઃ ॥૪૬॥ નનુ યદ્યેકૈવ દિક્, તદા પ્રાચીપ્રતીચ્યાદિવ્યવહારઃ કથમુપપદ્યતે ?' इत्यत आह-उपाधिभेदादिति । यत्पुरुष-स्योदयगिरिसन्निहिता या दिक् सा तत्पुरुषस्य प्राची, एवमुदयगिरिव्यवहिता या दिक् सा प्रतीची । एवं यत्पुरुषस्य सुमेरुसन्निहिता या दिक् सोदीची, तद्व्यवहिता त्ववाची, 'सर्वेषामेव वर्षाणां मेरुत्तरतः स्थितः' इति नियमात् ।

(દિક્દ્રવ્યનિરૂપણ)

(કા.) દૂર-નજીકની બુદ્ધિના કારણ તરીકે એક નિત્ય દિગ્દ્રવ્ય કહેવાય છે. એ એક હોવા છતાં ઉપાધિભેદે પૂર્વ વગેરે ઉદ્ભવ પામે છે.

(મુ.) હવે દિક્દ્રવ્યનું નિરૂપણ કરે છે. દૂરત્વ એટલે દૈશિકપરત્વ, અન્તિકત્વ=નજીકપણું એટલે દૈશિકઅપરત્વ. ('આ દૂર છે' 'આ નજીક છે' એવી) તેની (=દૈશિક પરત્વ અને અપરત્વની) બુદ્ધિનું અસાધારણકારણ દિક્દ્રવ્ય જ છે. દૈશિકપરત્વ-અપરત્વના અસમવાયિકારણભૂત સંયોગના અશ્રય તરીકે લાઘવથી એક દિક્દ્રવ્ય સિદ્ધ થાય છે. શંકા : જે દિશા એક જ છે તો પૂર્વ-પશ્ચિમ વગેરે વ્યવહાર કેવી રીતે સંગત થશે ? સમાધાન : ઉપાધિભેદે એ સંગત થાય છે. જે પુરુષને ઉદયાચળ તરફ જે દિશા હોય તે દિશા તે પુરુષ માટે પૂર્વદિશા કહેવાય છે. એમ ઉદગગિરિથી દૂરની જે દિશા હોય તે પશ્ચિમ કહેવાય છે. એમ જે પુરુષને સુમેરુ તરફ જે દિશા હોય તે દિશા તે પુરુષ માટે ઉત્તરદિશા કહેવાય છે ને તેની સામેની દિશા દક્ષિણ કહેવાય છે. કારણ કે 'મેરુપર્વત દરેક ક્ષેત્રોની ઉત્તરમાં રહ્યો છે' એવો નિયમ છે.

(વિ.) (૧) 'આ દૂર છે', 'આ નજીક છે' એવી બુદ્ધિ જ તે તે વસ્તુમાં પરત્વ-અપરત્વ ઉત્પન્ન થયેલા છે એની પ્રતીતિ છે. તે તે વસ્તુ આ પરત્વ-અપરત્વનું સમવાયિકારણ છે. અને તે તે વસ્તુમાં રહેલો કો'ક દ્રવ્યનો સંયોગ એ અસમવાયિકારણ છે. આ દ્રવ્ય તરીકે પૃથ્વી વગેરે અવિભુદ્રવ્ય સંભવી શકતું નથી, કારણ કે પરત્વાદિના આશ્રય ઘટ-પટાદિ બધાં દ્રવ્યો સાથે એનો સંયોગ સંભવિત નથી. અનંતા જીવાત્માઓમાંથી કયા જીવાત્માને કે આકાશ અને કાળમાંથી કોને આ દ્રવ્ય તરીકે માનવું એમાં કોઈ વિનિગમક ન હોવાથી બધાને માનવાનું ગૌરવ થાય. એટલે એ દ્રવ્ય તરીકે લાઘવથી એક સ્વતંત્ર નિત્ય-વિભુ દિગ્દ્રવ્ય કલ્પવામાં આવે છે.

(કા.) આત્મેન્દ્રિયાદ્યધિષ્ઠાતા કરણં હિ સર્વકર્તૃકમ્ ॥૪૭॥

(મુ.) આત્માનં નિરૂપયતિ - આત્મેન્દ્રિયાદ્યધિષ્ઠાતેતિ । 'આત્મત્વજાતિસ્તુ સુખદુઃખાદિસમવાયિકારણતાવ-ચ્છેદકતયા સિદ્ધયતિ । 'ઈશ્વરેડપિ સા જાતિરસ્ત્યેવ, અદૃષ્ટાદિરૂપકારણાભાવાન્ન સુખદુઃખાદ્યુત્પત્તિઃ, નિત્યસ્ય સ્વરૂપ-યોગ્યસ્ય ફલાવશ્યમ્ભાવનિયમ ઇત્યસ્યાડપ્રયોજકત્વાત્ । 'પરે તુ ઈશ્વરે સા જાતિર્નાસ્ત્યેવ, પ્રમાણાભાવાત્ । ન ચ દશમદ્રવ્યત્વાપત્તિઃ, જ્ઞાનવત્ત્વેન વિભજનાદિત્યાહુઃ ।

(આત્મનિરૂપણ)

(કા.) આત્મા ઇન્દ્રિય વગેરેનો અધિષ્ઠાતા છે. કરણ સર્વકર્તૃક જ હોય છે.

(મુ.) ૪૭મી કારિકાના ઉત્તરાર્ધથી આત્માનું નિરૂપણ કરે છે. આત્મત્વજાતિ સુખ-દુઃખ વગેરેની સમવાયિકારણતાના અવચ્છેદક તરીકે સિદ્ધ થાય છે. ઈશ્વરમાં પણ તે જાતિ છે જ, પણ અદૃષ્ટ વગેરે રૂપ (અન્ય) કારણ ન હોવાથી સુખ-દુઃખ વગેરેની ઉત્પત્તિ થતી નથી. "નિત્ય અને સ્વરૂપયોગ્ય હોય એ કારણ અવશ્ય ફળોત્પાદક બને જ" એવો નિયમ અપ્રયોજક છે. બીજાઓ તો એમ કહે છે કે ઈશ્વરમાં તે (=આત્મત્વ) જાતિ નથી જ, કેમ કે એમાં કોઈ પ્રમાણ નથી. "(તો પછી ઈશ્વરને) દશમું દ્રવ્ય માનવાની આપત્તિ આવશે" (એમ ન કહેવું), કારણ કે (જીવાત્માઓ અને ઈશ્વર આ બધાનું દ્રવ્યના એક જ વિભાગ તરીકે આત્મત્વેન નહીં પણ) જ્ઞાનવત્ત્વેન વિભાજન કરવામાં આવ્યું છે.

(વિ.) (૧) આત્મત્વજાતિમાં ઉપલક્ષણથી આ અનુમાન પ્રમાણ પણ જાણવું -

આત્મપદવાચ્યતા કિન્નિદધર્માવચ્છિન્ના વાચ્યતાત્વાત્ 'ઘટ' પદવાચ્યતાવત્

(૨) (શંકા - ઈશ્વરમાં સુખ-દુઃખ ઉત્પન્ન થતા નથી. અર્થાત્ ઈશ્વરમાં સુખદુઃખની સમવાયિકારણતા નથી. અને તેથી માનવું પડશે કે એ કારણતાના અવચ્છેદકરૂપ 'આત્મત્વ' જાતિ ઈશ્વરમાં નથી.)

સમાધાન : ઈશ્વરમાં આત્મત્વ જાતિ છે જ. (અને તેથી સુખાદિની સમવાયિકારણતા પણ છે જ.)

(શંકા : પણ તો પછી ઈશ્વરમાં સુખાદિ કેમ ઉત્પન્ન થતા નથી ?)

સમાધાન : એટલા માટે કે સુખાદિના નિમિત્તકારણભૂત અદૃષ્ટ વગેરે ત્યાં છે નહીં.

(શંકા : જે નિત્ય હોય ને સ્વરૂપયોગ્ય હોય એ ક્યારેક તો અવશ્ય ફળોપધાયક બને જ એવો નિયમ છે.

એટલે જો નિત્ય એવા ઈશ્વરમાં સુખની સ્વરૂપયોગ્યતા રૂપ કારણતાવચ્છેદક આત્મત્વ છે, તો ક્યારેક તો એમાં સુખાદિ ઉત્પન્ન થવા જ જોઈએ ને !)

સમાધાન : એ નિયમ અપ્રયોજક છે. (કારણ કે જલીય પરમાણુમાં સ્નેહની સ્વરૂપયોગ્યતા હોવા છતાં ક્યારેય સ્નેહોત્પત્તિ થતી નથી.)

(૩) પણ કેટલાક નૈયાયિકો ઉક્તનિયમ માને છે. વળી, ઈશ્વરમાં સુખાદિની ઉત્પત્તિ તો ક્યારેય થતી નથી. તેથી (સુખાદિની સ્વરૂપયોગ્યતા = કારણતાવચ્છેદક) આત્મત્વજાતિ ઈશ્વરમાં છે જ નહીં એમ તેઓ કહે છે.

જો ઈશ્વરમાં આત્મત્વ નથી, તો આત્મત્વધર્મને આગળ કરીને દ્રવ્યનો આઠમો જે વિભાગ ‘આત્મા’ છે તેમાં ઈશ્વરનો સમાવેશ નહીં થાય. (વળી ઈશ્વર દ્રવ્ય તો છે જ, કારણ કે એમાં જ્ઞાનાદિગુણો રહેલા છે.) એટલે એને દશમા દ્રવ્ય તરીકે માનવાની આપત્તિ આવશે. પણ આ મતવાળા નૈયાયિકો, આ આપત્તિનું વારણ એ રીતે કરે છે કે આઠમા દ્રવ્યનું વિભાજન અમે આત્મત્વધર્મને આગળ કરીને નહીં, કિન્તુ જ્ઞાનવત્ત્વધર્મને આગળ કરીને કરીએ છીએ. અર્થાત્ દ્રવ્યત્વના સાક્ષાદ્વ્યાપ્ય પૃથ્વીત્વ વગેરે ધર્મો જેમ પૃથ્વી વગેરેને એક-એક વિભાગરૂપે સિદ્ધ કરે છે એમ આત્મત્વને આત્માનો વિભાગ નથી, પણ જ્ઞાનવત્ત્વને જે કોઈ જ્ઞાનવાન્ હોય એ બધાનો એક (આઠમો) વિભાગ છે. (ટૂંકમાં આઠમું દ્રવ્ય ‘આત્મા’ નથી, પણ ‘જ્ઞાનવાન્’ છે.)

(ઈત્યાહુઃ કહીને ગ્રંથકારે અસ્વરસ પ્રગટ કર્યો છે. એનું કારણ એ છે કે આઠમા દ્રવ્યને જો ‘જ્ઞાનવાન્’ કહેવાનું હોય તો વેદમાં જ્યાં જ્યાં ‘આત્મા’ શબ્દ છે ત્યાં ત્યાં એની ‘જ્ઞાનવાન્’ માં લક્ષણ કરવાનું ગૌરવ ઊભું થાય.)

(મુ.) ‘ઇન્દ્રિયાદ્યધિષ્ઠાતા=ઇન્દ્રિયાણાં શરીરસ્ય ચ પરમ્પરયા ચૈતન્યસમ્પાદકઃ । ચૈદ્યપ્યાત્મનિ ‘અહં સુખી’ ‘અહં દુઃખી’ ઇત્યાદિપ્રત્યક્ષવિષયત્વમસ્ત્યેવ, તથાપિ વિપ્રતિપન્નં પ્રતિ પ્રથમત એવ ‘શરીરાદિભિન્નસ્તત્પ્રતીતિગોચરઃ’ ઇતિ પ્રતિપાદયિતું ન શક્યતે, ઇત્યતઃ પ્રમાણાન્તરં દર્શયતિ - કરણમિતિ । વાસ્યાદીનાં છિદાદિકરણાનાં કર્તારમન્તરેણ ફલાનુ-પધાનં દૃષ્ટમ્, એવં ચક્ષુરાદીનાં જ્ઞાનકરણાનામપિ ફલોપધાનં કર્તારમન્તરેણ નોપપદ્યત ઇત્યતિરિક્તઃ કર્તા કલ્પ્યતે ॥૪૭॥

(મુ.) ‘ઇન્દ્રિયાદિનો અધિષ્ઠાતા છે એટલે... ઇન્દ્રિયો અને શરીરમાં પરંપરાએ ચૈતન્યનો સંપાદક છે. ‘જો કે આત્મા ‘હું સુખી છું’ ‘હું દુઃખી છું’ ઇત્યાદિ (માનસ) પ્રત્યક્ષનો વિષય છે જ, તો પણ વિપ્રતિપન્નને પહેલેથી જ શરીરાદિથી ભિન્ન કોઈક પદાર્થ તે (પ્રત્યક્ષાત્મક) પ્રતીતિનો વિષય છે એમ સમજાવી શકાતું નથી, એટલે (એવા પદાર્થની પહેલાં સિદ્ધિ કરી લેવા માટે) અન્ય પ્રમાણ દર્શાવે છે. કરણમિતિ... છેદાદિ ક્રિયાના કરણભૂત વાસી વગેરે કર્તા વગર (છેદાદિ ક્રિયારૂપ) ફળોત્પત્તિ કરી શકતા નથી એ જોયું છે. એમ જ્ઞાનના કરણભૂત ચક્ષુ વગેરે ઇન્દ્રિયો કર્તા (=જ્ઞાતા આત્મા) વગર જ્ઞાનાત્મક ફળોત્પત્તિ કરી શકે નહીં. એટલે અતિરિક્ત કર્તાનું અનુમાન થાય છે.

(વિ.) (૧) ઇન્દ્રિયો જ્ઞાનની જનક છે. તેથી જનકતા સંબંધથી જ્ઞાન ઇન્દ્રિયમાં આવ્યું. એમ શરીર જ્ઞાનનો અવચ્છેદક છે. તેથી અવચ્છેદકતા સંબંધથી જ્ઞાન શરીરમાં આવ્યું. પણ આ જનકતા કે અવચ્છેદકતા સંબંધથી પણ જ્ઞાન ઇન્દ્રિય કે શરીરમાં તો જ આવે છે જો આત્મા જ્ઞાન કરે. માટે આત્મા ઇન્દ્રિય અને શરીરમાં આવા સંબંધથી જ્ઞાનનો - ચૈતન્યનો સંપાદક છે.

(૨) જ્ઞાન-સુખ વગેરેના આશ્રયરૂપે આત્માનું માનસપ્રત્યક્ષ થાય જ છે. અને એમાં જે ‘હું’ તરીકે પ્રતીત થાય છે તે શરીર છે એવું માની શકાતું નથી, કારણ કે ‘બાલ્યેઽહં એતદ્જ્ઞાતવાન્’ ‘યૌવનેઽહં અમુકં જ્ઞાતવાન્’ ‘સ્થાવિરેઽહં ઇદં જ્ઞાનામિ’ ઇત્યાદિ ત્રૈકાલિક પ્રતીતિઓમાં ‘અહં’ નો વિષય એક જ ભાસતો હોવાથી એને શરીર ન મનાય, કારણ કે શરીર તો પ્રતિક્ષણ પરિવર્તન શીલ છે. એટલે ‘હું’ ની ત્રૈકાલિક પ્રતીતિના વિષય તરીકે આત્માનું જ પ્રત્યક્ષ થાય

છે. પણ આત્માને ન માનનાર નાસ્તિકને આ સમજાવી શકાતું ન હોવાથી અનુમાન પ્રમાણ અપાય છે. અનુમાનપ્રયોગ આવો જાણવો -

इन्द्रियाणि कर्त्रधिष्ठितानि, करणत्वात्, वास्यादिवत्

(કા.) શરીરસ્ય ન ચૈતન્યં મૃતેષુ વ્યભિચારતઃ ।

(મુ.) નનુ શરીરસ્ય કર્તૃત્વમસ્ત્વત આહ - શરીરસ્યેતિ । નનુ ચૈતન્યં જ્ઞાનાદિકમેવ, મુક્તાત્મનાં ત્વન્મત ઇવ મૃતશરીરાણામપિ તદભાવે કા ક્ષતિઃ ? પ્રાણાભાવેન જ્ઞાનાભવસ્ય સિદ્ધેરિતિ ચેત્ ? ન, શરીરસ્ય ચૈતન્યે બાલ્યે વિલોકિતસ્ય સ્થાવિરે સ્મરણાનુપપત્તેઃ, શરીરાણામવયવોપચ્ચાપચયૈરુત્પાદવિનાશશાલિત્વાત્ । ન ચ પૂર્વશરીરોત્પન્નસંસ્કારેણ દ્વિતીયશરીરે સંસ્કાર ઉત્પાદ્યત ઇતિ વાચ્યમ્, અનન્તસંસ્કારકલ્પને ગૌરવાત્ ।

(ચાર્વાકમત મંડન-ખંડન)

(કા.) શરીરમાં ચૈતન્ય નથી, કારણ કે મૃતશરીરોમાં વ્યભિચાર છે.

(મુ.) શંકા : શરીરમાં જ (જ્ઞાનાદિનું) કર્તૃત્વ માનો.

(સમાધાન : ના, કારણ કે મૃતશરીરમાં વ્યભિચાર છે.)

શંકા : ચૈતન્ય એટલે જ્ઞાનાદિ જ. તારા મતે મુક્તાત્માઓની જેમ (મારા - નાસ્તિકના મતે) મૃતશરીરમાં તેનો (જ્ઞાનાદિનો) અભાવ હોય તો શું વાંધો છે ? પ્રાણાભાવથી જ્ઞાનાભાવ સિદ્ધ થઈ શકે છે.

સમાધાન : ના, શરીરમાં ચૈતન્ય માનવામાં આવે તો બાલ્યવયમાં જોયેલ વસ્તુનું સ્થાવિરવયમાં જે સ્મરણ થાય છે તે અસંગત ઠરી જાય, કારણ કે શરીરો અવયવના ઉપચય - અપચય (થયા કરવાના કારણે) ઉત્પાદવિનાશશીલ હોય છે. (એટલે સ્મર્તા શરીર સાવ નવું હોવાના કારણે સંસ્કારશૂન્ય હોવાથી સ્મરણ શી રીતે થઈ શકે ?)

શંકા : પૂર્વ (પૂર્વના) શરીરમાં ઉત્પન્ન થયેલા સંસ્કારથી દ્વિતીયશરીરમાં (ઉત્તરોત્તર શરીરમાં) સંસ્કાર ઉત્પન્ન કરાય છે. (ને તેથી એ સંસ્કાર દ્વારા સ્મરણ થાય છે.)

સમાધાન : (આ રીતે અનંતશરીરમાં) અનંત સંસ્કારની કલ્પના કરવામાં ગૌરવ હોવાથી એવું માનવું યોગ્ય નથી.

(વિ.) ચાર્વાક : તમે સમવાયેન જ્ઞાનકાર્ય પ્રતિ તાદાત્મ્યેન આત્મા કારણં ઇત્યાદિ જે કાર્ય-કારણ ભાવ માનો છો એના બદલે સમવાયેન જ્ઞાનં પ્રતિ તાદાત્મ્યેન શરીરં કારણમ્ એવો કાઠકાઠ ભાવ માનવો જોઈએ. તેથી એક અદૃશ્ય એવા આત્મદ્રવ્યની કલ્પના કરવાની ન રહેવાથી લાઘવ થાય છે.

નૈયાયિક : મૃતશરીર પણ શરીર તો છે જ. છતાં એમાં જ્ઞાન ઉત્પન્ન થતું નથી. એટલે શરીરને જો કારણ માનવામાં આવે તો એમાં અન્વયવ્યભિચાર આવે.

ચાર્વાક : એમ તો મુક્તાત્મા પણ આત્મા તો છે જ. તમારા મતે એમાં પણ જ્ઞાન ઉત્પન્ન થતું નથી. એટલે આત્માને કારણ માનવામાં પણ વ્યભિચાર આવે છે.

નૈયાયિક : મુક્તાત્મામાં જ્ઞાન ઉત્પન્ન નથી થતું એ તો એટલા માટે કે ઇન્દ્રિયાત્મક કરણ (નિમિત્તકારણ) હાજર નથી.

ચાર્વાક : એમ તો અમારા મતે પણ પ્રાણાત્મક જ્ઞાનકરણ મૃતશરીરમાં ન હોવાથી એમાં જ્ઞાનોત્પત્તિ થતી નથી. એટલે શરીરને જ્ઞાનનું સમવાયિકારણ માનવામાં કોઈ દોષ રહેતો નથી.

નૈયાયિક : અનુભવ દ્વારા જેમાં સંસ્કાર ઊભા થયા હોય એ જ કાલાન્તરે સ્મરણ કરી શકે છે. વળી એક અવયવ પણ ઓછોવત્તો થાય એટલે અવયવી બદલાઈ જાય છે. શરીરમાં તો પ્રતિક્ષણ યથાપચય હોવાથી પરિવર્તન ચાલુ જ છે. તો બાલ્યવયમાં અનુભૂત કંદુકકીડાં વગેરેનું સ્થવિરાવસ્થામાં સ્મરણ શી રીતે થઈ શકશે ? કારણ કે

ત્યારનું શરીર નવું ઉત્પન્ન થયું હોવાથી સંસ્કારશૂન્ય હોય છે. (અમારા મતે તો તે તે અનુભવજન્ય સંસ્કાર નિત્ય એવા આત્મામાં જળવાઈ રહે છે જેના કારણે કાળાન્તરે સ્મરણ થાય છે.)

ચાર્વાક : પૂર્વ-પૂર્વ શરીર નષ્ટ થાય ત્યારે ઉત્પન્ન થતા ઉત્તરોત્તર શરીરને પોતાના સંસ્કારનો વારસો આપતા જાય છે. એટલે નવું શરીર પણ સંસ્કાર ધરાવતું હોવાથી સ્વજન્યસંસ્કારપ્રયોજ્યસંસ્કારવત્ત્વસમ્બન્ધેન બાલ્યશરીર-સમવેતાનુભવયુક્ત હોવાના કારણે સ્મરણની અસંગતિ નથી.

નૈયાયિક : આ રીતે તો અનંત સંસ્કારની કલ્પના કરવી પડશે જે ગૌરવરૂપ છે. આશય એ છે કે શરીર તો પ્રતિક્ષણ બદલાય છે. એટલે દરેક શરીરમાં જુદા જુદા સંસ્કારો માનવા પડવાથી અનંતસંસ્કારો માનવાનું ગૌરવ થાય છે. માટે એ યોગ્ય નથી.

(**ચાર્વાક :** જ્ઞાનાદિનું સમવાયિકારણ કોને માનવું ? શરીરને કે આત્માને ? આ વિચારણામાં શરીર તો સિદ્ધ પદાર્થ હોવાથી ને આત્માની નવી કલ્પના કરવી પડતી હોવાથી લાઘવથી શરીર જ કારણ તરીકે નિશ્ચિત થઈ જાય છે. આ નિશ્ચય કર્યા પછી હવે સ્મરણની સંગતિ કરવા માટે અનંત સંસ્કાર માનવાનું જે ગૌરવ ઉપસ્થિત થાય છે તે ફળમુખગૌરવ રૂપ હોવાથી દોષ રૂપ નથી.) ચાર્વાકની આવી દલીલનો જવાબ આપતા ગ્રંથકાર કહે છે.

(મુ.) 'एवं शरीरस्य चैतन्ये बालकस्य स्तन्यपाने प्रवृत्तिर्न स्यात्, इष्टसाधनताज्ञानस्य तद्धेतुत्वात्, तदानीमिष्टसाधनतास्मारकाभावात् । 'मन्मते तु जन्मान्तरानुभूतेष्टसाधनत्वस्य तदानीं स्मरणादेव प्रवृत्तिः । न च जन्मान्तरानुभूतमन्यदपि स्मर्यतामिति वाच्यम्, उद्बोधकाभावात् । अत्र त्वनायत्या जीवनादृष्टमेवोद्बोधकं कल्प्यते । इत्थञ्च संसारस्यानादितयाऽऽत्मनोऽनादित्वसिद्धावनादिभावस्य नाशासम्भवान्नित्यत्वं सिद्ध्यतीति बोध्यम् ।

(મુ.) 'એમ શરીરમાં ચૈતન્ય માનવામાં બાળકની સ્તનપાનમાં પ્રવૃત્તિ નહીં થાય, કારણકે ઇષ્ટસાધનતાજ્ઞાન તેનો (=પ્રવૃત્તિનો) હેતુ છે (જે ત્યારે હોતું નથી, તે પણ એટલા માટે કે) ત્યારે ઇષ્ટસાધનતાના સ્મારકનો (આ મારા ઇષ્ટનું સાધન છે એવું સ્મરણ કરાવનાર સંસ્કારનો) અભાવ હોય છે. 'મારા મતે તો જન્માન્તરમાં અનુભવ કરેલ ઇષ્ટસાધનતાનું ત્યારે સ્મરણ થવાથી જ પ્રવૃત્તિ (થવી શક્ય બને છે.) "તો પછી જન્માન્તરમાં અનુભૂત બીજી ચીજોનું પણ સ્મરણ થવા દો" એવી શંકા ન કરવી, કારણ કે એ બધાનો ઉદ્બોધક હોતો નથી. આ (સ્તનપાન) અંગે તો અગત્યા જીવનાદૃષ્ટને જ ઉદ્બોધક તરીકે કલ્પવામાં આવે છે. આમ, સંસારઅનાદિ હોવાના કારણે આત્મા અનાદિ હોવો સિદ્ધ થવા પર (અને) અનાદિ ભાવપદાર્થનો નાશ અસંભવિત હોવાથી (આત્મામાં) નિત્યત્વ સિદ્ધ થાય છે તે જાણવું.

(વિ.) (૧) કોઈપણ પ્રવૃત્તિમાં 'આ મારા ઇષ્ટનું સાધન છે' એવું જ્ઞાન એ કારણ છે. એટલે બાળક સ્તનપાનની પ્રવૃત્તિ કરે એમાં 'इदं दुग्धपानं मदिष्टस्य जीवनस्य साधनम्' એવું ઇષ્ટસાધનતાજ્ઞાન હોવું જ જોઈએ. બાળકને પ્રત્યક્ષાદિ અનુભવાત્મક આવું જ્ઞાન સંભવિત ન હોવાથી સ્મરણાત્મક જ્ઞાન જ માનવું પડે છે. હવે સ્મરણ તો એને જ થાય જેણે પૂર્વે અનુભવ કર્યો હોય. બાળક સૌ પ્રથમ સ્તનપાન જે કરે છે એ પૂર્વે તો એના શરીરે એનો કોઈ અનુભવ કર્યો હોતો નથી, તો એને સ્મરણ શી રીતે થાય ? ને સ્મરણ ન હોય તો એ પ્રવૃત્તિ શી રીતે થાય ?

(શંકા : આત્મામાં જ્ઞાન માનનાર તમારા મતમાં પણ પ્રથમ સ્તનપાન અંગે આવો પ્રશ્ન તો ઊભો થવાનો જ છે.)

(૨) સમાધાન : મારા (આત્મવાદીના) મતે તો (આ ભવમાં શરીરની જેમ આત્મા કાંઈ સાવ નવો પેદા નથી થયો. એ તો પૂર્વભવમાંથી આવ્યો છે. એટલે પૂર્વભવમાં=) જન્માન્તરમાં એણે ઇષ્ટસાધનતાનો અનુભવ જે કર્યો હોય છે એના પ્રભાવે આ ભવમાં એનું સ્મરણ થઈને પ્રવૃત્તિ સંભવિત બને છે.

શંકા : જો આ રીતે પૂર્વભવના અનુભવોનું સ્મરણ થાય છે તો પૂર્વભવમાં કરેલા બીજા પણ અનુભવોનું સ્મરણ થવું જોઈએ... ને તેથી દરેકને જાતિસ્મરણ જ્ઞાન માનવું જોઈએ.

સમાધાન : અનુભવ થયો હોવા માત્રથી સ્મરણ નથી થઈ જતું. જે અનુભવજન્ય સંસ્કારોને ઉદ્બોધક મળે એનું જ સ્મરણ થાય છે. અન્ય બાબતોનો ઉદ્બોધક ન હોવાથી સ્મરણ થતું નથી.

(શંકા : તો પછી સ્તનપાન અંગે કયો ઉદ્બોધક મળી ગયો ?)

સમાધાન : પ્રવૃત્તિ થઈ છે માટે સ્મરણ માનવું જ પડે છે ને સ્મરણ થયું છે માટે કોઈ પણ ઉદ્બોધક માનવો તો પડશે જ. તેથી અગત્યા જીવનાદૃષ્ટને ઉદ્બોધક માનવામાં આવે છે. (શરીરમાં પ્રાણની સ્થિતિ રહેવી તે જીવન. તેમાં કારણભૂત અદૃષ્ટ એ જીવનાદૃષ્ટ.)

આમ જન્માન્તર સિદ્ધ થવા પર આત્મા અનાદિ હોવો પણ સિદ્ધ થાય છે. કારણકે પૂર્વભવની પ્રથમ સ્તનપાનપ્રવૃત્તિ માટે એની પણ પૂર્વનો ભવ માનવો પડે. એમ પૂર્વ-પૂર્વ ભવ માનતાં માનતાં સંસાર અનાદિ હોવાથી આત્માને પણ અનાદિ માનવો પડે છે.

અનાદિ એવો પ્રાગભાવ નાશ પામે છે. પણ અનાદિ એવો ભાવ પદાર્થ ક્યારેય નાશ પામતો નથી. તેથી આત્માનો નાશ પણ ન હોવાથી એ નિત્ય સિદ્ધ થાય છે.

(કા.) તથાત્વં ચેદિન્દ્રિયાણામુપઘાતે કથં સ્મૃતિઃ? ॥૪૮॥

(મુ.) નનુ ચક્ષુરાદીનામેવ જ્ઞાનાદિકં પ્રતિ કરણત્વં કર્તૃત્વં ચાસ્તુઃ, 'વિરોધે સાધકાભાવાદ, અત આહ - તથાત્વમિતિ । તથાત્વં = ચૈતન્યમ્ । ઉપઘાતે = નાશો સતિ, 'અર્થાચ્ચક્ષુરાદીનામેવ, કથં સ્મૃતિઃ ? પૂર્વ ચક્ષુષાડનુભૂતાનાં ચક્ષુરભાવે સ્મરણં ન સ્યાત્, અનુભવિતુરભાવાત્, અન્યેનાનુભૂતસ્યાન્યેન સ્મરણાસમ્ભવાત્, અનુભવ-સ્મરણયોઃ સામાનાધિકરણ્યેન કાર્યકારણભાવાદિતિ ભાવઃ ॥૪૮॥

(ઇન્દ્રિયઆત્મવાદ)

(કા.) ઇન્દ્રિયોમાં તથાત્વ=ચૈતન્ય છે એવી શંકા છે ? (તો એનું સમાધાન-) (ઇન્દ્રિયોનો) ઉપઘાત થવા પર સ્મૃતિ શી રીતે થાય ?

(મુ.) શંકા : ચક્ષુ વગેરે ઇન્દ્રિયોમાં જ જ્ઞાનાદિ પ્રત્યેનું કરણત્વ અને કર્તૃત્વ છે એમ માનો ને ! કારણ કે એ બન્ને વચ્ચે 'વિરોધ હોવામાં કોઈ સાધક નથી.

સમાધાન : જો (ઇન્દ્રિયો જ જ્ઞાનકર્તા હોવાથી) ઇન્દ્રિયોમાં જ ચૈતન્ય=જ્ઞાન માનવામાં આવે તો 'ચક્ષુ વગેરેનો ઉપઘાત=નાશ થવા પર સ્મરણ શી રીતે થઈ શકે ? જેને પૂર્વે આંખે અનુભવ્યું હોય એનું ચક્ષુના અભાવમાં સ્મરણ ન થઈ શકે, કારણ કે અનુભવ કરનાર (ચક્ષુ) નો અભાવ થઈ ગયો છે... (ચક્ષુનો ભલે અભાવ થયો, અન્ય ઇન્દ્રિય સ્મરણ કરશે... આવું સંભવી શકતું નથી,) કારણ કે અન્ય(=ચક્ષુ) વડે અનુભૂતનું અન્યને સ્મરણ સંભવતું નથી. (તે પણ એટલા માટે કે) અનુભવ અને સ્મરણનો સામાનાધિકરણ્યેન કાર્ય-કારણભાવ છે. (અર્થાત્ જ્યાં સમવાયસંબંધથી અનુભવ રહ્યો હોય ત્યાં જ સમવાય સંબંધથી સ્મરણ ઉત્પન્ન થાય છે.)

(વિ.) (૧) (ઇન્દ્રિયો જ્ઞાન પ્રત્યે કરણ તો છે જ. હવે જો એને જ આત્મા તરીકે સ્વીકારવામાં આવે તો એ જ્ઞાનનો કર્તા પણ બને. પણ કર્તૃત્વ ને કરણત્વ એક જ સ્થળે શી રીતે રહે ? કારણ કે એ બે વચ્ચે વિરોધ છે... આવી શંકાનો જવાબ આપવા પૂર્વપક્ષી કહે છે કે)

કરણત્વ અને કર્તૃત્વ એકત્ર રહી ન શકે આવો વિરોધ સાધી આપનાર કોઈ પ્રમાણ નથી. સર્પ આત્માનમાત્મના

વેદ્યતિ ઇત્યાદિમાં જે કર્તા છે એ જ કરણ પણ છે.

(૨) કારિકામાં તથાત્વં ઇન્દ્રિયાણાં ચેત્ ? આટલો પૂર્વપક્ષ છે ને ઉપઘાતે કથં સ્મૃતિઃ ? આ ઉત્તરપક્ષ છે. એટલે ઉત્તરપક્ષના વાક્યમાં કોનો ઉપઘાત ? એનો ઉલ્લેખ નથી. તેથી મુક્તાવલીમાં ઉપઘાતે-નાશો સતિ આટલું જણાવ્યા બાદ ‘આ નાશ કોનો ?’ એ જણાવવા અર્થાત્ ઇત્યાદિ કહ્યું છે. (તેથી ઇન્દ્રિયાણાં પદનો અન્વય ઉભયત્ર જાણવો.)

(કા.) મનોઽપિ ન તથા, જ્ઞાનાદ્યનધ્યક્ષં તદા ભવેત્ ।

(મુ.) નનુ ચક્ષુરાદીનાં ચૈતન્યં માઽસ્તુ, મનસસ્તુ નિત્યસ્ય ચૈતન્યં સ્યાદત આહ મનોઽપીતિ । ન તથા=ન ચેતનમ્ । જ્ઞાનાદ્યનધ્યક્ષં તદા ભવેત્, મનસોઽણુત્વાત્, પ્રત્યક્ષે મહત્ત્વસ્ય હેતુત્વાત્, મનસિ જ્ઞાનસુખાદિસત્ત્વે તત્પ્રત્યક્ષાનુપ-પત્તિરિત્યર્થઃ । યથા ચ મનસોઽણુત્વં તથાઽગ્રે વક્ષ્યતે ।

(મન-આત્મવાદ)

(કા.) મન પણ તથા=ચેતન નથી, કારણ કે તદા=એવું માનીએ તો જ્ઞાનાદિ અપ્રત્યક્ષ બની જાય.

(મુ.) શંકા : (ચક્ષુ વગેરેનો ઉપઘાત થવા પર સ્મરણ અસંગત બનતું હોવાથી) ચક્ષુ વગેરેમાં ભલે ચૈતન્ય ન માનો, નિત્ય એવા મનમાં ચૈતન્ય સંભવી શકે છે. (મન તો નિત્ય હોવાથી ઉપઘાતનો પ્રશ્ન જ ન હોવાથી સ્મરણની અનુપપત્તિ પણ નહીં થાય.)

સમાધાન : મન અણુ હોવાથી અને પ્રત્યક્ષ પ્રત્યે મહત્ત્વ કારણ હોવાથી જો જ્ઞાન-સુખ વગેરે (મહત્પરિમાણશૂન્ય એવા) મનમાં રહ્યા હોય તો એ બધાનું પ્રત્યક્ષ અસંગત ઠરી જાય. મન જે કારણે અણુ મનાયું છે તે આગળ કહેવાશે.

(વિ.) જ્ઞાનગુણના આશ્રયભૂત જે દ્રવ્ય છે તેનું પરિમાણ કેવું છે ? આ વિચારીએ. જો એ અણુપરિમાણ હોય તો જ્ઞાનાદિ અપ્રત્યક્ષ બની જવાની આપત્તિ આવે છે. જો એ મધ્યમ પરિમાણ હોય તો એનો અર્થ એ થાય કે એ અવયવી છે. ને તેથી એને અનિત્ય માનવાની આપત્તિ આવે. (તથા એના નાશ બાદ સ્મરણાદિની અનુપપત્તિ વગેરે દોષ ઊભા થાય.) તેથી એને ઉત્કૃષ્ટ=પરમમહત્ પરિમાણવાળું દ્રવ્ય માનવું પડે છે. હવે આ વિભુદ્રવ્યનો તો હંમેશા બધી ઇન્દ્રિય સાથે સંબંધ હોવાથી એકી સાથે અનેક જ્ઞાન થવાની આપત્તિ આવે. એ ન આવે એ માટે એક બીજું કરણ માનવું આવશ્યક બને છે. એનો જેની સાથે સંયોગ, એ ઇન્દ્રિયદ્વારા જ્ઞાન થાય. આ કરણ જો સાવયવ હોય તો એના ઉત્પત્તિ - વિનાશ - કારણો - પ્રાગભાવ વગેરે માનવાનું ગૌરવ થાય, માટે એને નિરવયવ-અણુ માનવામાં આવેલ છે.

(મુ.) નન્વસ્તુ વિજ્ઞાનમેવાત્મા, ‘તસ્ય સ્વતઃ પ્રકાશરૂપત્વાચ્ચેતનત્વમ્ । ‘જ્ઞાનસુખાદિકન્તુ તસ્યૈવાકારવિશેષઃ । ‘તસ્યાપિ ભાવત્વાદેવ ક્ષણિકત્વં, ‘પૂર્વપૂર્વવિજ્ઞાનસ્યોત્તરોત્તરવિજ્ઞાને હેતુત્વાત્ ‘સુષુપ્ત્યવસ્થાયામપ્યાલયવિજ્ઞાનધારા નિરાબાધૈવ, ‘મૃગમદવાસનાવાસિતવસન ઇવ પૂર્વપૂર્વવિજ્ઞાનજનિતસંસ્કારાણામુત્તરોત્તરવિજ્ઞાને હેતુત્વાન્નાનુપપત્તિઃ સ્મરણાદે-રિતિ ચેત્ ?

(ક્ષણિક વિજ્ઞાનવાદી બૌદ્ધમત)

(મુ.) પૂર્વપક્ષ : વિજ્ઞાનને જ આત્મા માની લ્યો. ‘તે સ્વતઃ પ્રકાશરૂપ હોવાથી ચેતન છે. ‘જ્ઞાન-સુખ વગેરે તેના જ આકારવિશેષ છે. ‘તે પણ ‘ભાવ’ હોવાથી ક્ષણિક છે. ‘પૂર્વપૂર્વ વિજ્ઞાન ઉત્તર-ઉત્તર વિજ્ઞાનનું કારણ હોવાથી (ઉત્તરવિજ્ઞાન પૂર્વવિજ્ઞાનને સદ્ધા હોય છે.) ‘સુષુપ્તિ અવસ્થામાં પણ આલયવિજ્ઞાનધારા નિરાબાધ જ હોય છે. ‘કસ્તુરીની વાસનાથી વાસિત વસ્ત્રની જેમ પૂર્વપૂર્વ વિજ્ઞાનજનિત સંસ્કારો ઉત્તરોત્તરવિજ્ઞાનમાં કારણ હોવાથી સ્મરણાદિની અસંગતિ થતી નથી.

(વિ.) (બૌદ્ધના મુખ્ય ૪ મત છે. સર્વશૂન્યવાદી માધ્યમિક. ક્ષણિક વિજ્ઞાનવાદી યોગચાર, અનુમેય એવા

ઘટપટાદિ બાહ્યપદાર્થોને પણ માનનાર સૌત્રાન્તિક અને પ્રત્યક્ષ એવા ઘટપટાદિ બાહ્યપદાર્થોને પણ માનનાર વૈભાષિક.

આમાંનો ક્ષણિક વિજ્ઞાનવાદી યોગાચાર પૂર્વપક્ષ કરે છે -)

બૌદ્ધ : ક્ષણિક વિજ્ઞાન જ આત્મા છે. [જો કે બૌદ્ધ મતે વિજ્ઞાનત્વ એ પ્રમેયત્વને વ્યાપક છે. અર્થાત્ જે કોઈ પ્રમેય છે તે બધા વિજ્ઞાનસ્વરૂપ છે એવું બૌદ્ધો કહે છે. (નૈયાયિક આવી વ્યાપકતાને નિષેધે છે.) છતાં પ્રસ્તુતમાં આત્માનું નિરૂપણ ચાલતું હોવાથી આત્માને ક્ષણિક વિજ્ઞાનરૂપે માનવાનો પૂર્વપક્ષ ઉઠાવાઈ રહ્યો છે. વિજ્ઞાન પણ બે પ્રકારનું છે. ‘અયં ઘટઃ’ વગેરે આકારવાળું સવિષયક જ્ઞાન એ પ્રવૃત્તિવિજ્ઞાન છે. ને ‘અહં’-‘અહં’ આવું જે ઘટાદિ વિષયશૂન્યજ્ઞાન હોય છે તે આલયવિજ્ઞાન કહેવાય છે. આ બન્ને વિજ્ઞાનાત્મક આત્મા છે.]

(નૈયાયિક : વિજ્ઞાન એટલે બુદ્ધિ... એ તો જડ છે. તો એમાં ચૈતન્ય શી રીતે ? વળી તમારા મતે દ્વિતીયક્ષણવૃત્તિધ્વંસપ્રતિયોગિત્વં ક્ષણિકત્વં હોવાથી એ બીજી જ ક્ષણે નાશ પામી જતું હોવાના કારણે એના જ્ઞાન-સુખાદિ ગુણોનું પ્રત્યક્ષ પણ વિનશ્યદ્ઘટની જેમ નહીં થઈ શકે.)

(૧) **બૌદ્ધ :** વિજ્ઞાન સ્વતઃ પ્રકાશ રૂપ છે. એટલે કે સ્વ-પરવ્યવહારમાં એને બીજા જ્ઞાનની અપેક્ષા નથી... એટલે એ જડ નથી. પણ ચેતન છે. વળી જે પરપ્રકાશી હોય એના પ્રત્યક્ષ માટે ક્ષણવિલંબ થાય છે. પણ જે સ્વપ્રકાશી હોય તેના પ્રત્યક્ષ માટે ક્ષણવિલંબ હોતો નથી જેમ કે દીવો.

(નૈયાયિક : ઘટોત્પત્તિ બાદ બીજી ક્ષણે એમાં રૂપ વગેરે ગુણો ઉત્પન્ન થાય છે. એમ આ વિજ્ઞાનને પણ એમાં જ્ઞાનસુખાદિ ગુણો ઉત્પન્ન થાય એ માટે બીજી ક્ષણે તો ટકવું જોઈએ ને ?)

(૨) **બૌદ્ધ :** જેમ ઘડાનો આકાર તો ઘટની સાથે જ ઉત્પન્ન થઈ જાય છે, એમ જ્ઞાન-સુખાદિ પણ આ ક્ષણિક વિજ્ઞાનના આકારવિશેષરૂપ જ હોવાથી એની સાથે જ ઉત્પન્ન થઈ જાય છે. (અર્થાત્ એવા આકારવાળું જ વિજ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે.) (તેથી બીજી ક્ષણ રહેવાની જરૂર પડતી નથી.)

(નૈયાયિક : જ્ઞાન-સુખાદિ જો વિજ્ઞાનના જ આકારો છે તો વિજ્ઞાનાત્મક આત્માના આ વિકારો-પરિણામો થવાથી એ અનિત્ય બની જશે.)

(૩) **બૌદ્ધ :** એ અમને ઇષ્ટ જ છે.

જ્ઞાનસુખાદયઃ ક્ષણિકાઃ ભાવત્વાત્, દીપશિખાવત્ ।

(નૈયાયિક : અહં સુખી વગેરે આકારોનો અનુભવ દીર્ઘકાળ ચાલતો જણાય છે. જો એ ક્ષણિક હોય તો એવું કેમ બને ?)

(૪) **બૌદ્ધ :** પૂર્વપૂર્વનું વિજ્ઞાન ઉત્તરોત્તર વિજ્ઞાનનું કારણ છે ને એ સ્વસદૃશ આકાર વાળા ઉત્તરવિજ્ઞાનને ઉત્પન્ન કરે છે, તેથી એક સરખો આકાર અનુભવાય છે. દીવાની જ્યોત ક્ષણે ક્ષણે ભિન્ન હોવા છતાં સાદૃશ્યના કારણે જેમ તદેવ એવી પ્રતીતિ થાય છે એમ આમાં પણ સમજવું.

(નૈયાયિક : પૂર્વ પૂર્વ વિજ્ઞાન ઉત્તર ઉત્તર વિજ્ઞાનનું કારણ શી રીતે બની શકે ? કારણ કે ઉત્તર વિજ્ઞાનકાળે પૂર્વવિજ્ઞાનનું તો નામનિશાન ન હોવાથી કાર્ય-કારણનો એકાધિકરણ નિયમ જળવાતો નથી.

બૌદ્ધ : અમારા મતે કાર્ય-કારણનો એકાધિકરણ નિયમ નથી. કારણ અવ્યવહિત પૂર્વવર્તી જોઈએ એટલો જ નિયમ છે. ઘટોત્પત્તિની અવ્યવહિત પૂર્વવર્તી ક્ષણ એ ઉપાદાન ક્ષણ. પછી ઘટની સંતતિ ચાલે એમાં ઉત્તર-ઉત્તર ક્ષણના ઘટ માટે પૂર્વ-પૂર્વ ક્ષણનો ઘટ એ જ ઉપાદાન...)

(નૈયાયિક : સુષુપ્તિમાં તો અયં ઘટઃ વગેરે કોઈ આકારવાળા જ્ઞાનનો અનુભવ ન હોવાથી એ વખતે આત્માનો અભાવ માનવો પડશે...)

(૫) બૌદ્ધ : એ વખતે પ્રવૃત્તિવિજ્ઞાનધારા ન હોવા છતાં, અર્થાત્ આકારો લય પામી ગયા હોવા છતાં, ‘અહં’ ‘અહં’ એવી આલયવિજ્ઞાનધારા હોય જ છે જે આત્મા છે. ઉંઘમાં પણ અનુભવ છે માટે તો કહેવાય છે કે ‘આજે મને બહુ સારી ઉંઘ આવી.’ એટલે અહંત્વાકાર તો ઊભો જ રહે છે. આ આલયવિજ્ઞાનધારા હોવાથી બીજા આકારો અવ્યક્તપણે અંદર પડેલા હોય છે જે જગત્ત અવસ્થામાં વ્યક્ત થાય છે.

(નૈયાયિક : વિજ્ઞાનજન્ય સંસ્કારોને જો તમે અક્ષણિક માનો તો તમારી યત્ સત્ તત્ ક્ષણિકમ્ એવી વ્યાપ્તિનો ભંગ થઈ જાય. એટલે તમારે એને પણ વિજ્ઞાનની જેમ ક્ષણિક જ માનવા પડશે. ને એ જો ક્ષણિક છે તો ઉત્તરવિજ્ઞાનક્ષણને સંસ્કારો ન મળવાથી સ્મરણ નહીં થઈ શકે.)

(૬) બૌદ્ધ : કપડાંના અનેક પડ કરી નીચે કસ્તુરી મૂકો તો ધીમે ધીમે ઠેઠ ઉપલા પડ સુધી એની વાસ પહોંચી જાય છે. ત્યાં જેમ વાસનાનું સંક્રમણ થાય છે એમ અહીં પણ પૂર્વપૂર્વ વિજ્ઞાનમાં રહેલા સંસ્કારનું ઉત્તરઉત્તર વિજ્ઞાનમાં સંક્રમણ થાય છે. ને તેથી સ્મરણાદિની અનુપપત્તિ નથી.

(મુ.) ન, ‘તસ્ય જગદ્વિષયકત્વે સર્વજ્ઞત્વાપત્તિઃ, યત્કિંચિદ્વિષયકત્વે વિનિગમનાવિરહઃ, ‘સુષુપ્તાવપિ વિષયાવ-ભાસપ્રસન્નાચ્ચ, જ્ઞાનસ્ય સવિષયત્વાત્ । ‘તદાનીં નિરાકારા ચિત્સન્તતિરનુવર્તત્ત્વમિતિ ચેત્ ? ન, ‘તસ્યાઃ પ્રકાશત્વે પ્રમાણાભાવાત્, અન્યથા ઘટાદીનામપિ જ્ઞાનત્વાપત્તિઃ । ‘ન ચેષ્ટાપત્તિઃ, વિજ્ઞાન-વ્યતિરિક્તવસ્તુનોડભાવાદિતિ વાચ્યમ્ ‘ઘટાદેરનુભૂયમાનસ્યાપલપિતુમશક્યત્વાત્ । ‘આકારવિશેષ એવાયં વિજ્ઞાનસ્યેતિ ચેત્ ? ન, ‘કિમયમાકારોડતિરિચ્યતે વિજ્ઞાનાત્ ? તર્હિ સમાયાતં વિજ્ઞાનવ્યતિરિક્તેન । નાતિરિચ્યતે ચેત્ ? તર્હિ સમૂહાલમ્બને નીલાકારોડપિ પીતાકારઃ સ્યાત્, સ્વરૂપતો વિજ્ઞાનસ્યાવિશેષાત્ ।

(નૈયાયિકનો ઉત્તરપક્ષ)

(મુ.) ક્ષણિકવિજ્ઞાનને આત્મા માનવાનો બૌદ્ધમત બરાબર નથી, કારણ કે ‘તે (=વિજ્ઞાન સ્વરૂપ આત્મા) જગદ્વિષયક હશે તો સર્વજ્ઞ બની જવાની આપત્તિ, યત્કિંચિદ્વિષયક હોવામાં (કિંવિષયક હોય ? એ બાબતમાં) વિગિમનાવિરહ થશે. ‘વળી સુષુપ્તિમાં પણ વિષયનો અવભાસ થવાની આપત્તિ આવશે, કારણ કે જ્ઞાન સવિષયક હોય છે. ‘‘ત્યારે નિરાકાર ચિત્સંતતિ હોય છે.’’ એવો બચાવ પણ યોગ્ય નથી, ‘કારણ કે તે પ્રકાશસ્વરૂપ હોવામાં કોઈ પ્રમાણ નથી. અન્યથા ઘટાદિને પણ જ્ઞાનસ્વરૂપ માનવા પડશે. ‘‘એ તો અમને ઇષ્ટ જ છે, કારણ કે વિજ્ઞાનથી ભિન્ન કોઈ વસ્તુ આ વિશ્વમાં છે જ નહીં’’ એમ ન કહેવું, ‘કારણ કે અનુભૂયમાન એવા ઘટાદિનો અપલાપ કરી શકાતો નથી. ‘‘એ તો વિજ્ઞાનના આકારવિશેષ છે’’ એવું કહેવું પણ બરાબર નથી, ‘કારણ કે એ આકાર શું વિજ્ઞાનથી ભિન્ન છે ? જો હા, તો વિજ્ઞાનભિન્ન વસ્તુ સિદ્ધ થઈ જ ગઈ. ને જો અભિન્ન છે ? તો સમૂહાલંબનજ્ઞાનમાં નીલાકાર પણ પીતાકાર થઈ જશે, કારણકે સ્વરૂપે વિજ્ઞાન એક જ છે.

(વિ) (૧) નૈયાયિક - જે વિજ્ઞાન હોય તે સવિષયક જ હોય છે. એટલે તમારું આત્મા તરીકે મનાયેલું જે ક્ષણિક વિજ્ઞાન છે તે જગદ્વિષયક છે કે યત્કિંચિદ્વિષયક છે ? જો એને જગદ્વિષયક માનશો તો આત્મા સર્વજ્ઞ બની જવાની આપત્તિ આવશે. તેથી જો એને યત્કિંચિદ્વિષયક માનશો તો ઘટવિષયક માનવું કે પટવિષયક કે કટવિષયક ? આમાં વિનિગમનાવિરહ રહેશે.

(બૌદ્ધ - ના, વિનિગમનાવિરહની આપત્તિ નથી. અનંતકાળ સુધી એક જ આત્મા રહે છે એવું અમે માનતા નથી કે જેથી કોઈ એક વિષય એનો નિશ્ચિત કરવો પડે ને એમાં વિનિગમકાભાવની આપત્તિ આવે. અમે તો ક્ષણે-ક્ષણે આત્માને જુદો માનીએ છીએ. એટલે જ્યારે ઘટનો અનુભવ હોય ત્યારે એ ઘટવિષયક છે, જ્યારે પટનો અનુભવ

હોય ત્યારે પટવિષયક છે...)

(૨) નૈયાયિક - એમ ? તો પછી સુષુપ્તિઅવસ્થામાં પણ વિજ્ઞાનસ્વરૂપ આત્મા વિદ્યમાન હોવાથી એના ઘટ-પટાદિ કો'ક વિષયનો અવભાસ પણ માનવો જ પડશે, કારણ કે જ્ઞાન સવિષયક હોય છે.

(૩) બૌદ્ધ - જેમ તમે નિર્વિકલ્પકજ્ઞાન માન્યું છે તેમ અમે નિરાકારચિત્સંતતિ માની છે. અર્થાત્ સુષુપ્તિઅવસ્થામાં નિરાકારચિત્સંતતિ ચાલતી હોવાથી કોઈ વિષયનો અવભાસ થવાની આપત્તિ નથી.

નૈયાયિક - (તમે જે આ નિરાકાર ચિત્સંતતિ કહો છો તે સવિષયક છે કે નિર્વિષયક ? જો એ સવિષયક છે તો એનો વિષય આખું જગત્ છે કે જગત્માં રહેલો કોઈ એક પદાર્થ ? પ્રથમવિકલ્પમાં સર્વજ્ઞત્વાપત્તિ ને બીજા વિકલ્પમાં વિનિગમનાવિરહ. અહીં કોઈ વિષય ભાસતો ન હોવાથી જે ભાસતો હોય તે એનો વિષય એ રીતે કહી શકાતું નથી. આમ ઉભયપક્ષે આપત્તિ હોવાથી એને સવિષયક ન માની શકાય. તેથી એને નિર્વિષયક જ માનવાનું બાકી રહે છે.

અહીં એ ખ્યાલમાં લેવા જેવું છે કે નૈયાયિકના મતે વિકલ્પ અને વિષય અલગ અલગ છે. વિકલ્પ એ જ્ઞાનનો આકાર છે, અને બાહ્ય ઘટાદિ પદાર્થ એનો વિષય છે. 'અયં ઘટઃ' વગેરે આકારવાળું જ્ઞાન એ સવિકલ્પકજ્ઞાન છે. આવા જ્ઞાન પૂર્વે જે ઘટ-ઘટત્વનું નિરાકાર જ્ઞાન થાય છે તે નિર્વિકલ્પકજ્ઞાન છે. છતાં એ નિર્વિકલ્પક જ્ઞાનનાં પણ ઘટ-ઘટત્વાદિ વિષય હોવાથી એ સવિષયક તો હોય જ છે. બૌદ્ધે આકાર અને વિષયને એક જ માનેલા છે. એટલે એનું નિરાકારજ્ઞાન નિર્વિષયક જ હોય છે, તેથી એની સામે નૈયાયિક કહે છે -)

(૪) નૈયાયિક - સુષુપ્તિઅવસ્થામાં તમે માનેલી આ નિરાકાર ચિત્સંતતિ નિર્વિષયક હોવા છતાં જ્ઞાનમય હોય એવું માનવામાં કોઈ પ્રમાણ નથી. (કારણ કે જે જ્ઞાન હોય તે સવિષયક જ હોય એવી વ્યાપ્તિ છે.) અન્યથા=નિર્વિષયક હોવા છતાં જો એ જ્ઞાનસ્વરૂપ હોય તો તો ઘટાદિ પણ (ભલે ને નિર્વિષયક હોય,) જ્ઞાનસ્વરૂપ બની જશે.

(૫) બૌદ્ધ - અમને તો આ ઇષ્ટાપત્તિ જ છે, કારણ કે જગત્માં જે કંઈ છે તે બધું વિજ્ઞાનસ્વરૂપ જ છે, વિજ્ઞાનભિન્ન કોઈ વસ્તુ નથી. इदं सर्वं विज्ञानात्मकं, प्रतीयमानत्वात्, स्वप्नदृष्टपदार्थवत् स्वप्नમાં જે ભાસે છે તે માત્ર સ્વાપનીક જ્ઞાન જ હોય છે, બીજું કશું નહીં, તેમ જગત્તદશામાં જે કંઈ દેખાય છે તે પણ બધું જ્ઞાન જ ભાસે છે, અન્ય કંઈ નહીં.

(૬) નૈયાયિક - જ્ઞાન એ અનુભવ છે. ને ઘટાદિ અનુભૂયમાન (=અનુભવના વિષય) છે. આવા બાહ્યપદાર્થ તરીકે અનુભૂયમાન ઘટાદિનો અપલાપ કરી શકાતો નથી.

(૭) બૌદ્ધ - બાહ્યપદાર્થ તરીકે જે અનુભવાય છે તે વસ્તુતઃ કોઈ બાહ્ય ચીજ નથી હોતી, પણ વિજ્ઞાનના આકારવિશેષ જ હોય છે. પણ સંવૃત્તિ (=અવિદ્યા) ના કારણે તમે એને બાહ્યસ્વરૂપ આપી દો છો.

(૮) નૈયાયિક - વિજ્ઞાનના આ આકાર વિજ્ઞાનથી ભિન્ન છે કે અભિન્ન ? જો ભિન્ન કહેશો તો એ જ વસ્તુ વિજ્ઞાનભિન્ન વસ્તુ તરીકે સિદ્ધ થઈ જવાથી વિજ્ઞાનભિન્ન કોઈ વસ્તુ આ વિશ્વમાં નથી એવો તમારો સિદ્ધાંત ઊડી જશે. આકારને જો વિજ્ઞાનથી અભિન્ન માનશો તો, (इदं नीलं, इदं पीतं) इमे नीलपीते આવા સમૂહાલંબનવિજ્ઞાનમાં ભાસતા નીલાકાર અને પીતાકાર એક જ થઈ જવાની આપત્તિ આવશે. કારણ કે ઇમે નીલપીતે આ એક જ જ્ઞાન છે જેનાથી એના સ્વરૂપભૂત નીલાકાર-પીતાકાર બંને અભિન્ન છે.

(મુ.) 'अपोहरूपो नीलत्वादिविज्ञानधर्म इति चेत् ? 'न, नीलत्वादीनां विरुद्धानामेकस्मिन्नसमावेशात्, इतरथा विरोधावधारणस्यैव दुरुपपादत्वात् । 'न च वासनासङ्क्रमः संभवति, 'मातृपुत्रयोरपि वासनासङ्क्रमप्रसङ्गात् । 'न चोपादानोपादेयभावो नियामक इति वाच्यम्, वासनायाः सङ्क्रमासंभवात् । 'उत्तरस्मिन्नुत्पत्तिरेव सङ्क्रम इति चेत् ।

(મુ.) ^૧અપોહરૂપ નીલત્વ વગેરે વિજ્ઞાનધર્મ છે એવો જવાબ ન આપવો, ^૨કારણ કે નીલત્વ વગેરે વિરુદ્ધ ધર્મો એક (વિજ્ઞાનમાં) હકતા નથી, ઇતરથા (જો એ એકત્ર રહી જતા હોય તો) વિરોધનું અવધારણ જ દુરુપપાદ થઈ જશે. ^૩વળી વાસનાનો સંક્રમ સંભવતો નથી, ^૪કારણ કે માતા-પુત્રમાં પણ વાસનાનો સંક્રમ થવાની આપત્તિ આવે છે. “ઉપાદાનોપાદેયભાવ એમાં નિયામક અર્થાત્ ઉપાદાનની વાસના જ ઉપાદેયમાં સંક્રમી શકે એવો નિયમ ઉક્ત આપત્તિ નહીં આવવા દે” એમ ન કહેવું, કારણ નાનો સંક્રમ સંભવતો નથી. “ઉત્તરવિજ્ઞાનમાં ઉત્પત્તિ એ જ સંક્રમ છે” એવી માન્યતા પણ યોગ્ય નથી, કારણ કે તેનો અપાદક નથી. વિજ્ઞાનક્ષણોને જ ઉત્પાદક માનવામાં અનંતસંસ્કાર માનવાનું ગૌરવ થાય છે. “ક્ષણિકવિજ્ઞાનોમાં અતિશયવિશેષમાં આવે છે” એવી શંકા પણ યોગ્ય નથી. “કારણ કે એવા અતિશયવિશેષમાં કોઈ પ્રમાણ નથી, “તથા કલ્પનાનું ગૌરવ છે.

બીજી ક્ષણના વિજ્ઞાનનો સ્વભાવ છે દ્વિતીયક્ષણીયત્વ

પણ, એક જ જગ્યાએ બે વિરુદ્ધ સ્વભાવ ન રહે એ જે વાત છે તે ભાવાત્મક સ્વભાવદ્વય માટે છે... અભાવાત્મક સ્વભાવદ્વય માટે એવો નિયમ નથી. તેથી નીલત્વ-પીતત્વ વગેરેને ભાવાત્મક માનીએ તો એ બે એક વિજ્ઞાનમાં ન રહી શકે એ બરાબર... પણ એ જો અભાવાત્મક હોય તો એક વિજ્ઞાનમાં ખુશીથી રહી શકે છે. એમાં કોઈ દોષ નથી. એટલે)

(‘અનીલવ્યવૃત્તિ’ શબ્દને સમજી લઈએ. અનીલ=નીલભિન્ન, વ્યાવૃત્તિ = ભેદ. તેથી અનીલવ્યાવૃત્તિ = નીલભિન્નનો ભેદ. નીલભિન્ન છે પીત વગેરે... એ બધાનો ભેદ નીલમાત્રમાં છે. વળી નીલત્વ પણ નીલમાત્રમાં છે. એટલે, જ્યાં જ્યાં નીલત્વ છે ત્યાં ત્યાં નીલભિન્નભેદ છે...

તેથી નીલત્વ = નીલભિન્નનો ભેદ = અનીલવ્યાવૃત્તિ = નીલાપ્પોહ.)

જ્યાં હવે પીતં બુદ્ધિ થાય છે ત્યાં હવે નીલં બુદ્ધિ થતી નથી, આ અનુભવ જણાવે છે કે નીલત્વ અને પીતત્વ એ બંને પરસ્પર વિરુદ્ધ છે. અને તેથી એ બંનેનો એકત્ર સમાવેશ થઈ શકે જ નહીં. પરસ્પર વિરુદ્ધ ધર્મોનો પણ જો એકત્ર સમાવેશ થઈ શકતો હોય તો તો વિરોધ જેવી ચીજ જ દુનિયામાં ન રહે. અર્થાત્ જળથી અગ્નિ વિરુદ્ધ છે એમ કહી શકાશે નહીં. પણ વિરુદ્ધ તો છે જ. તેથી પરસ્પર વિરુદ્ધ ધર્મો એકત્ર રહી શકતા ન હોવાથી એક વિજ્ઞાનમાં પરસ્પર વિરુદ્ધ એવા નીલત્વ-પીતત્વાદિ ધર્મો રહેલા માની શકાતા નથી. (વળી એ ખ્યાલમાં રાખવું કે અગ્નિ-જળનો પરસ્પર વિરોધ વિષય તરીકે નથી, પણ વસ્તુ તરીકે છે. તેથી અગ્નિ-જળ એક જ્ઞાનના વિષય બની શકે છે પણ એ બંને એક જ વિજ્ઞાન બની જાય એવું બની શકતું નથી. એમ નીલ-પીત વગેરે એક (સમૂહાલંબન) વિજ્ઞાનના વિષય બની શકે છે, પણ એક જ વિજ્ઞાનના અભિન્ન આકાર બની શકતા નથી. એટલે...

(1) નીલત્વાદિ ધર્મવાળા પદાર્થોને વિજ્ઞાનથી ભિન્ન એવા વિષય માનવા જોઈએ.

(2) જ્ઞાનને સવિષયક માનવું જોઈએ, અને તેથી સુષુપ્તિ અવસ્થામાં વિષય ન હોવાથી વિજ્ઞાનસ્વરૂપ આત્મા સંભવી શકે નહીં....

(3) માટે વિજ્ઞાનાતિરિક્ત આત્મા માનવો જોઈએ.)

(“સમૂહાલંબનમાં અમે નીલાકાર કે પીતાકાર એકે નહીં માનીએ, એક સ્વતંત્ર ચિત્રાકાર જ માનીશું, તેથી વિરોધ વગેરેનો કોઈ પ્રશ્ન ઊભો નહીં થાય...” બૌદ્ધ આવો બચાવ કરી શકે છે. એટલે હવે નૈયાયિક, સ્મરણની સંગતિ માટે બૌદ્ધ જે વાસનાસંક્રમની વાત કરે છે એને જ મુખ્યત્વે દૂષિત ઠેરવે છે...)

(3) નૈયાયિક - ક્ષણિકવિજ્ઞાનમતમાં જ્ઞાનનાનો સંક્રમ સંભવતો નથી. તમે આપેલું, કસ્તુરીની વાસનાના કપડાંના પડોમાં થતા સંક્રમનું દૃષ્ટાંત અહીં બંધબેસતું નથી. કારણ કે કસ્તુરી હોય તો તો એની વાસના (=સુગંધ) નો સંક્રમ થાય, પણ કસ્તુરી જ ન હોય તો ? પૂર્વનું વિજ્ઞાન ઉત્તરક્ષણે વાસનાસહિત તદ્દન નષ્ટભ્રષ્ટ છે તો એ, એ (ઉત્તર) ક્ષણે ઉત્પન્ન થતા વિજ્ઞાનમાં વાસનાને સંક્રમાવી શી રીતે શકે ?

(બૌદ્ધ - જુઓ, ક્ષણિક વિજ્ઞાન વાસનાને શી રીતે સંક્રમાવે છે... એ રીતની પંચાતમાં નહીં પડવાનું... એણે જે રીતે સંક્રમાવવું હોય એ રીતે સંક્રમાવે... પણ સંક્રમાવે છે એ વાત ચોક્કસ, કારણ કે કાળાંતરે સ્મરણ થાય છે. વળી વિજ્ઞાન દીર્ઘકાળ ઊભું રહીને એ કેમ ન સંક્રમાવે ? એમ કહી શકાતું નથી, કારણ કે સ્વભાવભેદાત્ વસ્તુભેદઃ હોવાથી પ્રથમક્ષણીય ને દ્વિતીયક્ષણીય વસ્તુ અલગ-અલગ હોવાના કારણે ક્ષણિકત્વ માનવું જ પડે છે. તેથી પૂર્વક્ષણ-ઉત્તરક્ષણ વચ્ચે કાલકાલ ભાવ છે અને તેથી પૂર્વક્ષણની વાસના ઉત્તરક્ષણમાં સંક્રમે છે એમ માનવું જ પડે છે.)

(4) નૈયાયિક - તો તો પછી માતાની વાસનાનો પુત્રમાં સંક્રમ માનવો પડશે. કારણ કે માતૃવિજ્ઞાન પુત્રવિજ્ઞાનનું કારણ છે. અને તો પછી ધર્મિષ્ઠમાતાનો પુત્ર અધર્મી હોય એવું દુનિયામાં જોવા મળવું ન જોઈએ... ને માતાએ કરેલા અનુભવોનું પુત્રને સ્મરણ થતું હોય એવું જોવા મળવું જોઈએ.

(પ) બૌદ્ધ : અરે ભગાભાઈ ! અમારું કહેવાનું તો સમજો. ગમે તે કારણની વાસના કાર્યમાં સંક્રમે એવું અમે કહેતાં જ નથી. અમે તો કહીએ છીએ કે ઉપાદાનકારણની વાસના ઉપાદેયમાં સંક્રમે છે. માતા કાંઈ પુત્રવિજ્ઞાનનું ઉપાદાન કારણ નથી કે જેથી તમે કહેલી આપત્તિઓ આવે.

નૈયાયિક - (ઉપાદાનની) વાસનાનો (ઉપાદેયમાં) સંક્રમ (પણ) સંભવતો નથી. કારણ કે વાસના (=સંસ્કાર) એ ગુણ છે. ગુણ નિષ્ક્રિય હોવાથી બીજે જવાની ક્રિયા કરી શકતો નથી. વળી વિજ્ઞાનની જેમ વાસના પણ ક્ષણિક હોવાથી એ ક્ષણાંતરમાં રહી જ નથી, તો જાય શી રીતે ?

(૬) બૌદ્ધ : અરે ! વાસનાનો સંક્રમ એટલે વાસનાને એક ઠેકાણેથી બીજે ઠેકાણે જવાનું એવું અમે કહેતાં જ નથી કે જેથી એ સંક્રમ અસંભવિત બને. પૂર્વ વિજ્ઞાનના સંસ્કાર ઉત્તર વિજ્ઞાનમાં ઉત્પન્ન થઈ જવા એ જ એનો સંક્રમ છે.

નૈયાયિક : એમ એ ઉત્પન્ન થઈ શકતા નથી, કારણ કે એનો કોઈ ઉત્પાદક નથી. (તે પણ એટલા માટે કે સંસ્કાર પ્રતિ સંસ્કાર હેતુ બની શકતા નથી. ને બીજું કોઈ ઉત્પાદક કારણ છે નહીં.)

બૌદ્ધ : અરે, ક્ષણિકવિજ્ઞાન તાદ્દશસંસ્કાર વિશિષ્ટ ઉત્તરવિજ્ઞાનને ઉત્પન્ન કરતું હોવાથી સંસ્કારનું ઉત્પાદક પણ એ જ છે.)

નૈયાયિક : જ્ઞાન તો પ્રતિક્ષણ ભિન્ન હોઈ અનંત છે. તેથી સંસ્કારો પણ અનંત માનવાનું મહાગૌરવ થશે.

(બૌદ્ધ : વચલી ક્ષણોમાં સંસ્કાર ઉત્પન્ન જ થતા નથી. એટલે અનંત માનવા પડતા નથી...)

નૈયાયિક : તો પછી ભાવી કોઈ વિજ્ઞાનક્ષણમાં સ્મરણ શી રીતે થઈ શકશે ?

(૭) **બૌદ્ધ :** જે વિજ્ઞાનક્ષણમાં સ્મરણ થયું તેની પૂર્વવિજ્ઞાનક્ષણમાં એક વિશેષ પ્રકારનો અતિશય માનીએ છીએ. અર્થાત્ આ ઉપાન્ત્યવિજ્ઞાન ક્ષણ, એ પૂર્વની વિજ્ઞાનક્ષણો કરતાં વિશિષ્ટકાર્યજનનની શક્તિરૂપ કંઈક એવી વિશેષતા ધરાવે છે કે જેથી પોતાના પછીની વિજ્ઞાનક્ષણમાં સ્મરણ થઈ શકે.

નૈયાયિક : આવું કુર્વદ્રૂપત્વ તો કોઈપણ ક્ષણમાં ઉત્પન્ન થઈને પછીની ક્ષણમાં સ્મરણ પેદા કરી દેશે...

બૌદ્ધ : ધારો કે ૧૦૦મી વિજ્ઞાનક્ષણમાં સ્મરણ થયું. તો એનું કુર્વદ્રૂપત્વ ધરાવનાર વિજ્ઞાનક્ષણ માત્ર ૯૯મી ક્ષણ જ છે. એટલે ૯૯મી વિજ્ઞાનક્ષણ પણ પૂર્વની ૯૮ ક્ષણો કરતાં વિશિષ્ટ જ છે. એને આવી વિશિષ્ટ ઉત્પન્ન કરવાનું કુર્વદ્રૂપત્વ માત્ર ૯૮મી ક્ષણમાં જ છે, પૂર્વની ૯૭મી ક્ષણોમાં નહીં.... એમ પૂર્વ-પૂર્વની ક્ષણોમાં જાણવું. આમ સ્મરણોત્પાદક કુર્વદ્રૂપત્વ માત્ર ૯૯મી ક્ષણમાં જ ઉત્પન્ન થતું હોઈ પૂર્વની જે તે ક્ષણમાં તે ઉત્પન્ન થવાની આપત્તિ નથી. તેમ જ એ દરેક ક્ષણોમાં સ્મરણોત્પાદક સામગ્રીના બંડલો લઈને ચાલવાની આપત્તિ નથી.]

(૮) **નૈયાયિક :** અમુક ક્ષણમાં જ કુર્વદ્રૂપત્વ ઉત્પન્ન થાય ને અન્ય ક્ષણોમાં નહીં એવું માનવામાં કોઈ પ્રમાણ નથી.

(**બૌદ્ધ :** કાર્યોત્પત્તિરેવ પ્રમાણમ્... કાર્યદર્શનાત્કારણં કલ્પ્યતે.... ૧૦૦મી ક્ષણે જ સ્મરણ થયું એ જ જણાવે છે કે ૯૯મી ક્ષણમાં જ કુર્વદ્રૂપત્વ હોવું જોઈએ. ક્ષેત્રપતિત બીજની ઉત્તરક્ષણમાં અંકુરોત્પત્તિરૂપ કાર્યદર્શન છે એનાથી એ ક્ષેત્રપતિત બીજમાં કુર્વદ્રૂપત્વ ધર્મ સિદ્ધ થઈ જાય છે. જે કુસૂલસ્થ બીજમાં નથી.)

(૯) **નૈયાયિક :** આમાં કલ્પનાગૌરવ છે. દૃશ્યકારણોથી કાર્યોત્પત્તિનું ઉપપાદન થઈ શકે છે તો વધારામાં (કુર્વદ્રૂપત્વ નામનું) અદૃશ્યકારણ માનવું એમાં ગૌરવ સ્પષ્ટ છે. આશય એ છે કે ક્ષેત્રપતિતબીજથી અંકુરોત્પત્તિ થાય છે, કુસૂલસ્થબીજથી એ થતી નથી. આની સંગતિ કરવા માટે તમે ક્ષેત્રપતિતબીજમાં કુર્વદ્રૂપત્વ છે ને કુસૂલસ્થબીજમાં તે નથી એવી કલ્પના કરો છો. પણ આવી કલ્પના વગર પણ આ સંગતિ તો થઈ શકે છે. જેને સહકારીનું સમવધાન હોય એનાથી કાર્યોત્પત્તિ થાય અને જેને સહકારીનું સમવધાન ન હોય એનાથી કાર્યોત્પત્તિ ન થાય. ક્ષેત્રપતિતબીજને ધરણી-સલિલાદિ સહકારીનું સમવધાન હોવાથી અંકુરોત્પત્તિ થાય છે, કુસૂલસ્થબીજને ધરણી-સલિલાદિ સહકારીનું સમવધાન ન હોવાથી અંકુરોત્પત્તિ થતી નથી. તો પછી અતીન્દ્રિય એવું કુર્વદ્રૂપત્વ કલ્પવાની શી જરૂર છે ? અનન્યથાસિદ્ધ-અવશ્યકલૂપ કારણ માટે આ નિયમ છે કે ઇતરસકલસામગ્રીસત્ત્વેઽપિ તદ્વિલમ્બે કાર્યવિલમ્બઃ કુર્વદ્રૂપત્વના વિલંબે કાર્યવિલંબ કાંઈ દેખાતો નથી કે જેથી એને કારણ માનવું પડે. ઊલટું, કુર્વદ્રૂપત્વ હોવા છતાં ધરણી-સલિલાદિ ઇતરસામગ્રી ન હોય તો કાર્યવિલંબ દેખાય છે, માટે ધરણી-સલિલાદિ ઇતરસામગ્રી જ કારણ છે, કુર્વદ્રૂપત્વ નહીં.

બૌદ્ધ : જ્યાં ધરણી-સલિલાદિ નથી ત્યાં અમે કુર્વદ્રૂપત્વ હોવું જાનતા જ નથી. અને એ ન હોવાથી જ કાર્ય થતું નથી.

નૈયાયિક : એટલે એનો અર્થ એ થયો કે જ્યાં ઇતરસામગ્રી હોય ત્યાં કુર્વદ્રૂપત્વ આવે ને એનાથી કાર્ય થાય. જ્યાં ઇતરસામગ્રી ન હોય ત્યાં કુર્વદ્રૂપત્વ ન આવે ને તેથી કાર્ય ન થાય. આવો તમારો મત છે, વળી, પ્રત્યક્ષથી તો કુર્વદ્રૂપત્વ હોવું-ન હોવું દેખાતું નથી. પ્રત્યક્ષથી તો ઇતરસામગ્રી છે-કાર્ય થયું.... નથી-તો કાર્ય ન થયું.... આટલું જ દેખાય છે. ને એટલાથી જ સંગતિ થઈ જાય છે. તો પછી કુર્વદ્રૂપત્વ નામના ફોગટીયા-વચેટીયાને માનવાની જરૂર જ શી છે ? નાહકનું ગૌરવ કરવું...

(મુ.) एतेन क्षणिकशरीरेष्वेव चैतन्यं प्रत्युक्तं, गौरवात्, अतिशये मानाभावाच्च । बीजादावपि सहकारिसमवधानासमवधानाभ्यामेवोपपत्तेः कुर्वद्रूपत्वाकल्पनात् ।

(મુ.) (બૌદ્ધમાં એક મત એવો છે કે ક્ષણિક આત્મવિજ્ઞાન માનવામાં આવા પ્રશ્નો ખડા થતા હોવાથી ક્ષણિકશરીરવિજ્ઞાન જ માનવું જોઈએ, એ જ ચૈતન્યવાન છે. તેથી અતીન્દ્રિય આત્માની કલ્પના પણ ન કરવી પડે. જ્યારે શરીર તો દેખાય છે. વળી શરીર તો ક્ષણેક્ષણે બદલાતું રહે છે. તેથી ક્ષણિકતા પણ અખંડ રહેશે.) एतेन = વાસનાસંક્રમની અનુપપત્તિ વગેરે જે દોષો કદા તેનાથી જ ક્ષણિકશરીરોમાં જ ચૈતન્ય માનવાની વાત નિરસ્ત જાણવી. વળી તેમાં પણ સંસ્કારાનન્ત્ય માનવાનું ગૌરવ થાય છે. તથા પૂર્વક્ષણમાં જ કોઈ અતિશય માનવામાં કોઈ પ્રમાણ નથી. બીજાદિથી (અંકુરોત્પત્તિ થવા - ન થવામાં) પણ સહકારીના સમવધાન-અસમવધાનથી સંગતિ થઈ શકતી હોવાથી કુર્વદ્વૂપત્વની કલ્પના કરાતી નથી.

(મુ.) અસ્તુ તર્હિ ક્ષણિકવિજ્ઞાને ગૌરવાત્ નિત્યવિજ્ઞાનમેવાત્મા, અવિનાશી વાજરેડ્યમાત્મા (બૃહ.૫/૧૪), ‘સત્યં જ્ઞાનમનન્તમ્બ્રહ્મ (તૈત્તિ.આ.વ.અનુ.૧)....’ इत्यादिश्रुतेरिति चेत् ? ન, તસ્ય વિષયાસમ્ભવસ્ય દર્શિતત્વાત્, નિર્વિષયસ્ય જ્ઞાનત્વે માનાભાવાત્, સવિષયત્વસ્યાપ્યનુભવાત્ । અતો જ્ઞાનાદિભિન્નો નિત્ય આત્મેતિ સિદ્ધમ્ ।

(વેદાંતમત)

(મુ.) આમ ક્ષણિકવિજ્ઞાન માનવામાં (અદૃશ્ય એવા કુર્વદ્વૂપત્વની વધારાની કલ્પના વગેરે) ગૌરવ હોવાથી - નિત્યવિજ્ઞાનને જ આત્મા માનો, વળી ‘અવિનાશી વાજરેડ્યમાત્મા, સત્યં જ્ઞાનમનન્તં બ્રહ્મ’ ઇત્યાદિ શ્રુતિથી પણ એ સિદ્ધ થાય છે - આવો વેદાંતીનો મત પણ બરાબર નથી, કારણ કે તે વિજ્ઞાન) સવિષયક હોવું સંભવતું નથી તે આગળ દર્શાવી ગયા છીએ. તે નિર્વિષય હોય તો જ્ઞાનસ્વરૂપ હોવામાં કોઈ પ્રમાણ નથી. વળી સવિષયક હોવાનો અનુભવ પણ થતો નથી. તેથી વિજ્ઞાનાદિથી ભિન્ન નિત્ય આત્મા સિદ્ધ થાય છે.

(વિ.) સ્મરણની અનુપપત્તિ-સંસ્કારાનન્ત્ય-કુર્વદ્વૂપત્વની નિરર્થક કલ્પના આ બધા દોષો વિજ્ઞાનને ક્ષણિક માનવાના કારણે આવે છે. નિત્યવિજ્ઞાન માની લેવામાં આમાંનો એક પણ દોષ રહેતો ન હોવાથી એને જ આત્મા માનવો યોગ્ય છે. વળી એવું માનવામાં ‘અવિનાશી....’ ઇત્યાદિ શ્રુતિ-આગમપ્રમાણ પણ છે જ. આવા વેદાંતીના મતને ગ્રન્થકાર નકારે છે. ગ્રન્થકાર કહે છે કે આત્મા અવિનાશી છે એ વાત તો બરાબર છે. પણ એ જ્ઞાનવાળો છે, જ્ઞાનમય-જ્ઞાનસ્વરૂપ નથી.* કારણ કે જો એ જ્ઞાનસ્વરૂપ હોય તો સવિષયક છે કે નિર્વિષયક ?

વેદાંતી : જ્ઞાનસ્વરૂપ આત્મા સવિષયક છે.

નૈયાયિક : તો એ જગદ્વિષયક છે કે ચર્કિચિદ્વિષયક ? પ્રથમવિકલ્પમાં સર્વજ્ઞત્વાપત્તિ ને બીજા વિકલ્પમાં વિનિગમનાવિરહ છે. આમ હતો વ્યાગ્રસ્તતો નદી નો ઘાટ થતો હોવાથી એને નિર્વિષયક માનશો તો એ જ્ઞાનસ્વરૂપ હોવામાં કોઈ પ્રમાણ નથી.... (કારણ કે જે કાંઈ જ્ઞાન અનુભવાય છે તે સવિષયક જ અનુભવાય છે.)

(વેદાંતી : જ્ઞાનસ્વરૂપ જીવાત્માનો વિષય આખું જગત્ નથી, પણ જગત્માં રહેલો કોઈક પદાર્થ જ છે. કયો પદાર્થ ? એમાં પણ કોઈ વિનિગમનાવિરહ દોષ નથી. કારણ કે જ્યારે જે જીવાત્માને જે વિષયનો અનુભવ હોય ત્યારે તે તદ્વિષયક હોય છે એમ નિર્ણય થઈ શકે છે.)

નૈયાયિક : ‘ઘટસ્ય જ્ઞાનમ્’ વગેરે રીતે જ્ઞાનાદિનો સવિષયકત્વેન જેવો અનુભવ થાય છે એવો ‘ઘટસ્ય આત્મા....’ ‘ઘટસ્ય અહં....’ એવો સવિષયકત્વેન અનુભવ થતો નથી. માટે એને સવિષયક માની શકાય નહીં. વળી સુષુપ્તિ કાળે તથા મુક્તાત્મામાં કોઈ જ્ઞાન ન હોવાથી ત્યાં પણ વિજ્ઞાનસ્વરૂપ આત્મા માની શકાતો નથી. તેથી વિજ્ઞાનાદિથી ભિન્ન નિત્ય આત્મા સિદ્ધ થાય છે.

*જૈનમતે જ્ઞાનનો આત્મા સાથે ભેદાભેદ સંબંધ છે. ભેદ સંબંધ એટલે આત્મા જ્ઞાનવાળો છે ને અભેદ એટલે આત્મા જ્ઞાનસ્વરૂપ છે. જો આત્માને માત્ર જ્ઞાનવાળો જ માનીએ, ને જ્ઞાનસ્વરૂપ ન માનીએ તો આત્માનું પોતાનું કોઈ સ્વરૂપ ન રહેવાથી એ નિઃસ્વરૂપ બની જાય. વળી જે વખતે જ્ઞાન ન હોય તે વખતે આત્મામાં ને જડમાં ફેર શું રહે ? માટે આત્માને જ્ઞાનસ્વરૂપ પણ માનવો જ પડે.

(મુ.) 'સત્યં જ્ઞાનં-ઇતિ તુ બ્રહ્મપરં, જીવે તુ નોપયુજ્યતે, જ્ઞાનાજ્ઞાનસુખિ(ત્વદુઃખિ)ત્વાદિભિર્જીવાનાં ભેદસિદ્ધૌ સુતરામીશ્વરભેદઃ સિદ્ધયતિ । અન્યથા બન્ધ-મોક્ષવ્યવસ્થાઽનુપપત્તેઃ । યોઽપીશ્વરાભેદબોધકો વેદઃ સોઽપિ તદભેદેન તદીયત્વં પ્રતિપાદયંસ્તૌતિ, અભેદભાવનયૈવ યતિતવ્યમિતિ વદતિ । અત એવ 'સર્વે આત્માનઃ સમર્પિતાઃ' ઇતિ શ્રૂયતે ।

(મુ.) 'સત્યં જ્ઞાનં... ઇત્યાદિ શ્રુતિવાક્ય બ્રહ્મપરક છે, જીવ અંગે એનો કોઈ ઉપયોગ નથી. 'જ્ઞાન-અજ્ઞાન, સુખિત્વ-દુઃખિત્વ વગેરેથી જીવોનો ભેદ સિદ્ધ થયે સુતરાં=નિર્વિવાદપણે ઈશ્વરનો ભેદ સિદ્ધ થઈ જાય છે. નહીંતર બન્ધ મોક્ષની વ્યવસ્થા અસંગત થઈ જાય. જે ઈશ્વરનો અભેદ દર્શાવનાર વેદવાક્ય છે તે પણ તેનો અભેદ જણાવવા દ્વારા તદીયત્વનું પ્રતિપાદન કરવા સાથે સ્તવના કરે છે, તથા અભેદભાવનાથી જ પ્રવર્તવું એમ જણાવે છે. તેથી જ બધા આત્માઓ સમર્પિત છે વગેરે વાતો સંભળાય છે.

(વિ.) (વેદાંતી : તમે વેદને માનો છો. વેદમાં કહ્યું છે કે સત્યં જ્ઞાનં.... આત્મા જ્ઞાન સ્વરૂપ છે...)

(૧) નૈયાયિક : આ શ્રુતિ તો બ્રહ્મપરક છે. અર્થાત્ બ્રહ્મનું વર્ણન કરે છે. જીવાત્માનું નહીં. માટે જીવાત્માના સ્વરૂપની વિચારણામાં એનો કોઈ ઉપયોગ નથી.

(વેદાંતી : એકમદ્વિતીયં બ્રહ્મ..... કહ્યું છે તેનું શું ?

નૈયાયિક : એનાથી એક બ્રહ્મસદૃશ અપરબ્રહ્મનો નિષેધ થાય છે. પણ બ્રહ્મથી ભિન્ન કોઈ જીવાત્મા પણ નથી એવો નિષેધ થતો નથી. તે પણ એટલા માટે કે, જીવાત્માઓ કરતાં ઈશ્વરનો ભેદ સિદ્ધ થઈ જાય છે. તે આ રીતે)

(૨) વિશ્વમાં કોઈક જ્ઞાની-કોઈક અજ્ઞાની, કોઈક સુખી-કોઈક દુઃખી વગેરે જુદા જુદા પ્રકારના જીવો જોવા મળે છે. એનાથી જીવાત્માઓ પરસ્પર જુદા જુદા છે એ સિદ્ધ થાય છે. અને એ સિદ્ધ થવા પર, આવા અનંતા જીવાત્માઓ સાથે એક ઈશ્વરનો અભેદ ઘટતો ન હોવાથી (એકનો અનેક સાથે અભેદ ન સંભવે) ભેદ હોવો પણ સિદ્ધ થઈ જાય છે.

જો ઈશ્વરાત્માનો જીવાત્માઓ જોડે અને જીવાત્માઓનો પરસ્પર ભેદ ન માનો તો બંધ-મોક્ષની વ્યવસ્થા જ ખોરવાઈ જશે. તે આ રીતે -

જો ઈશ્વરાત્મા અનાદિશુદ્ધ-મુક્ત છે તો બધા જીવાત્માઓ અનાદિશુદ્ધ-મુક્ત થઈ જાય. ને તો પછી એ ક્યારેય બદ્ધ જ ન હોવાથી મુક્ત પણ ન કહેવાય. (બદ્ધ હોય તે મુક્ત થાય.) અને બ્રહ્મ જો બદ્ધ હોય તો એને અનાદિશુદ્ધ નહીં કહેવાય. તથા એ બદ્ધ બ્રહ્મ ક્યારેય મુક્ત નહીં થાય, કારણ કે જે અનેક જીવાત્માઓ સાથે એ અભેદ ધરાવે છે એમાંના કેટલાક મુક્ત થવા છતાં કેટલાક તો બદ્ધ હોય છે જ. આમ બન્ધ-મોક્ષની વ્યવસ્થા અસંગત થઈ જાય છે.

એટલે બ્રહ્મ તો સદાનો શુદ્ધ-બુદ્ધ-મુક્ત છે. જીવાત્મા બદ્ધ છે. તથા બદ્ધ જીવાત્માની મુક્તિ માટે રચાયેલાં શાસ્ત્રો પરથી પણ ઈશ્વરાત્માથી જીવાત્મા જુદો છે એ સિદ્ધ થઈ જાય છે.

(વેદાંતી : આ શાસ્ત્રો તો જીવાત્માને બ્રહ્મનું સ્વરૂપ સમજાવવા માટે છે.

નૈયાયિક : આવું શાસ્ત્રજ્ઞાન કરે કોણ ? તમારા મતે જીવાત્મા તો કોઈ છે નહીં, ને બ્રહ્મને સ્વયં શુદ્ધ હોવાથી આવા શાસ્ત્રજ્ઞાનની જરૂર નથી....

વેદાંતી : 'તત્ત્વમસિ' 'અહં બ્રહ્માઽસ્મિ' વગેરે વેદવાક્યો જીવાત્મા અને બ્રહ્મના અભેદને જણાવે છે તેનું શું?)

(૩) નૈયાયિક : આ વેદપંક્તિઓ પણ 'તદભેદેન તત્ ત્વમ્' એવું જણાવવા માટે નથી, પણ 'તદીયઃ ત્વમ્' એમ જણાવવા દ્વારા સ્તુતિ કરવા માટે છે. આશય એ છે કે આ સ્તુતિવાક્ય છે, આવા વાક્યો વસ્તુસ્થિતિ નથી બતાવતા, પણ નિંદા-પ્રશંસાદિ કરીને વિધિ-નિષેધનું સૂચન કરનારા હોય છે. જેમ કે,

(1) જે માણસ ભ્રષ્ટાચારી છે તે ચંડાળ છે....

(2) જે માણસ સદાચારી છે તે દેવ છે.....

(1) આ વાક્ય ભ્રષ્ટાચારી માણસ ખરેખર ચંડાળ છે એમ નથી જણાવતું, પણ ‘ચંડાળ જેવો છે’ એમ જણાવી-નિંદા સૂચવી ભ્રષ્ટાચારનો નિષેધ કરે છે. (2) આ વાક્ય સદાચારી માનવીને ખરેખર દેવ હોવો જણાવતું નથી, પણ દેવ જેવો કહી સ્તુતિ કરે છે ને એ દ્વારા સદાચારનું વિધાન કરે છે.

એમ ‘તત્ત્વમસિ’ એ વાક્ય તે પરમબ્રહ્મ એ જ તું છે એવી વાસ્તવિકતા નથી દર્શાવતું, પણ એ પરમબ્રહ્મસદૃશ તું છે એમ સ્તવના કરે છે. અર્થાત્ જીવાત્મામાં રહેલા બ્રહ્માભેદને નહીં પણ બ્રહ્મસાદૃશ્યને જણાવે છે.

વેદાંતી : જીવાત્મામાં બ્રહ્મસાદૃશ્ય રહ્યું છે એવું જણાવવાનું પ્રયોજન શું ?

નૈયાયિક : ચૈતન્યત્વેન ત્વં પરમેશ્વરસમાનોઽસિ તસ્માત્ મોક્ષાર્થં યત્નં કુરુ આ પ્રયોજન છે.

જીવ જેમ જેમ વધુ સમર્પણ કરતો જાય તેમ તેમ વધુ ભક્તિ થાય છે. એમ સમર્પણ કરતાં કરતાં છેવટે હું મારી જાતનું સમર્પણ કરું છું એવો ભાવ પ્રગટે છે. ને ત્યારબાદ એમાં પણ આગળ વધતાં હું તું જ છું એવી ઉત્કૃષ્ટ ભાવના પ્રગટે છે. પણ આ અભેદની પણ ‘અભેદભાવનયૈવ ચ યતિતવ્યમ્’ ઇત્યાદિ દ્વારા ભાવના જ કરવાની કહી છે, વાસ્તવિકતા માનવાની નહીં. આ અભેદની ભાવનાથી માયાનાં બંધનો છૂટવા માટે છે અને આત્મા મુક્ત થવાથી બ્રહ્મમાં લય પામે છે- એટલે કે સર્વસાદૃશ્યથી મળી જાય છે. (ઈશ્વરથી ભેદ-જુદાઈ-દૂરાઈના કારણે માયાનાં બંધનો છે.)

અભેદ એ વાસ્તવિકતા નથી, માટે જ ‘બધા આત્માઓ સમર્પિત થયા છે’ એ વાત સંગત ઠરે.... ભેદ હોય ત્યાં જ સમર્પણ સંભવે, અભેદમાં નહીં.

(મુ.) ‘મોક્ષદશાયામજ્ઞાનનિવૃત્તાવભેદો જાયતિત્યપિ ન, ભેદસ્ય નિત્યત્વેન નાશાસમ્ભવાત્, ^૧ ભેદનાશોઽપિ વ્યક્તિદ્વયં સ્થાસ્યત્યેવ । ન ચ દ્વિત્વમપિ નશ્યતીતિ વાચ્યં, તવ નિર્ઘર્મકે બ્રહ્મણિ સત્યત્વાભાવેઽપિ સત્યસ્વરૂપં તદિતિવત્ દ્વિત્વા-ભાવેઽપિ વ્યક્તિદ્વયાત્મકૌ તાવિતિ સુવચત્વાત્ । ^૨ મિથ્યાત્વાભાવોઽધિકરણાત્મકસ્તત્ર સત્યત્વમિતિ ચેત્ ? એકત્વાભાવો વ્યક્તિદ્વયાત્મકો દ્વિત્વમિત્યપ્યુચ્યતામ્, ^૩ પ્રત્યેકમેકત્વેઽપિ પૃથિવીજલયોર્ન ગન્ધ ઇતિવદુભયં નૈકમિત્યસ્ય સર્વજન-સિદ્ધત્વાત્ ।

(મુ.) વેદાંતી : ‘મોક્ષદશામાં અજ્ઞાન નિવૃત્ત થવાથી અભેદ થઈ જાય છે.

નૈયાયિક : એવું પણ નથી, કારણ કે ભેદ નિત્ય હોવાથી એનો નાશ સંભવતો નથી. ^૧(કદાચ) ભેદનાશ થાય તો પણ બે વ્યક્તિ તો ઊભી જ રહે છે.

વેદાંતી : એ વખતે દ્વિત્વ પણ નાશ પામે છે.

નૈયાયિક : તારા નિર્ઘર્મક(=નિર્ગુણ) બ્રહ્મમાં સત્યત્વનો અભાવ હોવા છતાં જેમ ‘એ સત્યસ્વરૂપ છે’ એમ કહેવાય છે તેમ દ્વિત્વનો અભાવ હોવા છતાં ‘તે બે, બે વ્યક્તિ સ્વરૂપ છે’ એમ કહી શકાય છે.

વેદાંતી : ^૩બ્રહ્મમાં અધિકરણાત્મક જે મિથ્યાત્વાભાવ છે એ જ સત્યત્વ છે....

નૈયાયિક : વ્યક્તિદ્વયાત્મક જે એકત્વાભાવ છે એને જ દ્વિત્વ પણ કહી ને....

^૪બે વ્યક્તિ બન્ને એક-એક હોવા છતાં, જેમ ‘પૃથ્વી-જળ બન્નેમાં ગન્ધ નથી’ એવું કહી શકાય છે તેમ ‘એ બન્ને એક નથી’ એમ કહી શકાય છે એ સર્વજનસિદ્ધ છે. (આ જ એમાં રહેલ એકત્વાભાવ છે.)

(વિ.) વેદાંતી : (૧) સંસારદશામાં જ્ઞાન-અજ્ઞાન, સુખ-દુઃખ વગેરેના કારણે ભલે ભેદ રહ્યો.... મોક્ષમાં એ ન હોવાથી ભલે ને અભેદ થઈ જાય...

નૈયાયિક : જીવાત્માનો સંસારદશામાં જે ભેદ છે તે નિત્ય હોવાથી મુક્ત અવસ્થામાં પણ નાશ પામી શકતો નથી.

(વેદાંતી : જીવાત્મામાં રહેલો ભેદ અન્યોન્યાભાવરૂપ નથી પણ પૃથક્ત્વગુણરૂપ છે, જે નિત્ય ન હોવાથી નાશ પામી શકે છે.)

(૨) **નૈયાયિક :** એ રીતે ભેદ નાશ પામે તો પણ બે વ્યક્તિ તો ઊભી જ રહે છે. અર્થાત્ પહેલાં જો બે વ્યક્તિ હતી તો પછી પણ બે વ્યક્તિ તો રહેવાની જ.

વેદાંતી : મુક્તિમાં બુદ્ધિ વગેરે ગુણોનો નાશ મનાયો છે તો સાથે દ્વિત્વરૂપ સંખ્યા કે જે ગુણ છે તે પણ નાશ પામી જવા દો ને.... ને તેથી બ્રહ્મ સાથે ઐક્ય થઈ જશે.

નૈયાયિક : તમે બ્રહ્મને નિર્ધર્મક માન્યો છે. તેથી એમાં સત્યત્વધર્મ પણ નથી. (નિર્ધર્મકે બ્રહ્મણિ... માં નિર્ધર્મક એવું વિશેષણ સત્યત્વાભાવને જણાવવાના હેતુ તરીકે વપરાયેલું છે એ જાણવું.) અને છતાં તમે સત્ય જ્ઞાનમનન્તં બ્રહ્મ... વગેરે દ્વારા તે બ્રહ્મ સત્યસ્વરૂપ છે એમ કહો છો.... તેમ દ્વિત્વનો અભાવ હોવા છતાં તે બે વ્યક્તિદ્વયાત્મક છે એમ કહી જ શકાય છે.

વેદાંતી : બ્રહ્મમાં જે મિથ્યાત્વાભાવ છે એ જ સત્યત્વ છે. ને તેથી બ્રહ્મને સત્યસ્વરૂપ કહેવાય છે.

(**નૈયાયિક :** પણ નિર્ધર્મકબ્રહ્મમાં મિથ્યાત્વાભાવ જો રહે તો એ પણ એક ધર્મ જ હોવાથી નિર્ધર્મકત્વની હાનિ થશે ને....)

(૩) **વેદાંતી :** મિથ્યાત્વાભાવ અધિકરણાત્મક છે. અર્થાત્ બ્રહ્મમાં રહેલો મિથ્યાત્વાભાવ બ્રહ્મસ્વરૂપ જ છે ને એ જ એને સત્યસ્વરૂપે ઓળખાવે છે.

નૈયાયિક : તો પછી દ્વિત્વ ન હોવા છતાં, એકત્વાભાવ જે છે તે જ વ્યક્તિદ્વયાત્મક છે ને દ્વિત્વ કહેવાય છે એમ પણ માનો ને.... ને તેથી મોક્ષાવસ્થામાં પણ બે વ્યક્તિ તો રહેશે જ.

(**વેદાંતી :** દરેક વ્યક્તિ એક-એક તો હોય જ છે. એટલે કે એમાં એકત્વ તો હોય જ. તો એકત્વાભાવ જ ન હોવાથી એને ‘દ્વિત્વ’ તરીકે કહેવાની વાત જ ક્યાં આવે ? બ્રહ્મમાં મિથ્યાત્વાભાવ તો છે જેને સત્યસ્વરૂપ કહી શકાય છે.)

(૪) **નૈયાયિક :** પૃથ્વીમાં ગન્ધ હોવા છતાં, પૃથ્વી-જળ ઉભયમાં ગંધ છે ? એમ પ્રશ્ન કરાય તો જવાબમાં ‘ના’ જ કહેવાય છે. એમ ઈશ્વરાત્મા અને જીવાત્મા એ પ્રત્યેકમાં (એક-એકમાં) એકત્વ હોવા છતાં એ બન્ને એક છે? એવા પ્રશ્નના જવાબમાં ‘ના’ જ પાડવી પડે - એટલે કે એકત્વનો નિષેધ કરવો પડે છે - આ વાત સર્વજન સિદ્ધ છે. આ જે એકત્વાભાવ સિદ્ધ થાય છે એ જ દ્વિત્વ કહેવાય છે ને વ્યક્તિ બે રહે છે એમ કહેવામાં કારણ બને છે.

(મુ.) ‘યોઽપિ તદાનીમભેદપ્રતિપાદકો વેદઃ સોઽપિ નિર્દુઃખત્વાદિના સામ્યં પ્રતિપાદયતિ, ‘સમ્પદાધિક્યે પુરોહિતોઽયં રાજા સંવૃત્ત ઇતિવત્ । ‘અત એવ ‘નિરજ્જનઃ પરમં સામ્યમુપૈતિ’ ઇતિ શ્રૂયતે । ‘ઈશ્વરોઽપિ ન જ્ઞાનસુખાત્મા, કિન્તુ જ્ઞાનાદ્યાશ્રયઃ, નિત્યં વિજ્ઞાનમાનન્દં બ્રહ્મ (બૃહદા. ૫/૧/૭) ઇત્યાદૌ વિજ્ઞાનપદેન જ્ઞાનાશ્રય એવોક્તઃ, યઃ સર્વજ્ઞઃ સ સર્વવિત્ (મુ. ૧/૧) ઇત્યનુરોધાત્ । ‘આનન્દમ્’ ઇત્યસ્યાપ્યાનન્દવદિત્યર્થઃ, અર્શઆદિત્વાન્મત્વર્થીયોઽચ્-પ્રત્યયઃ, અન્યથા પુલ્લિઙ્ગત્વાપત્તેઃ । ‘આનન્દોઽપિ દુઃખાભાવે ઉપચર્યતે, ભારાદ્યપગમે ‘સુખી સંવૃત્તોઽહમ્’ ઇતિવત્ । ‘અસ્તુ વા તસ્મિન્નાનન્દઃ, ન ત્વસાવાનન્દઃ ‘અસુખમ્’ (બૃહદા. ૫/૮/૮) ઇતિ શ્રુતેઃ । ન વિદ્યતે સુખં યસ્યેતિ કુતો નાર્થઃ? ઇતિ ચેત્ ? ન, ‘ક્લિષ્ટકલ્પનાપત્તેઃ, ‘પ્રકરણવિરોધાત્, આનન્દમિત્યત્ર મત્વર્થીયાન્પ્રત્યયવિરોધાચ્ચેતિ સદ્દક્ષેપઃ ।

(મુ.) 'તદાનીં = મોક્ષાવસ્થામાં અભેદને જણાવનાર જે વેદવચન છે તે પણ નિર્દુઃખત્વાદિ રૂપે સામ્યને જણાવે છે જેમ કે સંપત્તિ વધી જાય તો 'આ પુરોહિત રાજા બન્યો' એમ કહેવાય છે. તેથી જ 'નિરંજન પરમ સામ્યને પામે છે' વગેરે સાંભળવા મળે છે. ઈશ્વર પણ જ્ઞાનાત્મક કે સુખાત્મક નથી, પણ જ્ઞાનાદિનો આશ્રય છે. "નિત્યં વિજ્ઞાનમાનન્દં બ્રહ્મ" ઇત્યાદિમાં પણ 'વિજ્ઞાન' શબ્દથી જ્ઞાનનો આશ્રય જ કહ્યો છે, (જ્ઞાનસ્વરૂપ નહીં). આ વાત 'જે સર્વજ્ઞ છે તે સર્વવિદ્ છે' ઇત્યાદિ વચનને અનુસરીને છે. આનન્દ એવું જે કહ્યું છે એનો 'આનંદવાન' એવો અર્થ છે. અર્શ આદિમાં સમાવિષ્ટ હોવાથી મત્વર્થીય અર્થ પ્રત્યય લાગ્યો છે. અન્યથા આનન્દ શબ્દ પુર્ણિંગમાં આવત. "બ્રહ્મમાં આનંદ જે કહેવાય છે તે પણ (વાસ્તવિક નથી હોતો, પણ) દુઃખાભાવમાં ઉપચારથી કહેવાય છે. જેમ ભાર લઈ લેવાતા 'હું સુખી થયો' એવો અનુભવ થાય છે તેમ. 'અથવા તેમાં ભલે આનંદ હોય પણ તે પોતે આનંદ નથી, કારણ કે 'અસુખમ્' એ રીતે શ્રુતિ છે. "એ શ્રુતિનો જેમાં સુખ નથી તે અસુખમ્ એવો અર્થ શા માટે ન કરવો?" એવી દલીલ યોગ્ય નથી. કારણ કે એમાં બહુવ્રીહિસમાસ કરવાની ક્લિષ્ટ કલ્પના કરવી પડે છે, 'પ્રકરણનો વિરોધ થાય છે, અને આનન્દમ્ માં મત્વર્થીય અર્થ પ્રત્યયનો વિરોધ થાય છે. આ પ્રમાણે વેદાંતમતના નિરાકરણનો સંક્ષેપ જણાવો.

(વિ.) (વેદાંતી : બ્રહ્મવિદ્ બ્રહ્મૈવ ભવતિ વગેરે પંક્તિ મોક્ષદશામાં અભેદને જણાવે છે તેનું શું ?)

(૧) નૈયાયિક : જેમ બ્રહ્મમાં દુઃખ નથી એમ હવે મુક્ત થયેલા જીવાત્મામાં પણ દુઃખ નથી હોતું વગેરે રૂપે સામ્યને જણાવવા માટે જ એ પંક્તિ છે.

(વેદાંતી : જો સામ્ય દર્શાવવું હોય તો 'બ્રહ્મ ઇવ' કહેત, 'બ્રહ્મ એવ' નહીં.)

(૨) નૈયાયિક : ઉત્કટ સામ્ય હોય ત્યારે અભેદનું પ્રતિપાદન પણ કરાય છે. પુરોહિત પણ ખૂબ વૈભવ-સમૃદ્ધિ પામી ગયો હોય તો 'જો આ પુરોહિત રાજા બની ગયો...'

(વેદાંતી : તમારે દ્વૈતવાદ માનવો છે એટલે જે જે અદ્વૈતસૂચક પંક્તિ આવે એનો મન ફાવે તેમ અર્થ કરો છો. બાકી આ પંક્તિ અદ્વૈતને જ જણાવે છે.)

(૩) નૈયાયિક : તમારો રોષ-આક્ષેપ બરાબર નથી, અમારે યેન કેન પ્રકારેણ દ્વૈત સિદ્ધ કરવું છે માટે અમે અર્થ બદલી નાખીએ છીએ એવું નથી, પણ મુક્તાત્મા અને બ્રહ્મ વચ્ચે અભેદ થઈ જતો નથી માત્ર ઉત્કટ સામ્ય થાય છે એ વસ્તુસ્થિતિ છે, માટે જ આવો અર્થ કરીએ છીએ. એટલે જ તો આવી પણ વેદપંક્તિ મળે છે કે - નિરજ્જનઃ પરમં સામ્યમુપૈતિ.... આમાં અવિધાના લેપ વિનાનો નિરંજન બનેલો મુક્તાત્મા બ્રહ્મ સાથે પરમસામ્ય પામે છે. આવું જણાવ્યું છે, 'બ્રહ્મ સાથે અભેદ પામે છે' એવું નહીં.... (વળી ગુરુ-શિષ્ય, જ્ઞાન-અજ્ઞાન, જ્ઞાતા-જ્ઞેય.... આ બધી તત્ત્વવ્યવસ્થા પણ દ્વૈતવાદમાં જ સંભવે છે, અદ્વૈતવાદમાં નહીં. 'બ્રહ્મવિદ્ બ્રહ્મ જ બની' જાય છે' આવું જે કાંઈ શાસ્ત્રમાં લખાયું છે તે જીવાત્માને મોક્ષાર્થ પ્રવૃત્તિ કરવામાં પ્રોત્સાહન મળે એ માટે છે.)

(વેદાંતી : જીવાત્મા ભલે નિત્યવિજ્ઞાનસ્વરૂપ નથી... પણ નિત્યં વિજ્ઞાનમ્.... ઇત્યાદિ દ્વારા ઈશ્વરાત્મા તો નિત્યવિજ્ઞાન-આનંદ સ્વરૂપ હોવો જણાય જ છે ને....

(૪) નૈયાયિક : નહીં, એમાં પણ 'વિજ્ઞાન' શબ્દનો અર્થ જ્ઞાનાશ્રય કરવો ઉચિત છે. કેમ કે તો જ યઃ સર્વજ્ઞઃ સર્વવિત્ આ પંક્તિનો અર્થ સંગત ઠરે. આમાં ઈશ્વરાત્માને સર્વના જાણકાર (=સર્વના જ્ઞાનવાળા) કહ્યા છે. પણ સર્વજ્ઞાનમય નહીં. (જે સર્વવિષયક વિશેષજ્ઞાનવાન છે તે સર્વવિષયક સામાન્યજ્ઞાનવાન છે - આવો એ પંક્તિનો અર્થ છે.) એટલે આ પંક્તિથી ઈશ્વર જ્ઞાનવાન સિદ્ધ થતો હોવાથી નિત્યં વિજ્ઞાનમ્ વગેરે પંક્તિમાં પણ વિજ્ઞાન શબ્દનો અર્થ જ્ઞાનવાન (જ્ઞાનાશ્રય) કરવો જ યોગ્ય છે. તેથી ઈશ્વર જ્ઞાનાત્મક નથી. એમ આનન્દમ્ જે કહ્યું છે એનો અર્થ પણ આનન્દવાન કરવો પડે છે. કારણ કે મૂળ આનન્દ શબ્દ તો પુર્ણિંગ છે, એ નપુંસકલિંગમાં આવે નહીં. પણ અર્શઆદિમ્યોઽચ્ એ પાણિનીય સૂત્રાનુસારે એને મત્વર્થીય અર્થ પ્રત્યય લાગ્યો છે ને તેથી એ વિશેષજ્ઞ બનવાથી

વિશેષ્યવાચક બ્રહ્મ પદને અનુસરીને નપુંસકલિંગમાં આવ્યો છે. માટે એ પણ ઈશ્વરને સુખાત્મક નહીં, પણ સુખવાન્ જણાવે છે.

(વેદાંતી : પણ આ રીતે તમે ઈશ્વરમાં સુખ માનો છો ?)

(૫) નૈયાયિક : આ સુખ પણ જે કહેવાય છે તે વાસ્તવિક સુખ નથી, પણ દુઃખાભાવમાં ઉપચરિત છે. જેમ ભાર હઠાવી લેવા પર હા... આ.... શ એમ સુખનો અનુભવ થાય છે એ કાંઈ વાસ્તવિક સુખ નથી હોતું, પણ ભારના દુઃખનો અભાવ જ હોય છે તેમ.

(વેદાંતી : તો તો ઘટમાં રહેલા દુઃખાભાવનો પણ સુખ તરીકે ઉપચાર કરો ને ! વળી આનંદ તરીકે દુઃખાભાવ સમજવામાં લક્ષણ કરવાનું ગૌરવ પણ છે.)

(૬) નૈયાયિક : તો ભલે ઈશ્વરાત્મામાં આનંદ હોવો સિદ્ધ થતો, પણ એ સ્વયં તો આનંદ સ્વરૂપ નથી જ. કારણ કે બ્રહ્માનું સ્વરૂપ વર્ણવતાં-અનણ અમહત્ અહસ્વં અદીર્ઘ અશરીરં અસ્થૂલં અસુખં, અદુઃખં... કહ્યું છે. આમાં 'અસુખં' કહ્યું છે એ જ જણાવે છે કે એ સુખસ્વરૂપ નથી.

વેદાંતી : ન સુખં ઇતિ અસુખમ્... એવો નજ્જત્પુરુષ ન કરતાં ન વિદ્યતે સુખં યસ્ય.... એવો બહુવ્રીહિ સમાસ કરવો જોઈએ. જેથી એનું સુખ નથી, પણ એ સુખ છે એવો અર્થ થઈ શકશે.

(૭) નૈયાયિક : તત્પુરુષને બદલે બહુવ્રીહિ સમાસ કરવામાં ક્લિષ્ટ કલ્પના છે.

(વેદાંતી : બહુવ્રીહિ અન્યપદપ્રધાન હોવાથી એમાં લક્ષણ કરવી પડે છે જેને તમે ક્લિષ્ટકલ્પના કહો છો. પણ એ દોષ તો નજ્જ તત્પુરુષમાં પણ છે જ. કેમકે એમાં પણ નજ્જની અભાવવાનું લક્ષણ કરવી પડે છે. તે પણ એટલા માટે કે અસુખં બ્રહ્મ વગેરેના સામાનાધિકરણનો નિર્વાહ કરવા માટે સુખાભાવવદ્ બ્રહ્મ એવો અર્થ કાઢવા નજ્જ નો અર્થ અભાવવાન્ કરવો આવશ્યક બને છે.)

(૮) નૈયાયિક : અસુખં જેમાં આવે છે એમાં અન્ય જે અશરીરં વગેરે શબ્દો છે એ બધામાં નજ્જ તત્પુરુષ છે. એટલે આમાં એકમાં જ જો બહુવ્રીહિ માનીએ તો પ્રકરણનો વિરોધ થાય છે. વળી બહુવ્રીહિ કરીએ એટલે એનો અર્થ થાય 'સુખ વિનાના...' તો તો પછી 'આનંદવાળા' એવો અર્થ વિરુદ્ધ થઈ જવાથી આનન્દમ્ શબ્દમાં જે મત્વર્થાય અચ્ પ્રત્યય લાગ્યો છે તે અસંગત જ થઈ જાય... માટે ઈશ્વરાત્માને પણ જ્ઞાનમય સુખમય માની શકાતો નથી એ જાણવું.

(મુ.) 'એતેન - 'પ્રકૃતિઃ કર્ત્રી, પુરુષસ્તુ પુષ્કરપલાશવન્નિર્લેપઃ, કિન્તુ ચેતનઃ, 'કાર્ય-કારણયોરભેદાત્કાર્યનાશો સતિ કાર્યરૂપતયા તન્નાશોઽપિ ન સ્યાદિત્યકારણત્વં તસ્ય, 'બુદ્ધિગતચૈતન્યાભિમાનાન્યથાઽનુપપત્યા તત્કલ્પનમ્ । 'બુદ્ધિશ્ચ પ્રકૃતેઃ પરિણામઃ, સૈવ મહત્તત્ત્વમન્તઃકરણમિત્યુચ્યતે, તત્સત્ત્વાસત્ત્વાધ્યૈ પુરુષસ્ય સંસારાપવગૌ, 'તસ્યા એવેન્દ્રિય-પ્રણાલિકયા પરિણતિર્જ્ઞાનરૂપા ઘટાદિના સમ્બન્ધઃ, 'પુરુષે કર્તૃત્વાભિમાનો બુદ્ધૌ ચૈતન્યાભિમાનશ્ચ ભેદાગ્રહાત્ ।

(સાંખ્યમત)

(મુ.) એતેન = પુરુષને જ્ઞાનવાન્ સિદ્ધ કર્યો એનાથી (તથા આગળ પણ જે દલીલ આપશે એનાથી) સાંખ્યનો નિમ્નોક્ત મત અપાસ્ત જણાવો.

સાંખ્ય : 'પ્રકૃતિ કર્તા છે પુરુષ તો પુષ્કર કમળના પત્રની જેમ નિર્લેપ છે, પણ ચેતન છે. 'કાર્ય-કારણનો અભેદ હોવાથી કાર્યનાશો એનો પણ કાર્યરૂપે નાશ ન થઈ જાય એ માટે એને અકારણ મનાયો છે. 'બુદ્ધિમાં જે ચૈતન્યનું અભિમાન થાય છે તે અન્યથા અસંગત રહેતું હોવાથી પુરુષની કલ્પના કરવામાં આવે છે. 'બુદ્ધિ એ પ્રકૃતિનો પરિણામ છે. તે જ મહત્તત્ત્વ-અંતઃકરણ કહેવાય છે. તેની=બુદ્ધિની

*એતેન નો અન્વય પૃષ્ઠાંક (૧૮૮) પર આવેલા અપાસ્તમ્ સાથે જણાવો.

વિદ્યમાનતા-અવિદ્યમાનતા પર પુરુષના સંસાર-મોક્ષ થાય છે. 'તેની=બુદ્ધિની જ ઇન્દ્રિયપ્રણાલિકા દ્વારા થતી (વિષયાકાર) જ્ઞાનરૂપ પરિણતિ એ ઘટાદિ સાથેનો સંબંધ છે. 'પુરુષમાં કર્તૃત્વનું અભિમાન અને બુદ્ધિમાં ચૈતન્યનું અભિમાન ભેદઅગ્રહના કારણે થાય છે.

(વિ.) પૂર્વે આત્મા જ્ઞાનવાન્ સિદ્ધ કર્યો, એટલે એનાથી જ આત્માને જ્ઞાનશૂન્ય માનનાર સાંખ્યમતનું ખંડન થઈ જાય છે એ સ્પષ્ટ છે. સાંખ્યમત નીચે મુજબ છે.

(૧) સાંખ્ય : પ્રકૃતિ કર્ત્રી છે. એટલે કે આખા જગતનું ઉપાદાન કારણ છે. (પ્રકૃતિનો પરિણામ બુદ્ધિ કર્તા છે.) પુરુષ કમળપત્રવત્ નિર્લેપ છે. અર્થાત્ એમાં કર્તૃત્વ-જ્ઞાતૃત્વ વગેરે ધર્મો નથી. ધર્મ નથી માટે ધર્મનું પરિવર્તન નથી. (પરિવર્તન થાય અને નિત્ય હોય તે પરિણામી નિત્ય કહેવાય.) પુરુષ અપરિણામી છે. માટે કૂટસ્થનિત્ય છે. એ ચેતન છે, અકારણ છે.

[પ્રશ્ન : પુરુષ કેમ (કર્તારૂપ) કારણ નથી ?]

(૨) ઉત્તર : સાંખ્યમતે ઉપાદાન અને કાર્યનો અભેદ છે. અર્થાત્ મૃત્પિંડાદિ ઉપાદાન પોતે જ ઘટાદિ કાર્યરૂપે પરિણમે છે. એટલે પુરુષ જો કારણ બનતો હોય તો એનો કાર્ય સાથે અભેદ થવાથી કાર્યનો નાશ થવામાં પુરુષનો પણ એ રૂપે નાશ થઈ જાય.... ને તો પછી એનું કૂટસ્થનિત્યપણું ન રહે. માટે એને અકારણ મનાયો છે.

[પ્રશ્ન : જે પુરુષમાં કર્તૃત્વ-જ્ઞાન વગેરે કશું નથી એવા કશું ન કરનારા પુરુષને માનવાની જરૂર શી છે ?]

(૩) ઉત્તર : પ્રકૃતિમાંથી જે બુદ્ધિ ઉત્પન્ન થાય છે એને ચેતનોઽહં કરોમિ વગેરે ભ્રમ થાય છે. આમાં અહં કરોમિ=કર્તૃત્વવાન્ આટલો અંશ તો બુદ્ધિનો પોતાનો છે. પણ એમાં ભેગું ચૈતન્ય જે ભાસે છે તે એનું પોતાનું તો નથી... છતાં એ ભાસે છે એટલે કોઈકનું હોવું તો જોઈએ જ. તેથી તેના આશ્રય તરીકે પુરુષની કલ્પના કરાય છે.

[પ્રશ્ન : જ્ઞાન-ઇચ્છા ને કૃતિને જેમ બુદ્ધિના માન્યા છે તેમ ચૈતન્યને પણ બુદ્ધિનું જ માની લ્યો ને !]

ઉત્તર : જ્ઞાનેચ્છાકૃતિ તો નાશ પામે તો પાછા ઉત્પન્ન થઈ શકે છે. ચૈતન્ય જો નાશ પામે તો પાછું ઉત્પન્ન થઈ શકતું નથી. એટલે એને અનિત્ય એવી બુદ્ધિનો પરિણામ ન માનતા કૂટસ્થનિત્ય એવા પુરુષનું જ માનવું પડે છે. આ પુરુષના ચૈતન્યનો બુદ્ધિમાં આરોપ થાય છે. બુદ્ધિ દર્પણ જેવી છે. એમાં ચૈતન્યનું પ્રતિબિંબ પડે છે. અને તેથી ચૈતન્ય બુદ્ધિમાં રહ્યું હોય એવો આરોપ થાય છે. એટલે વસ્તુતઃ એ ચૈતન્યાભિમાન ભ્રમ જ હોય છે. છતાં એની સંગતિ માટે ચૈતન્યના આશ્રય તરીકે પુરુષની કલ્પના કરવી પડે છે.

[પ્રશ્ન : તો પછી બુદ્ધિ શું છે ?]

(૪) ઉત્તર : પ્રકૃતિ સામ્યાવસ્થાપત્ર સત્ત્વ-રજસ્-તમોગુણમય છે. એ જ્યારે વિષમાવસ્થાપત્ર થાય છે ત્યારે બુદ્ધિરૂપ બને છે. આમ બુદ્ધિ એ પ્રકૃતિનો પરિણામ છે. તે મહત્ત્વ કે અન્તઃકરણ એવા નામે પણ ઓળખાય છે. એનો ચેતન સાથે સંયોગ એ જ ચેતનનો સંસારપર્યાય છે ને એનો સંયોગ છૂટી જવો એ જ ચેતનનો મોક્ષ છે. અર્થાત્ નિત્યશુદ્ધ-બુદ્ધ-મુક્તસ્વભાવવાળા પણ પુરુષનો બુદ્ધિના ઉપરાગથી સંસારપર્યાય થાય છે. જેમ સ્વચ્છ એવા પણ સ્ફટિકનો કુસુમોપરાગકૃત રક્તપર્યાય થાય છે. ને કુસુમ ખસી જવા પર એની શુભ્રતા એ એનો સ્વાભાવિક પર્યાય થાય છે. એમ બુદ્ધિનો ઉપરાગ ગયે પુરુષની સ્વાભાવિક અવસ્થા-મોક્ષપર્યાય થાય છે.

[પ્રશ્ન : તો પછી જ્ઞાન શું છે ?]

(૫) ઉત્તર : પ્રવાહી જેવી બુદ્ધિ ઇન્દ્રિય રૂપ નાલિકા દ્વારા બહાર નીકળીને ઘટાદિ વિષયાકાર રૂપે જે પરિણામ પામે છે તે જ 'જ્ઞાન' કહેવાય છે.

[પ્રશ્ન : પણ પુરુષને અહં કરોમિ એ રીતે કર્તૃત્વનો ને બુદ્ધિચેતના' એ રીતે બુદ્ધિમાં ચૈતન્યનો ભાસ થાય છે એનું શું ?]

(૬) ઉત્તર : બુદ્ધિ અને પુરુષ વચ્ચેના ભેદનું જ્ઞાન ન હોવાના આ બધા તોફાનો છે. પ્રકૃતેરહં પૃથક્ આવું ભેદ જ્ઞાન નથી. અનાદિકાળથી આ ભેદાગ્રહ ચાલ્યો આવ્યો છે. આ ભેદાગ્રહ પર જ સંસાર છે. એ જો છૂટી જાય-ભેદ જ્ઞાન થઈ જાય તો સંસારનો નાશ થઈ જાય.

(મુ.) ‘મમેદં કર્તવ્યમિતિ મદંશઃ પુરુષોપરાગો બુદ્ધેઃ સ્વચ્છતયા તત્પ્રતિબિમ્બાદતાત્ત્વિકઃ, દર્પણસ્યેવ મુખોપરાગઃ, ઇદમિતિ વિષયોપરાગઃ, ઇન્દ્રિયપ્રણાલિકયા પરિણતિભેદસ્તાત્ત્વિકઃ, નિઃશ્વાસાભિહતદર્પણસ્યેવ મલિનિમા, કર્તવ્યમિતિ વ્યાપારાંશઃ, તેનાંશત્રયવતી બુદ્ધિઃ, તત્પરિણામેન જ્ઞાનેન પુરુષસ્યાતાત્ત્વિકઃ સમ્બન્ધઃ દર્પણસ્ય મલિનિમ્નેવ મુખસ્યોપ-લબ્ધિરુચ્યતે । જ્ઞાનવત્સુખદુઃસ્વેચ્છાદ્વેષધર્માઽધર્મા અપિ બુદ્ધેરેવ, કૃતિસામાનાધિકરણ્યેન પ્રતીતેઃ । ન ચ બુદ્ધિશ્ચેતના, પરિણામિત્વાત્, ઇતિ મતમપાસ્તમ્ ।

(મુ.) ‘આ મારું કર્તવ્ય છે’ એમાં મદંશ એ પુરુષનો ઉપરાગ (=સંબંધ) છે. બુદ્ધિ સ્વચ્છ હોવાના કારણે એમાં પુરુષનું પ્રતિબિંબ=પુરુષના તાદાત્મ્યનો ભ્રમ થવાથી એ સંબંધ ભાસતો હોવાના કારણે એ અતાત્ત્વિક છે. જેમ કે દર્પણ ને મુખનો સંબંધ. ઇદં(=આ) એ વિષયોપરાગ છે. ઇન્દ્રિયરૂપ નાલિકા દ્વારા બહાર નીકળીને બુદ્ધિનો અયં ઘટઃ ઇત્યાદિ જ્ઞાનરૂપ જે પરિણામ વિશેષ થાય છે એ જ એનો વિષય સાથેનો સંબંધ છે, ને એ તાત્ત્વિક છે. જેમ કે દર્પણ પર શ્વાસના કારણે થયેલી મલિનતા વાસ્તવિક છે. કર્તવ્યમ્ (ઘટનિષ્ક્રિયારૂપ) વ્યાપારાંશ છે. (ઘટઃ કર્તવ્યઃ એવી બુદ્ધિની પરિણતિ એ જ એની સાથેનો વાસ્તવિક સંબંધ છે.) તેથી બુદ્ધિ આવા ત્રણ અંશથી યુક્ત હોય છે. બુદ્ધિના પરિણામ જ્ઞાનની સાથે પુરુષનો, દર્પણની મલિનતાનો મુખ સાથે ભાસતા સંબંધ જેવો જે અતાત્ત્વિક સંબંધ તે ઉપલબ્ધિ કહેવાય છે. જ્ઞાનની જેમ મુખ-દુઃખ-ઇચ્છા-દ્વેષ-ધર્મ-અધર્મ પણ બુદ્ધિના જ છે, કારણ કે કૃતિને સમાનાધિકરણ ભાસે છે. ‘બુદ્ધિ ચેતના નથી, કારણ કે પરિણામી છે.-આવો સાંખ્યમત અપાસ્ત જણવો.

(વિ.) (બુદ્ધિરુપલબ્ધિર્જ્ઞાનમિત્યનર્થાન્તરમ્ (ન્યા.૧-૧-૧૫) સૂત્રાનુસારે નૈયાયિક બુદ્ધિ અને ઉપલબ્ધિનો ભેદ નથી માનતો, તેથી એ સ્પષ્ટ કરવા બુદ્ધિના ત્રણ અંશ જણાવે છે-સત્ત્વનો ઉદ્રેક એ બુદ્ધિની સ્વચ્છતા છે.)

(૧) મમ એમ ષષ્ઠી દ્વારા પુરુષનો સંબંધ ભાસે છે. એ અતાત્ત્વિક છે. ઇદં શબ્દ વિષયને જણાવતો હોવાથી એ વિષયોપરાગ છે. એ વાસ્તવિક છે. આ પુરુષોપરાગ અને વિષયોપરાગથી કર્તવ્ય ઘટાદિનો અવભાસ થાય છે. તેથી આ ‘કર્તવ્યમ્’ એવો નિશ્ચયાત્મક અધ્યવસાય એ વ્યાપારાંશ છે.

આમ બુદ્ધિનો ‘મમેદં કર્તવ્યમ્’ આવો આકાર હોવાથી એ પુરુષસમ્બન્ધ, વિષયસમ્બન્ધ અને વ્યાપારસંબંધ એવા ત્રણ અંશવાળી છે. દર્પણમાં રહેલો ડાઘ મુખ પર ભાસે છે. મુખ સાથેનો એનો આ અતાત્ત્વિક સંબંધ હોય છે. વસ્તુતઃ કાંઈ મુખ પર ડાઘ હોતો નથી. એમ પુરુષનો, બુદ્ધિની પરિણતિ રૂપ (અયં ઘટઃ વગેરે) જ્ઞાન સાથે વાસ્તવિક સંબંધ નથી. છતાં ‘ચેતનોઽહં (ઘટં) જ્ઞાનામિ’ આ રીતે પુરુષ સાથે જ્ઞાનના સંબંધનો આરોપ થાય છે. પુરુષનો જ્ઞાન સાથેનો આ અતાત્ત્વિક સંબંધ એ ઉપલબ્ધિ છે. (નહીં કે બુદ્ધિ સ્વયં ઉપલબ્ધિ છે...)

બુદ્ધિ કર્તા હોવાથી કૃતિ તો બુદ્ધિનો જ ધર્મ છે. વળી ‘જ્ઞાતાઽહં કર્તા’ એવી પ્રતીતિ જ્ઞાન અને કૃતિનું સામાનાધિકરણ દર્શાવે છે. માટે જ્ઞાન પણ બુદ્ધિનો જ ધર્મ છે. એ જ રીતે ‘સુખ્યહં કર્તા’ વગેરે પ્રતીતિઓ મુખ-દુઃખ-ઇચ્છા-દ્વેષ-ધર્મ અને અધર્મ ને પણ કૃતિસમાનાધિકરણ હોવા જણાવે છે. માટે એ પણ બુદ્ધિના જ છે. (અદૃષ્ટ અતીન્દ્રિય હોવાથી એની સીધી પ્રત્યક્ષાત્મક પ્રતીતિ ન થાય, પણ ‘ધાર્મિકોઽહં કરોમિ’ વગેરે ઉપનીતભાનરૂપ પ્રતીતિ જણાવી.)

(પ્રશ્ન : જેમ જ્ઞાતાઽહં કરોમિ વગેરે પ્રતીતિબલાત્ જ્ઞાનને બુદ્ધિનો ધર્મ માનો છો તેમ ‘ચેતનોઽહં કરોમિ’ એવી પ્રતીતિબલાત્ ચેતનાને પણ બુદ્ધિનો ધર્મ માનો ને !)

(૨) ઉત્તર : બુદ્ધિમાં ચેતના (ચૈતન્ય) માની શકાય નહીં, કારણ કે બુદ્ધિ પરિણામી છે, ચૈતન્ય અપરિણામી છે. (આમ સાંખ્યમતનો પૂર્વપક્ષ પૂર્ણ થયો. इति मतमपास्तम् કહીને ગ્રન્થકારે એનું નિરાકરણ સૂચવ્યું છે.)

(મુ.) કૃત્યદૃષ્ટભોગાનામિવ ચૈતન્યસ્યાપિ સામાનાધિકરણ્યપ્રતીતેઃ, તદ્ભિન્ને માનાભાવાચ્ચ । ‘ચેતનોઽહં કરોમિ’ इति प्रतीतिश्चैतन्यांशे भ्रम इति चेत् ? कृत्यंशेऽपि किं नेष्यते ? अन्यथा बुद्धेर्नित्यत्वे मोक्षाभावः, अनित्यत्वे तत्पूर्वम-संसारापत्तिः । नन्वचेतनायाः प्रकृतेः कार्यत्वात् बुद्धेरचेतनत्वं, कार्यकारणयोस्तादात्म्यादिति चेत् ? न, असिद्धेः, ‘कर्तुर्जन्यत्वे मानाभावात्, वीतरागजन्मादर्शनादनादित्वं, अनादेर्नाशासम्भवान्नित्यत्वम्, तत् किं प्रकृत्यादिकल्पनेन?

न च -

प्रकृतेः क्रियमाणानि गुणैः कर्माणि सर्वशः ।

अहंकारविमूढात्मा कर्ताऽहमिति मन्यते ॥ (ભગવદ્ગીતા ૩-૨૭) इत्यनेन विरोध इति वाच्यं, ‘प्रकृतेः अदृष्टस्य गुणैः=अदृष्टजन्यैरिच्छादिभिः, कर्ताऽहमिति-कर्ताऽहमेवेत्यस्य तदर्थत्वात्, ‘‘तत्रैवं सति कर्तारमात्मानं केवलं तु यः’’ (ભગવદ્ગીતા) इत्यादि वदता भगवता प्रकटीकृतोऽयमुपरिष्ठादाशय इति सङ्क्षेपः ।

(સાંખ્યમતખંડન)

(મુ.) (સાંખ્યમત અપાસ્ત જણાવો, કારણ કે) કૃતિ-અદૃષ્ટ અને ભોગની જેમ ચૈતન્યના પણ સામાનાધિકરણ્યની પ્રતીતિ થતી હોવાથી (એ પણ કર્તાનો જ ધર્મ છે.) વળી તદ્ભિન્ન=કર્તૃભિન્ન ચેતન હોવામાં કોઈ પ્રમાણ પણ નથી. ‘ચેતનોઽહં કરોમિ’ એવી પ્રતીતિ ચૈતન્યઅંશમાં ભ્રમ છે.’ એમ જો કહો છો તો કૃતિઅંશમાં પણ એને ભ્રમ કેમ નથી માનતા ? અન્યથા (=કર્તા અને ચેતનને ભિન્ન માનો તો) (કર્તા એવી) બુદ્ધિ નિત્ય હશે તો મોક્ષાભાવ થશે અને અનિત્ય હશે તો બુદ્ધિની ઉત્પત્તિ પૂર્વે અસંસાર હોવાની આપત્તિ આવશે. ‘અચેતન એવી પ્રકૃતિનું કાર્ય હોવાથી બુદ્ધિ અચેતન છે, કારણ કે કાર્ય-કારણનું તાદાત્મ્ય હોય છે.’ એવી શંકા યોગ્ય નથી, કારણ કે (કર્તા એવી) બુદ્ધિ પ્રકૃતિજન્ય છે એવો હેતુ અસિદ્ધ છે, ‘તે પણ એટલા માટે કે કર્તા જન્ય હોવામાં કોઈ પ્રમાણ નથી. વીતરાગનો જન્મ દેખાતો નથી. (તેથી કર્તા) અનાદિ હોય છે. ને અનાદિ (ભાવ)નો નાશ અસંભવિત હોવાથી એ નિત્ય છે. તેથી પ્રકૃતિ વગેરેની કલ્પનાથી સર્થ.

સાંખ્ય : ભગવદ્ગીતામાં કહ્યું છે કે - ‘‘પ્રકૃતિના (=માયાના) ગુણોથી (=સત્ત્વ-રજસ્-તમોગુણ વડે) બધા કર્મો કરાય છે. (પણ) અહંકાર વિમૂઢાત્મા હું આ બધાનો કર્તા છું. એમ માને છે.’’ જો પ્રકૃતિ વગેરે નહીં માનો અને પુરુષને કર્તા માનશો તો આ વચનનો વિરોધ થશે તેનું શું ?

‘નૈયાયિક : (તમે આ શ્લોકનો અર્થ બરાબર કર્યો નથી, માટે વિરોધ ભાસે છે. એનો અર્થ આવો છે-) પ્રકૃતિ=અદૃષ્ટ એનાં ગુણ = અદૃષ્ટજન્ય ઇચ્છા વગેરે. તથા એ શ્લોકમાં કર્તાઽહમ્ એવું જે કહ્યું છે એનો અર્થ કર્તાઽહમેવ એવો છે. ‘‘તેમાં આવું હોવા છતાં જે માત્ર પોતાની જાતને કર્તા માને છે....’’ ઇત્યાદિ કહેતા ભગવાને આગળ આવો અભિપ્રાય પ્રકટ કર્યો છે. આ પ્રમાણે સાંખ્યમતના નિરાકરણનો સંક્ષેપ જણાવો.

(વિ.) નૈયાયિક : કૃતિ સમવાયસંબંધથી જ્યાં રહી હોય ત્યાં જ અદૃષ્ટ ઉત્પન્ન કરે છે, ને અદૃષ્ટ સમવાયસંબંધથી જ્યાં રહ્યું હોય ત્યાં જ ભોગ ઉત્પન્ન કરે છે. (આમાં ભોગ=સુખ-દુઃખનો સાક્ષાત્કાર) આમ કૃતિ-અદૃષ્ટ-ભોગનું સામાનાધિકરણ્ય તો છે જ. ‘ચેતનોઽહં કરોમિ’ એવી પ્રતીતિ ચૈતન્યનું પણ સામાનાધિકરણ્ય જણાવે છે. માટે જે કર્તા છે એ જ ચેતન પુરુષ છે એમ માનવું આવશ્યક છે. વળી, ચેતનોઽહં કરોમિ, ચેતનોઽહં જાનામિ આવી બધી પ્રતીતિઓ જ ચેતન તત્ત્વમાં પ્રમાણભૂત છે. આ બધાને ચૈતન્યાંશમાં ભ્રમાત્મક કહી દેશો તો, ‘કર્તાથી ભિન્ન હું ચેતન છું’ એવી તો કોઈ પ્રતીતિ, કર્તૃભિન્ન ચેતનને જણાવવા માટે પ્રમાણરૂપ છે નહીં. માટે ચેતનોઽહં કરોમિ પ્રતીતિને અનુસરીને ચેતનને જ કર્તા માનવો જોઈએ.

સાંખ્ય : એ પ્રતીતિ તો, ‘કર્તૃત્વાશ્રયઃ ન ચેતનઃ, જન્યધર્માશ્રયત્વાત્, ઘટવદ્ એવા અનુમાનથી બાધિત હોવાથી ચૈતન્યાંશમાં ભ્રમરૂપ છે.

નૈયાયિક : એના કરતાં બુદ્ધિઃ કર્તૃત્વાભાવવતી, જન્યધર્માશ્રયત્વાત્, ઘટવદ્ એવા અનુમાનથી બાધિત માનીને એ પ્રતીતિને કૃતિઅંશમાં ભ્રમરૂપ કેમ નથી માનતા ?

એટલે વસ્તુતઃ એ પ્રતીતિ બેમાંથી એકે અંશમાં ભ્રમરૂપ ન હોવાથી જે કર્તા છે એ જ ચેતન છે એ સ્પષ્ટ છે. છતાં, તમારે બુદ્ધિને જ કર્તા માનવી હોય તો અમારો પ્રશ્ન છે કે આ બુદ્ધિ નિત્ય છે કે અનિત્ય ?

જો નિત્ય હશે તો પુરુષનો ક્યારેય મોક્ષ નહીં થાય. (કારણ કે તમારા મતે બુદ્ધિની હાજરીથી જ પુરુષનો સંસાર છે.) જો અનિત્ય હશે તો (બુદ્ધિને જન્ય માનવાની હોવાથી એની ઉત્પત્તિ) પૂર્વે પુરુષનો સંસાર હતો નહીં એમ માનવું પડશે. (ને તો પછી, ક્યારેય પુરુષનો સંસાર માની શકાશે નહીં, કારણ કે એવા શુદ્ધ જીવને-મુક્તજીવની જેમ ક્યારેય બુદ્ધિ વગેરે ઉત્પન્ન થઈ શકતા નથી.)

સાંખ્ય : બુદ્ધિઃ અચેતના, અચેતનપ્રકૃતિજન્યત્વાત્, ઘટવદ્ આ અનુમાન જણાવે છે કે કર્તા એવી બુદ્ધિમાં ચૈતન્ય સંભવે નહીં.

નૈયાયિક : આ અનુમાનનો હેતુ અસિદ્ધ છે.

(સાંખ્ય : અમે એ હેતુ સિદ્ધ કરી આપીએ.

બુદ્ધિઃ જન્યા કૃત્યાદિપરિણામવત્ત્વાત્... કૃતિ વગેરે પરિણામો જન્ય છે, માટે બુદ્ધિ પણ જન્ય છે. હવે જો એ જન્ય છે તો એનું કોઈ કાયમી કારણ જોઈએ. જે પ્રકૃતિ છે. એટલે બુદ્ધિમાં પ્રકૃતિજન્યત્વ હેતુ સિદ્ધ થઈ ગયો.)

(૧) **નૈયાયિક :** જો બુદ્ધિ કર્તા હોય તો એને જન્ય માની જ ન શકાય. કારણ કે કર્તા જન્ય હોવામાં કોઈ પ્રમાણ નથી. (ઉપરથી કર્તાને અનાદિ સિદ્ધ કરી આપે એવો તર્ક છે. તે આ રીતે) વીતરાગજન્માદર્શનાદ્ આ ન્યાયસૂત્ર છે. એનો અર્થ છે સરાગનો જ જન્મ થાય છે. (આત્માને કૃતિ વગેરે પરિણામ થવા પર રાગ થાય છે, રાગના કારણે અદૃષ્ટ પેદા થાય છે, અદૃષ્ટના કારણે જન્મ મળે છે. માટે જન્મ સરાગનો જ હોય છે, વીતરાગનો નહીં.) સરાગજીવ સ્તનપાનની પ્રવૃત્તિ કરે છે એની સંગતિ માટે પૂર્વે જણાવી ગયા મુજબ ઇષ્ટસાધનતાના સ્મરણ-સંસ્કાર-પૂર્વઅનુભવ... આ બધા માટે અનાદિકાલીન જન્મપરંપરા માનવી પડે છે. આમ કર્તા અનાદિ હોવો સિદ્ધ થાય છે. વળી અનાદિ ભાવનો નાશ હોતો નથી, તેથી એ અનંત સિદ્ધ થવાથી નિત્ય સિદ્ધ થાય છે. તેથી કર્તૃત્વ નિત્ય એવા આત્મામાં જ માની શકાય, જન્ય એવી બુદ્ધિમાં નહીં. તેથી પ્રકૃતિ વગેરેની કલ્પના નકામી છે.

સાંખ્ય : પણ તો પછી, “પ્રકૃતિના ગુણોથી કર્મો કરાય છે, પણ અહંકાર વિમૂઢાત્મા ‘હું કર્તા છું’ એમ માને છે.” આવું ભગવદ્ગીતામાં જે કહ્યું છે તેનો વિરોધ થશે તેનું શું ?

(૨) **નૈયાયિક :** એ શ્લોકનો વાસ્તવિકાર્થ આવો છે - અદૃષ્ટના (સ્વજન્ય) ઇચ્છા વગેરે ગુણોથી કર્મો કરાય છે. પણ અહંકારવિમૂઢાત્મા ‘હું જ આ બધાનો કર્તા છું.’ એમ માને છે. અર્થાત્ ‘હું કર્તા છું’ એવું માનવામાં મૂઢતા નથી, પણ ‘હું જ કર્તા છું’. એવું માનવામાં મૂઢતા છે.

(સાંખ્ય : એ શ્લોકમાં તો એવ કાર છે નહીં, તમે ક્યાંથી ઉપાડી લાવ્યા ?)

નૈયાયિક : એવ કાર છે નહીં, પણ છતાં આવું જ જણાવવાનો ભગવાનનો આશય છે. આ આશય ભગવાને આગળ સ્વયં પ્રકટ કર્યો છે.

અધિષ્ઠાનન્તથા કર્તા કારણઞ્ચ પૃથગ્વિધમ્ ।

વિવિધાશ્ચ પૃથક્ ચેષ્ટા દૈવં ચૈવાત્ર પશ્યમમ્ ॥ ભગવદ્ગીતા ॥

(૩) આ પ્રમાણે પાંચ કારણો બતાવી પછી કહ્યું છે કે ‘આવું હોવા છતાં જે માત્ર પોતાને કર્તા...’ વગેરે. એટલે આત્માના કર્તૃત્વનો નિષેધ અભિપ્રેત નથી. પણ માત્ર આત્માનું કર્તૃત્વ માનવાનો નિષેધ જ અભિપ્રેત છે એ સ્પષ્ટ છે. માટે પુરુષ જ કર્તા-જ્ઞાતા-ચેતન હોવાથી સાંખ્યમત બરાબર નથી.

(કા.) ધર્માધર્માશ્રયોઽધ્યક્ષો વિશેષગુણયોગતઃ ॥૪૯॥

(મુ.) ધર્માધર્મેતિ । આત્મેત્યનુષ્જયતે । શરીરસ્ય તદાશ્રયત્વે દેહાન્તરકૃતકર્મણાં દેહાન્તરેણ ભોગાનુપપત્તેઃ । વિશેષેતિ । યોગ્યવિશેષગુણસ્ય જ્ઞાનસુખાદેઃ સમ્બન્ધેનાત્મનઃ પ્રત્યક્ષત્વં સમ્ભવતિ, ન ત્વન્યથા, અહં જાનેઽહં કરોમીત્યાદિપ્રતીતેઃ ॥૪૯॥

(સામાન્યથી આત્મસિદ્ધિ)

(કા.) આત્મા ધર્મ-અધર્મનો આશ્રય છે. વિશેષગુણના યોગે પ્રત્યક્ષ છે.

(મુ.) આત્મા એમ સંબંધ બેસવો. (એટલે કે આત્મા ધર્મ-અધર્મનો આશ્રય છે.) શરીરને તેનો આશ્રય માનવામાં આવે તો અન્ય શરીરથી=પૂર્વજન્મના શરીરથી કરેલા કર્મોને અન્યશરીરથી=આ ભવના શરીરથી ભોગવવા અશક્ય બની જાય. (કારણ કે પૂર્વશરીરના નાશ સાથે જ તત્સમવેત અદૃષ્ટનો નાશ થઈ ગયો હોય છે.) જ્ઞાન-સુખ વગેરે યોગ્યવિશેષગુણના સંબંધથી આત્માનું પ્રત્યક્ષ થઈ શકે છે, એ વગર નહીં, કારણ કે ‘હું જાણું છું’ ‘હું કરું છું’ એવી પ્રતીતિઓ થાય છે, માત્ર ‘હું’ એવી પ્રતીતિ નહીં. ॥૪૯॥

(કા.) પ્રવૃત્ત્યાદ્યનુમેયોઽયં રથગત્યેવ સારથિઃ ।

અહંકારસ્યાશ્રયોઽયં મનોમાત્રસ્ય ગોચરઃ ॥ ૫૦ ॥

વિભુર્બુદ્ધ્યાદિગુણવાન્ બુદ્ધિસ્તુ દ્વિવિધા મતા ।

(મુ.) પ્રવૃત્ત્યેતિ । અયમાત્મા પરદેહાદૌ પ્રવૃત્ત્યાદિનાઽનુમીયતે । પ્રવૃત્તિરત્ર ચેષ્ટા, જ્ઞાનેચ્છાપ્રયત્નાદીનાં દેહેઽભાવ-સ્વોક્તપ્રાયત્વાત્, ચેષ્ટાયાશ્ચ પ્રયત્નસાધ્યત્વાત્ ચેષ્ટ્યા પ્રયત્નવાનાત્માઽનુમીયત ઇતિ ભાવઃ । અત્ર દૃષ્ટાન્તમાહ-રથેતિ । યદ્યપિ રથકર્મ ચેષ્ટા ન ભવતિ, તથાપિ તેન કર્મણા સારથિર્યથાઽનુમીયતે, તથા ચેષ્ટાઽઽત્મકેન કર્મણા પરાત્માઽનુમીયતે ઇતિ ભાવઃ । અહંકારસ્યેતિ અહંકારઃ=અહમિતિ પ્રત્યયઃ, તસ્યાશ્રયઃ=વિષયઃ આત્મા, ન શરીરાદિરિતિ । મન ઇતિ । મનોભિન્નેન્દ્રિયજન્યપ્રત્યક્ષાવિષયઃ, માનસપ્રત્યક્ષવિષયશ્ચેત્યર્થઃ, રૂપાદ્યભાવેનેન્દ્રિયાન્તરાયોગ્યત્વાત્ ॥૫૦॥ વિભુરિતિ । વિભુત્વં=પરમમહત્પરિમાણવત્ત્વં, તત્ત્વ પૂર્વમુક્તમપિ સ્પષ્ટાર્થમુક્તમ્ । બુદ્ધ્યાદિગુણવાનિતિ । બુદ્ધિ-સુખ-દુઃખેચ્છાદય-શ્ચતુર્દશ ગુણાઃ પૂર્વમુક્તા વેદિતવ્યાઃ ।

(કા.) આ આત્મા પ્રવૃત્તિ વગેરેથી અનુમેય છે, જેમ કે રથગતિથી સારથિ. આ આત્મા અહંકારનો આશ્રય=વિષય છે અને મનોમાત્રનો વિષય છે, તથા વિભુ છે, બુદ્ધિ વગેરે ગુણોવાળો છે. એમાં બુદ્ધિ બે પ્રકારે કહેવાયેલી છે.

(મુ.) આ આત્મા પરશરીરાદિમાં પ્રવૃત્તિ વગેરે હેતુથી અનુમાન કરાય છે. ‘પ્રવૃત્તિ’ અહીં ચેષ્ટા લેવી, કારણ કે જ્ઞાન-ઇચ્છા-પ્રયત્ન વગેરેનો શરીરમાં અભાવ હોય છે એ વાત પૂર્વે (ચાર્વાકમત ખંડન વખતે) લગભગ કહેવાઈ ગઈ છે. (એટલે પ્રવૃત્તિનો અર્થ પ્રયત્ન જ લઈએ તો હેતુ સ્વરૂપાસિદ્ધ થાય.) ચેષ્ટા તો શરીરમાં રહી છે. એનાથી આત્મા શી રીતે સિદ્ધ થાય ? આ રીતે ચેષ્ટા પ્રયત્નજન્ય છે. તેથી ચેષ્ટાથી (એના કારણભૂત) પ્રયત્નનો આશ્રય એવો આત્મા અનુમાન કરાય છે. (પરશરીર આત્માધિષ્ઠિત, ચેષ્ટાદિમત્ત્વાત્, મચ્છરીરવત્ આવો અનુમાન પ્રયોગ જાણવો.)

આ અનુમાનમાં દૃષ્ટાન્ત આપ્યું છે રથગતિ.... ઇત્યાદિ. જો કે રથની ક્રિયા એ ચેષ્ટા નથી, છતાં, તે ક્રિયાથી જેમ (રથમાં અધિષ્ઠિત) સારથિનું અનુમાન કરાય છે તેમ ચેષ્ટાત્મક ક્રિયાથી પરાત્માનું અનુમાન થાય છે. (સારથિનું અનુમાન આવું જાણવું-

ગચ્છન્ રથઃ સારથ્યધિષ્ઠિતઃ, ગતિમત્વાત)

અહંકારઃ = અહં એવી પ્રતીતિ, એનો આશ્રય = વિષય. અર્થાત્ ‘અહં’ એવી પ્રતીતિનો વિષય આત્મા છે, નહીં કે શરીરાદિ. (વળી એ મનોમાત્રનો વિષય છે એટલે કે) મનોભિન્ન ઇન્દ્રિયજન્ય પ્રત્યક્ષનો અવિષય છે અને માનસપ્રત્યક્ષનો વિષય છે, કારણ કે (આત્મામાં) રૂપ વગેરેનો અભાવ હોવાથી એ અન્ય (ચક્ષુ વગેરે) ઇન્દ્રિયને અયોગ્ય છે. ॥૫૦॥ આત્મા વિભુ છે એટલે કે પરમમહત્પરિમાણવાળો છે. આ વાત પૂર્વે કહેવાઈ ગઈ હોવા છતાં સ્પષ્ટતા માટે અહીં કહી છે. બુદ્ધિ વગેરે ગુણોવાળો છે. ‘બુદ્ધિ વગેરે’ એટલે બુદ્ધિ-સુખ-દુઃખ-ઇચ્છા વગેરે પૂર્વે કહેલા ૧૪ ગુણો જાણવા.

(કા.) અનુભૂતિઃ સ્મૃતિશ્ચ સ્યાદનુભૂતિશ્ચતુર્વિધા ॥ ૫૧ ॥

પ્રત્યક્ષમપ્યનુમિતિસ્તથોપમિતિશબ્દજે ।

(મુ.) અત્રૈવ પ્રસન્નાત્કતિપયં બુદ્ધેઃ પ્રપન્નં દર્શયતિ-બુદ્ધિસ્તિત્વિતિ । દ્વૈવિધ્યં વ્યુત્પાદયતિ-અનુભૂતિરિતિ । એતાસાં ચત્તસૃણાં કરણાનિ ચત્વારિ ‘પ્રત્યક્ષાનુમાનોપમાનશબ્દાઃ પ્રમાણાનિ’ (૧-૧-૩) ઇતિ સૂત્રોક્તાનિ વેદિતવ્યાનિ । ‘ઇન્દ્રિયજન્યં જ્ઞાનં પ્રત્યક્ષમ્ । યદ્યપિ મનોરૂપેન્દ્રિયજન્યં સર્વમેવ જ્ઞાનં, તથાડપીન્દ્રિયત્વેન રૂપેણેન્દ્રિયાણાં યત્ર જ્ઞાને કરણત્વં તત્પ્રત્યક્ષમિતિ વિવક્ષિતમ્ । ઈશ્વરપ્રત્યક્ષં તુ ન લક્ષ્યમ્ ’ ઇન્દ્રિયાર્થસન્નિકર્ષોત્પન્નં જ્ઞાનમવ્યપદેશ્યમવ્યભિચારિ વ્યવસાયાત્મકં પ્રત્યક્ષમ્’ (ન્યાયસૂત્ર - ૧-૧-૪) ઇતિ સૂત્રે તથૈવોક્તત્વાત્ । ‘અથવા જ્ઞાનાકરણકં જ્ઞાનં પ્રત્યક્ષમ્ । અનુમિતૌ વ્યાપ્તિજ્ઞાનસ્ય, ઉપમિતૌ સાદૃશ્યજ્ઞાનસ્ય, શાબ્દબોધે પદજ્ઞાનસ્ય, સ્મૃતાવનુભવસ્ય કરણત્વાત્તત્ર તત્ર નાતિવ્યાપ્તિઃ । इदं लक्षणमीश्वरप्रत्यक्ष-साधारणम् ।

(બુદ્ધિનું નિરૂપણ)

(કા.) (બુદ્ધિના બે પ્રકાર) અનુભૂતિ અને સ્મૃતિ છે. અનુભૂતિ ચાર પ્રકારે છે. પ્રત્યક્ષ, અનુમિતિ, ઉપમિતિ અને શાબ્દબોધ.

(મુ.) અહીં જ પ્રસંગવશાત્ બુદ્ધિનું કંઈક નિરૂપણ કરે છે. બુદ્ધિની દ્વિવિધતા દર્શાવે છે-અનુભૂતિ અને સ્મૃતિ, એમાં અનુભૂતિના જે ચાર પ્રકાર છે એના ચાર કરણો ‘પ્રત્યક્ષ-અનુમાન-ઉપમાન અને શબ્દ પ્રમાણ છે’ એ સૂત્રમાં કહેલાં (પ્રત્યક્ષ વગેરે પ્રમાણો) જાણવા. ‘ઇન્દ્રિયજન્યજ્ઞાન પ્રત્યક્ષ છે. જો કે બધું જ્ઞાન મનોરૂપ ઇન્દ્રિયજન્ય હોય છે, તો પણ ઇન્દ્રિયરૂપે ઇન્દ્રિયો જે જ્ઞાનમાં કરણ બની હોય તે પ્રત્યક્ષ... એવી વિવક્ષા જાણવી. ઈશ્વરપ્રત્યક્ષ આ લક્ષણનું લક્ષ્ય નથી. કારણ કે ‘ઇન્દ્રિયાર્થ...’ ઇત્યાદિ સૂત્રમાં પણ એ રીતે જ (ઈશ્વરપ્રત્યક્ષભિન્ન પ્રત્યક્ષનું જ) લક્ષણ કહ્યું છે. ‘અથવા ‘જ્ઞાનાકરણકં જ્ઞાન પ્રત્યક્ષ’ આવું લક્ષણ જાણવું. અનુમિતિમાં વ્યાપ્તિજ્ઞાન, ઉપમિતિમાં સાદૃશ્યજ્ઞાન, શાબ્દબોધમાં પદજ્ઞાન અને સ્મૃતિમાં અનુભવ કરણ હોવાથી તે બધામાં અતિવ્યાપ્તિ નથી. આ લક્ષણ ઈશ્વરપ્રત્યક્ષને પણ આવરી લે છે.

(વિ.) (આત્મનિરૂપણ પૂર્ણ થયા પછી મનનું નિરૂપણ કરવું જોઈએ. છતાં આત્માના બુદ્ધિ વગેરે ગુણો કહ્યા એટલે બુદ્ધિનું સ્મરણ થયું. તેથી ‘સ્મૃતસ્યોપેક્ષાડનર્હત્વં પ્રસન્નત્વમ્’ આવા પ્રસંગવશાત્ બુદ્ધિનું કંઈક (બધું નહીં, કારણ કે આગળ પણ થોડું કરવાના છે.) નિરૂપણ કરે છે. ભિન્ન-ભિન્ન દર્શનકારો અનુભૂતિના અલગ-અલગ પ્રકારો માને છે.

ચાર્વાક : પ્રત્યક્ષ.

વૈશેષિક, બૌદ્ધ : પ્રત્યક્ષ + અનુમિતિ.

નૈયાયિક (એકદેશીય) : પ્રત્યક્ષ + અનુમિતિ + ઉપમિતિ.

નૈયાયિક : પ્રત્યક્ષ + અનુમિતિ + ઉપમિતિ + શાબ્દબોધ.

પ્રભાકર : પ્રત્યક્ષ + અનુમિતિ + ઉપમિતિ + શાબ્દબોધ + અર્થાપત્તિ

વેદાંતી-ભાટ્ટ : ઉપરોક્ત પાંચ + અનુપલબ્ધિ

પૌરાણિક : ઉપરોક્ત છ + સંભવ + ઐતિહ્ય

* હૃષ્ટપુષ્ટ દેવદત્ત દિવસે ખાતો નથી' એવું જાણવા પર એની હૃષ્ટપુષ્ટતાની ઉપપત્તિ કરવા માટે જે કલ્પના કરાય કે 'એ રાત્રે ખાય છે' આ અર્થાપત્તિ છે.

* પ્રતિયોગી ન જણાતો હોવાથી એના અભાવનો જે બોધ કરવામાં આવે તે અનુપલબ્ધિ.

* 'આની પાસે ૧૦૦ રૂા. છે' એવું જાણવા પર 'એની પાસે ૫૦ રૂા. તો છે જ' આવું જે જણાય છે તે સંભવ.

* 'આ વડલામાં ભૂત વસે છે' વગેરે અજ્ઞાતભૂળવક્તાવાળી કિંવદન્તીઓ એ ઐતિહ્ય.

નૈયાયિક આમાંથી પ્રત્યક્ષાદિ ૪ જ માને છે. શેષનો આ ચારમાં જ અન્તર્ભાવ જાણી લેવો.)

(પ્રત્યક્ષનું લક્ષણ)

(૧) ઇન્દ્રિયજન્ય જ્ઞાન એ પ્રત્યક્ષ છે. [પદ્ધત્ય ભૂમિકામાંથી (પૃ. ૪૦) જોઈ લેવું.]

શંકા : અનુમિતિ વગેરે જ્ઞાન પણ મન ઇન્દ્રિયથી જન્ય છે. કારણ કે કોઈપણ જ્ઞાન આત્મમનઃ સંયોગ વિના આત્મામાં પેદા થઈ શકતું નથી. તેથી આ લક્ષણ અનુમિતિ વગેરેમાં અતિવ્યાપ્ત છે.

સમાધાન : ઇન્દ્રિય જેમાં ઇન્દ્રિયત્વેન રૂપેણ કરણ બને.... અર્થાત્ ઇન્દ્રિયત્વાવચ્છિન્નકરણતા હોય એ પ્રત્યક્ષ કહેવાય આવી વિવક્ષા છે. એટલે કે લક્ષણ આવું જાણવું, ઇન્દ્રિયત્વાવચ્છિન્નકરણતાનિરૂપિત જન્યતાવત્ જ્ઞાન પ્રત્યક્ષમ્... જ્ઞાનત્વાવચ્છિન્નજ્ઞાન (બધાં જ્ઞાન) પ્રત્યે મન મનસ્ત્વેન કારણ છે, ઇન્દ્રિયત્વેન નહીં. માત્ર પ્રત્યક્ષ પ્રત્યે જ તે ઇન્દ્રિયત્વેન કરણ છે.

(પ્રશ્ન : ઈશ્વરપ્રત્યક્ષ નિત્ય હોવાથી એમાં આ લક્ષણની અવ્યાપ્તિ થશે.)

ઉત્તર : એ આ લક્ષણનું લક્ષ્ય જ નથી. (જીવાત્માઓનું જન્યપ્રત્યક્ષ જ લક્ષ્ય છે.) માટે અવ્યાપ્તિ નથી. ન્યાયસૂત્રમાં પણ ઇન્દ્રિયાર્થસન્નિકર્ષોત્પન્ન.... એમ કહીને જન્યજ્ઞાનને જ લક્ષ્ય બનાવ્યું છે.

એ સૂત્રમાં, ઇન્દ્રિય અને અર્થના સન્નિકર્ષથી ઉત્પન્ન થયેલું અવ્યભિચારિજ્ઞાન પ્રત્યક્ષ છે આટલું લક્ષણ જાણવું. ભ્રમાત્મક જ્ઞાન પ્રત્યક્ષપ્રમાણ ન કહેવાય માટે 'અવ્યભિચારિ' પદ મૂક્યું છે.

અવ્યપદેશ્યં (=નિર્વિકલ્પક) અને વ્યવસાયાત્મકં (=સવિકલ્પક) આ બે શબ્દો પ્રત્યક્ષના બે પ્રકાર દર્શાવે છે એ જાણવું.

(૨) જીવેશ્વરસાધારણ એવું પ્રત્યક્ષનું લક્ષણ -

જ્ઞાન જેનું કરણ નથી એવું જ્ઞાન તે પ્રત્યક્ષ. અનુમિતિ વગેરે જ્ઞાનોમાં ક્રમશઃ વ્યાપ્તિજ્ઞાન, સાદૃશ્યજ્ઞાન, પદજ્ઞાન, અનુભવજ્ઞાન એ કરણભૂત હોવાથી એ સિવાયનું જ્ઞાન 'પ્રત્યક્ષ' તરીકે મળી જાય છે.

(મુ.) પરામર્શજન્યં જ્ઞાનમનુમિતિઃ । યદ્યપિ પરામર્શપ્રત્યક્ષાદિકં પરામર્શજન્યં, તથાપિ પરામર્શજન્યં હેત્વવિષયકં યત્ જ્ઞાનં તદેવાનુમિતિઃ । ન ચ કાદાચિત્કહેતુવિષયકાનુમિતાવવ્યાપ્તિરિતિ વાચ્યમ્, તાદૃશજ્ઞાનવૃત્ત્યનુભવત્વવ્યાપ્ય-જાતિમત્ત્વસ્ય વિવક્ષિતત્વાત્ ।

(અનુમિતિનું લક્ષણ)

(મુ.) પરામર્શજન્યજ્ઞાન અનુમિતિ છે. જો કે પરામર્શપ્રત્યક્ષાદિ પરામર્શજન્ય છે, તો પણ પરામર્શજન્ય અને હેતુઅવિષયક જે જ્ઞાન તે જ અનુમિતિ આવું લક્ષણ જાણવું.

શંકા : ક્યારેક હેતુ પણ વિષયરૂપે અનુમિતિમાં પ્રવિષ્ટ હોય છે. એમાં આની અવ્યાપ્તિ થશે.

સમાધાન : તાદ્દશજ્ઞાનમાં રહેલ અનુભવત્વવ્યાપ્યજાતિમત્ત્વ... આવું જાતિઘટિતલક્ષણ કરવાથી એ અવ્યાપ્તિ નહીં રહે.

(વિ.) (ન્યાયસૂત્રમાં પ્રત્યક્ષના લક્ષણમાં ઇન્દ્રિયોત્પન્ન ન કહેતાં ઇન્દ્રિયસંનિકર્ષોત્પન્ન કહ્યું છે. અર્થાત્ કરણજન્ય ન કહેતા વ્યાપારજન્ય કહ્યું છે જેની ઉત્તરમાં તરત કાર્ય થાય. માટે અહીં અનુમિતિના લક્ષણમાં વ્યાપ્તિજ્ઞાન-કરણને છોડીને વ્યાપાર-પરામર્શથી જન્યત્વનો ઉક્લેષ કર્યો છે.)

વ્યાપ્તિવિશિષ્ટપક્ષધર્મતાનું જ્ઞાન એ પરામર્શ છે. (જેમ કે વહ્નિવ્યાપ્યધૂમવાન્ પર્વતઃ.... આમાં વહ્નિવ્યાપ્યધૂમ કહ્યો છે એનાથી વહ્નિવ્યાપ્તિવિશિષ્ટ ધૂમ છે એ જણાય છે. ધૂમવાન્ પર્વતઃ એ અંશથી ધૂમ એ પક્ષનો ધર્મ છે, અને તેથી ધૂમમાં પક્ષની ધર્મતા છે એ જણાય છે. તેથી આ વ્યાપ્તિવિશિષ્ટ પક્ષધર્મતાનું જ્ઞાન છે.) આવા પરામર્શથી જન્યજ્ઞાન એ અનુમિતિ છે. હવે પદકૃત્ય-

પરામર્શજન્યા અનુમિતિઃ આટલું જ કહે તો પરામર્શધ્વંસ પણ પરામર્શજન્ય હોવાથી અતિવ્યાપ્તિ. તેથી જ્ઞાન પદ મૂક્યું.

પરામર્શ ન લખે તો પ્રત્યક્ષાદિ પણ જન્યજ્ઞાન હોવાથી અતિવ્યાપ્તિ આવે.

પ્રશ્ન : ‘વહ્નિવ્યાપ્યધૂમવાન્ પર્વતઃ’ આવો પરામર્શ થયા પછી એનું ‘વહ્નિવ્યાપ્યધૂમવાન્ પર્વતઃ-ઈતિ જ્ઞાનવાનહમ્’ એવું જે અનુવ્યવસાયાત્મક પ્રત્યક્ષજ્ઞાન થાય છે એ પણ પરામર્શજન્ય હોવાથી એમાં અતિવ્યાપ્તિ આવશે. (જેમ ઘડો વિષયવિધયા ઘડાના પ્રત્યક્ષ પ્રત્યે કારણ છે, એમ પરામર્શ પણ વિષયવિધયા સ્વવિષયક આ અનુવ્યવસાયાત્મક પ્રત્યક્ષ પ્રત્યે કારણ છે જ. માટે એ પરામર્શજન્ય છે જ.)

ઉત્તર : તો અમે લક્ષણમાં પરિષ્કાર કરીશું. (પરામર્શથી બે જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે. એક તો અનુમિતિ અને એક આ અનુવ્યવસાયાત્મક પ્રત્યક્ષ. આ બેમાંના તફાવતને પકડીને એવું વિશેષણ લગાડવું જોઈએ કે જેથી પ્રત્યક્ષનો વ્યવચ્છેદ થઈ જાય. એ તફાવત આ છે - અનુમિતિમાં હેતુ એ વિષય નથી હોતો જ્યારે અનુવ્યવસાયમાં એ વિષય હોય છે. ‘સાધ્યવ્યાપ્યહેતુમાન્ પક્ષઃ-ઈતિજ્ઞાનવાનહમ્’ આવો અનુવ્યવસાય હોય છે જેમાં હેતુ વિષય હોવો સ્પષ્ટ જણાય છે. જ્યારે અનુમિતિનો આકાર ‘સાધ્યવાન્ પક્ષઃ’ આવો હોય છે જેમાં હેતુ એ વિષય નથી. તેથી)

હેત્વવિષયકં પરામર્શજન્યં જ્ઞાનમનુમિતિઃ આવું લક્ષણ કરવાથી હવે એ પરામર્શજન્ય પ્રત્યક્ષમાં અતિવ્યાપ્તિ નહીં આવે.

પ્રશ્ન : કોઈક અનુમાતા ક્યારેક ધૂમવાન્ પર્વતો વહ્નિમાન્ આવી હેતુઘટિત અનુમિતિ પણ કરે છે. એ હેતુવિષયક હોવાથી એમાં અવ્યાપ્તિ થશે...

ઉત્તર : બધી જ અનુમિતિઓ આવી નથી હોતી. એટલે જે અનુમિતિ હેતુઅવિષયક હોય એમાં રહેલ અનુભવત્વવ્યાપ્ય જે જાતિ તદ્દત્ત્વ.... લક્ષણ કરવાથી આ અવ્યાપ્તિનું વારણ થઈ જશે. કારણ કે અનુભવત્વ વ્યાપ્યજાતિઓ પ્રત્યક્ષત્વ, અનુમિતિત્વ, ઉપમિતિત્વ અને શાબ્દબોધત્વ છે. ઉક્તજાતિ તરીકે માત્ર અનુમિતિત્વ આવવાથી લક્ષણ સમન્વય થઈ જશે. એટલે લક્ષણ - પરામર્શજન્યહેત્વવિષયકજ્ઞાનવૃત્તિ-અનુભવત્વવ્યાપ્યજાતિ-મત્ત્વમનુમિતિત્વમ્ (તાદ્દશજ્ઞાનવૃત્તિ જાતિ તો જ્ઞાનત્વ-ગુણત્વ વગેરે પણ છે જે પ્રત્યક્ષાદિમાં પણ હોવાથી અતિવ્યાપ્તિ થાય. તેથી એના વારણ માટે અનુભવત્વવ્યાપ્ય લખ્યું. અહીં પણ વ્યાપ્યત્વં ન્યૂનવૃત્તિત્વમ્ લેવું, નહીંતર અનુભવત્વવ્યાપ્ય જાતિ તરીકે અનુભવત્વ પણ આવવાથી પ્રત્યક્ષાદિમાં અતિ થાય.)

(મુ.) અથવા વ્યાસિજ્ઞાનકરણકં જ્ઞાનમનુમિતિઃ ।

एवं सादृश्यज्ञानकरणकं ज्ञानमुपमितिः ।

पदज्ञानकरणकं ज्ञानं शाब्दबोधः ।

(મુ.) અથવા વ્યાસિજ્ઞાન છે કરણ જેનું એવું જ્ઞાન તે અનુમિતિ,

સાદૃશ્ય જ્ઞાન છે કરણ જેનું એવું જ્ઞાન તે ઉપમિતિ,

પદ જ્ઞાન છે કરણ જેનું એવું જ્ઞાન તે શાબ્દબોધ.

(વિ.) (પરામર્શ એટલે વ્યાસિવિશિષ્ટપક્ષધર્મતાજ્ઞાન... એટલે પરામર્શના પેટમાં વ્યાસિ તો છે જ, વધારામાં પક્ષધર્મતા પણ છે. તેથી જો પક્ષધર્મતાને લક્ષણમાંથી બાકાત કરી માત્ર વ્યાસિઘટિત લક્ષણ બનાવાય તો લાઘવ થાય. તેથી લક્ષણ બદલે છે) વ્યાસિજ્ઞાનકરણકં જ્ઞાનમનુમિતિઃ

(શંકા : વ્યાસિજ્ઞાનથી સંસ્કાર દ્વારા કાલાન્તરે સ્મરણ થયું. તેથી સ્મરણ પણ વ્યાસિજ્ઞાનકરણક જ્ઞાન થવાથી અતિવ્યાસિ આવશે.

સમાધાન : સ્મરણમાં વ્યાપ્ત્યનુભવત્વેન વ્યાસિજ્ઞાન એ કરણ છે, જ્યારે અનુમિતિમાં એ વ્યાસિજ્ઞાનત્વેન કરણ છે. તેથી અમારું લક્ષણ વ્યાસિજ્ઞાનત્વાવચ્છિન્નકરણતાનિરૂપિતકાર્યતાવજ્ઞાનમનુમિતિઃ આવું હોવાથી સ્મરણમાં અતિવ્યાસિ નહીં આવે.)

પદકૃત્ય : વ્યાસિથી વ્યાસિજ્ઞાન થાય છે, ને એ જ્ઞાનથી એનો અનુવ્યવસાય થાય છે. એટલે એ અનુવ્યવસાયાત્મક પ્રત્યક્ષ વ્યાસિકરણક જ્ઞાન છે. તેથી એમાં અતિના વારણ માટે પ્રથમ જ્ઞાન પદ મૂક્યું. એ વ્યાસિકરણક જ્ઞાન છે, પણ વ્યાસિજ્ઞાનકરણક જ્ઞાન નથી. (એ અનુવ્યવસાયમાં વિષયવિધયા વ્યાસિજ્ઞાન કારણ છે, પણ કરણ તો નથી જ. જેની અને કાર્યની વચમાં એક વ્યાપાર હોય તે કરણ કહેવાય.) એટલે આ અનુવ્યવસાય વ્યાસિજ્ઞાનકરણકજ્ઞાન (અથવા વ્યાસિજ્ઞાનજન્યજ્ઞાન) છે. તેથી એમાં અતિ ન આવે એ માટે જ વ્યાસિજ્ઞાનજન્યજ્ઞાન ન લખતાં વ્યાસિજ્ઞાન-કરણકજ્ઞાન લખ્યું.

પરામર્શજન્યસંસ્કારમાં લક્ષણ ન જાય એ માટે બીજું 'જ્ઞાન' પદ છે. વ્યાસિજ્ઞાનથી પરામર્શ ને પરામર્શથી (એના) સંસ્કાર. એટલે સંસ્કારને કાર્ય તરીકે લઈએ તો એની અને વ્યાસિજ્ઞાનની વચમાં પરામર્શ હોવાથી વ્યાસિજ્ઞાનને એનું કરણ કહી શકાય. એટલે પરામર્શના સંસ્કાર વ્યાસિજ્ઞાનકરણક થયા. છતાં એ 'જ્ઞાન' ન હોવાથી અતિ નથી.

આ જ રીતે ઉપમિતિ અને શાબ્દબોધના લક્ષણનું પદકૃત્ય જણવું.

(મુ.) वस्तुतो यां काञ्चिदनुमितिव्यक्तिमादाय तद्व्यक्तिवृत्तित्वे सति यां काञ्चित्प्रत्यक्षव्यक्तिमादाय तदवृत्तिजाति-
मत्त्वमनुमितित्वम्। एवं यत्किञ्चित् प्रत्यक्षादिकमादाय तद्व्यक्तिवृत्ति-अनुमित्यवृत्तिजातिमत्त्वं प्रत्यक्षत्वादिकं वाच्यमिति ।

(મુ.) વસ્તુતઃ કોઈ એક અનુમિતિ લઈને તેમાં રહેવા સાથે જે, કોઈ એક પ્રત્યક્ષ લઈને તેમાં નહીં રહેલી જાતિ, તદ્વત્ત્વં અનુમિતિત્વં એવું લક્ષણ બનાવવું. એમ કોઈ એક પ્રત્યક્ષાદિ લઈ તેમાં રહેલી અને અનુમિતિમાં નહીં રહેલી એવી જે જાતિ તદ્વત્ત્વં પ્રત્યક્ષત્વં.... વગેરે લક્ષણ જણાવા.

(વિ.) (શંકા : વ્યાસિત્વેન વ્યાસિ એ કોઈ અનુગતયીજ નથી. કારણ કે એ સાધ્યાભાવવદવૃત્તિત્વરૂપ હોવાથી હેતુએ હેતુએ જુદી છે. તેથી એમાંથી કોઈ એક વ્યાસિ લઈને તજ્ઞાનકરણકજ્ઞાનં અનુમિતિઃ એવું લક્ષણ જો કરવામાં આવે તો અન્ય અનુમિતિમાં અવ્યાસિ આવશે. દા.ત. વહન્યભાવવદવૃત્તિત્વ(=વ્યાસિ)-જ્ઞાનકરણકં જ્ઞાનમનુમિતિઃ

આવું લક્ષણ બનાવવામાં આવે તો ક્ષિત્યદ્કુરાદિકં સર્કર્ત્વકં इत्यादि અનુમિતિમાં અવ્યાપ્તિ સ્પષ્ટ છે.

સમાધાન : વહન્યભાવ.... ઇત્યાદિ વૈયક્તિક લક્ષણ લઈ એને જાતિઘટિત કરવાથી એનું વારણ થઈ જશે. અર્થાત્ વહન્યભાવવદવૃત્તિત્ત્વજ્ઞાનકરણજ્ઞાનવૃત્તિ-અનુભવત્વવ્યાપ્યજાતિમત્ત્વમ્ આવું લક્ષણ કરવાથી બધે લક્ષણ જશે.

શંકા : છતાં અસંભવદોષ છે. કારણ કે કેટલાકના મતે પરોક્ષજ્ઞાન પ્રત્યે જ્ઞાનત્વેન કે મનસ્ત્વેન કરણતા છે. એટલે વ્યાપ્તિજ્ઞાનકરણકત્વ કોઈ અનુમિતિમાં ન હોવાથી અસંભવ....)

સમાધાન : વસ્તુતઃ પર્વતો વહિમાન્ એવી એક અનુમિતિ વ્યક્તિ લો. તેમાં રહેનારી અને પર્વતો ધૂમવાન્ એવી એક પ્રત્યક્ષવ્યક્તિમાં ન રહેનારી જાતિ કહો. એ માત્ર અનુમિતિત્વ જ આવશે. એ બધી અનુમિતિમાં રહી છે. માટે લક્ષણ અનુમિતિવ્યક્તિવૃત્તિ-પ્રત્યક્ષાવૃત્તિજાતિમત્ત્વમનુમિતિત્વમ્

(શંકા : જેઓ પરોક્ષજ્ઞાન પ્રત્યે મનસ્ત્વેન મનને કરણ માને છે તેમના મતે તો અનુમિતિ પણ જ્ઞાનાકરણક જ્ઞાન જ થવાથી પ્રત્યક્ષના લક્ષણની એમાં અતિવ્યાપ્તિ થશે.)

સમાધાન : અહીં પણ લક્ષણ બદલશું. પ્રત્યક્ષવ્યક્તિવૃત્તિ-અનુમિત્યવૃત્તિ-જાતિમત્ત્વં પ્રત્યક્ષત્વમ્.... આ જ રીતે ઉપમિતિ વગેરેમાં જાણવું.

(કા.) ઘ્રાણજાદિપ્રભેદેન પ્રત્યક્ષં ષડ્વિધં મતમ્ ॥૫૨॥

ઘ્રાણસ્ય ગોચરો ગન્ધો ગન્ધત્વાદિરપિ સ્મૃતઃ ।

તથા રસો રસજ્ઞાયાઃ તથા શબ્દોઽપિ ચ શ્રુતેઃ ॥ ૫૩॥

ઉદ્ભૂતરૂપં નયનસ્ય ગોચરો દ્રવ્યાણિ તદ્વન્તિ પૃથક્ત્વસદ્વ્યયે ।

વિભાગસંયોગપરાપરત્વસ્નેહદ્રવત્વં પરિમાણયુક્તમ્ ॥ ૫૪॥

ક્રિયા જાતિર્યોગ્યવૃત્તિઃ સમવાયશ્ચ તાદૃશઃ ।

ગૃહ્ણતિ ચક્ષુઃ સમ્બન્ધાદાલોકોદ્ભૂતરૂપયોઃ ॥ ૫૫॥

(મુ.) જન્યપ્રત્યક્ષં વિભજતે-ઘ્રાણજાદીતિ । ઘ્રાણજં, રાસનં, ચાક્ષુષં, સ્પર્શનં, શ્રોત્રં, માનસમિતિ ષડ્વિધં પ્રત્યક્ષમ્ । ન ચેશ્વરપ્રત્યક્ષસ્યાઽવિભજનાન્યૂત્ત્વં, જન્યપ્રત્યક્ષસ્યૈવ નિરૂપણીયત્વાત્, ઉક્તસૂત્રાનુસારાત્ ॥ ૫૧ ॥ ૫૨ ॥ ગોચર ઇતિ । ગ્રાહ્ય ઇત્યર્થઃ । ગન્ધત્વાદિરિત્યાદિપદાત્સુરભિત્વાદિપરિગ્રહઃ । ગન્ધસ્ય પ્રત્યક્ષત્વાત્તદ્વૃત્તિજાતિરપિ પ્રત્યક્ષા, ગન્ધાશ્રયગ્રહણે તુ ઘ્રાણસ્યાસામર્થ્યમિતિ બોધ્યમ્ । તથા રસ ઇતિ । રસત્વાદિસહિત ઇત્યર્થઃ । તથા શબ્દોઽપિ, શબ્દત્વાદિસહિતઃ । ગન્ધો રસશ્ચોદ્ભૂતો બોધ્યઃ ॥ ૫૩ ॥

(જન્યપ્રત્યક્ષ નિરૂપણ)

(કા.) ઘ્રાણજ વગેરે પ્રભેદે પ્રત્યક્ષ ષડ્વિધ મનાયું છે. ઘ્રાણનો વિષય ગન્ધ અને ગન્ધત્વાદિ પણ કહેવાયો છે. તથા રસજ્ઞાનો રસ અને શ્રુતિ (શ્રોત્ર)નો શબ્દ (વિષય છે.) આંખનો વિષય ઉદ્ભૂતરૂપ, તદ્વાન્ દ્રવ્યો, પૃથક્ત્વ-સંખ્યા-વિભાગ-સંયોગ-પરત્વ-અપરત્વ-સ્નેહ-દ્રવત્વ-પરિમાણ-ક્રિયા-જાતિ.... આ બધું યોગ્યવૃત્તિ બેઈએ. તથા તાદૃશ (=યોગ્યવૃત્તિ) સમવાય. આ બધાનું આંખ આલોક અને ઉદ્ભૂતરૂપના સંબંધથી ગ્રહણ કરે છે.

(મુ.) જન્યપ્રત્યક્ષનું વિભાજન કરે છે - (લૌકિકસંનિકર્ષજન્ય પ્રત્યક્ષ ષડ્વિધ છે. ઘ્રાણજ, રાસન, ચાક્ષુષ, સ્પર્શન, શ્રોત્ર અને માનસ. “ઈશ્વરપ્રત્યક્ષનો વિભાગ ન દર્શાવ્યો હોવાથી એટલી ન્યૂનતા કહેવાય” એવી શંકા ન કરવી, કારણ કે જન્યપ્રત્યક્ષનું

જ નિરૂપણ અહીં કરવાનું છે. તે પણ એટલા માટે કે ઇન્દ્રિયાર્થ... ઇત્યાદિ સૂત્રને અનુસરીને આ નિરૂપણ છે.

દ્રાણેન્દ્રિયનો ગોચર = વિષય એટલે કે ગ્રાહ્ય. ગન્ધત્વાદિ.... 'આમાં' 'આદિ' પદથી સુરભિત્વ વગેરેનો સમાવેશ જાણવો. ગન્ધ પ્રત્યક્ષ હોવાથી તેમાં રહેલી જાતિ પણ પ્રત્યક્ષ જાણવી. ગન્ધના આશ્રયભૂત દ્રવ્યનું ગ્રહણ કરવામાં દ્રાણનું સામર્થ્ય નથી એ જાણવું. રસનેન્દ્રિયનો વિષય રસ છે. તે પણ રસત્વાદિ સહિત જાણવો. તથા શ્રોત્રેન્દ્રિયનો વિષય શબ્દ પણ શબ્દત્વાદિ સહિત જાણવો. ગન્ધ અને રસ આ બન્ને ઉદ્ભૂત જાણવા.

(વિ.) (૧) દ્રાણેન્દ્રિયનો વિષય : ગન્ધ, ગન્ધત્વ, ગન્ધાભાવ, સુરભિત્વ, અસુરભિત્વ, સુરભિત્વાભાવ... વગેરે. જે ઇન્દ્રિય જેનું પ્રત્યક્ષ કરે તેમાં રહેલી જાતિ અને તેના અભાવનું પણ તે ઇન્દ્રિય પ્રત્યક્ષ કરે છે.

દ્રાણેન્દ્રિય ગન્ધના આશ્રયનું પ્રત્યક્ષ કહી શકે નથી.

પ્રશ્ન : દ્રાણેન્દ્રિયથી 'આ ગુલાબ છે' એવું જણાય તો છે.... આ ગન્ધાશ્રય-દ્રવ્યનું જ પ્રત્યક્ષ છે ને...

ઉત્તર : એ પ્રત્યક્ષ નથી હોતું, પણ સુગંધ પરથી કરેલું ગુલાબનું અનુમાન હોય છે.

પ્રશ્ન : આવું શાના પરથી કહો છો ?

ઉત્તર : પ્રત્યક્ષથી જે જણાય તે વિશેષ રીતે સ્પષ્ટ જણાય છે જ્યારે અનુમાનાદિ પરોક્ષજ્ઞાનથી જે જણાય તે સામાન્ય રીતે જણાય છે. પ્રત્યક્ષદષ્ટ અગ્નિની જ્વાલાનો રંગ વગેરે ઘણું જણાય છે, ધૂમથી પર્વત પર કરેલા અગ્નિના અનુમાનમાં એવું કશું જણાતું નથી. પ્રસ્તુતમાં પણ ગુલાબનો એની આકાર-રંગ-સાઇઝ વગેરે વિશેષતાઓ વિના સામાન્યબોધ થાય છે, માટે એ પરોક્ષજ્ઞાન છે, પ્રત્યક્ષ નહીં.

રસનેન્દ્રિયવિષય : રસ, રસત્વ, મધુરત્વ, કટુત્વ, રસત્વાભાવ, મધુરત્વાભાવ

શ્રોત્રેન્દ્રિયવિષય : શબ્દ, ક, ખ, શબ્દત્વ, ક્ત્વ, ખત્વ, શબ્દાભાવ વગેરે....

દ્રાણેન્દ્રિય અને રસનેન્દ્રિય ઉદ્ભૂત ગન્ધ અને રસનું જ ગ્રહણ કરે છે, અનુદ્ભૂત ગન્ધાદિનું નહીં તે જાણવું.

(મુ.) ઉદ્ભૂતરૂપમિતિ । ગ્રીષ્મોષ્માદાવનુદ્ભૂતં રૂપમિતિ ન તત્પ્રત્યક્ષમ્ । તદ્વન્તિ=ઉદ્ભૂતરૂપવન્તિ । યોગ્યેતિ । પૃથક્ત્વાદિકમપિ યોગ્યવ્યક્તિવૃત્તિતયા બોધ્યમ્ । તાદૃશઃ = યોગ્યવ્યક્તિવૃત્તિરિત્યર્થઃ । ચક્ષુર્યોગ્યત્વમેવ કથમ્ ? તદાહ-ગૃહ્ણાતીતિ । આલોકસંયોગ ઉદ્ભૂતરૂપં ચ ચાક્ષુષપ્રત્યક્ષે કારણમ્ । 'તત્ર દ્રવ્યચાક્ષુષં પ્રતિ તયોઃ સમવાયસમ્બન્ધેન કારણત્વં, 'દ્રવ્ય-સમવેતરૂપાદિપ્રત્યક્ષે સ્વાશ્રયસમવાયસમ્બન્ધેન, 'દ્રવ્યસમવેતસમવેતસ્ય રૂપત્વાદેઃ પ્રત્યક્ષે સ્વાશ્રયસમવેતસમવાય-સમ્બન્ધેનેતિ ॥ ૫૪ ॥ ૫૫ ॥

(મુ.) ગ્રીષ્મોષ્માદિમાં અનુદ્ભૂત રૂપ હોય છે, માટે એનું પ્રત્યક્ષ થતું નથી. તદ્વન્તિ = ઉદ્ભૂતરૂપવાળાં (દ્રવ્યો પણ ચક્ષુના વિષય છે.) પૃથક્ત્વવગેરે પણ યોગ્ય વ્યક્તિવૃત્તિ હોવા રૂપે વિષય જાણવા. તાદૃશ = યોગ્યવ્યક્તિમાં રહેલ (સમવાયને આંખ જાણે છે.) (પૃથક્ત્વ વગેરે) ચક્ષુર્યોગ્ય (=ચક્ષુગ્રાહ્ય) શી રીતે બને છે ? તો કે-આલોકસંયોગ અને ઉદ્ભૂત રૂપ ચાક્ષુષપ્રત્યક્ષમાં કારણ છે. તેમાં 'દ્રવ્યચાક્ષુષ પ્રત્યે તે બે સમવાયસંબંધથી, 'દ્રવ્યસમવેત રૂપાદિના પ્રત્યક્ષ પ્રત્યે સ્વાશ્રયસમવાયસંબંધથી અને 'દ્રવ્યસમવેતસમવેત રૂપત્વાદિના પ્રત્યક્ષ પ્રત્યે સ્વાશ્રયસમવેતસમવાય સંબંધથી કારણ બને છે.

(વિ.) ચક્ષુના વિષયો : (૧) ઉદ્ભૂતરૂપ, ઉદ્ભૂત શુક્લ, રૂપત્વ, શુક્લત્વ, રૂપાભાવ, શુક્લાભાવ, રૂપત્વાભાવ, શુક્લત્વાભાવ.... વગેરે.

(૨) ઉદ્ભૂતરૂપવાળાં દ્રવ્યો....

(૩) પૃથક્ત્વ, સંખ્યા, વિભાગ, સંયોગ, પરત્વાપરત્વ, સ્નેહ, દ્રવત્વ, પરિમાણ, ક્રિયા, સમવાય, પૃથક્ત્વાદિ જાતિઓ અને તેના અભાવ. આ બધાનું ચક્ષુઇન્દ્રિયથી ત્યારે જ પ્રત્યક્ષ થાય છે જ્યારે એ બધા એવા આશ્રયમાં

રહ્યા હોય જે આશ્રયનું ચક્ષુથી પ્રત્યક્ષ થઈ શકતું હોય. અર્થાત્ આ બધા યોગ્યવૃત્તિ હોય તો જ એનું પ્રત્યક્ષ થઈ શકે છે. તેથી ઘટમાં રહેલા પૃથક્ત્વાદિનું આંખથી પ્રત્યક્ષ થઈ શકે છે, પણ પરમાણુમાં રહેલા તેનું પ્રત્યક્ષ થતું નથી. વળી ચાક્ષુષ પ્રત્યક્ષ પ્રત્યે ઉદ્ભૂતરૂપ અને આલોકસંયોગ પણ કારણ છે. તેથી ચક્ષુથી તેનું જ પ્રત્યક્ષ થાય છે જે યીજ

(1) યોગ્ય (ઘટ) હોય કે યોગ્યવૃત્તિ (પૃથક્ત્વાદિ) હોય...

સાક્ષાત્ કે પરંપરાએ (2) આલોકસંયોગવાળી હોય....

(3) ઉદ્ભૂતરૂપવાળી હોય.....

(1) પરમાણુ અને પરમાણુગત પૃથક્ત્વાદિ આલોકસંયોગ અને ઉદ્ભૂતરૂપ હોવા છતાં તે બે ક્રમશઃ યોગ્ય અને યોગ્યવૃત્તિ ન હોવાથી પ્રત્યક્ષ થતા નથી.

(2) અંધકારમાં રહેલો ઘડો અને એ ઘડામાં રહેલા રૂપ વગેરે ગુણો આદિ આલોકસંયોગવાળા ન હોવાથી પ્રત્યક્ષ થતા નથી.

(3) ગ્રીષ્મોષ્માદિ યોગ્ય અને આલોકસંયોગવાળા હોવા છતાં ઉદ્ભૂતરૂપ ન હોવાથી ચાક્ષુષ પ્રત્યક્ષનો વિષય બનતા નથી.

હવે, ઉદ્ભૂતરૂપ અને આલોકસંયોગને ચાક્ષુષપ્રત્યક્ષ પ્રત્યે કારણ કહ્યા. તો કાર્ય-કારણભાવ શી રીતે બને છે એ વિચારવું જોઈએ.

કાર્ય અને કારણ બન્ને એકાધિકરણમાં રહેવા જોઈએ. કાર્ય તો સર્વત્ર ચાક્ષુષપ્રત્યક્ષ છે. એ પોતાના વિષયમાં વિષયતા સંબંધથી રહે છે.

(ઘટ: એવું પ્રત્યક્ષ થયું. એને એના વિષય ઘડામાં લઈ જવું છે. તેથી રહેનાર જ્ઞાન માટે રાખનાર ઘડો શું છે? વિષય છે. તેથી વિષયતા સંબંધથી પ્રત્યક્ષાત્મકકાર્ય વિષયમાં રહેશે. કાર્યકારણભાવ બનાવવા માટે સર્વત્ર તે તે વિષયમાં આલોકસંયોગ અને ઉદ્ભૂતરૂપ લાવવા જોઈએ. તો વિષયનિષ્ઠ પ્રત્યાસન્નિથી કાઢકાઢભાવ નિશ્ચિત થાય.)

(૧) ઘટ-પટાદિ દ્રવ્યના પ્રત્યક્ષમાં એ દ્રવ્ય વિષય છે ને એમાં આલોકસંયોગ તથા રૂપ સમવાય-સંબંધથી રહ્યા છે.

તેથી વિષયતાસમ્બન્ધેન દ્રવ્યચાક્ષુષં પ્રતિ સમવાયસમ્બન્ધેન આલોકસંયોગઃ કારણમ્

એમ વિષયતાસમ્બન્ધેન દ્રવ્યચાક્ષુષં પ્રતિ સમવાયસમ્બન્ધેન ઉદ્ભૂતરૂપં કારણમ્

(૨) દ્રવ્યસમવેત રૂપ વગેરે ગુણો, ગમનાદિ ક્રિયા, દ્રવ્યત્વાદિ જાતિઓ... આ બધાના ચાક્ષુષમાં આ રૂપાદિ વિષય છે, તેથી વિષયતાસંબંધથી એમાં ચાક્ષુષ પ્રત્યક્ષ રહ્યું છે, એટલે એ રૂપાદિમાં, કારણ-આલોકસંયોગ લઈ જવો જોઈએ. સ્વ=આલોકસંયોગ. એનો આશ્રય ઘટાદિદ્રવ્ય... એમાં સમવેત રૂપાદિ. તેથી સ્વાશ્રયસમવેતત્વ (=સ્વાશ્રયસમવાય) સંબંધ મળશે. એટલે દ્રવ્યસમવેતચાક્ષુષં પ્રતિ સ્વાશ્રયસમવાયસમ્બન્ધેન આલોકસંયોગઉદ્ભૂતરૂપયોઃ કારણત્વમ્

(૩) દ્રવ્યસમવેતસમવેત એવા રૂપત્વાદિના પ્રત્યક્ષમાં રૂપત્વાદિ વિષય છે. તેથી એમાં આલોકસંયોગાદિને લઈ જવા જોઈએ.

સ્વ = આલોકસંયોગ, એનો આશ્રય ઘટાદિ દ્રવ્ય.... એમાં સમવેત રૂપાદિ. એમાં સમવેત રૂપત્વાદિ.

તેથી સ્વાશ્રયસમવેતસમવેતત્વ (=સ્વાશ્રયસમવેતસમવાય) સંબંધથી આલોકસંયોગ અને ઉદ્ભૂતરૂપ એ રૂપત્વાદિમાં રહેશે. એટલે,

દ્રવ્યસમવેતચાક્ષુષં પ્રતિ સ્વાશ્રયસમવેતસમવાયસમ્બન્ધેન આલોકસંયોગ-ઉદ્ભૂતરૂપયોઃ કારણત્વમ્

(કા.) ઉદ્ભૂતસ્પર્શવદ્ દ્રવ્યં ગોચરઃ સોઽપિ ચ ત્વચઃ ।

રૂપાન્યચ્ચક્ષુષો યોગ્યં રૂપમત્રાપિ કારણમ્ ॥ ૫૬ ॥

(મુ.) ઉદ્ભૂતેતિ । ઉદ્ભૂતસ્પર્શવદ્દ્રવ્યં ત્વચો ગોચરઃ । સોઽપિ = ઉદ્ભૂતસ્પર્શોઽપિ સ્પર્શત્વાદિસહિતઃ । રૂપાન્યદિતિ । રૂપભિન્નં રૂપત્વાદિભિન્નં ચક્ષુષો યોગ્યં, તત્ ત્વચિન્દ્રિયસ્યાપિ ગ્રાહ્યમ્ । તથા ચ પૃથક્ત્વસંજ્ઞાદયો યે ચક્ષુર્ગ્રાહ્યા ઉક્તાઃ, એવં ક્રિયાજ્ઞા(તિપ્રભૃ)તયો યોગ્યવૃત્તયસ્ત્વચો ગ્રાહ્યા इत्यर्थः । અત્રાપિ ત્વચિન્દ્રિયજન્યદ્રવ્યપ્રત્યક્ષેઽપિ રૂપં કારણમ્ । તથા ચ બહિરિન્દ્રિયજન્યદ્રવ્યપ્રત્યક્ષે રૂપં કારણમ્ ।

(સ્પર્શચિન્દ્રિયના વિષયો)

(કા.) ઉદ્ભૂતસ્પર્શવાણું દ્રવ્ય, સોઽપિ ચ = ઉદ્ભૂતસ્પર્શ પણ ત્વચિન્દ્રિયનો વિષય છે. ચક્ષુને જે યોગ્ય હતા રૂપ સિવાયના તે બધા પણ એના વિષય છે. અહીં પણ રૂપ કારણ છે.

(મુ.) ઉદ્ભૂતસ્પર્શવાણું દ્રવ્ય સ્પર્શચિન્દ્રિયનો વિષય છે. તે પણ=સ્પર્શત્વાદિસહિત ઉદ્ભૂતસ્પર્શ પણ એનો વિષય છે. રૂપ અને રૂપત્વાદિ સિવાયના જે ચક્ષુને યોગ્ય હતા તે ત્વચિન્દ્રિયના પણ વિષય બાણવા. તેથી, પૃથક્ત્વ-સંજ્ઞા વગેરે જે ચક્ષુગ્રાહ્ય કહ્યા હતા, એમ યોગ્યવૃત્તિ ક્રિયા-જ્ઞાતિ વગેરે... આ બધા ત્વચાગ્રાહ્ય છે. અહીં પણ = ત્વચિન્દ્રિયજન્યદ્રવ્યપ્રત્યક્ષ પ્રત્યે પણ રૂપ કારણ છે. આમ બહિરિન્દ્રિયજન્યદ્રવ્યપ્રત્યક્ષ પ્રત્યે રૂપ કારણ છે.

(વિ.) સ્પર્શચિન્દ્રિયનો વિષય : ઉદ્ભૂતસ્પર્શવાણું દ્રવ્ય, ઉદ્ભૂતસ્પર્શ, સ્પર્શત્વ, ઉદ્ભૂતસ્પર્શાભાવાદિ, યોગ્યવૃત્તિ પૃથક્ત્વાદિ....

ચક્ષુજન્યદ્રવ્યપ્રત્યક્ષ પ્રત્યે જેમ રૂપ કારણ છે, તેમ સ્પર્શચિન્દ્રિયજન્ય દ્રવ્યપ્રત્યક્ષ પ્રત્યે પણ રૂપ કારણ છે. આ બે સિવાયની કોઈ બહિરિન્દ્રિયથી દ્રવ્યપ્રત્યક્ષ થતું નથી. તેથી ટૂંકમાં એમ કહેવાય કે બહિરિન્દ્રિયજન્ય દ્રવ્યપ્રત્યક્ષ પ્રત્યે રૂપ કારણ છે.

(મુ.) નવીનાસ્તુ બહિરિન્દ્રિયજન્યદ્રવ્યપ્રત્યક્ષમાત્રે ન રૂપં કારણં, પ્રમાણાભાવાત્, કિન્તુ ચાક્ષુષપ્રત્યક્ષે રૂપં, સ્પર્શનપ્રત્યક્ષે સ્પર્શઃ કારણં, અન્વયવ્યતિરેકાત્ । બહિરિન્દ્રિયજન્યદ્રવ્યપ્રત્યક્ષમાત્રે કિં કારણમિતિ ચેત્ ? ન કિંચિત્ આત્માઽવૃત્તિ-શબ્દભિન્નવિશેષગુણવત્ત્વં વા પ્રયોજકમસ્તુ । રૂપસ્ય કારણત્વે લાઘવમિતિ ચેત્ ? ન, વાયોસ્ત્વચિન્દ્રિયેના-ગ્રહણપ્રસન્નાત્ । ઇષ્ટાપત્તિરિતિ ચેત્ ? ઉદ્ભૂતસ્પર્શ એવ લાઘવાત્કારણમસ્તુ । પ્રમાણા અપ્રત્યક્ષત્વે ત્વિષ્ટાપત્તિરેવ કિં નેષ્યતે ? તસ્માત્ પ્રભાં પશ્યામીતિવત્ વાયું સ્પૃશ્યામીતિ પ્રત્યયસ્ય સત્ત્વાદ્ વાયોરપિ પ્રત્યક્ષત્વં સમ્ભવત્યેવ । બહિરિન્દ્રિયજન્ય-દ્રવ્યપ્રત્યક્ષમાત્રે ન રૂપસ્ય ન વા સ્પર્શસ્ય હેતુત્વમ્ । વાયુપ્રભયોરેકત્વં ગૃહ્યત એવ, ક્વચિત્ દ્વિત્વાદિકમપિ, ક્વચિત્સંજ્ઞા-પરિમાણાદ્યગ્રહો દોષાદિત્યાહુઃ ॥ ૫૪ ॥

(વાયુપ્રત્યક્ષ અંગે પ્રાચીન-નવીન યથા)

(મુ.) નવીનો કહે છે કે - બહિરિન્દ્રિયજન્યદ્રવ્યપ્રત્યક્ષમાત્રમાં રૂપ કારણ નથી, કારણ કે એમાં કોઈ પ્રમાણ નથી. પણ ચાક્ષુષ પ્રત્યક્ષમાં રૂપ ને સ્પર્શનપ્રત્યક્ષમાં સ્પર્શ કારણ છે, કારણ કે એવા જ અન્વયવ્યતિરેક મળે છે.

પ્રાચીન : બહિરિન્દ્રિયજન્યદ્રવ્યપ્રત્યક્ષમાત્ર પ્રત્યે શું કારણ છે ?

નવીન : કશું જ નહીં. અથવા આત્મામાં નહીં રહેલ જે શબ્દભિન્ન વિશેષ ગુણ તદ્વત્ત્વને પ્રયોજક માનો.

પ્રાચીન : રૂપને કારણ માનવમાં લાઘવ થશે.

નવીન : તો પછી વાયુનું ત્વગિન્દ્રિયથી પ્રત્યક્ષ નહીં થવાની આપત્તિ આવશે.

પ્રાચીન : આ તો ઇષ્ટાપત્તિ છે.

નવીન : ઉદ્ભૂતસ્પર્શને જ લાઘવથી કારણ માનો ને ! પ્રભાના અપ્રત્યક્ષની જે આપત્તિ આવે એને ઇષ્ટાપત્તિ જ કેમ નથી માનતા? તેથી 'પ્રભાને જોઉં છું' એની જેમ 'વાયુને સ્પર્શું છું' એવી પ્રતીતિ પણ વિદ્યમાન હોવાથી વાયુનું પ્રત્યક્ષ પણ સંભવે જ છે. માટે બહિરિન્દ્રિયજન્યદ્રવ્ય પ્રત્યક્ષમાત્રમાં ન રૂપ કે ન સ્પર્શ કારણ છે. વાયુ અને પ્રભાના એકત્વનું ગ્રહણ થાય જ છે. ક્યારેક દ્વિત્વાદિનું પણ થાય છે. ક્યારેક સંખ્યા-પરિમાણાદિનું ગ્રહણ જે નથી થતું તે દોષના કારણે જાણવું... આ પ્રમાણે નવ્યો કહે છે.

(વિ.) પ્રાચીનો વાયુના સ્પર્શનું પ્રત્યક્ષ માને છે, પણ વાયુનું પ્રત્યક્ષ માનતા નથી, જ્યારે નવ્યનૈયાયિકો વાયુનું પણ પ્રત્યક્ષ માને છે જેમાં રૂપ છે નહીં. એટલે બહિરિન્દ્રિયજન્ય દ્રવ્યપ્રત્યક્ષમાત્ર પ્રત્યે તેઓ રૂપને કારણ માની શક્તા નથી. માટે આ ચર્ચા આવી છે.

નવ્ય : રૂપસત્ત્વે ચાક્ષુષપ્રત્યક્ષં, રૂપાભાવે ચાક્ષુષપ્રત્યક્ષાભાવઃ

સ્પર્શસત્ત્વે સ્પર્શનપ્રત્યક્ષં સ્પર્શાભાવે સ્પર્શનપ્રત્યક્ષાભાવઃ

આવા અન્વયવ્યતિરેક હોવાથી ચાક્ષુષ પ્રત્યે રૂપ ને સ્પર્શનપ્રત્યે સ્પર્શને કારણ માનવો એ ઉચિત છે. કોઈ પણ બહિરિન્દ્રિયથી જન્ય દ્રવ્યપ્રત્યક્ષ પ્રત્યે કોઈ એક સમાન કારણ માનવું જ જોઈએ એવી જરૂર નથી. અને છતાં એ માનવું હોય તો એટલે કે દ્રવ્યના ચાક્ષુષ અને ત્વાચ બન્ને પ્રત્યક્ષ પ્રત્યે કોઈ અનુગત કારણ માનવું હોય તો આત્માવૃત્તિશબ્દભિન્નવિશેષગુવત્ત્વ માનો... (આવા ગુણ તરીકે રૂપ અને સ્પર્શ બન્ને આવી શકે છે.)

પ્રાચીન : પણ એના કરતાં રૂપને એવું કારણ માનવામાં શરીરકૃત લાઘવ છે ને....

નવ્ય : તો પછી વાયુમાં રૂપ ન હોવાથી એનું ત્વાચપ્રત્યક્ષ નહીં થઈ શકે...

પ્રાચીન : ઇષ્ટાપત્તિ.... વાયુ પ્રત્યક્ષ છે જ નહીં, અનુમેય છે.

નવ્ય : લાઘવ કરવા રૂપને અનુગત કારણ માનો છો તો એના કરતાં સ્પર્શને જ કારણ માનો ને... એમાં પણ લાઘવ તો છે જ.... ને વાયુનું પ્રત્યક્ષ પણ અસંગત નહીં રહે....

પ્રાચીન : પણ તો પછી પ્રભાનું ચાક્ષુષપ્રત્યક્ષ નહીં થાય.... કારણ કે એમાં ઉદ્ભૂતસ્પર્શ નથી.

નવ્ય : વાયુના અપ્રત્યક્ષને ઇષ્ટાપત્તિ માનો છો આના અપ્રત્યક્ષને પણ ઇષ્ટાપત્તિ જ માનો ને !

પ્રાચીન : પ્રભાં પશ્યામિ એવી પ્રતીતિ થાય છે તેનું શું ?

નવ્ય : એમ તો વાયું સ્પૃશ્યામિ એવી પ્રતીતિ પણ થાય જ છે. એટલે બન્નેનું પ્રત્યક્ષ થતું હોવાથી રૂપ કે સ્પર્શ બેમાંથી એકેયને બહિરિન્દ્રિયજન્યદ્રવ્યપ્રત્યક્ષ પ્રત્યે અનુગત કારણ તરીકે માની શકાય નહીં.

વળી વાયુનું પણ પ્રત્યક્ષ થાય છે એ જણાવનાર બીજી પણ એક યુક્તિ છે - જેમાં, 'આ એક (સૂર્યની) પ્રભા છે' એવું પ્રભાગત એકત્વનું પ્રત્યક્ષ થાય છે, એમ 'આ એક (પશ્ચિમનો) વાયુ છે. એવું વાયુગત એકત્વનું પણ પ્રત્યક્ષ થાય છે. એટલે પ્રભાના પ્રત્યક્ષની જેમ વાયુનું પ્રત્યક્ષ પણ માનવું જોઈએ.

પ્રાચીન : તો પછી વાયુગત દ્વિત્વાદિનું પ્રત્યક્ષ કેમ નથી થતું ?

નવ્ય : ક્યારેક એ પણ થાય છે જ.

પ્રાચીન : મોટે ભાગે તો એ થતું જણાતું નથી.

નવ્ય : બે જુદા જુદા વાયુ વાતા હોવા છતાં વિલક્ષણસંયોગથી એક જેવા થઈને સ્પર્શતા હોવાથી એવું પ્રત્યક્ષ થઈ શકતું નથી. અર્થાત્ આ વિલક્ષણસંયોગ રૂપ દોષના કારણે એનું તથા વાયુના પરિમાણાદિનું પ્રત્યક્ષ થતું નથી એ જાણવું.

(મુક્તાવલીકારે આહુ: કહીને નવ્યોના મતમાં અસ્વરસ વ્યક્ત કરવા દ્વારા દ્રવ્યના બન્ને પ્રત્યક્ષ પ્રત્યે અનુગત કારણ તરીકે રૂપને માનવાનો પોતાનો અભિપ્રાય સૂચિત કર્યો છે.) ॥૫૪॥

(કા.) દ્રવ્યાધ્યક્ષે ત્વચો યોગો મનસા જ્ઞાનકારણમ્ ।

(મુ.) ત્વચો યોગ इति । ત્વજ્ઞન:સંયોગો જ્ઞાનસામાન્યે કારણમિત્યર્થઃ । કિન્ત્ર પ્રમાણમ્ ? સુષુપ્તિકાલે ત્વચં ત્યક્ત્વા પુરીતતિ વર્તમાનેન મનસા જ્ઞાનાજનનમિતિ । નનુ સુષુપ્તિકાલે કિં જ્ઞાનં ભવિષ્યતિ ? અનુભવરૂપં સ્મરણરૂપં વા ? નાડઽદ્યઃ, અનુભવસામગ્ર્યભાવાત્, તથાહિ-ચાક્ષુષાદિપ્રત્યક્ષે ચક્ષુરાદિના સહ મન:સંયોગસ્ય હેતુત્વાત્ તદભાવાદેવ ન ચાક્ષુષાદિપ્રત્યક્ષમ્ । જ્ઞાનાદેરભાવાદેવ ન માનસં પ્રત્યક્ષમ્, જ્ઞાનાદ્યભાવે ચ આત્મનોડપિ ન પ્રત્યક્ષમિતિ । વ્યાપ્તિજ્ઞાના-ભાવાદેવ નાનુમિતિઃ, સાદૃશ્યજ્ઞાનાભાવાન્નોપમિતિઃ, પદજ્ઞાનાભાવાન્ન શાબ્દબોધઃ, इत्यનુભવસામગ્ર્યભાવાન્નાનુભવઃ ઉદ્બોધકાભાવાચ્ચ ન સ્મરણમ્ ।

(જ્ઞાનસામાન્યનું કારણ)

(કા.) ત્વગ્ધન્દ્રિયનો મન સાથે સંયોગ એ જ્ઞાન સામાન્યનું કારણ છે.

(મુ.) (દ્રવ્યાધ્યક્ષે આનો અન્વય પૂર્વની કારિકામાં રૂપમત્રાપિ કારણમ્ સાથે થઈ ગયો છે.) જન્યજ્ઞાનસામાન્ય પ્રત્યે ત્વજ્ઞન:સંયોગ એ કારણ છે.

પ્રશ્ન : એવું માનવામાં શું પ્રમાણ છે ?

ઉત્તર : સુષુપ્તિકાળમાં ત્વગિન્દ્રિયને છોડીને પુરીતતિ નાડીમાં ગયેલા મનથી કોઈપણ પ્રકારનું જ્ઞાન થતું નથી એ જ એમાં પ્રમાણ છે. (ત્વજ્ઞન:સંયોગ નો અભાવ થયો ને જ્ઞાનાભાવ થયો. માટે ત્વજ્ઞન:સંયોગ જ્ઞાનસામાન્યનું કારણ છે.)

શંકા : સુષુપ્તિકાળે જ્ઞાન થાય તો કયું જ્ઞાન થઈ શકે ? અનુભવરૂપ કે સ્મરણરૂપ ? આદ્ય=અનુભવરૂપ તો નહીં થઈ શકે, કારણ કે અનુભવની સામગ્રીનો અભાવ હોય છે. તે આ રીતે - ચાક્ષુષાદિ પ્રત્યક્ષ પ્રત્યે યક્ષુ વગેરે ઇન્દ્રિય સાથે મનનો સંયોગ એ કારણ છે, અને સુષુપ્તિકાળમાં એનો જ અભાવ હોવાથી ચાક્ષુષપ્રત્યક્ષ નહીં થાય, (પુરીતતિનાડીમાં રહેલા મનને જેમ યક્ષુ સાથે સંબંધ નથી એમ સ્પર્શનેન્દ્રિય વગેરે કોઈની સાથે નથી, માટે સ્પર્શન વગેરે પ્રત્યક્ષ પણ નહીં થાય.) વળી જ્ઞાન વગેરે નથી એટલે જ એ આત્મગુણોનું માનસપ્રત્યક્ષ નહીં થાય, અને એટલે જ આત્માનું પણ માનસપ્રત્યક્ષ નહીં થાય (કારણ કે આત્મવિશેષગુણો હોય તો જ એના યોગે આત્માનું પ્રત્યક્ષ થાય.) તથા, વ્યાપ્તિજ્ઞાન નથી, માટે અનુમિતિ નહીં થાય, સાદૃશ્યજ્ઞાન નથી માટે ઉપમિતિ નહીં થાય, પદજ્ઞાન નથી માટે શાબ્દબોધ નહીં થાય. આમ અનુભવની સામગ્રીનો અભાવ હોવાથી અનુભવ નહીં થાય. વળી ઉદ્બોધકનો અભાવ છે. તેથી સ્મરણ પણ નહીં થાય.

(વિ.) સુષુપ્તિકાળે કોઈપણ જ્ઞાન નથી થતું - અર્થાત્ જ્ઞાનસામાન્યાભાવ હોય છે. એની સંગતિ માટે કેટલાક વિદ્વાન્ જ્ઞાનસામાન્યનું કારણ ત્વજ્ઞન:સંયોગ કહી, એના અભાવે જ્ઞાનાભાવ કહે છે. એની સામે શંકાકારનો આશય એ છે કે તે તે જ્ઞાનવિશેષની સામગ્રીનો અભાવ હોવાથી જ્ઞાનવિશેષાભાવકૂટ થાય છે જે જ્ઞાનસામાન્યાભાવની સંગતિ કરી આપે છે. એટલે જ્ઞાનસામાન્યપ્રત્યે ત્વજ્ઞન:સંયોગ ને કારણ માનવાની જરૂર નથી. (બાકીનું મુક્તાવલીવત્ જાણી લેવું.)

(મુ.) મૈવમ્, સુષુપ્તિપ્રાક્કાલોત્પન્નેચ્છાદિવ્યક્તેસ્તત્સમ્બન્ધેનાત્મનશ્ચ પ્રત્યક્ષત્વપ્રસન્નાત્, તદતીન્દ્રિયત્વે માનાભાવાત્, સુષુપ્તિપ્રાક્કાલે નિર્વિકલ્પકમેવ નિયમેન જાયતે इत्यत्रापि પ્રમાણાભાવાત્ । અથ જ્ઞાનમાત્રે ત્વજ્ઞનઃસંયોગસ્ય યદિ કારણત્વં, તદા રાસન-ચાક્ષુષાદિપ્રત્યક્ષકાલે ત્વાચપ્રત્યક્ષં સ્યાત્, વિષયત્વકસંયોગસ્ય ત્વજ્ઞનઃસંયોગસ્ય ચ (તત્ર) સત્ત્વાત્, પરસ્પરપ્રતિબન્ધાદેકમપિ વા ન સ્યાદિતિ ।

(મુ.) સમાધાન : આવી શંકા ઉચિત નથી. કારણ કે સુષુપ્તિની પૂર્વક્ષણે ઉત્પન્ન ઇચ્છાદિ વ્યક્તિનું અને તેના સંબંધથી આત્માનું પ્રત્યક્ષ થવાની આપત્તિ આવશે. તે અતીન્દ્રિય જ હોય એવું માનવામાં કોઈ પ્રમાણ નથી. સુષુપ્તિની પૂર્વક્ષણમાં અવશ્ય નિર્વિકલ્પક જ ઉત્પન્ન થાય છે એમાં પણ કોઈ પ્રમાણ નથી.

શંકા : જો જ્ઞાનમાત્ર પ્રત્યે ત્વજ્ઞનઃસંયોગ એ કારણ છે તો રાસન-ચાક્ષુષ વગેરે પ્રત્યક્ષકાળે ત્વાચપ્રત્યક્ષ થશે, કારણ કે વિષયત્વકસંયોગ અને ત્વજ્ઞનઃસંયોગ ત્યાં હાજર છે. અથવા પરસ્પર પ્રતિબન્ધ થાય તો બે માંથી એક પણ નહીં થાય.

(વિ.) સમાધાન : જ્ઞાનસામાન્ય પ્રત્યે ત્વજ્ઞનઃ સંયોગ ને કારણ ન માનવાની આ શંકા ઉચિત નથી. કારણ કે તો પછી સુષુપ્તિકાળની અવ્યવહિત પૂર્વક્ષણે જ જ્ઞાન થયું હશે તેનું અને તેના યોગે 'ઘટજ્ઞાનવાનહમ્ ઇત્યાદિ રૂપે આત્માનું માનસપ્રત્યક્ષ થવાની આપત્તિ આવશે, કારણ કે એ જ્ઞાન પણ દ્વિક્ષણસ્થાયી હોવાથી સુષુપ્તિપ્રથમક્ષણે પણ વિદ્યમાન હોય જ છે.

જ્ઞાનસામાન્યપ્રત્યે ત્વજ્ઞનઃસંયોગ ને કારણ માનવામાં આ આપત્તિ આવતી નથી, કારણ કે સુષુપ્તિ કાળે મન પુરીતતિનાડીમાં ગયું હોવાથી એ સંયોગ જ હોતો નથી. (ઇચ્છાની આદિમાં જ્ઞાન હોય છે માટે ઇચ્છાદિઃ શબ્દનો અર્થ જ્ઞાન કરવો.)

શંકા : સુષુપ્તિની પૂર્વક્ષણે થતું જ્ઞાન અતીન્દ્રિય હોવાથી એનું પ્રત્યક્ષ થવાની આપત્તિ આવશે નહીં.

સમાધાન : એ અતીન્દ્રિય જ હોય એમાં કોઈ પ્રમાણ નથી.

શંકા : એ જ્ઞાન નિર્વિકલ્પક જ હોવાથી એના પ્રત્યક્ષાદિની આપત્તિ નથી.

સમાધાન : એમાં પણ કોઈ પ્રમાણ નથી.

શંકા : જ્યારે આત્મા મધુર સ્વાદનું રાસન પ્રત્યક્ષ થાય છે ત્યારે જીભનો એ સ્વાદ સાથે સંનિકર્ષ હોય છે એમ ત્વચાનો આત્મ સાથે પણ સંયોગ હોય જ છે. વળી ત્વગ્મનઃ સંયોગને તમે જ્ઞાન સામાન્ય પ્રત્યે કારણ માન્યું એટલે એ પણ ત્યારે હાજર હોય જ છે. તેથી આત્મા ત્વાચપ્રત્યક્ષની સામગ્રી પણ હાજર છે જ. તો એ થવું જ જોઈએ. એમ આત્મા રૂપનું ચાક્ષુષપ્રત્યક્ષ થાય ત્યારે પણ ત્વચા આત્મસંયોગ અને ત્વગ્મનઃસંયોગ આ સામગ્રી વિદ્યમાન હોવાથી આત્માનું ત્વાચપ્રત્યક્ષ થવું જોઈએ. એટલે રાસન ને ત્વાચ કે ચાક્ષુષ ને ત્વાચ આ બબ્બે પ્રત્યક્ષ સાથે થવા જોઈએ. અથવા તો પરસ્પર પ્રતિબન્ધ થવાથી બેમાંથી એકેય પ્રત્યક્ષ થવું ન જોઈએ.

(મુ.) અત્ર કેચિત્ - પૂર્વોક્તયુક્ત્યા ત્વજ્ઞનઃસંયોગસ્ય જ્ઞાનહેતુત્વે સિદ્ધે ચાક્ષુષાદિસામગ્ર્યાઃ સ્પર્શનાદિપ્રતિબન્ધ-કલ્મસનુભવાનુરોધાત્ કલ્પ્યતે इति । અન્યે તુ સુષુપ્ત્યનુરોધેન ચર્મનઃસંયોગસ્ય જ્ઞાનહેતુત્વં કલ્પ્યતે, ચાક્ષુષાદિ-પ્રત્યક્ષકાલે ત્વજ્ઞનઃસંયોગાભાવાત્ ત્વાચપ્રત્યક્ષમિતિ વદન્તિ ।

(મુ.) ઉક્ત શંકા અંગે કેટલાક વિદ્વાનો સમાધાન આપે છે - પૂર્વોક્તયુક્તિથી ત્વગ્મનઃ સંયોગ જ્ઞાનના કારણ તરીકે સિદ્ધ થયે ચાક્ષુષાદિની સામગ્રીને સ્પર્શનાદિની પ્રતિબંધક તરીકે અનુભવબળે કલ્પવામાં આવે છે. બીજાઓ એવું કહે છે કે સુષુપ્તિને નજરમાં લઈને ચર્મનઃસંયોગને જ્ઞાનનું કારણ કલ્પવામાં આવે છે. ચાક્ષુષાદિ પ્રત્યક્ષકાળે ત્વગ્મનઃસંયોગાભાવ હોવાથી ત્વાચપ્રત્યક્ષ થતું નથી.

(વિ.) સમાધાન : કેટલાક વિદ્વાનોનું કહેવું છે કે સુષુપ્તિકાળે જ્ઞાનાદિનું કે આત્માનું માનસપ્રત્યક્ષ હોતું નથી એનાથી ત્વગ્મન:સંયોગ જ્ઞાનસામાન્ય પ્રત્યે કારણ તરીકે સિદ્ધ તો થઈ જાય છે. હવે ચાક્ષુષાદિ પ્રત્યક્ષ વખતે (ત્વાચપ્રત્યક્ષની સામગ્રી હોવા છતાં) ત્વાચપ્રત્યક્ષ થતું નથી એ બધાનો અનુભવ છે. તેથી ચાક્ષુષાદિની સામગ્રી ત્વાચપ્રત્યક્ષની પ્રતિબંધક છે એમ કહેવામાં આવે છે, અને તેથી ચાક્ષુષાદિની સામગ્રી હોય ત્યારે ચાક્ષુષાદિ પ્રત્યક્ષ જ થાય છે ત્વાચ નહીં.

બીજા કેટલાક નૈયાયિકો જુદી રીતે સમાધાન કરે છે. તેમનું કહેવું છે કે સુષુપ્તિકાળે ત્વગ્મન:સંયોગ જેમ હોતો નથી તેમ ચર્મન:સંયોગ પણ હોતો નથી. જ્ઞાનસામાન્યપ્રત્યે ચર્મન:સંયોગ હેતુ છે જે સુષુપ્તિકાળે ન હોવાથી કોઈ જ્ઞાન થતું નથી. રાસનાદિપ્રત્યક્ષકાળે જ્ઞાનસામાન્યના કારણ તરીકે ચર્મન: સંયોગ હોય છે, પણ ત્વગ્મન:સંયોગ હોતો નથી, તેથી ત્વાચપ્રત્યક્ષની આપત્તિ નથી.

(મુક્તાવલીકારે વદન્તિ એમ કહીને અસ્વરસ સૂચવ્યો છે. ચાક્ષુષાદિની સામગ્રીને ત્વાચપ્રત્યક્ષ પ્રત્યે પ્રતિબંધક માનવાની કલ્પનામાં ગૌરવ છે. એમ એકપણ ઇન્દ્રિયજન્યપ્રત્યક્ષ પ્રત્યે જે વિશેષ સામગ્રીરૂપ નથી તેવા ચર્મન: સંયોગને જ્ઞાનસામાન્ય પ્રત્યે કારણ માનવામાં પણ ગૌરવ છે. એટલે ત્વગ્મન: સંયોગને કે ચર્મન: સંયોગને - બેમાંથી એકેને જ્ઞાનસામાન્ય પ્રત્યે કારણ માનવું ન જોઈએ. પણ પૂરીતતિબહિર્દેશાવચ્છિન્નઆત્મ-મન:સંયોગને જ જ્ઞાનસામાન્ય પ્રત્યે કારણ માની લેવાથી કોઈ પ્રશ્ન રહેતો નથી. કારણ કે સુષુપ્તિકાળે મન પૂરીતતિનાડીમાં ચાલી ગયું હોવાથી તેવો સંયોગ ન હોવાના કારણે જ્ઞાનાભાવની સંગતિ થઈ જાય છે.)

(ક્ષા.) મનોગ્રાહ્યં સુખં દુઃખમિચ્છા દ્વેષો મતિઃ કૃતિઃ ॥ ૫૭ ॥

(મુ.) મનોગ્રાહ્યમિતિ' મનોજન્યપ્રત્યક્ષવિષય इत्यर्थः । मतिः=ज्ञानम् । कृतिः=प्रयत्नः । एवं सुखत्व-दुःखत्वादि-कमपि मनोग्राह्यम् । एवमात्माऽपि मनोग्राह्यः, किन्तु 'मनोमात्रस्य गोचरः' इत्यनेन पूर्वमुक्तत्वादत्र नोक्तः ॥ ५७ ॥

(કા.) સુખ, દુઃખ, ઇચ્છા, દ્વેષ, મતિ, કૃતિ... આ બધું મનોગ્રાહ્ય છે.

(મુ.) મનોગ્રાહ્ય એટલે મનોજન્યપ્રત્યક્ષ (=માનસપ્રત્યક્ષ)ના વિષય. મતિ = જ્ઞાન. કૃતિ = પ્રયત્ન. એમ સુખત્વ-દુઃખત્વ વગેરે પણ મનોગ્રાહ્ય છે. એમ આત્મા પણ મનોગ્રાહ્ય છે. પણ પૂર્વે 'મનોમાત્રસ્ય ગોચરઃ' એમ કહેવા દ્વારા કહેવાઈ ગયું હોવાથી અહીં કહ્યું નથી.

(ક્ષા.) જ્ઞાનં યન્નિર્વિકલ્પાખ્યં તદતીન્દ્રિયમિષ્યતે ।

(મુ.) ચક્ષુ:સંયોગાદ્યનન્તરં ઘટ इत्याकारकं घटत्वादिविशिष्टविषयकं ज्ञानं न सम्भवति, पूर्वं विशेषणस्य घटत्वादेर्ज्ञानाभावात्, विशिष्टबुद्धौ विशेषणज्ञानस्य कारणत्वात् । तथा च प्रथमतो घटघटत्वयोर्वैशिष्ट्यानवगाहोव ज्ञानं जायते । तदेव निर्विकल्पकम् । तच्च न प्रत्यक्षम् । तथाहि-वैशिष्ट्यानवगाहिज्ञानस्य प्रत्यक्षं न भवति, घटमहं ज्ञानामीति प्रत्ययात्, तत्रात्मनि ज्ञानं प्रकारीभूय भासते, ज्ञाने घटः, तत्र घटत्वं, यः प्रकारः स एव विशेषणमित्युच्यते, विशेषणे यद्विशेषणं तद्विशेषणतावच्छेदकमित्युच्यते, विशेषणतावच्छेदकप्रकारकं ज्ञानं विशिष्टवैशिष्ट्यज्ञाने कारणं, निर्विकल्पके च घटत्वादिकं न प्रकारः, तेन घटत्वादिविशिष्टघटादिवैशिष्ट्यभानं ज्ञाने न सम्भवति, घटत्वात्प्रकारकं च घटादि-विशिष्टज्ञानं न सम्भवति, जात्यखण्डोपाध्यतिरिक्तपदार्थज्ञानस्य किञ्चिद्धर्मप्रकारकत्वनियमात् ।

(નિર્વિકલ્પક પ્રત્યક્ષ)

(કા.) જે નિર્વિકલ્પક નામનું જ્ઞાન છે તે અતીન્દ્રિય મનાયું છે.

(મુ.) ચક્ષુઃ સંયોગાદિ થયા પછી તરત ‘ઘટઃ’ એવું ઘટવાદિવિશિષ્ટ વિષયક જ્ઞાન સંભવતું નથી, કારણ કે એની પૂર્વક્ષણે વિશેષણભૂત ઘટવાદિનું જ્ઞાન હોતું નથી. વિશિષ્ટ બુદ્ધિમાં વિશેષણજ્ઞાન કારણ છે. એટલે પહેલાં ઘટ-ઘટત્વના વૈશિષ્ટ્યનું (=સંબંધનું) અનવગાહી (=અવિષયક) જ જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે. એ જ નિર્વિકલ્પક છે. એ પ્રત્યક્ષ હોતું નથી. તે આ રીતે - વૈશિષ્ટ્ય અનવગાહી જ્ઞાનનું પ્રત્યક્ષ સંભવતું નથી, કારણ કે ‘ઘટમહં જ્ઞાનામિ’ એવી પ્રતીતિ થાય છે. તેમાં આત્મામાં જ્ઞાન પ્રકાર બનીને ભાસે છે. જ્ઞાનમાં ઘટ અને ઘટમાં ઘટત્વ (પ્રકાર તરીકે ભાસે છે). જે પ્રકાર હોય છે તે જ વિશેષણ કહેવાય છે. વિશેષણમાં જે વિશેષણ હોય છે તે વિશેષણતાવચ્છેદક કહેવાય છે. વિશેષણતાવચ્છેદક પ્રકારક જ્ઞાન વિશિષ્ટવૈશિષ્ટ્યજ્ઞાનમાં કારણ છે. અને નિર્વિકલ્પકમાં ઘટવાદિ પ્રકાર હોતા નથી. તેથી ઘટવાદિવિશિષ્ટ ઘટાદિવૈશિષ્ટ્યભાન જ્ઞાનમાં સંભવતું નથી. ઘટવાદિ જેમાં પ્રકારરૂપે ન હોય એવું ઘટાદિનું વિશિષ્ટ જ્ઞાન સંભવતું નથી, કારણ કે જાતિ અને અખંડોપાધિથી ભિન્ન પદાર્થનું જ્ઞાન કિંચિદ્ધર્મ-પ્રકારક જ હોય એવો નિયમ છે.

(વિ.) પ્રત્યક્ષના બે પ્રકાર છે. નિર્વિકલ્પક અને સવિકલ્પક... જેમાં કોઈ વિષય વિશેષણ, વિશેષ્ય કે સંસર્ગરૂપે વિષય ન બનતો હોય તે નિર્વિકલ્પક જ્ઞાન કહેવાય છે. આવું જ્ઞાન અતીન્દ્રિય હોવાથી અનુમાન દ્વારા એની સિદ્ધિ કરાય છે. ન્યાયભૂમિકા પૃ. (૪૨) પરથી એ જોઈ લેવી.

નિર્વિકલ્પકજ્ઞાન અતીન્દ્રિય છે એની સિદ્ધિ - જ્ઞાનનું જે કાંઈ જ્ઞાન થાય છે તે સવિકલ્પકનું જ થાય છે એમ સિદ્ધ કરવામાં આવે તો નિર્વિકલ્પકજ્ઞાન અતીન્દ્રિય હોવું સિદ્ધ થઈ જાય. એટલે એ રીતે એ સિદ્ધિ કરાય છે.

ઘડાનું જ્ઞાન જુદી જુદી રીતે થઈ શકે છે - જેમ કે (૧) અયં ઘટઃ (૨) ઇયં પૃથિવી (૩) इदं द्रव्यम्.... (૧) આમાં ઘટત્વ પ્રકાર છે, (૨) આમાં પૃથ્વીત્વ ને (૩) આમાં દ્રવ્યત્વ... આ જ રીતે ઘડાનું નિર્વિકલ્પક પ્રત્યક્ષ થાય છે જેમાં કોઈ પ્રકાર હોતો નથી. અને તેથી ઘડાનો કોઈ રીતે ઉલ્લેખ પણ હોતો નથી. આ જ્ઞાનોનું જે જ્ઞાન થાય તે અનુવ્યવસાય કહેવાય છે. એ અંગે આપણો એવો અનુભવ છે કે (૧) જ્ઞાન માટે, ઘટજ્ઞાનવાનહમ્, જ્ઞાતો મયા ઘટઃ મયિ ઘટજ્ઞાનમ્ વગેરે રીતે જ અનુવ્યવસાય થાય છે. એ જ રીતે (૨) અને (૩) માટે પૃથિવીજ્ઞાનવાનહમ્ વગેરે ને દ્રવ્યજ્ઞાનવાનહમ્ વગેરે જ્ઞાન થાય છે. પણ ઘડાનો કોઈ જ ધર્મને આગળ કરીને ઉલ્લેખ થયો ન હોય ને છતાં ઘડાના જ જ્ઞાનને (=નિર્વિકલ્પકજ્ઞાનને) જણાવે એ રીતે ખાલી “જ્ઞાનવાનહમ્” આવો અનુવ્યવસાય આપણને ક્યારેય થતો નથી. એટલે નિશ્ચિત થાય છે કે જે જ્ઞાનમાં ઘડો ઘટત્વ વગેરે કોઈ જ ધર્મને પ્રકાર બનાવ્યા વિના ભાસ્યો છે એ નિર્વિકલ્પક જ્ઞાનનો અનુવ્યવસાય (=જ્ઞાનનું જ્ઞાન) થતો નથી. તેથી સિદ્ધ થાય છે કે નિર્વિકલ્પકજ્ઞાન અતીન્દ્રિય હોય છે.

હવે ઘટજ્ઞાનવાનહમ્ એવા અનુવ્યવસાયનો વિચાર કરીએ. આમાં હું(=આત્મા) વિશેષ્ય છે. એમાં જ્ઞાન એ વિશેષણ છે. જ્ઞાનમાં ઘડો વિશેષણ છે. ને ઘડામાં ઘટત્વ વિશેષણ છે. જે વિશેષણ હોય છે એ જ પ્રકાર કહેવાય છે. આમાં જે જ્ઞાન ભાસી રહ્યું છે તે ‘અયં ઘટઃ’ એવા આકારવાળું છે જે ઘટત્વવિશિષ્ટઘટને જણાવતું હોવાથી વિશિષ્ટજ્ઞાન કહેવાય છે. એનું વૈશિષ્ટ્ય આત્મામાં રહ્યું છે. એટલે ઘટજ્ઞાનવાનહમ્ એવા અનુવ્યવસાયને વિશિષ્ટવૈશિષ્ટ્યાવગાહી જ્ઞાન કહે છે. એમાં અયં ઘટઃ વગેરે રૂપ વિશેષણતાવચ્છેદક પ્રકારક (=વિશેષણતાવચ્છેદક છે પ્રકાર જેમાં એવું) જ્ઞાન કારણરૂપ છે. જે વિશેષણનું વિશેષણ હોય તે વિશેષણતાવચ્છેદક બને. અયં ઘટઃ એવા જ્ઞાનનું ઘટ એ વિશેષણ છે ને ઘટત્વ એનું (ઘટનું) વિશેષણ છે. તેથી ઘટત્વ એ વિશેષણતાવચ્છેદક છે. ને એ જ અયં ઘટઃ જ્ઞાનમાં પ્રકાર છે. માટે અયં ઘટઃ એવું જ્ઞાન વિશેષણતાવચ્છેદક પ્રકારક હોવાથી ઘટજ્ઞાનવાનહમ્ એવા અનુવ્યવસાયનું કારણ હોવાથી એને ઉત્પન્ન કરી શકે છે.

પણ નિર્વિકલ્પકજ્ઞાનમાં ઘટવાદિ કોઈ ધર્મ પ્રકાર રૂપે ભાસતો હોતો નથી. (તેથી એ જ્ઞાન વિશેષણતાવચ્છેદક-પ્રકારક ન હોવાથી અનુવ્યવસાયને પેદા કરી શકતું નથી.) તેથી નિર્વિકલ્પકમાં ઘટત્વવિશિષ્ટ તરીકે ઘટ જ ભાસતો

ન હોવાથી જ્ઞાનમાં ઘટત્વવિશિષ્ટઘટના વૈશિષ્ટ્યનું ભાન પણ સંભવતું નથી.

અને જેમાં ઘટત્વાદિ કોઈ પ્રકાર ન હોય એવું તો ઘટાદિવિશિષ્ટજ્ઞાન સંભવતું નથી, કારણ કે જાતિ અને અખંડોપાધિથી ભિન્ન પદાર્થનું જ્ઞાન કો'ક ને કો'ક ધર્મને પ્રકાર કરીને જ થતું હોય છે.

આમ ટૂંકમાં, અનુવ્યવસાય થવા માટે ઘટાદિનું વિશિષ્ટજ્ઞાન જ જોઈએ. એ વિશિષ્ટજ્ઞાન માટે કો'ક ધર્મ તો પ્રકાર બનવો જ જોઈએ.

નિર્વિકલ્પકમાં કોઈ ધર્મ પ્રકાર બનતો ન હોવાથી વિશિષ્ટજ્ઞાન ન હોવાના કારણે અનુવ્યવસાય થતો નથી. માટે નિર્વિકલ્પક જ્ઞાન અતીન્દ્રિય હોય છે.

(કા.) મહત્ત્વં ષડ્વિધે હેતુઃ ઇન્દ્રિયં કરણં મતમ્ ॥ ૫૮ ॥

(મુ.) મહત્ત્વમિતિ । દ્રવ્યપ્રત્યક્ષે મહત્ત્વં સમવાયસમ્બન્ધેન કારણમ્ । દ્રવ્યસમવેતાનાં ગુણકર્મસામાન્યાનાં પ્રત્યક્ષે સ્વાશ્રયસમવાયસમ્બન્ધેન, દ્રવ્યસમવેતસમવેતાનાં ગુણત્વ-કર્મત્વાદીનાં પ્રત્યક્ષે સ્વાશ્રયસમવેતસમવાયસમ્બન્ધેન કારણમિતિ ।

(કા.) ષડ્વિધ પ્રત્યક્ષમાં મહત્ત્વ કારણ છે અને ઇન્દ્રિય કરણ મનાયેલી છે.

(મુ.) દ્રવ્યના પ્રત્યક્ષમાં મહત્ત્વ સમવાય સંબંધથી કારણ છે. દ્રવ્યસમવેત એવા ગુણ-કર્મ-સામાન્યના પ્રત્યક્ષમાં સ્વાશ્રય-સમવાયસંબંધથી અને દ્રવ્યસમવેતસમવેત એવા ગુણત્વ-કર્મત્વ વગેરેના પ્રત્યક્ષમાં સ્વાશ્રયસમવેતસમવાય સંબંધથી એ કારણ છે.

(વિ.) પરમાણુનું પ્રત્યક્ષ થતું નથી. માટે દ્રવ્યગત મહત્ત્વ (=મહત્પરિમાણ)ને પ્રત્યક્ષનું કારણ મનાયું છે. સર્વત્ર વિષયનિષ્ઠપ્રત્યાસત્તિથી કારણતાનો વિચાર છે. એટલે દ્રવ્યપ્રત્યક્ષમાં 'દ્રવ્ય' એ વિષય છે જેમાં સમવાય સંબંધથી મહત્પરિમાણ રહ્યું છે. શેષ બે માટે આલોકસંયોગની જેમ સ્વાશ્રયસમવાય અને સ્વાશ્રયસમવેતસમવાય સંબંધ વિચારી લેવા.

(મુ.) ઇન્દ્રિયમિતિ । અત્રાપિ ષડ્વિધે ઇત્યનુષ્જ્યતે । ઇન્દ્રિયત્વં ન જાતિઃ, 'પૃથિવીત્વાદિના સાઙ્કર્યાત્, કિન્તુ શબ્દેતરોદ્ભૂતવિશેષગુણાનાશ્રયત્વે સતિ જ્ઞાનકારણમનઃસંયોગાશ્રયત્વમિન્દ્રિયત્વમ્ । ^૨આત્માદિવારણાય સત્યન્તમ્ । ^૩ઉદ્ભૂત-વિશેષગુણસ્ય શબ્દસ્ય શ્રોત્રે સત્ત્વાચ્છબ્દેતરેતિ । ^૪વિશેષગુણસ્ય રૂપાદેશ્ચક્ષુરાદાવપિ સત્ત્વાદુદ્ભૂતેતિ ।

(ઇન્દ્રિયનું લક્ષણ)

(મુ.) અહીં પણ 'ષડ્વિધ' શબ્દનો સંબંધ જણાવો. (અર્થાત્ ઇન્દ્રિય ષડ્વિધ પ્રત્યક્ષમાં કરણ છે.) છએ ઇન્દ્રિયોમાં રહેલ ઇન્દ્રિયત્વ એ જાતિ નથી, કારણ કે 'પૃથ્વીત્વાદિ સાથે સાંકર્ય થાય છે. કિન્તુ શબ્દભિન્ન જે ઉદ્ભૂતવિશેષગુણ તેનો અનાશ્રય હોવા સાથે જે જ્ઞાનકારણીભૂત મનઃ સંયોગનો આશ્રય હોય તે ઇન્દ્રિય આવું ઇન્દ્રિયનું લક્ષણ જણાવું. ^૨આત્મા વગેરેમાં લક્ષણ ચાલ્યું ન જાય એ માટે સત્યન્ત દલ છે. ^૩ઉદ્ભૂતવિશેષગુણ શ્રોત્રમાં હોવાથી શબ્દેતર કહ્યું છે. ^૪વિશેષગુણ એવા રૂપ વગેરે ચક્ષુવગેરેમાં પણ હોવાથી 'ઉદ્ભૂત' કહ્યું છે.

(વિ.) (૧) રસનામાં ઇન્દ્રિયત્વ છે, પૃથ્વીત્વ નથી; ઘડામાં પૃથ્વીત્વ છે, ઇન્દ્રિયત્વ નથી; ને દ્રાણેન્દ્રિયમાં ઇન્દ્રિયત્વ-પૃથ્વીત્વ બન્ને છે. માટે, પૃથ્વીત્વ સાથે સાંકર્ય હોવાથી ઇન્દ્રિયત્વ એ જાતિ નથી.

શબ્દભિન્ન જે ઉદ્ભૂતવિશેષગુણો (રૂપ-રસ-જ્ઞાનાદિ) તેનો જે અનાશ્રય હોય અને જ્ઞાનકારણીભૂત મનઃસંયોગનો જે આશ્રય હોય તે ઇન્દ્રિય કહેવાય. (ઇન્દ્રિયોમાં રૂપ વગેરે વિશેષગુણો છે પણ તે અનુદ્ભૂત છે.)

પદકૃત્ય : (૨) 'શબ્દેતરોદ્ભૂતવિશેષગુણાનાશ્રયત્વ' આટલું વિશેષણ ન મૂકે તો જ્ઞાનકારણીભૂતમનઃ સંયોગનો

આશ્રય તો આત્મા પણ હોવાથી એમાં અતિ પણ આત્મા શબ્દેતરોદ્ભૂતવિશેષગુણ એવા જ્ઞાનાદિનો આશ્રય છે, અનાશ્રય નહીં.

આત્મભિન્નત્વે સતિ... આટલું જ વિશેષણ લખે તો જેઓ યર્મમન: સંયોગને કારણ માને છે, એના મને યર્મમાં અતિ

(૩) વિશેષણમાં 'શબ્દેતર' ન કહે તો ઉદ્ભૂત વિશેષગુણનાશ્રયત્વ શ્રોત્રમાં ન હોવાથી અવ્યાપ્તિ થાય. કારણ કે શ્રોત્રમાં ઉદ્ભૂતવિશેષગુણ 'શબ્દ' રહેલો છે.

(૪) 'ઉદ્ભૂત' ન લખે તો શબ્દેતરવિશેષગુણ એવા રૂપાદિ યક્ષુ વગેરેમાં હોવાથી એમાં અવ્યાપ્તિ. યક્ષુ વગેરેમાં ઉદ્ભૂત રૂપ વગેરે હોતા નથી.

(મુ.) 'ઉદ્ભૂતત્વં ન જાતિઃ, શુક્લત્વાદિના સઙ્કરાત્। 'ન ચ શુક્લત્વાદિવ્યાપ્યં નાનૈવોદ્ભૂતત્વમિતિ વાચ્યમ્, 'ઉદ્ભૂતરૂપત્વાદિના ચાક્ષુષાદૌ જનકત્વાનુપપત્તેઃ, 'કિન્તુ શુક્લત્વાદિવ્યાપ્યં નાનૈવાનુદ્ભૂતત્વં, તદભાવકૂટશ્ચોદ્ભૂતત્વમ્। તત્ત્વ સંયોગાદાવપ્યસ્તિ, તથા ચ શબ્દેતરોદ્ભૂતગુણઃ સંયોગાદિશ્ચક્ષુરાદાવપ્યસ્ત્યતો વિશેષેતિ। 'કાલાદિવારણાય વિશેષ્ય-દલમ્। 'ઇન્દ્રિયાવયવવિષયસંયોગસ્યાપિ પ્રાચાં મતે પ્રત્યક્ષજનકત્વાદિન્દ્રિયાવયવવારણાય, 'નવીનમતે કાલાદૌ રૂપાભાવપ્રત્યક્ષે સન્નિકર્ષઘટકતયા કારણીભૂતચક્ષુઃસંયોગાશ્રયસ્ય કાલાદેર્વારણાય મનઃપદમ્। 'જ્ઞાનકારણમિત્યપિ તદ્વારણાયૈવ। કરણમિતિ। અસાધારણં કારણં કરણમ્। અસાધારણત્વં વ્યાપારવત્ત્વમ્॥ ૫૮॥

(મુ.) 'ઉદ્ભૂતત્વ એ જાતિ નથી. કારણ કે શુક્લત્વાદિ સાથે સાંકર્ય છે. 'શુક્લત્વાદિને વ્યાપ્ય અનેક ઉદ્ભૂતત્વ જાતિઓ છે. 'આવું પણ કહી શકાતું નથી, કારણ કે તો પછી ઉદ્ભૂતરૂપત્વેના યાક્ષુષપ્રત્યક્ષ પ્રત્યેની કારણતા અસંગત બની જાય. (તો પછી ઉદ્ભૂતત્વ શું છે ?) 'કિન્તુ શુક્લત્વાદિવ્યાપ્ય અનેક અનુદ્ભૂતત્વ છે. અને તેના અભાવોનો સમૂહ એ ઉદ્ભૂતત્વ છે. અને તે = આવું ઉદ્ભૂતત્વ તો સંયોગાદિમાં પણ છે. તેથી શબ્દેતરોદ્ભૂતગુણ તરીકે સંયોગાદિ પણ મળે જે યક્ષુવગેરેમાં હોવાથી તેનું આશ્રયત્વ જ આવે, અનાશ્રયત્વ નહીં, તેથી વિશેષ શબ્દ દ્વારા વિશેષગુણ લેવાનું કહ્યું. 'કાલાદિમાં લક્ષણ ચાલ્યું ન જાય એ માટે જ્ઞાનકારણમન:સંયોગાશ્રયત્વ એવું વિશેષ્યદલ છે. 'ઇન્દ્રિયાવયવ અને વિષયનો સંયોગ પણ પ્રાચીનમતે પ્રત્યક્ષજનક હોવાથી એના વારણ માટે (મન: પદ છે. અને) 'નવીનમતે કાલાદિમાં રૂપાભાવના થતા પ્રત્યક્ષમાં સંનિકર્ષ ઘટકતયા કારણીભૂત જે યક્ષુ:સંયોગ તેના આશ્રયભૂતકાલાદિમાં લક્ષણ ન ચાલ્યું જાય એ માટે મન:પદ છે. 'જ્ઞાનકારણં આ પણ એના જ વારણ માટે છે. અસાધારણકારણને કારણ કહેવાય છે. અસાધારણત્વ એટલે વ્યાપારવત્ત્વ.

(વિ.) ('વિશેષ' પદનું પદકૃત્ય દર્શાવવા ઉદ્ભૂતત્વ શું છે ? એની ચર્ચા ઉપાડી છે.

જો 'વિશેષ' પદ ન મૂકે તો શબ્દેતરોદ્ભૂતગુણનાશ્રયત્વ આટલું વિશેષણ થાય. શબ્દેતરોદ્ભૂતગુણ તરીકે જો 'સંયોગ' પકડી શકાય તો એનું અનાશ્રયત્વ યક્ષુ વગેરેમાં ન હોવાથી દોષ ઊભો થાય. હવે વિચારવાનું રહ્યું કે સંયોગ ઉદ્ભૂત હોય કે નહીં ? અર્થાત્ સંયોગમાં ઉદ્ભૂતત્વ છે કે નહીં ? તેથી વિચારવું પડે કે ઉદ્ભૂતત્વ શું છે ? જો એ જાતિ હોય તો તો સંયોગમાં એ રહી છે એવું માનવામાં કોઈ પ્રમાણ ન હોવાથી ઉદ્ભૂતગુણ તરીકે 'સંયોગ' પકડી જ શકાતો ન હોવાથી 'વિશેષ' પદ આવશ્યક ન રહે. પણ ઉદ્ભૂતત્વ એ જાતિ નથી, કિન્તુ ઉપાધિ છે.... ને તેથી 'વિશેષ' પદ આવશ્યક છે.... એ વાત આ અધિકારમાં સિદ્ધ કરે છે.

(૧) ઉદ્ભૂતશ્યામરૂપમાં ઉદ્ભૂતત્વ છે - શુક્લત્વ નથી, અનુદ્ભૂત શુક્લરૂપમાં શુક્લત્વ છે, ઉદ્ભૂતત્વ નથી. ને ઉદ્ભૂત શુક્લ રૂપમાં બન્ને છે. માટે શુક્લત્વ સાથે સાંકર્ય હોવાથી ઉદ્ભૂતત્વ એ જાતિ નથી.

(૨) શંકા : જે ઉદ્ભૂતત્વ શુક્લમાં છે એ જ શ્યામમાં છે એવું માનવાથી સાંકર્ય આવે છે. પણ વસ્તુતઃ એવું નથી, શુક્લનું ઉદ્ભૂતત્વ જુદું છે ને શ્યામનું જુદું છે. આમ શુક્લાદિ તે તે રૂપમાં રહેલ ઉદ્ભૂતત્વ જુદા જુદા હોઈ સાંકર્ય આવશે નહીં, ને એ બધા ઉદ્ભૂતત્વ જુદી જુદી જાતિઓ છે. અર્થાત્ શુક્લમાં રહેલ ઉદ્ભૂતત્વ એ શુક્લત્વવ્યાપ્ય

એક જાતિ છે. એમ શ્યામમાં રહેલ ઉદ્ભૂતત્વ એ શ્યામત્વવ્યાપ્ય એક અલગ જાતિ છે. એમ અનેક જાતિ છે.

(૩) સમાધાન : આવું માની શકાતું નથી, કારણ કે કોઈ પણ ચાક્ષુષ પ્રત્યક્ષ પ્રત્યે ઉદ્ભૂતરૂપત્વ નામના એક ધર્મથી ઉદ્ભૂતરૂપને જે કારણ માન્યું છે તે અસંગત ઠરી જાય છે (કારણ કે હવે કોઈ એક ઉદ્ભૂતરૂપત્વ ધર્મ જ ન રહ્યો.)

(શંકા : તો પછી હવે ઉદ્ભૂતશુક્લત્વેન રૂપેણ કારણતા માનીશું....

સમાધાન : ના, એ પણ નહીં મનાય, કારણ કે એનો અર્થ એ થાય કે ઉદ્ભૂતશુક્લ જ ચાક્ષુષ પ્રત્યક્ષનું કારણ છે. એટલે એ જ્યાં નથી એવા પણ શ્યામઘટાદિનું ચાક્ષુષ થતું હોવાથી વ્યતિરેક વ્યભિચાર આવે.

શંકા : છતાં ત્યાં ઉદ્ભૂતશ્યામત્વ તો છે જુઃ એટલે એમ માનીશું કે આવા શુક્લીયઉદ્ભૂતત્વ, શ્યામીયઉદ્ભૂતત્વ વગેરેનો કૂટ જ્યાં રહ્યો હોય તે કારણ બને....

સમાધાન : આવો કૂટ તો ક્યાંય રહેવો સંભવિત નથી. માટે કોઈ એક ઉદ્ભૂતત્વ જાતિ કે શુક્લત્વાદિવ્યાપ્ય નાના ઉદ્ભૂતત્વ જાતિઓ માની શકાતી નથી.

પ્રશ્ન : તો પછી ઉદ્ભૂતત્વ શું છે ?)

(૪) ઉત્તર : અનુદ્ભૂતશુક્લાદિમાં રહેલી શુક્લત્વાદિવ્યાપ્ય નાના અનુદ્ભૂતત્વ જાતિઓ છે. આ જાતિઓના અભાવોનો કૂટ હોવો એ જ ઉદ્ભૂતત્વ છે. તેથી, સંયોગાદિમાં પણ કોઈ જ પ્રકારનું અનુદ્ભૂતત્વ ન હોવાથી તદભાવકૂટ રૂપ ઉદ્ભૂતત્વ રહી જશે. તેથી શબ્દેતરોદ્ભૂતગુણ તરીકે સંયોગાદિ પકડી શકાવાથી ને એનું અનાશ્રયત્વ યક્ષુ વગેરેમાં ન હોવાથી એમાં લક્ષણ ન જાય. આ આપત્તિના વારણ માટે વિશેષગુણ લેવાનું કહ્યું છે. સંયોગ એ વિશેષગુણ નથી.

(૫) કાલાદિમાં કોઈ જ વિશેષગુણ ન હોવાથી તાદૃશવિશેષગુણનાશ્રયત્વ છે જ. તેથી એમાં અતિના વારણ માટે આખું વિશેષ્યદળ છે.

(૬) હવે મનઃ પદનું પદકૃત્ય - પ્રાચીનોનો મત - ઇન્દ્રિય જેમ વિષયસંયોગ દ્વારા જ્ઞાનજનન કરે છે એમ ઇન્દ્રિયના અવયવો પણ એ કરે છે. તેથી જ્ઞાનકારણીભૂતસંયોગનો આશ્રય એ અવયવો પણ બની ગયા. પણ અવયવો એ ઇન્દ્રિય નથી. તેથી એમાં અતિના વારણ માટે મનઃ પદ મૂક્યું છે. મનનો સંયોગ ઇન્દ્રિય સાથે જ છે, અવયવો સાથે નહીં, તેથી અતિનું વારણ થશે.

(૭) નવ્યમત : કાલમાં રૂપ નથી, તેથી કાલો રૂપાભાવવાનું આવું જે પ્રત્યક્ષ થાય છે, એમાં યક્ષુઃસંયુક્તકાળ છે. ને કાળમાં રૂપાભાવ એ વિશેષણ છે. એટલે સ્વસંયુક્ત વિશેષણતા સંનિકર્ષથી રૂપાભાવનું ચાક્ષુષ પ્રત્યક્ષ થાય છે. આ સંનિકર્ષમાં ઘટક સ્વ (=યક્ષુ) સંયોગ પણ આ પ્રત્યક્ષમાં ભાગ ભજવતો હોવાથી જ્ઞાનકારણીભૂત છે ને એનો બીજો આશ્રય છે કાળ. માટે એમાં અતિ. મનઃ પદ મૂકવાથી એનું વારણ થાય છે. કારણ કે આમાં કાળ જ્ઞાનકારણીભૂત યક્ષુઃસંયોગનો આશ્રય બન્યો છે પણ જ્ઞાનકારણીભૂત મનઃસંયોગનો નહીં.

(૮) જ્ઞાનકારણ પદ ન મૂકે તો પણ કાળમાં જ અતિ કારણ કે મનઃસંયોગાશ્રયત્વ આટલું જ વિશેષ્યદલ રહેશે જે કાળમાં તો છે જ. તે પણ એટલા માટે કે કાળ વિભુદ્રવ્ય છે. જ્ઞાનકારણીભૂત મનઃસંયોગ તરીકે તો ઇન્દ્રિયને મનનો સંયોગ, તથા મન ને આત્માનો સંયોગ જ આવે છે જેના આશ્રય માત્ર ઇન્દ્રિય ને આત્મા જ છે, કાળ નથી.

વ્યાપારવાળું કારણ અસાધારણ કારણ કહેવાય છે ને એ જ કરણ બને છે. ॥ ૫૮ ॥

(કા.) વિષયેન્દ્રિયસમ્બન્ધો વ્યાપારઃ સોઽપિ ષડ્વિધઃ ।

દ્રવ્યગ્રહસ્તુ સંયોગાત્ સંયુક્તસમવાયતઃ ॥ ૫૯ ॥

દ્રવ્યેષુ સમવેતાનાં તથા તત્સમવાયતઃ ।

તત્રાપિ સમવેતાનાં શબ્દસ્ય સમવાયતઃ ॥ ૬૦ ॥

તદ્વૃત્તીનાં સમવેતસમવાયેન તુ ગ્રહઃ ।

પ્રત્યક્ષં સમવાયસ્ય વિશેષણતયા ભવેત્ ॥ ૬૧ ॥

■♥ L. ● ~ ▽ = P. ● ♥ n. ● ↑ n. ● L? α

વિશેષણતયા તદ્વદભાવાનાં ગ્રહો ભવેત્ ।

(મુ.) વિષયેન્દ્રિયસંબંધ ઇતિ । વ્યાપારઃ=સંનિકર્ષઃ । ષડ્વિધં સન્નિકર્ષમુદાહરણદ્વારા પ્રદર્શયતિ-દ્રવ્યગ્રહ ઇતિ । દ્રવ્યપ્રત્યક્ષમિન્દ્રિયસંયોગજન્યમ્ । દ્રવ્યસમવેતપ્રત્યક્ષમિન્દ્રિયસંયુક્તસમવાયજન્યમ્ । એવમગ્રેડપિ । વસ્તુતસ્તુ દ્રવ્યચાક્ષુષં પ્રતિ ચક્ષુઃસંયોગઃ કારણં, દ્રવ્યસમવેતચાક્ષુષં પ્રતિ ચક્ષુઃસંયુક્તસમવાયઃ કારણં, દ્રવ્યસમવેતસમવેતચાક્ષુષં પ્રતિ ચક્ષુઃસંયુક્તસમવેતસમવાયઃ, એવમન્યત્રાપિ વિશિષ્ટૈવ કાર્યકારણભાવઃ ।

(સંનિકર્ષ નિરૂપણ)

(કા.) વિષય અને ઇન્દ્રિયનો સંબંધ એ વ્યાપાર છે. એ પણ ષડ્વિધ છે. દ્રવ્યનું ગ્રહણ સંયોગથી, દ્રવ્યમાં સમવેત (રૂપાદિનું) સંયુક્તસમવાયથી, તથા તેના = દ્રવ્યમાં સમવેતના સમવાયસંબંધથી તેમાં = દ્રવ્યસમવેતમાં પણ સમવેત (રૂપત્વાદિ) પદાર્થોનું, એમ શબ્દનું સમવાયથી, તદ્વૃત્તિ = શબ્દવૃત્તિશબ્દત્વાદિનું સમવેતસમવાયથી પ્રત્યક્ષ થાય છે. સમવાયનું પ્રત્યક્ષ વિશેષણતાથી થાય છે. તેની જેમ અભાવોનું પ્રત્યક્ષ પણ વિશેષણતા સંનિકર્ષથી થાય છે.

(બુ.) વ્યાપાર=સંનિકર્ષ. છ પ્રકારના સંનિકર્ષને ઉદાહરણ દ્વારા દેખાડે છે. દ્રવ્યનું પ્રત્યક્ષ ઇન્દ્રિયસંયોગજન્ય હોય છે. એમ દ્રવ્યસમવેતનું પ્રત્યક્ષ ઇન્દ્રિય સંયુક્તસમવાયજન્ય હોય છે. એમ આગળ પણ જાણવું. વસ્તુતઃ દ્રવ્યચાક્ષુષ પ્રત્યે ચક્ષુસંયોગ એ કારણ છે. દ્રવ્યસમવેતના ચાક્ષુષ પ્રત્યે ચક્ષુસંયુક્તસમવાય એ કારણ છે. દ્રવ્યસમવેતમાં સમવેત પદાર્થના ચાક્ષુષ પ્રત્યે ચક્ષુસંયુક્તસમવેતસમવાય એ કારણ છે. એમ અન્ય પ્રત્યક્ષોમાં પણ વિશેષ કા.કા. ભાવ જાણવો.

(વિ.) ઘટાદિ દ્રવ્ય સાથે ચક્ષુ વગેરે ઇન્દ્રિયનો સંયોગ સંબંધ થાય છે... તેથી દ્રવ્યપ્રત્યક્ષ માટે સંયોગ-સંનિકર્ષ હોય છે. ઘટાદિ દ્રવ્યમાં સમવેત રૂપાદિ ગુણ વગેરેની સાથે ઇન્દ્રિયનો સ્વસંયુક્તસમવાય (સ્વ = ઇન્દ્રિય, અને સંયુક્ત ઘટાદિદ્રવ્ય, એમાં સમવેત રૂપાદિ ગુણ વગેરે...) સંનિકર્ષ હોય છે. એમ એ રૂપાદિમાં પણ સમવેત જે રૂપત્વાદિ.... એની સાથે ઇન્દ્રિયનો સ્વસંયુક્તસમવેતસમવાય સંનિકર્ષ હોય છે. શ્રોત્રેન્દ્રિય આકાશમય છે, એમાં શબ્દ સમવાયસંબંધથી રહે છે. તેથી શબ્દ પ્રત્યક્ષમાં સમવાય સંનિકર્ષ હોય છે. શબ્દમાં સમવેત શબ્દત્વાદિ માટે સમવેતસમવાય (કાનમાં સમવેત શબ્દ, એમાં સમવેત શબ્દત્વાદિ) સંનિકર્ષ હોય છે. સમવાય અને અભાવના પ્રત્યક્ષ માટે વિશેષણતા સંનિકર્ષ હોય છે. (એ અનેકવિધ છે એ વાત આગળ આવશે.)

દ્રવ્યપ્રત્યક્ષમાં ઇન્દ્રિયસંયોગ એ કારણ છે. આ કાઠકા ભાવ આ રીતે લખી શકાય. - વિષયતાસમ્બન્ધેન યત્ર દ્રવ્યપ્રત્યક્ષં તત્ર સમવાયસમ્બન્ધેન ઇન્દ્રિયસંયોગઃ કારણમ્

(શંકાઃ) જ્યારે સુક્તિમાં ઇદં રજતમ્ જ્ઞાન થાય છે ત્યારે ત્યાં રજત તો હોતું નથી. તેથી રજત સાથે ઇન્દ્રિયસંયોગ પણ હોતો નથી, ને છતાં વિષયતા સંબંધથી એમાં પ્રત્યક્ષ કાર્ય તો રહ્યું છે. તેથી વ્યતિરેક વ્યભિચાર આવશે...

સમાધાન : લૌકિકવિષયતાસમ્બન્ધેન યત્ર દ્રવ્યપ્રત્યક્ષં... આ પ્રમાણે કાર્યતાવરદેદક સંબંધમાં લૌકિક એવું વિશેષણ જોડી દેવાથી આ આપત્તિનું વારણ થઈ જશે. ભ્રમાત્મક જ્ઞાન રજતાદિ અંશમાં અલૌકિક હોય છે એ વાત આગળ આવશે.)

[શંકા : છતાં અન્વયવ્યભિચાર ઊભો છે. સવારે જગ્યા ત્યારે પ્રભા થઈ ગઈ છે, આંખ નથી ખોલી. એ વખતે પ્રભા સાથે (સ્પર્શન) ઇન્દ્રિયનો સંયોગ છે ને છતાં એનું પ્રત્યક્ષ નથી થતું.]

સમાધાન : વસ્તુતસ્તુ.... તે તે ઇન્દ્રિયથી જન્ય પ્રત્યક્ષ પ્રત્યે તે તે ઇન્દ્રિયના સંનિકર્ષને કારણ માનવા રૂપે વિશેષ કાઠકા ભાવ માનવાથી આ આપત્તિનું વારણ થઈ જશે. અર્થાત્ દ્રવ્યના ચાક્ષુષપ્રત્યક્ષ પ્રત્યે ચક્ષુસંયોગ અને સ્પર્શનપ્રત્યક્ષ પ્રત્યે ત્વક્સંયોગ કારણ છે. એમ દ્રવ્યસમવેતના ચાક્ષુષ પ્રત્યે ચક્ષુસંયુક્તસમવાય, રાસનપ્રત્યક્ષ પ્રત્યે રસનાસંયુક્ત સમવાય.... એમ સંનિકર્ષ માનવા.

(મુ.) 'પરંતુ પૃથિવીપરમાણુનીલે નીલત્વં પૃથિવીપરમાણૌ પૃથિવીત્વં ચ ચક્ષુષા કથં ન ગૃહ્યતે ? તત્ર પરમ્પરયોદ્ભૂત-રૂપસમ્બન્ધસ્ય મહત્ત્વસમ્બન્ધસ્ય ચ સત્ત્વાત્ । તથાહિ-નીલત્વજાતિરેકૈવ ઘટનીલે પરમાણુનીલે ચ વર્તતે, તથા ચ મહત્ત્વ-સમ્બન્ધો ઘટનીલમાદાય વર્તતે, ઉદ્ભૂતરૂપસમ્બન્ધસ્તૂભયમાદાયૈવ વર્તતે । 'એવં પૃથિવીત્વેઽપિ ઘટાદિકમાદાય મહત્ત્વ-સમ્બન્ધો બોધ્યઃ । એવં 'વાયૌ 'તદીયસ્પર્શાદૌ ચ સત્તાયાશ્ચાક્ષુષપ્રત્યક્ષં સ્યાત્ । 'તસ્માદુદ્ભૂતરૂપાવચ્છિન્નમહત્ત્વાવચ્છિન્ન-ચક્ષુઃસંયુક્તસમવાયસ્ય દ્રવ્યસમવેતચાક્ષુષે, 'તાદૃશચક્ષુઃસંયુક્તસમવેતસમવાયસ્ય દ્રવ્યસમવેતસમવેતચાક્ષુષે કારણત્વં વાચ્યમ્ । 'ઈત્થં ચ પરમાણુનીલાદૌ ન નીલત્વાદિગ્રહઃ, પરમાણૌ ચક્ષુઃસંયોગસ્ય મહત્ત્વાવચ્છિન્નત્વાભાવાત્ । 'એવં વાય્વાદૌ ન સત્તાદિચાક્ષુષં, તત્ર ચક્ષુઃસંયોગસ્ય રૂપાવચ્છિન્નત્વાભાવાત્ । 'એવં યત્ર ઘટસ્ય પૃષ્ઠાવચ્છેદેનાલોકસંયોગશ્ચક્ષુઃસંયોગ-સ્ત્વગ્રાવચ્છેદેન તત્ર ઘટપ્રત્યક્ષાભાવાદાલોકસંયોગાવચ્છિન્નત્વં ચક્ષુઃસંયોગે વિશેષણં દેયમ્ ।

(મુ.) 'પરંતુ પૃથ્વીપરમાણુના નીલવર્ણમાં રહેલ નીલત્વનું અને પૃથ્વી પરમાણુમાં રહેલ પૃથ્વીત્વનું ચક્ષુથી પ્રત્યક્ષ કેમ નથી થતું ? કારણ કે એ બંનેમાં પરંપરાએ ઉદ્ભૂતરૂપનો અને મહત્ત્વનો પણ સંબંધ રહેલો જ છે. તે આ રીતે-નીલત્વજાતિ ઘટનીલ અને પરમાણુનીલ એ બંનેમાં એક જ છે. એટલે મહત્ત્વનો સંબંધ ઘટનીલને લઈને અને ઉદ્ભૂતરૂપનો સંબંધ બંનેને લઈને નીલત્વમાં આવી ગયો. 'એમ પૃથ્વીત્વમાં પણ ઘટાદિને લઈને મહત્ત્વનો સંબંધ જાણવો. 'એમ વાયુમાં અને એના 'સ્પર્શાદિમાં રહેલી સત્તાનું ચાક્ષુષ પ્રત્યક્ષ થશે. (આ બધી આપત્તિઓના વારણ માટે) 'ઉદ્ભૂતરૂપાવચ્છિન્નમહત્ત્વાવચ્છિન્ન ચક્ષુસંયુક્તસમવાય દ્રવ્યસમવેતના ચાક્ષુષપ્રત્યક્ષમાં અને 'તાદૃશ (=ઉદ્ભૂતરૂપાવચ્છિન્ન-મહત્ત્વાવચ્છિન્ન) ચક્ષુસંયુક્તસમવેતસમવાય દ્રવ્યસમવેતસમવેતના ચાક્ષુષ પ્રત્યક્ષમાં કારણ છે એમ માનવું જોઈએ. 'આમ કરવાથી પરમાણુનીલાદિમાં નીલત્વનું પ્રત્યક્ષ થવાની આપત્તિ આવશે નહીં, કારણ કે પરમાણુમાં રહેલ ચક્ષુસંયોગ મહત્ત્વાવચ્છિન્ન છે નહીં. 'એમ વાયુ વગેરેમાં સત્તાદિનું ચાક્ષુષ નહીં થાય, કારણ કે એમાં ચક્ષુસંયોગ રૂપાવચ્છિન્ન નથી. 'એમ જ્યાં ઘડાને પાછલા ભાગમાં આલોકસંયોગ છે ને આગલા ભાગમાં ચક્ષુસંયોગ છે, ત્યાં ઘડાનું પ્રત્યક્ષ થતું ન હોવાથી 'આલોકસંયોગાવચ્છિન્નત્વ' એવું વિશેષણ 'ચક્ષુસંયોગ'માં લગાવવું.

(વિ.) (૧) નીલત્વ એ દ્રવ્યસમવેતસમવેત પદાર્થ છે. એના પ્રત્યક્ષ માટે ઉદ્ભૂતરૂપ અને મહત્ત્વ સ્વાશ્રયસમવેત-સમવાય સંબંધથી કારણ છે. ઘડામાં જે મહત્ત્વ છે એ આ સંબંધથી, ઘટનીલગત નીલત્વમાં છે જ. હવે આ નીલત્વ ને પરમાણુનીલગતનીલત્વ કાંઈ જુદા નથી... એક જ છે. એટલે (ઘટનું) મહત્ત્વ સ્વાશ્રયસમવેતસમવાય સંબંધથી પરમાણુનીલગત નીલત્વમાં પણ છે જ. એમ ઘટમાં રહેલું કે પરમાણુમાં રહેલું ઉદ્ભૂતરૂપ પણ, સ્વાશ્રયસમવેતસમવાય સંબંધથી નીલત્વમાં છે જ. તેથી પરમાણુનીલગત નીલત્વમાં પણ આ બંને કારણ હાજર થવાથી ચાક્ષુષપ્રત્યક્ષ થવાની આપત્તિ આવે છે.

(૨) પૃથ્વીત્વ એ દ્રવ્યસમવેત પદાર્થ છે. એના પ્રત્યક્ષ માટે ઉદ્ભૂતરૂપ અને મહત્ત્વ સ્વાશ્રયસમવાય સંબંધથી કારણ છે. ઘડામાં રહેલ ઉદ્ભૂતરૂપ અને મહત્ત્વ સ્વાશ્રયસમવાય સંબંધથી ઘડામાં રહેલ પૃથ્વીત્વમાં છે જ. આ જ પૃથ્વીત્વ પાર્થિવપરમાણુમાં છે. માટે પરમાણુગતપૃથ્વીત્વમાં પણ આ બંનેનો સંબંધ હોવાથી એના પ્રત્યક્ષની આપત્તિ આવે એ સ્પષ્ટ છે.

(૩) વાયુમાં રહેલી સત્તા એ દ્રવ્યસમવેત પદાર્થ છે. એના પ્રત્યક્ષ માટે ઉદ્ભૂતરૂપ અને મહત્ત્વ સ્વાશ્રયસમવાય-સંબંધથી કારણ છે. અલબત્ વાયુમાં રૂપ નથી. છતાં ઘટમાં રહેલું રૂપ ઘટીયસત્તામાં સ્વાશ્રયસમવાયસંબંધથી રહેલું જ છે. ને એ જ સત્તા વાયુમાં હોવાથી એમાં પણ એ સંબંધથી રૂપ આવી જવાના કારણે પ્રત્યક્ષત્વાપત્તિ છે.

(૪) વાયુના સ્પર્શ વગેરે ગુણમાં રહેલી સત્તા દ્રવ્યસમવેતસમવેત પદાર્થ છે. એના પ્રત્યક્ષ માટે ઉદ્ભૂતરૂપ સ્વાશ્રયસમવેતસમવાય સંબંધથી કારણ છે. આ સંબંધથી ઘટીયરૂપ ઘટરૂપગત સત્તામાં છે. ને એ જ સત્તા વાયુગત-સ્પર્શમાં છે. માટે વાયુસ્પર્શગતસત્તામાં પણ રૂપ આવી જવાથી પ્રત્યક્ષત્વાપત્તિ સ્પષ્ટ છે.

(૫) આ ચારમાંથી બીજી અને ત્રીજી આપત્તિ દ્રવ્યસમવેતપદાર્થ અંગે છે. એના વારણ માટે ગ્રંથકાર કહે છે કે ઉદ્ભૂતરૂપ અને મહત્ત્વને સ્વતંત્ર કારણ ન માનતા એનો જે ચક્ષુ:સંયુક્તસમવાય સંનિકર્ષ છે એના વિશેષણ તરીકે પ્રવેશ કરાવી કારણ માનવા જોઈએ. અર્થાત્ ઉદ્ભૂતરૂપાવચ્છિન્ન-મહત્ત્વાવચ્છિન્ન ચક્ષુ:સંયુક્તસમવાય એ સંનિકર્ષ છે. એટલે કે જ્યાં ઉદ્ભૂતરૂપ હોય અને મહત્ત્વ હોય એવા પદાર્થમાં ચક્ષુસંયોગ હોવો જોઈએ. આવા ચક્ષુસંયોગથી ઘટિત ચક્ષુસંયુક્તસમવાય સંનિકર્ષ બને.

(૬) એમ પહેલી અને ચોથી આપત્તિ દ્રવ્યસમવેતસમવેત પદાર્થ અંગે છે. એના વારણ માટે પણ, એનો ચક્ષુ:સંયુક્તસમવેતસમવાય એવો જે સંનિકર્ષ છે એના ઘટક ચક્ષુસંયોગને ઉદ્ભૂતરૂપાવચ્છિન્ન ને મહત્ત્વાવચ્છિન્ન લેવો.

(૭) પરમાણુમાં મહત્ત્વ ન હોવાથી, એમાં થતો ચક્ષુસંયોગ મહત્ત્વાવચ્છિન્ન ન બનવાના કારણે પરમાણુનીલગત નીલત્વ માટેનો કે પરમાણુગત પૃથ્વીત્વ માટેનો સંનિકર્ષ સંપન્ન થતો નથી. તેથી એ બેનું પ્રત્યક્ષ થવાની આપત્તિ રહેતી નથી.

(૮) વાયુમાં રૂપ ન હોવાથી, એમાં થતો ચક્ષુસંયોગ ઉદ્ભૂતરૂપાવચ્છિન્ન ન બનવાના કારણે વાયુગતસત્તા કે વાયુસ્પર્શગતસત્તા માટેનો સંનિકર્ષ સંપન્ન ન થવાના કારણે પ્રત્યક્ષત્વાપત્તિ રહેતી નથી.

(૯) આ જ રીતે આલોકસંયોગને પણ સંનિકર્ષઘટક ચક્ષુસંયોગના વિશેષણ તરીકે પ્રવિષ્ટ કરી દેવાથી... (અર્થાત્ જ્યાં પ્રકાશ પડતો હોય ત્યાં જ ચક્ષુસંયોગ હોવો જોઈએ... એટલે કે આલોકસંયોગાવચ્છિન્ન ચક્ષુસંયોગ જોઈએ એમ વિશેષણ જોડવાથી) અંધકારવાળા ભાગમાં ચક્ષુસંયોગ હોવા છતાં બીજી બાજુ પ્રકાશિત ઘડો પ્રત્યક્ષ થવાની આપત્તિ આવતી નથી.

(મુ.) एवं द्रव्यस्पर्शनप्रत्यक्षे त्वक्संयोगः कारणम्, द्रव्यसमवेतस्पर्शनप्रत्यक्षे त्वक्संयुक्तसमवायः, द्रव्यसमवेत-समवेतस्पर्शनप्रत्यक्षे त्वक्संयुक्तसमवेतसमवायः । अत्रापि महत्त्वावच्छिन्नत्वमुद्भूतस्पर्शवच्छिन्नत्वं च पूर्ववदेव बोध्यम् ।

(મુ.) (જેમ ચક્ષુજન્ય પ્રત્યક્ષ અંગે વિવિધ સંનિકર્ષ કહ્યા એમ ત્વગિન્દ્રિય જન્ય પ્રત્યક્ષ અંગે પણ આ રીતે જાણવા) દ્રવ્ય-સ્પર્શનપ્રત્યક્ષમાં ત્વક્સંયોગ કારણ (=સંનિકર્ષ) છે. દ્રવ્યસમવેત (સ્પર્શાદિ)ના સ્પર્શનપ્રત્યક્ષમાં ત્વક્સંયુક્તસમવાય અને દ્રવ્ય-સમવેતસમવેત (સ્પર્શત્વાદિ)ના સ્પર્શનપ્રત્યક્ષમાં ત્વક્સંયુક્તસમવેતસમવાય એ કારણ છે. અહીં પણ (પરમાણુમાં રહેલ પૃથ્વીત્વ વગેરેનું સ્પર્શનપ્રત્યક્ષ વારવા માટે) મહત્ત્વાવચ્છિન્નત્વ અને ઉદ્ભૂતસ્પર્શાવચ્છિન્નત્વ એવા બે વિશેષણો સંનિકર્ષઘટક ત્વક્સંયોગના પૂર્વવત્ જાણવા. (સ્પર્શનપ્રત્યક્ષમાં આલોકસંયોગ એ કારણ ન હોવાથી આલોકસંયોગાવચ્છિન્નત્વ વિશેષણની જરૂર નથી.)

(મુ.) एवं गन्धप्रत्यक्षे घ्राणसंयुक्तसमवायः, गन्धसमवेतस्य घ्राणजप्रत्यक्षे घ्राणसंयुक्तसमवेतसमवायः । रासनप्रत्यक्षे रसनासंयुक्तसमवायः, रससमवेतरासनप्रत्यक्षे रसनासंयुक्तसमवेतसमवायः कारणम् । शब्दप्रत्यक्षे श्रोत्रावच्छिन्नसमवायः, शब्दसमवेतश्रावणप्रत्यक्षे श्रोत्रावच्छिन्नसमवेतसमवायः कारणम् । अत्र सर्वं प्रत्यक्षं लौकिकं बोध्यम् । वक्ष्यमाणम-

લૌકિકપ્રત્યક્ષમિન્દ્રિયસંયોગાદિકં વિનાપિ સમ્ભવતિ । એવમાત્મપ્રત્યક્ષે મનઃસંયોગઃ, આત્મસમવેતમાનસપ્રત્યક્ષે મનઃસંયુક્તસમવાયઃ, આત્મસમવેતસમવેતમાનસપ્રત્યક્ષે મનઃસંયુક્તસમવેતસમવાયઃ કારણમ્ ।

(મુ.) એમ ગંધપ્રત્યક્ષમાં દ્રાણસંયુક્તસમવાય અને ગંધસમવેત (ગંધત્વાદિના) પ્રત્યક્ષમાં દ્રાણસંયુક્તસમવેતસમવાય એ સંનિકર્ષ છે. રસનપ્રત્યક્ષમાં રસનાસંયુક્તસમવાય અને રસસમવેત (રસત્વાદિના) પ્રત્યક્ષમાં રસનાસંયુક્તસમવેતસમવાય એ કારણ છે. (આ બંનેથી દ્રવ્યપ્રત્યક્ષ થતું નથી. માટે માત્ર દ્રાણસંયોગ કે રસનાસંયોગ એવો સંનિકર્ષ નથી.) શબ્દપ્રત્યક્ષમાં શ્રોત્રાવચ્છિન્નસમવાય અને શબ્દસમવેત (શબ્દત્વાદિ)ના પ્રત્યક્ષમાં શ્રોત્રાવચ્છિન્નસમવેતસમવાય એ કારણ છે. [આકાશાત્મક શ્રોત્રેન્દ્રિયમાં શબ્દ (ગુણ હોવાથી) સમવાયસંબંધથી ઉત્પન્ન થાય છે. સંપૂર્ણ આકાશમાં ઉત્પન્ન થતા બધા જ શબ્દોનું પ્રત્યક્ષ ન થઈ જાય એ માટે શ્રોત્રાવચ્છિન્નસમવાય એમ કહ્યું છે.]

ઇન્દ્રિયસંયોગ વગેરે જે સંનિકર્ષ કહ્યા તજ્જન્ય બધું પ્રત્યક્ષ લૌકિક જણાવું. આગળ કહેવાનારા અલૌકિકપ્રત્યક્ષ તો ઇન્દ્રિયસંયોગાદિ વિના પણ થાય છે.

એમ આત્માના માનસપ્રત્યક્ષમાં મનઃસંયોગ, આત્મસમવેત(જ્ઞાનાદિ)ના પ્રત્યક્ષમાં મનઃસંયુક્તસમવાય અને આત્મસમવેતસમવેત (જ્ઞાનત્વાદિ)ના પ્રત્યક્ષમાં મનઃસંયુક્તસમવેતસમવાય એ કારણ છે.

(મુ.) અભાવપ્રત્યક્ષે સમવાયપ્રત્યક્ષે ચેન્દ્રિયસમ્બદ્ધવિશેષણતા હેતુઃ । 'વૈશેષિકમતે તુ સમવાયો ન પ્રત્યક્ષઃ । 'અત્ર યદ્યપિ વિશેષણતા નાનાવિધા, તથાહિ-^૧ભૂતલાદૌ ઘટાદ્યભાવઃ સંયુક્તવિશેષણતયા ગૃહ્યતે । સદ્વ્યાદૌ રૂપાદ્યભાવઃ સંયુક્તસમવેતવિશેષણતયા, સદ્વ્યાત્વાદૌ રૂપાદ્યભાવઃ સંયુક્તસમવેતસમવેતવિશેષણતયા, શબ્દાભાવઃ કેવલશ્રોત્રાવચ્છિન્નવિશેષણતયા, કાદૌ ચત્વાદ્યભાવઃ શ્રોત્રાવચ્છિન્નસમવેતવિશેષણતયા, એવં કત્વાદ્યવચ્છિન્નાભાવે ગત્વાભાવાદિકં શ્રોત્રાવચ્છિન્નવિશેષણવિશેષણતયા, ઘટાભાવાદૌ પટાભાવશ્ચક્ષુઃસંયુક્તવિશેષણવિશેષણતયા, એવમન્યત્રાપ્યુહ્યં, તથાપિ વિશેષણતાત્વેન એકૈવ સા ગણ્યતે, અન્યથા ષોઢા સન્નિકર્ષ ઇતિ પ્રાચાં પ્રવાદો વ્યાહન્યેતેતિ ।

(મુ.) અભાવપ્રત્યક્ષમાં અને સમવાયપ્રત્યક્ષમાં ઇન્દ્રિયસંબદ્ધવિશેષણતા હેતુ છે. 'વૈશેષિકમતે સમવાય પ્રત્યક્ષ નથી. 'અહીં જો કે વિશેષણતા (સંનિકર્ષ) અનેકવિધ છે.... તે આ રીતે - ^૧ભૂતલાદિ પર ઘટાદિઅભાવ સંયુક્તવિશેષણતા (સંનિકર્ષ)થી પ્રત્યક્ષ થાય છે. સંખ્યાદિમાં રૂપાદિનો અભાવ સંયુક્તસમવેતવિશેષણતાથી, સંખ્યાત્વાદિમાં રૂપાદિનો અભાવ સંયુક્તસમવેતસમવેતવિશેષણતાથી, શબ્દાભાવ કેવલશ્રોત્રાવચ્છિન્નવિશેષણતાથી, કાદિમાં ખત્વાભાવાદિ શ્રોત્રાવચ્છિન્નસમવેતવિશેષણતાથી, એમ કત્વાદિઅવચ્છિન્ન અભાવમાં ગત્વાભાવાદિ શ્રોત્રાવચ્છિન્નવિશેષણવિશેષણતાથી, ઘટાભાવાદિમાં પટાભાવ ચક્ષુસંયુક્તવિશેષણવિશેષણતાથી પ્રત્યક્ષ થાય છે. તો પણ વિશેષણતાત્વેન (આ બધી વિશેષણતાઓ) એક જ ગણાય છે. અન્યથા (જો એને જુદી જુદી ગણવામાં આવે તો) 'ષોઢા સંનિકર્ષ' એવો પ્રાચીનોનો પ્રવાદ હણાઈ જાય.

(વિ.) (૧) વૈશેષિકો એવું માને છે કે સંબંધના જેટલા આશ્રય હોય એ બધાનું પ્રત્યક્ષ હોય તો જ સંબંધનું પ્રત્યક્ષ થાય. સમવાય તો એક-નિત્ય સંબંધ હોવાથી એના બધા આશ્રયમાં ભૂત-ભાવી પદાર્થો તેમ જ પરમાણુ વગેરે પણ આવે જેનું પ્રત્યક્ષ અસંભવિત હોવાથી સમવાયનું પણ પ્રત્યક્ષ થઈ શકતું નથી. નૈયાયિકો એવું માને છે કે સંયોગના પ્રત્યક્ષ માટે યાવદાશ્રયનું પ્રત્યક્ષ એ કારણ છે, પણ સમવાયના પ્રત્યક્ષ માટે એ કારણ નથી. તેથી યાવદાશ્રયનું પ્રત્યક્ષ ન હોવા છતાં સમવાયનું પ્રત્યક્ષ થઈ શકે છે.

(૨) અત્ર યદ્યપિ... વગેરેનો અન્વય તથાપિ વિશેષણતાત્વેન ઇત્યાદિ સાથે જાણવો. તેથી અર્થ આવો થાય છે - અહીં જો કે વિશેષણતા અનેકવિધ છે તો પણ વિશેષણતાત્વેન તે બધી એક જ ગણાય છે...

(૩) (૧) ઘટાભાવવદ્ ભૂતલમ્ આમાં અભાવનું અધિકરણ ભૂતલ ચક્ષુસંયુક્ત છે, ને ઘટાભાવ એનું વિશેષણ છે. માટે (ચક્ષુ) સંયુક્તવિશેષણતા એ સંનિકર્ષ બનશે.

(2) રૂપાભાવવતી સજ્ઞા..... આમાં અભાવનું અધિકરણ સંખ્યા છે જે ઇન્દ્રિયસંયુક્તઘટાદિમાં સમવેત છે ને એનું વિશેષણ છે રૂપાભાવ. તેથી સંયુક્તસમવેતવિશેષણતા એ સંનિકર્ષ બનશે. (સંખ્યામાં રહેલ રૂપાભાવનું પ્રત્યક્ષ કરવા માટે યક્ષુને રૂપાભાવમાં લઈ જવી પડે. તેથી યક્ષુ માટે રૂપાભાવ શું છે ? એ પ્રશ્ન પૂછતાં, સ્વ(=યક્ષુ) સંયુક્ત(ઘટાદિ)સમવેત(સંખ્યા)નું વિશેષણ છે. તેથી સ્વસંયુક્તસમવેતવિશેષણતા સંબંધથી યક્ષુ વિષયભૂત રૂપાભાવમાં રહેવાથી સ્વસંયુક્તસમવેતવિશેષણતા એ સંનિકર્ષ બને છે. વળી ઘટાંભાવવદ્ ભૂતલમ્ અને રૂપાભાવવતી સજ્ઞા... આ બંનેમાં જે અધિકરણ છે ભૂતલ અને સંખ્યા, તેનું જો પ્રત્યક્ષ કરવું હોય તો ક્રમશઃ સંયોગ અને સંયુક્તસમવાય એ સંનિકર્ષ છે. તેમાં રહેલા ઘટાભાવ અને રૂપાભાવનું પ્રત્યક્ષ કરવા માટે સંયુક્તવિશેષણતા અને સંયુક્તસમવેતવિશેષણતા એ સંનિકર્ષ છે. એટલે સ્પષ્ટ છે કે જે અભાવનો સંનિકર્ષ શોધવો હોય તેના અધિકરણનો સંનિકર્ષ શોધી એને ‘વિશેષણતા’ જોડી દેવું.... આ જ વાત આગળ પણ સર્વત્ર જોવા મળશે.

(3) રૂપાભાવવત્ સજ્ઞાત્વમ્.... અહીં સંખ્યાત્વ એ અધિકરણ છે જે યક્ષુ માટે સ્વસંયુક્તસમવેતસમવેત છે. તેથી એનું વિશેષણ એવા રૂપાભાવ માટે સ્વસંયુક્તસમવેતસમવેતવિશેષણતા એ સંનિકર્ષ બન્નશે.

(4) શ્રોત્રાવચ્છિન્ન આકાશમાં શબ્દ ન હોય ત્યારે શબ્દાભાવવાન્ આકાશઃ એવું પ્રત્યક્ષ થાય છે. એટલે શબ્દાભાવ, શ્રોત્રાવચ્છિન્ન આકાશનું વિશેષણ હોવાથી શ્રોત્રાવચ્છિન્નવિશેષણતા એ સંનિકર્ષ બનશે.

(5) યત્વાભાવવાન્ કઃ આમાં અધિકરણભૂત ક શબ્દ શ્રોત્રાવચ્છિન્ન (આકાશ)માં સમવેત છે ને યત્વાભાવ એનું વિશેષણ છે. તેથી શ્રોત્રાવચ્છિન્નસમવેતવિશેષણતા એ સંનિકર્ષ....

(6) ગત્વાભાવવાન્ ‘ક’ અભાવઃ.... આમાં અધિકરણ ‘ક’ અભાવ એ શ્રોત્રાવચ્છિન્ન (આકાશ)નું વિશેષણ છે ને ગત્વાભાવ એનું વિશેષણ છે. તેથી શ્રોત્રાવચ્છિન્નવિશેષણવિશેષણતા એ સંનિકર્ષ.

(7) પટાભાવવાન્ ઘટાભાવઃ.... યક્ષુસંયુક્તભૂતલનું ઘટાભાવ એ વિશેષણ છે ને એનું પટાભાવ એ વિશેષણ છે. તેથી યક્ષુસંયુક્તવિશેષણવિશેષણતા એ સંનિકર્ષ...

ભૂતલે ઘટાભાવઃ એમ થાય ત્યારે સ્વસંયુક્તવિશેષ્યતા એવો સંનિકર્ષ સમજવો, છઠ્ઠા સંનિકર્ષને ‘વિશેષણ વિશેષ્યભાવ’ સંનિકર્ષ તરીકે કહેવાથી એમાં જ એનો સમાવેશ કરી શકાય.

(કા.) યદિ સ્યાદુપલભ્યેતેત્યેવં યત્ર પ્રસજ્યતે ॥ ૬૨ ॥

(મુ.) અત્રાભાવપ્રત્યક્ષે યોગ્યાનુપલબ્ધિઃ કારણમ્, તથાહિ - ‘ભૂતલાદૌ ઘટાદિજ્ઞાને જાતે ઘટાભાવાદિકં ન જ્ઞાયતે, તેનાભાવોપલમ્બે પ્રતિયોગ્યુપલમ્બાભાવઃ કારણમ્ । ‘તત્ર યોગ્યતાઽપ્યપેક્ષિતા, સા ચ પ્રતિયોગિસત્ત્વપ્રસજ્જનપ્રસજ્જિત-પ્રતિયોગિકત્વરૂપા, ‘તદર્થશ્ચ પ્રતિયોગિનો ઘટાદેઃ સત્ત્વપ્રસક્ત્યા પ્રસજ્જિત ઉપલમ્બરૂપઃ પ્રતિયોગી યસ્ય સોઽભાવપ્રત્યક્ષે હેતુઃ, તથાહિ - ‘યત્રાલોકસંયોગાદિકં વર્તતે તત્ર ‘યદ્યત્ર ઘટઃ સ્યાતર્હિ ઉપલભ્યેત’ ઇત્યાપાદયિતું શક્યતે, તત્ર ઘટાભાવાદેઃ પ્રત્યક્ષં ભવતિ, અન્ધકારે તુ નાપાદયિતું શક્યતે, તેન ઘટાભાવાદેરન્ધકારે ન ચાક્ષુષપ્રત્યક્ષં, સ્પર્શનપ્રત્યક્ષન્તુ ભવત્યેવ, આલોકસંયોગાદિકં વિનાપિ સ્પર્શનપ્રત્યક્ષસ્યાપાદયિતું શક્યત્વાત્ । ‘ગુરુત્વાદિકં યદયોગ્યં તદભાવસ્તુ ન યોગ્યઃ, તત્ર ગુરુત્વાદિપ્રત્યક્ષસ્યાપાદયિતુમશક્યત્વાત્ । ‘વાયાવુદ્ભૂતરૂપાભાવઃ, આત્મનિ સુખાદ્યભાવઃ, પાષાણે સૌરભાભાવઃ, ગુહે તિક્ત્તાભાવઃ, વહ્નાવનુષ્ણતાભાવઃ, શ્રોત્રે શબ્દાભાવઃ, એવાદયસ્તંતદિન્દ્રિયૈર્ગૃહ્યન્તે, તત્તત્પ્રત્યક્ષસ્યાપાદયિતું શક્યત્વાત્ । ‘સંસર્ગાભાવપ્રત્યક્ષે પ્રતિયોગિનો યોગ્યતા, અન્યોન્યાભાવપ્રત્યક્ષેઽધિકરણયોગ્યતાઽપેક્ષિતા, અતઃ સ્તમ્બાદૌ પિશાચાદિ-ભેદોઽપિ ચક્ષુષા ગૃહ્યતે ॥ ૬૨ ॥

(યોગ્યા અનુપલબ્ધિ)

(કા.) જો (પ્રતિયોગી) હોત તો જણાત આવું જ્યાં કહી શકાતું હોય (તે અભાવનું પ્રત્યક્ષ થાય છે.)

(મુ.) અભાવપ્રત્યક્ષમાં યોગ્યાનુપલબ્ધિ કારણ છે. તે આ રીતે - 'ભૂતલાદિ પર ઘટાદિ જણાય તો ઘટાભાવાદિ જણાતા નથી. તેથી અભાવના પ્રત્યક્ષમાં પ્રતિયોગીની ઉપલબ્ધિનો અભાવ એ કારણ છે. 'તેમાં = ઉપલબ્ધિના અભાવમાં યોગ્યતા પણ અપેક્ષિત છે. તે (=યોગ્યતા) પ્રતિયોગિસત્ત્વપ્રસંજનપ્રસંજિતપ્રતિયોગિકત્વ રૂપ છે. તેનો અર્થ આ પ્રમાણે છે - 'જે અભાવનું પ્રત્યક્ષ વિવક્ષિત છે તેના) પ્રતિયોગી ઘટાદિના સત્ત્વની (=વિદ્યમાનતાની) પ્રસંજિતથી (=આરોપથી = સંભાવનાથી 'જો અહીં ઘટાદિ હોત તો....' અને પ્રતિયોગીના સત્ત્વની પ્રસંજિત -હેવાય) પ્રસંજિત (=આરોપિત=સંભાવિત) છે ઉપલંભરૂપ પ્રતિયોગી જેનો (=જે અનુપલંભનો) તે (અનુપલંભ) અભાવના પ્રત્યક્ષમાં હેતુ છે. તે આ રીતે - 'જ્યાં આલોકસંયોગાદિ છે ત્યાં, 'જો અહીં ઘડો હોત તો એનો ઉપલંભ થાત' આવું કહી શકાય છે, આવા સ્થળે ઘટાભાવાદિનું પ્રત્યક્ષ થાય છે. અંધકારમાં 'જો અહીં ઘડો હોત તો દેખાત' એમ કહી શકાતું નથી. તેથી ઘટાભાવાદિનું અંધકારમાં ચાક્ષુષ પ્રત્યક્ષ થઈ શકતું નથી. સ્પર્શનપ્રત્યક્ષ તો થાય જ છે, કારણ કે આલોકસંયોગાદિ વિના પણ સ્પર્શનપ્રત્યક્ષનું આપાદન ('જો અહીં ઘડો હોત તો સ્પર્શ થાત' એવી સંભાવના) શક્ય છે. 'ગુરુત્વ વગેરે જે પ્રત્યક્ષને અયોગ્ય છે તેનો અભાવ પણ યોગ્ય હોતો નથી, કારણ કે ગુરુત્વ વગેરેના પ્રત્યક્ષનું આપાદન શક્ય નથી. 'પણ વાયુમાં ઉદ્ભૂતરૂપાભાવ, પાષાણમાં સૌરભાભાવ, ગોળમાં તિક્તાભાવ, અગ્નિમાં અનુષ્ણત્વાભાવ, શ્રોત્રમાં શબ્દાભાવ, આત્મામાં સુખાભાવાદિ.... આવા બધા અભાવોનું તે તે ઇન્દ્રિય વડે પ્રત્યક્ષ થાય છે, કેમકે તે તે ઉદ્ભૂતરૂપ વગેરેના પ્રત્યક્ષનું આપાદન થઈ શકે છે. 'સંસર્ગાભાવના પ્રત્યક્ષમાં પ્રતિયોગીની યોગ્યતા અને અન્યોન્યાભાવના પ્રત્યક્ષમાં અધિકરણની યોગ્યતા અપેક્ષિત છે. તેથી સ્તંભાદિમાં પિશાચાદિનો ભેદ પણ ચક્ષુથી જાણી શકાય છે.

(વિ.) (૧) ઘટની ઉપલબ્ધિ (પ્રત્યક્ષ) હોય તો ઘટાભાવનું પ્રત્યક્ષ થતું નથી. આ અનુભવસિદ્ધ હકીકત જણાવે છે કે ઘટની ઉપલબ્ધિ ઘટાભાવના પ્રત્યક્ષમાં પ્રતિબંધક છે. વળી કોઈપણ કાર્ય પ્રત્યે પ્રતિબંધકાભાવને કારણ મનાયો છે. તેથી ઘટના પ્રત્યક્ષનો અભાવ = પ્રતિયોગીનો ઉપલંભાભાવ = પ્રતિયોગીની અનુપલબ્ધિ એ અભાવપ્રત્યક્ષમાં કારણ છે.

(૨) થાંભલામાં પિશાચ : ચક્ષુથી શરીરમાં આત્મા ક્યારેય દેખાતો નથી.... એટલે કે એની હંમેશા અનુપલબ્ધિ હોય છે. છતાં થાંભલામાં પિશાચાભાવ કે શરીરમાં આત્માનો અભાવ છે એમ કહી શકાતું નથી. આનાથી જણાય છે કે જે અભાવના પ્રતિયોગી તે તે ઇન્દ્રિયથી પ્રત્યક્ષ થવાને અયોગ્ય હોય એવા અભાવનું તે તે ઇન્દ્રિયથી પ્રત્યક્ષ થઈ શકતું નથી. અર્થાત્ યોગ્યપ્રતિયોગીની અનુપલબ્ધિ જ અભાવપ્રત્યક્ષનું કારણ બને છે.

આમ યોગ્ય પ્રતિયોગીની અનુપલબ્ધિ એમ કહેવું જોઈએ... છતાં યોગ્ય અનુપલબ્ધિ... અર્થાત્ 'યોગ્ય એવી અનુપલબ્ધિ' એવું અહીં અભિપ્રેત છે. કારણ કે ઘડો તો યોગ્ય પ્રતિયોગી જ છે. છતાં અંધકારમાં તેની જે અનુપલબ્ધિ હોય છે એ ઘટાભાવનું પ્રત્યક્ષ કરાવતી નથી. માટે યોગ્યની અનુપલબ્ધિને કારણ ન કહી શકાય. અંધકારમાં ઘટની અનુપલબ્ધિ એ યોગ્ય અનુપલબ્ધિ નથી. માટે એ અભાવ પ્રત્યક્ષનું કારણ બનતી નથી.

(૩) પ્રતિયોગિસત્ત્વપ્રસંજનપ્રસંજિતપ્રતિયોગિકત્વ રૂપ જે યોગ્યતા કહી એમાં પ્રથમ પ્રતિયોગી શબ્દથી જે અભાવના પ્રત્યક્ષની વિવક્ષા છે તે અભાવનો પ્રતિયોગી લેવાનો છે અને પ્રતિયોગિકત્વ પદમાં જે પ્રતિયોગી છે તે ઉપલબ્ધિના અભાવરૂપ જે અનુપલબ્ધિ તેનો પ્રતિયોગી (એટલે કે ઉપલબ્ધિ પોતે) છે. એટલે અર્થ આવો થશે-

જે અભાવના પ્રતિયોગીની વિદ્યમાનતાની સંભાવનાથી સંભાવિત બને છે પ્રતિયોગી (ઉપલંભ) જેનો (જે અનુપલંભનો) તે અનુપલંભ યોગ્ય કહેવાય ને એ અભાવપ્રત્યક્ષનું કારણ બને. ટૂંકમાં, 'જો ઘડો હોત તો દેખાત...' આ રીતે જ્યાં કહી શકાતું હોય ત્યાં એ ઘડો વગેરે રૂપ પ્રતિયોગી ન જણાવા રૂપ અનુપલબ્ધિ યોગ્ય કહેવાય ને

ત્યાં અભાવનું પ્રત્યક્ષ થાય. (૪) જ્યાં આલોક સંયોગ વગેરે છે ત્યાં ઘડો ન દેખાવા રૂપ અનુપલબ્ધિ યોગ્ય છે, કારણ કે 'જો અહીં ઘડો હોત તો દેખાત' એવું કહી શકાય છે. તેથી અહીં ઘટાભાવનું પ્રત્યક્ષ થાય છે. અંધકારમાં આવું કહી શકાતું ન હોવાથી અનુપલબ્ધિ યોગ્ય નથી, ને તેથી અભાવનું ચાક્ષુષપ્રત્યક્ષ થતું નથી. છતાં ત્યાં પણ 'જો અહીં ઘડો હોત તો સ્પર્શ થાત' આવું કહી શકાતું હોવાથી ઘટાભાવનું સ્પર્શનપ્રત્યક્ષ થઈ શકે છે.

(૫) 'આમાં ગુરુત્વ હોત તો દેખાત' 'શરીરમાં આત્મા હોત તો દેખાત' આવું બધું કહી શકાતું ન હોવાથી ગુરુત્વાભાવનું પ્રત્યક્ષ કે આત્માના અભાવનું ચાક્ષુષ પ્રત્યક્ષ સંભવતું નથી.

(૬) ઘડામાં ઉદ્ભૂતરૂપ દેખાય છે. એટલે 'જો વાયુમાં ઉદ્ભૂતરૂપ હોત તો દેખાત' એમ કહી શકાય છે. તેથી વાયુમાં ઉદ્ભૂતરૂપાભાવ પ્રત્યક્ષ છે. એમ પાષાણમાં ગંધાભાવ વગેરે અંગે જાણવું.

(૭) ભૂતલે ઘટાભાવ: વગેરે સંસર્ગાભાવનું પ્રત્યક્ષ થાય છે, કારણ કે એના પ્રતિયોગી ઘટાદિ પ્રત્યક્ષયોગ્ય છે. સ્તમ્ભે પિશાચાભાવ: વગેરે સંસર્ગાભાવનું પ્રત્યક્ષ થતું નથી, કારણ કે એના પ્રતિયોગી પિશાચાદિ પ્રત્યક્ષયોગ્ય નથી. તેથી જણાય છે કે સંસર્ગાભાવના પ્રત્યક્ષમાં પ્રતિયોગીની યોગ્યતા અપેક્ષિત છે. પણ, અન્યોન્યાભાવના પ્રત્યક્ષમાં એ અપેક્ષિત નથી, કારણ કે સ્તમ્ભાદિમાં 'આ પિશાચ નથી' એવો પિશાચભેદ તો પ્રત્યક્ષ થાય છે જ. છતાં, પિશાચાદિમાં સ્તમ્ભભેદનું 'આ સ્તંભ નથી' એવું પ્રત્યક્ષ થતું નથી. તેથી જણાય છે કે અન્યોન્યાભાવના પ્રત્યક્ષમાં પ્રતિયોગી નહીં, પણ અધિકરણ યોગ્ય જોઈએ.

(કા.) અલૌકિકસ્તુ વ્યાપારસ્ત્રિવિધ: પરિકીર્તિત: ।

સામાન્યલક્ષણો જ્ઞાનલક્ષણો યોગજસ્તથા ॥ ૬૩ ॥

(મુ.) एवं प्रत्यक्षं लौकिकालौकिकभेदेन द्विविधम्, तत्र लौकिकप्रत्यक्षे षोढा सन्निकर्षा वर्णिता: । अलौकिकसन्निकर्षस्त्विदानीमुच्यते - अलौकिकस्त्विति । व्यापार: सन्निकर्ष: । सामान्यलक्षण इति । सामान्यं लक्षणं यस्येत्यर्थ: । तत्र लक्षणपदेन यदि स्वरूपमुच्यते तदा सामान्यस्वरूपा प्रत्यासत्तिरित्यर्थो लभ्यते, तच्चेन्द्रियसम्बद्धविशेष्यक-ज्ञानप्रकारीभूतं बोध्यं, 'तथाहि - यत्रेन्द्रियसंयुक्तो धूमादि: , तद्विशेष्यकं धूम इति ज्ञानं यत्र जातं, तत्र ज्ञाने धूमत्वं प्रकार: , तत्र धूमत्वेन सन्निकर्षेण धूमा इत्येवं रूपं सकलधूमविषयकं ज्ञानं जायते । 'अत्र यदीन्द्रियसम्बद्धप्रकारी-भूतमित्येवोच्यते, तदा धूलीपटले धूमत्वभ्रमानन्तरं सकलधूमविषयकं ज्ञानं न स्यात्, तत्र धूमत्वेन सह इन्द्रिय-सम्बन्धाभावात् । मन्मते त्विन्द्रियसम्बद्धं धूलीपटलं, तद्विशेष्यकं धूम इति ज्ञानं तत्र प्रकारीभूतं धूमत्वं प्रत्यासत्ति: । 'इन्द्रियसम्बन्धश्च लौकिको ग्राह्य: । 'इदं च बहिरिन्द्रियस्थले, मानसस्थले तु ज्ञानप्रकारीभूतं सामान्यं प्रत्यासत्ति: ॥ ६३ ॥

(સામાન્યલક્ષણ પ્રત્યાસત્તિ)

(કા.) અલૌકિકવ્યાપાર ત્રણ પ્રકારે કહેવાયો છે - સામાન્ય લક્ષણ, જ્ઞાનલક્ષણ અને યોગજ.

(મુ.) આમ પ્રત્યક્ષ લૌકિક અને અલૌકિક ભેદે દ્વિવિધ છે. તેમાં લૌકિક પ્રત્યક્ષમાં ષડ્વિધ સંનિકર્ષનું વર્ણન કર્યું. અલૌકિકસંનિકર્ષ હવે કહેવાય છે. વ્યાપાર એટલે સંનિકર્ષ. (અલૌકિકસંનિકર્ષ ત્રણ પ્રકારે છે - સામાન્યલક્ષણ, જ્ઞાનલક્ષણ અને યોગજ.) સામાન્ય છે લક્ષણ જેનું તે સામાન્યલક્ષણ. તેમાં 'લક્ષણ' શબ્દથી જો 'સ્વરૂપ' એવો અર્થ અભિપ્રેત હોય તો (સામાન્ય છે સ્વરૂપ જેનું તે) સામાન્યસ્વરૂપ પ્રત્યાસત્તિ એવો અર્થ થાય. (એટલે સામાન્ય પોતે જ પ્રત્યાસત્તિ બને.) એ (સામાન્ય) ઇન્દ્રિયસમ્બન્ધ (પદાર્થ છે) વિશેષ્ય જેનો (તેવા) જ્ઞાનના પ્રકારભૂત જાણવું. તે આ રીતે - 'જ્યાં ઇન્દ્રિયસંયુક્ત છે ધૂમાદિ. તદ્વિશેષ્યક 'ધૂમ:' એવું જ્ઞાન જ્યાં થયું ત્યાં જ્ઞાનમાં ધૂમત્વ પ્રકાર છે. ત્યાં, આ ધૂમત્વરૂપ સંનિકર્ષથી 'ધૂમા:' એવું સકલધૂમવિષયક જ્ઞાન થાય છે.

૩આમાં જો ઇન્દ્રિયસંબંધપ્રકારીભૂત (સામાન્ય એ સંનિકર્ષ) એટલું જ જો કહેવામાં આવે તો ધૂલીપટલમાં ધૂમત્વનો ભ્રમ થયા બાદ સકલધૂમવિષયક જ્ઞાન નહીં થાય, કારણ કે ત્યાં ધૂમત્વની સાથે ઇન્દ્રિયનો સંબંધ નથી. મારા મતે તો ઇન્દ્રિયસંબંધ ધૂલીપટલ, તદ્વિશેષ્યક ધૂમઃ એવું જ્ઞાન, તેમાં પ્રકારીભૂત ધૂમત્વ એ પ્રત્યાસત્તિ. ૩આમાં ઇન્દ્રિયસંબંધ લૌકિક લેવો. આ બધી વાત બહિરિન્દ્રિય સ્થળે જાણવી. ૪માનસસ્થળે તો જ્ઞાનપ્રકારીભૂત સામાન્ય એ પ્રત્યાસત્તિ..... આટલું જ જાણવું.

(વિ.) સામાન્યલક્ષણા પ્રત્યાસત્તિમાં લક્ષણ શબ્દના અર્થ બે છે : સ્વરૂપ અને વિષય. પ્રાચીન મતે સામાન્યસ્વરૂપ પ્રત્યાસત્તિ... અર્થાત્ ધૂમત્વાદિ સામાન્ય પોતે જ પ્રત્યાસત્તિ છે. નવ્ય મતે સામાન્ય છે વિષય જેનો એવું જ્ઞાન... અર્થાત્ સામાન્યવિષયક જ્ઞાન પ્રત્યાસત્તિ છે. પહેલાં પ્રાચીનોનો મત જણાવે છે.

એમાં સામાન્ય એ જ પ્રત્યાસત્તિ.... એટલે ઇન્દ્રિયસંબંધ જે પદાર્થ, તે પદાર્થને વિશેષ્ય તરીકે લઈને પ્રત્યાસત્તિ જે જ્ઞાન, તે જ્ઞાનમાં પ્રકાર તરીકે ભાસતું સામાન્ય એ પ્રત્યાસત્તિનું કાર્ય કરી તે સામાન્યના (ધૂમત્વાદિના) આશ્રયાભૂત જે કોઈ હોય તે બધાનું (સકલ ધૂમ વગેરેનું) પ્રત્યક્ષ કરાવે છે.

(પ્રશ્ન : આવું માનવાની શી જરૂર છે ?)

(ઉત્તર : મહાનસ વગેરેમાં ધૂમ અને વહ્નિને જોઈને વ્યાપ્તિનો જે નિર્ણય થાય છે કે જ્યાં જ્યાં ધૂમ, ત્યાં ત્યાં વહ્નિ.. આ નિર્ણય, જો સકલ ધૂમ અને સકલ વહ્નિ ઉપસ્થિત ન થયા હોય તો શી રીતે થાય ? એટલે સકલધૂમનું પ્રત્યક્ષ તો માનવું પડે છે. પણ એ બધા સાથે ચક્ષુસંયોગ-સંનિકર્ષ તો છે નહીં. એટલે ધૂમમાં રહેલ ધૂમત્વ, કે જે બધા ધૂમમાં સંબંધ છે, તે સંનિકર્ષનું કામ કરે છે એવી કલ્પના કરાય છે.

(૧) અહીં ચક્ષુસંબંધ છે (મહાનસીય) ધૂમ.... તેને વિશેષ્ય તરીકે રાખીને થયેલું પ્રત્યક્ષ તે અયં ધૂમઃ એવું જ્ઞાન. એમાં ધૂમત્વ પ્રકાર તરીકે ભાસે છે. માટે એ પ્રત્યાસત્તિ બની બધા ધૂમની ધૂમાઃ એમ ઉપસ્થિતિ કરી આપશે. (આ જ રીતે વહ્નિત્વ, સકલ વહ્નિની ઉપસ્થિતિ કરી આપશે) તેથી પછી યત્ર યત્ર ધૂમસ્તત્ર તત્ર વહ્નિઃ એવી વ્યાપ્તિનો નિર્ણય થઈ શકશે.

(૨) પ્રશ્ન : અહીં મહાનસીય ધૂમ ઇન્દ્રિયસંબંધ છે, ને ધૂમત્વ એમાં પ્રકાર છે. એટલે ઇન્દ્રિયસંબંધપ્રકારીભૂત સામાન્ય એ પ્રત્યાસત્તિ... આટલું જ કહેવાથી અર્થ સરી જાય છે. તો ઇન્દ્રિયસંબંધ વિશેષ્યક જ્ઞાન..... એમ વચ્ચે જ્ઞાનને લાવવાનું ગૌરવ શા માટે ?

ઉત્તર : જ્યાં ધૂલીપટલને જોઈને અયં ધૂમઃ એવો ભ્રમ થયો, ત્યાં પણ ધૂમાઃ એવું સકલધૂમવિષયક જ્ઞાન થાય તો છે. પણ તમે કહ્યું એ પ્રમાણે જ્ઞાનનો અપ્રવેશ કરીને લાઘવ કરવામાં આવે તો એ થઈ નહીં શકે. કારણ કે... આવા સ્થળે પણ ઇન્દ્રિયસંબંધ તો ધૂળ છે, ધૂમ નહીં. તેથી એમાં ધૂમત્વ પ્રકાર ન હોવાથી પ્રત્યાસત્તિ રૂપ ન બનવાના કારણે ધૂમાઃ એવું જ્ઞાન નહીં કરાવી શકે.

પણ જ્ઞાનનો સમાવેશ કરવાના મારા મતે તો, ઇન્દ્રિય સંબંધ ભલે ધૂળ છે, પણ એને વિશેષ્ય તરીકે રાખીને તો અયં ધૂમઃ એવું (ભ્રમાત્મક) જ્ઞાન પણ થઈ શકે છે જેમાં પ્રકાર તરીકે ધૂમત્વ ભાસે છે. તેથી એ ધૂમત્વ પ્રત્યાસત્તિ બની સકલ ધૂમની ઉપસ્થિતિ કરાવી શકશે.

(૩) ઇન્દ્રિયસંબંધ આવું જે કહ્યું છે તેમાં ઇન્દ્રિયસંબંધ લૌકિક જાણવો. અન્યથા જ્ઞાનલક્ષણાસંનિકર્ષરૂપ સંબંધથી ધૂમ ચક્ષુસંબંધ હોય તો પણ, ચક્ષુજન્ય જે ધૂમઃ એવું જ્ઞાન થયું હોય (ને પછી તરત ધૂમધ્વંસ થયો હોય - તેથી હવે સીધો ચક્ષુસંબંધ ન હોવા છતાં) તેના પ્રકાર તરીકે ભાસતું ધૂમત્વ પ્રત્યાસત્તિ બની બધા ધૂમની ઉપસ્થિતિ કરાવી દે એવી આપત્તિ આવે.

(૪) માનસ સ્થળે તો જ્ઞાનમાં પ્રકાર તરીકે ભાસતું સામાન્ય એ પ્રત્યાસત્તિ આટલું જ આવશ્યક છે. કેમકે ત્યાં મન ઇન્દ્રિય સાથે વિષયના સંબંધની આવશ્યકતા નથી. જેમ કે અણુત્વેન કોઈક અણુની ઉપસ્થિતિ થઈ જતાં 'અણુઃ' એવા જ્ઞાનમાં પ્રકારીભૂત અણુત્વ પ્રત્યાસત્તિ બનીને સકલ અણુની ઉપસ્થિતિ કરાવી આપે છે. એ જ રીતે શબ્દાદિ દ્વારા પિશાયવિશેષનું જ્ઞાન થઈ જતાં પિશાયત્વેન સકલ પિશાય ઉપસ્થિત થઈ શકે છે.

(મુ.) પરન્તુ સમાનાનાં ભાવઃ સામાન્યં, તત્ત્વ ક્વચિન્નિત્યં ધૂમત્વાદિ, ક્વચિચ્ચાઽનિત્યં ઘટાદિ । યત્રૈકો ઘટઃ સંયોગેન ભૂતલે સમવાયેન કપાલે વા જ્ઞાતઃ, તદનન્તરં સર્વેષામેવ તદ્ઘટવતાં ભૂતલાદીનાં કપાલાદીનાં વા જ્ઞાનં ભવતિ, તત્રેદં બોધ્યમ્ । પરન્તુ સામાન્યં યેન સમ્બન્ધેન જ્ઞાયતે, તેન સમ્બન્ધેનાધિકરણાનાં પ્રત્યાસત્તિઃ ।

(મુ.) પરંતુ સમાન (પદાર્થો)નો ભાવ તે સામાન્ય. એ ક્યાંક નિત્ય હોય છે (જેમ કે) ધૂમત્વાદિ... ક્યાંક અનિત્ય હોય છે (જેમ કે) ઘટાદિ.... જ્યાં એક ઘડો સંયોગથી ભૂતલ પર અથવા સમવાયથી કપાલમાં જણાયો, તે પછી તે ઘટવાળા બધા ભૂતલાદિ કે કપાલાદિ (અધિકરણો)નું જ્ઞાન થાય છે ત્યાં આ (અનિત્ય સામાન્ય) જણાવું. પણ સામાન્ય જે સંબંધથી જણાય તે સંબંધથી જ અધિકરણની પ્રત્યાસત્તિ બને છે.

(વિ.) જેમ અયં ધૂમઃ (અયં ધૂમત્વવાન) એવા જ્ઞાનના પ્રકારરૂપ ધૂમત્વથી તેના (ધૂમત્વના) આશ્રયભૂત સકલધૂમનું અલૌકિક પ્રત્યક્ષ થાય છે તેમ ઘટવદ્ ભૂતલમ્ એવું ચાક્ષુષપ્રત્યક્ષ કર્યા બાદ એ જ્ઞાનના પ્રકારભૂત ઘટથી તદ્ઘટના આશ્રયભૂત ભૂતલાદિ સકલ અધિકરણોનું પણ અલૌકિકપ્રત્યક્ષ થાય છે. એટલે કે હવે 'ઘડો' પણ સામાન્ય-લક્ષણા પ્રત્યાસત્તિનું કામ કરે છે. તેથી અહીં 'સામાન્ય' એટલે જાતિ એવો અર્થ લઈ શકાતો નથી. માટે મુક્તાવલીકાર કહે છે - સમાનોનો ભાવ તે સામાન્ય. ધૂમત્વવાન્ જે કોઈ છે એ બધા સમાન છે. એ બધાનું સમાનપણું ધૂમત્વ જ છે. તેથી ધૂમત્વ એ સામાન્ય. વળી એ જાતિ હોવાથી આ સામાન્ય નિત્ય છે. એમ તદ્ઘટવાન્ જે કોઈ છે એ, એ અંશે સમાન છે, ને તેથી તદ્ઘટ એ જ તેઓનું સમાનપણું-સામાન્ય છે. એ અનિત્ય હોય છે એ સ્પષ્ટ છે.

વળી ઘટવદ્ ભૂતલમ્ આવું જો ચાક્ષુષ થયું હોય તો તદ્ઘટાત્મક સામાન્યથી, તદ્ઘટના તે જ આશ્રયોનું જ્ઞાન થાય છે જે સંયોગ સંબંધથી તદ્ઘટવાન્ હોય... કારણ કે ઘટવદ્ ભૂતલમ્ આવા ચાક્ષુષમાં ઘડો સંયોગસંબંધથી પ્રકાર છે. એમ ઘટવત્ કપાલમ્ આવું જો ચાક્ષુષ થયું હોય તો તદ્ઘટના સમવાય સંબંધથી જે આશ્રય હોય એનું જ જ્ઞાન થાય છે. એટલે કે પ્રકારતાવચ્છેદક સંબંધથી જે કોઈ આશ્રય હોય એનું અલૌકિકપ્રત્યક્ષ થાય એ જણાવું....

(મુ.) 'કિન્તુ યત્ર તદ્ઘટનાશાનન્તરં તદ્ઘટવતઃ સ્મરણં જાતં, તત્ર સામાન્યલક્ષણયા સર્વેષાં તદ્ઘટવતાં ભાનં ન સ્યાત્, સામાન્યસ્ય તદાનીમભવાત્ । 'કિન્તુ ઇન્દ્રિયસમ્બન્ધવિશેષ્યક્રમઃ ઘટ ઇતિ જ્ઞાનં યત્ર જાતં, તત્ર પરદિને ઇન્દ્રિય-સમ્બન્ધં વિનાઽપિ તાદૃશજ્ઞાનપ્રકારીભૂતસામાન્યસ્ય સત્ત્વાત્ તાદૃશજ્ઞાનં કુતો ન જન્યતે ? તસ્માત્સામાન્યવિષયકં જ્ઞાનં પ્રત્યાસત્તિઃ, ન તુ સામાન્યમિત્યાહ - આસત્તિરિતિ ।

(મુ.) 'પણ જ્યાં તદ્ઘટનો નાશ થયા પછી તદ્ઘટવાનું સ્મરણ થયું ત્યાં સામાન્યલક્ષણાથી તદ્ઘટવાન્ બધા અધિકરણોનું જ્ઞાન નહીં થાય, કારણ કે સામાન્યનો (તદ્ઘટનો) ત્યારે અભાવ છે. વળી, ઇન્દ્રિયસંબન્ધવિશેષ્યક ઘટઃ એવું જ્ઞાન જ્યાં થયું ત્યાં બીજા દિવસે ઇન્દ્રિયસંબંધ વિના પણ તાદૃશજ્ઞાનના પ્રકારભૂત સામાન્ય વિદ્યમાન હોવાથી તાદૃશજ્ઞાન (=અલૌકિક પ્રત્યક્ષ) કેમ નથી થતું ? તેથી સામાન્યવિષયક જ્ઞાન એ પ્રત્યાસત્તિ છે, નહીં કે સામાન્ય... આ વાત આસત્તિ... ઇત્યાદિ દૃઢમી કારિકામાં કરે છે.

(વિ.) સામાન્યને પ્રત્યાસત્તિ તરીકે લેવામાં વ્યતિરેક અને અન્વય બંને વ્યભિચાર આવે છે. તે આ રીતે -
(૧) ઘટવદ્ ભૂતલમ્ એવું ચાક્ષુષ થયું. પછી તદ્ઘટનો ધ્વંસ થઈ ગયો. ને પછી ઘટવદ્ ભૂતલમ્ એવું સ્મરણ થયું.

અહીં ચાક્ષુષપ્રત્યક્ષમાં પ્રકારીભૂત તદ્દઘટ રૂપ જે સામાન્ય, એ નષ્ટ થઈ ગયો હોવાના કારણે હવે પ્રત્યાસતિરૂપ બની શકતો નથી.... ને છતાં, તદ્દઘટવાનના સ્મરણ દ્વારા સામાન્યલક્ષણાથી સઘળા તદ્દઘટવાનનું અલૌકિક પ્રત્યક્ષ થાય તો છે જ. માટે વ્યતિરેક વ્યભિચાર....

(૨) ચક્ષુનો ઘડા સાથે સંનિકર્ષ થયો ને ઇન્દ્રિયસંબંધ (જે ઘડો તદ્દ) વિશેષ્યક ઘટ: એવું જ્ઞાન થયું. આમાં પ્રકારીભૂત સામાન્ય ઘટત્વ બીજે દિવસે પણ વિદ્યમાન છે. તો બીજે દિવસે ઇન્દ્રિયસંબંધ વિના (અને તેથી ઘટ: એવા જ્ઞાન વિના) જ એ, ઇન્દ્રિયસંબંધવિશેષ્યક જ્ઞાનપ્રકારીભૂત બની ચૂકેલા ઘટત્વથી સકલઘટનું અલૌકિક પ્રત્યક્ષ થવું જોઈએ, પણ એ થતું તો નથી. માટે અન્વયવ્યભિચાર.

તેથી સામાન્ય એ પ્રત્યાસતિ નથી, પણ સામાન્યનું જ્ઞાન એ પ્રત્યાસતિ છે એમ નવ્યો કહે છે. (૧) માં તદ્દઘટ નાશ પામ્યો હોવા છતાં એનું (સ્મરણાત્મક) જ્ઞાન (રૂપ પ્રત્યાસતિ) હાજર હોવાથી તદ્દઘટવાનનું અલૌકિક પ્રત્યક્ષ થવામાં વ્યતિરેક વ્યભિચાર નથી. (૨) માં ઘટત્વાત્મક સામાન્ય વિદ્યમાન હોવા છતાં એના જ્ઞાનસ્વરૂપ પ્રત્યાસતિ ન હોવાથી અલૌકિક પ્રત્યક્ષ થતું નથી. માટે અન્વયવ્યભિચાર પણ રહેતો નથી.

(કા.) આસત્તિરાશ્રયાણાં તુ સામાન્યજ્ઞાનમિષ્યતે ।

તદિન્દ્રિયજતદ્ધર્મબોધસામગ્ર્યપેક્ષ્યતે ॥ ૬૪ ॥

(મુ.) આસત્તિ: પ્રત્યાસતિરિત્યર્થ: । તથા ચ ‘સામાન્યલક્ષણ:’ इत्यत्र ‘लक्षण’ शब्दस्य विषयोऽर्थ: , तस्मात्-
त्સામાન્યવિષયકં જ્ઞાનં પ્રત્યાસતિરિત્યર્થો લખ્યતે । નનુ ચક્ષુ:સંયોગાદિકં વિનાપિ સામાન્યજ્ઞાનં યત્ર વર્તતે, તત્ર સકલઘટાદીનાં ચાક્ષુષપ્રત્યક્ષં સ્યાદત આહ - તદિતિ । અસ્યાર્થ: - યદા બહિરિન્દ્રિયેણ સામાન્યલક્ષણયા જ્ઞાનં જનનીયં, તદા યત્કિન્નિદ્ધર્મિણિ તત્સામાન્યસ્ય તદિન્દ્રિયજન્યજ્ઞાનસ્ય સામગ્ર્યપેક્ષિતા, સા ચ સામગ્રી ચક્ષુ:સંયોગાલોકસંયોગાદિકં, તેનાન્ધકારાદૌ ચક્ષુરાદિના તાદૃશં જ્ઞાનં ન જન્યતે ॥ ૬૪ ॥

(કા.) આશ્રયોની આસતિ (=પ્રત્યાસતિ તરીકે) સામાન્યજ્ઞાન મનાયું છે. એ તે ઇન્દ્રિયથી જન્ય તે ધર્મના બોધની સામગ્રીની અપેક્ષા રાખે છે.

(મુ.) આસતિ એટલે પ્રત્યાસતિ. (અહીં સામાન્યના જ્ઞાનને પ્રત્યાસતિ કહી છે) એટલે ‘સામાન્યલક્ષણ’ આ શબ્દમાં ‘લક્ષણ’ શબ્દનો અર્થ ‘વિષય’ જાણવો. તેથી સામાન્યવિષયકજ્ઞાન એ પ્રત્યાસતિ છે એવો અર્થ થશે. -ચક્ષુસંયોગાદિ વિના પણ જ્યાં સામાન્યજ્ઞાન થશે, ત્યાં સકલઘટાદિનું ચાક્ષુષપ્રત્યક્ષ (ચક્ષુજન્ય અલૌકિક પ્રત્યક્ષ) થવાની આપત્તિ આવશે... -આવી શંકા વારવા માટે તદિન્દ્રિય... ઇત્યાદિ ઉત્તરાર્ધ કહ્યો છે. એનો અર્થ: જ્યારે બહિરિન્દ્રિયથી સામાન્યલક્ષણાથી જ્ઞાન કરવાનું હોય ત્યારે કોઈ એક ધર્મી (=આશ્રય)માં તે સામાન્યનું તે ઇન્દ્રિયજન્યજ્ઞાન માટે જે સામગ્રી જોઈએ, તે સામગ્રી અપેક્ષિત હોય છે. અને તે સામગ્રી ચક્ષુસંયોગ-આલોક સંયોગ વગેરે છે. તેથી અંધકારાદિમાં ચક્ષુ વગેરે દ્વારા તેવું જ્ઞાન ઉત્પન્ન થઈ શકતું નથી.

(વિ.) નવ્યો સામાન્યના જ્ઞાનને પ્રત્યાસતિ માને છે. તેથી ‘લક્ષણ’ શબ્દનો અર્થ વિષય કર્યો. સામાન્ય છે લક્ષણ (=વિષય) જેનું એવું (જ્ઞાન) એ સામાન્યલક્ષણા પ્રત્યાસતિ....

શંકા: સામાન્યનું જ્ઞાન જ જે પ્રત્યાસતિ છે તો એ તો, એ સામાન્યનું ભૂતલાદિ અધિકરણમાં ઇન્દ્રિયસંનિકર્ષજન્ય જ્ઞાન ન હોય તો પણ સ્મૃતિ-અનુમિતિ વગેરે રૂપ જ્ઞાન થઈ શકે છે, ને એ જ્ઞાન સંનિકર્ષનું કામ કરીને એના સકલ આશ્રયનું ચક્ષુજન્ય અલૌકિક પ્રત્યક્ષ કરાવી દેશે. પણ એ યોગ્ય તો નથી.... કારણ કે ચક્ષુજન્ય અલૌકિક પ્રત્યક્ષ પ્રત્યે સામાન્યનું ચક્ષુજન્ય લૌકિક પ્રત્યક્ષ જ અલૌકિકસંનિકર્ષ દ્વારા કારણ છે. એટલે ઇન્દ્રિયસંયોગ વિના જ સામાન્યના

જ્ઞાન દ્વારા અલૌકિક પ્રત્યક્ષ થવાની જે આપત્તિ દર્શાવી એનું શું કરશો ?

સમાધાન : જ્યારે ચક્ષુ વગેરે બહિરિન્દ્રિયથી અલૌકિક સંનિકર્ષ દ્વારા ઘટવદ્ યાવદ્ભૂતલનું અલૌકિક ચાક્ષુષ પ્રત્યક્ષ કરવું હોય ત્યારે કોઈ એક ભૂતલાદિ આશ્રયમાં રહેલા તે ઘટાત્મક સામાન્યના ચાક્ષુષ પ્રત્યક્ષની જે સામગ્રી હોય તે સામગ્રી અપેક્ષિત રહે છે. અર્થાત્ મહત્ત્વોદ્ભૂતરૂપાલોકસંયોગાવચ્છિન્નચક્ષુ:સંયોગ વગેરે રૂપ સામગ્રી હોય તો જ ચક્ષુજન્ય અલૌકિક પ્રત્યક્ષ થાય. તેથી અંધકારાદિમાં ચક્ષુ વગેરેથી તેવું જ્ઞાન-અલૌકિક પ્રત્યક્ષ થતું નથી.

(કા.) વિષયી યસ્ય તસ્યૈવ વ્યાપારો જ્ઞાનલક્ષણઃ ।

(મુ.) ^૧નુ જ્ઞાનલક્ષણા પ્રત્યાસત્તિર્યદિ જ્ઞાનરૂપા, સામાન્યલક્ષણાડપિ જ્ઞાનરૂપા, તદા તયોર્ભેદો ન સ્યાદત આહ વે. મીતિ । ^૨સામાન્યલક્ષણા પ્રત્યાસત્તિર્હિ તદાશ્રયસ્ય જ્ઞાનં જનયતિ । જ્ઞાનલક્ષણા પ્રત્યાસત્તિસ્તુ યદ્વિષયકં જ્ઞાનં તસ્યૈવ પ્રત્યાસત્તિઃ । ^૩અત્રાડ્યમર્થઃ - પ્રત્યક્ષે સન્નિકર્ષં વિના ભાનં ન સમ્ભવતિ, તથા ચ સામાન્યલક્ષણાં વિના ધૂમત્વેન સકલ-ધૂમાનાં, વહ્નિત્વેન સકલવહ્નીનાં ચ ભાનં કથં ભવેત્ ? તદર્થં સામાન્યલક્ષણા સ્વીક્રિયતે । ન ચ સકલવહ્નિધૂમભાનાભાવે કા ક્ષતિરિતિ વાચ્યમ્, પ્રત્યક્ષધૂમે વહ્નિસમ્બન્ધસ્ય ગૃહીતત્વાત્, અન્યધૂમસ્ય ચાડનુપસ્થિતત્વાત્ ‘ધૂમો વહ્નિવ્યાપ્યો ન વા’ इति संशयानુપપત્તેઃ । મન્યતે તુ સામાન્યલક્ષણયા સકલધૂમોપસ્થિતૌ કાલાન્તરીયદેશાન્તરીયધૂમે વહ્નિવ્યાપ્યત્વ-સન્દેહઃ સમ્ભવતિ । ^૪ન ચ સામાન્યલક્ષણાસ્વીકારે પ્રમેયત્વેન સકલપ્રમેયજ્ઞાને જાતે સાર્વજ્ઞ્યાપત્તિરિતિ વાચ્યમ્ । પ્રમેયત્વેન સકલપ્રમેયજ્ઞાને જાતેડપિ વિશિષ્ય સકલપદાર્થાનામજ્ઞાતત્વેન સાર્વજ્ઞ્યાભાવાત્ ।

(કા.) (જ્ઞાન) જેનો વિષય હોય તેના જ (અલૌકિક પ્રત્યક્ષ માટેનો) વ્યાપાર જ્ઞાનલક્ષણાસંનિકર્ષ છે.

(મુ.) ^૧શંકા : જે જ્ઞાનલક્ષણા પ્રત્યાસતિ જ્ઞાનરૂપ છે ને સામાન્યલક્ષણા પ્રત્યાસતિ પણ જ્ઞાનરૂપ છે તો એ બેનો ભેદ નહીં રહે... આવી શંકાના સમાધાન માટે દૃષ્ટાંત કારિકાના પૂર્વાર્ધમાં વિષયી.... ઇત્યાદિ કહ્યું છે. ^૨સામાન્યલક્ષણા પ્રત્યાસતિ તેના (=જ્ઞાનવિષયભૂત સામાન્યના) આશ્રયનું જ્ઞાન કરાવે છે. (જ્યારે) જ્ઞાનલક્ષણા પ્રત્યાસતિ તો તેની (=જ્ઞાનના વિષયની જ) પ્રત્યાસતિ બને છે. (અર્થાત્ તે વિષયનું જ જ્ઞાન કરાવે છે.) ^૩અહીં આ અર્થ જણાવો - પ્રત્યક્ષમાં સંનિકર્ષ વિના જ્ઞાન થઈ શકતું નથી. એટલે સામાન્યલક્ષણા વિના ધૂમત્વેન સકલ ધૂમનું ને વહ્નિત્વેન સકલ વહ્નિનું જ્ઞાન શી રીતે થાય ? તેથી એ માટે સામાન્યલક્ષણા પ્રત્યાસતિ સ્વીકારાય છે. “સકલ વહ્નિ-ધૂમનું જ્ઞાન ન હોય તો શું વાંધો છે ?” એવી શંકા ન કરવી, કારણ કે પ્રત્યક્ષધૂમમાં વહ્નિના સંબંધનો તો નિર્ણય થઈ ગયો છે અને અન્ય ધૂમ તો અનુપસ્થિત હોવાથી ધૂમ વહ્નિવ્યાપ્ય છે કે નહીં? એવો સંશય અસંગત બની રહે છે. મારા મતે તો સામાન્યલક્ષણાથી સકલધૂમની ઉપસ્થિતિ થવા પર કાલાન્તરીય-દેશાન્તરીય ધૂમમાં વહ્નિવ્યાપ્યત્વનો સંદેહ સંભવી શકે છે.

^૪“સામાન્યલક્ષણાને માનવામાં તો પ્રમેયત્વેન સકલ પ્રમેયોનું જ્ઞાન થયે સર્વજ્ઞતાની આપત્તિ આવશે” એવી શંકા ન કરવી, કારણ કે પ્રમેયત્વેન બધા પ્રમેયનું જ્ઞાન થઈ જવા છતાં વિશેષરૂપે સકલ પદાર્થો અજ્ઞાત રહેવાથી સર્વજ્ઞતાનો અભાવ છે જ.

(વિ.) (૧) શંકા : પ્રાચીનોએ સામાન્યલક્ષણાને સામાન્ય સ્વરૂપ માનેલી.... પણ નવ્યોએ તો એને (સામાન્યના) જ્ઞાનસ્વરૂપ માની.... વળી જ્ઞાનલક્ષણા પણ જ્ઞાનસ્વરૂપ છે. તો એ બેમાં ભેદ શું રહેશે ?

(૨) સમાધાન : સામાન્યલક્ષણા પ્રત્યાસતિ પોતાના વિષયના (વિષયભૂત સામાન્યના) આશ્રયનું (અર્થાત્ તદ્વાનનું) જ્ઞાન કરાવે છે જ્યારે જ્ઞાનલક્ષણા પ્રત્યાસતિ પોતાના વિષયનું જ (અર્થાત્ તદ્વાનું જ) જ્ઞાન કરાવે છે. આશય એ છે કે ઘટવદ્ ભૂતલમ્ આવું ચાક્ષુષ લૌકિક પ્રત્યક્ષ જે થાય છે તેના વિષયભૂત તદ્ઘટ સ્વરૂપ જે સામાન્ય, તે સામાન્યનું જ્ઞાન પ્રત્યાસતિનું કામ કરી તદ્ઘટના જે કોઈ આશ્રય હોય એનું જ્ઞાન કરાવે છે. પણ જ્ઞાનલક્ષણાસંનિકર્ષમાં આવું નથી. ગઈકાલે ચંદનની સૌરભનું જ્ઞાન થયેલું. ને આજે દૂરથી જ ચંદનને જોતાં સૌરભનું સ્મરણ થઈ ગયું

ને તેથી સુરભિ ચન્દનમ્ એમ પ્રત્યક્ષ થયું. આમાં સુરભિ અંશનું જ્ઞાન ચક્ષુસંનિકર્ષથી થવું સંભવિત ન હોવાથી અલૌકિકસંનિકર્ષ જન્ય મનાયું છે. ને એ અલૌકિક સંનિકર્ષ તરીકે સૌરભનું થયેલું સ્મરણાત્મક જ્ઞાન જ કામ કરે છે. આ જ જ્ઞાનલક્ષણાસંનિકર્ષ છે. પણ આ જ્ઞાનના વિષયભૂત સૌરભનો આશ્રય જે ચંદન, તે તો હાલ પણ ચક્ષુસંયુક્ત હોવાથી એના પ્રત્યક્ષમાં આ અલૌકિકસંનિકર્ષ આવશ્યક નથી. માટે જ્ઞાનલક્ષણા સંનિકર્ષ સ્વવિષયનું જ અલૌકિક પ્રત્યક્ષ કરાવે છે, સ્વવિષયના આશ્રયનું નહીં.

આ બે પ્રત્યાસત્તિઓનો પ્રત્યક્ષાત્મક કાર્ય સાથે કાઠકા ભાવ આવો છે-

(1) સ્વપ્રકારીભૂતસામાન્યવત્ત્વસમ્બન્ધેન પ્રૌત્યક્ષં પ્રતિ સ્વવિષયસામાન્યવત્ત્વસમ્બન્ધેન સામાન્યલક્ષણાપ્રત્યાસત્તેર્હેતુત્ત્વમ્

ધૂમાઃ આવું જે સામાન્યલક્ષણાજન્ય સકલધૂમવિષયક અલૌકિક પ્રત્યક્ષ છે, તેમાં પ્રકારીભૂતસામાન્ય છે ધૂમત્વ. એટલે ધૂમાઃ એવું અલૌકિક પ્રત્યક્ષ (=કાર્ય), સ્વવિષયભૂત સકલધૂમમાં સ્વપ્રકારીભૂતસામાન્યવત્ત્વ સંબંધથી રહ્યું છે. ત્યાં જ ધૂમત્વમ્ એવું જે સામાન્યનું જ્ઞાન (કે જે સામાન્યલક્ષણા પ્રત્યાસત્તિ = કારણ છે, તે) સ્વવિષયસામાન્યવત્ત્વ સંબંધથી રહ્યું છે. (કારણ કે સ્વ=ધૂમત્વમ્ એવું જ્ઞાન, એના વિષયભૂત સામાન્ય=ધૂમત્વ... તદ્વત્ત્વ સકલ ધૂમમાં છે.) એટલે સ્વપ્રકારીભૂતસામાન્યવત્ત્વ એ કાર્યતાવચ્છેદક સંબંધ છે, ને સ્વવિષયસામાન્યવત્ત્વ એ કારણતા-વચ્છેદક સંબંધ છે.

(2) જ્ઞાનલક્ષણાસંનિકર્ષ માટે સુરભિ ચન્દનમ્ એવું પ્રત્યક્ષ સૌરભાંશમાં અલૌકિક છે. એટલે કે અલૌકિકવિષયતા સંબંધથી પ્રત્યક્ષ સૌરભમાં રહ્યું છે ને ત્યાં જ વિષયતા સંબંધથી સૌરભનું સ્મરણાત્મકજ્ઞાન (કે જે જ્ઞાનલક્ષણાસંનિકર્ષ છે તે) રહ્યું છે. તેથી કાઠકા ભાવ આવો થશે - અલૌકિકવિષયતાસમ્બન્ધેન પ્રત્યક્ષં પ્રતિ વિષયતાસમ્બન્ધેન જ્ઞાનલક્ષણાપ્રત્યાસત્તેર્હેતુત્ત્વમ્।

પ્રશ્ન : સામાન્યલક્ષણા સંનિકર્ષ માનવાની જરૂર શી છે ?

(3) ઉત્તર : પ્રત્યક્ષનિરૂપિતવિષયતા વગર સંનિકર્ષે સંભવતી નથી. એટલે જેનું જેનું પ્રત્યક્ષ થાય એ બધા સાથે કોઈ ને કોઈ સંનિકર્ષ અવશ્ય માનવો જ પડે છે.

હવે ધૂમો વહ્નિવ્યાપ્યો ન વા આવો જે સંશય પડે છે તે જો સામાન્યલક્ષણા સંનિકર્ષ ન માનીએ તો અસંગત ઠરે છે. તે આ રીતે - મહાનસમાં એક ધૂમ-એક વહ્નિનું ચાક્ષુષ પ્રત્યક્ષ થયું. એટલે આ પ્રત્યક્ષ ધૂમમાં (મહાનસીય ધૂમમાં) તો વહ્નિના સંબંધનું પ્રત્યક્ષ જ થઈ ગયું છે (માટે એ અંગે સંશયને અવકાશ નથી.) આ સિવાયના ધૂમ તો જો ઉપસ્થિત જ ન હોય તો એમાં સંશય પડી શી રીતે શકે ? (આશય એ છે કે સંશય માટે ધર્મીનું જ્ઞાન આવશ્યક છે. એટલે ધર્મી તરીકે ઇતર સકલ ધૂમની ઉપસ્થિતિ જ ન હોય તો એમાં વહ્નિવ્યાપ્યત્વ નામનો ધર્મ છે કે નહીં એવો સંદેહ શી રીતે પડે ?) પણ એ પડે તો છે જ. તેથી અન્ય ધૂમ અંગે જ એ સંશય પડે છે એમ માનવું પડે છે, ને એ માટે અન્ય ધૂમોની ઉપસ્થિતિ પણ માનવી પડે છે. પણ એ બધા અન્ય ધૂમમાં ચક્ષુસંનિકર્ષ તો છે નહીં, તેથી સામાન્યલક્ષણાસંનિકર્ષ માનવો પડે છે. એટલે સામાન્યલક્ષણા સંનિકર્ષથી કાલાન્તરીય - દેશાન્તરીય ધૂમમાં વહ્નિની વ્યાપ્યતાનો સંદેહ પડવો સંભવિત બને છે જેના દ્વારા વ્યાપ્તિનો નિર્ણય ને પરિણામે અનુમિતિ પણ સંભવિત બને છે.

(૪) પ્રશ્ન : પણ જો આ રીતે ધૂમત્વેન સકલ ધૂમનું જ્ઞાન થઈ શકતું હોય તો તો પ્રમેયત્વેન સકલ પ્રમેયનું જ્ઞાન પણ થઈ જશે. અને તો પછી બધા સર્વજ્ઞ બની જશે....

ઉત્તર : પ્રમેયત્વેન (=પ્રમેયત્વ નામના સામાન્યધર્મથી) સઘળા પદાર્થોનું જ્ઞાન હોવા છતાં વિશેષધર્મોથી જ્ઞાન ન હોવાથી સર્વજ્ઞતા આવતી નથી.

(મુ.) એવં જ્ઞાનલક્ષણાયા અસ્વીકારે સુરભિ ચન્દનમિતિ જ્ઞાને સૌરભસ્ય ભાનં કથં સ્યાત્ ? યદ્યપિ સામાન્ય-લક્ષણયાઽપિ સૌરભસ્ય ભાનં સમ્ભવતિ, તથાઽપિ સૌરભત્વસ્ય ભાનં જ્ઞાનલક્ષણયા । એવં યત્ર ધૂમત્વેન ધૂલીપટલં જ્ઞાતં, તત્ર ધૂલીપટલસ્યાનુવ્યવસાયે ભાનં જ્ઞાનલક્ષણયા ॥

(જ્ઞાનલક્ષણા સંનિકર્ષ)

(મુ.) એમ જ્ઞાનલક્ષણા સંનિકર્ષ માનવામાં ન આવે તો ‘સુરભિ ચન્દનમ્’ એવા જ્ઞાનમાં સૌરભનું ભાન શી રીતે થાય? જો કે સામાન્યલક્ષણાથી પણ સૌરભનું ભાન સંભવી શકે છે, તો પણ સૌરભત્વનું ભાન જ્ઞાનલક્ષણાથી માનવું પડે. એમ જ્યાં ધૂમત્વેન ધૂલીપટલનું જ્ઞાન થયું ત્યાં ધૂલીપટલનું અનુવ્યવસાયમાં જ્ઞાન જ્ઞાનલક્ષણાથી થાય છે.

(વિ.) (પ્રશ્ન : જ્ઞાનલક્ષણા સંનિકર્ષ માનવાની શી જરૂર છે ?)

ઉત્તર : સુરભિ ચન્દનમ્ આવું જે ચક્ષુજન્ય પ્રત્યક્ષ થાય છે એમાં ચન્દન અને ચન્દનત્વ સાથે તો ચક્ષુના ક્રમશઃ સંયોગ અને સ્વસંયુક્તસમવાય સંનિકર્ષ હોવાથી ને એ ચક્ષુના વિષય હોવાથી એનું ચાક્ષુષ પ્રત્યક્ષ થઈ જાય. પણ સૌરભ તો ઘ્રાણેન્દ્રિયનો વિષય છે, ને એનો સંનિકર્ષ તો છે નહીં. તેથી એ અંશમાં અલૌકિક સંનિકર્ષ માનવો પડે છે. ગઈકાલે સુરભિનું ઘ્રાણજપ્રત્યક્ષ થયેલું ને એના સંસ્કાર પડેલા. એ સંસ્કાર આજે ઉદ્બુદ્ધ થયા. ને તેથી સૌરભનું સ્મરણાત્મક જ્ઞાન થયું. આ સ્મરણાત્મક જ્ઞાન એ જ જ્ઞાનલક્ષણા સંનિકર્ષ. અર્થાત્ સ્વ(=ચક્ષુઃ)સંયુક્તમનઃ-સંયુક્તાત્મસમવેતજ્ઞાન રૂપ સંનિકર્ષથી સૌરભાંશનું ભાન થાય છે. આમ, દૂર રહેલા ચંદનના ટુકડાને જોઈને સુરભિ ચન્દનમ્ એવું જે જ્ઞાન થાય છે તે ચંદનાંશમાં લૌકિકસંનિકર્ષજન્ય છે ને સૌરભાંશમાં અલૌકિક સંનિકર્ષજન્ય છે.

પ્રશ્ન : સૌરભ સાથે ઘ્રાણેન્દ્રિયસંનિકર્ષ ન હોવાથી અલૌકિકસંનિકર્ષ માનવો પડે છે એ તો બરાબર.... પણ એ સામાન્યલક્ષણા સંનિકર્ષ જ માની લ્યો ને.... નવો જ્ઞાનલક્ષણાસંનિકર્ષ માનવાનું ગૌરવ શા માટે ?

ઉત્તર : સૌરભનું જ્ઞાન સામાન્યલક્ષણાથી થઈ શકે છે. પણ એ માટે સૌરભત્વનું (સામાન્યનું) જ્ઞાન તો જોઈશે ને (જે પ્રત્યાસત્તિનું કામ કરશે.) આ જ્ઞાન કેવી રીતે કરવું ? કારણ કે એ પણ ઘ્રાણેન્દ્રિયનો જ વિષય છે જેનો સંનિકર્ષ છે નહીં. એટલે એ સૌરભત્વના જ્ઞાન માટે તો એના સ્મરણાત્મક જ્ઞાનરૂપ જ્ઞાનલક્ષણા સંનિકર્ષ માનવો જ પડે છે.

એમ જ્યાં, ધૂલીપટલનું ધૂમત્વેન જ્ઞાન થયું, અર્થાત્ ‘અયં ધૂમઃ’ એવું ભ્રમાત્મક પ્રત્યક્ષ થયું ને પછી ખ્યાલ આવવા પર (ધૂલીપટલં ધૂમત્વેન જ્ઞાનામિ=) ધૂમત્વાવચ્છિન્નધૂલીપટલભ્રમવાનહમ્ આવો જે અનુવ્યવસાય થાય છે એમાં ધૂમત્વ, ધૂલીપટલ ને ભ્રમ આ ત્રણે ભાસે છે. ભ્રમ સાથે તો મનનો સંનિકર્ષ છે. પણ ધૂમત્વ અને ધૂલીપટલ સાથે મનનો લૌકિકસંનિકર્ષ તો છે નહીં. વળી ધૂલીપટલમાં ધૂમત્વ ન હોવાથી સામાન્યલક્ષણા સંનિકર્ષ પણ સંભવતો નથી. તેથી જ્ઞાનલક્ષણાસંનિકર્ષ માનવો પડે છે.

(કા.) યોગજો દ્વિવિધઃ પ્રોક્તો યુક્તયુજ્જાનભેદતઃ ॥ ૬૫ ॥

યુક્તસ્ય સર્વદા ભાનં ચિન્તાસહકૃતોઽપરઃ ।

(મુ.) યોગજ इति । યોગાભ્યાસજનિતો ધર્મવિશેષઃ શ્રુતિપુરાણાદિપ્રતિપાદ્ય इत्यर्थः । યુક્તયુજ્જાનરૂપયોગિ-

દ્વૈવિધ્યાદ્ ધર્મસ્યાપિ દ્વૈવિધ્યમિતિ ભાવઃ ॥૬૫॥ યુક્તસ્યેતિ । યુક્તસ્ય તાવદ્યોગજધર્મસહાયેન મનસાડકાશપરમાણ્વાદિ-
નિખિલપદાર્થગોચરં જ્ઞાનં સર્વદૈવ ભવિતુમર્હતિ, દ્વિતીયસ્ય ચિન્તાવિશેષોઽપિ સહકારીતિ ॥

इति श्री विश्वनाथपञ्चाननभट्टाचार्यविरचितायां सिद्धान्तमुक्तावल्यां प्रत्यक्षपरिच्छेदः समाप्तः ॥

(યોગજ સંનિકર્ષ)

(કા.) યોગજ સંનિકર્ષ યુક્ત અને યુંજનભેદ બે પ્રકારે કહેવાયો છે. યુક્તયોગીને સર્વદા જ્ઞાન હોય છે, અપર= બીજો યુંજનસંનિકર્ષ ચિન્તાસહકૃત હોય છે.

(મુ.) શ્રુતિ-પુરાણાદિમાં પ્રતિપાદિત, યોગાભ્યાસજનિત ધર્મવિશેષ એ યોગજ સંનિકર્ષ છે. યોગીઓના યુક્તયોગી અને યુંજનયોગી એમ બે ભેદ હોવાથી એ ધર્મવિશેષના પણ બે ભેદ છે. યુક્ત યોગીને યોગજધર્મની સહાયથી મનથી આકાશ-પરમાણુ વગેરે સંપૂર્ણપદાર્થવિષયક જ્ઞાન હંમેશા હોય છે. બીજાને ચિન્તાવિશેષ પણ સહકારી છે.

(વિ.) યોગાભ્યાસથી ઉત્પન્ન થનાર ધર્મવિશેષ બે પ્રકારે હોય છે. ઈશાનુગ્રહયુક્ત સ્વચ્છજ્ઞાન અને ઉત્કૃષ્ટ પુણ્ય. આમાંનું પ્રથમ - ઈશાનુગ્રહયુક્ત સ્વચ્છજ્ઞાનરૂપ ધર્મવિશેષ જેને ઉત્પન્ન થયો હોય તે યુક્તયોગી કહેવાય છે ને ઉત્કૃષ્ટપુણ્યવાળા યોગીને યુંજનયોગી કહેવાય છે. યુક્તયોગીને આ ઈશાનુગ્રહયુક્ત સ્વચ્છજ્ઞાનરૂપ ધર્મવિશેષથી સહકૃત મન દ્વારા આકાશથી માંડી પરમાણુ સુધીના સઘળા પદાર્થોનું જ્ઞાન હંમેશા થયા કરે છે. યુંજનયોગીને એમ હંમેશા જ્ઞાન સ્ફુરતું નથી. પણ ચિન્તાવિશેષ (ઉપયોગ) પણ સહકારી છે. જેના અંગે ચિન્તા પ્રવર્તે તે જણાય.

આમ યુક્તયોગજસંનિકર્ષ અને યુંજનયોગજસંનિકર્ષ એમ બે પ્રકારના યોગજ સંનિકર્ષ જાણવા.

આમ શ્રી વિશ્વનાથપંચાનન ભટ્ટાચાર્યવિરચિત ન્યાયસિદ્ધાન્તમુક્તાવલીમાં પ્રત્યક્ષ પરિચ્છેદ પૂર્ણ થયો. તથા તપાગચ્છીય જૈનાચાર્ય બ્રહ્મચર્યમૂર્તિ સિદ્ધાન્તમહોદધિ સ્વ. શ્રીમદ્ વિજય પ્રેમસૂરીશ્વરજી મ.સા. ના પટ્ટાલંકાર વર્ધમાનતપોનિધિ ન્યાયવિશારદ સ્વ. આચાર્યવર્ય શ્રીમદ્ વિજય ભુવનભાનુસૂરીશ્વરજી મ.સા. ના પરમ અનુગ્રહબળે, તેઓ શ્રીમદ્ના પટ્ટાલંકાર સહજાનંદી સ્વ. આચાર્યદેવ શ્રીમદ્ વિજય ધર્મજિતસૂરીશ્વરજી મ.સા. ના શિષ્યરત્ન શ્રી સૂરિમન્ત્ર પંચપ્રસ્થાનારાધક આચાર્યદેવ શ્રીમદ્ વિજય જયશેખરસૂરીશ્વરજી મ.સા. ના શિષ્યાણુ મુનિ અભયશેખરવિજયગણીએ ભવ્યજીવોના આત્મહિતાર્થે કરેલું એનું વિવેચન સાનંદ સંપૂર્ણ થયું...

શુભં ભવતુ શ્રી શ્રમણસંઘસ્ય....

પૂ. પંચાસશ્રી અભયશેખર વિજયજી ગણિવર

લિખિત ઉપદેશાત્મક સાહિત્ય

- (૧) હંસા ! તું ઝીલ મૈત્રી સરોવરમાં...
- (૨) અવિક્રમા અણાણદિ...
- (૩) હું છું સેવક તારો રે...
- (૪) હૈયું મારું નૃત્ય કરે....
- (૫) હા પસ્તાવો વિપુલ ઝરણું....
- (૬) હું કરું હું કરું એ જ અજ્ઞાનતા....
- (૭) કર પરિક્કમાણું ભાવણું....

સૂરિ પ્રેમ દીક્ષા શતાબ્દી વર્ષ

વિ.સં. ૧૯૫૭ કા. વ. ૬ થી વિ.સં. ૨૦૫૭ કા.વ.૬

- ❁ સકલાગમરહસ્યવેદી સ્વ. પૂ. આ શ્રી દાનસૂરીશ્વરજી મ.સા. ના પટ્ટધર
- ❁ નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચર્ય, નિર્મળ સંયમ, સતત સ્વાધ્યાયશીલતા.....
- ❁ બંધવિધાન મહાગ્રન્થના પ્રેરક-માર્ગદર્શક-સંશોધક.....
- ❁ પોતાના નિર્મળ બ્રહ્મચર્ય-સંયમના પ્રભાવે સુવિહિત-સુવિશાળ ગચ્છનિર્માતા
- ❁ વિશિષ્ટ ત્યાગ પૂર્વકના નિત્ય એકાસણના તપસ્વી
- ❁ વાત્સલ્યનો ધોધ વહાવીને ભોગપરસ્ત-વિલાસમય યુગમાં પણ યુવામુનિઓ માટે પણ સંયમપાલનને સુકર બનાવનારા
- ❁ સકળ સંઘની એકતાની અદ્ભુત ઝંખના ને સક્રિય પ્રયાસ કરનારા....

સિદ્ધાન્તમહોદધિ સ્વ. પૂ. આ.

શ્રી પ્રેમસૂરીશ્વરજી મ.સા. ના ચરણોમાં કોટિશઃ વન્દના....

ન્યાયવિશારદ સ્વ. પૂ. આ. શ્રી ભુવનભાનુ સૂરીશ્વરજી મ.સા. ના પટ્ટાલંકાર...
સ્વ. પૂ. આ. શ્રી ધર્મજિત્ સૂરીશ્વરજી મ.સા.

આપશ્રી.....

- ❁ કર્મસાહિત્યના, જિનાગમોના ને છેદસૂત્રોના મર્મજ્ઞ હતા.
- ❁ બંધવિધાન મહાગ્રન્થના એક મુખ્ય આધારસ્તંભ હતા.
- ❁ અધ્યાત્મરસિક અને પ્રભુભક્ત હતા....
- ❁ સદા પ્રસન્ન ને સહજનંદી હતા....
- ❁ વિશાળ સમુદાયની ભક્તિ-વ્યવસ્થામાં કુશળ અને તત્પર હતા..

આપશ્રીના ચરણોમાં કોટિશઃ વન્દના.....

HRIMKAR
© 0866-567927